Universiteit
Leiden
The Netherlands

Lucidarius : de middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie

Klunder, N.

Citation
Klunder, N. (2005, November 30). *Lucidarius : de middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/13408

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/13408

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Lucidarius

De Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten en hun relatie tot de Europese traditie

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D.D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 30 november 2005
klokke 15:15 uur

door

Arnolda Antonetta Klunder
geboren te Delft
in 1974

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor:
Prof.dr. F.P. van Oostrom

Referent:
Prof.dr. J. Reynaert (Universiteit Gent)

Overige leden:
Prof.dr. W. van Anrooij
dr. P. Bange (RU Nijmegen)
Prof.dr. O.S.H. Lie (Universiteit Utrecht)
dr. G. Warnar

Omslagillustratie: miniatuur in een handschrift met de *Second Lucidaire*
('s-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 133 A2, f. 192r).

Foto achterplat Claire Coombes

WOORD VOORAF

Vanaf het moment dat prof.dr. Frits van Oostrom me op het bestaan van de *Lucidarius*-teksten had gewezen, was ik geboeid door hun rijkdom. Van de herfst van 2000 tot de lente van 2005 bracht ik vrijwel elke dag door in het gezelschap van de *Lucidarii*. Het resultaat daarvan is dit boekwerk, dat mede dankzij de emotionele en praktische steun van vrienden, familie en collega's tot stand heeft kunnen komen.

Mijn promovendi-vrienden drs. Joost van Driel, drs. Sándor Chardonnens, drs. Femke Prinsen (RUG) en mijn kamergenoot drs. Lars van Wezel zorgden voor humor en een hoge dosis surrealisme in mijn aio-bestaan. Hun enthousiasme, originaliteit en vermogen om telkens weer met onverwachte ideeën te komen, werkten aanstekelijk. Dr. Ludo Jongen heeft al mijn stukken in een eerste versie gelezen en ze uitgebreid met me besproken. Dr. Ingrid Biesheuvel heeft mijn manuscript in een vergevorderd stadium gecorrigeerd. Mijn huisgenoten en vrienden van 6d (Claire, Jessica, Linda, Marco, Kristel, Lennard, Dascha, Nienke en tientallen anderen) vormden iedere dag goed gezelschap. Onmisbaar was daarnaast ook de aanwezigheid van mijn vrienden (met name natuurlijk Nadia, Nienke, Nynke, Ingeborg, Remko, Edwin en Suzanne), die hopelijk allemaal wel weten hoe belangrijk ze voor me zijn. Ik voel me daarnaast bevoorrecht dat ik gebruik heb kunnen maken van de expertise van sommigen van hen: drs. Suzanne de Werd kon me helpen met de Italiaanse vakliteratuur en drs. Claire Coombes vertaalde mijn samenvatting en maakte foto's voor de achterkant.

Een proefschrift schrijven doe je per definitie alleen. Het is aan genoemde vrienden, huisgenoten en mede-promovendi te danken dat mijn jaren met de *Lucidarius* geen eenzame tijd waren, maar een periode vol inspiratie en vriendschap. Mijn familie heeft me, meer nog dan alle anderen, in die jaren bijgestaan. Mijn ouders waren er altijd voor me en hebben me in alle opzichten gesteund tijdens studie en promotietraject. Roelof Harm en Silvia deden me voor hoe je moet promoveren. Van onschatbaar belang in de laatste fase van het proefschrift was bovendien Martijn: omdat hij van dag tot dag meeleefde, omdat hij avonden uittrok om het manuscript nauwgezet op taalgebruik te controleren, maar vooral omdat hij nooit ophield vertrouwen te hebben in mij en mijn dissertatie.

Lucidarius

De Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten en hun relatie tot de Europese traditie

Woord vooraf

I Studie

1 Inleiding

1.1 Drie keer een *Lucidarius* 1

1.2 Het Latijnse *Elucidarium* 3

1.3 Het *Elucidarium* verspreidt zich over Europa 8
Engeland en Wales
Het Duitse taalgebied
Noorwegen en IJsland
Zweden
Denemarken
Het Franse taalgebied
Spanje
Italië
Midden- en Oost-Europa

1.4 Vier *Lucidarii*, acht tekstgetuigen 15

1.5 Geschiedenis van het onderzoek 16
De *Vers-Lucidarius*
De *Proza-Lucidarius*
De *Artes-Lucidarius*
De gedrukte *Lucidarius*
De stand van zaken

1.6 Een proefschrift over de vier *Lucidarii* 21

1.7 Preliminaria voor tekstvergelijking 22

2 De *Vers-Lucidarius*

2.1 Inleiding 26
Overlevering
Preliminaria voor tekstvergelijking
De *Vers-Lucidarius* in vogelvlucht

2.2 Bewerkingstechniek 41
Aansporingen en vermaningen

Het belang van sacramenten
Vanwege de hel en vanwege Jezus
Vereenvoudiging
Concretiseringen
Etymologie
Bijbelcitaten
Invloed op het eigen lot
Joden en Saracenen
Conclusie

2.3 Andere bronnen 80
Maerlants *Rijmbijbel*
Maerlants *Spiegel historiael*
De Duitse *Lucidarius*
Latijnse autoriteiten
Onbekende bronnen
Het *Elucidarium* en de andere bronnen

2.4 Het publiek 102
Beoogd publiek
Reëel publiek: de handschriften

2.5 Conclusie 114

3 De *Proza-Lucidarius*

3.1 Inleiding 117
Overlevering
Preliminaria voor tekstvergelijking
De *Proza-Lucidarius* in vogelvlucht

3.2 Bewerkingstechniek 125
3.2.1 Wijzigingen in de vertaalde stukken
Toelichtingen
Allegorieën
Etymologie
Bijbelcitaten
Verwijzingen naar seksualiteit
3.2.2 Grote ingrepen
Nadruk op de verhalen van de heilsgeschiedenis
Antichrist
Slechte geestelijken, slechte kloosterlingen

3.3 Andere bronnen 135
Genesis
Over de antichrist: Hildegard van Bingen en de anderen
Supplementaire bronnen
Onbekende bronnen
De andere bronnen in cijfers

3.4 Het publiek 142
Beoogd publiek
Kopiist en reëel publiek: het klooster Frenswegen

3.5 Conclusie 147

4 De *Artes-Lucidarius*
4.1 Inleiding 149
De Duitse *Lucidarius*
Overlevering van de Middelnederlandse vertaling
Preliminaria voor tekstvergelijking

4.2 De vertaling 161

4.3 Het publiek 169

4.4 Conclusie 173

5 De gedrukte *Lucidarius*

5.1 Inleiding 174
De eerste zeven bladzijden: tekstidentificatie
De achtste bladzijde: de drukker

5.2 Het *Elucidarium* in Frankrijk 178

5.3 Van der Noots bron 181
Welke van de negen?
De *Second Lucidaire*

5.4 De gedrukte *Lucidarius* 187
Wat overgeleverd is
Vertaaltechniek
Van der Noots publiek

6 Slotbeschouwing 192

II Overzichten

Overzicht 1: Het *Elucidarium* 201
Overzicht 2: De *Vers-Lucidarius* 227
Overzicht 3: De *Proza-Lucidarius* 240
Overzicht 4: De *Artes-Lucidarius* en de Duitse *Lucidarius* 254

Overzicht 5: De gedrukte *Lucidarius* en de Franse *Second Lucidaire* 268
Overzicht 6: Dirc van Delft: *Tafel vanden kersten ghelove* 275

III Edities

De edities 279

Vers-Lucidarius: Brussel, KB 15642-51 283
Vers-Lucidarius: Brussel, KB II 270 338
Vers-Lucidarius: Brussel, KB II 116 339

Artes-Lucidarius: Londen, BL Add. 10286 342
Artes-Lucidarius: Groningen, UB 405 371

Bibliografie 374
Zusammenfassung 387
Summary 391
Curriculum vitae 395

I

Studie

1 Inleiding

1.1 Drie keer een *Lucidarius*

Een enigszins vreemdvormig – hoog en smal – handschrift in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek begint op het eerste folium met de woorden:[1]

> Dit is die *Dietsche Lucidarius*, hoe die clerc den meester vraecht ende di meester antwert.

Op dit incipit volgt een lange Middelnederlandse tekst op rijm. De bijna zes-en-een-half-duizend versregels vertellen over een *clerc* die zijn *meester* een veelheid aan vragen voorlegt. Wat is God? Hoe kan Hij drie en toch één zijn? Hoe zijn hemel en aarde geschapen? Hoe verging het Adam en Eva in het paradijs? Waarom moest Gods Zoon sterven om de zondeval goed te maken? Wat is de vrije wil? Waarom zijn voorspoed en rijkdom zo oneerlijk verdeeld over de mensen? Waarom kunnen we niet een week leven van één maaltijd? Heeft iedereen een beschermengel? Hoe is het in de hemel en in de hel? Hoe ziet het laatste oordeel eruit? En wat zal er daarna gebeuren?

De meester geeft soms beknopt, soms uitgebreid antwoord op de 207 vragen die de leerling hem stelt. Zo wordt in de vorm van een dialoog op rijm een breed spectrum aan theologische vraagstukken behandeld. Het niveau van de onderwerpen varieert van bijna kinderachtige kwesties ('Hebben mensen bij de wederopstanding ook haar en nagels?') en alledaagse problemen ('Waarom hebben slechte mensen het vaak zo goed getroffen?') tot relatief ingewikkelde vraagstukken over predestinatie of Drie-eenheid. De indeling van de tekst volgt daarbij in grote lijnen de heilsgeschiedenis: aan het begin zijn er vragen over de schepping, de vragen over de schepping leiden tot vragen over de zondeval en die leiden op hun beurt tot vragen over Jezus, en zo ontwikkelt de tekst zich totdat aan het slot vragen over het einde der tijden beantwoord worden.

Onder de titel *Dietsche Lucidarius* is deze berijmde tekst uitgegeven door Philip Blommaert in 1851.[2] Men weet al vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw dat de benaming *Lucidarius* niet alleen van toepassing is op deze berijmde tekst: er bestaan ook twee *Lucidarii* in proza. In een handschrift uit een Windesheims klooster staat een tekst met als incipit:[3]

> Hier beghint een boeck, gheheten *Elucidarius*, dat bedudet so vele als ene verluchtinghe inden boeke.

De prozatekst die met deze woorden begint, lijkt heel sterk op de berijmde *Lucidarius*. Zo op het oog stelt de leerling dezelfde vragen in dezelfde volgorde en krijgt hij daarop dezelfde antwoorden van zijn meester. Bij nadere beschouwing evenwel – in deze studie zullen beide teksten uitgebreid aan zo'n nadere beschouwing onderworpen worden – blijkt dat de teksten niet helemaal gelijk opgaan. De overlap in vragen is niet volledig.[4] Maar in elk geval is niet aan de conclusie te ontkomen dat deze prozatekst zeer nauw verwant moet zijn aan de berijmde tekst. De prozatekst

[1] Brussel, KB 15642-51, f. 1r.
[2] Blommaert 1838-1851, dl. 3. Over de persoon van Blommaert, zie Klunder 2003.
[3] Straatsburg, BNU 2101. Editie Gottschall 1992, 161.
[4] Zie voor een indruk Overzicht 1.

werd in 1992 uitgegeven.[5] In de Nederlandse vakliteratuur kreeg hij de provisorische titel *Proza-Elucidarius*.[6]

De derde *Lucidarius* staat temidden van artesliteratuur in een handschrift dat enige bekendheid dankt aan de *Cocagne*-tekst die erin voorkomt.[7] Dat we ook hier met een *Lucidarius* te maken hebben, maken de eerste regels direct duidelijk:[8]

> Dit boeck heet *Lucidarius*. Dat is: het is een voerluchter anderen boeken.[9]

In eerste instantie lijkt deze *Lucidarius* op de eerdergenoemde twee. Een leerling, *jongher*, stelt zijn *meister* vragen over God en de schepping: wat is God? Hoe kan Hij drie en toch één zijn? Hoe vond de schepping plaats? Wat gebeurde er bij de val van Lucifer? Maar na deze en soortgelijke theologische vragen, die gelijk zijn aan of sterk doen denken aan die in de andere twee Middelnederlandse *Lucidarii*, gaat de tekst ineens een heel andere kant op. In plaats van door te vragen over de zondeval en Jezus' kruisdood om de mensheid te verlossen, begint de leerling over de schepping en de namen van de hel, over Kaïns broedermoord, over de uitvinding van het schrift en van de zangkunst. Vanaf dat punt drijft deze *Lucidarius* nog verder weg van de andere twee. Er is zelfs geen raakpunt meer met de theologische inhoud van de andere als leerling en meester uitgebreid over aardrijkskundige kwesties gaan spreken. De meester vertelt over de rivieren die in Azië ontstaan, de vreemdsoortige volkeren en onbekende diersoorten die in India leven, de indeling en geschiedenis van Mesopotamië, de topografie van Europa, de landen van Afrika en over de geheimzinnige eilanden in de oceaan. Na deze aardrijkskundelessen gaat de tekst verder met de meest uiteenlopende profaan-wetenschappelijke vraagstukken. Waarom vallen de antipoden niet van de wereld af? Welke planeten zijn er? Waarom is de maan niet altijd vol? Hoe ontstaan vallende sterren? Waarom is de zee zout? Hoe lang groeit een embryo in de baarmoeder? Hoe zitten hersenen in elkaar? Op ongeveer tweederde van de tekst begint er dan een nieuw onderwerp. Na alle aardrijkskundige, kosmologische, meteorologische en menskundige informatie snijden leerling en meester het onderwerp van de liturgie aan. De leerling vuurt een veertigtal vragen op zijn meester af over de symboliek van de zeven getijden, van de misgewaden, van de attributen in de mis en van de kerkelijke riten. Met de vraag waarom de zevende dag van de week de zondag heet, eindigt de dialoog.

Dat er enige verwantschap is met de andere twee teksten, is duidelijk: dezelfde titel, dezelfde vorm van een dialoog tussen leerling en meester, en aan het begin zelfs min of meer dezelfde vragen. Maar de twee eerstgenoemde teksten wijken op grote schaal af van deze derde tekst. De grote verschillen tussen de teksten zijn veroorzaakt doordat ze teruggaan op een andere brontekst. De twee eerstgenoemde gaan terug op een Latijns geschrift, het *Elucidarium*, terwijl de derde *Lucidarius* een vertaling is van een zeer vrije Duitse bewerking van dat *Elucidarium*.

Om niet langer te moeten spreken van 'eerstgenoemde' en 'tweede' en 'derde' tekst, is het wellicht het meest praktisch om in deze vroege fase van deze studie betere namen vast te stellen. Blommaerts benaming *Dietsche Lucidarius* is weliswaar enigszins ingeburgerd – zie bijvoorbeeld *Handgeschreven wereld* van Hogenelst en

[5] Gottschall 1992.
[6] Zie Muusers 1988, v en verder, en in navolging van haar: Lie 1989, 210 en Bange 1995, 16.
[7] Voor de *Cocagne*-teksten, zie Pleij 1997.
[8] Londen, BL Add. 10286, f. 115r.
[9] De titel wordt dus verklaard als 'een boek dat licht werpt op andere boeken'.

Van Oostrom, waarin de *Lucidarius* in het register opgenomen is onder de D van *Dietsche*[10] – maar daarmee nog niet charmant. Immers, álle hier te behandelen *Lucidarii* zijn 'Diets'. Een nauwkeuriger omschrijving zou zijn *Vers-Lucidarius*, waarmee meteen de zo sterk erop lijkende prozaversie de *Proza-Lucidarius* kan heten. Niet *Proza-Elucidarius* dus, laten we bij de keuze tussen *Lucidarius* en *Elucidarius* de knoop doorhakken en kiezen voor *Lucidarius*, een aanduiding die in de vakliteratuur bij de volkstalige *Elucidarium*-afstammelingen over het algemeen verkozen wordt boven de variant met de E ervoor (de Duitse *Lucidarius*, de Franse *Lucidaire*, de Engelse *Lucidarie*, de Italiaanse *Lucidario*).[11] Voor de *Lucidarius* die hierboven als derde genoemd is, de *Lucidarius* vol aardrijkskundige, natuurwetenschappelijke en liturgische kwesties, reserveer ik de naam *Artes-Lucidarius*. Strikt genomen is niet alles in die tekst te scharen onder de benaming artes: de theologische vraagstukken in het begin van de tekst en de liturgische vragen verderop vallen niet onder dat begrip. Jansen-Sieben althans heeft die onderwerpen niet als trefwoord opgenomen in haar repertorium van artesliteratuur.[12] Maar aangezien zij de desbetreffende *Lucidarius* in zijn geheel wél tot de artes rekent en zelfs het woord 'Lucidarius' als trefwoord heeft opgenomen, is het mijns inziens gerechtvaardigd om die tekst de naam *Artes-Lucidarius* mee te geven.

1.2 Het Latijnse *Elucidarium*

Aan het begin van het verhaal over de Middelnederlandse *Lucidarii* staat rond 1100 het Latijnse *Elucidarium*. Deze tekst dankt zijn wat wonderlijke titel aan de doelstelling van de auteur. In de proloog schrijft die:[13]

> Titulus itaque operi, si placet, *Elucidarium* praefigatur, quia in eo obscuritas diversarum rerum elucidatur.
> Laat daarom, als het u bevalt, aan het werk de titel *Elucidarium* gehecht worden omdat hierin de duisternis van diverse zaken wordt verlicht.

In twee van de drie Middelnederlandse *Lucidarii* wordt de titel op gelijke wijze toegelicht: '*Elucidarius*, dat bedudet so vele als ene verluchtinghe inden boeke', of 'Dit boeck heet *Lucidarius*. Dat is: het is een voerluchter anderen boeken'.

Het *Elucidarium* is een dialoog. Een leerling stelt zijn meester honderden vragen, grofweg ingedeeld volgens de heilsgeschiedenis. In de meeste handschriften is het werk ingedeeld in drie boeken,[14] die men zou kunnen typeren als verleden, heden en toekomst van de heilsgeschiedenis.

Het eerste boek, vaak aangeduid als 'De rebus divinis' (over goddelijke aangelegenheden), begint met vragen over de Drie-eenheid. Wie is God, wil de *discipulus* als eerste weten, en hoe kan Hij één en toch drie zijn? Waarom wordt Hij

[10] Hogenelst en Van Oostrom 1995, 326.
[11] In het *Lexikon des Mittelalters* worden alle volkstalige *Elucidarium*-bewerkingen bijvoorbeeld behandeld bij de L en niet bij de E, onder het lemma *Lucidarius* (Gottschall, Muusers, Meyenberg 1991).
[12] Jansen-Sieben 1989b.
[13] Het *Elucidarium* is uitgegeven door Lefèvre 1954. De proloog staat op p. 359. Vertalingen uit het Latijn zijn van mijn hand. In 1999 verscheen er een moderne Nederlandse vertaling van het *Elucidarium* (Bange 1999), maar die is gebrekkig. Zie over die vertaling Klunder 2001. Mijn vertalingen zijn telkens zo letterlijk mogelijk, opdat de oorspronkelijke Latijnse tekst er nog maximaal in naar voren komt, ook wanneer dat minder mooi Nederlands oplevert.
[14] Zie over de overlevering van het *Elucidarium* en de indeling van het werk hieronder, § 1.7.

vader en niet moeder genoemd, waarom wordt Jezus niet de dochter van God genoemd? Waar woont God en hoe kan Hij dan overal tegelijk aanwezig zijn? Het gesprek gaat voort over het hoe en waarom van de scheppingsdaad. Maakte God hemel en aarde met zijn woord? Hoe zijn de engelen geschapen? Wat gebeurde er precies bij de val van Lucifer? Waarom heeft Jezus wel de mensen maar niet de engelen verlost? Waarom maakte God de engelen niet zo dat ze niet in staat waren om überhaupt te zondigen? De mens is geschapen om de plaats van de gevallen engelen in te nemen, legt de *magister* vervolgens uit, en dat is de opmaat voor een reeks vragen over de schepping van de mens. Hoe is de mens geschapen? Waar komt de naam Adam vandaan? Waarom schiep God de dieren? Waar ligt het paradijs? Hoe is Eva geschapen? Waarom werden zij door de duivel verleid om de appel te nemen? Kon die slang echt spreken? Hoe verging het Adam en Eva na de zondeval? Waarom was het aannemen van die appel zo erg?

Eenmaal aangekomen bij vragen over de zondeval komt het gesprek op de verlossing. Waarom kon de mens niet verlost worden door een engel, een mens of een profeet? Uitgebreid verhaalt de magister van Jezus, van diens geboorte (waarom wilde Hij uit een maagd geboren worden? Waarom werd Hij 's nachts geboren?), leven (had Hij als kind al bijzondere kennis? Waarom verrichte Hij dertig jaar lang geen wonderen? Was Hij fysiek mooi?) en kruisdood (waarom stond God toe dat zijn Zoon zou sterven? Waarom wilde Hij aan een kruis sterven? Wie hebben Hem gekruisigd?). Het belangrijke thema van Jezus' afdaling naar de hel (wanneer was dat?) en vooral zijn verrijzenis worden uitgebreid besproken. Hoe lang is Jezus dood geweest? Waarom verrees Hij niet meteen na zijn dood? Waarom verrees Hij op de eerste dag van de week? Zagen zijn discipelen Hem in kleding? Hoe vaak verscheen Hij? Waarom is Hij niet meteen na zijn verrijzenis naar de hemel opgestegen? Hoe pleit Hij nu voor ons bij God?

De leerling vraagt nu door over de eucharistie. Hoe kan men het brood en de wijn die we zien, vlees en bloed noemen? Als je meer van de hostie binnenkrijgt, ben je dan heiliger? Als priesters op onwaardige wijze met de hostie omgaan, is dat dan schadelijk voor de gelovigen? Kunnen onwaardige priesters een hostie wel consacreren? Als je op sterven ligt, heb je dan baat bij een hostie uit handen van een onwaardige priester? Is men gehoorzaamheid verschuldigd aan slechte priesters? Na 202 vragen sluit de discipulus zijn vragenreeks af met een heilwens voor zijn magister.

Dan begint een gedeelte dat in de meeste handschriften gemerkt is als het tweede boek. In dat boek, 'De rebus ecclesiasticis' (over kerkelijke aangelegenheden), gaat het over de problemen waar een christen in dit leven mee te maken heeft. Er zit weinig logische opbouw in dit *Liber secundus*; bijna van de hak op de tak springend behandelen discipulus en magister 106 vragen van uiteenlopende aard, met name over zonde en verlossing. Als alles uit God voortkomt, is Hij dan ook de schepper van het kwaad? Wat is vrije wil? Waarom zijn sommige slechte mensen zo rijk, machtig en gezond terwijl deugdzame mensen het soms zo moeilijk hebben? En als daar een goede reden voor is, waarom komt dan ook het omgekeerde voor? Als God almachtig is, waarom kan Hij dan niet liegen of gedane zaken terugdraaien? Wat is Gods voorzienigheid? Bestaat er toeval? Waarom worden ook dieren ziek, als ziekte een straf is voor de zonde? Wat is predestinatie? Wordt iedereen die daartoe voorbestemd is, ook daadwerkelijk verlost, ook als men zich niet zelf inspant? Hoe kan elk mens geboren worden met de erfzonde, als zijn ouders in de doop daarvan gereinigd zijn? Hoe erg is het om met een bloedverwant te trouwen? Komen kloosterlingen, ridders, kooplieden, handwerklieden, speellieden, zwakzinnigen, boeren of kinderen in de

hemel? Op welke manieren worden zonden vergeven? Waar lag Babel? Hebben bedevaarten nut? Zijn de dagen van elk mens geteld? Hebben mensen beschermengelen? Heeft penitentie vlak voor de dood zin? Is het belangrijk om op een goede plek begraven te worden?

Met vragen over de dood eindigt het tweede boek. Het derde boek, 'De futura vita' (over het toekomstige leven), gaat in zijn geheel over het lot van de mens na dit leven. Waar is het paradijs? Wie komen daar terecht? Wat is het vagevuur? Waarom ondergaat men daar lichamelijke straffen terwijl het lichaam toch niet anders is dan een willoos instrument van de ziel? Hoe is het om in de hel te zijn? Zien de zielen in de hemel degenen die lijden in de hel? Vinden ze dat niet vervelend om aan te zien? In welke hel bevonden de rechtvaardige mensen zich voordat Jezus hen bevrijdde? Kunnen gestorvenen zich aan de levenden vertonen?

Dan stappen leerling en meester over op het onderwerp van het einde der tijden. De komst van de antichrist wordt besproken, zijn geboorte, zijn leven en zijn toverkunst waardoor het zal lijken alsof hij doden kan opwekken. Na zijn val hebben de mensen veertig dagen om boete te doen. De leerling vraagt door: Wat zal er gebeuren bij de opstanding der doden? Zullen de miskramen dan ook opstaan? Als iemand opgegeten is door een wolf en die wolf weer door een beer, hoe kan hij dan nog opstaan? Zien de mensen er niet gek uit als hun afgesneden haren en nagels terugkomen? Zullen mensen die tijdens dit leven twee hoofden hebben of een ander lichamelijk gebrek, dat bij hun opstanding weer hebben? In welke vorm zal de Heer naar het laatste oordeel komen? Wie zullen er oordelen? Wie worden er bij dat oordeel gered en wie zullen er te gronde gaan? Komen er advocaten en aanklagers aan te pas? Wat gebeurt er ná het oordeel?

Als de meester op al deze vragen antwoord heeft gegeven, neemt hij de ruimte om tot in details te vertellen hoe heerlijk het is om tot de geredde zielen te behoren. De rollen zijn nu min of meer omgedraaid: nu is het de leerling die antwoordt. De meester vraagt hem hoe hij het zou vinden om net zo mooi te zijn als Absalom, zo snel als Asaël,[15] zo sterk als Simson, zo vrij als Augustus, zo rijk als Salomo, zo gezond als Mozes, zo oud als Metuselach, zo wijs als Salomo, enzovoorts enzovoorts.[16] De leerling antwoordt op de retorische vragen van de meester met uitroepen: 'O gloria! O gratia! O Deus! O magnitudo!' De meester legt uit dat dat allemaal nog niets is vergeleken bij de zaligheid die de rechtvaardigen na dit leven te beurt zal vallen. Nog even twijfelt de leerling: maar weten de heiligen alles, dus ook wat ik misdaan heb? Wat heeft biechten dan voor zin als het de zonden niet wegneemt? De meester antwoordt opnieuw met retorische vragen: Weet je dat David schuldig is aan moord en overspel, dat Maria een zondares was, dat Petrus Jezus heeft verloochend en dat Paulus christenen heeft vervolgd? En geloof je toch dat zij in de hemel zijn? De discipulus is weer opgelucht ('O immensa laetitia!') De meester legt nogmaals uit hoe goed de geredde mensen het getroffen hebben en hoe ellendig de verdoemden eraan toe zullen zijn. De leerling beëindigt het gesprek door zijn meester een plaats in de hemel toe te wensen. Met een 'Amen' uit de mond van de meester eindigt het *Elucidarium*.

In 431 vragen zijn discipulus en magister aldus de belangrijkste geloofswaarheden langsgelopen. De leerling vraagt naar feiten: waar lag Babel? Hoe lang waren Adam en Eva in het paradijs? Hoe veel uur was Jezus dood? De meeste vragen gaan over de reden achter de feiten: waaróm was Jezus veertig uur dood?

[15] Asaël: zie 2 Sam. 2,18.

[16] De namen van bijbelse personages en bijbelboeken worden gespeld volgens *De Nieuwe Bijbelvertaling* 2004.

Waarom heet Adam Adam? Waarom hebben mensen telkens weer honger, waarom worden dieren ziek, waarom mag je niet met je peetmoeder trouwen? De magister beantwoordt al deze vragen met dezelfde stelligheid. Zelfs op uitermate speculatieve kwesties weet hij het enige juiste antwoord. Hij weet precies hoe predestinatie in de praktijk werkt, welke mensen wel en welke niet in de hemel komen, waar Jezus zich sinds zijn hemelvaart bevindt, wanneer een hostie zijn heiligheid behoudt, wat er gebeurt aan het einde der tijden, hoe het is in hemel en hel. Op basis van een veelheid aan eeuwenoude én eigentijdse bronnen heeft de auteur het christelijk geloof samengevat in deze 431 vragen. Hij noemt zijn bronnen niet. De magister in de tekst zegt alles op eigen gezag of geeft met de woorden 'ut dicitur' (zoals gezegd wordt) vagelijk aan dat hij citeert. Tot zijn bronnen behoorden in de eerste plaats de bijbel en het werk van Augustinus (354-430) en Gregorius de Grote (ca. 540-604), maar ook theorieën van eigentijdse theologen. Vooral het gedachtegoed van tijdgenoot Anselmus van Canterbury (1033/1034-1109) was voor hem een belangrijke bron.[17] In het *Elucidarium* worden door die moderne bronkeuze naast algemeen geaccepteerde denkbeelden ook de meest recente inzichten weergegeven, zij het dan aangeboden in een sterk vereenvoudigde vorm. In het *Elucidarium* ziet men wel een 'contrast between the simplicity of its appearance and the complexity of the materials which went into its making'.[18] Eeuwenoud dogma of nieuw standpunt, alle antwoorden op de vragen worden geponeerd als vaststaande waarheden, als zekerheden waarbij geen verdere discussie of nuancering nodig is. De auteur heeft blijkbaar niet de bedoeling om de theologische wetenschap van zijn tijd verder te helpen met nieuwe of verbeterde inzichten, maar om de lezers te vertellen hoe het volgens de autoriteiten zit. Yves Lefèvre, de Franse geleerde die in 1954 het standaardwerk over het *Elucidarium* publiceerde, verwoordt dat als volgt:[19]

> Il ne cherche pas à faire réfléchir son auditeur ou son lecteur, moins encore à provoquer une discussion, mais à satisfaire sa curiosité et à apaiser ses inquiétudes en tranchant les difficultés et en apportant à chaque question la réponse, la seule réponse valable qu'il convient d'accepter.

Die instelling maakt het boek vooral geschikt als leerboek. Geestelijken in opleiding kunnen aan de hand van het *Elucidarium* van alles in het christelijk geloof leren hoe het volgens de heersende opvattingen in elkaar steekt. De indeling in vragen en antwoorden heeft dan wellicht een mnemotechnische functie. Overigens maakt die indeling de tekst ook geschikt voor een ander gebruiksdoel: de vragen, in de meeste handschriften typografisch onderscheiden, doen in de praktijk ook dienst als opschriften. Daardoor laten de gegevens zich gemakkelijk in de tekst terugvinden. Het

[17] Over de bronnen van het *Elucidarium*: Lefèvre 1954, 191-197. Over de relatie met Anselmus van Canterbury, zie o.a. ook Flint 1975a, 180-183 en Southern 1990, 376-381. Vanwege de sterke overeenkomsten met het werk van Anselmus schreef men zowel in de Middeleeuwen als in latere tijden het *Elucidarium* soms ten onrechte toe aan deze aartsbisschop: in een twintigtal handschriften met het Latijnse *Elucidarium* staat dat Anselmus de auteur is (Garrigues 1987, 126), en de Middelnederlandse *Proza-Lucidarius* vermeldt dat het een werk van 'Ancelmus, archebisscop van cantelenberch' betreft. In 1851 noemt Blommaert (1838-1851, dl. 3, iv) Anselmus als auteur van het *Elucidarium*. Zie ook Lefèvre 1954, 209 en Van Dijk 1973, 277.

[18] Flint 1975a, 178.

[19] Lefèvre 1954, 206. Zie ook Flint 1975a, 183: 'In this we have a paradox. We see a man who displays the greatest mental acumen in the understanding and collecting of his material, at the same time firmly repressing any encouragement this material may have offered to its readers to think'. Garrigues 1986, 11: 'l'oeuvre d'Honorius représentait un paradoxe: la spéculation théologique la plus haute et raffinée était reçue par des milliers d'esprit comme un enseignement populaire'.

Elucidarium was zodoende niet alleen een praktisch leermiddel, maar ook geschikt als naslagwerk.[20] En het had succes: de meest recente inventarisatie van overgeleverde *Elucidarium*-handschriften telt niet minder dan 329 nummers.[21]

De onderwijsfunctie laat zich niet alleen uit de tekst zelf afleiden; de auteur geeft ook expliciet aan dat zijn tekst in eerste instantie voor leerlingen is bedoeld. In de proloog die voorafgaat aan de dialoog tussen discipulus en magister schrijft de auteur dat hij met zijn antwoorden in het *Elucidarium* tegemoet komt aan de wens van zijn (mede-)leerlingen,[22] die hem herhaaldelijk hebben verzocht om hun iets toe te lichten. Om zijn uitleggingen ook voor het nageslacht nut te laten hebben, kiest hij ervoor om zijn woorden op schrift te stellen. De proloog bevat voorts een verklaring van de titel, een verwijzing naar de geraadpleegde bronnen (in de woorden van de auteur: Christus zelf vormt de basis, terwijl het bouwwerk van de tekst steunt op de vier pijlers profeten, apostelen, kerkvaders en geleerden) en een enkele mededeling over de auteur zelf. Deze noemt opzettelijk zijn naam niet. Uit angst voor afgunst wil hij anoniem blijven.[23]

In de twintigste eeuw werd de auteur geïdentificeerd als Honorius Augustodunensis.[24] Over hem is maar weinig bekend. Hij vermeldt in een van zijn werken dat hij 22 teksten heeft geschreven, een titellijst waaraan door latere toeschrijvingen nog 15 teksten zijn toegevoegd.[25] Het *Elucidarium* was rond 1100 zijn eerste werk.[26] Honorius werd geboren rond 1080 en was, gezien de datering van zijn laatste werk, werkzaam tot ongeveer 1156. In elk geval vanaf het begin van de twaalfde eeuw leefde hij in het zuiden van het huidige Duitsland, waarschijnlijk in Regensburg. Men neemt aan dat hij monnik was in het Schottenklooster in die stad.[27] Voor de vreemde naam 'Augustodunensis' is nog geen bevredigende verklaring gevonden. Men vertaalt die naam wel als 'van Autun', maar er is nog geen relatie ontdekt tussen die Franse stad en de auteur. Andere verklaringen zijn dat 'Augustodunensis' afgeleid zou zijn van de Sint-Augustinuskerk te Canterbury, van

---

[20] Zie voor het reële publiek van het *Elucidarium*: Luff 1999, 50-54, die zijn conclusies baseert op gegevens van Gottschall 1992, 25-48 en Lefèvre 1954, 49-50 en 59-61.

[21] Gottschall 1992, 297-306. Eerdere inventarisaties waren van de hand van Ernst und Gottschall 1989 en Düwell 1972. Sommige bronnen spreken van een nog groter aantal handschriften: Luff 1999, 20 en D. Ruhe 1993, 20, noot 42 hebben het over 380 handschriften, Garrigues 1987, 126 spreekt van bijna 600 handschriften.

[22] Zowel 'condiscipuli' als 'discipuli' komen in de handschriften voor, aldus Gottschall 1992, 14.

[23] Die angst is slechts een literaire topos volgens Luff 1999, 41-46. De meeste onderzoekers evenwel nemen de angst voor waar aan en zoeken uit, voor wiens afgunst de schrijver zo bang is. Endres (1906, 85-86) meent dat hij anoniem wil blijven uit angst voor tegenstanders van zijn visie op de pastorale rechten van de benedictijner monniken. (Zie over het *Elucidarium* als voorspreker van de benedictijnen m.n. Flint 1975a en 1977). Volgens Lefèvre 1954, 228-229 vreest de auteur de tegenstanders van Anselmus van Canterbury, wiens theorieën hij aanhangt. Garrigues 1983 meent dat de schrijver zijn ware identiteit verborgen houdt omdat hij van hoge afkomst is. In een latere bijdrage somt Garrigues de verschillende theorieën op om tot de conclusie te komen dat er niets met zekerheid over te zeggen is (Garrigues 1987, 130-131).

[24] Endres 1906, 22-25; Lefèvre 1954, 209-213; Garrigues 1987, 126-128.

[25] Aantallen ontleend aan Garrigues 1975, 415. Zie voor een overzicht van de werken van Honorius Augustodunensis Endres 1906, 22-86; Garrigues 1975; Garrigues 1986 en 1987.

[26] Het werk wordt gedateerd tussen 1098 (datering van Anselmus' *Cur Deus homo*, waar het *Elucidarium* zwaar op leunt) en 1101 (vermelding van een 'Librum lucidarium' in een bibliotheekcatalogus). Zie over de datering onder meer Flint 1972b, 219; heel beknopt is de argumentatie weergegeven in Gottschall 1992, 11-12 en Sturlese 1993, 124.

[27] Beknopte biografische informatie bij Matthews Sanford 1948, 397-398. Geboortejaar ontleend aan Lefèvre 1954, 222. Dat Honorius in 1102,1103 of 1104 terechtkwam in Regensburg, leidt Flint af uit de overlevering (Flint 1972b, m.n. conclusie op 241; zie ook Flint 1982a, 153-155). Localisering in Regensburg: Endres 1906, 1-9 en Sturlese 1993, 121.

'Colonia Tiberia Augusta' als Romeinse naam voor Regensburg, of van 'Augusti mons', een bijnaam voor Regensburg.[28]

Zijn vroegste werken worden geassocieerd met Engeland. Omdat een van zijn geschriften, het *Speculum ecclesiae*, opgedragen is aan de broeders van de kerk van Canterbury, gaat men er wel vanuit dat Honorius een gedeelte van zijn opleiding heeft genoten in een Engels klooster. Dat laatste is evenwel niet noodzakelijk – hij kon zijn werken immers ook op afstand opdragen aan de studenten van Canterbury. Voor een verblijf in Engeland pleiten wel de sterke afhankelijkheid van het gedachtegoed van Anselmus van Canterbury, en het feit dat Honorius blijkens invloeden in zijn werk zeer vroeg bekend was met diens *Cur Deus homo*. De studenten op wier verzoek Honorius het *Elucidarium* zou hebben geschreven volgens de proloog, zouden dan mogelijk Britse monniken in opleiding zijn.[29]

1.3 Het *Elucidarium* verspreidt zich over Europa

Honorius schreef met zijn *Elucidarium* een theologisch compendium dat in heel Europa aansloeg. In honderden handschriften werd de tekst verspreid. Het succes van het geschrift bleef bovendien niet beperkt tot Latijnkundigen. Binnen honderd jaar nadat Honorius zijn boek geschreven heeft, verschijnen er volkstalige vertalingen en bewerkingen in Engeland, Duitsland en Scandinavië. In de eeuwen daarna volgen vrijwel alle West-Europese volkstalen. De Duitse *Lucidarius* dringt vervolgens door tot in Bohemen en Rusland.

Engeland en Wales

Het verhaal over de verspreiding van het *Elucidarium* in de volkstalen begint met Engeland. Reeds aan het begin van de twaalfde eeuw, dus binnen niet meer dan enkele decennia na ontstaan, werd het *Elucidarium* al in het Engels omgezet.[30] Engeland heeft daarmee de primeur.

De Oudengelse bewerking behelst de Latijnse vragen 2 tot en met 16 uit het tweede boek gevolgd door 164 tot en met 174 uit het eerste boek: vragen over zondigen, de vrije wil, de oneerlijke verdeling van voorspoed en tegenslag en over de wederopstanding en hemelvaart van Christus. De indeling in vraag en antwoord is weggewerkt. De bewerking is slechts overgeleverd in één handschrift, daterend uit het eerste kwart van de twaalfde eeuw.[31] Dit handschrift kan in zijn geheel getypeerd worden als 'ein homiletisches Hilfsbuch zum praktischen Gebrauch für den niederen Pfarrklerus und für Mönche': het bevat teksten die geestelijken konden gebruiken bij de dagelijkse zielzorg aan leken en die kloosterlingen konden gebruiken in het contact

[28] Zie over de naam 'Augustodunensis' onder meer Endres 1906, 11-13; Matthews Sanford 1948, 399-403 en de samenvatting van de discussie in Gottschall 1992, 10-11.

[29] Zie over de relatie tussen Honorius en Engeland: Lefèvre 1954, 216-219; Flint 1972b, 219-227; Flint 1975a; heel beknopt in Gottschall 1992, 10. Garrigues 1987, 129-130 houdt een verblijf in Engeland voor waarschijnlijk, maar niet te bewijzen; Sturlese 1993, 124-125 gelooft eerder dat Honorius niet in Engeland is geweest. Luff 1999, 31 en 37 blijkt ervanuit te gaan dat het *Elucidarium* in Regensburg geschreven is.

[30] Ik gebruik de term 'Engels' gemakshalve als overkoepelende term voor de volkstalen die in de Middeleeuwen gesproken werden in (het huidige) Engeland, hoewel ik me ervan bewust ben dat die benaming een anachronisme is. In deze studie gebruik ik op eveneens anachronistische wijze de aanduidingen voor andere volkstalen als Frans, Duits en Italiaans.

[31] Handschrift British Library, Cottonianus Vespasianus D XIV.

met lekenbroeders en mindergeschoolde monniken.[32] De Engelse tekst was waarschijnlijk de opzet voor een of twee preken en past daarmee binnen deze codex.

Veel later, in de vijftiende eeuw, werd het *Elucidarium* nogmaals in het Engels bewerkt, een bewerking die in twee vijftiende-eeuwse handschriften overgeleverd is.[33] De vervaardiger van deze *Lucidarie* maakte een eigen keus uit de Latijnse vragen, verschoof informatie en voegde toe. Uit de keus van de overgenomen vragen en uit zijn eigen toevoegingen heeft men afgeleid dat de auteur tot de Lollarden behoorde. Deze volgelingen van de Oxfordse hoogleraar Wyclif (gestorven in 1384) streefden een hervorming van de kerk na: zij wilden dat de geestelijken zich minder verrijkten, dat er een einde kwam aan het systeem van aflaten en beelden- en reliekenverering en dat de gelovigen de bijbel en andere religieuze geschriften in de volkstaal konden raadplegen. De bewerker was, zo blijkt uit zijn tekst, een gematigd Lollard. Al met al is de vijftiende-eeuwse bewerking qua karakter het tegengestelde van de twaalfde-eeuwse: was die twaalfde-eeuwse, net als het Latijnse origineel, bedoeld om de leer van de kerk uit te dragen en toe te lichten, in de Lollardische bewerking wordt het katholicisme bekritiseerd en wordt de (reeds in de veertiende eeuw als ketters veroordeelde) visie van Wyclif weergegeven.[34]

Met deze vijftiende-eeuwse *Lucidarie* is de receptie van het *Elucidarium* in de Engelse volkstaal nog niet afgelopen. Aan het begin van de zestiende eeuw verschijnt bij drukker Wynkyn de Worde een Engelse *Lucidarius* in druk, die overgeleverd is in twee exemplaren.[35] Deze tekst gaat niet rechtstreeks terug op het *Elucidarium* zelf, maar is een woordelijke vertaling van een gedrukte Franse bewerking daarvan (de *Second Lucidaire*). De vertaling is gemaakt door ene Andrew Chertsey, van wie uit de proloog bij een ander werk bekend is dat hij meerdere religieuze teksten uit het Frans vertaalde voor Wynkyn.[36]

Waarschijnlijk niet direct verwant aan de Engelse,[37] maar omwille van de geografische overzichtelijkheid hier toch maar behandeld, is het *Elucidarium* in het Welsh. Deze prozavertaling is overgeleverd in één handschrift uit 1346 met diverse Welshe teksten.[38] De mogelijkheid is geopperd dat deze *Hystoria Lucidar*, zoals de titel in het handschrift luidt, niet een rechtstreekse vertaling uit het Latijn is maar teruggaat op een Franse prozavertaling.[39]

Het Duitse taalgebied

Na Engeland wordt het *Elucidarium* snel vertaald in twee andere Germaanse talen: nog in de twaalfde eeuw volgen het Duitse en het Noorse taalgebied.

Naar alle waarschijnlijkheid in de tweede helft van de twaalfde eeuw schreef een Duitse auteur een tekst genaamd *Lucidarius*, waarvoor hij zich gedeeltelijk baseerde op het *Elucidarium*. De theologische en eschatologische informatie die hij

[32] Giordano 2003, 173-176, citaat op p. 175.
[33] Cambridge, St. John's College G 25 en Cambridge, University Library Ii 6.26
[34] Kleinhans 1993b; Giordano 2003, 176-180.
[35] Londen, British Library C 21 b 36 en Washington D.C., Folger Shakespeare Library, Wynkyn de Worde.
[36] Kleinhans 1993b, 292.
[37] Wel is er enige gelijkenis met de Oudnoorse *Elucidarius*, genoemd bij Turville-Petre 1953, 139, en (op basis van Turville-Petre) bij De Vries 1967, 198.
[38] Oxford, Jesus College MS 119.
[39] Over de Welshe *Hystoria Lucidar* is naar mijn weten de laatste honderd jaar niets gepubliceerd. Ik baseer me op Morris Jones and Rhŷs 1894 en Schorbach 1894, 248-249. De tekst is uitgegeven door Morris Jones and Rhŷs 1894.

overnam uit het *Liber primus* en *tertius* van Honorius, vulde hij op basis van diverse andere bronnen aan met uiteenlopende aardrijkskundige, kosmologische, natuurwetenschappelijke en liturgische gegevens. Daarvoor moest in zijn tekst het grootste gedeelte van het eerste boek en het gehele tweede boek van het *Elucidarium* wijken. De Duitse *Lucidarius* was een groot succes. Niet alleen werd de Duitse tekst veelvuldig gekopieerd – er zijn 83 handschriften en 89 drukken van overgeleverd – maar hij vormde op zijn beurt ook het uitgangspunt voor vertalingen en bewerkingen in andere talen.[40] De Duitse tekst werd vertaald in het Middelnederlands (de *Artes-Lucidarius*), IJslands, Deens, Tsjechisch en Russisch.

Die Duitse *Lucidarius* zal in het hoofdstuk over de *Artes-Lucidarius* uitgebreider aan de orde komen. Naast deze zeer vrije bewerking van het *Elucidarium* – of misschien kan men beter spreken van een tekst waarvoor het *Elucidarium* een van de bronnen was – waren er ook getrouwe Duitse vertalingen van de Latijnse tekst.

Honorius' werk is twee of drie keer volledig vertaald in het Duits. Ten eerste is er een getrouwe vertaling, incompleet overgeleverd in een handschrift uit de vroege vijftiende eeuw.[41] Die vertaling is zeer woordelijk, zo woordelijk zelfs dat men het Latijnse *Elucidarium* ernaast zou moeten leggen om de vertaling met al haar latinismen te doorgronden. De vertaalde stukken zijn aangevuld op basis van andere bronnen. Deze vertaling is wel getypeerd als een volkstalige uitgave van het *Elucidarium*, bestemd voor het onderwijs.[42] Ten tweede is er een volledige vertaling overgeleverd in een ander vijftiende-eeuws handschrift.[43] Deze staat met haar vloeiende stijl verder van het *Elucidarium* af en was waarschijnlijk bedoeld voor wereldlijke geestelijken, als naslagwerk voor elementaire theologische vraagstukken en leerboek bij de vervulling van hun pastorale taken.[44]

Dan zijn er nog de zogenoemde Kremsmünsterer fragmenten, acht perkamentstroken met daarop in het Duits delen van de vragen 18 tot en met 46 van het *Liber tertius*.[45] Of het hierbij gaat om een derde vertaling uit het Latijn of om een afschrift van de Duitse *Lucidarius*, is onderwerp van discussie geweest. Het pleit lijkt evenwel op goede gronden beslecht in het voordeel van een afzonderlijke vertaling.[46]

Naast drie volledige vertalingen bestaat er een handschrift waarin een vertaald excerpt uit het *Elucidarium* is opgenomen.[47] Een opmerkelijk verschijnsel is voorts dat er in twee handschriften met de Duitse *Lucidarius* stukken uit het *Elucidarium* in vertaling zijn toegevoegd aan de Duitse tekst.[48]

Noorwegen en IJsland

In de twaalfde eeuw werd het *Elucidarium* in het Oudnoors vertaald. Rond 1200 werd die vertaling opgeschreven in een IJslands handschrift – thans een van de zeven

[40] Zie voor de overlevering: Gottschall und Steer 1994, 11*-24*.
[41] München, Bayerische Staatsbibliothek cgm 607.
[42] Gottschall 1992, 106-113.
[43] München, Bayerische Staatsbibliothek cgm 224.
[44] Gottschall 1992, 113-115.
[45] Kremsmünster, Stiftsbibliothek CC VI/273.
[46] V. Mertens 1968 wees als eerste op het bestaan van deze fragmenten en meende dat ze deel uitmaakten van de Duitse *Lucidarius*. Zie voor het verloop van de discussie en argumenten tegen Mertens' visie Gottschall 1992, 89-95.
[47] Melk, Stiftsbibliothek cod. 670. Zie Gottschall 1992, 104-106.
[48] Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek cod. germ. 1 en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek Cod. Guelf. 78. 4 Aug. 2°. Zie Gottschall 1992, 95-104.

oudste handschriften van IJsland.[49] Hoewel de overlevering van de vertaling geheel IJslands is, was de auteur waarschijnlijk een Noor.[50]

De Oudnoorse *Elucidarius* is een min of meer getrouwe vertaling van het *Elucidarium*. De vertaler schreef in een beknoptere en minder retorische stijl dan Honorius, liet vragen weg en voegde sporadisch dingen toe om iets te verklaren of nauwkeuriger te omschrijven.[51] Hij was mogelijk een geestelijke, die met zijn tekst een minder geschoold publiek theologische basiskennis wilde bijbrengen. In zijn tekst vereenvoudigde hij daarom te complexe passages en verving hij de allegorieën door eenvoudiger beelden. Net als de dichter van de *Vers-Lucidarius* (zoals in hoofdstuk 2 aan de orde zal komen) vermeed hij Griekse woorden: de uitleg van het Griekse 'theos' is bijvoorbeeld geschrapt (in vraag 13 van het *Liber primus*).[52]

De tekst is niet volledig overgeleverd. Behalve in het handschrift uit ongeveer 1200, met daarin alleen nog fragmenten van het eerste en derde boek, is de *Elucidarius* grotendeels overgeleverd in een vroeg-veertiende-eeuws handschrift. Daarnaast zijn er fragmenten van vier handschriften, en zijn er excerpten opgenomen in twee andere handschriften. De totale overlevering van de Oudnoorse *Elucidarius* bestaat daarmee uit acht tekstgetuigen, die in datering variëren van circa 1200 tot en met de tweede helft van de vijftiende eeuw en alle ofwel geschreven zijn door een IJslandse kopiist, ofwel al snel in IJsland zijn terechtgekomen.[53]

De Oudnoorse *Elucidarius* staat vanwege zijn ouderdom en vroege overlevering in aanzien maar wordt ook om stilistische redenen zeer geprezen. Er is veel bewondering voor de manier waarop de schrijver Oudnoorse termen wist te vinden om Latijnse, in zijn taal nog onbekende, theologische en filosofische begrippen te vertalen.[54]

---

[49] Reykjavík, AM 674a. Er is enige discussie over de ouderdom van het handschrift: over het algemeen dateert men het rond 1200 of in het begin van de dertiende eeuw, maar ook een ontstaan rond 1130 is verdedigd. Over de datering: Helgason 1957, ix-x; Firchow and Grimstad 1989, xxix-xxxi.

[50] De taal van de Noorse nederzetting op IJsland is voor de twaalfde eeuw moeilijk te onderscheiden van het 'Oudnoorweegs' dat in het moederland gesproken en geschreven werd. Pogingen om te bepalen of de *Elucidarius* geschreven is in het Oudnoorweegs of het Oudijslands leverden geen ondubbelzinnige uitkomsten op, maar men neigt ertoe in de vertaler een Noor te zien. De vertaling wordt daarom 'Oudnoors' genoemd (wat ook wel een overkoepelende term is voor de middeleeuwse talen van Noorwegen en IJsland), de overgeleverde versies zijn 'Oudijslands'. Zie over de taalkwestie Helgason 1957, xx-xxiii en Firchow and Grimstad 1989, xxiii-xxv. Firchow en Grimstad expliciteren het verschil tussen de aanduidingen Oudnoors (voor de oorspronkelijke vertaling) en Oudijslands (voor de taal van de overgeleverde handschriften) op p. xxv.

[51] Zie over de vertaaltechniek Helgason 1957, xxiv-xxxi. De ongeveer vijftig overgeslagen vragen (waarvan meer dan veertig in boek II) worden opgesomd bij Firchow and Grimstad 1989, lxxxiii en Helgason 1957, xx.

[52] Giordano 2003, 180-183.

[53] De volgende codices bevatten afschriften van de Oudnoorse *Elucidarius* (alle in het Arnamagnaeaans Instituut (Stofnun Árna Magnússonar) te Reykjavík): AM 674a 4to, AM 675 4to, AM 544 4to, AM 229 fol.IV, AM 685d 4to, AM 685b, 4to, AM 238 fol.XVIII, AM 238 fol.XIX (twee bladen uit de *Biblíu saga*, waarschijnlijk vroege vijftiende eeuw. In de beschrijving van de schepping is een excerpt van acht regels uit een *Elucidarium* in het Oudnoors opgenomen. Mogelijk gaat dit excerpt als enige onder de tekstgetuigen terug op een andere vertaling, zie Firchow and Grimstad 1989, xcv-xcvii). Zie voor de overlevering Helgason 1957, xiv-xv en Firchow and Grimstad 1989, xxvi-lxxix. Helgason 1957 bevat een facsimile van AM 674a, Firchow and Grimstad 1989 heeft in Appendix V afbeeldingen van alle handschriften. De teksten zijn uitgegeven door Firchow and Grimstad 1989. Een overzicht van de inhoud van de acht tekstgetuigen is te vinden in Firchow and Grimstad 1989, lxxxiii-lxxxiv en Helgason 1957, xvi.

[54] O.a. Turville-Petre 1953, 139-140: 'It has great linguistic interest, for it shows how the Icelandic language could be used to express foreign thoughts, and how native words could be found or devised to

Behalve het Latijnse *Elucidarium* vond ook de Duitse *Lucidarius* een IJslands publiek. Dat gebeurde echter veel later. Waarschijnlijk is de IJslandse *Lucidarius* naar het Duits pas in de zeventiende eeuw geschreven. In deze IJslandse *Lucidarius* is alleen het eerste boek verwerkt; boek II en III zijn niet overgenomen. De informatie uit het eerste boek is aangevuld met gegevens uit diverse andere – IJslandse maar ook buitenlandse – teksten.[55] Deze IJslandse *Lucidarius* treft men aan in drie zeventiende-eeuwse en twee negentiende-eeuwse handschriften; de tekst werd echter nooit gedrukt.[56]

Zweden

Honorius' *Elucidarium* is twee keer in het Zweeds vertaald. De eerste vertaling, bekend onder de naam *Lucidarius*, is alleen fragmentarisch overgeleverd in een handschrift uit 1430-1440.[57] De Zweedse auteur vertaalde het Latijnse werk vrij, waarbij hij een keus uit het materiaal maakte.[58]

De tweede vertaling staat bekend onder de naam *Elucidarius*. Deze tekst werd blijkens het colofon in 1487 geschreven door ene Jöns Raek, monnik in het Brigittenklooster te Nådendal (thans het Finse Naantali, aan de zuidwestkust van Finland min of meer ter hoogte van Stockholm). Zijn volledige vertaling van het *Elucidarium* is overgeleverd in één handschrift.[59]

Voor de Zweedse vertalingen is vooralsnog niet veel aandacht geweest in het onderzoek, veel minder dan voor de Oudnoorse. In het boek *Origins of Icelandic Literature* uit 1953 van G. Turville-Petre heet het:[60]

> Whatever judgement may be passed upon the *Lucidarius* as a theological work, none will deny that the Icelandic translation is masterly, and it contrasts sharply with the clumsiness of the Swedish versions.

Denemarken

Niet het Latijnse *Elucidarium*, maar alleen de Duitse *Lucidarius* werd in het Deens vertaald. Men onderscheidt een oudere en een jongere of kortere *Lucidarius*. De oudere *Lucidarius* werd geschreven rond 1300. Hij is overgeleverd in een handschrift uit 1452-1467 en in een druk, verschenen in 1510 bij Godfred af Ghemen te Kopenhagen.[61] Van deze druk is slechts één exemplaar overgeleverd; er zijn geen herdrukken bekend.

---

represent abstract philosophical conceptions, which must have been strange to the Icelanders of the twelfth century.'

[55] Er is relatief weinig onderzoek geweest naar de IJslandse bewerking van de Duitse *Lucidarius*. Ik baseer me hier op Helgason 1957, xxxii-xxxiii en Hansen 2000. Zie ook Giordano 2003, 184-185.

[56] Reykjavík, AM 696, 4to, VI (eerste helft zeventiende eeuw); London, BL Add. 4889 (ca. 1700); Reykjavík, AM 779b, 4to (zeventiende-eeuws, vóór 1670); Reykjavík, *Landsbókasafn* 632: (vroege negentiende eeuw); Reykjavík, *Landsbókasafn* 2305 (1893). Opsomming van de handschriften gebaseerd op Helgason 1957, xxxii-xxxiii. Helgason 1957, xxxiii houdt er rekening mee dat er meer handschriften met de IJslandse *Lucidarius* bestaan, die nog niet als zodanig zijn herkend. Hansen (2000, 121) schrijft dat de overlevering bestaat uit zeven handschriften. Ze geeft echter geen signaturen van deze zeven.

[57] Stockholm, Kungliga biblioteket Cod. Holm D4.

[58] Schorbach 1894, 256-257; Grimstad 1993, 164; Giordano 2003, 184.

[59] Handschrift Stockholm, Kungliga biblioteket A 58 4to. Schorbach 1894, 257-258; Grimstad 1993, 164; Giordano 2003, 184 en noot 50.

[60] Turville-Petre 1953, 139.

[61] Handschrift Kopenhagen, AM 76 8°. De *Lucidarius* in dit handschrift is geëditeerd door Brandt 1849. Alle teksten in het handschrift (naast de *Lucidarius* een aantal korte Latijnse en Deense teksten)

De jongere *Lucidarius* is een bewerking waarin de *Lucidarius* geschikt is gemaakt voor een protestants publiek: bepaalde theologische uitleggingen zijn vervangen door stukken bijbelgeschiedenis en de toelichtingen bij kerkelijke ambten, liturgie en getijden zijn geschrapt. Ook de geografische beschrijvingen zijn uit de tekst verdwenen. Verantwoordelijke voor de omwerking was drukker Hans Barth, die in 1534 de 'protestantse *Lucidarius*' (zoals de tekst in de vakliteratuur wel is aangeduid) in Roskilde van de drukpers liet rollen.[62] Zijn *Lucidarius* was in Denemarken zeer populair en werd veelvuldig herdrukt tot aan het eind van de negentiende eeuw.[63]

Het Franse taalgebied

Na de Germaanse talen, waarin vanaf de vroege twaalfde eeuw *Elucidarium*-vertalingen opkomen, volgen de Romaanse. De eerste Romaanse *Lucidarii* ontstaan in Frankrijk aan het begin van de dertiende eeuw. De Franse traditie wordt verderop in dit boek uitgebreid behandeld wanneer de vertaling van een van de Franse *Lucidaires* aan bod komt.[64] Ik zal op deze plaats slechts de hoofdlijnen weergeven.

Aan het begin van de dertiende eeuw werd het *Elucidarium* voor het eerst getrouw in het Frans vertaald, een vertaling die vaak werd gekopieerd (getuige de 21 overgeleverde handschriften) en die op haar beurt een bron vormde voor twee Franse teksten (het *Livre de Sidrach* en de *Second Lucidaire*) en voor de Italiaanse *Lucidario*.[65] In de dertiende eeuw verschenen er twee andere getrouwe vertalingen, die elk in één handschrift overgeleverd zijn.[66] Daarnaast is er de *Lucidaire en vers* van Gillebert de Cambres uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Zijn tekst is gebaseerd op het *Liber tertius*, het laatste deel van het *Elucidarium* dat over het hiernamaals en het einde der tijden gaat. Het eschatologische werk van Gillebert werd herhaaldelijk overgeschreven en bereikte, ingekort en in proza omgezet, aan het eind van de vijftiende eeuw de drukpers.[67] De Anglonormandische dichter Pierre de Peckham begon het *Liber primus* te vertalen, maar vond in de tekst niet wat hij zocht en stapte na verloop van tijd over op andere bronnen voor zijn *Lumière as lais* (1267).[68] In 1312, of kort erna, werd op basis van een Franse dertiende-eeuwse vertaling en andere bronnen de *Second Lucidaire* geschreven. Hierin is de theologische inhoud aangevuld met vraagstukken over paranormale verschijnselen, natuurwetenschappelijke onderwerpen en catechetische rijtjes. De tekst vond een groot publiek, in handschrift en druk, en zowel in het Frans als in Engelse en Nederlandse vertaling.[69] Uit de veertiende of vijftiende eeuw stammen dan nog twee getrouwe vertalingen en een Provençaalse prozabewerking (*Le Lucidari*).[70]

---

zijn diplomatisch uitgegeven met een facsimile door Kroon e.a. 1993. Daarin ook een transcriptie van de druk van Godfred.

[62] Over beide Deense *Lucidarii*: Schorbach 1894, 169-196; Grimstad 1993, 164; Giordano 2003, 184; Hansen 2000, 120-121; Steer 1985, 945.

[63] Schorbach 1894, 174-185 noemt 26 drukken tussen 1534-1892.

[64] Zie hieronder, hoofdstuk 5.

[65] Türk 2000, 4 en passim.

[66] Lefèvre 1954, 280-281. De ene vertaling is bestudeerd en uitgegeven door Kleinhans 1993a (studie: 8-22), de andere door Düwell 1974.

[67] Lefèvre 1954, 311-315. Uitgebreide studie: E. Ruhe 1991.

[68] Lefèvre 1954, 315-323; Hesketh 1996-2000, dl. 3, 1-30.

[69] D. Ruhe 1993, o.a. 23-35 en (over de overlevering) 134-139.

[70] Zie voor de getrouwe vertalingen: Kleinhans 1993a, 22-35 resp. 36-46. De Provençaalse bewerking wordt behandeld door Lefèvre 1954, 289-292 en Schorbach 1894, 243-244.

Spanje

Rond 1293 gaf Sancho IV, koning van Castilië en León (1284-1295), opdracht tot het schrijven van een Castiliaanse *Lucidario*. In die tekst komen naast geloofswaarheden vooral natuurwetenschappelijke vragen aan de orde. De verwantschap met het *Elucidarium* is ondanks de titel evenwel minimaal; het heeft er eerder schijn van dat het woord *Lucidario* niet langer een afgeleide was van *Elucidarium* maar inmiddels gebruikt werd als algemene aanduiding van een werk waarin dingen 'toegelicht' werden.[71]

Daarnaast bestaat er echter een Spaanse tekst die onmiskenbaar een vertaling is van het *Elucidarium*. Deze tekst werd aangetroffen in een vijftiende-eeuws handschrift.[72] De Spaanse auteur liet delen weg uit het *Elucidarium* en bracht daarnaast enkele kleine wijzigingen aan, waarmee hij de tekst aanpaste aan het Spaanse publiek. Zo vertaalde hij in het *Liber tertius* in de Latijnse vraag 65 het woord 'pagani' (heidenen) met 'moros' (Moren).[73]

Italië[74]

Het *Elucidarium* werd drie keer in het Italiaans vertaald. Die vertalingen worden gewoonlijk genoemd naar de plaats waar hun (belangrijkste) handschrift ligt. Men onderscheidt daarom de vertaling in Bergamo (overgeleverd in één handschrift, bewaard in de universiteitsbibliotheek te Bergamo), de vertaling in Bologna (eveneens overgeleverd in één handschrift, in de universiteitsbibliotheek te Bologna) en de vertaling in Milaan (in totaal zes handschriften, waarvan drie in Milaan). In alle gevallen gaat het om vrije vertalingen of bewerkingen. In de vertaling in Bergamo is de tekst ingekort (vragen of delen van vragen zijn geschrapt, zodat theoretische uitweidingen verdwenen zijn), misschien met het doel om het voor de lezer sneller mogelijk te maken om informatie uit de tekst op te nemen. Daarnaast is de volgorde van de vragen veranderd. Deze tekst is waarschijnlijk vervaardigd voor priesters, als naslagwerk bij het voorbereiden van de preek of bij de zielzorg. Het enig bekende handschrift is een eenvoudig gebruikshandschrift.[75] In de vertaling in Bologna zijn enkele passages weggelaten en enkele andere toegevoegd, maar er is niet op zeer grote schaal ingegrepen in de tekst.[76] De vertaling in Milaan, geschreven in het laatste kwart van de dertiende eeuw, is afkomstig uit benedictijnse kringen; misschien werd ze vervaardigd in een benedictijns klooster. De bewerker liet veel weg en voegde veel toe. Een van zijn meest belangrijke aanvullende bronnen is het werk van Petrus Lombardus. Opmerkelijk is dat de bewerker zelf (en waarschijnlijk niet een latere gebruiker) kritische tussenwerpingen noteerde als 'Eo no crezo che zo sia veritade' (ik geloof niet dat dit de waarheid is, in vraag II.62) en 'questo no è vero' (dit is niet waar, III.4). De vertaling in Milaan was van de drie verreweg de meest populaire. Ze is incompleet overgeleverd in één handschrift (in de Biblioteca Ambrosiana te Milaan) en daarnaast gedeeltelijk in vijf andere handschriften, die een andere redactie overleveren. Deze andere redactie bestaat uit de eerste helft van de Milanese

[71] Kinkade 1984.
[72] Madrid, Biblioteca del Noviciado de la Universidad Central 148. Editie: Türk 1993.
[73] Türk 1993, 75-89.
[74] Met dank aan S. de Werd, die mij hielp met de Italiaanse vakliteratuur.
[75] Degli Innocenti 1993, 164-174.
[76] Degli Innocenti 1993, 174-180.

vertaling, tot aan vraag 77 in het tweede boek. De redacteur verving de tweede helft van de Milanese vertaling door de tweede helft van de zogenoemde tekst γ.[77]

Tekst γ is een van de drie redacties van de Italiaanse omwerking van de Franse *Lucidaire*. Als gezegd is het *Elucidarium* meerdere malen in het Frans vertaald. Een getrouwe Franse vertaling, in de vakliteratuur bekend als 'Vertaling I', werd vervolgens in het Italiaans bewerkt. Van deze Italiaanse bewerking bestaan er nu drie verschillende redacties, aangeduid als γ, ε en β.[78] De Italiaanse *Lucidario* naar het Frans was veel populairder dan die naar het Latijn: zijn de vertalingen Bergamo, Bologna en Milaan in totaal overgeleverd in acht handschriften, de teksten γ, ε en β zijn bekend uit maar liefst 27 manuscripten en uit twintig incunabeldrukken.[79]

Midden- en Oost-Europa

Het *Elucidarium* verspreidde zich in vertalingen over West-Europa, van Wales tot Italië en van Spanje tot IJsland. De volkstalige receptie van Honorius' werk bleef evenwel niet helemaal beperkt tot West-Europa. Via de Duitse bewerking ging het werk, zij het dan in veranderde vorm, dieper Europa in.

In het huidige Tsjechië circuleerde er in de Middeleeuwen en daarna een getrouwe vertaling van de Duitse *Lucidarius*. Deze Tsjechische *Lucidarz* is overgeleverd in één handschrift en in zes drukken, de eerste gedrukt in 1498 te Plzeň (Pilsen), de laatste in 1811 te Litomyšl (ongeveer 60 kilometer ten noorden van Praag).[80] Ook in Rusland was er een vertaling uit het Duits, met de titel *Lucidarios*.[81]

Het *Elucidarium* kreeg aldus vertalingen en bewerkingen in middeleeuws Welsh, Engels, Nederlands, Duits, Zweeds, Noors, Frans, Spaans en Italiaans. Enkele van die bewerkingen werden op hun beurt weer vertaald in andere volkstalen. Zo vond de Duitse *Lucidarius*, gedeeltelijk geschreven op basis van Honorius' werk, in vertaling ook een Nederlands, Deens, IJslands, Tsjechisch en Russisch publiek en vormde een Franse vertaling de bron voor de Italiaanse *Lucidario*, het *Livre de Sidrach* en een bewerking genaamd de *Second Lucidaire* – waarna die *Second Lucidaire* in vertaling in Engeland en de Nederlanden op de drukpers belandde.

Opmerkelijk is dat bewerkingen in de Germaanse taal in tijd voorafgaan aan Romaanse *Lucidarii*. Is er een verband met de vermeende Duitse of Britse afkomst van Honorius Augustodunensis? Of bestond er in de Germaanse talen eerder behoefte aan een vertaling, omdat het Latijn voor Germaanstaligen een vreemdere taal is dan voor moedertaalsprekers van een Romaanse taal? Onder de Germaanse vertalingen zijn de Middelnederlandse *Lucidarii* opvallend laat. Naar alle waarschijnlijkheid verschenen de eerste Middelnederlandse *Lucidarii* pas rond 1300 – een eeuw later dan de Engelse, Duitse en IJslandse. De Middelnederlandse *Lucidarii* zijn bepaald geen unicum. Om onze *Lucidarii* goed te plaatsen, moeten we ze zien binnen de context waarin ze horen – de context van een middeleeuws Europa met honderden handschriften van het Latijnse *Elucidarium* en tientallen volkstalige afgeleiden van dat geschrift.

---

[77] Degli Innocenti 1993, 180-192; Degli Innocenti 1984 (met editie). Over de kritische tussenwerpingen: Degli Innocenti 1993, 181-182.

[78] Degli Innocenti 1993, 193-195. Op p. 195-258 behandelt hij de redacties γ en β uitgebreid.

[79] Degli Innocenti 1984, 3.

[80] Schorbach 1894, 216-223; Steer 1985, 945.

[81] De Russische *Lucidarios* wordt genoemd bij Nachbin 1938, p. 365-366, noot 6. Hij baseert zich op een Russische publicatie uit 1898 en twee, eveneens Russische, edities uit 1859 en 1890. Steer 1985, 945 haalt Nachbin aan. Voor zover mij bekend is er geen verder onderzoek geweest naar de Russische *Lucidarios*.

1.4 Vier *Lucidarii,* acht tekstgetuigen

Bij de opsomming hierboven kwam één Nederlandse *Lucidarius* voor die in dit hoofdstuk nog niet eerder is genoemd: de gedrukte *Lucidarius* naar het Frans. Aan het begin van de zestiende eeuw drukte Thomas van der Noot in Brussel een vertaling van de Franse *Second Lucidaire*.[82] Met die druk erbij zijn er vier *Lucidarii* in de taal van de Nederlanden, die uiteenvallen in drie groepen: de *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius* gaan beide rechtstreeks terug op het Latijnse *Elucidarium*, de *Artes-Lucidarius* gaat terug op de Duitse *Lucidarius* en de gedrukte *Lucidarius* op een Franse *Lucidaire*.

De vier *Lucidarii* zijn in totaal overgeleverd in acht tekstgetuigen.[83] De *Vers-Lucidarius* is in zijn geheel bekend dankzij een vroeg-vijftiende-eeuws verzamelhandschrift uit Brabant (B1, al genoemd in § 1.1). Dat de tekst veel ouder is dan dat, blijkt uit de fragmenten van een handschrift uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, met ruim driehonderd verzen uit dezelfde *Vers-Lucidarius* (B4). In twee vijftiende-eeuwse verzamelhandschriften uit Brugge en Gent zijn voorts excerpten opgenomen uit deze *Lucidarius* (B2 en B3).[84] De *Proza-Lucidarius* is bekend uit één handschrift, dat in 1469 in een klooster nabij Nordhorn geschreven is (S, het tweede handschrift dat in § 1.1 genoemd is).[85] De *Artes-Lucidarius* is bekend uit twee handschriften. De tekst is in zijn geheel overgeleverd in een (noord-)oostelijk handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw (L, als derde genoemd in § 1.1). Een excerpt uit de tekst is te vinden in een luxueus handschrift dat rond 1339 gemaakt werd in Brabant of Gelre (G).[86] Van de zestiende-eeuwse druk van Thomas van der Noot, tot slot, is niet meer overgebleven dan acht ernstig gehavende bladzijden, afgedrukt op één vel papier.[87]

Deze vier *Lucidarii* en hun acht tekstgetuigen zullen in dit boek centraal staan. De vier *Lucidarii* zijn nog niet eerder in één integraal onderzoek opgenomen. Ook afzonderlijk zijn ze nooit onderzocht, hoewel de *Vers-*, de *Proza-* én de *Artes-Lucidarius* alledrie al sinds de negentiende eeuw bekend zijn.

1.5 Geschiedenis van het onderzoek

De Vers-Lucidarius

Reeds in de eerste helft van de negentiende eeuw is de *Vers-Lucidarius* in codex B1, nog gewoonlijk aangeduid als *Dietsche Lucidarius*, bekend of zelfs beroemd onder vakgenoten in Nederland, België en Duitsland. Als J.F. Willems het in 1837 over de gedichten van Augustijnken in verzamelhandschrift Brussel KB 15642-51 heeft, duidt

[82] Dat deze druk een vertaling is van de *Second Lucidaire*, wordt in hoofdstuk 5 aannemelijk gemaakt.
[83] De overlevering zal per tekst uitgebreider behandeld worden in de desbetreffende hoofdstukken. Daar ook literatuurverwijzingen. De siglen zijn van mijn hand, waarbij de volgorde B1 tot en met B4 gebaseerd is op de opsomming van Van Dijk 1973, 282-283.
[84] B1: Brussel, KB 15642-51. B4: 'Kampse fragmenten', Brussel, KB IV 1031. B2: Brussel, KB II 270. B3: Brussel, KB II 116.
[85] S: Straatsburg, Bibliothèque nationale et universitaire 2101.
[86] L: Londen, British Library Add. 10286. G: 'Zutphens-Gronings Maerlanthandschrift', Groningen, UB 405.
[87] Den Haag, KB 227 A 23.

hij het manuscript aan als het 'handschrift van den *Dietschen Lucidarius'*.[88] F.A. Snellaert kent deze codex eveneens en citeert in zijn *Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in België* (1838) de eerste 21 verzen uit de *Vers-Lucidarius*.[89] In hetzelfde jaar blijken tekst en handschrift ook bij de oosterburen bekend te zijn. Franz Joseph Mone noemt codex en tekst in zijn *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit* (1838) en citeert de openings- en slotverzen.[90] Dankzij Mone krijgt de tekst dan meer naamsbekendheid: D. Buddingh citeert de eerste en laatste verzen naar Mone en Snellaert in zijn studie naar de geschiedenis van opvoeding en onderwijs (1843) en de Deense onderzoeker Brandt blijkt in 1849 via het werk van Mone op de hoogte te zijn van het bestaan van een Middelnederlandse *Lucidarius*.[91]

Echt bekend wordt de tekst in de tweede helft van de negentiende eeuw, dankzij de editie van Philip Blommaert. In het derde deel van zijn *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen* (1851) publiceert hij de tekst volgens handschrift B1. Blommaerts editie geldt bij vakgenoten als uitermate gebrekkig. Verdam publiceert een lang artikel waarin hij alle plaatsen aanduidt waar Blommaert volgens hem de evident corrupte tekst had moeten emenderen.[92] Desalniettemin is het onderzoek bijna anderhalve eeuw op zijn editie aangewezen, omdat Blommaerts *Dietsche Lucidarius* tot in de jaren '90 van de twintigste eeuw de enige Middelnederlandse *Lucidarius* is waarvan er een volledige editie bestaat.[93] Wanneer Jonckbloet in zijn *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* (1851-1855) en in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1888-1892) naar Blommaerts editie verwijst, laat hij daarbij niet onvermeld dat de editie wemelt 'van zinstorende schrijffouten'.[94] Verder worden de tekst en Blommaerts editie onder meer genoemd door Hoffmann von Fallersleben in zijn *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung* (1857), door Napoleon de Pauw in 1879 en door Te Winkel in zijn literatuurgeschiedenis van 1887, maar meer wordt er nog niet mee gedaan.[95]

In 1894 verschijnt dan de eerste grote studie naar volkstalige bewerkingen van het *Elucidarium*, van de hand van Karl Schorbach. Ook de Nederlandse situatie komt aan bod. De Duitse onderzoeker blijkt goed bekend te zijn met Nederlandse publicaties over het onderwerp.[96] Maar pas in 1944 komt er een grootschaliger onderzoek naar de *Vers-Lucidarius*. In dat jaar schrijft Simon Schreiber er in Brussel een dissertatie over. Hij geeft de tekst volgens B1 opnieuw uit en laat deze editie voorafgaan door een overzicht van de verhouding met het *Elucidarium* en een studie naar taalkundige en rijmtechnische eigenaardigheden van de Middelnederlandse tekst. Diepgravend is zijn dissertatie niet; hij inventariseert en constateert, maar verbindt

---

[88] Willems 1837, 353.

[89] Snellaert 1838, 129-130. Ook in Snellaerts *Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde* (1849) wordt de *Dietse Lucidarius* genoemd (Snellaert 1849, 38). In de tweede druk daarvan, getiteld *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, verwijst hij daarbij naar Blommaerts editie (Snellaert 1850, 48, noot 2).

[90] Mone 1838, 270-271, nr. 374.

[91] Buddingh 1842-1843, dl. 2, 94-96; Brandt 1849, xiii.

[92] Verdam 1881; in 1946-1947 wijst Schreiber op nog meer leesfouten in de uitgave.

[93] Pas in 1992 verschijnt een editie van de *Proza-Lucidarius*: Gottschall 1992.

[94] Jonckbloet 1851-1855, dl. 3, 270-273 (citaat op p. 270, noot 1); Jonckbloet 1888-1892, dl. 2, 191-192 (citaat op p. 191, noot 4).

[95] Hoffmann von Fallersleben 1857, 97, nr. 450 (hij noemt de titel niet maar heeft het over een 'Zwiegespräch zwischen Meister und Schuler' van 6332 verzen, waarbij hij verwijst naar de uitgave van Blommaert); De Pauw 1879, 151; Te Winkel 1887, 404.

[96] Schorbach 1894, 258-261 (over de *Vers-Lucidarius*), 265-267 (over de *Proza-Lucidarius*), en 196-216 (over de *Artes-Lucidarius*).

geen conclusies aan zijn vondsten. Schreibers dissertatie is nooit gepubliceerd. Tegenwoordig is ze dan ook zeer moeilijk te achterhalen.[97] De meest volledige publicatie over de Middelnederlandse *Lucidarii* is daarom die van R. van Dijk in *TNTL* van 1973. Hij zet daarin uiteen dat er *Lucidarii* zijn die teruggaan op het Latijnse *Elucidarium* en die teruggaan op de Duitse *Lucidarius*. In een bijlage geeft hij een codicologische beschrijving van B1.

Veel minder aandacht hebben de twee excerpten uit de *Vers-Lucidarius* getrokken. Voor het excerpt in B2 is dat te wijten aan overmacht: het handschrift is lange tijd vermist, totdat Lyna het in 1924 opnieuw signaleert en er een artikel over publiceert.[98] Hij bespreekt de inhoud van het handschrift en noemt daarbij het gedichtje 'Lucidarius zeit' op folium 54 recto. Hij verschaft er verder geen inhoudelijke informatie over. Schreiber vermeldt in zijn proefschrift kort het bestaan van dit excerpt. In een noot achterin citeert hij – als eerste – de zestien verzen.[99] De eerstvolgende vermelding ervan is in het overzicht van *Lucidarius*-handschriften in het artikel van Van Dijk in 1973.[100]

Het excerpt in B3 wordt voor het eerst genoemd in 1914 door Napoleon de Pauw, in een onderzoek naar de *Profetie van Bulscamp* (onder meer overgeleverd in ditzelfde handschrift). Hij identificeert het excerpt moeiteloos, blijkens de verwijzing naar de overeenkomstige passage in de *Vers-Lucidarius*.[101] Verder valt dit stukje *Vers-Lucidarius* niet meer dan een tweetal verwijzingen ten deel: in een artikel van Braekman over het handschrift (1969) en in de opsomming van *Lucidarius*-handschriften in het artikel van Van Dijk (1973).[102]

De zogenoemde 'Kampse fragmenten' van de *Vers-Lucidarius* (B4) zijn ontdekt door Van Dijk. Hij geeft de overgeleverde tekst uit in 1974. Zijn artikel is vooralsnog het enige hierover.[103]

De Proza-Lucidarius

In de medioneerlandistiek heeft de *Proza-Lucidarius* niet veel aandacht getrokken. Schorbach signaleert hem; de afwezigheid van bronvermeldingen doet vermoeden dat hij de eerste is die erop wijst.[104] Hij bestempelt de *Proza-Lucidarius* als een Nederduitse tekst, een aanduiding die Gottschall honderd jaar later overneemt.[105] Dat de term 'Middelnederlands' evenzeer op de *Proza-Lucidarius* van toepassing is als 'Nederduits', wordt in § 3.1 hieronder kort beargumenteerd. Na Schorbach wordt het handschrift met de *Proza-Lucidarius* regelmatig vermeld: in Meinsma's *Middeleeuwsche bibliotheken* (1903) en in de catalogi van Becker (1914), Wickersheimer (1923) en Samaran en Marichal (1965).[106] Een ijkpunt in het onderzoek naar de *Proza-Lucidarius* is de editie van Gottschall in 1992. Na hoofdstukken over de overlevering van het Latijnse *Elucidarium* in het Duitse Rijk,

[97] Voor zover mij bekend is het proefschrift niet aanwezig in een bibliotheek in Nederland of België. Ik heb het gekopieerde typoscript ervan mogen lenen van P. Bange, die het op haar beurt had gekregen van R. van Dijk.
[98] Lyna 1924. Over het vermeende verlies van het handschrift: Lyna 1924, 289-291.
[99] Schreiber 1944, aantekening bij vs. 224 op p. 197-198.
[100] Van Dijk 1973, 282.
[101] De Pauw 1914, 483.
[102] Braekman 1969, 91; Van Dijk 1973, 282.
[103] Van Dijk 1974.
[104] Schorbach 1894, 265-267.
[105] Gottschall 1992.
[106] Meinsma 1903, 254, nr. 37; Becker 1914, 13; Wickersheimer 1923, 438; Samaran et Marichal 1965, 423.

over teksten die beïnvloed zijn door dat *Elucidarium* en over Duitse en Nederlandse vertalingen ervan bevat haar boek een onderzoek naar bronnen, compositie en gebruiksfunctie van de *Proza-Lucidarius*.[107] Daarop volgt een kritische editie van de tekst, geplaatst naast de corresponderende passages in het *Elucidarium* en in andere bronteksten.

De Artes-Lucidarius

In 1833 wordt het boekenbezit van Jacobus Koning te Amsterdam geveild. Als nummer 228 in de veilingcatalogus wordt een handschrift genoemd met onder andere een 'Gesprek des wijzen Sydracs met den Koning Boctus' en 'Lucidarius Boeck'.[108] Onder vakgenoten moet het handschrift al eerder bekend zijn, aangezien een andere tekst erin (*Een moy sprake van sesterhande verwe*) in 1825 al uitgegeven is door Willem Bilderdijk. Overigens noemt die de codex waaraan hij de sproke ontleend heeft niet.[109] Bij de veiling in 1833 komt het handschrift in handen van een Engelsman, R. Heber, na wiens dood het in 1836 aangekocht wordt door het British Museum.[110] Het handschrift blijft bekend bij de vakgenoten. Als Snellaert in 1838 over de *Vers-Lucidarius* schrijft, vermeldt hij dat er ook 'Lucidariën in proza' hebben bestaan zoals die in het handschrift van Koning en Heber. Hij noemt de benaming 'Lucidarius' daarbij een modewoord en lijkt niet te weten dat er wel degelijk een relatie is tussen de verschillende *Lucidarii*.[111] D. Buddingh merkt in 1843 bij zijn vermelding van de *Vers-Lucidarius*, die hij kent van Mone, op dat ook de heer Koning een handschrift met de *Lucidarius* bezat.[112] En R.P.A. Dozy schrijft in 1845 over deze codex en enkele andere manuscripten in Engelse bibliotheken een brief aan Matthias de Vries, gepubliceerd in de *Verslagen en berigten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde*.[113] In de inleiding bij zijn editie van de *Vers-Lucidarius* schrijft Blommaert in 1851 dat er ook een *Lucidarius*-handschrift voorkomt in de catalogi van Koning en Heber, en dat de betreffende tekst in proza is. Daarbij meent hij ten onrechte dat deze tekst uitgegeven is door Van den Bergh – in werkelijkheid gaf Van den Bergh het excerpt in het Groningse handschrift uit, zoals hieronder aan de orde zal komen – en doorziet hij niet dat het handschrift van Koning en Heber hetzelfde is als dat in de brief van Dozy.[114] Tot slot Schorbach. Hij beschrijft in 1894 in zijn hoofdstuk over 'Bearbeitungen des deutschen Lucidarius in anderen Sprachen' ook de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* en de wijze waarop de Londense codex vanuit Konings nalatenschap terecht is gekomen in het British Museum.[115]

Tot zover de geschiedenis van het onderzoek naar het Londense handschrift L met de volledige *Artes-Lucidarius*. Een excerpt uit een vertaling van de Duitse *Lucidarius* is overgeleverd in het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift (G), dat al in de achttiende eeuw bekend was. Het handschrift werd integraal overgeschreven door Isaac le Long (1683-1762). Op blad 63 en 64 van zijn afschrift schrijft hij, zonder

[107] Gottschall 1992, 146-158.
[108] *Catalogus der letterkundige nalatenschap van wijlen Jacobus Koning* 1833, dl. 1, 31, nr. 228.
[109] Bilderdijk 1825, 65-116.
[110] Schorbach 1894, 197-198.
[111] Snellaert 1838, 129-130.
[112] Buddingh 1842-1843, dl. 2, 95.
[113] Dozy 1845. Handschrift Add. 10286 genoemd op p. 35-37.
[114] Blommaert 1838-1851, dl. 3, vi.
[115] Schorbach 1894, 197-198.

nader commentaar, een passage die begint met: 'In Affrica es dat water Indus'.[116] L.Ph.C. van den Bergh neemt deze passage van Le Long over in zijn *Nederlandsche volksromans* (1837), waarna Blommaert in een voetnoot bij een toelichting op de *Brandaan* op zijn beurt enkele verzen uit Van den Bergh overneemt.[117] Het handschrift is inmiddels in het bezit van A.C.W. Staring.[118] Pas wanneer Van den Bergh in 1841 verwijst naar zijn publicatie uit 1837, noemt hij de tekst 'een fragment (…) van den Nederduitschen *Lucidarius*, mede in proza'.[119] Daarmee heeft de bladvulling op f. 216r-216v van het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift eindelijk de juiste naam gekregen. Van den Bergh is daarna voor excerpt G wat Blommaert voor B1 is: de tekst heeft een goede naamsbekendheid gekregen en wie de tekst noemt, kent haar dankzij deze editeur. J. van Vloten drukt in 1851 het excerpt af naar Van den Bergh en merkt daarbij op: 'Slechts in een klein fragment is ons deze in zuivere taal geschreven *Lucidarius* bewaard gebleven'.[120] Hij is blijkbaar nog niet op de hoogte van de volledige *Artes-Lucidarius* in het Londense handschrift. De Duitser Doberentz wijdt in 1881 een groot deel van een artikel aan de aardrijkskundige beschrijvingen in de Duitse *Lucidarius;* hij blijkt het Middelnederlandse excerpt te kennen dankzij de publicatie van Van den Bergh.[121] Maar niet bij iedereen is de identificatie van het excerpt overgekomen. Nog in de literatuurgeschiedenis van Te Winkel uit 1887 heet het excerpt niet anders dan een 'aardrijksbeschrijving naar het Latijn van Honorius Augustodunensis'.[122] Bij P. Leendertz geldt het excerpt niet als een stuk van de Duitse *Lucidarius*, maar als een passage naar Honorius' *Imago mundi*.[123] Hij drukt in 1896 het excerpt af naast de corresponderende tekst in de *Imago mundi*, waarbij hij voor de Middelnederlandse tekst verwijst naar zowel Van den Bergh als Van Vloten.[124] In 1898 weet H. Brugmans de tekst niet anders aan te duiden dan als een stuk 'over Afrika en omringende zeeën'.[125] Nog in 1979 blijkt Hermans niet op de hoogte te zijn van de juiste titel van het excerpt.[126] Schorbach daarentegen behandelt in zijn studie van 1894 het excerpt in het Groningse handschrift terecht bij de vertalingen van de Duitse *Lucidarius.*[127]

De gedrukte Lucidarius

In 1984 publiceerde Herman Pleij als eerste een kort artikel over een ernstig gehavend stuk papier in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Op het papier staan acht pagina's van een druk van Thomas van der Noot uit de vroege zestiende eeuw. Pleij herkende de tekst als een Nederlandse afgeleide van het *Elucidarium*, en wees als

[116] Het afschrift van Le Long ligt tegenwoordig in de Leidse Universiteitsbibliotheek, onder signatuur BPL 14 B.
[117] Van den Bergh 1837, 143-147; Blommaert 1838-1851, dl. 1, 93, noot 1.
[118] Staring 1834.
[119] Van den Bergh 1841, 6.
[120] Van Vloten 1851, 15-17; citaat op p. 15, verwijzing naar Van den Bergh in de inhoudsopgave op p. xiv.
[121] Doberentz 1881, 401.
[122] Te Winkel 1887, 568.
[123] Welbeschouwd is dat correct: de auteur van de Duitse *Lucidarius* gebruikte voor de geografische passages de *Imago mundi* (Sturlese 1992, m.n. 257); voor de Middelnederlandse *Lucidarius* evenwel is alleen gebruik gemaakt van de Duitse tekst.
[124] Leendertz 1896, 95-99.
[125] Brugmans 1898, 233.
[126] Hermans 1979, 24.
[127] Schorbach 1894, 198-199.

directe bron voor de druk een Franse *Lucidaire* aan.[128] Na Pleij werd er aan deze gedrukte *Lucidarius* geen aandacht meer besteed.

De stand van zaken

Naar de Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten is nooit een integraal onderzoek geweest. In de negentiende eeuw staan de teksten enigszins in de belangstelling, met vooral publicaties van Van den Bergh (1837), Blommaert (1851) en Leendertz (1896). Het hoogtepunt van het *Lucidarius*-onderzoek wordt bereikt in 1894, als Schorbach in zijn studie ruim aandacht besteedt aan de Middelnederlandse situatie. In de twintigste eeuw evenwel stagneert het onderzoek. In de jaren veertig verricht Schreiber een promotieonderzoek naar de *Vers-Lucidarius*, maar zijn dissertatie blijft onuitgegeven. Er verschijnt na Schorbach geen studie meer naar de *Lucidarii* in de Nederlanden, totdat Van Dijk aan het begin van de jaren zeventig op nieuwe fragmenten stuit. In 1973 verschijnt van zijn hand een publicatie met een overzicht van de Middelnederlandse *Lucidarii* en hun handschriften, in 1974 gevolgd door een editie van de Kampse fragmenten. Pleij publiceert in 1984 over de gedrukte *Lucidarius*. Vanaf het eind van de jaren 1980 is er wat meer aandacht voor de Middelnederlandse *Lucidarii*: Orlanda Lie gebruikt in 1989 de *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius* in een artikel over proza- en rijmvertalingen uit het Latijn,[129] in 1992 verschijnt in Duitsland de editie van de *Proza-Lucidarius*, en in 1995 wijdt Petty Bange een artikel aan functie en publiek van het *Elucidarium* en van de *Vers-Lucidarius*.[130]

Al met al was er in de vorige eeuw maar weinig interesse voor de *Lucidarius* in de Nederlanden. De Duitse *Lucidarius* daarentegen kon rekenen op veel belangstelling. In Duitsland laaide in de jaren negentig de discussie over de authenticiteit van de proloog op,[131] verschenen diverse monografieën en artikelen,[132] en werd het prestigieuze *Lucidarius*-project onder leiding van Georg Steer begonnen.[133] Ook de Franse *Lucidaire* stond aan het eind van de twintigste eeuw volop in de (Duitse) belangstelling, met artikelen en monografieën over alle vertalingen en de *Second Lucidaire*.[134] Het onderzoek naar de Nederlandse *Lucidarii* blijft mijlenver achter bij dat naar de Duitse en Franse *Lucidarii*. Wie iets over de Nederlandse situatie wil zeggen, is nog altijd aangewezen op Blommaert, Schorbach en het beknopte overzicht van Van Dijk.[135] De tijd lijkt rijp voor een breder onderzoek naar de *Lucidarius* in de Nederlanden.

1.6 Een proefschrift over de vier *Lucidarii*

De vier teksten die bekend staan als *Lucidarius* verdienen een betere plek in de geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde. Aan naamsbekendheid heeft het de *Lucidarii*, en dan vooral de *Vers-Lucidarius* ofwel *Dietsche Lucidarius*, nooit

[128] Pleij 1984.
[129] Lie 1989, 207-211.
[130] Bange 1995.
[131] Steer 1990, Bumke 1995, Steer 1995. Zie over de proloog ook Hamm 2002b en Bertelsmeier-Kierst 2003.
[132] Onder meer Gottschall 1992, Sturlese 1992, Stark 1992, Buckl 1992, E. Ruhe 1993 en Sick 1995.
[133] Het eerste deel van dat project verscheen in 1994: een kritische uitgave van de Duitse *Lucidarius*, voorafgegaan door een onderzoek naar de overlevering (Gottschall und Steer 1994), het derde deel, met het commentaar bij de editie, is verschenen in 2002 (Hamm 2002a).
[134] Zie m.n. Kleinhans 1993a, Türk 2000, en D. Ruhe 1989 en 1993.
[135] Zo bijvoorbeeld Gottschall 1992, 120-124.

ontbroken. Maar de teksten werden zelden nader bekeken – en dat terwijl er veel te ontdekken is in de *Lucidarii*. Hoewel in strikte zin wellicht geen literaire meesterwerken, zijn de vier teksten meer dan lezenswaardig: de weidsheid van de onderwerpen biedt een leerzame, interessante en soms vermakelijke inkijk in het gedachtegoed van de late Middeleeuwen. De *Artes-Lucidarius* laat iets zien van het middeleeuwse wereldbeeld en van diverse liturgische kwesties. In de *Vers-* en de *Proza-Lucidarius* komen talrijke theologische vraagstukken aan de orde. Alle *Lucidarii* behandelen hun onderwerpen op een min of meer basaal niveau; op een niveau, in feite, dat veel dichter bij de 'gemiddelde middeleeuwse mens' gestaan moet hebben dan de diepgaande geschriften van de grote denkers uit die tijd. Tegelijkertijd zijn de *Lucidarii* allesbehalve eenvoudige lectuur. Vergeleken met de meeste andere volkstalige werken vormen de *Lucidarii* behoorlijk zware kost. Daarbij zijn er onderling grote verschillen. Terwijl de *Proza-Lucidarius* op het hogere niveau van het *Elucidarium* blijft, is in de *Vers-Lucidarius* het materiaal ingrijpend vereenvoudigd.

Deze studie beperkt zich niet tot één tekst, maar kijkt naar alle vier de *Lucidarii*. De Middelnederlandse *Lucidarius*-traditie wordt aldus gevolgd over een periode van ruim tweehonderd jaar, van de handschriften tot aan de Brusselse druk, van de berijmde *Lucidarius* tot aan de prozateksten. Het gaat daarbij primair om de verhouding tussen de Middelnederlandse *Lucidarii* en hun bronteksten in het Latijn, Duits en Frans. De vragen daarbij zijn: (1) hoe gingen de Middelnederlandse auteurs om met hun brontekst, en (2) welk doel streefden ze na toen ze de tekst omwerkten naar hun volkstaal en daarbij juist op déze manier ingrepen? Deze vragen zullen bij elk der vier teksten behandeld worden. Bij de twee *Lucidarii* die rechtstreeks teruggaan op het Latijn zal blijken dat de auteurs op grote schaal ingrepen. Door hun omgang met het *Elucidarium*, hun keuze voor aanvullende bronteksten en hun selectie en indeling van vragen maakten de Middelnederlandse auteurs het materiaal van Honorius – in uitgangspunt bestemd voor geestelijken – geschikt voor heel andere publieksgroepen. Bij de omzetting van de ene volkstaal in de andere (hetgeen gebeurd is bij de *Artes-Lucidarius* naar het Duits en de gedrukte *Lucidarius* naar het Frans) zijn in principe minder ingrijpende procédés nodig – aan de beoogde publieksgroep hoeft in dat geval immers niet per se iets te veranderen. Daardoor is het onvermijdelijk dat dit boek een onevenwichtige opbouw heeft. De *Lucidarius* naar het Duits en die naar het Frans worden behandeld in relatief korte hoofdstukken, terwijl de twee *Lucidarii* naar het Latijn meer ruimte nodig hebben. Over de bewerkingstechniek van de *Vers-Lucidarius* is zelfs zo veel te zeggen dat meer dan eenderde van deze studie daarmee gevuld is.

1.7 Preliminaria voor tekstvergelijking

De hoofstukken over de twee *Lucidarii* naar het Latijn berusten voor een groot gedeelte op tekstvergelijkend onderzoek. Maar om te kunnen vaststellen op welke wijze de Middelnederlandse auteurs van de *Vers-Lucidarius* en van de *Proza-Lucidarius* met het *Elucidarium* omgingen, moet eerst bepaald worden van welke grondtekst het onderzoek uitgaat. Wat is precies het *Elucidarium*?

Die vraag is gecompliceerder dan hij op het eerste gezicht misschien lijkt. Het *Elucidarium* is volgens de meest recente inventarisatie overgeleverd in niet minder dan 329 handschriften, die verspreid liggen over meer dan honderd plaatsen van

Dublin tot Krakau, van Kopenhagen tot Vaticaanstad, tot in Californië toe.[136] Daarbij moet men zich realiseren dat het *Elucidarium* een tekst was om uit te leren of om in op te zoeken (getuige ook de codices, die over het algemeen eenvoudig vormgegeven gebruikshandschriften zijn).[137] Bij een dergelijke tekst zou men zich kunnen indenken dat gebruikers naar eigen inzicht stukken schrapten omdat ze niet relevant waren, gegevens veranderden wanneer ze verouderd waren of nieuwe gegevens erbij schreven om alle informatie over een bepaald onderwerp bijeen te hebben. Men zou aldus kunnen verwachten dat er zeer grote verschillen bestaan tussen de teksten in de afzonderlijke handschriften. Een enigszins ontmoedigende gedachte: als er daadwerkelijk een enorme diversiteit aan versies en redacties bestaat, is het een bijzonder tijdrovende taak om uit te zoeken hoe de tekst eruit heeft gezien waar de Middelnederlandse bewerkers zich op baseerden toen zij hun *Vers*- en *Proza-Lucidarius* schreven. Toch is dat, wanneer de diversiteit daadwerkelijk zo groot is, noodzakelijk. Om iets te kunnen zeggen over de bewerkingstechniek, moeten we immers zeker weten dat een bepaalde eigenaardigheid van de twee Middelnederlandse *Lucidarii* niet al in hun Latijnse bron stond. Het zou echter het bestek van dit proefschrift ver te buiten gaan om alle 329 bekende handschriften bij een onderzoek te betrekken. Orde in de chaos van varianten en versies scheppen zou op zich al een volledige dissertatie opleveren.

Toch is er reden voor enig optimisme. De diversiteit in de overlevering van het *Elucidarium* blijkt namelijk minder groot en minder ondoorzichtig dan men aanvankelijk zou kunnen verwachten. Yves Lefèvre verzorgde in 1954 een editie van de tekst, die hij liet voorafgaan door een uitgebreide studie. Hij betrok bij zijn onderzoek zestig handschriften in Franse bibliotheken en één in Wenen. Hij kwam tot de conclusie dat de op het oog grote verschillen tussen de handschriften zich laten verklaren wanneer men drie families onderscheidt. Het leeuwendeel van de vragen komt in alle handschriften voor en is daarmee als het ware de kerntekst of standaardtekst van het *Elucidarium*. Lefèvre stelde dat zij tezamen de oorspronkelijke tekst hebben gevormd, in zijn woorden de 'texte primitif', en dat daar aanvullingen bij zijn geschreven in de vorm van geheel nieuwe vragen en antwoorden of alleen nieuwe stukken in bestaande antwoorden.[138] Deze laten zich verdelen in twee groepen: de aanvullingen in handschriften die Lefèvre de A-familie noemt, en die in de handschriften van de B-familie. Bij de A-toevoegingen gaat het in totaal om 28 nieuwe vragen en 27 aanvullingen bij vragen van de standaardtekst; in de B-familie zijn er 9 extra *questiones* en 30 aanvullingen bij de standaardtekst. De meeste handschriften bevatten overigens niet een volledige reeks aanvullingen van een van de twee groepen, maar slechts een aantal ervan. Er bestaan ook manuscripten die Lefèvre gecontamineerd noemt, met zowel A- als B-toevoegingen. Over het algemeen bevatten de handschriften zodoende een combinatie van de kerntekst met een aantal aanvullingen van de A- en/of de B-soort.[139]

Wie nu bij wijze van steekproef de bevindingen van Lefèvre toetst aan enkele handschriften – zoals ik heb gedaan bij de twintig manuscripten in de British

[136] Inventarisatie: Gottschall 1992, 297-306.
[137] Lefèvre 1954, 49-50 wijdt een paragraaf aan het gegeven dat 'les manuscrits de l'*Elucidarium* sont des usuels'.
[138] Het gehele *Elucidarium*, inclusief toevoegingen, beslaat in de editie van Lefèvre 116 bladzijden. Gecorrigeerd voor verschillen in lettergrootte is ongeveer 10 % van deze bladzijden bedrukt met toegevoegde vragen. 90 % van de tekst van het *Elucidarium* is dus de standaardtekst, de tekst zoals die in alle handschriften voorkomt.
[139] Lefèvre 1954, m.n. 61-101.

Library[140] – ontdekt dat de verschillen inderdaad vooral te maken hebben met welke A- en welke B-toevoegingen er zijn opgenomen naast de standaardtekst. Het kwam voor dat er incidenteel enkele andere zinnetjes of details toegevoegd werden, maar men greep niet op grote schaal in. Individuele gebruikers bewerkten het *Elucidarium* dus niet, ze vormden het niet om, veranderden de volgorde van de vragen niet moedwillig, plaatsten geen grote blokken nieuwe informatie in de tekst, pasten de antwoorden niet aan aan nieuwe inzichten. Eeuwenlang werd de kerntekst, al dan niet met bepaalde A- en B-aanvullingen, afgeschreven zonder dat men vorm of inhoud naar eigen inzicht veranderde. Dit was ook de conclusie van Lefèvre:[141]

> Il n'y a rien là qui modifie notre texte ni dans son esprit ni dans sa forme, rien non plus qui trahisse des divergences importantes d'opinion. (…) La 'postérité' semble avoir utilisé l'*Elucidarium* en acceptant ce qu'il lui apportait sans avoir grand souci de le rajeunir parce qu'il lui paraissait suffisamment complet et d'une doctrine suffisamment sûre.

Er is, kortom, wel enige diversiteit tussen de redacties, maar buiten de aan- en afwezigheid van A- en B-vragen zijn de verschillen klein. Het is daarom mogelijk om het tekstvergelijkend onderzoek te baseren op de editie van Lefèvre. Daarbij moeten we ons realiseren dat het bij kleine verschillen tussen de Middelnederlandse *Lucidarius* en het *Elucidarium* in de editie zo kan zijn dat die variant al in de Latijnse brontekst heeft gestaan, terwijl dat bij grotere verschillen niet erg waarschijnlijk is.

Lefèvres uitgangspunt is de *texte primitif*. Typografisch onderscheiden drukt hij ook de toevoegingen van de A- en B-familie af. Hij nummert alle vragen van de *texte primitif*; de toegevoegde vragen krijgen geen eigen nummer maar een letter achter het nummer van de laatste gewone vraag (II.33a, II.33b etc.). In voetnoten noteert hij afwijkingen die slechts in een enkel handschrift voorkomen. Daarbij gaat het over het algemeen om minimale afwijkingen die zich vooral op het niveau van spelling, woordkeus of woordvolgorde bevinden, zoals het verschil tussen 'eos Deus', 'Deus eos' of 'eis Deus' in vraag I.48, 'vocatur' of 'nominatur' in II.33i, of 'sumuntur' of 'sumentur' in III.5; een enkele keer staan er in de noten zinsdelen of zinnen die alleen in een beperkte groep handschriften voorkomen.

Nog een enkele opmerking vooraf over de wijze waarop de vragen worden aangeduid. Het *Elucidarium* is in de editie van Yves Lefèvre ingedeeld in drie boeken: *Liber primus* waarvan Lefèvre de vragen nummert van 1 tot en met 203, *Liber secundus* met een nummering tot en met 106 en *Liber tertius* tot en met 122. Dit was in de Middeleeuwen een zeer gangbare indeling van het Latijnse werk, maar het was niet de enige. In sommige handschriften werd het *Elucidarium* ingedeeld in vier of vijf boeken. Het kwam onder meer voor dat men een grens aanbracht in boek II na vraag 51 of tussen vraag en antwoord van 33 in boek III.[142] Uit praktische overwegingen hanteer ik de indeling van Lefèvre en neem ik ook zijn nummering van de vragen over, waarbij ik telkens met een Romeins cijfer aangeef in welk van de drie

[140] In de British Library in Londen zijn de volgende manuscripten met het *Elucidarium*: Cod. Burney 356, Cod. Cott. Cleopatra B VI, Cod. Harl. 275, Cod. Harl. 276, Cod. Harl. 876, Cod. Harl. 2365, Cod. Harl. 3041, Cod. Harl. 3231, Cod. Harl. 3244, Cod. Harl. 5234, Cod. Harl. 5306, Cod. Royal 5 E. VI, Cod. Royal 7 D. I, Cod. Royal 8 C. VIII, Cod. Royal 11 A. VII, Cod. Royal 15 A. XX, Cod. Slo. 2275, Cod. Slo. 3551, Cod. Add. 17.511, Cod. Add. 24641.

[141] Lefèvre 1954, citaten op p. 254 resp. p. 256.

[142] De splitsing na II.51 komt bijvoorbeeld voor in de handschriften Londen, BL Cod. Harl. 3231 en Londen, BL Cod. Add. 24641. De splitsing in III.33 is te vinden in handschrift Londen, BL Cod. Slo. 2275. In handschrift Londen, BL Cod. Harl. 2365 staan zowel de grens na II.51 als die in III.33, zodat de tekst daarin uit vijf boeken bestaat.

boeken de desbetreffende vraag staat (I.48, II.33, III.5, etc.). In Blommaerts uitgave van de *Vers-Lucidarius* is in de Middelnederlandse tekst de driedeling van het Latijnse origineel gehandhaafd, hoewel daar in de handschriften geen enkele aanleiding toe gegeven wordt. Er is met andere woorden geen teken dat ook de Middelnederlandse tekst een indeling in drie boeken heeft gehad. Ook het handschrift met de *Proza-Lucidarius* heeft geen driedeling, en een grens tussen boeken is net zo min aan te wijzen in de handschriften met de *Artes-Lucidarius* naar het Duits. Toch wil ik bij de bespreking van die teksten wel de driedeling aanhouden. De reden daarvoor is dat de relatie met het *Elucidarium* (of met de Duitse *Lucidarius*) transparanter wordt wanneer men dezelfde indeling hanteert.

De vragen in de Latijnse, Middelnederlandse, Duitse en Franse tekst worden aangegeven met een nummer (de nummering van de teksten in de andere talen is ontleend aan de gebruikte editie, die van de Middelnederlandse teksten is mijn eigen telling). Voorafgaand aan dat nummer staat een lettercombinatie die aangeeft om welke tekst het gaat: de letters *Lat* geven aan dat het om een vraag in het *Elucidarium* gaat, de letters *Mnl* dat de vraag in één van de Middelnederlandse *Lucidarii* staat (de context geeft aan welk van de vier *Lucidarii* bedoeld is), *Du* dat het om een vraag in de Duitse *Lucidarius* gaat en *SL* staat voor de Franse *Second Lucidaire*. In citaten heb ik moderne interpunctie aangebracht en het gebruik van u/v en i/j genormaliseerd.

Voor een juist begrip van deze studie zij nog opgemerkt dat ik in de lopende tekst gebruik maak van twee lettergroottes. Alinea's in een kleiner corpus bevatten zijsporen of aanvullingen (zoals cijfermateriaal) bij de overige tekst.

Dat met het hieronder volgende onderzoek nog lang niet alles over de *Lucidarii* gezegd zal zijn, is een feit. Deze studie beoogt primair duidelijk te maken hoe de Middelnederlandse *Lucidarii* zijn gecomponeerd, op basis van het *Elucidarium* of een Franse of Duitse bewerking daarvan en eventueel op basis van aanvullend materiaal. Terzelfdertijd wil deze studie de *Lucidarii* voor het voetlicht brengen. Daartoe bestaat ze uit drie delen. Op de studie naar de vier *Lucidarii* volgt een gedeelte met overzichten, die ertoe dienen de lezer in staat te stellen zich snel in de teksten te oriënteren. Als derde gedeelte zijn er de tekstedities van de *Vers-Lucidarius* en de *Artes-Lucidarius*. De *Proza-Lucidarius* is in 1992 in een betrouwbare editie verschenen en zal om die reden hier niet nogmaals geëditeerd worden. De tekst van de gedrukte *Lucidarius* is integraal opgenomen in Overzicht 5 (en daarom niet apart in het gedeelte met de tekstedities).

2 De *Vers-Lucidarius*

2.1 Inleiding

De *Vers-Lucidarius* is zonder twijfel de beroemdste onder de vier Nederlandse *Lucidarii*. Dat was hij in de negentiende en twintigste eeuw, toen hij de enige Middelnederlandse *Lucidarius* in editie was, en dat is hij eigenlijk in onze tijd nog. De naamsbekendheid, en in elk geval de bereikbaarheid, van deze *Lucidarius* is nog toegenomen nu de editie van Blommaert op de *Cd-rom Middelnederlands* beschikbaar is. Ook in de Middeleeuwen was de *Vers-Lucidarius* bekender dan zijn naamgenoten – althans, als de overlevering een getrouwe afspiegeling vormt van wat er in de veertiende en vijftiende eeuw aan handschriften circuleerde. Terwijl de *Artes-Lucidarius* bekend is uit twee handschriften en de *Proza-Lucidarius* in niet meer dan één handschrift overgeleverd is, bestaan er nog vier manuscripten met (een deel van) de *Vers-Lucidarius*. Er is vrij veel afstand in tijd tussen de vier. Dit doet vermoeden dat er handschriften geweest moeten zijn die deze afstanden hebben overbrugd.

Overlevering
De *Vers-Lucidarius* is slechts in één van de vier handschriften volledig overgeleverd (B1: Brussel, KB 15642-51). Twee maal werd er in de vijftiende eeuw een korte passage uit de tekst gelicht en afzonderlijk opgenomen in een handschrift: één maal gaat het om niet meer dan 16 verzen (B2: Brussel, KB II 270) en één maal om een excerpt van 141 verzen over de antichrist (B3: Brussel, KB II 116). Ten vierde zijn er de zogenoemde Kampse fragmenten die Van Dijk in een boekband aantrof en in 1974 publiceerde (B4, thans Brussel, KB IV 1031).

B1: Brussel, KB 15642-51
Brussel, KB 15642-51 is een vermoedelijk Brabants verzamelhandschrift uit de vroege vijftiende eeuw.[1] Het is een lang, smal boek van ongeveer 290 bij 114 mm. Het handschrift telt 120 folia, in zes katernen van elk tien dubbelbladen; het buitenste en het binnenste dubbelblad van de katernen zijn van perkament, de andere bladen van papier. De smalle vorm – de vorm van een rekeningboek – en de dikke katernen wijzen mogelijk op ontstaan binnen een klerkenmilieu.[2] De folia zijn in één hand beschreven in littera cursiva met één kolom van 52 regels per bladzijde. De codex is eenvoudig, de enige vorm van verluchting bestaat erin dat de eerste letters van de verzen met een verticaal streepje in rode inkt zijn aangezet. In de *Vers-Lucidarius* zijn voorts de vragen met rode inkt onderstreept en beginnen de antwoorden met een letter die geheel in het rood geschreven is. Een opmerkelijke situatie doet zich voor op f. 61v, waar vier regels onbeschreven zijn gelaten maar wél met een verticaal streepje gerubriceerd (6291-6294).[3] De kopiist was zich er blijkbaar van bewust dat er hier

[1] Localisering ontleend aan Biemans 1997, 444. Biemans dateert het handschrift op eerste helft vijftiende eeuw. Op basis van het schrift kan men stellen dat het niet ver na 1400 is vervaardigd (pers. med. E. Kwakkel 06/12/2000). In de *Bouwstoffen* bij het *MNW* komen dateringen voor die variëren van begin vijftiende eeuw (*Bouwstoffen* 858 en 932) tot rond 1460/1465 (*Bouwstoffen* 41, 56 sub 59 en 56 sub 12-8º b), en localiseringen die variëren van Brabant (*Bouwstoffen* 41 en 56 sub 59) tot Vlaanderen (*Bouwstoffen* 858) of Oost-Vlaanderen (*Bouwstoffen* 932).
[2] Over de smalle vorm van rekeningboeken Bischoff 1986, 45. Zie voor formele aspecten van handschriften uit een klerkenmilieu ook Kwakkel 2003; dikte van katernen aldaar op p. 235-239.
[3] Hoewel het in het vakgebied lange tijd usance is geweest om de regelnummering van Blommaert te handhaven (zo bijvoorbeeld in Van Dijk 1974), verwijs ik uitsluitend naar de nummering in mijn editie

vier regels in zijn legger ontbraken (of onleesbaar waren, of duidelijk corrupt?) en liet er ruimte voor open. Erop vertrouwend dat hij de ontbrekende verzen later zou kunnen invullen, bracht hij alvast de rubricatie voor de beginletters aan.[4] De kopiist vergiste zich bij het afschrijven zeer frequent. Hij zag zich daardoor telkens weer gedwongen om letters te verbeteren, woorden door te halen of te expungeren, en overgeslagen passages in de marge toe te voegen. Het kwam ook regelmatig voor dat hij zijn verschrijvingen zelf niet opmerkte en de fout bleef staan.[5] Tijdens het rubriceren bracht hij nog een enkele correctie aan. In de *Vers-Lucidarius* is dit het geval op f. 25v en f. 54v: op deze folia plaatste hij respectievelijk met rood een 'c' achter het woordje 'cler' om er 'clerc' van te maken (2588) en maakte hij van 'snaghe' 'naghele' (5600). Vaak bracht de kopiist een rode doorhaling aan bovenop een doorhaling in gewone inkt. Als hij vergeten letters of woorden boven de regel had toegevoegd, zette hij soms met rood een lijntje of wigje van de toevoeging naar de regel.[6] De *Vers-Lucidarius* vult de eerste 61 folia van de codex. De andere helft van het handschrift bevat vergelijkbare teksten: lekenethiek en, in mindere mate, lekenvroomheid voeren de boventoon in de negen overige teksten in de verzamelcodex. Zo is er een berijmde zedenleer, een allegorie over de liefde, een bewerking van een Latijns traktaat over de zonden en een sproke over de verschillende fasen in een mensenleven.[7]

B2: Brussel, KB II 270

Het tweede Brusselse handschrift is een klein boekje van slechts ongeveer 135 bij 100 mm. Het is een convoluut dat samengesteld is uit vier delen: I met geestelijke gedichten en rederijkersrefreinen (f. 15-71), II met werk van Anthonis de Roovere en Anna Bijns en diverse andere gedichten (f. 1-14 en 72-120), III met Middelnederlandse en Latijnse liederen met genoteerde melodieën (f. 121-145) en IV met Latijnse hymnen en gebeden (f. 153-174); f. 114-120 en f. 149-152 zijn onbeschreven.[8] Ik zal me in deze beschrijving alleen bezighouden met het gedeelte waarin de *Lucidarius* is opgenomen, het deel van de folia 15 tot en met 71. Het gaat bij dit gedeelte om een papieren handschrift uit Brugge uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw.[9] De folia zijn in één hand beschreven in littera cursiva, met één kolom per bladzijde. De bladen zijn aanzienlijk besneden, in die mate dat de bovenste regel soms is verdwenen. Het handschrift ziet er sober uit. De enige versiering bestaat uit rubricatie van de eerste letters van de verzen en soms rode onderstrepingen. De, zonder uitzondering korte, teksten zijn over het algemeen achter elkaar door geschreven, vaak zonder dat duidelijk blijkt dat de ene tekst geëindigd is en de volgende begint.

---

van de *Vers-Lucidarius*. De regeltelling van Blommaert bevat fouten en kan daardoor tot verwarring leiden, zoals ik in de verantwoording van de editie uiteenzet.

[4] Vreemd is daarbij evenwel dat vs. 6290 (het laatste vers vóór de vier lege regels) rijmt met vs. 6295 (het eerste vers erna). Dat er tussen die verzen tekst verloren zou zijn gegaan, is dus geen logische gedachte.

[5] Zie voor voorbeelden de voetnoten in mijn editie van de *Lucidarius*-tekst.

[6] Rode doorhalingen in de *Vers-Lucidarius*: vs. 246, 301, 667, 1455, 1591, 2166, 3233, 3273, 3571, 3583, 3666, 3781, 4134, 4914, 5250, 5394. Rode verbindingslijntjes van correctie naar regel: vs. 1109, 1294, 2443, 3024, 3678, 4275.

[7] De inhoud van de handschriften zal uitgebreider behandeld worden in de paragraaf over beoogd en reëel publiek, zie § 2.4.

[8] Oosterman 1995, dl. 2, 332. Lyna (1924, 291) rekende I en II tot een eenheid en kwam daarmee tot een indeling in drie delen.

[9] Oosterman 1995, 332.

Onder de titel 'Lucidarius zeit' staan op de rectozijde van f. 54 zestien regels uit de *Vers-Lucidarius* genoteerd. De voorafgaande tekst is een berijmde uitlegging van Psalm 50, waarbij op elk vers van die psalm een strofe van 16 regels gemaakt is. Dit gedicht neemt iets meer dan zes folia in beslag (f. 48r-54r). De resterende ruimte op f. 54r vulde de kopiist met een excerpt uit de *Vers-Lucidarius*. Hij koos hiervoor het antwoord op de vraag: Waar woont God? De vraag zelf is weggelaten, evenals de laatste vier regels van het antwoord; de kopiist nam slechts de zestien verzen over waar hij ruimte voor had. Zo lijkt het te gaan om een op zichzelf staand, vroom gedichtje, waarin gezegd wordt dat God overal is en altijd te hulp zal komen. De verzen corresponderen met vs. 225-240 in mijn editie van B1 (een gedeelte van vraag Mnl I.13).

B3: Brussel, KB II 116 (olim Serrure, cat. 2581)

Brussel, KB II 116 is een verzamelhandschrift uit het midden van de vijftiende eeuw, dat voor een groot gedeelte gevuld is met rijmspreuken. Taal en spelling wijzen naar Gent.[10] In de huidige vorm bestaat het uit 41 folia, in een zeer onregelmatige katernopbouw, met één kolom voor 22 à 23 (in het laatste katern ook 24) regels per bladzijde. Op f. 8r tot en met f. 11r staat een excerpt van 141 verzen uit de *Vers-Lucidarius*, corresponderend met de verzen 5424-5571 in mijn editie van B1 (ofwel vraag Mnl III.23 en Mnl III.25, waarbij de tussenliggende vraag Mnl III.24 weggelaten is).[11] Met rode inkt staat er een opschrift boven: 'Waer Antkerst gheboren sal zijn en hoe'.

Voorin het handschrift bevinden zich twee ongenummerde perkamenten enkelbladen, gevolgd door een katern van drie papieren dubbelbladen (f. 1-6). Aan het slot van dat katern ontbreken twee bladen. De laatste tekst van dit katern mist daardoor zijn einde en de eerste tekst van het tweede katern mist zijn begin. Het tweede en derde katern bestaan elk uit vier papieren dubbelbladen (f. 7-14 en f. 15-22). Daarop volgt een papieren dubbelblad dat op zichzelf het vierde katern vormt (f. 23-24). Het vijfde katern bestaat vervolgens uit zes papieren dubbelbladen en een enkelblad (f. 25-37). Aan het slot van de codex bevindt zich nog een bifolium (f. 38-39).[12] Vanaf f. 23 hebben de bladen afwijkende maten: de folia in de eerste katernen meten ongeveer 217 bij 145 mm., terwijl die in de laatste katernen slechts circa 207 mm. hoog zijn. Het tweede en derde katern sluiten aan: er loopt een tekst door over de katerngrens heen. Maar aangezien er tussen het derde en vierde, en tussen het vierde en vijfde katern geen teksten doorlopen, is het mogelijk dat er ook tussen die katernen materiaal verloren is gegaan.

Ook deze codex is eenvoudig. De kopiist schrijft in textualis. Hij gebruikt (nagenoeg) geen abbreviaturen; mogelijk gaat het om een weinig geoefende kopiist. Alle eerste letters zijn gerubriceerd, opschriften zijn met rood geschreven en soms zijn er enkele andere plaatsen met rood aangezet.

---

[10] E. Kwakkel dateert het schrift rond 1400, met een uitloop naar de vroege vijftiende eeuw (pers. med. 29/04/2003). Braekman 1969, 83 merkt op dat het schrift in de vroege vijftiende eeuw thuishoort, terwijl de watermerken rond 1450 te dateren zijn. Daarom plaatst hij het handschrift rond 1450. Rond 1450 ook in Oosterman 1995, 332. Localisering: Braekman 1969, 83.

[11] Het gaat volgens Van Dijk (1973, 282) om drie fragmenten van samen 131 verzen. Hij heeft zich daarbij vergist in het aantal verzen (het zijn er 141), maar het is ook niet duidelijk wat hij bedoelt met 'drie fragmenten': de tekst loopt zonder onderbrekingen door. De tekst correspondeert volgens Braekman (1969, 91) met Blommaert 5428-5574 zonder 5494-5500 en 5539-5544. De verzen 5494-5500 staan echter wel degelijk ook in B3. De tekst correspondeert dus met Blommaerts verzen 5428-5574 (in mijn telling: 5425-5571) zonder 5539-5544 (in mijn telling: 5536-5541).

[12] Zie voor de opbouw van het handschrift ook Braekman 1969, 81-82.

B4: Brussel, KB IV 1031('Kampse fragmenten', 'Fragmenten Van Dijk')
In 1974 publiceerde R. van Dijk over twee perkamenten bladen die hij aantrof in een boekband in de cisterciënzerabdij Kamp in het Duitse Kamp-Lintfort (in Noordrijn-Westfalen). Ze stammen uit het tweede kwart van de veertiende eeuw.[13] Daarmee vormen ze niet alleen de oudste onder de tekstgetuigen van de *Vers-Lucidarius* (de eerstvolgende is een halve of een hele eeuw jonger: handschrift B1, dat uit de vroege vijftiende eeuw dagtekent), maar mogelijk zelfs de oudste tekstgetuige van alle handschriften met een Middelnederlandse *Lucidarius*, berijmd of proza. Ze strijden om die eer met het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift met een excerpt uit de *Artes-Lucidarius*, dat, zoals we nog zullen zien, waarschijnlijk eveneens uit het tweede kwart van de veertiende eeuw is.

De bladen meten ca. 238/235 bij 163/161 mm. en zijn beschreven in littera textualis, met twee kolommen per bladzijde van 39 of 40 regels per kolom. De beginletters van de regels zijn gerubriceerd. Vragen zijn aangegeven met een rood paragraafteken links in de marge; de eerste letter van het antwoord is telkens een rode lombarde van twee regels hoog.

De twee folia bevatten in totaal 318 verzen, die niet aansluiten: het ene blad correspondeert met de verzen 5330-5487 in mijn editie van B1, het andere met 5806-5963 (er is dus enige overlap met excerpt B3). Tussen f. 1r en f. 2v ontbreken zodoende 318 verzen. Dat betekent dat de overgeleverde bladen oorspronkelijk samen een dubbelblad vormden, waarbinnen nog één ander, niet overgeleverd, dubbelblad gevouwen was.[14]

Preliminaria voor tekstvergelijking
Van de *Vers-Lucidarius* zijn er aldus vier tekstgetuigen. B1 bevat als enige een complete *Lucidarius*, maar is relatief laat. B4 is een stuk ouder, maar biedt niet meer dan een brokstukje van de tekst. Wanneer we de *Vers-Lucidarius* willen vergelijken met het *Elucidarium*, zijn we aangewezen op de tekst in B1. Maar mogen we van de tekst in dat handschrift uitgaan? Ofwel, in hoeverre levert handschrift B1 'de' *Vers-Lucidarius* over?

Er is nauwelijks overlap tussen B2, B3 en B4. Slechts een gedeelte van Mnl III.23 komt zowel in B3 als B4 voor (5425-5487). Dat maakt het moeilijk om uitspraken te doen over de verhouding tussen de handschriften. Eén ding is evenwel eenvoudig vast te stellen: uit vergelijking van deze drie met de volledige tekst in B1 blijkt direct dat het om vier representanten van één en dezelfde tekst gaat. Het zou een onevenredig deel van deze studie in beslag nemen om de vier redacties hier in hun geheel naast elkaar af te drukken en gedetailleerd met elkaar te vergelijken. Om aan te tonen dat de vier handschriften daadwerkelijk dezelfde berijmde bewerking overleveren, volgen hieronder enkele representatieve passages.

Als we de zestien verzen van B2 afdrukken naast de corresponderende passage in B1 en die vergelijken met wat het *Elucidarium* op deze plaats (Lat I.10) zegt, blijkt dat B1 en B2 sterk op elkaar lijken en daarbij fors afwijken van het *Elucidarium*.

[13] Van Dijk 1974, 110 dateert de fragmenten op 1300-1350; E. Kwakkel plaatst ze in de periode 1325-1350, waarbij ze waarschijnlijk dichter bij 1350 dan bij 1325 gedateerd moeten worden (pers. med. 12/02/2002).
[14] Van Dijk 1974, 109-111.

	B1	B2	*Elucidarium*
	(223-240)		
223	**Noch segt mi meester tonser lere**		
224	**Waer woent god onse lieue here**	***Lucidarius zeit .***	**Ubi habitat Deus?**
225	*Clerc* bi sijnre groter moghentheit	Bij zijnder groter mueghentheit	Quamvis ubique
226	Es hi in allen steden *geleit*	Es hij in allen steden *gheseit*	potentialiter,
227	*Noch* is hi lichamelike	*Nochtan* es hij lichamelike	tamen in intellectuali
228	*Altoes* woenende in hemelrike	*Emmer* wonende in hemelrike.	caelo substantialiter.
229	Sident dat *god* die here groet	Sindert dat de heere groot	
230	Voer *in den* hemel na sine doet	Voer *ten* hemel na zine doot	
231	Sone quam hi *in dese werelt* niet	So ne quam hij *met lichame* niet	
232	*Met sinen lichame* dat besiet	*In dese werrelt* dat beziet	
233	Mer sine gracie ende *goedertierenhede*	Maer zine gracie ende *ghenadichede*	
234	Die *sijn al omme* in elken stede	Die *es altoes* in elke stede	
235	Daer die gerechtige mensche es	*Ja* daer de gherechteghe mensche es	
236	Des sijt seker ende ghewes	Dies zijt zeker ende ghewes	
237	Daer men an roept met herten claer	Daermen aenroupt met herten clare	
238	Sine ghenaden comen daer	Sine ghenade comt *stappans* dare	
239	Ist inde zee *ist* in vloede	Eist in de zee *oft* in de vloede	
240	Opt lant of in viers gloede	Eist op tlant oft in tviers gloede	

Het lijdt geen twijfel dat B1 en B2 geen afzonderlijke vertalingen van het *Elucidarium* kunnen zijn geweest. Daarvoor zijn de verschillen met de Latijnse tekst en de onderlinge overeenkomsten veel te groot. B1 en B2 zijn evenwel niet volkomen identiek; de verschillen tussen de twee redacties heb ik hierboven gecursiveerd. In B2 is de dialoogvorm weggewerkt (de vraag is weggelaten en de 'clerc' wordt niet meer aangesproken) zodat de zestien verzen op zichzelf kunnen staan als gedichtje, en verder zijn er talloze kleine verschillen aan te wijzen: in B1 staat bijvoorbeeld 'geleit' waar B2 'gheseit' heeft (226), 'noch' (B1) staat tegenover 'nochtan' (B2) (227), 'altoes' staat tegenover 'emmer' (286), 'God die Here' tegenover 'de Heere' (229), 'goedertierenhede' tegenover 'ghenadichede' (233) en 'al omme' tegenover 'altoes' (234); verder is de woordvolgorde in 231-232 anders ('Sone quam hi in dese werelt niet, / Met sinen lichame' staat in B2 als 'So ne quam hij met lichame niet / In dese werrelt') en heeft B2 in 238 een extra woord, 'stappans'. Maar deze afwijkingen vallen in het niet bij de overeenkomsten: het gaat om dezelfde versregels, met dezelfde rijmwoorden, en de geringe overeenkomsten met het *Elucidarium* maken direct duidelijk dat dat geen toeval kan zijn.

Dan het excerpt in B3, 'Waer Antkerst gheboren sal zijn en hoe' (Mnl III.23, gevolgd door Mnl III.25). Een deel daarvan (5425-5487) is ook in B4 overgeleverd. Ik druk een klein stuk van B3 en B4 af naast de corresponderende verzen in B1 en cursiveer de plaatsen waar een van de drie afwijkt van de andere.

	B1	B3	B4
	(5424-5441)		
5424	**Meester ic soude gerne horen**		**Meester ic soude gherne horen**
5425	**Waer antkorst worde geboren**	**Waer antkerst gheboren sal zijn en hoe**	**Waer antkerst sal sijn gheboren**
5426	Clerc nv verstant ende hoert	*Nv* verstaet wel ende hoert	Clerc nv verstant wel ende hort
5427	In babilonie *in* de grote poert	In babelonien die grote poert	In babylonien die grote port
5428	Hi sal in hebben sduuels geest	Hij sal in hebben sduvels gheest	Hi sal in hebben sduuels geest
5429	Ende vermogen satanas vulleest	En *sal* vermoghen sathanas vulleest	Ende vermogen sathanas vulleest
5430	In de stede van corosan	In die stat van corosan	In die stede van chorosan
5431	Wert hi geuoestert seit Sint ian	Wert hij ghevoestert seit zente Jan	Wert hi gheuoestert seit sente jan
5432	Ende op gehouden met duuilien	En vp ghehauden met duuelien	Ende up ghehouden met duuelien
5433	Ende gequeect mit nigramacien	Ende ghequeect met jngromancien	Ende ghequeect met nigromancien
5434	Hi sel hem maken here ende god	Hij sal hem maken heere ende god	Hi sal hem maken heere ende god
5435	Ende *ouer al* doen *houden* sijn gebod	Ende elc zine doen gaen zijn ghebod	Ende elc sins doen gaen sijn gebod
5436	Hi sal xxxiij iaer te voren comen	Hij sal drie en dertich jaer te voren	Hi sal .xxxiij. iaer te voren comen

		comen	
5437	Eer god die werelt sal domen	Eer god die weerelt *hier* zal domen	Eer god die werelt sal domen
5438	Van caymes geslachte wert hi geboren	Van cayins gheslachte wert hi gheboren	Van cayms gheslachte wert hi geboren
5439	*Dats* der werelt een groot toren	Dat wert der weerelt een groet thoren	Dat wert der werelt .j. groot toren
5440	Ouer alle die werelt sonder spot	Ouer alde weerelt zonder spot	*Bouen* alder werelt sonder spot
5441	Sel hi hebben sijn ghebod	Sal hij hebben zijn ghebod	Sal hi hebben sijn ghebod

Net als bij B2 zien we dat in B3 de vraag is weggewerkt, waarschijnlijk met de bedoeling om het gekozen excerpt op zichzelf te laten staan als verhandeling (en niet als onderdeel van een tekst waarin talloze onderwerpen aan de orde komen, ingedeeld aan de hand van vragen).[15] Er is voorts een aantal kleine verschillen tussen B1, B3 en B4. Zo staat in B3 'En sal vermoghen' tegenover 'Ende vermogen' van B1 en B4 (5429), staat 'Ende over al doen houden sijn gebod' van B1 tegenover 'Ende elc sins doen gaen sijn gebod' in B3 en B4 (5435), bevat B3 een extra woord in 'Eer god die weerelt hier zal domen' tegenover 'Eer god die werelt sal domen' van B1 en B4 (5437), en heeft B4 'Boven alder werelt' waar B1 en B3 'Over alle die werelt' hebben (5440). Maar net als bij B2 zijn die verschillen van ondergeschikt belang.[16]

Wat ondubbelzinnig uit deze vergelijking van de handschriften naar voren is gekomen, is dat de vier handschriften dezelfde berijmde bewerking van het *Elucidarium* bevatten en daarbij niet noemenswaardig van elkaar afwijken. Het gaat dus, in de terminologie van Gerritsen, om vier redacties, niet om vier versies.[17] Voor tekstvergelijking zijn we voor het overgrote gedeelte van de *Vers-Lucidarius* aangewezen op B1. Dat hoeft, zo veel is uit het bovenstaande duidelijk geworden, geen probleem te zijn: de overlevering geeft geen reden om aan te nemen dat er verschillende versies van de *Vers-Lucidarius* hebben gecirculeerd. De tekst zoals die in B1 is overgeleverd kan zodoende gebruikt worden als grondtekst voor tekstvergelijking.

Aan het gebruik van B1 kleven evenwel nog enige bezwaren. Dat het handschrift relatief laat is, is daarvan goedbeschouwd het minste. Ernstiger is het, dat de tekst in

[15] Echter: vraag Mnl III.25 ('Als Antkerst zinen wille sal hebben ghedaen, sal daer na de weerelt langhe staen?') is in B3 niet weggewerkt. Toch is er ook hier blijkbaar naar gestreefd om de dialoogvorm uit te vlakken: in het antwoord, dat in B1 begint met 'ja so, clerc', is in B3 het aanspreken van de 'clerc' weggelaten.

[16] Wat de precieze relatie is van de vier redacties onderling, laat zich niet achterhalen. Van verreweg de meeste verschillen is niet te zeggen welke variant nu de meest oorspronkelijke lezing biedt. Slechts in een paar gevallen kan dat wel: B1en B4 bieden een betere lezing dan B3 in 5444-5469 (de telling van de vier manieren waarop de antichrist de mensheid zal onderwerpen, wijkt in B3 af ten opzichte van die in het *Elucidarium*, Lat III.33); B1 biedt een betere lezing dan B3 in 5515 ('de deghen' in B3 is waarschijnlijk een kopiistenfout voor 'gedregen'); B3 is beter dan B1 in 5489 ('Hi sel seggen du biste God' in B1 is niet logisch, aangezien Lucifer wil dat hij zélf als God aanbeden wordt; de lezing van B3, 'Hi sal doen andworden du best God', is wel correct), 5516-5517 ('vier dalf jaer' in B3 komt beter overeen met het *Elucidarium*, Lat III.36, dan 'twee jaer' in B1), 5550-5551 ('bliven den selven stonden' in B1 is een schrijffout voor 'binnen dien selven stonden') en 5563 ('gi dogen' in B1 is een schrijffout voor 'gi doden'); B4 is beter dan B1 in 5340-5341 ('meest sonden' in B1 is een fout voor 'meest dogeden'); B1 en B4 zijn beide corrupt in 5907-5909 ('let' in B4 is een fout voor 'siet', als in B1; 'sone' in B1 is een fout voor 'zonne', als in B4). Geen van de vier handschriften biedt dus in alle gevallen de betere lezing. Men kan zodoende niet vaststellen of één redactie oorspronkelijker is dan de andere, en evenmin is te bepalen of de redacties op elkaar teruggaan.

[17] Gerritsen 1963, 60. Een redactie is een reproductie van de tekst, ofwel 'het werk van een kopiist (…) die de inhoud van het werk dat hij afschrijft niet heeft willen wijzigen'; een redactie wijkt af van de originele tekst doordat de kopiist bijvoorbeeld schrijffouten maakt of de tekst aanpast aan zijn eigen dialect. De auteur van een versie heeft daarentegen wel het origineel willen veranderen.

deze codex op veel plaatsen corrupt is. De kopiist van Brussel KB 15642-51 heeft bij tijd en wijle flinke steken laten vallen. In het handschrift staan talloze doorhalingen en verbeteringen. Een aantal malen sloeg de kopiist zelfs hele versregels over, die hij er later in de marges bij noteerde. Van vers 348 (op f. 4r) loopt er een lijn naar vier regels die in de marge zijn bijgeschreven (348a-348d). Op f. 4v noteerde hij even later twee regels die daar niet hoorden (395-396); deze kraste hij (of een ander) door en noteerde hij in de marge van f. 4r, waar ze wel moesten staan (354a-354c). Ook op f. 5r en 5v sloeg de kopiist regels over die hij er later in de marge bij krabbelde (465a-465e, 466a-466d, 480a-480g). De kopiist verbeterde echter lang niet altijd zijn fouten. Dat levert niet alleen non-woorden op, zoals in 'die groge roede' (voor 'die droge roede', 1587), 'an deiden ziden' ('an beiden ziden', 4245), 'sijn pel' ('sijn spel', 753) en 'kints gebroert' ('kints geboert', 3017), maar soms ook absurde mededelingen. Zo wordt in vers 1752 gevraagd waarom Jezus van de drie koningen 'gedichte' kreeg (in plaats van 'gichte', geschenken), lezen we in 5891 dat God de wereld milder dan een 'kammekijn' ('lammekijn') zal beoordelen, en is er in 4008 sprake van de toren van Abel in plaats van Babel. Bizar zijn ook de beweringen dat God zijn 'sonden' over de zondaars doet schijnen (is bedoeld: 'sonne', 3671), dat 'Die meest sonden heeft gedaen, die wert vor Gode best ontfaen' (lees: 'Die minst sonden' of 'Die meest dogeden' heeft gedaan, 5340-5341)[18] en dat priesters naar de hemel gaan wanneer zij hun kudde 'den rechten wech ter helscer poert' wijzen (3179); een latere gebruiker verbeterde 'helscer' in 'hemelscer'.

Zo zit het handschrift vol evidente schrijffouten, slordigheden en ronduit domme vergissingen. Zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt, is echter snel duidelijk wat er hoort te staan. Men kan eenvoudig door de kopiistenfouten heen kijken. Wie dat doet, heeft aan B1 een redactie van de *Vers-Lucidarius* die bruikbaar is voor tekstvergelijkend onderzoek.

Bij het onderzoek zal B1 vergeleken worden met het *Elucidarium*. In de inleiding is vastgesteld dat de editie van Lefèvre een tekst biedt die representatief is voor Honorius' tekst. Recapitulerend: Lefèvre onderscheidt een kerntekst, die nagenoeg onveranderd overgeleverd is in alle handschriften, met daarbij twee soorten toevoegingen. Het verschil tussen de ruim driehonderd overgeleverde handschriften is gelegen in de aan- of afwezigheid van die toevoegingen. Wanneer we de *Vers-Lucidarius* met de Latijnse brontekst willen vergelijken, kunnen we er met een redelijke mate van zekerheid van uitgaan dat zijn Latijnse legger de kerntekst bevatte zoals we die uit Lefèvre kennen. Maar stonden er ook nog enkele van de toevoegingen in?

Over het algemeen geeft de Middelnederlandse dichter er geen blijk van dat hij de extra A- en B-vragen kent: de *Vers-Lucidarius* is nagenoeg in zijn geheel gebaseerd op de kerntekst. Nagenoeg, want een heel enkele keer treffen we in zijn tekst een mededeling aan die niet voorkomt in de kerntekst maar wel in een korte aanvulling in A- of B-handschriften. Het gaat daarbij om passages in Mnl I.37, II.15, II.21, II.28 en II.8.

Mnl I.37 is net als de overige vragen ontleend aan de kerntekst en wel aan Lat I.67. De leerling vraagt waarom God ook het ongedierte heeft gemaakt. In het Latijn begint de magister zijn antwoord met de uitleg dat God de vliegen en muggen gemaakt heeft om de mens nederig te houden, want die realiseert zich hoe nietig hij is als hij niet opgewassen is tegen zulke kleine beestjes. De bewerker neemt dat over, maar merkt vervolgens nog iets anders op:

[18] Dit vers is ook overgeleverd in B4. Daarin staat: 'Die hier meest dogeden heeft gedaen'.

En hadde die mensche te genen stonden
Gode verwracht met sinen sonden,
Die wormen diene dus bestaen
Souden hem wesen onderdaen.
(778-781)

De mededeling dat de mens voordat hij zondigde macht had over het ongedierte, komt niet in alle handschriften met het Latijnse *Elucidarium* voor. Alleen in een groot aantal handschriften van de B-familie is in Lat I.67 een bijzin toegevoegd:

Cum essent ei a Deo omnia subjecta antequam peccaret.
Aangezien zij [de beestjes] allemaal door God aan hem [de mens] ondergeschikt waren gemaakt voordat hij gezondigd had.

Ook aan Mnl II.15 is te zien dat de bewerker waarschijnlijk een *Elucidarium*-handschrift gebruikte met een toevoeging die Lefèvre tot de B-familie rekent. Vraag en antwoord van Mnl II.15 zijn getrouw overgenomen van Lat II.34 in de *texte primitif*, maar in de formulering van de vraag is er een klein verschil. In de *Vers- Lucidarius* luidt de vraag namelijk:

Bericht mi, meester wel geraect,
Waren alle die zielen te gader gemaect
Of sijnse gemaect bequame
Sdagelixs ins smenschen lichame?
(2898-2901)

De woorden 'ins smenschen lichame' hebben in de *texte primitif* geen tegenhanger, maar wél in handschriften van de B-groep. De vraag luidt in de editie van Lefèvre, met de B-toevoeging cursief en tussen rechte haken:

Sunt animae ab initio creatae aut creantur [*novae in novis corporibus*] quotidie?
Zijn de zielen vanaf het begin geschapen of worden zij dagelijks [*nieuw in nieuwe lichamen*] geschapen?

Mnl II.21 is een bewerking van Lat II.44: Is het schadelijk voor het zielenheil van kinderen als ze verwekt worden in overspel, in een incestueuze relatie, of als kind van monniken of nonnen? Nee, zegt de magister in het Latijn, dat is niet schadelijk zolang de kinderen maar gedoopt worden. Dat is overgenomen in de *Vers-Lucidarius*, maar daarin wordt behalve de doop nog een voorwaarde gesteld:

Ende daer na te genen stonden
En volget vaders no moeders sonden
(3054-3055)

Deze tweede voorwaarde komt alleen voor als aanvulling in de B-familie:

si fuerint baptismo consecuti [*et patrum peccatis non adhaeserint*].
als zij het met de doop zullen hebben verkregen [*en zij niet de zonden van hun vaders zullen hebben aangehangen*]

Mnl II.28 is het vierde en laatste geval waarin men verzen aantreft die gebaseerd zijn op een toevoeging in handschriften van de B-familie. In Mnl II.28 wordt in navolging van Lat II.54 de vraag gesteld of ridders kans maken op een plaatsje in de hemel. In het Latijn vertelt de magister dat er maar weinig goeds op te merken valt over ridders, die immers leven van roof. Die aanklacht neemt de bewerker over, maar hij voegt daar nog een paar misdaden aan toe:

Ende dustrueren met haren gewerke
Daer si mogen die heilege kerke
Ende vercauseren dagelike[19]

[19] *vercauseren*: volgens *MNW* IX, 123 een verschrijving voor *vertanseren* ofwel *vertasseren*: afzetten, uitzuigen.

Weduwen ende wesen iamerlike
(3236-3239)

De klacht dat ridders kerken verwoesten en weduwen en wezen afpersen, is niet in de *texte primitif*, maar wel als toevoeging in B-handschriften te lezen. Alleen daarin staat:

> Ze verwoesten kerken, onderdrukken weduwen en wezen, treffen onschuldigen met gevangenschap en zweepslagen, zijn opgezwollen met trots en verlangen naar andermans zaken, al hun gedachten zijn geneigd tot het kwade, ze zijn leugenaars en woordbrekers en overgegeven aan de ijdelheid.

Als enige gaat Mnl II.8 mogelijk terug op een aanvulling die Lefèvre onder de A-familie rangschikt. De vraag is uiterst vrij gebaseerd op vraag II.14 van de kerntekst. Die Latijnse vraag luidt: zijn mensen die nooit tegenslagen te verduren krijgen, gelukkig? Het antwoord is nee: aangezien God kastijdt wie Hij liefheeft, ben je beter af als je in het aardse leven moet lijden; ellende polijst je ziel en voert je naar het hemelse koninkrijk. Dit idee is ook de grondgedachte van Mnl II.8, maar de uitwerking is daar geheel anders. De vraag luidt nu:

Meester, twi heeft God gegeven
Den enen meer pinen in dit leven
Dan Hi enen andren doet?
(2584-2586)

De meester antwoordt dat dat om vijf redenen is. Ten eerste opdat de mens zijn hoogmoed verliest en zich om zijn ziel bekommert, net zoals het Lazarus verging. Ten tweede omdat problemen de ziel polijsten, net zoals men dat doet met een diamant. Zo verging het Jozef. Ten derde om het zondigen te voorkomen, zoals men een krankzinnige vastbindt. Ten vierde kastijdt God wie Hij liefheeft; wie lijdt op aarde, ontkomt aan het vagevuur. En ten vijfde is lijden een straf voor wie gezondigd heeft.

De Middelnederlandse tekst wijkt hier zo ver af van de Latijnse, dat we er rekening mee moeten houden dat de dichter gebruik heeft gemaakt van een andere tekst naast het *Elucidarium* (zie over deze kwestie § 2.3, en daarin met name het gedeelte over nog onbekende bronnen). Er kan echter ook een verband zijn met een vraag die in twee A-handschriften van het *Elucidarium* is toegevoegd na Lat II.12. Deze vraag wordt door Lefèvre gerangschikt onder de afwijkingen in de voetnoten. Hij trof hem slechts in twee handschriften in zijn corpus aan.[20]

> Op hoeveel manieren wordt de mens ziek van lichaam en zwak?
> Op vijf manieren. Ten eerste tot glorie van God, opdat God geprezen wordt en zijn werken worden geopenbaard, zoals Lazarus en de blindgeborene overkwam. Ten tweede ter bewaking van deugden, zoals Paulus niet vermetel werd door een zodanige grootheid van Gods genade. Ten derde voor de vermeerdering van deugden, zoals bij Job en Tobit, die, hun ziektes geduldig verdragend, heiliger gemaakt zijn. Ten vierde omdat de zonden opgemerkt en gecorrigeerd moeten worden, zoals in Kronieken en Ezechiël, en dat vanwege de kastijding.[21] Ten vijfde voor de wraak van de woede van de almachtige God, opdat ze door alle kwellingen die hier beginnen tot de eeuwigheid komen.

Er zijn drie redenen om tussen Mnl II.8 en deze toegevoegde vraag een verband te zien: in beide gevallen bestaat het antwoord uit vijf genummerde onderdelen, in beide gevallen wordt het nut van het aardse lijden toegelicht vanuit bijbelse figuren (evenwel zijn dat verschillende figuren) en in beide gevallen wordt Lazarus bij het eerste punt als voorbeeld genoemd. Maar als de bewerker deze vraag heeft gebruikt, dan deed hij dat zeer vrij.

[20] Deze extra vraag staat afgedrukt in Lefèvre 1954, 409, noot 5. Hij komt voor in de nauw verwante handschriften H en μ (verwantschap blijkt uit stemma op p. 77).

[21] De vertaling van deze zinsnede is onzeker. Er staat ‘et hoc propter correptionem’. ‘Correptio’ heeft volgens de Middellatijnse woordenboeken van Niermeyer et Van de Kieft (2002) en Blaise (1975) de betekenis ‘châtiment’ (straf, kastijding) of (alleen in Niermeyer et Van de Kieft) ‘répréhension / reproof’ (berisping).

Al met al duidt het bovenstaande erop dat er geen reden is om anders te veronderstellen dan dat de Middelnederlandse dichter een handschrift gebruikte waarin de kerntekst van het *Elucidarium* nauwelijks was uitgebreid met de toegevoegde vragen. Op slechts vier plaatsen liet zich aanwijzen dat er in het handschrift een – zeer korte – toevoeging uit de B-familie was opgenomen. Daarnaast is het denkbaar dat er ook een vraag in de codex stond die in enkele A-handschriften was toegevoegd. Overige afwijkingen van de kerntekst zijn niet te herleiden tot een verband met A- en B-toevoegingen; die afwijkingen moeten we dus waarschijnlijk op het conto van de Middelnederlandse auteur schrijven.

De Vers-Lucidarius in vogelvlucht

6344 gepaard rijmende verzen telt de complete *Vers-Lucidarius* in handschrift B1.[22] De eerste 36 daarvan vormen de proloog. Deze korte berijmde proloog vervangt de veel langere proloog van het Latijnse origineel. Net als die van veel andere Middelnederlandse teksten bevat ook de proloog van de *Vers-Lucidarius* een bede om bovennatuurlijke hulp en een voltooiingstopos (de dichter uit de hoop om in de gelegenheid te zijn de tekst tot het einde toe te schrijven).[23] In de eerste regels roept de bewerker namelijk Maria en Christus aan om zijn geest helder te maken en vraagt hij de Drie-eenheid om hem te vergunnen zijn gedicht te voltooien. Hij vraagt alle heiligen om tot de Drie-eenheid te bidden voor kracht om 'te dichten eenen Lucidaris' (r. 21) – de formulering suggereert dat de naam *Lucidarius* inmiddels een genre-aanduiding geworden is, net als voor de Spaanse *Lucidario* verondersteld is.[24] Dan opent de *clerc* het gesprek met de vraag 'Meester, wat sullen wi gheloven in Gode, daer wi of houden sine gheboden?'

Het spits is eraf en de vragen volgen elkaar meer dan zesduizend verzen lang op. Vragen over God (Mnl I.1-I.16), de schepping (Mnl I.17-I.42), zondeval en verlossing (Mnl I.43-I.87); over de geestelijkheid (Mnl I.88-I.93), over zondigen, predestinatie, Gods beschikking en de vrije wil (Mnl II.1-II.76), over het leven na dit leven (Mnl III.1-III.22), het einde der tijden en het laatste oordeel (Mnl III.23-III.31) en de eeuwige blijdschap die de mensheid na het einde der tijden ten beurt zal vallen (Mnl III.32-III.37). Het grondplan van de *Vers-Lucidarius* komt daarmee overeen met dat van het *Elucidarium.*

Het grondplan is ongewijzigd, maar de verschillen tussen de twee teksten zijn talrijk. Behalve aan de vorm (van Latijns proza omgezet in Middelnederlands gepaard rijmende verzen) is er ook aan de inhoud het nodige veranderd. De manier waarop de Middelnederlandse dichter zijn Latijnse materiaal heeft bewerkt en omgewerkt zal in het vervolg van dit hoofdstuk centraal staan. Voorafgaand aan dat gedetailleerde, inhoudelijke onderzoek naar de bewerkingstechniek is het wellicht zinvol om in deze voorbereidende paragraaf de verhouding tussen de twee teksten in hoofdlijnen af te tekenen. Die hoofdlijnen laten zich bijvoorbeeld aflezen aan het aantal vragen: het *Elucidarium* bevat in totaal 431 vragen, de *Vers-Lucidarius* bevat er niet meer dan 207. Dat enorme verschil is veroorzaakt doordat de Middelnederlandse bewerker vragen heeft geschrapt – in de gehele tekst 136 – en doordat hij andere vragen samenvoegde.

[22] De *Vers-Lucidarius* beslaat in handschrift B1 6332 regels. Van die regels zijn er 4 onbeschreven (6291-6294). 2 regels zijn doorgehaald (395-396). 18 verzen zijn overgeslagen en in de marges bijgeschreven: 348a-d (4 vss.), 354a-c (2 vss.), 456a-e (4 vss.), 466a-d (4 vss.) en 480a-g (4 vss.). Bij elkaar maakt dat 6332-4-2+18=6344 verzen.

[23] Over onderdelen van Middelnederlandse versprologen: Sonnemans 1995, dl. 1, 75-106.

[24] Zie over de term 'Lucidarius' als genre-aanduiding hierboven, § 1.3 ('Spanje').

De Middelnederlandse dichter sloeg bijvoorbeeld vragen over die de oorspronkelijke indeling in drie boeken markeren. Aan het begin van elk der drie boeken vraagt de leerling beleefd om toestemming om verder te mogen vragen. Aan elk slot bedankt hij en spreekt hij de wens uit dat zijn meester in de hemel mag terechtkomen. In de *Vers-Lucidarius* zijn die vragen weggelaten (Lat I.1, I.203, II.1, II.106, het inleidende deel van III.1 en III.122). De Middelnederlandse tekst is niet in boeken onderverdeeld.

De dichter liet om uiteenlopende redenen andere vragen weg. Hij schrapte bijvoorbeeld vrijwel het hele cluster Lat I.58 tot en met Lat I.66, vragen waarin op een tamelijk complexe manier over de schepping van de mens wordt gesproken (uit geestelijke materie en lichamelijke materie, waarbij de laatste bestaat uit de vier elementen, waardoor de mens een microkosmos heet te zijn), en liet veel van de vragen over de zondeval (vooral uit het cluster Lat I.102-I.114) en de hele reeks vragen over zondige priesters aan het eind van het eerste boek (Lat I.191-I.202) weg. De redenen achter deze en vergelijkbare weglatingen zullen in dit hoofdstuk verder uiteen worden gezet (zie § 2.2).

De laatste vragen van het *Elucidarium* zijn allemaal weggelaten uit de *Vers-Lucidarius*. De bewerking loopt maar tot vraag Lat III.106, terwijl de Latijnse tekst tot Lat III.122 gaat. Voorafgaand aan Lat III.106 probeert de magister aanschouwelijk te maken hoe groot de verrukkingen van de hemel zijn. Hij doet dat door een reeks van zestien retorische vragen: Hoe zou je het vinden om net zo mooi te zijn als Absalom, net zo snel als Asaël, net zo sterk als Simson, etcetera? (Lat III.90-III.105). Als de leerling bij elk daarvan heeft uitgeroepen hoe heerlijk het moet zijn om die eigenschap te bezitten, legt de meester in één lang antwoord uit dat die niets zijn vergeleken bij de heerlijkheid die de zaligen na dit leven ten deel zal vallen (Lat III.106). De retorische vragen zijn door de bewerker ingekort en samengenomen in één vraag (Mnl III.36). De lange uiteenzetting van Lat III.106 is vervolgens ingekort tot Mnl III.37, waarin alle personages uit Mnl III.36 nog een keer genoemd worden maar verdere uitweidingen achterwege zijn gelaten. De laatste zestien vragen van de Latijnse tekst, waarin nog verder gepraat wordt over de verrukkingen die de geredde zielen zullen genieten en de ellende van de verdoemden, zijn vervolgens niet meer overgenomen. In plaats daarvan schreef de Middelnederlandse dichter zijn eigen epiloog. Hij vatte daarin als het ware samen wat de lezer nu wist over het hiernamaals: de zalige zielen kunnen alles doen wat ze willen (zoals al gezegd was in Mnl III.17), vinden blijdschap in de nabijheid van de Heer (zoals gezegd in Mnl III.19), herkennen elkaar in de hemel (zoals gezegd in Mnl III.15) en zien ook de zielen in de hel (gezegd in Mnl III.11), terwijl de zon zeven maal zo helder schijnt als nu (gezegd in Mnl III.33). De *Vers-Lucidarius* eindigt dan met een moraliserend stuk van 28 regels. Die regels laten zich samenvatten met de zinnen: ‘Mens, verspeel dit grote geluk toch niet door te zondigen!’, en: ‘Moge Jezus ons redden!’ Het is deze tweeledige boodschap die de kern van zijn tekst uitmaakt, zoals we nog zullen zien.

Maar op deze plaats houden we ons nog niet bezig met de doelstellingen van de Middelnederlandse dichter; het gaat hier nog om een globale indruk van zijn ingrepen. Uit het *Liber primus* liet hij 66 van de 203 vragen weg. Van de 106 Latijnse vragen liet hij in het tweede boek 23 stuks achterwege en van de 122 van het *Liber tertius* sloeg hij maar liefst 47 vragen over.[25] Dat er in de *Vers-Lucidarius* in plaats van 431 vragen maar 207 vragen voorkomen, is dus voor meer dan de helft

[25] Zie Overzicht 1.

veroorzaakt doordat er zo veel vragen werden geschrapt.[26] De rest van de reductie is veroorzaakt doordat de bewerker regelmatig meerdere Latijnse vragen samenvoegde tot één Middelnederlandse vraag.

Die ingreep ligt in feite wel voor de hand. Honorius heeft de neiging om kwesties op te knippen in een aantal korte deelonderwerpen. Een voorbeeld daarvan zijn twaalf vragen in het eerste boek over de val van de engelen, Lat I.30 tot en met I.41. In de eerste van die reeks zegt de magister dat engelen geen namen hebben; in Lat I.31 legt hij vervolgens uit dat Michaël, Gabriël en Rafaël geen namen zijn, maar slechts bijnamen, en dat de gevallen engel Sathaël is genoemd omdat hij aan God tegengesteld was. In de volgende vraag licht hij toe dat Sathaël aan God gelijk wilde zijn of zelfs groter (Lat I.32). Daarop wil de discipulus weten wat de magister bedoelt met gelijk of groter (Lat I.33), om daarna in de volgende *questio* door te vragen over hoe het verder ging met Sathaël (Lat I.34). En die materie roept de vragen op of Sathaël zijn eigen val van tevoren wist (Lat I.35), hoe lang hij in de hemel was voordat hij werd verstoten (Lat I.36) en waarom hij daar niet langer is geweest (Lat I.37). Als de magister desgevraagd vertelt dat de zonde van de andere gevallen engelen was dat zij met Sathaël instemden (Lat I.38), vraagt de discipulus hoe ze dat deden (Lat I.39), wat hun lot was (Lat I.40) en waarom zij niet allemaal in de hel zijn (Lat I.41). Deze stof kan in principe in één doorlopend verhaal behandeld worden, maar Honorius heeft ervoor gekozen om dat niet te doen. Zijn *Elucidarium* biedt de gegevens zeer gedoseerd aan en is daardoor uitermate geschikt om als eclectisch leermateriaal te dienen.

Die mnemotechnische functie van de tekst evenwel lijkt er voor de bewerker minder toe te doen. Waar mogelijk voegt hij verwante kwesties samen onder één vraag, ook wanneer die vraag dan niet meer de lading dekt. In het hier besproken voorbeeld maakt hij van de twaalf *questiones* over Sathaël niet meer dan drie vragen. Lat I.30 en het eerste stuk van Lat I.31 komen onder ‘Hebben dinghelen enige name?’ (Mnl I.23). Als in Lat I.31 de magister gaat vertellen over de gevallen engel, laat de bewerker Mnl I.24 beginnen: ‘Meester, condy yet geweten hoe deerste inghel was geheten?’ Onder deze vraagstelling brengt hij vervolgens al het materiaal uit de Latijnse vragen I.31 tot en met I.36 samen. Met Lat I.37, waarom Sathaël niet langer in de hemel is gebleven, begint vervolgens Mnl I.25 (‘Twy bleef Lucifer niet langer daer?’), waarin de vragen Lat I.37 tot en met I.41 alle verwerkt zijn. Er is hierbij dus geen informatie verloren gegaan; de bewerker heeft eenvoudigweg de deelonderwerpen uit zijn Latijnse brontekst samengenomen tot een veel minder opgedeelde passage.[27]

---

[26] De volgende vragen liet de bewerker weg: Boek I: Lat I.1, I.14, I.I.17, I.18, I.20, I.22, I.42, I.43, I.45, I.46, I.50, I.51, I.58, I.59, I.60, I.61, I.62, I.64, I.65, I.66, I.79, I.81, I.82, I.84, I.87, I.88, I.89, I.102, I.103, I.104, I.105, I.107, I.108, I.109, I.110, I.111, I.113, I.114, I.124, I.150, I.151, I.152, I.153, I.155, I.157, I.163, I.165, I.177, I.181, I.183, I.186, I.187, I.191 tot en met I.203. Boek II: Lat II.1, II.3, II.8, II.10, II.15, II.17, II.18, II.20, II.21, II.26, II.30, II.32, II.58, II.63, II.67, II.70, II.74, II.80, II.85, II.91, II.99, II.100, II.106. Boek III: Lat III.2, III.3, III.9, III.12, III.16, III.17, III.31, III.36, III.39, III.41, III.42, III.48, III.50, III.53, III.54, III.55, III.61, III.63, III.64, III.67, III.69, III.70, III.73, III.75, III.76, III.88, III.99, III.100, III.103, III.104, III.105, III.107 t/m III.122.

[27] Een soortgelijk verschijnsel heeft Van Oostrom vastgesteld voor de *Lantsloot vander Haghedochte*: de snel verspringende clausen van de gesprekken in de Oudfranse *Lancelot en prose* zijn in de Middelnederlandse bewerking ‘verstrakt’, zodat de gesprekspartners langer aan het woord zijn en elkaar minder snel afwisselen (Van Oostrom 1981, 169).

Dit is een procédé dat de bewerker zeer regelmatig toepast.[28] Over het algemeen voegt hij zo vragen samen die in het *Elucidarium* direct op elkaar volgen. Een enkele keer slaat hij bij dat samenvoegen een vraag over en smeedt hij de omringende vragen aaneen. Zo is in het tweede boek Mnl II.19 over de erfzonde een combinatie van Lat II.39 (Hoe wordt de erfzonde bij de verwekking doorgegeven?) en II.41 (Waarom moeten kinderen van gedoopte ouders ook nog zelf gedoopt worden?), waarbij Lat II.40 is weggelaten (Als iedereen in Adam gestorven is, waarom wordt men dan levend geboren?).[29]

Dit vergt op zich niet bijzonder veel inzicht in of overzicht over de Latijnse tekst. Een paar maal echter schuift de Middelnederlandse dichter gegevens bij elkaar die in het *Elucidarium* verder uiteen staan. Op die momenten wordt duidelijk dat hij al voordat hij is gaan schrijven goed overzicht had over zijn brontekst. Een voorbeeld daarvan is Mnl I.80, waarin drie opeenvolgende vragen uit de Latijnse tekst zijn gecombineerd met een vraag die in het *Elucidarium* een stuk eerder staat. Als antwoord op 'Wat gedaente hadde die Here groot, doe Hi verrees vander doot?' legt de meester uit dat Jezus bij zijn wederopstanding zeven keer mooier was dan de zon (naar Lat I.167), zich vertoonde in de vorm die Hij tijdens zijn aardse leven had (naar Lat I.168) en gekleed was in kleding van lucht (naar Lat I.169). Daarbij merkt de meester ook op dat Hij in deze vorm verscheen omdat de ogen van de discipelen zijn schittering anders niet zouden kunnen verdragen ('Want sine hadden niet connen gedogen sine claerheit te sien mit ogen', 2010-2011). Dit gegeven heeft de bewerker ontleend aan Lat I.140, een vraag die hij even eerder had overgeslagen ('quia homines ejus claritatem ferre non poterant': omdat de mensen zijn schittering niet konden verdragen).[30]

In zijn bewerking van het tweede boek voegt de Middelnederlandse auteur maar weinig vragen samen. Dat deel van de tekst leent zich er slecht voor: terwijl in het eerste en derde boek de vragen elkaar dikwijls bijna op organische wijze opvolgen – de ene vraag roept telkens de volgende op, en zo ontwikkelt zich een coherente dialoog – lijkt de discipulus in het tweede boek wel van de hak op de tak te springen. Dat maakt het moeilijk om meerdere vragen tot één vraag samen te voegen.

Bij het *Liber tertius* daarentegen clustert de bewerker nog veel sterker dan in het eerste boek. In de gehele *Vers-Lucidarius* zijn verreweg de meeste vragen gebaseerd op één of twee Latijnse *questiones*. In het eerste boek komen clusters voor

[28] In het eerste boek bijvoorbeeld zijn de volgende Middelnederlandse vragen samenvoegingen van meerdere Latijnse vragen: Mnl I.17 (Lat I.16 en I.19), Mnl I.20 (Lat I.23 en I.24), Mnl I.22 (Lat I.26-29), Mnl I.23 (Lat I.30-31), Mnl I.24 (Lat I.31-36), Mnl I.25 (Lat I.37-41), Mnl I.34 (Lat I.54-55), Mnl I.47 (Lat I.74-78), Mnl I.50 (Lat I.83 en I.86), Mnl I.53 (Lat I.94-96), Mnl I.54 (Lat I.97-100), Mnl I.59 (Lat I.115-118), Mnl I.62 (Lat I.121-123), Mnl I.64 (Lat I.125-128), Mnl I.66 (Lat I.130-131), Mnl I.67 (Lat I.132-134), Mnl I.71 (Lat I.138-139), Mnl I.72 (Lat I.141-146), Mnl I.74 (Lat I.148-149), Mnl I.76 (Lat I.160, I.166, I.156, I.161, I.158), Mnl I.80 (Lat I.167-169, I.140), Mnl I.83 (Lat I.172-173), Mnl I.92 (Lat I.184-185), Mnl I.93 (Lat I.188-190). Zie Overzicht 2.

[29] De volgende vragen zijn samenvoegingen waarbij tussenliggende vragen zijn weggelaten: Boek I: Mnl I.17 (samenvoeging van Lat I.16 en I.19 met weglating van Lat I.17 en I.18), Mnl I.50 (samenvoeging van Lat I.83 en I.86). Boek II: Mnl II.37 (Lat II.28-29 en II.31). Boek III: Mnl III.25 (Lat III.37-38 en III.40), Mnl III.27 (Lat III.46-47 en III.49), Mnl III.35 (Lat III.87 en III.89), Mnl III.36 (Lat III.90-98 en III.101-102).

[30] Dergelijke complexe samenvoegingen zijn verder nog: Mnl I.76 (Lat I.160, I.166, I.156, I.161, I.158, waarbij Lat I.157 is overgeslagen, Lat I.159 is bewerkt als Mnl I.78, Lat I.162 is bewerkt als Mnl I.77, Lat I.163 is overgeslagen, Lat I.164 is bewerkt als Mnl I.179 en Lat I.165 is overgeslagen), Mnl III.28 (Lat III.51-52, III.57-58, III.60, waarbij Lat III.53-55 zijn overgeslagen, Lat III.56 is bewerkt als Mnl III.29 en Lat III.59 is terechtgekomen in Mnl III.30), Mnl III.30 (Lat III.59, III.62, III.65-66 en III.68), Mnl III.32 (Lat III.74 en III.57).

tot maximaal vier (Mnl I.18, I.22, I.54, I.64, I.80) of vijf Latijnse vragen (Mnl I.25, I.47, I.76; Mnl I.24 is als enige gebaseerd op zes Latijnse vragen), in het tweede boek komen er nauwelijks clusters voor van meer dan twee vragen (alleen Mnl II.24 is een samenvoeging van drie vragen), maar in het derde boek voegt de dichter veel meer samen. Hij maakt niet alleen clusters van vijf (Mnl III.28, III.30), maar zelfs van acht (Mnl III.34) of elf (Mnl III.36) vragen. Het gevolg daarvan is dat de antwoorden in het derde boek gemiddeld langer zijn: in boek I van de *Vers-Lucidarius* telt een vraag met antwoord gemiddeld 26 versregels (2415 verzen, 93 vragen),[31] in het tweede boek gemiddeld 30 (2337 verzen, 77 vragen) en in het derde boek niet minder dan 43 versregels (1594 verzen, 37 vragen).[32] Hierbij valt op dat de clustering zich concentreert aan het einde van de tekst. De eerste twintig vragen in het derde boek gaan elk terug op één vraag in het Latijn; slechts een enkele gaat terug op twee vragen en alleen Mnl III.3 correspondeert met drie vragen. Daarna komt het vaker voor dat een vraag op drie Latijnse *questiones* teruggaat (Mnl III.23, III.25, III.26 en III.27). Vanaf Mnl III.28 is echter het hek van de dam: de bewerker begint nu, negen vragen voor het einde, de grote clusters te maken.

Al deze weglatingen en samenvoegingen willen overigens niet zeggen dat de *Vers-Lucidarius* nu per se korter is dan zijn Latijnse bron. Hier en daar voegt de bewerker ook dingen toe ten opzichte van het *Elucidarium*. Soms gaat het daarbij om geheel nieuwe vragen, zoals Mnl I.3. De omringende vragen Mnl I.2 en I.4 gaan terug op Lat I.2 en I.3. De meester vertelt daarin dat God een geestelijke substantie is en dat de Drie-eenheid begrepen kan worden door naar de zon te kijken, die zowel vuur, licht en warmte bevat maar toch ondeelbaar is. De bewerker plaatst daar een nieuwe vraag tussenin: ‘Meester, men seit ons, sonder waen, dat God in drien personen is bevaen’, waarop de meester uitlegt dat God drie personen is maar toch maar één God. Hij lijkt zijn publiek hiermee een handreiking te willen geven om vraag Lat I.3 te begrijpen.[33]

Het komt ook voor dat de bewerker aan de vragen die hij in zijn Latijnse brontekst aantrof, nieuwe passages toevoegt. Zo schrijft hij in navolging van het *Elucidarium* dat de drie koningen die de pasgeboren Jezus komen bezoeken, staan voor de drie continenten, maar daaraan voegt hij onafhankelijk van zijn Latijnse bron een uitleg toe over de geschenken (Lat I.135/Mnl I.68).[34] In sommige gevallen laten zijn bronnen zich aanwijzen; vaak evenwel is niet meer te achterhalen waar hij zijn aanvullende informatie vandaan heeft gehaald. In § 2.3 hieronder volgt een onderzoek naar de teksten die de Middelnederlandse bewerker naast het *Elucidarium* heeft gebruikt voor de *Vers-Lucidarius*.

Naast het weglaten, toevoegen en samenvoegen van vragen is er in theorie nog een vierde soort ingreep mogelijk: verplaatsingen. De bewerker heeft dat echter niet vaak gedaan; over het algemeen houdt hij de volgorde uit het Latijnse origineel aan. Daarop is één opmerkelijke uitzondering, en wel in de bewerking van het *Liber secundus*. De vragen Lat II.22 tot en met Lat II.31 zijn uit de reeks gelicht en pas na Lat II.64 geplaatst. De volgorde van vragen is in de *Vers-Lucidarius* daardoor geworden:

Mnl II.1 – II.13 = Lat II.1 – II.19, met uitzondering van Lat II.13
Mnl II.14 – II.36 = Lat II.33 – II.64

[31] Boek I: vs. 1-2397 plus 18 versregels die in de marges bijgenoteerd zijn (zie noot 22).
[32] Boek III: vs. 4735-6332 minus 4 onbeschreven regels (zie noot 22).
[33] Vragen die niet teruggaan op het *Elucidarium* zijn: Mnl I.3, I.16, I.18, I.38, I.39, I.40, I.41, I.58, II.8b, II.49, II.70, II.74, III.2 en III.24.
[34] Vragen die verrijkt zijn met nieuwe gegevens: Mnl I.1, I.15, I.33, I.42, I.43, I.44, I.49, I.51, I.52, I.68, II.8, II.10, II.11, II.34, II.50, II.51, II.53, II.54, II.76, III.4 en III.28.

Mnl II.37 – II.42 = Lat II.22 – II.31 en II.13; volgorde is veranderd (Lat II.20 – II.21 en Lat II.32 overgeslagen)
Mnl II.43 – II.76 = Lat II.65 – II.105

Er is geen reden te bedenken waarom de bewerker ervoor gekozen zou hebben om de vragen Lat II.33-64 eerder in zijn tekst op te nemen dan Lat II.22-31. Doordat deze twee groepen vragen in de *Vers-Lucidarius* omgedraaid zijn, worden de vragen Lat II.64 en Lat II.65 in de bewerking van elkaar gescheiden door zes Middelnederlandse vragen. Maar II.64 en II.65 sluiten nauw bij elkaar aan: in II.64 (Mnl II.36) wordt gezegd dat Jezus' kruisdood de goddelozen niet redt maar tot een rechtmatige verdoemenis brengt, waarop de leerling in II.65 (Mnl II.43) inhaakt en vraagt waarom God zich niet ontfermt over de zondaars. De zes vragen die nu in de *Vers-Lucidarius* ertussenin zijn gekomen, sluiten noch bij II.64, noch bij II.65 aan. Zij gaan over het nut van inspanningen als men toch al tot heil gepredestineerd is (Mnl II.37 naar Lat II.28, II.29 en II.31), de definitie van goddelijke voorzienigheid (Mnl II.38, naar Lat II.22-23), de reden van een vroege of juist late dood (Mnl II.39, naar Lat II.13),[35] de wijze waarop dieren ziek worden (Mnl II.40/ Lat II.27), het feit dat er geen toeval bestaat (Mnl II.41/ Lat II.24) en de reden dat kerken in vlammen opgaan (Mnl II.42/ Lat II.25).

De Middelnederlandse dichter verstoort de opbouw van de tekst door de bewerkingen van Lat II.22-31 tussen die van Lat II.33-64 en Lat II.65-106 te plaatsen. Men kan zich dan ook afvragen of het echt zo is dat de bewerker deze vragen opzettelijk heeft verschoven. Waren in zijn Latijnse legger de katernen met II.20-32 en II.33-64 misschien abusievelijk verwisseld? Of schreef de bewerker een *Vers-Lucidarius* waarin de vragen nog niet verschoven waren, maar is handschrift Brussel, KB 15642-51 afgeschreven naar een Middelnederlandse legger met een dergelijke inbindfout?

[35] In Mnl II.39 wordt uitgelegd dat de dood geen straf is, waarbij de gedachte dat goede mensen sterven om verlost te worden van de ellende van deze wereld en naar de hemel gebracht te worden, overgenomen lijkt te zijn van Lat II.13. De magister zet in die Latijnse vraag uiteen waarom sommige slechte mensen lang leven en sommige goede mensen al zo jong moeten sterven, en waarom ook het omgekeerde voorkomt. In het *Elucidarium* stond deze vraag temidden van vragen over de verdeling van rijkdom, macht en geluk over slechte en goede mensen. In het Middelnederlands is hij als Mnl II.39 terechtgekomen tussen twee vragen over Gods macht: in Mnl II.38 zet de meester uiteen dat God alles wat op aarde gebeurt, al van tevoren weet, in Mnl II.40 wordt gezegd dat er geen dier ziek wordt of sterft tenzij door Gods wil. De plaats in het *Elucidarium* ligt het meest voor de hand: ook Lat II.13 gaat over het probleem dat sommige mensen meer hebben dan anderen. Maar een plek tussen vragen over Gods macht is niet geheel onlogisch: God immers bepaalt de levensduur van de mens. Er is geen reden om Lat II.13 te verplaatsen; maar nu het gebeurd is, blijkt dat er ook geen reden is waarom Lat II.13 niet kan staan waar hij in het Middelnederlands staat.

2.2 Bewerkingstechniek

Aan het einde van de *Vers-Lucidarius* en van het *Elucidarium* wordt verteld welke geneugten de geredde zielen tot in eeuwigheid zullen ervaren na de jongste dag: zij zullen nog oneindig veel mooier zijn dan Absalom, sneller dan Asaël, sterker dan Simson, vrijer dan Augustus, wijzer dan Salomo, gezonder dan Mozes, ouder dan Metuselach, hechter bevriend dan David en Jonatan, enzovoorts.[36] Terwijl Honorius aan het slot gedetailleerd en uitgebreid op die geneugten ingaat en ze afzet tegen de ellende van de verdoemden, beperkt de Middelnederlandse dichter zich tot de hoofdlijnen en laat hij een groot gedeelte van de Latijnse slotvragen achterwege. Hij schrijft in plaats daarvan een eigen epiloog. In die 28 slotregels staat precies verwoord wat de bewerker wil overbrengen met zijn tekst:

> Ay verstant, edel creature,
> Dattu niet verboeres teniger ure
> Die bliscap, die di es gehouden
> Mit dinen sonden, mit dinen scouden,
> Die mochs winnen in corter stont.
> Ende wachti van der hellen gront!
> Der zielen pine en es so clene,
> Sone heeft also vele rouwen allene
> Alse die hemel gloriën hevet.
> Dits also waer als God levet.
> Ende die ziele diere in staet te sine
> Hebben altoes also grote pine
> Alse die zalige hebben weelde,
> Die sijn versiert mit Gods beelde.
> Mensch, peinst om dine sonden hier,
> Dattu niet met besitte thelsche vier,
> Dat nemmermere sel te gane
> Teniger stont sonder waen.
> Mit cleenre pinen in dit leven
> Machstu blusschen dat zware sneven.
> Mariën kint, die Gods Sone,
> Die alre doechden es gewone,
> Moet ons verbringen daer sijn die sine,
> Ende verde ons van der hellen pine
> Na dit arme corte leven
> Ende moet houden sonder sneven.
> Des jonne ons die hemelsche Vader.
> Nu segt 'amen' alle gader.
> (6305-6332)

'Zorg er toch voor dat je bij het laatste oordeel tot de geredde zielen zult behoren! Verspeel al dat geluk niet door nu te zondigen!' roept de Middelnederlandse dichter

[36] De reeks wijkt in de *Vers-Lucidarius* licht af van die in het *Elucidarium*. In de Latijnse tekst gaat het achtereenvolgens over de schoonheid van Absalom (idem in het Middelnederlands), snelheid van Asaël (idem), kracht van Simson (idem), vrijheid van Augustus (Mnl: zijn macht), het genot van Salomo (Mnl: wijsheid), de gezondheid van Mozes (idem), ouderdom van Metuselach (idem), wijsheid van Salomo (idem, maar pas na David en Jonatan), vriendschap van David en Jonatan (idem), eensgezindheid van Laelius en Scipio (niet in Mnl), macht van Alexander de Grote (niet in Mnl), verering van Jozef (idem, gevolgd door het leiderschap van Mozes), en de veiligheid van Elia en Henoch (idem). Zie Lat III.90-105 en Mnl III.36. Dezelfde personages passeren opnieuw de revue in Lat III.106 (Absalom, Asaël, Simson, Augustus, Salomo's weelde, Mozes, Metuselach), III.107 (Salomo's wijsheid), III.115 (David en Jonatan, Laelius en Scipio), III.116 (Alexander), III.118 (Jozef, Elia en Henoch) en Mnl III.37 (zelfde reeks als in Mnl III.36, maar zonder David en Jonatan).

zijn lezers toe, en: 'Moge Jezus ons redden!' Deze boodschap staat niet met zoveel woorden in het *Elucidarium*. Uiteraard kan een ieder bij het lezen over al het hemelse geluk zelf bedenken dat hij dat niet mag verspelen, maar Honorius zegt iets dergelijks nergens expliciet. Honorius vat de belangrijkste geloofswaarheden samen, als hulpmiddel, leerboek en naslagwerk voor geestelijken. Hij vertelt wat we over God moeten geloven, wat er gebeurde bij de zondeval, waarom alleen Jezus ons kon redden, wat de zin is achter geluk en ongeluk, hoe predestinatie werkt, wat ons na de dood te wachten staat – maar wat de lezer daar in *morele* zin mee doet, dat is niet aan hem. Hij vertelt hoe het zit volgens de meest recente theologische opvattingen, hij legt uit en licht toe, maar hij heeft niet de bedoeling om expliciete levenslessen over te dragen. De bewerker echter wil dat juist wel; hij wil zijn publiek vermanen. Waar Honorius' hoofddoel zich laat samenvatten met het woord *scholing*, is bij de bewerker het accent verlegd naar *stichting*.

Aansporingen en vermaningen

Die vorming zit vaak in kleine vermaningen, die bijna achteloos aan de antwoorden zijn toegevoegd. Ze komen zo vaak voor dat men er na een paar bladzijden bijna overheen zou lezen, maar vallen wel degelijk op wanneer men zich realiseert dat ze in het *Elucidarium* ten enenmale ontbreken.

Een dergelijke aansporing staat bijvoorbeeld aan het slot van Mnl I.17. Hierin neemt de bewerker uit Lat I.16 over waarom God de wereld heeft geschapen, maar doet aan het eind onafhankelijk van zijn bron een beroep op de lezer om zich zo te gedragen dat hij in de hemel zal terechtkomen:

> Nu laet ons besien ende gomen
> Dat wi te sinen sittene comen,
> Dat ghedueren sal sonder vergangen
> Met solase, met sueten sangen.
> (348a-348d)

Dergelijke aansporingen staan vaak aan het eind van het antwoord. Ze lijken zodoende te fungeren als 'uitsmijter' of conclusie van de woorden van de meester, alsof het hele antwoord gericht is op deze slotmededeling.[37]

Een tweede voorbeeld. In Lat II.25/Mnl II.42 gaat het over de vraag waarom het gebeurt dat kerken afbranden. Het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* geven dezelfde redenen daarvoor: omdat de bouw is gefinancierd met oneerlijk verkregen geld, omdat de gelovigen slecht zijn en om ervoor te zorgen dat de mens zich losmaakt van het aardse en denkt om zijn zielenheil. Na de uiteenzetting van de drie redenen eindigt de Middelnederlandse tekst met:

> So wat die mensche te rampe heeft,
> Dancke emmer Gode dat hi leeft,
> Met goeder herten, mit bliden sinne,
> So blijft hem Gods bliscap inne.
> (3636-3639)

Overal in de tekst duiken soortgelijke vermaningen op. In Mnl III.6 vraagt de leerling, in navolging van Lat III.10, waarom in het vagevuur het lichaam, dat immers slechts een willoos instrument is, gepijnigd wordt. De meester trekt in het antwoord net als in

[37] Niet altijd staat de moraal aan het slot, zie bijvoorbeeld Mnl I.37 (moraal in 782-787), II.49 (3880-3883), III.6 (4999-5002) of III.37 (6186-6193).

het Latijn een vergelijking met een beleg, waarin men ook eerst de gebouwen verwoest en daarna pas de vijand zelf; zo vernietigt God als eerste het omhulsel van de ziel. Deze theorie brengt de bewerker ertoe zijn publiek het advies te geven om het lichaam niet te bezoedelen met zonden:

> Dat radic den mensche gebreckelic:
> Dat hi sijn vleesce houde soberlic,
> Dat sine ziele ten lesten stonden
> Vor Gode salich worde vonden.
> (4999-5002)

Mnl I.18 beschrijft de manier waarop God hemel en aarde maakte, waarbij de bewerker de informatie uit de Latijnse vragen I.17 tot en met I.20 samenvoegt tot één vraag. Maar waar het Latijn zich beperkt tot het beschrijven van de scheppingsdaad, eindigt het Middelnederlands met een stichtelijk woord:

> O mensche, nu pens ter vaerde
> Om Hem die u maecte soe waerde,
> Dattu niet verboerts sijn rike
> Om die genuechte van aertrike!
> (431-434)

Veelal ingeluid met het woordje 'nu', en soms met 'o mensche', vermaant niet alleen de meester zo op talloze plaatsen de *clerc*, maar vermaant vooral de bewerker de lezer om zijn kans op redding niet te verspelen. Bijvoorbeeld in Mnl I.14, naar Lat I.13. Weet God alles? vraagt de discipulus in die Latijnse vraag. Ja, zegt de magister: Hij ziet alles dat geweest is, nu is of ooit zal zijn voor zich alsof het nu gebeurt; voordat Hij de wereld creëerde, wist Hij de namen, plannen, uitspraken en daden van alle engelen en alle mensen al. De bewerker neemt dat over en sluit ook deze passage af met een aansporing:

> Nu besie elc wat hi doet
> Ende hi soe diene onsen Here
> Dat hi sine dinc ten besten kere.
> (290-292)

In Mnl II.47, een bewerking van Lat II.71, wordt uiteengezet dat de mens bij twee gelegenheden veroordeeld kan worden, bij de biecht en op de jongste dag, en dat de penitentie die de priester bij de biecht oplegt, in plaats komt van een bestraffing bij het laatste oordeel. Aan het slot spoort de dichter zijn publiek voor de zoveelste keer aan om er vooral voor te zorgen dat het de hemel niet verspeelt:

> Dit sel der saliger loen sijn.
> Nu sie elc, jonge ende oude,
> Dat hijt niet verliese bi sijnre scoude!
> (3825-3827)

Een laatste voorbeeld.[38] Aan het slot van de *Vers-Lucidarius* vraagt de leerling door over de blijdschap van de zaligen in het hemelrijk (Mnl III.37, de laatste vraag van de

[38] Behalve in de hier behandelde vragen (achtereenvolgens het einde van Mnl III.37, Mnl I.17, II.42, III.6, I.18, I.14, II.47 en het begin van Mnl III.37) zijn er vergelijkbare aansporingen te vinden in o.a. Mnl I.4 , Mnl I.88, Mnl II.3, Mnl II.43, Mnl II.49, Mnl II.72, Mnl III.30 en Mnl III.31.

Middelnederlandse tekst). De beschrijving daarvan wordt nog aan het begin van het antwoord even onderbroken door een oproep:

> Ay edel creature! Nu siet
> Dat ghi dese glorie en verliest niet
> Die u God heeft gegeven,
> Als gi sceet van desen leven.
> Du prijs die giften vander werelt,
> Die walsch sijn ende verdwerlt,
> Jegen die scoenheit vanden trone,
> Die de zalighe hebben te lone.
> (6186-6193)

De vermaningen blijven meestal beperkt tot dergelijke korte toevoegingen. Soms echter besteedt de bewerker meer ruimte aan moralisering. Dan laat hij de meester niet alleen iets zeggen als 'Pas toch op voor je zielenheil!', maar geeft hij ook meer concrete aanwijzingen wat men wel en niet moet doen.[39]

In Mnl II.72 bijvoorbeeld luidt de les dat men zijn naasten niet mag veroordelen. In navolging van Lat II.101 gaat het er hier over of het voor de heilsverwachting van goede mensen schadelijk is als ze onverwacht sterven. Nee, zegt het Latijn, want wie zich altijd bewust is van de dood kan niet onverwacht sterven. En hoe iemand ook om het leven komt – de magister somt allerlei gewelddadige manieren op – het zal hem niet schaden. De meester in de *Vers-Lucidarius* noemt niet alle mogelijke doodsoorzaken maar zegt alleen dat de goeden ongeacht hun wijze van sterven het hemelrijk zullen binnengaan. Maar daarna gaat hij verder met een vermaning:

> Clerc, vele lieden hebben pine,
> Dat si jugieren haren evenkerstine
> Ter hellen mit haren worden fel.
> Want niemant weet die waerheit el
> Dan God, diet al jugeren sal
> Ten jonxsten dage, groet ende smal.
> Ic rade dat elc vorsie sijn sake
> Ende late sijn evenkersten met gemake.
> (4603-4610)

Op meer plaatsen wordt in de bewerking uiteengezet hoe men zich dient te gedragen. Als het Latijn in II.54 heeft gezegd dat ridders niet in de hemel terecht kunnen komen, zegt het Middelnederlands (II.28) dat een bepaald soort ridders wel kans heeft om aan de hel te ontsnappen, namelijk:

> Die oetmoedich ende gerecht ter cure
> Ende gerne na goeden raden werken,
> Ende weduen ende wesen gesterken,
> Ende die heilege kerke houden te rechte.
> (3247-3250)

En als in de volgende vraag in het *Elucidarium* is gebleken dat ook kooplui kansloos zijn, geeft de bewerking aan wat goed gedrag is voor een koopman:

[39] De volgende vragen komen achtereenvolgens aan bod: Mnl II.72, Mnl II.28, Mnl II.29, Mnl II.16 en Mnl II.49. Soortgelijke vermaningen zijn verder nog te vinden in Mnl I.71, Mnl I.91, Mnl II.18 en Mnl II.43.

Den getrouwen coepman staet dus niet:
Die getrouwe comenscap pliet,
Ende hem geveert mit waren worden,
En sal niet besitten der hellen borde.
(3264-3267)

Moraliseren is niet alleen een kwestie van vertellen wat men moet doen; men moet ook weten wat men moet nalaten. Dat zien we bijvoorbeeld bij de bewerking van Lat II.35 (Mnl II.16). De vraag luidt hoe het kan dat zielen die rein door God geschapen zijn, in de hel belanden. De magister legt uit: de ziel is inderdaad van nature goed, maar ze wordt bevuild door het lichaam, 'illud immundum et pollutum vasculum' (dat onreine en bezoedelde vat), en door begeerte. Ook in de bewerking (Mnl II.16) wordt de ziel bezoedeld door het 'onsuver vat' (2930) en de geneugten des lichaams. Daarna echter wordt in de bewerking geëxpliciteerd wat die verfoeilijke geneugten des lichaams zijn, terwijl daar in het *Elucidarium* verder niets over wordt gezegd:

Dat soe verget haers selfs behoefte
In overate, in overdrancke,
Die stinct boven alle stancke,
In luxuriën, daer hoverde in leecht,
Daer menige ziele bi es ontweecht
Te Lucifer, den helscen drake.
(2933-2938)

Tussen zijn bewerkingen van de Latijnse vragen II.72 over het nut van penitentie (Mnl II.48) en II.73 over het effect van goede werken (Mnl II.50) plaatst de Middelnederlandse bewerker een toegevoegde vraag over 'vanden onvroeden tondersceet (het onderscheid)' (Mnl II.49). De dichter bespreekt de drie manieren waarop men dwaas kan zijn. Waar hij zijn informatie vandaan heeft gehaald, is onduidelijk; in elk geval staat ze niet in het *Elucidarium* (zie verderop, § 2.3). De eerste groep dwazen bestaat uit degenen die Gods woord niet willen horen. Zij zullen in de hel belanden, waarschuwt de bewerker, en hij verzucht: O onwetend mens, verspeel toch niet Gods liefde omwille van aardse zaken (3880-3883)! De tweede categorie bestaat uit degenen die Gods woord niet in het hart meedragen. Zij zijn eveneens verdoemd. Daarop merkt de dichter op dat we toch vooral zorg moeten dragen voor ons zielenheil. De derde groep dwazen zijn de zwakzinnigen, maar zij kunnen er niets aan doen dat ze dwazen zijn. Daarom spoort de dichter zijn publiek aan om de zotten niet te minachten.

Het belang van sacramenten

Kleine aansporingen – 'Pas toch op dat je straks niet tot de verdoemden zult behoren!'- en meer inhoudelijke vermaningen – 'Doe dit en laat dat, want anders!' – moeten de lezer behoeden voor eeuwige folteringen. Goed gedrag en oprecht geloof zijn evenwel bij lange na niet voldoende om in de hemel te geraken. Onmisbaar zijn de geestelijkheid en haar sacramenten. Van de sacramenten noemt de *Vers-Lucidarius* doop, biecht en eucharistie. Verreweg de meeste aandacht gaat in de tekst uit naar de biecht. Keer op keer benadrukt de Middelnederlandse dichter het belang van biecht en boete.[40]

[40] De volgende vragen worden behandeld: Mnl II.73, Mnl I.68, Mnl II.32, Mnl I.91, Mnl III.30, Mnl III.31, Mnl II.70, Mnl II.74, Mnl II.8b. Vergelijkbare vermaningen over biecht en boete zijn ook te vinden in Mnl II.43, Mnl II.62, Mnl III.2 en Mnl III.4.

Natuurlijk besteedt ook Honorius uitgebreid aandacht aan deze items. In de vragen Lat II.38 tot en met II.42 behandelt hij de doop. Hij legt uit dat de erfzonde weliswaar in de doop wordt afgewassen, maar vervolgens bij de verwekking toch wordt doorgegeven aan de volgende generatie, en dat daarom ook de kinderen van gedoopte ouders zelf gedoopt moeten worden. In de vragen Lat II.67 tot en met II.72 komen vragen rondom biecht en boete aan de orde. De discipulus vraagt op welke manieren de zonden van de mens vergeven worden. De magister legt uit dat dat onder meer door de doop en door biecht en penitentie gebeurt. Daarna vertelt hij dat de mens twee keer geoordeeld wordt: tijdens de biecht en bij het laatste oordeel. Zonden waarvoor men penitentie heeft gedaan, zullen bij het laatste oordeel niet weer geoordeeld worden.

In de *Vers-Lucidarius* zijn deze vragen overgenomen (Mnl II.18-II.20 resp. Mnl II.45-48). Maar de Middelnederlandse bewerker gaat verder. Zoals hij overal in de tekst algemene vermaningen in de antwoorden vlecht, komt hij ook op talloze plaatsen terug op het thema biecht en boete. Dat verschil met het *Elucidarium* zou overigens te verklaren kunnen zijn wanneer men zich realiseert dat Honorius meer dan een eeuw vóór, de Middelnederlandse dichter ruimschoots ná het vierde Lateraans concilie werkzaam was. Tot de op dit concilie (1215) genomen besluiten behoorde de verplichting voor elke leek om ten minste één keer per jaar te biechten.[41]

Een voorbeeld van dit verschil tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* is te vinden in Mnl II.73, naar Lat II.102. In het *Elucidarium* vraagt de discipulus zich af of een zondaar er baat bij heeft als hij na een lang ziekbed sterft. Nee, luidt het antwoord: de dood is altijd slecht voor wie niet ‘in de Heer sterven’ (‘in Domino moriuntur’) en nooit rekening hebben gehouden met hun einde. De Middelnederlandse dichter neemt die kwestie over als Mnl II.73, maar zet daarbij duidelijker uiteen wat het probleem is van mensen die zo sterven:

> Clerc, wat dode die quade smaken,
> Sine kennen Gode in gere saken,
> Ende haer leven es alte quaet,
> Om dat si niet beliën haer misdaet
> Den pape, ende haer vule sonden,
> Diese leden ter hellen gronden.
> (4615-4620)

Je hebt dus geen enkel nut van een dood die verwacht komt, als je niet van de gelegenheid gebruik maakt om te biechten.

Een ander voorbeeld is te vinden in Mnl I.68, naar Lat I.135. In het *Elucidarium* vraagt de discipulus daar waarom er drie wijzen met geschenken naar Jezus gingen. De magister legt uit dat daarmee bedoeld is, dat Jezus wil dat de drie delen van de wereld – Azië, Afrika en Europa – naar Hem toe komen. Dat heeft de bewerker overgenomen. Maar voorafgaand aan de zes versregels waarin hij het antwoord uit het *Elucidarium* weergeeft (1771-1776), zet hij uiteen wat er met de geschenken van de koningen wordt bedoeld. Dit heeft hij niet in het Latijn aangetroffen:

> Want Hi begeert gifte tallen stonden:
> Dats vray biechte over die sonde,
> Ende penitencie te doen daer naer,
> Gewillike met herten claer,

[41] Over het vierde Lateraans concilie: Volz 1970, appendix 4 op p. 177-178; De Bruin 1980, 138-139.

Ende hem te hoeden van misdaden,
Ende Gode te bidden genade,
Ende Hem te houden over Here,
Ende Hem te done werdicheit ende ere,
Ende te minnen mit caritaten,
Dat mach hem comen te baten.
Die dus doet, God sal hem geven
Mit Hem tewelike leven.
(1759-1770)

Aldus grijpt de bewerker de gelegenheid aan om bij deze kwestie aan te geven wat een goed christen dient te doen: hij moet biechten en boete doen voor zijn zonden, hij moet zich onthouden van wangedrag en God om genade bidden; hij moet God beschouwen als zijn Heer, Hem vereren en zijn naaste liefhebben. Zo kan men het eeuwig leven krijgen.

De bewerker voegt zelfs een eigen vraag toe waarin hij dieper ingaat op het belang van penitentie: Mnl II.32. De leerling vraagt naar de mening van de meester over hardnekkige zondaars ('Wat segdi van hem die doen sonde ende daer in bliven tot alre stonden?', 3302-3303). De meester schetst hoe zulke mensen naar hun priester gaan om penitentie te vragen voor hun zonden, maar daarbij net zo lang zeuren totdat de priester hun een lichte penitentie oplegt; en als de penitentie naar hun zin toch te zwaar is, dan zijn ze er laks in en leggen ze de opdrachten van hun priester naast zich neer. Geheel onafhankelijk van het *Elucidarium* zet de bewerker hier dus uiteen dat het van belang is om voldoende boete te doen, met als afsluitende versregels:

Die dus hare penitencie laten achter
Sullen besitten der hellen lachter.
(3328-3329)

Ook in Mnl I.91 legt de bewerker uit wat de mens moet doen om tot God te komen: hij moet boete doen, vasten, deugdzaam leven en zijn naasten behandelen zoals hij zelf behandeld wil worden. Hij moet tegenspoed geduldig dragen, God danken en erop toezien dat hij trouw blijft aan het geloof:

Clerc, met penitenciën ende met vastene
Ende met doechden therte telastene
Ende dattu does allen lieden
Dattu wils datti gesciede,
Dat es die wech ende die strate
Daer die ziele af hevet bate.
Gelijc die spise inden lichame verteert,
Soe wert die ziele van Gode geleert,
Ja, metter doecht die es in hare.
Dits die rechte waerheit ende clare.
Ende al hadde wi enige dingen
Die ons tegent herte gingen,
Wi moeten nochtan verduldich wesen
Ende dancken Gode van al desen,
Metter herten eenpaerlike,
Sullen besitten sijn Rike
Mit sinen vrienden algemene,
Om dat wi hebben doepsel rene,
Om Hem geliken van genade,
Die onsen vorme willen nam ane
Ende wort onse broeder; ditst gelove.

Elc sie dat hi niet en dove
Ende blive in dit gelove vaste,
Soe waert mit Gode sijn raste.
(2308-2331)

Deze informatie is niet overgenomen uit het Latijn. De verzen 2314-2315 echter duiden wel op een relatie met het *Elucidarium*. In deze verzen wordt gezegd dat de ziel tot God geraakt zoals eten opgenomen wordt in het lichaam, een gedachte die ook in I.182 van de Latijnse tekst voorkomt. Maar in die vraag gaat het over de eucharistie: zoals voedsel een deel wordt van degene die het opeet, zo wordt elke gelovige door het nemen van de hostie een deel van Christus. Terwijl in het *Elucidarium* dus opgemerkt wordt dat de christen één wordt met Jezus door deel te nemen aan de communie, zegt de bewerker dat de christen tot God komt door penitentie, vasten, naastenliefde en geloof. De bewerker verwoordt daarmee een geloofsopvatting waarin de eigen daden zwaarder wegen dan in die van het *Elucidarium*. Het feit dat van de sacramenten de biecht verreweg het vaakst wordt genoemd, wijst eveneens op een dergelijke meer individualistische visie op het geloof.

Biecht en boete worden ook aan het slot van Mnl III.30 (een bewerking van de Latijnse vragen III.59, III.62, III.65, III.66 en III.68) benadrukt. Hierin gaat het over het lot van de mens bij het laatste oordeel: sommigen gaan direct naar de hemel of de hel, anderen worden veroordeeld in een hemelse rechtspraak. Dit brengt de meester tot de volgende aansporing:

Nu wachti kersten, wat gi does
Want du wets wel alstu misdoes.
Ende alstu sonde heves gedaen
Saltu gereet te biechte gaen,
Ende hebben rouwe van dinen sonden
Daer du mede worts gebonden.
Want dese kennesse en heeft niet
Tonsalige ongelovige diet.
Daer omme en sullen si niet die pine
Hebben, gelike quade kerstine.
(5868-5877)

Daarop vraagt de leerling, of God in woede zijn oordeel uitspreekt. Nee, zegt de meester: de Heer is zo vol vreugde dat Hij geen woede heeft; maar wie door Hem gestraft wordt, zal wel zijn wraak ondergaan. Van iedereen zal bij het oordeel het geweten zichtbaar zijn voor de anderen (Mnl III.31, ontleend aan Lat III.71 en III.72). Dit biedt in de ogen van de bewerker wederom een aanknopingspunt om te wijzen op het belang van biecht en boete:

Is oec iemen die hier sine sonden
Den pape seit mit sinen monde
Ende penitencie gedaen op enich dach,
Van den sonden wert geen gewach.
(5916-5919)

En daarna sluit hij de vraag af met, wederom, een rechtstreekse aansporing:

Ay mensche, peinse ende micke,
Dattu so beters dine stricke,
Dattu ten jonxsten dage wort vonden
Claer ende suver van sonden.

(5920-5923)

Om niet alleen de biecht maar ook het belang van de doop extra te beklemtonen voegt de Middelnederlandse dichter een vraag toe ten opzichte van zijn brontekst: Mnl II.70. Hierin draait het om de vraag waarom de mensen zich vroeger pas op latere leeftijd tot het christendom bekeerden. De kerk bepaalde later dat men jong gedoopt moest worden omdat er zo veel kinderen stierven met de last van de erfzonde. Daarop zegt de dichter:

Elc mensch die wil sijn behouden,
Moet int herte twe poente houden:[42]
Dats doopsel ende vray gelove;
Hierin niement en dove.
Mie niemen blijft behouden biden doopsel allene,
Hine hebbe goet gelove ende rene;
Ende tgelove mach niet sonder doepsel sijn.
(4529-4535)

Kortom, doop en oprecht geloof dienen hand in hand te gaan wil men behouden worden. Aan het slot van het antwoord geeft de dichter dan uitgebreid aan wat 'vray gelove' inhoudt:

Wie vray gelove wille ane gaen,
Moet int herte iii pointen ontfaen:
Wie vraye gelove int herte draecht,
Sijn mont toent dat ende gewaecht,
Ende sine werken doent anscine
Al omme sine evenkerstine.
Oec moet hi hebben ontferme,
Bede op crancke en op arme,
Ende getrouwe sijn in sine werken,
Sallen minnen die heilege kerke.
Clerc, wie dese pointe wel hout,
God sel hem vergeven sine scout
Als die ziele ente lichame
Sceden sullen mit groter scamen.
(4559-4572)

De bewerker voegt hier een eigen vraag toe waarin hij enerzijds het belang van de doop benadrukt en anderzijds opnieuw duidelijk maakt hoe een christen zich dient te gedragen om zijn ziel veilig te stellen.

Voor het zielenheil is uiteraard ook de eucharistie van groot belang. Om dat aan te tonen schrijft de bewerker opnieuw een vraag neer die in het *Elucidarium* ontbreekt. Tussen zijn bewerkingen van Lat II.102 (Mnl II.73, waarin hij als gezegd wederom het belang van biechten benadrukt) en Lat II.103 (Mnl II.75) plaatst hij de nieuwe vraag Mnl II.74. Hij vertelt hier een exempel over een vrouw die door te bidden haar opgesloten man bevrijdde van zijn ketenen. Zijn moraal: 'So mach die

[42] Over de indeling in 'poenten' als didactisch hulpmiddel in discursieve Middelnederlandse teksten, zie Van Anrooij 2002.

messe met offerande den doden wel in staden standen' (4651-4652).[43] Over deze vraag komen we later nog uitgebreid te spreken (zie § 2.3).

De bewerker maakt met zijn toevoegingen de conclusie onvermijdelijk: zonder biecht, penitentie, doop en de mis is de christen verloren. De leek is daarmee volkomen afhankelijk van de geestelijkheid. Over deze afhankelijkheid voegt de bewerker na Mnl II.8 (waarin hij enigszins naar voorbeeld van Lat II.14 van het *Elucidarium* uiteenzet waarom God de mens op aarde laat lijden, maar zie over deze vraag § 2.3 over ontleningen aan nog niet achterhaalde bronnen), opnieuw een vraag toe: Mnl II.8b.[44] De leerling wil hierin weten of men ook gehoorzaamheid verschuldigd is aan slechte priesters. Jazeker, verzekert de meester hem met klem:

> Al waert dijn paep also quaet i tirant
> Als men vint in enich lant,
> Du en selten niet jugeren,
> Met dinen worden, in gere manieren.
> (2688-2691)

Hoe slecht een priester ook is, men moet altijd naar hem luisteren en mag hem nooit berispen. Een priester is ook maar een mens van vlees en bloed, licht de meester toe, en priesters hebben meer te lijden van de verleidingen van de duivel omdat die extra zijn best doet om hen te overwinnen in de hoop daarmee ook al hun parochianen mee te sleuren. Zo beklemtoont de bewerker onafhankelijk van zijn brontekst dat de gelovigen altijd en onder alle omstandigheden gehoorzaam moeten zijn aan hun priester, want zij zijn niet gerechtigd om kritiek op hem te uiten.

Vanwege de hel en vanwege Jezus

Wie de *Vers-Lucidarius* leest, komt op elke bladzijde opnieuw dezelfde les tegen. De bewerker wordt het niet moe om erop te hameren dat de mens zich goed moet gedragen, goed moet geloven, gedoopt dient te zijn en moet biechten en boete doen. En dit allemaal niet omdat deugdzaamheid een waarde van zichzelf heeft, maar om één heel duidelijke en telkens weer geëxpliciteerde reden: alleen dán heeft men kans om aan de hel te ontkomen en in de hemel te belanden. Veel meer dan het *Elucidarium* waarschuwt de *Vers-Lucidarius* voor de hel. Een paar voorbeelden om duidelijk te maken hoe sterk de Middelnederlandse dichter zijn moraal ondubbelzinnig verbindt aan het hiernamaals.[45]

Mnl I.37 is een bewerking van Lat I.67: Waarom heeft God ook vliegen en muggen geschapen? Om te voorkomen dat de mens hoogmoedig wordt. De mens wordt er immers aan herinnerd hoe nietig hij is als hij niet opgewassen is tegen zulke

[43] 'offerande' betekent (behalve uiteraard 'offer', 'slachtoffer', 'zoenoffer' etc.): 'het gedeelte der mis, waarin de priester het brood en den wijn, welke in het lichaam des Heeren zullen veranderen, aan God opdraagt' (*MNW* V, 33).

[44] Mnl II.8b zit aan II.8 vastgeplakt: in het enige volledige handschrift van de *Vers-Lucidarius* is de vraag niet zoals gebruikelijk onderstreept en in het antwoord wordt niet de 'clerc' aangesproken, wat verder dikwijls het geval is. Blommaert meende in zijn editie dan ook dat deze passage nog onderdeel was van Mnl II.8. Maar er wordt in 2682-2683 wel degelijk een vraag gesteld waarop de volgende regels het antwoord vormen; en hetgeen gezegd wordt, sluit niet aan bij vraag II.8. Er is dus alle reden om II.8b te onderscheiden als afzonderlijke vraag.

[45] In dit stuk komen de volgende vragen met toegevoegde verwijzingen naar hemel en hel aan de orde: Mnl I.37, Mnl II.2, Mnl II.26, Mnl II.45, Mnl II.64 en Mnl II.66. Andere voorbeelden zijn: Mnl I.7, Mnl I.20, Mnl I.34, Mnl I.54, Mnl I.78, Mnl I.91, Mnl II.28, Mnl II.31, Mnl II.36, Mnl II.47, Mnl II.54, Mnl II.55, Mnl II.60, Mnl II.67, Mnl III.1 en Mnl III.37.

kleine beestjes. Het Middelnederlands voegt daaraan toe dat de hoogmoedige mens penitentie moet doen om aan het ongedierte in de hel te ontkomen:

> O mensche, hoverdich ende fier,
> Doe dine penitencie hier,
> Dattu niet worts verslonden
> Vanden wormen der helscher sonden,
> Die altoes sullen biten ende cnagen,
> Also langhe als God op hemel sal dagen.[46]
> (782-787)

Op de vraag: Is het erg om te zondigen? antwoordt de magister in vraag II.4 van het het *Elucidarium* dat elke zonde die men bewust begaat zwaarder weegt dan de gehele wereld. Maar:

> Wat voor kwaads of zondigs men ook doet, alles wordt gekeerd tot lof van God. En aldus wordt bewezen dat er in elk wezen Gods niets kwaads is of ontstaat.

Op deze plaats antwoordt de meester in de *Vers-Lucidarius* (II.2): Hoofdzonde is vreselijk, want men verspeelt daardoor zijn kans op de hemel. Want het zit als volgt:

> Daer bi prove ic welte rechte,
> Dat alle die Gods gader, die Gods cnechten
> Sullen besitten inden hogen trone
> Met Gode den eweliken lone.
> Die in hoeftsonden bliven inden ent,
> Sullen besitten der hellen torment.
> (2448-2453)

Lat II.52 zet uiteen dat priesters die niet het goede voorbeeld geven of de gelovigen niet goed onderrichten, een zinloos bestaan leiden. In het Middelnederlands van II.26 wordt gezegd dat priesters de taak hebben de gelovigen naar de hemel te voeren en hen uit handen van de duivel te houden. Als ze dat niet doen, komen ze in de hel:

> Want waert sijn volc bi hem ontraect,
> Grote pine hem daer af naect;
> Wat si sullenre om sonder ent
> Besitten der hellen torment.
> (3206-3209)

Op hoeveel manieren kunnen we vergeving krijgen voor onze zonden? vraagt de leerling in de Latijnse vragen II.68 en II.69. Daarop zet de meester uiteen dat er zeven manieren zijn: doop, marteling, biecht en penitentie (zoals men leest in Psalmen), berouw (zoals men leest in Matteüs), aalmoezen (zoals men leest in Prediker), vergevingsgezindheid voor onze naasten (Matteüs) en door werken van barmhartigheid (1 Petrus). In Middelnederlands II.45 worden dezelfde zeven punten opgesomd, maar blijkbaar vond de bewerker die opsomming te karig. De meester ondersteunt zijn argumentatie in de bewerking niet met bijbelcitaten maar met verwijzingen naar hemel en hel: Wie niet gedoopt is, krijgt geen deel aan Gods koninkrijk, foltering helpt de ziel tegen Lucifer, en berouw brengt de ziel naar de hemel.

[46] D.w.z.: tot aan de jongste dag (‘dagen’: verwijlen, blijven, zich ophouden, *MNW* II, 37-38).

Lat II.92 luidt: hebben duivels macht over mensen? De duivels zetten mensen aan tot zondigen en verheugen zich in de misstappen van de mens; maar als een rechtvaardig mens de duivel weerstaat, wordt die duivel direct naar de hel verbannen, zo schrijft het *Elucidarium*. Het Middelnederlands (Mnl II.64) vertelt hetzelfde, maar houdt daar niet op. Niet alleen het lot van de verslagen duivel telt, ook de gevolgen voor een zondig mens moeten vermeld worden:

> Maer die mensce die tallen stonden
> Vaste blivet in sinen sonden,
> Ende hem niet wille ter doget keren,
> Die verliest die hulde ons Heren,
> Ende die helle sal sine wesen,
> Daer hi nemmermere mach genesen.
> Dan sijn die duvelen in groten rivele,
> Dat hem die ziele es worden te dele.
> (4354-4361)

Lat II.94: baat het oliesel? Jazeker, zegt het Latijn:

> Zonden die men bekend heeft en niet herhaald heeft of dagelijkse zonden, worden door de zalving weggenomen, zoals gezegd wordt: 'Als hij in zonden verkeert, zullen die hem afgenomen worden'. Als men geen penitentie heeft gedaan voor zijn zonden, heeft die zalving niet alleen geen enkel nut voor hem, maar is ze zelfs zeer schadelijk.

Volgens de bewerking (Mnl II.66):

> Die penitencie hebben gedaen
> Ende in berouwenesse sterven,
> Si helpt hem Gods Rike verwerven.
> Die olie es een sakerment,
> Dat den duvel sere werblent,
> Ende leet die siele uter helle pade,
> Mits haere ander weldaden.
> Alsoe sceet uten lichame,
> So hefser of grote vrame.
> Hem waer beter, sonder waen,
> Dat hi geen olye hadde ontfaen.
> (4404-4414)

Zo geeft de bewerker ondubbelzinnig aan waar het sacrament van de zalving goed voor is: het verblindt de duivel en leidt de zielen weg uit de hel.

De bewerker spoort zijn lezer bladzijde na bladzijde aan om zich goed te gedragen opdat hij zo zal ontkomen aan de hel. Maar de mens moet zich niet alleen goed en christelijk gedragen vanwege zijn eigen zielenheil. Hij is daar als het ware moreel toe verplicht omdat Jezus zo veel voor hem geleden heeft. Dikwijls voegt de Middelnederlandse bewerker verwijzingen naar de kruisdood toe. Dat doet hij niet alleen om een geloofswaarheid uit te leggen, zoals in het *Elucidarium*. In veel gevallen wijst hij op de passie om een appèl te doen aan het schuldgevoel van de lezer en hem zo over te halen om goed te leven.[47]

[47] Ik behandel de volgende vragen waarin er in het Middelnederlands extra nadruk op de kruisdood is gelegd: Mnl I.27, Mnl I.54, Mnl I.72, Mnl I.59 en Mnl I.86. Andere voorbeelden zijn Mnl I.56, Mnl I.58, Mnl I.67, Mnl II.60, Mnl II.65 en Mnl III.28 (laatste stuk).

Bijvoorbeeld in Mnl I.27. In deze bewerking van Lat I.44 wil de leerling weten waarom Jezus wel de mensen heeft bevrijd van de erfzonde, maar niet de gevallen engelen heeft verlost. Ten opzichte van het Latijnse antwoord voegt de bewerker een aansporing toe:

> O mensche, waut dit verstaen:
> Wat God door di hevet gedaen,
> So bistu wel sculdich tallen stonden
> Tsinen dienste sijn gebonden.
> (627-630)

Vraag Mnl I.54 licht de zondeval toe: Adams fout was dat hij iets deed wat God nadrukkelijk verboden had. Wanneer iemand je zegt dat je je om moet draaien om de wereld te redden, geeft de meester als voorbeeld, maar God had het je verboden, dan zou je het toch niet doen? Maar Adam deed dat wel, en daarmee beging hij zeven zonden tegelijk. Deze informatie vindt de bewerker in vier opeenvolgende Latijnse vragen, Lat I.97 tot en met I.100. Hij voegt daaraan toe dat Adams zonde alleen goedgemaakt kon worden door het offer van Jezus, een geloofspunt dat ook in het *Elucidarium* op verschillende plaatsen – maar niet hier – naar voren komt (bijvoorbeeld in Lat I.118, I.150 en I.153). Hij roept daarna zijn publiek op om God en de naaste lief te hebben vanwege dit offer:

> Nu verstant, mensche roekeloes,
> Hoe di God die passi doer di coes,
> Doer die groete minne van di.
> Ay stenen herten, twine pensdi
> Ende doe dor sine wille pine
> Hem te minnen ende dijn evenkerstine
> Ghelike dijns selfs lichame!
> Dat ware dijnre zielen vrame.
> So soustu varen sekerlike
> Mit Gode in sijn Rike.
> (1259-1268)

Een ander voorbeeld is Mnl I.72, ontleend aan de vragen Lat I.141 tot en met I.146. In deze vragen gaat het erom waarom Jezus moest sterven. Lijden en dood zijn volgens de Latijnse tekst een straf voor de zonde, maar Jezus was zonder zonde. Hij koos er zelf voor om te lijden en sterfelijk te zijn. Zijn dood was niet de opdracht van God, maar God zag dat Jezus zich wilde opofferen en stond toe dat zijn Zoon zou sterven om de mensen te bevrijden van de duivel. De bewerker neemt deze informatie bij elkaar in vraag Mnl I.72. Ook hier voegt hij enkele verzen toe die de lezer ervan moeten overtuigen dat hij goed moet leven. Jezus heeft immers voor ons geleden en nu eist Hij van ons dat wij ook voor Hem offers brengen:

> Als die Gods Sone wort verbolgen,
> Sal Hi der giericheit volgen,
> Ende sal willen hebben vergolden sine doot,
> Die Hi ontfinc doers smenschen noot.
> Met open wonden, bloedich sere,
> Sal toten mensche spreken onse Here:
> 'Besieh, dit gedoechde ic doer di;[48]

[48] 'gedoechde' (van 'gedogen': dulden, lijden, verduren, *MNW* II, 1068-1070): het handschrift heeft 'bedoechde'.

Wat hebstu geleden doer mi?'
(1871-1878)

In de Latijnse vragen I.115 tot en met I.118 wordt uitgelegd waarom God niet een engel of een profeet heeft gestuurd om te sterven voor de mens in plaats van Zijn Zoon. De bewerker neemt de hoofdlijnen van de kwestie over in Mnl I.59. Hij voegt toe hoe erg Jezus heeft geleden door de joden en hij spoort de lezer aan om zijn offer te gedenken:

Maer Hi hadde ons soe waert
Dat Hi zware passie wilde dogen
Openbare voer alle ogen,
Die hem daden die fellen joden,
Die quade honden, die vule roden,[49]
Mit zwaren slagen ende met grote in sijn ansichte,
Daer sine bespogen bedichte,
Ende liet Hem in sijn herte steken,
Datter bloet uut moeste leken.
Soe sijn wi dul ende pensen wi niet
Om tswaer vernoy ende verdriet,
Dat Hi dogede ende wilde becoren,
Doer onsen wille, die waren verloren,
Tottien dat Hi over ons betaelde,
Mit sinen bloede ende wederhaelde.
(1438-1452)

Het belang dat de bewerker hecht aan Jezus' lijden, blijkt misschien wel het duidelijkst uit zijn bewerking van Lat I.176. De discipulus vraagt daar hoe Christus voor ons pleit bij God. Het antwoord luidt kortweg: 'Door steeds zijn lijden aanschouwelijk te maken'. Voor de bewerker is dat kennelijk niet beeldend genoeg. Hij vormt de vraag om tot Mnl I.86: 'Hoe bidt Mariën haren Sone over die doechde sijn gewone, ende hoe die Zone bit den Vader' (2154-2157). Zoals hierna nog nader aan de orde zal komen (bij 'Concretiseringen') grijpt de bewerker hier de gelegenheid om een ontroerend tafereel te schetsen van Maria in overleg met Jezus. Zij toont Hem haar borst en herinnert Hem eraan dat zij Hem gezoogd heeft; nu vraagt ze Hem om zich over de mensheid te ontfermen en de mensen hun zonden te vergeven, want 'dune duer cochte' (2169). Daarna gaan Maria en Jezus samen naar God om voor de mensen te pleiten. Jezus vraagt God om vergeving voor de mensheid, wederom vanwege Zijn eigen offer:

'Dit vernoy ende verdriet
Dit doechdic al dor den mensche,
Om sijn spel bringen te wensche.'
(2177-2179)

En als God ziet hoe zeer Christus voor de mensheid geleden heeft, geeft Hij Jezus toestemming om de zijnen mee te nemen naar de hemel.

Vereenvoudiging
Terwijl het Honorius' hoofddoel is om informatie over te dragen, wil de bewerker vooral zijn publiek in morele en catechetische zin stichten. De bewerker wil

[49] Zie over de negatieve visie op joden in de *Vers-Lucidarius* hieronder, 'Joden en Saracenen'.

waarschuwen voor de hel, vertellen wat men doen moet om die te vermijden, vertellen dat men daartoe verplicht is omdat Jezus zo geleden heeft. Meer complexe theologische passages in het *Elucidarium* zijn voor die doelstelling veel minder interessant. Het gaat hem immers niet om theologische finesses, maar om het uitdragen van een moraliserende boodschap. In de *Vers-Lucidarius* valt dan ook op dat te ingewikkelde kwesties zijn geschrapt of drastisch vereenvoudigd.[50]

Zo zijn de Latijnse vragen I.58 tot en met I.61 uit de Middelnederlandse bewerking weggelaten. In deze vragen gaat het over de materie waaruit de mens geschapen is: 'De spirituali et corporali substantia', zegt de magister in Lat I.58, om in de drie volgende vragen uiteen te zetten wat die geestelijke en lichamelijke materie inhoudt. De lichamelijke materie bestaat uit de vier elementen, zodat de mens een microcosmos is, waarna in I.59 uitgebreid wordt uitgelegd op welke wijze het menselijk lichaam een afspiegeling is van de wereld (het hoofd is rond als de hemelsfeer, met twee ogen zoals er twee lichten aan de hemel zijn en zeven openingen als de zeven harmonieën in de hemel; de borst lijkt op de lucht, de buik ontvangt alle vochten net zoals alle rivieren uitkomen in de oceaan, etcetera). De geestelijke materie bestaat uit een geestelijk vuur waarin zich het beeld van God bevindt, aldus I.60 en I.61. Geen woord over deze complexe materie is terechtgekomen in de *Vers-Lucidarius*.

Op dezelfde wijze is ook Lat III.2 overgeslagen. Hierin vraagt de discipulus of het paradijs een concrete plaats is. De magister legt daarop uit:

> Het paradijs is geen fysieke plaats, omdat geesten niet in fysieke plaatsen wonen; maar het is de geestelijke woning van de zaligen, die de Eeuwige Wijsheid in den beginne heeft gemaakt, en het is in de intellectuele hemel, waar de Goddelijkheid zelf van aangezicht tot aangezicht gezien wordt zoals zij is.

Te abstract misschien, deze uitleg van het verschil tussen het onstoffelijke en het stoffelijke, of anders toch te complex of onbruikbaar voor het doel van de bewerker; in elk geval zag hij geen reden om deze vraag over te nemen.

De bewerker lijkt in het geheel geen boodschap gehad te hebben aan het probleem van stoffelijkheid tegenover onstoffelijkheid. Ook Lat I.12 slaat hij over, waarin de magister uitlegt hoe God 'helemaal, tegelijk en altijd' ('totus et simul et semper') overal aanwezig kan zijn terwijl Hij toch nergens is:

> Men zegt dat Hij 'helemaal' op elke plaats is omdat Hij op geen enkele plaats minder machtig is dan op een andere. Zo machtig Hij immers in de hemel is, zo machtig is Hij ook in de hel. Men zegt dat Hij 'tegelijk' is omdat Hij op het moment waarop Hij in het oosten is, ook alles beschikt in het westen. Men zegt dat Hij 'altijd' op elke plaats is omdat Hij op elk tijdstip alles bestuurt. Men zegt dat Hij nergens is omdat plaats iets fysieks is. God is echter niet lichamelijk en dus niet plaatselijk. Daarom wordt Hij door geen enkele plaats omvat, aangezien Hij zelf alles omvat, in wie wij leven, bewegen en zijn.

Ingewikkelde materie: omdat God 'incorporeus' is, kan Hij niet wonen op een 'locus corporeus', en God is overal en toch nergens omdat Hij het al omvat en dus niet zelf omvat kan worden. De bewerker slaat de vraag dit keer niet over, maar legt de meester in Mnl I.13 een veel gemakkelijker en korter antwoord in de mond: Gods macht is overal, maar Hij is zelf fysiek in de hemel, en zijn macht is in de hemel net zo groot als in de hel.

[50] Deze vereenvoudiging kan daarnaast ook samenhangen met het publiek dat de bewerker voor ogen stond. Waarschijnlijk voelde hij zich beperkt in hetgeen hij dat publiek mocht vertellen (zie § 2.4).

Iets soortgelijks doet de Middelnederlandse dichter wanneer hij Lat I.119 omvormt tot Mnl I.60. Waarom is van de Drie-eenheid de Zoon vlees geworden en niet de Vader of de Heilige Geest? Volgens de bewerker is dat eenvoudig: omdat het zo voorspeld is door de profeten. En omdat de erfzonde zo erg was, moest ervoor betaald worden met een vleselijke aflaat. Als Jezus geen mens was geworden, had Hij ons net zo min als de Vader of de Heilige Geest kunnen vrijkopen. Goedbeschouwd is dat niet het antwoord op de vraag: de vraag is niet waarom Jezus *vlees* is geworden, maar waarom *Jezus* van de Drie vlees werd. Met de mededeling dat dat was 'omdat was voorseit van den propheten' (1457-1458) maakt de bewerker zich er min of meer met een jantje-van-leiden vanaf. In zijn Latijnse brontekst ligt de zaak veel minder eenduidig:

> Als de Vader of de Heilige Geest vlees zou zijn geworden, dan werden er twee Zonen geteld in de Drie-eenheid: de één de Zoon van de maagd, die vlees geworden was, en de ander de Zoon van God. En er is nog een andere reden voor. De Zoon is de gelijkenis van God. De engel en de mens hadden echter voor zichzelf de gelijkenis van God aangenomen. En dus moest diegene vlees worden aan wie op bijzondere wijze onrecht was gedaan, opdat Hij de een barmhartig zou redden en de ander rechtvaardig verdoemen. En nog iets anders: omdat alles uit de Zoon is, komt ook de verlossing uit Hem voort.

Deze casus doet sterk denken aan Lat II.22 en II.23 in relatie tot hun bewerking in Mnl II.38. Het gaat hierin over Gods voorzienigheid. De definitie van 'providentia Dei' in Lat II.22 ('Ea cognitio qua omnia futura praescivit', die kennis waardoor Hij alle toekomstige dingen van tevoren weet) is overgenomen in Mnl II.38 ('Hets ene kennesse waerom dat Hi alle dinc voerseit behendelike', 3545-3546), maar de toelichting daarop (Lat II.23) is in de *Vers-Lucidarius* drastisch vereenvoudigd. In Lat II.23 komt de magister met een verhandeling over 'naturalis necessitas' (natuurlijke noodzakelijkheid, zoals het opgaan van de zon) tegenover 'voluntaria necessitas' (vrijwillige noodzakelijkheid ofwel menselijk handelen), over dingen die gebeuren omdat God wil dat ze gebeuren tegenover dingen die gebeuren omdat God ze toestaat, en over het gegeven dat de dingen die Hij voorziet niet noodzakelijkerwijs gebeuren. Hiervan is maar weinig terug te vinden in de bewerking. De Middelnederlandse tekst vermeldt alleen dat geen schepsel anders kan zijn dan God het geschapen heeft, en dat God altijd kan veranderen wat Hij voorziet. Het abstracte probleem van de twee 'necessitates' komt in de bewerking in het geheel niet terug.

De Latijnse vraag III.7 zet uitgebreid uiteen wat de symboliek van de getallen 7 en 30 en van één jaar is, naar aanleiding van de duur van een verblijf in het vagevuur. Zeven is de Drie-eenheid plus de vier elementen waaruit de mens bestaat. De ziel heeft drie krachten: 'rationalis, irascibilis, concupiscibilis' (een verstandelijke, toornige en begeerlijke). Alle tijd loopt rond in zeven dagen. Dertig bestaat uit de Drie-eenheid – symbool voor de Nieuwe Wet – maal tien, de tien geboden van de Oude Wet. Dertig dagen gaan in een maand; men wordt op de dertigste dag uit het vagevuur bevrijd omdat dan de misdaden die in de maanden begaan zijn, zijn afgewassen. Het jaar is Christus, de twaalf maanden de apostelen. De loop van de zon duurt een jaar, die van de maan een maand. Wanneer de bewerker deze vraag overneemt in Mnl III.4, maakt hij er iets heel anders van. Hij beperkt zich tot het getal 7 om aan te geven waarom er zeven dagen in een week gaan. In navolging van zijn brontekst licht hij toe dat zeven drie (de Drie-eenheid) plus vier (de vier elementen van het menselijk lichaam) is en dat de mens drie krachten heeft (wilskracht, het vermogen om het goede te kiezen en godsbesef). Maar daarna laat de bewerker Lat III.7 voor wat het is en licht hij onafhankelijk van zijn brontekst toe dat de mens de

zondag in ere moet houden. Op die dag moet men naar de kerk gaan om voor het eigen zielenheil te bidden, boete doen en de zonden van de afgelopen week goedmaken. De getallensymboliek van het *Elucidarium* is in het Middelnederlands vervangen door een vermanend stukje tekst, waarin het belang van mis en penitentie opnieuw benadrukt worden – een duidelijk voorbeeld van hoe lering omgezet is in vorming.

Tot slot Lat I.20/Mnl I.18 over de schepping. In de Latijnse tekst worden de zes scheppingsdagen onderverdeeld in drie dagen waarin de elementen werden gemaakt en drie dagen waarin alles onder de elementen werd gemaakt:

> Hij heeft alles tegelijk en in één keer gemaakt, zoals gezegd wordt: 'Hij die tot in eeuwigheid blijft, heeft alles tegelijk geschapen'. Hij heeft echter alles in delen onderscheiden in zes dagen: de elementen in drie dagen en de dingen die onder de elementen zijn in drie dagen. Op de eerste dag maakte Hij de eeuwige dag, dat wil zeggen het geestelijke licht, en alle geestelijke schepselen. Op de tweede dag maakte Hij de hemel die de geestelijke schepselen scheidt van de lichamelijke. Op de derde dag maakte Hij de zee en het land. En op de andere drie dagen: op de eerste dag maakte Hij de dag van tijdelijkheid, namelijk zon, maan en sterren, in het hoogste element, te weten het vuur. Op de tweede dag maakte Hij het middelste element, namelijk het water, de vissen en de vogels. En de vissen liet Hij achter in het dikste deel van het water. De vogels hield Hij omhoog in het dunste deel van het water, dat is de lucht. Op de derde dag maakte Hij de dieren en de mens uit het laatste element, dat is de aarde.

Als de bewerker de vraag omvormt tot Mnl I.18, laat hij deze indeling en de verwijzing naar de elementen weg. Hij vervangt de passage door een veel eenvoudiger beschrijving van de schepping, een beschrijving waarin overzichtelijk per dag wordt verteld wat God maakte: op de eerste dag het licht, op de tweede het firmament en de planeten, op de derde het water en de planten, op de vierde zon en maan en sterren, op de vijfde dag vogels en vissen en op de laatste dag de landdieren en de mens. Wat deze casus evenwel anders maakt dan de vorige, is dat de bewerker zich voor zijn vereenvoudigde antwoord baseert op een andere bron – maar daar komen we in § 2.3 nog uitgebreid over te spreken.

Concretiseringen

Honorius beredeneert, de Middelnederlandse dichter sticht. Ze hebben daarbij elk hun eigen manier om hun abstracte informatie concreter te maken voor het publiek. Honorius gebruikt allegorieën om theologische gegevens aanschouwelijk te maken. De bewerker verkiest echter verhalen en scenische taferelen, ontleend aan andere bronnen.

In Mnl I.20 naar Lat I.23 schrapt hij de allegorie. In het Latijn zet de magister uiteen dat God voor zichzelf een mooi paleis bouwde (de hemel), daarna een kerker (de wereld) en in die kerker een verderfelijke poel (de hel). Als wachters voor Zijn paleis koos Hij een vastgesteld aantal soldaten uit: negen engelenkoren en een tiende koor van mensen. De bewerker slaat de allegorie over en meldt alleen dat er negen engelenkoren zijn en een tiende van mensen (Mnl I.20). Veel later in het eerste boek van het *Elucidarium* keert deze allegorie terug. In Lat I.113 gaat het over het uitwissen van de zondeval. Adam of de mens geldt hier als een slaaf die iets heeft gestolen in het paleis en daarna is gevlucht naar een wrede tiran. De koning stuurt daarop zijn zoon naar de slaaf in de kerker om hem met de gestolen goederen terug te brengen naar het paleis. Deze vraag heeft de bewerker in zijn geheel weggelaten.

In andere gevallen neemt de bewerker wel iets uit de allegorie over, maar kort hij haar vooral in. Op de vraag hoe de duivel God dient, zet het *Elucidarium* (II.9) uiteen dat hij door God gemaakt is tot smid in deze wereld:

> En de oven van die smid is leed en ellende; de blaasbalgen zijn de verleidingen; de hamers en tangen zijn de folteraars en de vervolgers; de vijlen en zagen zijn de woorden van degenen die Hem lasteren en minachten. Met die oven en zijn gereedschap zuivert hij de gouden vazen van de hemelse koning, ofwel de uitverkorenen.

In de Middelnederlandse bewerking (Mnl II.6) is van die allegorie alleen overgenomen dat de duivel door God als een smid op deze aarde is geplaatst om de uitverkorenen te pijnigen, waarna de metaforische duiding van zijn gereedschap is geschrapt.

Lat I.179 bevat een lange allegorie van de kerk als het lichaam van God. Het hoofd, dat alles regeert, is Christus' lichaam. De ogen zijn de profeten en apostelen, de oren degenen die hen gehoorzamen, de neusgaten degenen die de gave des onderscheids hebben, het snot staat voor de ketters die uit het hoofd van Christus gesnoten worden, de mond voor de geleerden, de tanden staan voor de bijbeluitleggers, de handen voor de verdedigers van de kerk, de voeten voor de boeren die voor voedsel zorgen, en de uitwerpselen voor de onreinen en andere zondaars. De bewerker beperkt zich in Mnl I.89 echter tot een vergelijking tussen de kerk en een lichaam: als het hoofd van een lichaam niet goed is, kan een lichaam niets doen. En: zoals de tong rechtspreekt over het lichaam, worden de mensen op aarde berecht door pausen, bisschoppen en priesters. In de volgende vraag in het *Elucidarium*, Lat I.180, geeft de magister een toelichting bij het brood en de wijn van de eucharistie. Het lichaam wordt gevoed door brood, de ziel wordt verkwikt door Jezus' lichaam. Brood bestaat uit vele graankorrels, Jezus' lichaam bestaat – volgens de allegorie van I.179 – uit vele uitverkorenen. Brood wordt in een oven gebakken, Jezus' lichaam in de oven van het lijden. Wijn wordt uit veel druiven gemaakt, het lichaam van Jezus wordt samengevoegd uit veel rechtvaardigen. Wijn wordt geperst, Jezus' lichaam werd gefolterd aan het kruis. De bewerker begint de allegorie over te nemen: mensen voeden zich lichamelijk met brood, hun ziel wordt gevoed met Jezus' lichaam (Mnl I.90). Maar al bij de volgende stap loopt de bewerker vast, omdat hij de allegorie in Lat I.179 heeft overgeslagen. Brood bestaat uit veel granen, meldt hij, maar hij kan nu niet zonder meer zeggen dat Jezus' lichaam – de kerk dus, maar die metafoor heeft hij nu juist overgeslagen – uit veel mensen bestaat. Daarvan maakt hij: Jezus' lichaam is gemaakt *ten behoeve van* veel zielen ('te meneger sielen vrame', 2285). Waarom Jezus' lichaam ook van wijn is, daarover noteert de bewerker een andere opvatting: omdat de wijntak lang is en rechtop staat en het zoete sap menigeen verblijdt. De rest van de allegorie laat hij daarna achterwege.

De bewerker heeft voor de boodschap die hij met zijn *Vers-Lucidarius* wil uitdragen, blijkbaar geen behoefte aan de intellectuele allegorieën van Honorius. Om zijn boodschap over hel en verlossing meer kracht bij te zetten, voegt hij vijf exempelen[51]

[51] Exempelen zijn beknopte verhalen met een stichtelijke of moraliserende strekking, die in vele variaties voorkomen in onder meer preken en traktaten (De Vooys 1926, 1). De definitie van Bremond, Le Goff en Schmitt (1982, 37-38) luidt: 'un récit bref donné comme véridique et destiné à être inséré dans un discours (en général un sermon) pour convaincre un auditoire par une leçon salutaire'. De bekendste exempelverzamelingen zijn de *Vitae patrum*, de *Dialogi* van Gregorius de Grote (ca. 540-604), de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-na 1240), het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré (ca. 1201-ca. 1270) en de werken van Jacobus van Vitry (1160/1170-1240) en van Jacobus de Voragine (1226-1298) (De Vooys 1926, 6-29; voor Jacobus van Vitry zie Crane 1890 en Frenken 1914). Over de geschiedenis en verspreiding van exempelen: Bremond, Le Goff et Schmitt 1982, De Vooys 1926, 6-56 en Welter 1927.

in en twee keer een scenisch tafereel.[52] De vijf exempelen (te vinden in Mnl II.34, II.74, II.76 en III.2) zijn alle overgeschreven uit één en dezelfde brontekst – maar daar komen we later nog uitgebreid over te spreken (§ 2.3).

Het eerste exempel (toegevoegd aan de bewerking van Lat II.62 in Mnl II.34) gaat over een man met één kind, dat erg verwend was en begon te vloeken zodra iets hem niet beviel. Ten slotte nam de duivel het mee naar de hel.

Het tweede exempel gaat over een gevangene, die verlost werd van ketenen op het moment dat zijn vrouw voor hem bad, zoals men met een mis zielen in het vagevuur kan helpen (Mnl II.74).

In het derde exempel wordt gewaarschuwd dat een goed graf geen garantie is op een plaats in de hemel. In de vraag (Mnl II.76, een bewerking van Lat II.104 en II.105) gaat het erover of het van belang is om op een kerkhof begraven te worden. De bewerker volgt de hoofdlijnen van de antwoorden in het *Elucidarium*, maar gaat daarna verder met het verhaal. Een bisschop genaamd Felix vertelde over een non die weliswaar kuis was, maar altijd spotte. Ze stierf en werd in de kerk begraven. 's Nachts kreeg de koster een visioen waarin het lichaam uit het graf kwam en staande voor het altaar in twee stukken werd gesneden. De ene helft verbrandde ter plaatse, de andere helft bleef ongeschonden. De dag daarna zag men op de stenen vloer sporen van vuur, alsof er iets met de vorm van een mens was verbrand.

De andere twee exempelen geven aan dat wie goed leeft, uiteindelijk niet bang hoeft te zijn voor hel of vagevuur. Direct voorafgaand aan de invoeging van die twee exempelen bewerkt de Middelnederlandse dichter Lat III.1 tot Mnl III.1: als een bruidegom met zijn gevolg komen de engelen de ziel van een gestorvene ophalen. De bewerker voegt daaraan toe dat dat alleen geldt voor wie dat verdiend heeft: wie in zonden sterft, wordt in de hel onthaald. Dat vormt de overgang naar de twee exempelen die hij heeft opgeschreven in een nieuwe vraag, Mnl III.2. In het eerste exempel vertelt hij over een heilige man die bang was op zijn sterfdag, maar na zijn dood aan zijn leerlingen verscheen en verklaarde hoe vriendelijk hij was ontvangen. Het tweede gaat over een monnik die 's nachts na het bidden in een visioen te horen kreeg dat het uur van zijn dood geslagen had en dat hij zijn zonden moest opbiechten. De volgende nacht stierf hij en werd hij naar de hemel gevoerd.

In Mnl III.14 treffen we een andere manier aan om de tekst verhalender te maken. In het Latijnse origineel, Lat III.22, haalt de magister kort de parabel van Lazarus uit Lucas 16 aan, waarbij hij er blijkbaar vanuit gaat dat zijn lezers het verhaal goed kennen en aan een half woord voldoende hebben:

> (…). Door degenen die in de onderste hel waren werd de verkwikking van het paradijs echter gezien; vandaar ook dat de rijke man aan Lazarus vroeg een druppel op hem te druppelen.

De bewerker is er misschien niet zo zeker van dat zijn publiek het verhaal paraat heeft. Hij kiest ervoor om het na te vertellen:

> Int donckerste lach die vracke rike,
> Doe hi bat een droppel waters oetmoedelike
> Lasaruse, Gods gestade vrient,
> Dies jegen Gode hadde verdient.

[52] Reynaert heeft erop gewezen dat vroege non-fictie opmerkelijk vaak narratieve elementen bevat (Reynaert 1995, 103 en passim). De *Vers-Lucidarius* past exact bij dat beeld, zowel vanwege zijn vorm van een fictieve dialoog tussen een leerling en zijn meester, als vanwege de invoeging van verhalende elementen.

Lasaruse, Gods vrient, doe sat
In Abrahams scoot; hijs hem bat.
Abraham antworde ende seide
Den riken vrecken dat sine bede
Lasarus niet soude horen:
'Want hi die alhier te voren
Een luttel van den crumen bat,
Ende du weder seits hem dat
Ende husses op hem die honde dine,
Die oft litten die roven sine.
Daer omme wert di niet gesent
Mede te minren dijn torment.'
(5247-5263)

Nog sterker is het verhalend karakter van Mnl I.86 (hierboven bij 'Vanwege de hel en vanwege Jezus' al kort besproken). In het Latijn van I.176 wordt in één zin gezegd dat Jezus bij God pleit door 'zijn lijden aanschouwelijk te maken'. In Mnl I.86 is deze enkele zin uitgebreid tot een verhalende passage, waarin verteld wordt hoe Maria tot Jezus komt en Hem vraagt barmhartig te zijn voor de mensheid:

Die moeder Gods comt sonder vorste
Ende toent den Sone haer borste
Ende seit tot Hem: 'Lieve Sone,
Nu penst dat ic was die gone
Die di queecte hier mede.
Lieve kint, hore mine bede:
Ic biddi dattu in dijn arme
Den mensche nemes ende sijns ontferme
Ende vergift hem dat hi miswrochte
Jegen di, want dune duer cochte.'
(2160-2169)

Daarna, zo vertelt de meester verder, gaan Maria en Jezus samen naar God om de wonden te tonen en voor de mensen te pleiten:

Dan so gaen so bede tegader
Voer den Almachtigen Vader,
Die so toecht sine wonden
Die Hi ontfinc doers smenschen sonden
Ende seit: 'Lieve Vader, siet
Dit vernoy ende verdriet,
Dit doechdic al dor den mensche
Om sijn spel bringen te wensche.'
(2172-2179)

Als God ziet hoe zeer Christus voor de mensheid geleden heeft, geeft Hij Jezus toestemming om de zijnen mee te nemen naar de hemel.

Op deze wijze maakt de bewerker van een zakelijke mededeling een levendig tafereel, waarin Maria, Jezus en God als sprekende en met elkaar onderhandelende personages worden opgevoerd. Dat doet de bewerker later in de tekst ook in vraag Mnl III.28 (naar Lat III.51, III.52, III.57, III.58 en III.60). In navolging van de Latijnse tekst wordt het laatste oordeel beschreven: God zal arriveren als een keizer met zijn gevolg, de doden zullen verrijzen en ieder zal verantwoording moeten afleggen bij het oordeel in het dal van Josafat, waar Gods vrienden aan zijn rechterhand zullen mogen plaatsnemen en zijn vijanden geplaatst zullen worden aan

zijn linkerhand. Het gaat nu om dat laatste. De plek van Gods vrienden en vijanden staat als volgt beschreven in Lat III.52:

> Het oordeel is dus in het dal, dat wil zeggen: in deze wereld, namelijk in de lucht, waar de rechtvaardigen als schapen aan zijn rechterhand geplaatst zullen worden en de goddelozen als bokken aan zijn linkerhand.

De bewerker echter voert Jezus hier op als sprekende persoon, die achtereenvolgens degenen aan zijn rechterhand en die aan zijn linkerhand aanspreekt. De mensen aan zijn rechterhand bedankt Hij voor hun goede daden; die aan de linkerhand echter verwijt Hij hun gedrag:

> ‘Ic was naect, gine gaeft mi niet an;
> Hongerich ginc ic achter straten,
> Van u quam mi niet te baten!
> Van dorste dogedic groot leet,
> U herberge was mi ongereet.
> U en ontfermde niet mijnre lede.
> Vol hoverde waerdi mede
> Ende gierich om taersche goet;
> Daer om seldi inder hellen gloet.’
> Noch sal Hi spreken te hande
> Tot sinen leeden vianden:
> ‘Waerdi comen teniger stonden
> Te genaden van uwen sonden,
> Ic hadde u getoecht gereit
> Mine grote ontfermicheit.
> Dor uwe sonden staet u te sine
> Ewelike inder hellen pine.
> Nu gaet van mi. Vermaledijt
> Moeti wesen in alre tijt!’
> (5707-5725)

Doordat de bewerker Jezus opvoert als een personage dat rechtstreeks spreekt tot de mensen, is de scène niet alleen sterk beeldend, maar ook indrukwekkend. Veel meer dan de beschrijving in het *Elucidarium* werkt de passage in de bewerking op het gevoel. Ook op deze manier zorgt de Middelnederlandse dichter ervoor dat de informatie op een eenvoudige en directe manier overkomt bij zijn publiek.[53]

Etymologie

De bewerker wil dat zijn boodschap – ‘leef toch goed en godsvruchtig en ga ter biecht, dan word je niet naar de hel gestuurd!’ – voor zijn publiek onvergetelijk is: hij hamert er daarom telkens weer op, hij verwijst voortdurend naar hemel en hel, hij legt herhaaldelijk nadruk op het belang van de biecht, en waar mogelijk voegt hij

[53] In de behandelde gevallen maakte de bewerker de tekst beeldender. Het tegenovergestelde komt één keer voor. In Lat III.30 is het *Elucidarium* beeldender dan de bewerking (Mnl III.21). Lat III.30 gaat over de vraag of gestorvenen zich aan de levenden kunnen vertonen. Zielen in de hel kunnen zich alleen bij wijze van uitzondering vertonen, legt de magister uit, namelijk om een heilige bij te staan. De ziel van een rover verscheen bijvoorbeeld aan sint Maarten om hem iets duidelijk te maken. Ook kunnen zielen uit de hel zich vertonen om de mensen te waarschuwen; op die manier verscheen de ziel van paus Benedictus als monster. (Bedoeld is Benedictus IX, paus van 1047 tot 1048; zie Lefèvre 1954, 173, noot 2.) De bewerker heeft de vraag wel overgenomen, maar niet de voorbeelden van sint Maarten en Benedictus, terwijl die het theoretische antwoord zeker beeldender maken. Misschien kende de bewerker deze verhalen niet; hij kon dan wel de korte verwijzing overnemen uit het *Elucidarium*, maar hij kon ze niet uitgebreider aan zijn publiek vertellen.

verhalende elementen in om alles meer voor het publiek tot leven te brengen. Maar de boodschap moet daarnaast vooral ook helder zijn. Daartoe staan er voortdurend expliciete waarschuwingen en vermaningen in de tekst. De bewerker heeft bovendien complexe theologische verhandelingen en metaforen geschrapt. Hij lijkt er daarbij vanuit te gaan dat veel van de materie niet alleen irrelevant is met het oog op zijn boodschap, maar misschien ook ongeschikt voor zijn publiek.

Een opvallende ingreep is dat de bewerker alle etymologische verklaringen van Honorius heeft weggelaten. Dat ligt voor de hand waar het een Latijnse etymologie betreft: daarvan is bij de omzetting van Latijn in de volkstaal uiteraard toch al niets overgebleven. Dit is het geval in Mnl II.68. In het Latijn (Lat II.96) vraagt de discipulus waar het woord 'mors', dood, vandaan komt. De magister legt uit dat 'mors' van 'morsus pomi' komt: de beet in de appel. Bij het Nederlandse woord 'dood' bestaat er niet zo'n etymologie. De bewerker verandert in Mnl II.68 dan ook de vraag: nu wil de leerling weten hoe de eerste zonde is veroorzaakt. De meester legt uit dat de zondeval veroorzaakt is door Adams beet in de appel en dat de dood is voortgekomen uit die beet. Daarna gaat de bewerking, geheel in navolging van Lat II.96, verder met uitleggen dat er drie soorten dood zijn, namelijk die van kleine kinderen, die van jongeren en die van oude mensen. Uiteindelijk is het antwoord van Mnl II.68 dus gelijk aan dat van Lat II.96, maar door de vraag te veranderen is de etymologische verklaring 'mors – morsus' verdwenen.

In het *Elucidarium* komen daarnaast ook Hebreeuwse en Griekse etymologieën voor. Deze zijn alle door de bewerker geschrapt. In Lat I.13 schrijft Honorius dat God alles wat ooit gebeurd is, nu gebeurt of ooit zal gebeuren, voor Zijn aangezicht ziet. Honorius verklaart dan:

> Daarom wordt Hij in het Grieks *theos* genoemd, dat wil zeggen 'allesziende'.

Lat I.13 is bewerkt tot Mnl I.14. Daarin is de verklaring van Gods naam in het Grieks achterwege gelaten.

Vraag Lat I.64 gaat over de herkomst van de naam van Adam:

> Aangezien hij een kleine wereld is, heeft hij de naam van de vier streken van de aarde gekregen, die in het Grieks *anathole, disis, arctos* en *mesembria* genoemd worden, omdat zijn nageslacht de vier delen van de wereld zou vullen.

De bewerker heeft de vraag in zijn geheel overgeslagen.

Hoe komt de duivel aan zijn naam? Dat probleem komt in Lat I.31 aan de orde als de magister toelicht dat de engelen Michaël, Gabriël en Rafaël geen namen maar alleen bijnamen hebben. In de laatste zin van het antwoord wordt uitgelegd dat de eerste engel Sathaël wordt genoemd: 'id est Deo contrarius' (dat wil zeggen: tegengesteld aan God). De bewerker gebruikt het eerste stuk van I.31 in Mnl I.23 en verwerkt de laatste zin in Mnl I.24, 'Hoe deerste inghel was geheten':

> Sathaneel, seit die Scrifture,
> Die hadde God van siere nature
> In hemel gemaect soe scone,
> Dat daer boven inden trone
> Niemen en was sijn gelike.
> (519-523)

De uitleg van Sathaël als Hebreeuws voor ‘tegengesteld aan God’, is niet overgenomen. Even later geeft de bewerker aan dat de duivel zijn naam heeft gekregen zodra hij viel:

> Doe stacken God neder van hogen
> Ende hieten Lucifer tier stont.
> (532-533)

De bewerker verkiest dus de naam Lucifer boven het minder bekende Sathaël. Maar ook van deze doorzichtige Latijnse benaming geeft hij geen uitleg.

In Lat III.35 treft de lezer vreemde benamingen aan voor de antichrist:

> (…) de antichrist, die Antemos genoemd wordt, dat is de tegengestelde, of Arnoyme, dat is ‘ik ontken’, of Titan, dat is de zon of de reus.

De Latijnse tekst geeft hier drie minder bekende bijnamen voor de duivel. Wie weinig kennis van vreemde talen heeft, heeft geen boodschap aan de betekenis van die benamingen. De bewerker slaat dit stuk over in Mnl III.23.

Latijnse etymologieën hebben in een niet-Latijnse tekst sowieso al geen betekenis meer; dat de bewerker de mors-morsus-etymologie niet overneemt, is in dat opzicht begrijpelijk. Bij het weglaten van de Griekse en Hebreeuwse etymologieën, die ook in de Latijnse tekst wat meer uitleg nodig hadden, wordt evenwel duidelijk dat de bewerker op dit punt een bewuste keuze maakt. Hij wil geen enkele etymologie uit het *Elucidarium* overnemen. Het lijkt erop dat hij denkt dat zijn publiek daar niets aan heeft. Zijn publiek kent weinig of geen Latijn – daarom vertaalt hij immers het *Elucidarium* – en kan niet veel met een uitleg over mors-morsus; en zijn publiek kent al helemaal geen Grieks, laat staan Hebreeuws. Een dergelijk publiek heeft geen boodschap aan de betekenis van ‘Theos’ of ‘Sathaël’, veel minder dan het geschoolde publiek van Honorius. Niet dat het publiek van Honorius nu zo goed Grieks of Hebreeuws zou beheersen. Maar door een goede scholing zou dat publiek woorden als ‘Theos’, ‘Antemos’ of ‘Sathaël’ wellicht eens in geschriften tegengekomen kunnen zijn.[54]

Bijbelcitaten

Een karakteristiek van het *Elucidarium* is dat de antwoorden dikwijls zonder nadere bronaanduiding ondersteund worden met bijbelcitaten, veelal ingeluid met de woorden ‘ut dicitur’ (zoals wordt gezegd).[55] Bijvoorbeeld in Lat III.15, waarin de discipulus vraagt waarom de zielen in de hel zo moeten lijden. De magister geeft uitgebreid antwoord. Hij geeft aan waarom de negen straffen in de hel (vuur, kou, bijtende wormen, stank, zweepslagen, duisternis, naaktheid, vreselijke gezichten en geluiden, en ketenen) zijn wat ze zijn: men brandt in de hel omdat men hier op aarde heeft gebrand van begeerte, men wordt gebeten door wormen omdat men hier werd opgevreten van haat en jaloezie, men is naakt omdat men hier zijn zonden niet heeft opgebiecht… Sommige helse kwellingen worden van een (al dan niet licht geparafraseerd) bijbelcitaat voorzien:

> Want er wordt over hen gezegd dat zij van buiten witgloeiend zijn van vuur, zoals ijzer in een oven, maar van binnen koud zijn, zoals ijs in de winter, zoals gezegd wordt: ‘Zij gaan over

[54] Zie voor meer over het beoogde publiek van de *Vers-Lucidarius* § 2.4.
[55] In zijn editie heeft Lefèvre alle bijbelcitaten herleid.

> van sneeuwwater naar een overgrote hitte' (naar Job 24,19). (…) Ze zullen daar onophoudelijk met riemen geslagen worden, zoals gezegd wordt: 'Vonnissen staan klaar voor de godslasteraars en hamerslagen voor de lichamen der dwazen' (Spr. 19,29). (…) Ze zullen daar verduisterd worden door vreselijke duisternis, zoals gezegd wordt: 'In eeuwigheid zullen zij het licht niet zien' (naar Ps. 48,20). (…) En omdat ze hier gezwolgen hebben in verschillende ondeugden, zullen ze daar terecht aan verschillende ledematen met ketenen gebonden zijn: 'Zij zullen de dood zoeken en de dood zal van hen wegvluchten' (naar Openb. 9,6).

Soms vraagt de discipulus expliciet naar de betekenis van een bepaald bijbelvers. Dat doet hij bijvoorbeeld in Lat III.73, als hij vraagt naar de betekenis van Openbaringen 20,12:

> Wat betekent: 'De boeken zijn geopend en het boek des levens, en de doden zijn veroordeeld vanwege hetgeen er in de boeken geschreven staat'?

Of Lat III.75:

> Wat betekent: 'Hij zal bij hen komen om hen te bedienen?' (Luc. 12,37).

Of Lat III.38:

> Wat is 'de laatste bazuin'? (1 Kor. 15,52)

In het antwoord op deze vraag duiken net als in zo veel andere antwoorden weer allerlei bijbelcitaten op:

> Zoals gezegd wordt: 'Want de bazuin zal klinken' (1 Kor. 15,52), en verder: 'Hun gedachtenis is vergaan met het geluid' (Ps. 9,7), en met een stem uit de hoogte tot de doden: Staat op, roepen zij, zoals gezegd wordt: 'Middenin de nacht klonk een geroep' (Matt. 25,6). Op die stem zullen alle doden, de goede en slechte, 'in een oogwenk' (1 Kor. 15,52), dat is zo snel als je een oog kunt openen, opstaan.

Hierbij zien we in de *Vers-Lucidarius* telkens een opvallende ingreep van de Middelnederlandse dichter: hij verwijdert stelselmatig de bijbelcitaten.[56] Vraag Lat III.15 is vertaald, ('Ay meester, is u yet bekent, twi die zielen dogen sulc torment?', Mnl III.9), maar in het korte antwoord is geen woord van de bijbelcitaten overgenomen. Lat III.73, de toelichting bij het vers uit Openbaringen en Lat III.75, over het citaat uit Lucas, zijn beide in hun geheel overgeslagen. Lat III.38 is vertaald samen met III.37 en III.40 als vraag Mnl III.25: 'Als Antkerst sinen wille heeft gedaen, sal dan die werelt yet lange staen?' De tekst van Lat III.38 is in het antwoord terug te vinden als:

> Dan soe sullen ingelen comen,
> Ende blasen seere mit bosinen,
> Ende doent der werelt dorscinen
> Dat een vreselic vonnesse sal sijn
> Op den mensch; dat wert anscijn.
> Hare horne sullen ropen over al:

[56] In dit stuk worden de volgende vragen behandeld waarin bijbelcitaten zijn geschrapt: Lat III.15/Mnl III.9, Lat III.73, Lat III.75 en Lat III.38/Mnl III.25. Hetzelfde gebeurt in: Lat I.101/Mnl I.55, Lat I.170/Mnl I.81, Lat II.16/Mnl II.12, Lat II.19/Mnl II.13, Lat II.33/Mnl II.14, Lat II.37/Mnl II.18, Lat II.39/Mnl II.19, Lat II.52/Mnl II.26, Lat II.64/Mnl II.36, Lat II.94/Mnl II.66 en Lat III.78/Mnl III.33.

‘Staet op, gi doden, groot ende smal!’[57]
Ter minnacht salt verrisen, so wi horen,
Alle dat ter werelt wert geboren.
Si worden verresen alsoe saen
Dat men een oge op soude slaen.
(5557-5567)

De citaten zijn ook hier verdwenen, terwijl de omringende mededelingen wel zijn overgenomen.

Dit verschil tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* is veroorzaakt doordat de twee auteurs een wezenlijk andere intentie met hun tekst hebben. Honorius wil theologische waarheden uitleggen. Daartoe steunt hij zwaar op bijbelpassages, die in veel gevallen de bewijzen vormen voor hetgeen hij zegt. Als hij theologische kennis wil overdragen, wil hij uiteraard ook en vooral de bijbel toelichten. De vragen over specifieke bijbelcitaten zijn dan ook bedoeld als uitleg bij een bepaalde passage. Maar de Middelnederlandse dichter wil geen theologische finesses of bijbelverklaringen overbrengen. Het gaat hem om de boodschap van een eeuwige hemel of hel, afhankelijk van het eigen gedrag en niet te vergeten van Jezus’ offer voor de mens. Aan specifieke bijbelcitaten heeft hij daarbij veelal geen behoefte: zijn boodschap komt beter over als hij die in eigen – heldere, ondubbelzinnige – woorden brengt.

Waarschijnlijk speelt er ook nog iets anders mee. Honorius schrijft voor een Latijnkundig publiek; een publiek dus dat minstens enig theologisch onderwijs gevolgd heeft of aan het volgen is. Voor de Middelnederlandse *Vers-Lucidarius* kunnen we daar niet vanuit gaan. De vereenvoudigingen die in de bewerking aan te wijzen zijn, duiden erop dat de bewerker een minder hoog geschoold publiek in gedachten heeft.[58] Dit lijkt niet alleen bij het weglaten van etymologische verklaringen aannemelijk, maar ook bij deze bewerkingstechnische ingreep. Terwijl Honorius ervan uit kan gaan dat zijn lezers goed bekend zijn met de bijbel en een bijbelcitaat kunnen thuisbrengen, moet de Middelnederlandse dichter er rekening mee houden dat zijn publiek de meeste bijbelcitaten waarschijnlijk niet direct kan identificeren.

Dat heeft er ook toe geleid dat de bewerker de citaten die hij wél over heeft genomen, zo heeft ingekleed dat zijn lezers ze kunnen plaatsen. Hij neemt alleen citaten over uit de meest bekende bijbelboeken: de evangeliën, de brieven van Paulus en de Psalmen. De citaten die hij uit deze boeken overneemt, voorziet hij van een omschrijving zodat de lezer weet waar de tekst vandaan komt. Dat heeft overigens ook een ander effect: door te benadrukken dat iets afkomstig is uit de evangeliën, uit de brieven van Paulus of uit de Psalmen geeft hij zijn tekst meer gewicht. Daar hecht de bewerker blijkbaar aan, want ook bij citaten uit werken van Latijnse *auctoritates* als Ambrosius en Isidorus vermeldt de bewerker, zoals we nog zullen zien, graag van wie de woorden afkomstig zijn (zie § 2.3). Veel moeite heeft de bewerker daar wellicht niet voor hoeven doen: in sommige handschriften met het *Elucidarium* staan in de marges bronvermeldingen.[59]

[57] ‘Doden’: het handschrift heeft ‘dogen’.
[58] Uitgebreider hierover in § 2.4.
[59] Zie bijvoorbeeld Londen, British Library Cod. Harl. 5306 en Cod. Royal 5 E VI.

Een paar voorbeelden van hoe de Middelnederlandse dichter de bijbelcitaten inkleedt.[60] De discipulus vraagt in Lat II.71 of de mens geoordeeld wordt, waarop de magister antwoordt dat dat twee keer gebeurt: tijdens dit leven bij de biecht, en na dit leven bij het laatste oordeel. Zonden die de mens heeft opgebiecht, worden hem niet meer bij het laatste oordeel ten laste gelegd, zegt de magister, en hij onderbouwt dat met een citaat uit de eerste brief aan de Korintiërs: 'Als wij over onszelf een oordeel uitspreken, worden we later niet meer veroordeeld' (1 Kor. 11,31). Ook in het Middelnederlands (Mnl II.47) wordt uiteengezet dat de mens bij twee gelegenheden veroordeeld kan worden, bij de biecht en op de jongste dag, en dat de penitentie die de priester bij de biecht oplegt, in plaats komt van een bestraffing bij het laatste oordeel. Het citaat uit de brief aan de Korintiërs is als volgt overgenomen:

> Sint Pauwels seit dat heilege diet:
> 'En doemen wi ons selven niet
> In rechter biechten voir die pape,
> Weder het here si of knape,
> Of in wat maniere si sijn van state,
> Hare sonden en worden niet verlaten
> Ter tijt dat God onse Here sal comen
> Mit sinen jongeren die werelt domen.'
> (3798-3805)

Het citaat uit de brief aan de Korintiërs is geïdentificeerd doordat het aangekondigd is met de woorden 'sint Pauwels seit'.

Een tweede voorbeeld. In Lat II.34 vraagt de discipulus naar de schepping van de ziel: zijn alle zielen al aan het begin der tijden geschapen, of worden zij in deze tijd per stuk gemaakt? De magister legt uit dat alles in den beginne gecreëerd is, maar dat de zielen in deze tijd in de lichamen geplaatst worden. Hij licht dat antwoord toe met de woorden van Jezus zoals die opgetekend staan in het Evangelie van Johannes: 'Mijn Vader werkt tot nu toe en ik werk ook' (Joh. 5,17). Dat citaat is als volgt in de *Vers-Lucidarius* (Mnl II.15) terechtgekomen:

> Dan soe seit die Sone algader:
> 'Tot nu heeft gewrocht mijn Vader
> Ende nu werke ic dageliken
> In menschen zielen in aertriken.'
> (2916-2919)

En Mnl II.62 naar Lat II.89. Waarom moeten beschermengelen de daden van de mensen aan God berichten, als God toch alwetend is? In het Latijnse antwoord haalt de magister Lucas 15,10 aan, dat de engelen zich verheugen wanneer ook maar één zondaar zich bekeert. De bewerker laat in het midden welk evangelie het is (Mnl II.62):

> Maer dewangelie seit ons, dat
> Als die mensce es besmit
> Met sinen quaden, vulen sonden,
> Die de arme sielen wonden,
> Ende hi dan te biechten gaet

[60] In dit stuk worden behandeld: Lat II.71/Mnl II.47, Lat II.34/Mnl II.15, Lat II.89/Mnl II.62, Lat II.54/Mnl II.28 en Lat II.37/Mnl II.18. Zie ook Lat II.61/Mnl II.35, Lat II.69/Mnl II.45 en Lat III.20/Mnl III.12.

Ende penitencie daer of ontfaet,
Ende hise doet met goederherten
Over die sonden die sere smerten,
Dan so verblijt sijn engel sere,
Ende danckes Gode onsen Here,
Dat hi den duvel es ontgaen,
Die hi was worden onderdaen.
(4288-4299)

De meeste citaten in de *Vers-Lucidarius* komen uit de Psalmen. Bijvoorbeeld Lat II.54/Mnl II.28. De magister vertelt hierin aan de discipulus dat ridders geen kans hebben om in de hemel terecht te komen. Hij onderbouwt dit aan het slot met twee citaten uit Psalmen:

> Over hen wordt gezegd: 'Hun dagen zijn geëindigd in ijdelheid' (Ps. 77,33); daarom 'verhief zich de toorn Gods tegen hen' (Ps. 77,31).

Hetgeen als volgt in de Middelnederlandse bewerking is terechtgekomen:

Van desen is dat David seit
Dat si leven in der onsalicheit;
Hier omme sal Gods gramheit comen
Op hem int ende ende salse domen.
(3240-3243)

Of Lat II.37/Mnl II.18. De discipulus vraagt waarom het menselijk lichaam onrein is, als het geboren wordt uit een christen. De magister citeert zowel uit Job als uit de Psalmen:

> Omdat het [menselijk lichaam] verwekt wordt uit onrein zaad, zoals gezegd wordt: 'Wie kan een rein mens maken, verwekt uit onrein zaad?' (Job 14,4), en ergens anders: 'Ik ben verwekt in zonde' (Ps. 50,7).

In het Middelnederlands is alleen het citaat uit de Psalmen overgenomen, als gebruikelijk omschreven als woorden van David. De tekst uit Job keert daar min of meer in terug:

Also seit David, die vroede:
'Wie mach mi bringen te mere hoede,
Die es ontfaen inder onsuverhede,
Also als mi mijn moeder dede?'
(2978-2981)

Eén keer zien we dat de bewerker bijbelcitaten aanhaalt die hij niet heeft overgenomen uit het *Elucidarium*. Dat gebeurt namelijk in Mnl II.49, 'Vanden onvroeden tondersceet'. Deze vraag is niet gebaseerd op het *Elucidarium*; of er een andere tekst aan ten grondslag heeft gelegen, is onzeker (zie § 2.3). In het antwoord verwijst de meester twee keer naar de bijbel:

Van dustanigen lieden seit die prophete
In den Souter, bi Gods behete,
Dat haer woerde sijn quaet ende loes
Ende haer leven valsch ende boes.
(3868-3871)

Dus seit Jeremie, de prophete,

Diet voerwiste bi Gods behete,
Dat si hem meer te quaetheden
Gereden dan ten goeden zeden.
(3892-3895)

Om tegemoet te komen aan een minder bijbelvast publiek zegt de bewerker er dus steevast bij dat een bepaald citaat opgetekend is uit de mond van Paulus, Jezus of koning David. Maar soms is dat niet voldoende. Dat geldt voor de twee vragen waarin er kort naar het verhaal van de rijke vrek en de bedelaar Lazarus (Luc. 16,19-31) wordt verwezen. Terwijl Honorius ervanuit lijkt te gaan dat zijn publiek goed thuis is in dat verhaal en aan een enkel woord genoeg heeft, licht de bewerker de twee verwijzingen naar die passage nader toe.[61] Een van de twee vragen waarin dat gebeurde, Mnl III.14 naar Lat III.22, is hierboven bij 'Concretiseringen' al behandeld: het Latijn schrijft slechts 'Vandaar ook dat de rijke man aan Lazarus vroeg een druppel op hem te druppelen', terwijl de *Vers-Lucidarius* dat uitwerkt en het verhaal navertelt. De andere vraag is Lat III.13/Mnl III.8. In het *Elucidarium* legt de magister uit dat er twee hellen zijn, een bovenste en een onderste. Over de onderste hel zegt hij dat die onder de aarde is. Op die manier wordt van de zondaar niet alleen het lichaam maar ook de ziel onder de aarde begraven, zoals van de rijke man gezegd wordt: 'Sepultus est in inferno' (Luc. 16,22). Honorius geeft verder niet aan waar die woorden precies op duiden. In de bewerking vindt men dit citaat niet terug. De bewerker vertelt op deze plaats (Mnl III.8) wel over de vrek en Lazarus:

Hier sach die rike vrecke,
Die broot ontseiden den Gods knechte,
Lasaruse, den heilegen man.
Dit soe seit ons sinte Jan.
(5059-5062)

Invloed op het eigen lot

De vermaningen van de Middelnederlandse dichter roepen de lezer vanaf elke bladzijde toe dat hij zijn plek in de hemel niet mag verspelen met zonden en dat hij moet oppassen dat hij niet in de hel belandt:

Ay verstant, edel creature,
Dattu niet verboeres teniger ure
Die bliscap, die di es gehouden
Mit dinen sonden, mit dinen scouden.
(6305-6308)

'O edel wezen, zorg er toch voor dat je de eeuwige blijdschap niet verbeurt met je zonden!' En:

Mensch, peinst om dine sonden hier,
Dattu niet met besitte thelsche vier,
Dat nemmermere sel te gane
Teniger stont sonder waen.
Mit cleenre pinen in dit leven

[61] Deze manier van omgaan met bijbelcitaten is niet uniek in de Middelnederlandse vertaalde letterkunde. Vgl. bijv. ook de manier waarop de vertaler van het *Speculum humanae salvationis* met de bijbelse verwijzingen in zijn Latijnse brontekst omgaat (ook hij identificeert bijbelcitaten en breidt te korte verwijzingen uit), Oosterman 1996, 178-181.

Machstu blusschen dat zware sneven.
(6319-6324)

‘Pas toch op dat je door je aardse zonden niet in het eeuwige helse vuur terecht komt! Met geringe inspanning op aarde kun je het grote lijden vermijden!’

Deze vermaningen impliceren een belangrijke overtuiging: dat de mens door zijn gedrag zélf invloed uitoefent op zijn lot in hiernamaals. Als hij maar gedoopt is, zijn zonden opbiecht, penitentie doet en leeft als een goed christen, dan maakt hij – omdat Jezus’ offer dat mogelijk maakt – een goede kans op de hemel. Als hij dat allemaal niet doet, dan komt hij zonder twijfel in de hel terecht. De mens is volgens de *Vers-Lucidarius* voor een groot gedeelte verantwoordelijk voor zijn eigen lot.

Dat is een gedachte die in het *Elucidarium* volkomen ontbreekt. Het *Elucidarium* is uiteindelijk – ondanks de betekenis van de titel – een sombere tekst. De mens heeft maar weinig invloed op zijn zielenheil. God is een strenge rechter die hele bevolkingsgroepen zonder uitzondering tot de hel veroordeelt. Honorius beschrijft de hemel tot in alle details,[62] maar de kans dat men in de hemel terechtkomt is bijzonder klein.[63]

Deze visie blijkt bijvoorbeeld wanneer in het *Elucidarium* de predestinatiegedachte verwoord wordt. Bij Honorius staat de totale machteloosheid van de mens ten opzichte van zijn zielenheil centraal in deze kwestie. God heeft al vóór de schepping bepaald wie er in de hemel opgenomen zullen worden (Lat II.29). Wat deze mensen ook doen, het zal hun ziel niet meer in gevaar kunnen brengen. Anderen daarentegen zijn voorbestemd om verloren te gaan; zij bestaan alleen om de uitverkorenen als afschrikwekkend voorbeeld te dienen en om de goedheid van de anderen meer te laten uitkomen. Deze bij voorbaat tot de hel veroordeelde mensen hebben hun eigen ondergang ook gewild, want zij kiezen vrijwillig het kwaad (Lat II.29; deze gedachte sluit aan bij de uitleg van vrije wil die in Lat II.7 gegeven is). Dat neemt niet weg dat ook de uitverkorenen zondigen: maar God staat dat toe opdat Hij daardoor zijn barmhartigheid kan tonen (Lat II.30). De discipulus vraagt zich dan af of de uitverkorenen ook in de hemel terechtkomen wanneer ze zich daar niet zelf voor inspannen. De magister legt daarop uit dat de predestinatie zo werkt, dat men via gebeden en werken tot de hemel kan geraken, maar dat het daarbij zo is dat niemand meer goede werken kan doen op aarde dan God hem toestaat en niemand een betere woning in het hiernamaals kan bereiken dan God hem van tevoren heeft toegewezen. Ook wie voor de hel is voorbestemd, kan op aarde niet meer goede werken verrichten dan God hem toestaat of een andere straf krijgen dan voor hem voorbeschikt is (Lat II.31).

Het is een bekend maar daarom nog geen prettig verhaal, dat Honorius hier houdt: God heeft al bepaald wie er naar de hemel en wie er naar de hel gaan, en hoe hard ze zich ook inspannen, de mensen kunnen daar nooit iets aan veranderen. Al doen ze nog zo veel goede werken of bidden ze nog zo veel, ze kunnen niet meer doen dan God toestaat; met als gevolg dat wie voorbestemd is voor de hel, nooit voldoende zal kunnen bidden en werken om daaraan te ontkomen. De Middelnederlandse dichter gaat niet zo ver dat hij geheel afwijkt van deze gedachte. Maar wie de *Vers-Lucidarius* leest, voelt zich minder machteloos. De predestinatiegedachte uit Lat II.28 tot en met II.31 is samengenomen in één Middelnederlandse vraag, Mnl II.37, die

[62] Zie m.n. Lat III.79-III.118.
[63] Zie daarover ook Gurjewitsch 1987, 229-259, m.n. 242-246. ‘Die Welt des ‘Lichtbringers’ ist düster und freudlos. In ihr herrschen nicht Liebe und Güte, sondern rächende Vergeltung und ein dem Menschen nicht verständliches Verhängnis’ (p. 242).

vooral teruggaat op de laatste, en langste, vraag van deze reeks in het *Elucidarium* (Lat II.31) Waarom moeten degenen die uitverkoren zijn nog lijden op aarde? vraagt de leerling. Om in de hemel des te meer beloond te worden, aldus de meester, en om hun zonden alvast af te wassen. Hij vervolgt:

> Want hets aldus bescreven,[64]
> Dat si besitten tewige leven
> Die hier penitencie ontfaen;
> Ende des willen achter gaen,
> Moetet becopen int ander lijf,
> Sijn se man ofte wijf.
> (3480-3485)

De gedachte dat penitentie bepaalt of men wel of niet naar de hemel gaat, is in deze kwestie geheel vreemd aan het *Elucidarium*. Ze past overigens goed bij veel van de andere vermaningen over biecht en boete die de Middelnederlandse dichter toe heeft gevoegd. Hierna volgt de bewerker de gedachtegang van zijn brontekst: iedereen krijgt in het hiernamaals de woning die hij met zijn eigen inspanningen verdient, maar 'Niement mach doen die pine gene, sonder bi Gods gracie allene' (3500-3501), en niemand krijgt in het hiernamaals een betere woning dan God hem heeft toegedacht nog voordat Hij de wereld schiep. Slechte mensen kunnen alleen door Gods genade een goede daad verrichten, en niemand kan zich inspannen zonder dat God dat wil. Dit alles is geheel in overeenstemming met het *Elucidarium*. Maar daarna wijkt de bewerker opnieuw af van die tekst, en geeft hij de mens meer macht over zijn eigen zielenheil dan Honorius deed:

> Van elken mensch es Gods wille wel,
> Dat hi af sta der sonden spel;
> Want wil hi der sonden af staen,
> God salne gerne ontfaen,
> Ende oec houden over sijn kint,
> Dat Hi met alre herten mint.
> (3516-3521)

Ondanks de predestinatiegedachte, die onverminderd in de *Vers-Lucidarius* aanwezig is, heeft de mens in de visie van de bewerker dus nog wel degelijk enige invloed op zijn lot: wie zich onthoudt van de zonde, zal door God met open armen ontvangen worden. Aan het slot van Mnl II.37 wijkt de bewerker nog verder af van zijn brontekst. Zoals bij zoveel andere vragen neemt de bewerker hier de gelegenheid te baat om uiteen te zetten wat het gewenste goede gedrag is. Men is elkaars broeder en zuster en moet van elkaar houden en de ander behandelen zoals men zelf behandeld wil worden; de mensen moeten elkaar niet op een voetstuk plaatsen of vernederen, en:

> Wie dat doet, God belges hem herde;
> Of die hordom ane vaen,
> Of die manne doot slaen,
> Of ander sondeliken daden,
> Dies men niet en soude sijn beraden,
> Die wilde besitten tparadijs,
> Dat werweent es ende jolijs.
> (3535-3541)

[64] 'Want': het handschrift heeft 'Wat'.

Kortom: wil men in het paradijs terechtkomen, dan moet men zich van zulke zonden onthouden. Door deze toevoeging ten opzichte van het *Elucidarium* is de Middelnederlandse tekst moraliserender maar daarmee ook optimistischer. Immers, de onderliggende gedachte is dat de mens door zich goed te gedragen in de hemel terecht kan komen. Hoe dat zich verhoudt tot de predestinatieleer die evengoed in de *Vers-Lucidarius* nadrukkelijk naar voren komt, wordt niet nader toegelicht.

Het contrast tussen de sombere visie van het *Elucidarium* en de relatief positieve visie van de *Vers-Lucidarius* komt wellicht het meest naar voren bij de vragen waarin het zielenheil van afzonderlijke bevolkingsgroepen wordt behandeld (Lat II.53-62/Mnl II.27-35). De eerste vraag: hoe zit het met de heilsverwachting van kloosterlingen? Het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* zijn eenstemmig in hun antwoord: de kloosterlingen die niet zondigen en hun gelofte trouw blijven tot het eind, komen goed terecht; maar degenen die dat niet doen, zijn nog erger af dan de andere zondaars.

Daarna wil de leerling weten hoe het dan zit met de ridders (Lat II.54/Mnl II.28). Volgens de Latijnse tekst loopt het niet best met hen af: ridders leven immers van roof, verwoesten kerken, onderdrukken weduwen en wezen, mishandelen onschuldigen en zijn trots en hebzuchtig en wat dies meer zij; om kort te gaan, zij zullen getroffen worden door de toorn Gods. Maar de bewerker heeft nog wél enig vertrouwen in ridders en geeft hun een sprankje hoop als hij de meester laat zeggen dat alles nog goed kan komen voor degenen die nederig en rechtvaardig zijn, en weduwen, wezen en de kerk steunen (3246-3253).

Na kloosterlingen en ridders is het de beurt aan de kooplieden: komen zij in de hemel (Lat II.55-56/Mnl II.29)? Daarop is volgens het *Elucidarium* ook maar weinig kans, want kooplieden bedriegen, liegen en zijn alleen uit op gewin. De discipulus wil daar nog niet helemaal aan en vraagt: maar gaan ze dan niet vaak naar heilige plaatsen, brengen ze geen offers aan God, geven ze niet aan de behoeftigen? Jawel, zegt de magister, maar dat maakt het niets beter: dat doen ze alleen om God aan hun kant te krijgen opdat Hij over hun bezittingen waakt en hen nog rijker zal maken. De conclusie luidt dat de kooplieden hoe dan ook in de hel zullen belanden. In de *Vers-Lucidarius* ligt de kwestie anders. Ook de bewerker legt uit dat onbetrouwbare kooplieden, die liegen en hun medechristenen oplichten, na hun dood ten prooi zullen vallen aan de duivel. Maar er is ook nog een andere groep kooplieden:

> Die getrouwe comenscap pliet
> Ende hem geveert mit waren worden,
> En sal niet besitten der hellen borde,
> En sal niet weten van der pinen
> Daer den quaden staet in te sine;
> Maer Gods blijscap bescouwen
> Mit Hem ende met onser vrouwen,
> Die den genen es gereet,
> Die hier in weldoen volsteet.
> (3265-3273)

Honorius uit maar weinig vertrouwen in de mensheid: ridders en kooplieden deugen hoe dan ook niet en zullen getroffen worden door hun verdiende straf. Maar de Middelnederlandse bewerker geeft aan dat er nog wél hoop is, dat er nog wél goede ridders en kooplieden zijn; en wie zich goed gedraagt, komt wel degelijk in de hemel terecht.

Ook in de werklieden heeft het *Elucidarium* allang geen vertrouwen meer: ook zij deugen per definitie niet en zullen slecht terechtkomen, aldus de volgende vraag

(Lat II.57). Hierin legt de magister desgevraagd uit dat de werklieden bijna allen verloren zullen zijn, aangezien ze altijd bezig zijn met bedrog. Opnieuw heeft de Middelnederlandse dichter nog wel vertrouwen in de mensheid, en uit hij zijn overtuiging dat er ook goede mensen zijn en dat zij wél goed zullen eindigen. Het eerste deel van zijn antwoord is ontleend aan het Latijn: de werklieden die mensen oplichten en lui zijn – een element dat overigens in het *Elucidarium* ontbreekt – zullen naar de hel gaan. Echter:

> Maer die getrouwelike werken,
> Die winnen haer broet zalich, dat merke.
> Inde scrifture es gestanden:
> Die sijn broot wint met handen,
> Hies salich, dat seker sijt,
> - Als ons orcont Davijt -
> Ende sullen hebben groot pardoen,
> Die haer werc getrouwelike doen.
> (3284-3291)

Dat het ook niet goed komt met de speellieden ('joculatores'), is niet in de bewerking overgenomen: de gehele vraag (Lat II.58) is overgeslagen, hetzij omdat de bewerker het lot van speellieden niet relevant vond, hetzij omdat een kopiist (van de Latijnse of de Middelnederlandse tekst) zich hier vergiste. Bij de laatste vragen van deze reeks blijft de bewerker dichter bij zijn brontekst: zowel in het *Elucidarium* als in de *Vers-Lucidarius* is er geen heil voor degenen die in het openbaar penitentie doen voor hun zonden, omdat zij daarmee God en de Kerk bespotten (Lat II.59/Mnl II.31); dwazen, boeren en kinderen hebben volgens beide teksten veel kans dat ze behouden blijven (Lat II.60-II.62/Mnl II.33-35).

Zowel bij de vragen over predestinatie als die over het zielenheil van diverse bevolkingsgroepen zien we dus dezelfde tendens: in de visie van de *Vers-Lucidarius* is de mens minder machteloos dan in het *Elucidarium*. Deze tendens is ook op enkele andere plaatsen in de tekst aan te wijzen, bijvoorbeeld bij Lat II.93/Mnl II.65. De vraag is hier of duivels alle mensen in hun macht kunnen krijgen. Nee, legt de magister uit in het *Elucidarium*, dat kunnen ze niet: ze kunnen nog niet intreden in een kudde varkens als God het hun niet toestaat. Hij gaat voort en vertelt dat ze de zielen van slechte mensen en soms ook hun lichamen bezitten. Het lichaam van de mens wordt door de doop gereinigd en is vanaf dan een tempel voor God; die tempel is altijd bewoond, hetzij door God, hetzij door een duivelse geest. De bewerker nu neemt het begin van die gedachtegang over: duivels kunnen alleen bezit nemen van mensen wanneer God dat toestaat. Hij geeft echter daarna aan waaróm God zoiets ooit zou toestaan:

> Wat Hi doget, dat verstaet,
> Dat een wort gepijnt om sine weldaet:
> Dat comt hem daer na te groten lone,
> Dat hi weder staet des vians hone,
> In penitencie ende in weldaden,
> Die emmer blijft in goeden staden.
> (4370-4375)

De mensen worden dus op deze wijze beproefd; en wie de duivel weerstaat, penitentie doet en goede daden verricht, die zal in de hemel terechtkomen. Waar het *Elucidarium* dus alleen aangeeft dat de mens bezeten kan raken door de duivel

wanneer God dat toestaat, geeft de bewerker daar een andere draai aan door op te merken dat de mens zo beproefd wordt en deze beproevingen kan doorstaan. De mens is in de visie van de bewerker niet een speelbal van de duivel en God; de mens kan zich bevrijden uit de strikken van de duivel en zijn zielenheil verdienen.

In de voorgaande vraag, Lat II.92/Mnl II.64, is iets vergelijkbaars aan te wijzen. De vraag is daar of demonen mensen belagen. De magister legt in het *Elucidarium* uit dat dat zo is. Maar wanneer een demon door een der rechtvaardigen is verslagen, wordt hij door een beschermengel teruggestuurd naar de hel, zegt hij ('Si quis tamen illorum ab aliquo justorum pugnans vincitur, mox ab angelo custode ejus in abyssum retruditur'). Daarmee wordt niet bedoeld dat goede mensen de demonen zelf van zich af kunnen slaan; met 'aliquis justorum' (iemand van de rechtvaardigen) wordt een heilige bedoeld, zo blijkt uit de laatste zin van het antwoord. De kwestie wordt daar geparafraseerd als 'cum quis daemonum a sanctis superatur, confestim confusus in tartara damnatur': wanneer een zekere demon door heiligen wordt verslagen, dan wordt hij in verwarring direct tot de hel veroordeeld. Niet de mensen zelf, maar de heiligen kunnen de mens verlossen van de duivels. In Mnl II.64 echter, waarin ook eerst wordt uitgelegd dat de duivel de mensen belaagt en tot zondigen probeert te verleiden, is de mens wél in staat om zichzelf te verweren:

> Maer als die mensche weder staet
> Die sonden die de ziele verslaet,
> Mit biechten ende met weldaden,
> Dan comten sijn ingel beraden;
> Dan worden die duvelen in corter stont
> Geworpen inder hellen afgront.
> (4338-4343)

Ook hier worden de duivels door de beschermengel van de mens teruggeworpen in de hel als ze verslagen zijn; maar in de bewerking worden ze niet verslagen 'a sanctis' (door heiligen), maar door biecht en goede werken.

De mens staat in de *Vers-Lucidarius* niet geheel machteloos tegenover duivels of zijn lot na dit leven; zijn eigen doen en laten kunnen uiteindelijk de doorslag geven. Dat geeft de mens reden om te streven naar goed gedrag. Zo vormt deze visie de onderliggende reden voor de voortdurende aansporingen en vermaningen om te leven als goed christen. De Middelnederlandse bewerking is daarmee positiever dan zijn Latijnse brontekst. Geen mens is immers bij voorbaat reddeloos verloren. Dit relatieve optimisme is overigens slechts schijnbaar in strijd met een tendens die we hierboven zagen, dat de de bewerker veel meer nadruk legt op de hel. De bewerker beklemtoont inderdaad waar mogelijk dat er een hel – of een hemel – op ons wacht, maar dat doet hij primair om ervoor te waarschuwen. Hij verwoordt daarmee niet alleen een beangstigend wereldbeeld vol helse dreiging, maar terzelfdertijd juist een visie waarin de mens wel degelijk macht heeft over zijn lot en aan die hel kan ontsnappen.

Soms lijkt de bewerker zelf het gevaar in te zien dat zijn voortdurende verwijzingen naar de hel zijn lezer zouden kunnen ontmoedigen. Hij voegt aan het begin van zijn bewerking van het *Liber tertius* een vraag in die de angst voor de dood bij de lezer wat kan verminderen. Het derde boek begint in zowel het Latijn als het Middelnederlands met een vraag over de gang van zaken bij de dood. In het Latijn legt de magister uit dat bij de dood de beschermengel van de overledene met groot gevolg de ziel komt halen (Lat III.1). De bewerker vertelt dit ook, maar gaat aansluitend door met het lot van zondaars:

Maer die ziele die hene gaet
Ende sonder weldaet uten lichame sceet,
Die wert oec mit feesten groot
Ontfaen in deeuwelike doot,
Ende geworpen in der hellen pine,
Daer haer altoes in staet te sine.
(4751-4756)

Zo kennen we de bewerker weer, de man die waar mogelijk waarschuwt voor de hel. Daarna voegt hij een vraag toe ten opzichte van zijn bron (Mnl III.2). Hierin vertelt hij twee exempelen, zoals hierboven al aan de orde kwam. In het eerste verschijnt een gestorven man na zijn dood om te vertellen hoe vriendelijk hij ontvangen was. De moraal:

Want bede stille ende openbare
Vertroest God die sijn in vare,
Dat si gene vrese te groot
En sullen hebbe vor haere doot.
(4775-4778)

In het tweede exempel krijgt een monnik in een visioen te horen dat zijn dood nabij is en dat hij zijn zonden op moet biechten; dan zullen ze hem vergeven zijn. De volgende nacht sterft hij en wordt hij in de hemel opgenomen. Zo maakt de bewerker duidelijk dat wie leeft als goed christen, uiteindelijk niet bang hoeft te zijn voor de hel.

Joden en Saracenen

Als uit de vorige paragraaf een beeld naar voren is gekomen van een bewerker wiens opvattingen dichter bij de moderne mens staan dan die van Honorius, dan moet dat beeld in deze paragraaf aangepast worden. Op een ander punt namelijk past de bewerker erg goed in zijn eigen tijd: daar waar hij zijn ongemeen felle mening over joden uit en een volkomen verkeerd beeld van de islam blijkt te hebben.

De theoretische basis van de middeleeuwse jodenhaat was tweeledig: de joden waren niet bereid geweest het enige ware geloof aan te hangen, en bovendien waren zij verantwoordelijk voor Jezus' dood.[65] Dat de joden Jezus hebben gekruisigd, is blijkens Lat I.144 een feit dat ook voor Honorius geen nadere argumentatie behoeft (de discipulus vraagt dan ook alleen naar het waarom: 'Cur occiderunt eum judaei?'). Maar Honorius onthoudt zich van subjectieve uitspraken over de joden; de lezer betrapt hem niet op expliciete jodenhaat. Anders ligt dat evenwel bij de *Vers-Lucidarius*, waarin de bewerker op twee plaatsen joden beschimpt.

Het eerste geval is de bewerking van de Latijnse vragen I.115 tot en met I.118. Deze vragen zetten uiteen waarom Gods Zoon zelf moest sterven om de mensheid te verlossen en die taak niet overgenomen kon worden door een engel, mens of profeet. De bewerker behandelt dat probleem in één vraag, Mnl I.59. Waar de Latijnse tekst de kwestie zo verstandelijk en logisch mogelijk benadert, laat de bewerker de meester een meer emotioneel antwoord geven, waarin de nadruk ligt op het offer dat Jezus gebracht heeft. Hij neemt hier, zoals op zo veel plaatsen, de gelegenheid te baat om zijn publiek aan te sporen om vooral goed te leven nu Jezus voor de mensen gestorven

[65] Een korte uitleg van deze kwestie is te vinden bij Harper 1998, 122-126. Zie ook Cohen 1983. Bunte 1989, 173-200 behandelt de rol van de joden bij de kruisiging in de Middelnederlandse literatuur.

is, maar hij grijpt eveneens de kans om te benadrukken dat het lijden van de Messias veroorzaakt is door de joden, 'die gemene honden, die vuile bloedhonden':[66]

> Want mit eenen dropel van sinen bloede
> Haddi ons brocht te siere hoede,
> Haddi gewilt ende begaert.
> Maer Hi hadde ons soe waert,
> Dat Hi zware passie wilde dogen,
> Openbare voer alle ogen,
> Die Hem daden die fellen joden,
> Die quade honden, die vule roden,
> Mit zwaren slagen ende met grote in sijn ansichte,
> Daer sine bespogen bedichte,
> Ende liet Hem in sijn herte steken,
> Datter bloet uut moeste leken.
> Soe sijn wi dul ende pensen wi niet
> Om tswaer vernoy ende verdriet.
> (1435-1448)

Een dergelijke passage ontbreekt geheel in het *Elucidarium.*

Het tweede voorbeeld van ondubbelzinnige jodenhaat vindt men in Mnl I.62, over het tijdperk waarin Jezus op aarde kwam. Deze vraag voegt drie vragen uit het *Elucidarium* samen: waarom kwam Hij niet vlak voor of na de zondvloed (Lat I.121), waarom kwam Hij niet in de tijd van het Oude Testament (Lat I.122) en waarom heeft Hij zijn komst niet tot het einde der tijden uitgesteld (Lat I.123)? De middelste van die drie vragen luidt (I.122):

> Waarom kwam Hij niet in de tijd van de Wet?
> Als Hij toen gekomen was, zouden de joden gezegd hebben dat ze voldoende onderricht waren door de Wet, en de heidenen dat ze overvloedig onderwezen waren door de filosofen.

De bewerker maakt hiervan:

> Ende waer Hi comen na Moyses' tijt,
> Des willic dat ghi seker sijt,
> Dat dan die onsalige joden
> Souden hebben geseit (die vule roden)
> Dat hadde gesijn bi Moyses' lere,
> Niet bider cracht van onsen Here,
> Ende vander crafte de afgod der Sarasine.
> Daer omme wilde God dese pine
> Niet gedogen tien stonden,
> Om af te doen smenschen sonden.
> (1525-1534)

[66] Het woord 'roden' in 1441-1442 ('die fellen joden, die quade honden, die vule roden') kan verband houden met de rode haarkleur die men toeschreef aan de joden (zie Mellinkoff 1982). In het *MNW* staat onder het lemma 'root' specifiek de rode haarkleur van de joden vermeld (*MNW* VI, 1616). Ik meen echter dat het hier niet gaat om de kleur 'root', maar om 'roede', 'rode' of 'reude': dit betekent letterlijk 'bloedhond', maar kan ook gebruikt worden als algemeen scheldwoord 'ellendeling', 'barbaar'. Als scheldnaam wordt het volgens het *MNW* vooral gebruikt voor joden en heidenen; het rijmpaar *jode – rode* komt veelvuldig voor, onder meer in het werk van Jacob van Maerlant (*MNW* VI, 1310-1312). Bij het lemma van de kleur 'root' vermeldt het *MNW* een voorbeeldzin waarin zowel 'rode' als 'rueden' voorkomt: 'Die rode Jueden, die nog ergher sijn dan rueden' (*MNW* VI, 1616).

Honorius schrijft hier dus in neutrale termen over de joden, terwijl de Middelnederlandse dichter het heeft over 'die onsalige joden, die vule roden'. Het verschil tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* kan vanuit twee invalshoeken verklaard worden. Ten eerste vanuit de auteursintentie: waar Honorius zijn lezers vooral feiten wil overbrengen, hun een betrouwbaar leerboek en naslagwerk wil verschaffen, wil de Middelnederlandse bewerker zijn publiek vooral in morele zin vormen. Daarbij is er meer plaats voor een persoonlijke mening en zelfs voor stemmingmakerij. Ten tweede vanuit een historische benadering: de twaalfde en vooral dertiende eeuw zagen (onder invloed van de bedelorden) een verheviging van anti-joodse gevoelens.[67] In de twee eeuwen tussen het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* werd de visie op joden dus grimmiger; dit verschil in tijdsgeest zal mede verantwoordelijk zijn voor het verschil tussen de twee teksten.

Behalve over de joden heeft Honorius het in deze vraag, Lat I.122, over de heidenen ('gentiles'). Met 'gentiles' bedoelt hij de Grieken en Romeinen: hij omschrijft ze als degenen die ervan overtuigd waren dat ze Jezus niet nodig hadden omdat ze alles al geleerd hadden van de filosofen. De bewerker heeft het echter niet over de filosofen van de heidenen maar over de afgod van de Saracenen.

Dit is niet de enige keer dat de bewerker heidenen vertaalt met Saracenen. Hij doet het ook in Mnl I.87, waarin de 'gentes' die Jezus volgens Lat I.178 nog altijd honen, vertaald zijn met 'Sarasinen'. En hij doet het in Mnl I.76. De meester geeft hierin antwoord op de vraag waar Jezus na de kruisdood naartoe ging. Meerdere Latijnse vragen zijn hier samengevoegd, waaronder Lat I.158:

> Wie hebben Hem gekruisigd?
> Omdat Hij voor de joden en de heidenen [*gentibus*] wilde sterven, hebben de joden over zijn dood beraadslaagd en hebben de heidenen [*pagani*] Hem gekruisigd.

In het Middelnederlands:

> Clerc, joden ende Sarasine
> Daden Gode anden cruce pine.
> Die joden gaven den valschen raet
> Ende die heiden daden die daet.
> (1950-1953)

Wanneer men Saracenen interpreteert als moslims, is de gedachte dat de Saracenen Jezus gekruisigd zouden hebben historisch uiteraard volkomen onzinnig. De bewerker houdt er desalniettemin aan vast. Hij meldt hetzelfde in Mnl III.30, naar Lat III.65. In het *Elucidarium* zegt de magister dat de heidenen en de joden ('pagani et judaei') die na Christus leefden, zonder oordeel direct naar de hel gaan. De bewerker maakt daar in Mnl III.30 van:

> Derde geselscap, dats anschijn,
> Sel sonder vonnesse verdoemt sijn.
> Dat sullen wesen di sonder wet
> Waren ende in sonden besmet,
> Gelike joden en Sarasine,
> Die onsen Here daden pine
> Doe Hi tsinre passiën ginc,
> Ende Hem niet en helden over coninc

[67] Cohen 1982 (m.n. 242-264); Grayzel 1933; zie voor een kort overzicht Harper 1998, 139-142.

Ende niet gelofden an sine gebode
Ende aenbeden haer afgode.
Op desen sal geen vonnesse gaen,
So ons Scrifture doet verstaen.
(5836-5847)

De 'pagani' zijn ook hier Saracenen geworden, en de bewerker beklemtoont vervolgens dat de joden en Saracenen de Heer gekruisigd hebben. En net als in Mnl I.62 beweert de bewerker dat Saracenen afgoden aanbidden.

'Saracenen' is echter niet alleen de aanduiding voor islamieten. In het *MNW* wordt 'Sarasijn' verklaard als 'algemeene naam voor de *Mohammedanen* of *Heidenen*, ook voor alle ongeloovigen'.[68] De mensheid kan in middeleeuwse ogen dus verdeeld worden in christenen, joden en heidenen, waarbij die laatste term een verzamelnaam is voor iedereen die noch christen noch jood is. Zowel klassieke heidenen als contemporaine moslims vallen onder dat begrip.[69] De dichter van de *Vers-Lucidarius* is dan ook niet de enige in de Nederlanden die 'pagani' en 'gentiles' vertaalt met Saracenen. Jacob van Maerlant doet hetzelfde in de *Spiegel historiael*. Waar zijn bron Geoffrey of Monmouth het bij de laatste veldslag van koning Artur heeft over:

Erant autem omnes numero quasi octoginta milia, tam Paganorum tam Christianorum

vertaalt Maerlant dat met:

Beede Sassen ende Poytevine
Dat waren meest al Sarrasine
(*SpH* III, vi, 30, 35-36)

Editeurs De Vries en Verwijs lichten deze verzen als volgt in een voetnoot toe: 'Met *Sarrasine* in vs. 36 worden in 't algemeen *heidenen* bedoeld.'[70]

Moslims en heidenen hebben in de middeleeuwse visie niet alleen de benaming 'Saracenen' gemeen. Men schrijft dikwijls ook eigenschappen van heidense religies toe aan de islam en meent dan dat de islam een polytheïstisch geloof zou zijn waarbij Mohammed de oppergod van het pantheon is.[71] Een voorbeeld daarvan is Mnl I.67, waarin de gedachte wordt geëxpliciteerd dat Mohammed voor de Saracenen een godheid zou zijn. Honorius heeft het deze keer niet over 'gentiles', maar over mannen 'qui Dominum recusarunt', de Heer niet erkenden (Lat I.133). De Middelnederlandse vraag vat drie Latijnse vragen samen (Lat I.132, I.133 en I.134) over de wonderen die plaatsvonden toen Jezus werd geboren. Een van die wonderen, zo zet Lat I.133 uiteen,

[68] *MNW* VII, 161.
[69] Er is in de vakliteratuur dikwijls gewezen op deze gelijkstelling van heidenen en moslims. Zie Harper 1998, 78; Naumann 1925, 82-85; Jones 1942, 204; Stein 1968, 70; Flori 1992, 245-246 en Bunte 1989, 485-486. In de woorden van Daniel 1984, 131: 'The consistent use of the word 'pagan' for Saracens (…). Its attraction may have been a sort of historical congruity in the minds of the poets [of chansons de geste], and many people, not only our poets, thought that Muslims in some special way enjoyed a direct continuity with the pagans of the ancient world. If there was no other point of resemblance, they did inherit the position of chief non-Christian community known to Christians'.
[70] Ed. De Vries en Verwijs 1863, dl. 2, p. 387, noot 6, aldaar ook het citaat uit Geoffrey of Monmouth.
[71] Zie daarover m.n. Flori 1992. Zie ook Naumann 1925, 83; Jones 1942, 20; Stein 1968, 43-44. Voor een nuancering van de gedachte dat iedereen de islam voor een polytheïstisch geloof hield: Daniel 1960, 309-313 en Daniel 1984, 121 e.v.

was dat dertigduizend mensen die weigerden in Christus te geloven, op één dag omkwamen. De bewerker maakt daarvan:

> Die seste was dat hem te gader helden
> Dertich manne met gewelden,
> Die welke niet wilden geloven,
> Dat Hi Here was van hier boven,
> Ende riepen genade an haren Mamet,[72]
> Ende hilden hem an duvels wet.
> (1725-1730)

Met de misvatting dat moslims tot Mohammed bidden, betoont de bewerker zich wederom kind van zijn tijd. Ook de gedachte dat Saracenen in feite duivelaanbidders zijn, uitgedrukt in het laatste geciteerde vers: 'En zij hielden zich aan de wet van de duivel', komt in de Middeleeuwen veel vaker voor.[73]

Als gevraagd wordt of moord geen zonde is, zegt de magister in Lat II.5 dat er gevallen zijn waarin moord niet slecht is, zoals David die Goliat doodde of Judit die Holofernes onthoofdde. De bewerker voegt daar echter iets aan toe (Mnl II.3):

> Of die Sarrasine over mere
> Doet slaen om onsen Here,
> In deser wijs doen si vrome,
> Bede ter zielen enten lichame.
> Maer die kersten sielen slaen doot,
> Die doen hoeft sonde groot.
> (2466-2471)

Het is een hoofdzonde om christenen te doden, maar wie een Saraceen doodslaat, doet volgens de *Vers-Lucidarius* een goede daad. De kruistochtgedachte blijkt nog springlevend.[74]

Conclusie

Voor de Middelnederlandse dichter staat niet langer alleen het aanbieden van theologische informatie centraal. Hij wil zijn publiek ook waarschuwen voor de hel en vertellen wat het doen moet om die te vermijden. In zijn visie kán de mens de hel ook vermijden. Honorius verwoordt de theorie dat de mens geen invloed kan uitoefenen op zijn lot: al voor zijn geboorte is bepaald of hij naar hemel of hel zal gaan en alles wat hij doet, hetzij een weldaad, hetzij een zonde, ligt al van tevoren vast. Hij kan niet beter leven en niet erger zondigen dan waartoe hij gepredestineerd is. De meeste mensen komen in de hel en hebben dat verdiend omdat ze zondig zijn – en ze zijn zondig omdat dat zo is voorbestemd.

---

[72] 'Mamet': een vorm van Mohammed (zie *MNW* IV, 1072).

[73] Jones 1942, 204 schrijft over het beeld van moslims in de chansons de geste: 'They are the children of the author of all evil, the Devil; like their ancestor, they hate God and are constantly placing themselves under the protection of Satan'. Naumann 1925, 86 omschrijft het 'typische Bild' van de heiden als volgt: 'Die Heiden sind unkeusch, beten ihren unreinen Abgötter an, sind die Kinder des Teufels, sind nebelfinstere Nacht, stiften Raub und Brand, zerstören die Kirchen, opfern die Christen ihren Abgöttern, sind übermütig, töricht, unselig, vermessen, eine *verfluochete meintâtige thiet, verworht, vertân*, mordgierig, grimmig, prahlerisch'.

[74] In de tijd van de *Vers-Lucidarius* (rond 1300 of begin veertiende eeuw, zie voor de datering § 2.5) was de kruistochtideologie door decennia van slechte ervaringen afgezwakt, maar nog niet verdwenen. De val van Akko (1291) had de emoties hoog doen oplaaien. Men denke bijvoorbeeld aan Maerlants *Van den lande van oversee*. Zie Harper 1998, 86-94.

De Middelnederlandse dichter vertelt een heel ander verhaal: de mens is zelf verantwoordelijk voor zijn gedrag en daarmee voor zijn zielenheil, ook al is hij uiteraard afhankelijk van Gods genade en van Jezus' kruisdood. En omdat de mens hemel en hel zelf kan verdienen, moet hij aangespoord worden om het goede te doen en het slechte te vermijden. De Middelnederlandse bewerker roept hem daartoe onvermoeibaar op, met talloze kleine aanmaningen, met uitgebreidere uitleg van wat goed gedrag is, met voortdurende waarschuwingen voor de hel en met telkens terugkerende verwijzingen naar het belang van de biecht (sinds het vierde Lateraans concilie immers verplicht voor leken) en naar het offer dat Jezus voor ons zielenheil gebracht heeft. Complexe theologische verhandelingen passen niet in zijn opzet. Te moeilijke passages in het *Elucidarium* slaat hij dan ook over of vereenvoudigt hij. Het eindresultaat is een tekst die in opzet en in grote lijnen sterk op het *Elucidarium* lijkt, maar in wezen geheel anders is. Honorius schreef een intellectuele tekst waarmee kennis en begrip van tientallen theologische onderwerpen van schepping tot einde der tijden overgebracht worden. Zijn werk beschrijft de hemel uitgebreid, maar maakt ook duidelijk dat bijna niemand in die hemel terecht kan komen. De Middelnederlandse dichter schreef op basis van Honorius' werk een moraliserende tekst waarin vrijwel elk onderwerp uitkomt bij dezelfde boodschap: o mens, draag toch alsjeblieft zorg voor je zielenheil! Uit die boodschap spreekt een sterke verbondenheid met de lezer en een bezorgdheid om diens lot. Het intellectuele *Elucidarium* heeft in de volkstaal een emotionele lading meegekregen.

2.3 Andere bronnen

Met een duidelijk doel voor ogen vormde de Middelnederlandse dichter het *Elucidarium* om tot zijn *Vers-Lucidarius*. Op plaatsen waar het *Elucidarium* in zijn ogen niet aansloot bij zijn doelstelling, paste hij de tekst aan door stukken te schrappen, toe te voegen of anderszins te wijzigen. In sommige gevallen maakte hij daarbij gebruik van andere teksten.

Maerlants Rijmbijbel

In het eerste boek neemt de bewerker een aantal malen zijn toevlucht tot de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant. Hij begint daarmee bij een vraag over de schepping (Mnl I.18) en doet dat opnieuw bij een reeks vragen over Adam en Eva en het paradijs (Mnl I.41-I.52).[75]

Honorius biedt in het eerste boek een relatief complexe beschrijving van de schepping. Hij verdeelt daarin de zes scheppingsdagen in twee maal drie. In de eerste drie dagen maakte God de elementen, in de tweede de dingen onder de elementen. Op de eerste dag maakte God het geestelijke licht en alle geestelijke schepselen, op de tweede dag het hemelgewelf dat de geestelijke en lichamelijke schepselen van elkaar scheidt en op de derde dag de zee en het land. In de tweede helft van de schepping maakte Hij vervolgens op de eerste dag zon, maan en sterren ofwel de dag van de tijdelijkheid ('dies temporalitatis'). Op de tweede dag maakte Hij de vogels en de vissen in het water, dat het middelste element is. En op de derde dag maakte Hij de dieren en de mens uit aarde, het laatste element (Lat I.20).

De bewerker die, zoals we gezien hebben (§ 2.2), moeilijke stukken weglaat of vereenvoudigt, vervangt deze beschrijving door een andere. In de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant vindt hij een scheppingsverhaal dat eenvoudiger en overzichtelijker is. Daarin wordt per dag verteld wat er gebeurde. Aan dat mooie berijmde scheppingsverhaal kleeft voor de bewerker één bezwaar: Maerlant besteedt meer dan driehonderd versregels aan het onderwerp, waarmee het antwoord in de *Vers-Lucidarius* onevenredig lang zou worden.[76] De bewerker reduceert dat aantal fors, tot ongeveer tachtig, door zeer selectief verzen over te nemen.

De Latijnse vraag (Lat I.20) is vertaald als Mnl I.18: 'Bericht mi meester, des ic micke, maect God die werelt tenen stucke?' Het antwoord begint met een mededeling die de bewerker heeft overgenomen uit het *Elucidarium*: God maakte de schepping in één keer, maar verdeelde het werk over zes dagen. Daarna begint hij te vertellen over het werk van de schepping. 'Van niet maect God int beghin die hemel ende inghelen daer in', steekt hij van wal. Deze versregels neemt hij over van de regels 125-126 uit de *Rijmbijbel* (voortaan aangeduid met de letters RB). De volgende logische stap is het om nu over de aarde te vertellen. Daarvoor moet hij iets omhoog in zijn brontekst, naar de verzen RB 105-106, die hij overneemt als: 'Oec maecte Hi aertrike mede, verstaen wi al hier ter stede'. Dan vertelt hij over de eerste scheppingsdag. Hij neemt het begin daarvan in de *Rijmbijbel*, vs. RB 139-140, over als 'Dit maecti al mit sinen woerde, en licht als ic bescreven hoerde'. Hij slaat een paar regels over (RB 141-148) en schrijft dan versregels over die uiteenzetten dat God

[75] De meeste van de ontleningen aan de *Rijmbijbel* zijn gesignaleerd door Schreiber 1944, 11-23 en door Muusers 1988, 39-41 (zij baseert zich voor de *Rijmbijbel* op de editie van David 1858-1859 en voor de *Vers-Lucidarius* op de editie van Blommaert. Haar versnummering wijkt daardoor bij beide teksten af van die in deze studie).

[76] Immers, in het eerste boek zijn de vragen gemiddeld slechts 26 verzen lang (zie § 2.1, 'De *Vers-Lucidarius* in vogelvlucht').

het licht van de duisternis scheidde en dat daarmee tevens bedoeld wordt, dat de engelen en gevallen engelen van elkaar gescheiden werden (RB 149-156). De beschrijving van de tweede dag vangt aan met de twee verzen waarmee ook de *Rijmbijbel* de tweede dag inleidt: 'Des anderen dages, dus ist bekint, maecte God dat firmament' (naar RB 167-168), direct gevolgd door nagenoeg de laatste verzen over de tweede dag (RB 184 en 186). Hij schrijft de gehele passage over de derde dag over (RB 189-208) en neemt ook de aansluitende eerste verzen van de vierde dag op in zijn tekst (RB 209-212). Als Jacob van Maerlant uitgebreid gaat vertellen over zon, maan en sterren, slaat de bewerker een stuk over om bij het begin van de vijfde dag de draad weer op te pakken (RB 267-272). Daarna neemt hij het begin van de beschrijving van de zesde dag over (RB 281-288). Aangezien hierin alleen de schepping van dieren aan de orde komt, gaat de bewerker verder met de passage in de *Rijmbijbel* over de schepping van de mens (RB 313-326). Het resultaat van deze werkwijze is de volgende passage, afgedrukt naast de overeenkomstige verzen in de *Rijmbijbel*:[77]

***Vers-Lucidarius* 354a-434**	***Rijmbijbel***
Clerc, die Here die niene verstarf,	
makede al teere waerf	
Beide hemel ende firmament	
Ende al datter loept omtrent.	
Maer hi visierde in sticken,	
In vi dagen, mogen wi micken.	
Van niet maect God int beghin	**RB 125:** Van nieute maecte God int beghin
Die hemel ende inghelen daer in.	**RB 126:** den emel ende die inghele der in
Oec maecte Hi aertrike mede,	**RB 105:** ende Hi maecte die erde mede.
Verstaen wi al hier ter stede.	**RB 106:** Wi verstaen al hier ter stede.
Dit maecti al mit sinen woerde,	**RB 139:** Doe maecte God met sinen worde
En licht, als ic bescreven hoerde.	**RB 140:** dat lecht, alse hict bescriven hoerde.
Doe sach God, dat licht was goet,	**RB 149:** Doe sach Got, dat lecht was goet,
Ende versciet mitter spoet	Ende versciet daer metter spoet
Tlicht vander deemsterhede.	dat lecht van der deemsterhede.
Ende hier verstaen wi ter stede	Al hier verstaen wi teser stede
Dat Lucifer mit sire scaren	dat Lucifer ende sine scare
Versceden wort al openbare,	versceden worden openbare,
Mits hare hoverdigen sonden,	omme hare overdeghe sonden
Van dien ingelen tien stonden.	**RB 156:** van den inghelen die vulstonden
¶ Des anderen dages, dus ist bekint,	**RB 167:** Des ander daghes, dus eist bekent,
Maecte God dat firmament,	**RB 168:** Maecte God dat firmament.
Ende allen die planeten mede	
Visierde Hi hi ter stede.	
Ende het is tfirmament genant	**RB 184:** Dit firmament hevet Hi ghenoemt,
	Spreket die boec, hemel bi namen,
Omdat dect der werelt rant.	Omme dat beaect al te samen
	Ende verhemelt die weerelt al,
	Water, vier, berch ende dal.
¶ Den derden dach lesen wi van Gode	Den derdendaghe leese wi van Gode
Dat Hi maecte mit sinen gebode	dat Hi met sinen ghebode
Twater en verzament in i covent.	dwater versaemde in een covent.
Dat is onder tfirmament,	Dat es onder tfirmament,

[77] De tekst uit de *Rijmbijbel* wordt geciteerd naar de editie Gysseling 1983, waarbij ik moderne interpunctie heb aangebracht en het gebruik van u/v en i/j heb genormaliseerd.

Daer haer die droecheit openbaerde;
Heten wi bi namen aerde.
Ende des waters verzameninghe,
Al daer si te gader ghingen,
Heet Hi bi namen die zee.
Daer toe dede Hi noch mee,
Want Hi sach al dat was goet,
Sprac Hi aldus, des sijt vroet:
'Ic wille der werelt geven cruut
Ende doenre groenheit comen uut;

Ende daer toe menigerhande vrucht,
Die bescinen sal die lucht.'
Al dat Hi seide was ghedaen.
Na sinen wille mostet alle gaen.
¶ Ten vierden daghe, also ic wane,
Maecti sonne ende mane
Ende sterren, die Hi omtrent
Geset hevet an tfirmament.

¶ Ten vijften daghe visierde onse Here
Water, locht mit groter eren.
Der lucht gaf Hi dat vliegen conde,
Ende dat swam ghinc te gronde.
Visschen, voghelen, dats waer,
Waeren oec ghemaect daer.

¶ Ten sesten daghe sprac Gods woert,

Dat beesten souden comen voert.
Hi wiste wel dat wesen soude,
Dat die mensche die vander moude
Gemaect soude sijn, souden vallen;[78]
Nochtan ontfermes hem met allen,

Ende wilde die mensche beesten geven
Om te verlichten sijn zwaer leven.

Daer na sprac God: 'Maken wi den man!'
Nu merke ende verstae die can:
Te wien sprac God: 'Maken wie'?
Der personen soe sijn drie.
Daer na sprac die Drivoldicheit gemene.
Dan is den mensche niet ere clene,
Datten God maecte bi vorrade.
Al maecte Hi bi sire genade
Alle die ander creaturen,
Hi en sprac niet thare naturen,
Also Hi ten mensche dede.
Ende oec was hi gemaect mede
Na der zielen na Gods beelde;
Dats den mensche grote weelde.
O mensche, nu pens ter vaerde,
Om Hem die u maecte soe waerde,
Dattu niet verboerts sijn rike
Om die genuechte van aertrike!

dat hare die droecheit openbaerde.
Die droecheit noemde God doe harde.
Ende des waters versaminghen,
daer sij alle te samene ghinghen,
dat hiet Hi bi namen zee.
Ende daer naer so maecte Hi mee.
God besach dat het was goet,
ende Hi seide metter spoet:
'Hic wille di gheven cruut
ende hare groeneit comme ut,
daer af comen moeghe saet
ende datter gheboemte up staet
dat appelle draghe na siere maniere
ende vrucht oec meneghertiere.'

Al dat Hi seide was vuldaen,
want sijn wille moeste vulgaen.
Den vierdendaghe macte der ane
onse Here sonne ende mane,
ende die sterren die Hi ghesent
RB 212: ende gheseet heft int firmament.

RB 267 Des v daghes versierde God ons Here
wende, lucht, met groeter ere.
Der lucht gaf Hi dat vlieghen conde,
ende dat svemmende ghinc ten gronde.
Vissche en voghele, dat es waer,
RB 272: maecte Hi beede van watre daer.

RB 281: Den sesten daghe versierde God
De erde ende hiet na sijn ghebod
dat soe beesten brochte voerd.
Hi wiste wel, merct ende hoert,
dat de mensche vallen soude,

maer doer sine dueghet so woude
Hi den mensche beesten gheven
RB 288: omme te verlichtene dat sware leeven.

RB 313: Doe sprac God: 'Make wi den man!'
Nu merct ende verstaet hier an:
tote wien seide Hi: 'Maken wie'?
Der persone so sijn drie.
De Drievoudecheit spreect ghemeene.
Dits den mensche ene here niet cleene,
dattene God makede met voerrade.
Al maecti met sijre ghenade
al de andre creaturen,
Hine sprac niet van hare naturen,
alse Hi tote des menschen dede.
Nochtan was hi ghemaket mede
Na der zielen des Gods ghebelde.
RB 326: Dit was den mensche groete welde.

[78] 'soude vallen': in het handschrift staat 'sonder vallen'.

De bewerker geeft bij de tweede dag een onduidelijke etymologie van het woord 'firmament': het heet firmament omdat het de rand van de wereld bedekt (377-378). Hij heeft deze etymologie overgenomen uit de *Rijmbijbel*, maar daarvan heeft hij te veel weggelaten. In de *Rijmbijbel* is de mededeling namelijk wèl begrijpelijk: God heeft het firmament ook 'hemel' genoemd, omdat het alles bedekt en 'verhemelt' (van een plafond voorziet) (RB 184-187). Ook in deze passage grijpt de bewerker zijn kans om het publiek aan te sporen tot goed gedrag: aan het slot voegt hij vier vermanende regels toe.

Een stuk verder in het eerste boek maakt de bewerker opnieuw gebruik van Maerlants *Rijmbijbel*. Hij gebruikt die tekst bij vragen over het paradijs. Kennelijk is het *Elucidarium* op dit punt in zijn ogen onvolledig. Het *Elucidarium* vertelt over de geneeskrachtige bomen die in het paradijs groeien; over het paradijs zelf wordt weinig meer gezegd dan dat het een 'locus amoenissimus in oriente', een zeer lieflijke plaats in het oosten, is (Lat I.69). Maerlant vertelt in zijn *Rijmbijbel* aanmerkelijk meer. Daarom noteert de bewerker een geheel nieuwe vraag: 'Lieve meester, maect mi wijs, wanneer God maecte tparadijs' (Mnl I.41). Het antwoord hierop, over de schepping van het paradijs op de derde dag, is vrijwel woordelijk overgeschreven uit de *Rijmbijbel*. De bewerker onderbreekt die passage door halverwege zes eigen verzen toe te voegen, die benadrukken dat alleen het offer van Christus de zonden van de wereld kan wegwassen.[79] De bomen in het paradijs komen in de volgende vraag aan bod, 'Of God in tparadijs plante bome' (Mnl I.42). Ook voor deze kwestie vindt de Middelnederlandse dichter de informatie in het *Elucidarium* blijkbaar niet voldoende. Hij schrijft eerst een stuk over uit de *Rijmbijbel*, over de boom des levens en de boom van de kennis van goed en kwaad. Dan volgen acht verzen op basis van het *Elucidarium*, waarin hij schrijft dat er ook een boom staat die ervoor zorgt dat je nooit meer honger zal hebben, en dat een andere boom voorkomt dat je ooit nog moe zult zijn. Hierna gaat hij, nog steeds in Mnl I.42, verder met overschrijven uit de *Rijmbijbel* en vertelt hij over de vier paradijsrivieren. Dit onderwerp wordt niet besproken in het *Elucidarium*.[80]

Hiermee is de beschrijving van het paradijs afgerond. Voor informatie over Adam en Eva zou de bewerker in principe genoeg kunnen hebben aan de gegevens in het *Elucidarium*. Daarin is te lezen dat Adam geschapen en begraven is te Hebron en na zijn schepping in het paradijs werd geplaatst (Lat I.68) en dat Eva geschapen is in het paradijs, uit de zijde van Adam toen hij sliep, opdat zij één vlees en één geest zouden zijn (Lat I.70 en I.71). Toch schrijft de bewerker ook hier over uit de *Rijmbijbel*. De verzen die hij overschrijft, vertellen – met een enkele toevoeging – hetzelfde als het *Elucidarium*.[81] Het lijkt wel of de bewerker de *Rijmbijbel* nu niet zozeer gebruikt als aanvulling bij het *Elucidarium*, maar als manier om het zichzelf gemakkelijk te maken: waarom zelf versregels schrijven als Maerlant alles zo mooi verwoord heeft? Hij pent evenwel niet slaafs over. Waar het *Elucidarium* iets vertelt wat Maerlant niet noemt, voegt hij zelf enkele verzen toe.[82] Zo zijn Mnl I.43 over de

[79] Mnl I.41 gaat zodoende als volgt terug op de *Rijmbijbel*: vs. 876-887 = RB 455-466; vs. 888-893 = eigen toevoeging; vs. 894-899 = RB 467-472.
[80] Mnl I.42: vs. 904-923 = RB 473-490; vs. 924-931 = Lat I.69; vs. 932-945 = RB 491-508.
[81] Niet in het *Elucidarium* maar wel in de *Rijmbijbel*: schepping te Damas (vs. 949 = RB 786), reden van verplaatsing Adam naar het paradijs (vs. 960-973 = RB 509-526), naamgeving van Eva (vs. 986-993 = RB 561-568).
[82] Niet in de *Rijmbijbel* maar wel in het *Elucidarium*: schepping van Adam te Hebron (vs. 952-953), reden dat Eva uit Adams rib gemaakt is (vs. 994-1001).

schepping van Adam en Mnl I.44 over die van Eva beide een vervlechting van versregels van Maerlant met eigen verzen op basis van het *Elucidarium*.[83]

De bewerker gebruikt Maerlants *Rijmbijbel*, kort samengevat, op twee manieren: hij vult zijn informatie uit het *Elucidarium* ermee aan en hij gebruikt Maerlants versregels om uit te drukken wat Honorius al schrijft, zonder dat de bewerker daarvoor zelf hoeft te dichten. Voor nog drie vragen rondom het thema Adam en Eva ontleent hij versregels aan de *Rijmbijbel*. Hij gaat daarbij op dezelfde manier te werk. Hij voegt een nieuwe vraag toe ten opzichte van het *Elucidarium* 'Gaf hem enige cleideren God, als si braken sijn ghebod?' (Mnl I.49). Het antwoord gaat over de symboliek van de kleding waarmee Adam en Eva hun naaktheid bedekten, overgeschreven uit de *Rijmbijbel* en aan het slot op basis van het *Elucidarium* aangevuld met de mededeling dat Adam en Eva zeven uur in het paradijs verbleven.[84] In Mnl I.51 vraagt de leerling in navolging van Lat I.91 waarom Adam en Eva zo kort in het paradijs bleven. De bewerker plakt aan het antwoord Lat I.92 vast, over de cherubijn met het vlammende zwaard die de toegang tot het paradijs belet. Die informatie staat niet alleen in het *Elucidarium*, maar ook in de *Rijmbijbel*. De bewerker gebruikt Maerlants versregels.[85] Op dezelfde wijze is Mnl I.52 een combinatie van het *Elucidarium* (Lat I.93) en de *Rijmbijbel*. De vraag gaat over Adams leven na het paradijs.[86]

Nauwkeurig componeert de Middelnederlandse dichter op die manier een zo volledig mogelijk verhaal over Adam en Eva in het paradijs, met gegevens uit de *Rijmbijbel* en het werk van Honorius. Hij kiest uit de *Rijmbijbel* wat hij gebruiken kan en vervlecht die geleende verzen met eigen versregels op basis van het *Elucidarium*. Maar hij verliest zich niet in Maerlants tekst. Na Mnl I.52 slaat hij de *Rijmbijbel* dicht om zich weer uitsluitend op zijn primaire bron te concentreren. Hij rondt de vragen over Adam en Eva af door Lat I.94-I.101, over de kern van de zondeval, te bewerken tot Mnl I.53, I.54 en I.55. Daarna gaat het over het probleem van de verlossing. Voorlopig is de bewerker weer tevreden met wat Honorius hem biedt.

Maerlants Spiegel historiael

In de loop van het tweede en aan het begin van het derde boek voegt de bewerker vijf exempelen in. Dat doet hij voor het eerst bij de bewerking van Lat II.62 in Mnl II.34. Hierin zet de meester uiteen dat kleine kinderen zonder oordeel in het hemelrijk zullen worden opgenomen, maar dat kinderen van vijf jaar en ouder rekenschap moeten afleggen voor hun daden. De bewerker voegt aan zijn bewerking van het Latijnse antwoord een verhaaltje toe over een vijfjarig kind dat begon te vloeken zodra het ergens boos over was. Toen dat weer een keer gebeurde, nam de duivel het mee naar de hel. Dit exempel laat zich herleiden tot de *Dialogi* van Gregorius de Grote, waaruit Vincentius van Beauvais het in de dertiende eeuw overnam in zijn *Speculum historiale*.[87] Hetzelfde exempel is vervolgens opgenomen in de Middelnederlandse bewerking daarvan, de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant. Het verhaal zoals

[83] Mnl I.43: vs. 949 = RB 786; vs. 952-953 = Lat I.68; vs. 954-959 = RB 787-792; vs. 960-973 = RB 509-526. Mnl I.44: vs. 978-993 = RB 555-568; vs. 994-1001 = Lat I.71.

[84] Mnl I.49: vs. 1083-1094 = RB 753-758 en 765-766; vs. 1095-1098 = Lat I.90.

[85] Mnl I.51: vs. 1115-1128 = Lat I.91; vs. 1129-1139 = RB 793-796 en RB 803-808; vs. 1140-1147 = eigen toevoeging (strekking: dankzij Jezus' kruisdood is het paradijs weer toegankelijk).

[86] Mnl I.52: vs. 1154-1157 = RB 781-784; vs. 1158-1169 = RB 826-836; vs. 1178-1183 = RB 837-842; de overige versregels zijn gebaseerd op Lat I.93.

[87] Zie Tubach 1969. Het exempel is te vinden in Gregorius *Dialogi* Liber IV, 19. De andere vier exempelen zijn ook alle terug te vinden in dat werk: Liber IV, 59 (Mnl II.74), 53 (Mnl II.76), 48 en 49 (Mnl III.2). Vertaling Bartelink en Van der Meer 2001, 273-274, 330, 322-323 resp. 317-318.

Maerlant het verwoordt, blijkt opvallende overeenkomsten te vertonen met dat in de *Vers-Lucidarius*:[88]

***Vers-Lucidarius* 3348-3352**	***Spiegel historiael* III Partie, boek 7, cap. 40, vs. 11-12**[89]
Wat segdi van kindren die iaren iii	
Of iiii sijn out? Berrichtes mie.	
Verstant, clerc, ende wille gedogen:	Nochtan kindere, die spreken mogen,
Alle die niet spreken en mogen	Sijn vele diere niet toe dogen.
(…)	(…)
***Vers-Lucidarius* 3372-3391:**	***SpH* 15-48:**
	Want een man in dese stat
	Van ons allen bekennet sat,
	Omtrent III jaer es dat ghone,
Dit willic u in een bispel	
Bedieden ende proven wel:	
Het was een man ende had i kint,	Ende hi hadde eenen sone.
	Omtrent V jaer hadde dat kint,
Dat met herten hadde gemint.	Dat haddi te sere ghemint.
Om trint so wast v jaer out	
Dat sire becochte sine scout.	
Dat kint was van sulker sede,	Dat kint was van sulken zeden,
Quam hem toe enich onvrede,	Quam hem ane iet onvreden,
So sprac lachter ende onnere	So spraect lachter ende onnere
Der mogenthede van onsen Here,	Der mogentheit van onsen Here,
Dat alte sware te noemen es.	Dat te zwaer te seggene es.
Des kints vader en rocht niet des	Die vader en achte niet des.
Ende liets hem gebruken al.	
Daert af had zwaer misval!	
	So dat hem anequam ziecheit groot
	Dat kint ende tijdde der doot.
	Die vader, seiden si diet saghen,
	Hilt inden scoot ende begant clagen.
	Dat kint sach ende verheeste
	Met beweenden ogen quade geeste.
	Omme te nemene algader.
	Twee waerf riept: ‘Hulpe, hulpe, vader!’
Want daer tsat op swaders scoet	Ende keerde dansichte ins vaders scoot,
Ende hadde bliscap groot,	Van vreesen diet hadde so groot.
	‘Wat siestu?’ sprac hi, ‘lieve sone!’
	Bevende antworde tgone:
	‘More,’ seide het, ‘hebbic ghesien,
	Die mi henen willen tien.’
	Ende te hant daer uptie stede
	Lachteret Gods mogenthede,
	Ende staerf, alst met rechte soude,
	Omme dat onse Here togen woude,
	Dat hi bi sire onhovescher talen
Quam die duvel; doe wast gevee	Den duvel dat kint liet halen,
Ende brac hem den hals ontwee	
Ende vordet mit hem ter hellen.	

[88] Van Dijk vermeldt in 1973 over de *Vers-Lucidarius* dat er ‘enkele opvallende gelijkenissen met passages in Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* en *Spiegel Historiael*’ zijn (Van Dijk 1973, 285). Hij baseert zich daarbij op Schreiber 1944, 34 en 40-42.

[89] De tekst uit de *Spiegel historiael* wordt geciteerd uit de editie van De Vries en Verwijs 1863.

Dus gevielt als ic u telle.

Daert af die vader niet en scout
In sinen levene, alst was out.

De bewerker heeft dit exempel dus grotendeels overgeschreven uit de *Spiegel historiael*. Dit verhaal over een vijfjarig kind dat wordt afgerekend op zijn zonden sluit naadloos aan bij de inhoud van Lat II.62. Maar het is kennelijk in de ogen van de bewerker te lang. Details in het verhaal – het kind werd eerst ziek en zag Moren op zich afkomen – zijn weggelaten, de hoofdlijn is overgenomen.

Tegen het eind van het tweede boek komen zowel in het *Elucidarium* als in de *Vers-Lucidarius* de sacramenten aan de orde: wat baat het heilig oliesel (Lat II.94/Mnl II.66), wat baten biecht en penitentie (Lat II.95/Mnl II.67), in hoeverre is de doop van belang (Lat II.97-98/Mnl II.69-71), en hoe erg is het om onvoorbereid – dus zonder tijd te hebben voor biecht of zalving – te sterven (Lat II.101-102/Mnl II.72-73)? Temidden van de verhandelingen over doop, oliesel en biecht wil de bewerker blijkbaar ook iets zeggen over het belang van de mis. Hij kiest er daarom voor om een vraag toe te voegen, Mnl II.74: 'Helpen die messen yet den levende in sijn verdriet?' Dat kan hij moeiteloos doen doordat hij precies deze vraag behandeld ziet in de *Spiegel historiael*, en wel op een plaats vlakbij het al gebruikte verhaal over het vloekende kind. In hetzelfde zevende boek van partie III staat een exempel over een man die in een kerker vastgeketend was. Zijn vrouw bracht telkens op een vaste dag een offer voor hem. Toen hij weer vrijkwam, vertelde hij haar dat hij niet wist hoe het kwam dat hij was bevrijd (of, volgens de *Vers-Lucidarius*: dat hij telkens op een bepaalde dag niet geketend was). Daarop realiseerde zij zich dat zijn bevrijding veroorzaakt was door de missen die ze aan hem liet opdragen:

***Vers-Lucidarius* 4625-4646**	***Spiegel historiael* III Partie, boek 7, cap. 51, vs. 1-12**
Meester, helpen die messen yet	
Den levende in sijn verdriet?	
Men heeft vonden te meniger stede	Oec heeftmen vernomen mede,
Dat messen ende ander bede	Dat die messe, zanc ende gebede
Den levenden heeft goet gedaen,	Den levenden hevet goet gedaen:
Als hi in node was bevaen.	
Dat heeft men ondervonden wel.	
Nu hore hier af i bispel.	
Een man was van sinen vianden	Want het was een man gevaen
In prisone mit zwaren banden.	
Ende wet dat sijn wijf plach	Van vianden, daer sijn wijf af plach
Over hem tofferen op silken dach.	Te offren up somegen dach.
Als die man quam tsinen wive	
Seide hi haer: 'Doe ic was keitive	
Gevaen, daer ic zwaerlike lach,	
Soe was emmer somige dach	
Dat ic was onbonden ende vri,	Die wart ontsleghen ende al vri,
Maer ic en weet die reden twi.'	Nochtan en wisti niet waerbi.
Doe hi haer vertrac sine clage,	Doe hi dit telde in sijn claghen,
Doe pensede soe om die dage,	Wart twijf geware van dien daghen,
Also messen ende gebede	Doe soe messe ende ghebede
Met offerande over hem doen dede.	Ende offerande voer hem dede.

Na Mnl II.74 volgt de bewerker zijn Latijnse bron: is het schadelijk voor de ziel wanneer men buiten het kerkhof begraven wordt (Lat II.103/Mnl II.75) en is de ziel er altijd mee geholpen dat het lichaam een graf krijgt in gewijde grond (Lat II.104/Mnl

II.76)? Die laatste vraag komt ook in de *Spiegel historiael* aan de orde. Maerlant vertelt daarin een exempel naar aanleiding van de kwestie 'Hoe dat tkerchof niet en helpt den quaden'.[90] Een bisschop genaamd Felix zei ooit dat hij een kuise non kende met een scherpe tong, die na haar dood in de kerk begraven werd. 's Nachts kreeg de koster een visioen waarin haar lichaam uitgegraven werd, voor het altaar gezet en in twee stukken gesneden. De ene helft verbrandde direct, de andere helft bleef ongeschonden. De dag daarna zag men op de steen voor het altaar sporen van het vuur, alsof er een menselijk lichaam was verbrand. Dit exempel (zoals reeds kort aangehaald in § 2.2 'Concretiseringen' hierboven) is bij uitstek geschikt voor de *Vers-Lucidarius* – het sluit zo precies aan bij de uit het *Elucidarium* overgenomen vraag dat het bij wijze van spreken lijkt alsof het ervoor geschreven is. De bewerker schrijft het verhaal dan ook vers voor vers over en maakt ook voor de inleidende verzen dankbaar gebruik van de *Spiegel historiael*.[91]

Met Mnl II.76 eindigt boek 2 in de *Vers-Lucidarius*. De volgende vraag, Mnl III.1, gaat terug op Lat III.1. De leerling wil weten wat er gebeurt met de ziel als men sterft. Het *Elucidarium* beperkt zich tot de zielen die naar de hemel gebracht worden, maar de *Vers-Lucidarius* vermeldt ook wat er gebeurt met de ongelukkigen die naar de hel moeten. Die toevoeging kan gezien worden als een van de vele waarin de bewerker extra nadruk wil leggen op de hel. Daarop volgt Mnl III.2, een toevoeging ten opzichte van het *Elucidarium.* Mnl III.2 bestaat uit twee exempelen. Het ene gaat over een heilige man die na zijn dood aan zijn leerlingen verscheen en vertelde hoe vriendelijk hij in het hiernamaals was ontvangen. Het andere gaat over een monnik genaamd Antonius, die de Schrift grondig bestudeerde op zoek naar woorden van berouw waarmee hij in de hemel hoopte te kunnen komen. 's Nachts, na het bidden, kreeg hij in een visioen te horen dat het uur van zijn dood geslagen had. Hij vernam dat hij zijn zonden moest opbiechten, opdat ze hem vergeven zouden zijn. De volgende nacht stierf hij en werd hij naar de hemel gevoerd. Deze twee verhalen zijn overgenomen uit de derde partie van de *Spiegel historiael*, boek 7, hoofdstuk 47, waarin ze net als in de *Vers-Lucidarius* direct na elkaar opgeschreven zijn. De bewerker vindt ze blijkbaar zo geschikt dat hij er een nieuwe vraag voor opschrijft: 'Bericht mi meester, op minne groot, hoe God die sine troest ter noot' (Mnl III.2).[92] Deze exempelen zijn een ondersteuning van de veelvuldige waarschuwingen en vermaningen. Ze maken duidelijk dat het uiteindelijk goed kan komen met de mensen die goed leven.

De vijf besproken exempelen zijn de enige die de bewerker overschrijft uit de *Spiegel historiael*. Die tekst bevat echter talloze verhalen die in de *Vers-Lucidarius* bepaald niet zouden misstaan. Maar de bewerker beperkt zich tot deze vijf. Dat was wellicht noodgedwongen: het is maar de vraag of hij een volledige *Spiegel historiael* tot zijn beschikking had. Vanwege de omvang van het werk – het telt inclusief de toegevoegde stukken van Lodewijc van Velthem en Philip Utenbroeke zo'n 189.000 verzen – werd de tekst in veel gevallen slechts gedeeltelijk afgeschreven.[93] Het is wat dat betreft opvallend dat de bewerker uitsluitend citeert uit het zevende boek van de

[90] SpH Partie III, boek 7, cap. 48, vs. 1-32.
[91] Mnl II.76: vs. 4675-4678 = Lat II.104; vs. 4679-4682 = SpH 1-4 (van Partie III, boek 7, cap. 48); 4683-4698 = Lat II.104; 4699-4704 = Lat II.105; vs. 4705-4706 = eigen toevoeging; vs. 4707-4728 = SpH 11-32; vs. 4729-4734 = eigen toevoeging.
[92] Mnl III.2: vs. 4760-4804 = SpH 1-44 (van Partie III, boek 7, cap. 47).
[93] Voor de omvang van de *Spiegel historiael* zie Biemans 1997, 28-30. Slechts gedeeltelijk kopiëren van het werk in Van Oostrom 1996, 383-384. Zie voor de overlevering van de *Spiegel historiael* Biemans 1997 (over al dan niet volledig kopiëren o.a. p. 96).

derde partie, en zelfs niet uit dat gehele zevende boek, maar slechts uit de latere hoofdstukken. Desalniettemin blijft het opmerkelijk dat de bewerker niet meer dan deze vijf exempelen heeft overgenomen. Wellicht wil hij, hier en bij zijn omgang met de *Rijmbijbel*, zich toch beperken. Het *Elucidarium* moet de belangrijkste bron voor hem blijven. Na deze exempelen laat de bewerker de *Spiegel historiael* voor wat hij is en concentreert hij zich in navolging van het *Elucidarium* op het lot van de mens na de dood – een onderwerp dat van zichzelf minstens zo sterk tot de verbeelding spreekt als een exempel.

De Duitse Lucidarius

De Middelnederlandse dichter heeft naast deze twee werken van Jacob van Maerlant nog een tekst bij de hand die hij kan gebruiken als aanvulling, zo wordt duidelijk als we andere toevoegingen ten opzichte van het *Elucidarium* bekijken.

Na schepping en zondeval komen in het eerste boek van het *Elucidarium* en de *Vers-Lucidarius* allerlei vragen aan de orde over engelen en gevallen engelen. Honorius gaat het vervolgens hebben over het paradijs en Adam en Eva – onderwerpen waarvoor de Middelnederlandse bewerker te rade zal gaan bij de *Rijmbijbel* – maar de bewerker vindt misschien dat er iets ontbreekt. In de voorgaande vragen heeft hij het in navolging van het *Elucidarium* gehad over de schepping van hemel en aarde, de schepping van engelen en hun val, maar er is nog niets gezegd over het ontstaan van de hel. Ook verderop in de tekst zal er geen ruimte zijn om daarover te beginnen: op het paradijs volgt de zondeval en die leidt in de Latijnse tekst tot de kwestie van de verlossing, met als gevolg dat de tekst dan gaat over Jezus' leven en kruisdood. Nu hij bezig is met vertellen over de schepping, wil de bewerker blijkbaar ook iets kunnen zeggen over de schepping van de hel. Dat doet hij dan ook: in Mnl I.38 vertelt hij dat de hel geschapen werd op het moment dat Lucifer en de zijnen vielen. Aansluitend legt hij uit dat de hel gelegen is aan het uiteinde van de wereld en dat hij van boven smal en van onderen wijd is, maar dat niemand de omvang ervan weet behalve God. In Mnl I.39 zegt de meester dat hij de zeven namen van de hel zal noemen. Hij noemt er vervolgens zes: Lacus mortis, Stagnum ignis, Oblivionis terra, Tartarus, Jehenna en Herebus. Daarna vraagt de leerling in Mnl I.40 welk licht er scheen voordat er een zon was. Het antwoord luidt dat dat licht afkomstig was van de engelen en volgens 'sommige boeken' van een wolk.

Waar kan de bewerker deze informatie hebben gevonden? Ze staat niet in het *Elucidarium*. Het is niet ondenkbaar dat de bewerker naast het *Elucidarium* ook andere werken van Honorius Augustodunensis kent. Honorius heeft diverse gegevens over de hel opgeschreven in een korte paragraaf in zijn *Imago mundi*.[94] Hierin zet hij allereerst de etymologie van het woord 'inferno' uiteen (de hel is 'inferius', laag, gelegen) en legt hij uit dat de hel zich in het midden van de aarde bevindt, waarna hij over de vorm van de hel opmerkt dat deze 'inferius dilatatus superius coangustatus' (van onderen verwijd, van boven vernauwd) is. Tot slot licht Honorius de elf namen van de hel toe: Lacus mortis, Stagnum ignis, Terra tenebrosa, Terra oblivionis, Tartarus, Gehenna, Erebus, Barathrum, Acheronta, Styx en Phlegeton. Al met al zijn er dus grote overeenkomsten met de *Vers-Lucidarius*: de zes namen die de Middelnederlandse bewerker noemt, zijn alle zes in dezelfde volgorde opgenomen in Honorius' tekst en ook bij Honorius is de hel van boven smal en van onderen wijd. Maar we missen in de *Imago mundi* elke vermelding van de schepping van de hel. Bovendien klopt de ligging van de hel 'in medio terrae' niet met de plaats 'inder

[94] Cap. XXXVII (Migne 1895, kolom 133). Of cap. 36 en 37 in de editie van Flint 1982b, 66-67.

werelt ende' volgens de *Vers-Lucidarius*. Met de *Imago mundi* van Honorius Augustodunensis zitten we weliswaar dicht bij de bron voor de vragen I.38-I.40, maar die tekst kan niet alle gegevens verschaft hebben.

De *Imago mundi* is – naast het *Elucidarium* – een van de belangrijkste bronnen voor de Duitse *Lucidarius*. De auteur van die tekst ontleent veel gegevens over de hel aan de *Imago mundi*.[95] Wanneer we de desbetreffende passage uit de Duitse *Lucidarius* nu naast de *Vers-Lucidarius* leggen, blijken de overeenkomsten tussen de twee teksten frappant te zijn.[96] In tegenstelling tot de *Imago mundi* vertelt de Duitse *Lucidarius* net als de Middelnederlandse allereerst wanneer de hel geschapen werd: bij de val van Lucifer.[97]

Duits I.15 Wenne wart die Helle geschafen?
In der selben Wile, do der Sathanas dez gedathe, daz er sich wider Got sazte, do wart die Helle von Gotis gebote.

Wanneer was die helle gemaect,
Daer die menege bi ontraect?
Als Lucifer ende sine ghesellen
Inder hoverde vellen,
Waren si mit mitten godliken gebode
Gheworpen inder hellen node.
(802-807)

Daarop vertelt de Duitse *Lucidarius*, alweer net als de Middelnederlandse, dat de hel aan het uiteinde van de wereld te vinden is en ondraaglijk duister is:[98]

Duits I.16 Wa ist die Helle?
Die Helle, die wir heisen die inner Helle, die ist an deme Ende der Erden unde ist an der Stete, dar vor Nebele noch vor Vinsterin nie dehein lebender Mensche bekom.

Die staet inder werelt ende,
Daer sijn si mit groten scende,
Inde deemsterheden daer geen man
Van vulen stancke gedueren can.
(808-811)

Net als in de *Imago mundi* wordt verteld over de vorm van de hel. Echter, zowel de Duitse als de Middelnederlandse *Lucidarius* voegen hieraan toe dat alleen God weet hoe wijd de hel is:

Duits I.17 Hat die Helle Grunt?
Die Helle ist obnan enge unde unden wit, daz der Wite nieman athe weiz wen Got eine. Den Grunt ervant nie dehein man. Wen die Bůch sagent, daz manic Sele ewecliche dar in vallent unde doch den Grunt nie mer besůchent.

Oec willic dat ghijs seker sijt:
Si is boven nauwe ende beneden wijt.
Die wide en mach nieman weten
Dan God, diet al hevet gemeten.
(812-815)

---

[95] Sturlese 1992, 257-259.
[96] Schorbach 1894, 225-226. Nadere uitwerking bij Muusers 1988, 35-38.
[97] De Duitse *Lucidarius* wordt geciteerd uit de editie van Gottschall und Steer 1994, waarbij moderne interpunctie is aangebracht en het gebruik van u/v en i/j is genormaliseerd.
[98] Hier doet zich evenwel een probleem voor. De *Imago mundi* heeft het over 'igne et sulphure horridus', de Duitse *Lucidarius* heeft het over 'vor Nebele noch vor Vinsterin', maar de *Vers-Lucidarius* heeft een combinatie: duisternis (alleen in het Duits) en stank (alleen in het Latijn). Zeer waarschijnlijk is dit verschil veroorzaakt doordat de bewerker een handschrift gebruikte met daarin een op dit punt licht afwijkende versie van de Duitse tekst.

Hiermee eindigt Mnl I.38. In Mnl I.39 vertelt de bewerker vervolgens over de benamingen van de hel.

Duits I.18 Wi manigen namen het die helle?
Cehene.

Bericht mi meester, lieve geselle
Hoe menege pine is in de helle?[99]
Clerc, van pinen ende van misquame,
So heeft die helle vii name
(816-819)

De Middelnederlandse *Lucidarius* zegt dat er zeven namen zijn maar noemt er niet meer dan zes. In de opsomming die volgt slaat hij vergeleken met de *Imago mundi* en de Duitse *Lucidarius* Terra tenebrosa, tussen Stagnum ignis en Terra oblivionis, over. In het Duits beginnen de mededelingen over Terra tenebrosa en over Terra oblivionis met dezelfde formule: 'Sie heizet ouch Terra tenebrosa, daz ist die…', en: 'Sie heizet ouch Terra Oblivionis, daz ist die…'. De bewerker, of een kopiist, kan zich daardoor vergissen en per ongeluk de eerste van de twee overslaan. Hij wil dus de eerste zeven van de elf namen overnemen en kondigt dat aan, maar vergist zich en komt niet verder dan zes.

De Middelnederlandse bewerker doet in de toelichting op de namen diverse mededelingen die hij niet aan de *Imago mundi* maar wel aan de Duitse *Lucidarius* ontleend kan hebben. Dat gebeurt al bij de eerste naam, Lacus mortis:

Duits I.19 Die solt du mir sagin unde waz si betúten.
Si heizet an der Scrift Lacus Mortis, daz ist ein Se dez Dodez. Wen die Selen, die in die selben Helle koment, die koment niemer daruz.

Men seit dat een helle is
In Latine geheten Lacus mortis,
Dat bediet ene zee der doot.
Die ziele die coemt in dier noot,
En heeft nemmermere genade.
Wat saken men over hare dade,
So blijft ewelike in de stede.
(820-826)

De *Imago mundi* verklaart deze naam vanuit het gegeven dat de zielen in de Lacus mortis waarlijk sterven ('veraciter moriuntur'). Het Duits en het Middelnederlands daarentegen melden dat de zielen nooit meer weg kunnen uit deze plaats. Bij de volgende naam, Stagnum ignis, schrijft Honorius dat de zielen hier ondergaan zoals een steen ondergaat in de zee. Maar zowel het Duits als het Middelnederlands trekken een vergelijking met een steen in de zee die nooit meer droog wordt:

Sie heizet ouch Stagnum Ignis, daz ist ein Se dez Fúres. Wen alse der Stein an dez Meres Grunde niemer truken wirt, also erkolent die Selen niemer, die dar in koment.

Scagnum ignus hiet si mede,
Dat bediet een pine van viere,
Want soe is van sulker maniere:
Also heeft die steen die leet inde zee
Der droge en waert nemmermee,

[99] De vraag 'Hoe menige pine is in de helle?' sluit goedbeschouwd niet aan bij het antwoord over de namen van de hel. Waarom de bewerker de vraag zo heeft geformuleerd, is onduidelijk. Misschien is de reden erachter dat hij bij elke naam iets vertelt over de kwelling waar die naam van afgeleid is.

Twater blijft emmer boven,
Also eest bider zielen verscoven,
Die eewelike sonder inde moet
Bernen in de helsche gloet,
Ende altoes coude ende hitten bevoelen,
Sonder lavenesse ende sonder coelen
Te hebben nemmermeer daerna.
(827-838)

De derde naam, Terra tenebrosa, ontbreekt als gezegd in het Middelnederlands. De toelichting bij de drie namen die in het Duits daarop volgen, Terra oblivionis, Tartarus en Gehenna, wijkt in het Duits en het Middelnederlands niet wezenlijk af van die in de *Imago mundi*.[100]

Vervolgens gaat de Duitse tekst net als de Latijnse verder met Baratrum, Stix, Acheronta en Flegeton (waarbij in het Duits de volgorde van Stix en Acheronta is omgedraaid). De Middelnederlandse tekst beperkt zich echter tot de eerste zes namen. Al met al zijn de overeenkomsten tussen de *Vers-Lucidarius* en de Duitse *Lucidarius* hier aanmerkelijk groter dan die tussen de *Vers-Lucidarius* en de *Imago mundi*. De bewerker heeft zijn gegevens over de hel dus niet overgenomen uit de *Imago mundi* van Honorius, maar uit een Duitse tekst waar de *Imago mundi* bron voor was.

Dat de bewerker inderdaad deze Duitse bron heeft gebruikt, blijkt ook uit de volgende vraag (Mnl I.40). Deze vraag ontbreekt in het *Elucidarium*. De gegevens zijn opnieuw terug te vinden in de Duitse *Lucidarius*:

Duits I.29 Waz Liehtes waz, e die Sunne schein?
Sumeliche Bůch sprechent, die Welt were alle erlúhtet von dem Liehte, daz von den Engelen schein. Sumeliche Bůch sprechent, min Trehtin hete geschaffen ein vil liehtes Wolken, da von die Welt erlúhtet were.

Meester, soudi berechten connen,
Wat liechte was eer quam die zonne?
Clerc, verstant mine tale,
Ic sal di berechten wale.
Licht quam eerst vanden claren
Steden der inghelen in waren.
Maer somme boken die liën mede
Ende seggen dat God wesen dede
Ende wolken licht hem verbaerde,
Daer die werelt mede verclaerde,
Tot dien datter sonnen claerhede
Die werelt verlichte in elken stede.
(864-875)

Voordat er een zon was, werd de aarde verlicht door engelen, maar volgens sommige boeken door een wolk. Getrouw neemt de bewerker deze gegevens over uit de Duitse tekst.[101]

[100] Er zijn slechts twee verschillen. De toelichting bij Gehenna is in het Duits dezelfde als in het Latijn (ons vuur is slechts een schaduw van dat vuur), maar de Middelnederlandse bewerker schrijft iets anders (wie in dat vuur komt, vindt nooit meer verkoeling). In het Middelnederlands is hier bovendien de volgorde veranderd: waar het Latijn én het Duits de volgorde Tartarus – Gehenna – Erebus hebben, schrijft de bewerker Tartarus – Erebus – Gehenna.

[101] In theorie kan een dergelijke overeenkomst veroorzaakt zijn door een gemeenschappelijke bron. Was dat bij de eerdere voorbeelden, afkomstig uit de *Imago mundi*, wellicht nog denkbaar, hier is dat zeer onwaarschijnlijk: de Duitse auteur heeft zijn informatie ontleend aan meerdere bronnen (zie Hamm 2002a, 105-106).

Ook in twee passages die teruggaan op het *Elucidarium*, beide in het eerste boek, vinden we invloeden van die Duitse tekst terug. Dit is het geval in de allereerste vraag van de *Vers-Lucidarius*: wat moeten wij over God geloven? De vraag is een bewerking van Lat I.2. Maar daar voegt de bewerker twee dingen aan toe: dat hij zich in zijn antwoord zal beperken tot hetgeen *leken* mogen weten – het *Elucidarium* heeft het op deze plaats over *mensen* – en dat God zonder begin en zonder einde is. Deze twee gegevens kon de bewerker niet aantreffen in zijn Latijnse brontekst, maar wel in de Duitse *Lucidarius* (Du I.5):

> Nu solt du mir sagen von der Gescóphede dez Himels unde der Erde unde von den Dingen, die Got dar inne geschaphen hat.
> Von Gote geturre wir nith ze verre gereden, wan die Leigen kemint lithe in einen grozen Zvivel, so sie ze tiefe Rede vernement, der sie sich verstan nith enmúgen. Jedoch suln wir gelůben, daz Er ie waz unde iemer ist.

Over God mag tegenover 'die Leigen' niet te veel gezegd worden, God die 'ie waz unde iemer ist': net als in de *Vers-Lucidarius*.

In Mnl I.15 vraagt de leerling of God alleen was voordat Hij de wereld maakte. De meester legt uit dat God de gehele schepping al in gedachten had, zoals een timmerman eerst een ontwerp maakt. Exact dezelfde informatie is te vinden in Lat I.15. Maar de Middelnederlandse vraag eindigt met een opmerking die niet in het *Elucidarium* te vinden is:

> Voer dien dat God die werelt maecte
> Ende alle dinc der in gestaecte,
> Waest niet dan een deemsterhede,
> Hiet caos; dits waerhede.
> (323-326)

De mededeling dat er voor de schepping duisternis heerste, en dat die duisternis chaos genoemd wordt, staat wel in de Duitse *Lucidarius*:

> Duits I.8: Wie stůnt ez, e die Welt wurde?
> Do waz núwen ein Visterin, die hiez Kaoz. Wan do waren die vier Elemente sament.

'Een deemsterhede, hiet caos' is een woordelijke vertaling van 'ein Visterin, die hiez Kaoz'.

De conclusie uit bovenstaande kan niet anders zijn dan dat de dichter van de *Vers-Lucidarius* naast zijn Latijnse bron ook de Duitse bewerking ervan heeft geraadpleegd. Ontleningen aan de Duitse *Lucidarius* treft de lezer echter, opvallend genoeg, alleen aan in het eerste boek. De reden daarvoor is misschien te vinden bij de verschillen tussen de drie boeken van de Duitse *Lucidarius*. De Duitse auteur nam voor het eerste boek achttien vragen uit het *Elucidarium* min of meer getrouw over,[102] maar baseerde zich verder vooral op andere bronnen. Het eerste boek van de Duitse *Lucidarius* gaat grotendeels over aardrijkskundige en kosmologische kwesties. Voor het tweede boek, dat geheel gewijd is aan liturgische vragen, nam de Duitse auteur niets over uit het *Elucidarium*, maar het derde boek is een vertaling van het *Liber tertius* van dat Latijnse werk en behandelt dan ook vragen rondom het einde der tijden en het hiernamaals. Wie een bewerking maakt van het *Elucidarium* en niet te ver van de hoofdlijn van die tekst wil afwijken, heeft niet veel aan het tweede boek van de

[102] Het aantal 18 is ontleend aan het overzicht in Gottschall 1992, 125.

Duitse *Lucidarius* omdat dat in het geheel geen raakvlakken meer heeft met het *Elucidarium*. De bewerker kan alleen in boek I en boek III informatie vinden die aansluit bij zijn tekst. Boek III, dat zeer dicht bij het *Elucidarium* blijft, biedt hem daarbij geen nieuwe informatie, zodat hij alleen in het eerste boek nieuwe en bruikbare gegevens tegenkomt. Bovendien werkte hij misschien met een onvolledige Duitse tekst. Dat is niet onaannemelijk wanneer we ons realiseren dat de Duitse *Lucidarius* vaak slechts gedeeltelijk werd afgeschreven. In de jongste inventarisatie van overgeleverde Duitse *Lucidarius*-handschriften bestaat ongeveer veertig procent uit alleen het eerste boek (of het eerste en een klein deel van het tweede boek), veertig procent bestaat uit de eerste twee boeken, en nog geen twintig procent van de manuscripten bevat ook het derde boek.[103] Er is zo gezien een goede kans dat de bewerker eenvoudigweg alleen het eerste of alleen het eerste en het voor zijn tekst onbruikbare tweede boek kent.

De vraag is nu evenwel of de bewerker gebruik heeft gemaakt van de Duitse *Lucidarius* zelf. De Duitse tekst is immers ook een keer getrouw in het Middelnederlands vertaald. De eerste vraag daarbij is of die vertaling oud genoeg is om een bron voor de *Vers-Lucidarius* geweest te zijn. Over de berijmde *Vers-Lucidarius* is op basis van bovenstaande met zekerheid te zeggen dat hij ontstaan moet zijn na de *Rijmbijbel* uit 1271 en de *Spiegel historiael* van rond 1288.[104] Het oudste overgeleverde afschrift van de *Vers-Lucidarius* is dat in de Kampse fragmenten uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, waarmee de tekst zich laat dateren in de periode 1288-1350. De vertaling van de Duitse *Lucidarius* is hoogstwaarschijnlijk in dezelfde periode geschreven. De eerste twee boeken hiervan zijn overgeleverd in het relatief jonge handschrift L, dat vervaardigd is in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Voor de datering is het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift G, waarin slechts een excerpt is opgenomen, interessanter: dit handschrift stamt nog uit het tweede kwart van de veertiende eeuw. De vertaling waar het excerpt uit overgenomen is, moet dus net als de *Vers-Lucidarius* geschreven zijn vóór 1350. Misschien kon de dichter van de *Vers-Lucidarius* dus niet alleen gebruik maken Duitse *Lucidarius*, maar ook van de Middelnederlandse vertaling daarvan.

Welk van de twee heeft hij in dat geval op zijn werktafel liggen? Omdat de vertaling zo dicht op het Duitse origineel blijft, is dat zeer moeilijk vast te stellen. Enkele kleine aanwijzingen doen evenwel vermoeden, dat hij de Duitse *Lucidarius* heeft geraadpleegd.[105]

De eerste aanwijzing biedt de volgorde van de namen van de hel in Mnl I.39. De Duitse tekst heeft Terra tenebrosa – Terra oblivionis – Tartarus, in de prozavertaling is Tartarus tussen de twee *Terrae* in komen te staan (Terra tenebrosa – Tartarus – Terra oblivionis)[106] en in de *Vers-Lucidarius* ontbreekt Terra tenebrosa, maar volgt Tartarus net als in het Duits op Terra oblivionis. De volgorde Terra oblivionis – Tartarus kan de bewerker dus alleen overnemen uit de Duitse, niet uit de Middelnederlandse tekst. Maar in het vervolg van de opsomming wijkt de *Vers-Lucidarius* van beide andere teksten af. Op Tartarus volgen in de *Vers-Lucidarius* eerst Erebus en daarna Gehenna, terwijl in zowel het Duits als de prozavertaling de

[103] Zie over de overlevering van de Duitse *Lucidarius*: Gottschall und Steer 1994, 11*-19*.
[104] Maerlant werkte in 1285-1286 aan de derde partie (waar de exempelen aan ontleend zijn) en staakte zijn werk aan de *Spiegel historiael* rond 1288, zie Berendrecht 1996, 140 en Van Oostrom 1996, 370.
[105] Ook Muusers 1988, 38-39 kwam tot die conclusie, maar op basis van enkele andere argumenten.
[106] Hierbij gaat het om de tekst in het Londense handschrift. Alleen daarin is de prozavertaling uit het Duits immers geheel overgeleverd.

volgorde van die twee andersom is. Het is daarom riskant om al te veel conclusies te willen verbinden aan de volgorde van de namen.

Een tweede aanwijzing bevindt zich in de toelichting op het woord Erebus. Volgens het Duits is de hel vol met 'fúriner natheren' (vurige adders). Deze omschrijving is in de prozavertaling veranderd in 'draken ende onreyne dyeren'. In de *Vers-Lucidarius* keert echter het 'vurig' uit de formulering van de Duitse tekst terug, terwijl de 'onreine dieren' van de vertaling ontbreken: 'een vierich drake'.

Als derde aanwijzing kan de formulering 'een deemsterhede, hiet caos' uit Mnl I.15 dienen. Deze komt woordelijk overeen met de zin 'ein Visterin, die hiez Kaoz' in Duits I.8, maar wijkt af van de vertaling: 'een duyster cahos' (145).

Maar als het dan daadwerkelijk de Duitse tekst zelf is die de Middelnederlandse bewerker gebruikt, dan dringt de vraag zich op hoe hij daarmee in aanraking is gekomen. Die vraag kan hier niet definitief beantwoord worden – wie weet welke paden deze individuele dichter volgt? – maar een voorzet is wellicht te geven. Zou het niet mogelijk zijn dat hij de Duitse *Lucidarius* in de schoot geworpen krijgt, eenvoudigweg doordat deze tekst ook in zijn handschrift van het *Elucidarium* is opgenomen? Er bestaan handschriften met zowel het Latijnse *Elucidarium* als de Duitse *Lucidarius*, zo blijkt wanneer we de lijsten met overgeleverde manuscripten van elk van de twee teksten naast elkaar leggen. Tussen de lijst van 329 *Elucidarium*-handschriften in Gottschall 1992 en die van 96 Duitse *Lucidarius*-handschriften in Gottschall und Steer 1994 zit een overlap van twee codices: de handschriften München Universitätsbibliothek cod. ms. 2° 731 en Parijs BN cod. lat. 10730.[107] In de Münchense codex, vervaardigd in de periode ca. 1345-1354, treft men het Latijnse *Elucidarium* aan en de eerste twee boeken van de Duitse *Lucidarius*. Daarnaast bevat het handschrift nog enkele Latijnse werken, maar vooral kleine Duitse teksten van onder meer Walther von der Vogelweide (ca. 1170-ca. 1230) en der Stricker (werkzaam tussen ca. 1220 en ca. 1250).[108] Het Parijse handschrift, dat blijkens de explicit bij het *Elucidarium* in 1450 geschreven is, bevat op f. 3r-19r het *Elucidarium* en op f. 232r-234r een gedeelte van het eerste boek van de Duitse *Lucidarius*. Verder staan er in de codex kleine Duitse teksten en meerdere Latijnstalige werken, van onder meer Albertus Magnus (ca. 1193-1280), Thomas van Aquino (ca. 1224/1225-1274) en Hugo van Sint-Victor (ca. 1096-1141).[109] In elk geval van het handschrift in München is zeker dat de twee teksten direct bij elkaar zijn opgeschreven en niet pas bij een latere inbinding werden samengevoegd. Ze zijn geschreven in dezelfde hand, de hand die het grootste gedeelte van het manuscript heeft beschreven; de Duitse *Lucidarius* (f. 137va-154vb) begint bovendien op de versozijde van het laatste folium van het *Elucidarium* (f. 108ra-137ra).[110]

Latijnse autoriteiten

De dichter van de *Vers-Lucidarius* selecteert dus stukken uit Middelnederlandse en Duitstalige literatuur om zijn Latijnse brontekst aan te vullen. Nergens geeft hij aan dat hij hier informatie aan andere teksten heeft ontleend. Op zeven andere plaatsen

[107] Het handschrift in München is nr. 195 in de lijst van Gottschall 1992, 297-306 en nr. 37 in Gottschall und Steer 1994, 11*-19*; het Parijse handschrift is nr. 243 in Gottschall 1992 en nr. 46 in Gottschall und Steer 1994.

[108] Zie over het handschrift: Kornrumpf und Völker 1968, 66-107.

[109] Zie over het handschrift: Lefèvre 1954, 41. Gottschall und Steer 1994, 14* geeft aan welk deel van de Duitse *Lucidarius* in de handschriften is overgeleverd.

[110] Over het handschrift: Kornrumpf und Völker 1968, 66-107. Indeling in handen in het schema op p. 68, opsomming van de werken van hand B (de hand waarin o.a. het *Elucidarium* en de Duitse *Lucidarius* zijn geschreven) op p. 70. *Elucidarium* en Duitse *Lucidarius* genoemd op p. 87-88.

echter laat hij het voorkomen alsof hij citeert uit werk van een Latijnse *auctoritas*: Ambrosius (ca. 339-397), Isidorus van Sevilla (ca. 560-636), Orosius (geboren in 380/385) of Augustinus (354-430).

De eerste keer is dat in Mnl II.19 over de erfzonde. In de voorgaande vraag legt de meester uit dat de mens onrein is omdat hij wordt verwekt met vleselijk genot. De bewerker heeft deze kwestie getrouw overgenomen uit Lat II.37 en II.38. Mnl II.19 gaat vervolgens dieper in op dat probleem: als verwekking nu eenmaal niet kan plaatshebben zonder lichamelijke genietingen, waarom wordt de erfzonde dan zo doorgegeven? De meester antwoordt dat de zonde van Adam als een erfenis van ouder op kind overgaat en dat alleen de doop die kan wegwassen, hetgeen is overgenomen uit Lat II.39 en II.41. In het begin van Lat II.39 staat de gedachte verwoord dat Adams zonde als erfenis wordt overgebracht:

> De misdaad van deze bezoedeling, die de ouders verlaat, wordt als het ware volgens erfrecht overgedragen in de voortbrenging van kinderen en zo worden zij aansprakelijk gehouden voor de schuld van Adam, in wie allen gezondigd hebben en in wie allen gestorven zijn.

De bewerker neemt dit over, maar merkt erbij op dat dit de woorden van Ambrosius zijn:

> Soe sint Ambrosius seit van desen:
> Ghelike dat erve mach verwandren
> Comen van den enen op den andren,
> Also comet die smitte van Adame
> Hier an elxs menscen lichame.
> (3021-3025)

Kent de bewerker zijn klassieken zo goed dat hij zelfstandig een citaat in het *Elucidarium* kan identificeren? Niet noodzakelijkerwijs. Het staat om te beginnen niet vast dat hij het citaat terecht toeschrijft aan Ambrosius. Lefèvre, die in zijn editie de citaten in het *Elucidarium* heeft geïdentificeerd, noemt deze auteur hier niet.[111] De passage laat zich niet terugvinden in het oeuvre van de vierde-eeuwse kerkvader.[112] Bovendien is het misschien niet de Middelnederlandse bewerker zelf die de naam Ambrosius aan het citaat verbindt. In verschillende handschriften van het *Elucidarium* staan in de marges, en soms ook in de lopende tekst, namen van Latijnse *auctoritates* geschreven. Blijkbaar noteerden gebruikers of kopiisten van het *Elucidarium* die bij hun tekst wanneer zij een citaat herkenden of meenden te herkennen, of wanneer een bepaald gegeven hen deed denken aan een passage in een ander werk.[113] Het heeft er alle schijn van dat de Middelnederlandse bewerker een *Elucidarium*-handschrift gebruikt waarin zulke marginale glossen geschreven staan. En hoewel hij misschien nooit ook maar een letter van Ambrosius gelezen heeft, neemt hij diens naam over in zijn tekst. De dichter is zich er blijkbaar van bewust dat dergelijke klinkende namen zijn *Vers-Lucidarius* van meer gewicht kunnen voorzien.

Ambrosius komt nog twee keer voor: in Mnl II.54 (naar Lat II.78) en Mnl III.6 (naar Lat III.10). In beide gevallen is het citaat niet terug te vinden in de geschriften

[111] Identificatie van citaten in het *Elucidarium*: Lefèvre 1954, 105-190.

[112] Bij de zoektocht naar de oorsprong van de citaten heb ik gebruik gemaakt van de cd-rom van de *Patrologia Latina*.

[113] Handschriften met marginale bronvermeldingen heb ik gezien in de British Library, o.a. Cod. Harl. 876, Cod. Harl. 5306 en Cod. Royal 5 E VI. Het handschrift Cod. Harl. 2365 in die bibliotheek heeft bronvermeldingen in de lopende tekst. Over bronvermeldingen in *Elucidarium*-handschriften: Flint 1975b.

van de kerkvader. In Lat II.78 vraagt de discipulus waarom een mens niet zeven dagen kan leven op één maaltijd. De magister legt uit dat honger een straf is voor de zonde van de mens. De bewerker neemt deze vraag over als Mnl II.54, waarbij hij de gedachte van honger als straf toeschrijft aan Ambrosius:

> Ambrosius seit, die God hadde waert,
> Dat honger es een scarp zwaert
> Ende dat hi comt tallen stonden
> Van smenscen vule sonde.
> (4086-4089)

Lat III.10 gaat over het vagevuur. In de voorgaande vragen is uiteengezet dat de zondaars in het vagevuur worden gepijnigd in de vorm die ze tijdens dit leven hadden. Nu stelt de discipulus de vraag waarom zondaars lichamelijk worden gefolterd wanneer het lichaam slechts een werktuig van de ziel is. De magister trekt een vergelijking met een belegering:

> Wanneer mensen hun vijand belegeren, verwoesten of verbranden zij eerst zijn gebouwen; na deze kwelling vernietigen ze hem zelf, opdat hij in zijn ziel treurt over zowel zijn spullen die verloren zijn gegaan als over de wonden die hem zijn toegediend in de ondergang van zijn lichaam.

De Middelnederlandse dichter neemt dit in Mnl III.6 over, waarbij hij meldt dat de vergelijking afkomstig is van Ambrosius:

> Sint Ambrosius die seget:
> Gelike dat een lants here pleget,
> Die op sine viande wille striden,
> Wat hi mach mit allen nide,
> En als hi hem comt naer,
> Soe doet hi hem pine zwaer.
> Hi bernt hem op die woenstede sine
> Ende daer na doet hi hem mere pine
> Want hine slaet toter doet.
> Dat doet hem doen die nijt groot.
> Also sel God werken op den lichame
> Die vule sonden ende die blame.
> (5003-5014)

Naast Ambrosius noemt de Middelnederlandse dichter ook Isidorus, bij een bewerking van Lat II.88. In het Latijn vertelt de magister daar dat iedere stam en iedere stad beschermengelen hebben, en dat iedere ziel die in een lichaam geplaatst wordt, een engel krijgt. Beide denkbeelden zijn terug te vinden in het werk van Isidorus van Sevilla. Zowel in zijn *Sententiae* als in zijn *Etymologiae* besteedt deze zevende-eeuwse bisschop en auteur een paragraaf aan engelen, waarin hij onder meer deze dingen over beschermengelen vertelt.[114] De bewerker nu neemt Lat II.88 over als Mnl II.61. Daarin schrijft hij een gedeelte van de gegevens over engelen terecht toe aan Isidorus:

> Ysidorius, die meester, seget:
> Alle dat die ziele te hebben pleget
> Heeft enen ingel diene wachte
> Bede bi dage ende bi nachte.

[114] *Sententiae* I, 10 (editie Migne 1862, 554-558) en *Etymologiae* VII, 5 (Migne 1878, 272-274).

(4258-4261)

Minder naamsbekendheid dan de twee voorgaande auteurs heeft tegenwoordig de laat-klassieke schrijver Orosius, wiens naam opduikt in Mnl II.62. Zijn bekendste werk zijn de *Historiarum adversum paganos libri VII* uit 417-418, die de hele Middeleeuwen door zeer populair waren, getuige de 245 handschriften die overgeleverd zijn.[115] In Mnl II.62 vraagt de leerling waarom de engelen God, die immers alwetend is, berichten over de daden van de mensen. Een deel van het antwoord wordt Orosius in de mond gelegd. Gemakshalve gebruikt de bewerker daarbij opnieuw de formulering 'die meester seget' en het rijmwoord 'pleget' die hij twintig verzen eerder gebruikte toen hij Isidorus noemde:

Oracius, die meister, seget
Dat dingle Gode te seggene pleget
Smenscen doecht ende sijn gewin,
Eest dat hire genoechte hevet in.
(4278-4281)

Deze informatie heeft de bewerker overgenomen uit Lat II.89. Of ze daadwerkelijk te vinden is in het werk van Orosius, is niet zeker. Het is mij niet gelukt om de mededeling daarin terug te vinden. Maar dat neemt niet weg dat de bewerker ook de naam Orosius kan zijn tegengekomen in zijn handschrift: elders in het *Elucidarium* zijn er passages die gebaseerd zijn op of verwant zijn aan denkbeelden van deze vijfde-eeuwse auteur, in Lat I.134 en II.75-II.76.[116] Een gebruiker van het Latijnse *Elucidarium* kon ten onrechte ook in Lat II.89 invloed van Orosius menen te zien, of een kopiist kon de vermelding 'Orosius' die hij in zijn legger in de marge bij bijvoorbeeld II.76 tegenkwam, op een verkeerde plaats schrijven, met als gevolg dat de Middelnederlandse dichter op het verkeerde been is gezet en het citaat toeschrijft aan deze auteur.

Na een aantal vragen over engelen, beschermengelen en demonen gaat de *Vers-Lucidarius*, daarbij het *Elucidarium* getrouw navolgend, vervolgens over op de onderwerpen oliesel (Lat II.94/Mnl II.66), boetedoening (Lat II.95/Mnl II.67) en dood (Lat II.96-II.97/Mnl II.68-II.69). De in het Latijn daarop volgende vraag of de doop alle zonden wegwast (Lat II.98), neemt de bewerker over in Mnl II.71. Maar eerst voegt hij een extra vraag in, Mnl II.70: waarom werden de mensen vroeger niet als kind maar pas als volwassene gedoopt? De meester legt uit dat men vroeger eerst precies wilde weten wat het geloof inhield voordat men zich liet dopen. Christenen en heidenen wisten toen ook alles van elkaars geloof. En als een heiden het christelijk geloof beter vond dan zijn eigen geloof, dan liet hij zich tot christen dopen, zoals de heilige Martinus deed. Maar omdat er toen zo veel kinderen ongedoopt stierven, werd besloten dat kinderen gedoopt moesten worden. Daarna zegt de meester dat doop zonder een goed geloof geen zin heeft, net zo min als goed geloven wanneer men niet gedoopt is. En, zo eindigt hij: een goed christen moet ervoor zorgen dat hij zijn geloof ook met de mond belijdt, zich ontfermt over zijn medemensen en goed werkt. Een deel van dat antwoord is volgens de bewerker gebaseerd op Augustinus:

Elc mensch die wil sijn behouden,
Moet int herte twe poente houden:
Dats doopsel ende vray gelove.

[115] Goetz 1993, 1475.
[116] Lefèvre 1954, 127, noot 1 en 157, noot 1 en 4.

Hier in niement en dove.
Mie niemen blijft behouden biden doopsel allene,
Hine hebbe goet gelove ende rene;
Ende tgelove mach niet sonder doepsel sijn.
Dat seget sinte Augustine.
Of en comtoe sonderlinge
Bi Gods gracien in waren dinge.
(4529-4538)

Dit is een ander geval dan de voorgaande. De lange vraag II.70 is in zijn geheel toegevoegd ten opzichte van het *Elucidarium*. De naam van de vierde-eeuwse kerkvader is dus niet al in de Latijnse legger van de bewerker verbonden aan het citaat. Waar de bewerker deze informatie vandaan heeft, en of hij daadwerkelijk gebruik heeft gemaakt van werken van Augustinus, heeft zich in dit bestek niet laten achterhalen; maar feit is, dat hij ook hier een aanvulling heeft gevonden bij het *Elucidarium* en dat hij ook hier de naam van een Latijnse *auctoritas* heeft willen noemen.

Onbekende bronnen

Met Mnl II.70 komen we bij een ander probleem: verspreid door de *Vers-Lucidarius* bevinden zich gegevens die zijn toegevoegd ten opzichte van het *Elucidarium*, maar waarvan de bron zich, zelfs met moderne technieken als de cd-rom van de *Patrologia Latina* of van het *Middelnederlands woordenboek*, niet laat achterhalen. Het is overigens niet altijd zeker dat de bewerker voor deze nieuwe gegevens gebruik maakt van een andere tekst: in enkele gevallen is het denkbaar dat hij de informatie onafhankelijk van een bron toevoegt. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn in Mnl II.8b, een vraag die in het *Elucidarium* niet voorkomt: zijn we ook gehoorzaamheid verschuldigd aan priesters die zelf zondigen? Het antwoord is een ondubbelzinnig ‘ja’: hoe slecht een priester ook is, men moet altijd naar hem luisteren en mag hem nooit berispen; tenslotte is een priester ook maar een mens van vlees en bloed en lijdt hij erger dan anderen onder de verleidingen van de duivel, die zich zeer inspant om priesters te overwinnen in de hoop daarmee ook al hun parochianen mee te sleuren. Deze vraag draagt vooral een moraal uit en bevat geen nieuwe gegevens waar de bewerker per se een concrete bron voor nodig heeft gehad.

Een andere toevoeging waar iets dergelijks voor geldt, bevindt zich in Mnl I.68 (naar Lat I.135). Allerlei kwesties rondom Jezus’ geboorte zijn in de voorgaande vragen aan de orde gekomen (Lat I.125-134/Mnl I.64-67). In Lat I.135 gaat het dan over de drie koningen, die volgens de meester staan voor de drie werelddelen (Azië, Afrika en Europa) die God in geloof en werken (‘fide et operatione’) naar zich toe wil trekken. De bewerker breidt dat laatste uit door te zeggen dat de geschenken van de drie koningen staan voor biecht, penitentie, onthouding van de zonde, bidden om genade en de plicht om God als Heer te erkennen, te eren en lief te hebben. Aangezien deze onderwerpen de stokpaardjes van de bewerker zijn, is het denkbaar dat hij die uitleg op eigen gezag neerschrijft, zoals hij zo vaak korte vermaningen aan de antwoorden toevoegt.

Mnl I.3 is wat dat betreft een twijfelgeval. De bewerker heeft deze vraag geplaatst tussen de bewerking van de Latijnse vragen I.2 (Mnl I.2) en I.3 (Mnl I.4). Deze vertellen dat God een geestelijke substantie is en dat de Drie-eenheid begrepen kan worden door naar de zon te kijken, die zowel vuur als licht en warmte bevat maar toch ondeelbaar is. De bewerker neemt deze beide vragen over en plaatst daartussenin de vraag: ‘Meester, men seit ons, sonder waen, dat God in drien personen is bevaen’,

waarop hij de meester laat uitleggen dat God drie personen is maar toch maar één God, die zonder begin en einde is. Hier geeft de bewerker informatie die in de Latijnse vraag I.3 waarschijnlijk als bekend wordt verondersteld. Hij lijkt zijn publiek hiermee een handreiking te willen doen om vraag Lat I.3 (Mnl I.4) te begrijpen. Kan hij dit op eigen gezag zeggen? Of zou hij, bij een zo precair onderwerp als de Drie-eenheid, zich toch liever verlaten op een andere tekst?

In veel andere gevallen is het zeer waarschijnlijk dat de Middelnederlandse dichter de nieuwe gegevens uit een andere bron over heeft genomen. Hij zegt dat ook één keer met zoveel woorden, in Mnl II.10. Deze vraag, in zijn geheel toegevoegd ten opzichte van het Latijn, luidt: hoe vergaat het mensen die hun leed niet lijdzaam verdragen? Wie God misprijst, zal uit de hemel gestoten worden en gekleed gaan in helse bliksem, want alles en iedereen moet God prijzen, antwoordt de meester. Over die helse bliksem zegt de dichter: ‘Ende sullen oec gecleet wesen met helscher blixme, *so wi lesen*’ (2748-2749).

Dikwijls is de informatie zo specifiek dat ze haast wel aan een andere tekst ontleend móet zijn. Een opmerkelijk voorbeeld is II.49, ‘vanden onvroeden tondersceet’ (de verschillende soorten dwazen). Deze vraag is toegevoegd temidden van vragen over vergeving van zonden: zonden worden vergeven door doop, biecht, martelaarschap, berouw, het schenken van aalmoezen, vergevingsgezindheid en naastenliefde (Lat II.68-69/Mnl II.45), zij worden beoordeeld bij zowel de biecht als het laatste oordeel (Lat II.71/Mnl II.46-47), penitentie helpt alleen als men daadwerkelijk zijn leven betert (Lat II.72/Mnl II.48), ook zondaars zullen beloond worden voor hun weldaden (Lat II.73/Mnl II.50), en, tot slot, een bedevaart is niet altijd zinvol (Lat II.77/Mnl II.51). Hiertussenin voegt de bewerker vraag Mnl II.49 toe, over de manieren waarop een mens zo dwaas kan zijn om tegen Gods gebod in te gaan: sommigen zitten zo in de strikken van de duivel gevangen dat ze Gods woord niet willen horen, anderen horen Gods woord wel maar weigeren daarnaar te leven, en weer anderen zijn zwakzinnig en hebben daardoor geen besef van goed en kwaad. Deze passage, die maar liefst zeventig versregels in beslag neemt, lijkt zo overgenomen te zijn uit een andere tekst – maar of dat daadwerkelijk zo is, is vooralsnog niet zeker.

Een tweede voorbeeld. Eerder in boek II worden vragen behandeld over de oneerlijke verdeling op aarde: waarom zijn slechte mensen soms zo rijk (Lat II.11/Mnl II.7), en als daar een reden voor is, waarom zijn er dan ook goede mensen die rijk zijn (Lat II.12/Mnl II.9)? Daartussenin zet de bewerker een vraag over het nut van rampspoed (Mnl II.8), enigszins gebaseerd op Lat II.14. Het antwoord luidt in het Latijn dat lijden de weg is naar het Koninkrijk, want God kastijdt wie Hij liefheeft. De bewerker licht dat toe (pijn houdt de mens af van zondigen en ellende op aarde vervangt gedeeltelijk de straffen in het hiernamaals) en trekt parallellen die hij niet in het *Elucidarium* heeft aangetroffen: nederigheid redt de ziel, waarbij hij een vergelijking trekt met Lazarus, en problemen polijsten de ziel als een diamant, net zoals het Jozef verging.

Als derde en laatste voorbeeld Mnl III.24. De voorgaande vraag (Mnl III.23) is een samenvoeging van de Latijnse vragen III.33 tot en met III.35 en vertelt over de komst van de antichrist aan het einde der tijden, waarbij ook kort de komst van Elia en Henoch wordt genoemd. De bewerker voegt vervolgens een vraag toe ten opzichte van zijn bron: ‘Meester, hebdi yet vernomen hoe Enoc ende Elyas sullen comen?’. Het zeer korte antwoord luidt dat ze zullen verschijnen in de gedaante die ze in het paradijs hebben. Hoe kort ook, voor dergelijke informatie heeft de bewerker een bron gebruikt; dat hij zoiets uit zijn duim heeft gezogen, is niet erg aannemelijk.

Natuurlijk mogen we de creativiteit van de bewerker niet zonder meer buiten beschouwing laten. Kunnen dergelijke toevoegingen geen eigen inbreng van de dichter zijn? Maar voor een dichter die het zelfs voor de zes scheppingsdagen – waarvan hij de gang van zaken misschien wel kan dromen – nodig vindt om gebruik te maken van een andere tekst, en die ook bij de beschrijving van het paradijs niet op zijn eigen fantasie wil vertrouwen, is het niet aannemelijk dat hij elders wél zijn creatieve geest de vrijheid laat. Het lijkt er sterk op dat de Middelnederlandse dichter meer teksten heeft gebruikt om zijn Latijnse brontekst aan te vullen, naast de *Spiegel historiael*, de *Rijmbijbel* en de Duitse *Lucidarius*.[117]

Het Elucidarium en de andere bronnen

Enige nuancering is hier wellicht op zijn plaats. Uit dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de bewerker voor veel vragen gebruik heeft gemaakt van andere teksten, maar het zou onterecht zijn om te menen dat deze de hoofdmoot van de *Vers-Lucidarius* hebben uitgemaakt. Dat is zeker niet het geval. In cijfers uitgedrukt bestaat zo'n vijfentachtig procent van de Middelnederlandse tekst uit materiaal dat is overgenomen uit het *Elucidarium*; ongeveer vijftien procent gaat waarschijnlijk terug op andere werken.

Aan de berekening van deze percentages zitten nog wel enkele haken en ogen. Aangezien de Middelnederlandse dichter een vrije bewerking maakt van het *Elucidarium*, is van lang niet alle verzen vast te stellen of ze nu wel of niet teruggaan op mededelingen in die tekst. En zelfs wanneer er inhoudelijk een verband bestaat, dan kan de bewerker de verzen alsnog hebben overgenomen uit een ander werk, zo bleek wel bij zijn omgang met de *Rijmbijbel*. Ik kwam op een percentage van vijftien procent door alleen die verzen mee te rekenen waarvan aangetoond is dat de bewerker ze aan een andere tekst heeft ontleend, en de verzen waarvan dat zeer waarschijnlijk is, hetzij omdat ze ten opzichte van het *Elucidarium* wezenlijk nieuwe informatie bevatten, hetzij omdat het om een zo lang stuk tekst gaat dat er reden is om te geloven dat de bewerker overschreef uit een ander werk. Niet meegeteld zijn aldus de korte vermanende toevoegingen, zoals die bij veel vragen veelal aan het slot zijn aangebracht. Hierbij gaat het om verzen die weliswaar geen tegenhanger in het *Elucidarium* hebben, maar die geen aanleiding geven om te menen dat ze op een andere tekst gebaseerd zijn.

In het eerste boek zijn de volgende vragen waarschijnlijk geheel of gedeeltelijk gebaseerd op andere bronnen: I.1, I.3, I.15, I.16, I.18, I.33, I.38 t/m I.44, I.49, I.51, I.52 en I.58; het toegevoegde materiaal beslaat 383 versregels, ongeveer 16 % van het eerste boek (dat 2413 regels telt). In het tweede boek

[117] Ook voor de volgende passages is het waarschijnlijk of zeer goed mogelijk dat de Middelnederlandse dichter gebruik heeft gemaakt van andere bronnen dan het *Elucidarium*, de Duitse *Lucidarius*, de *Rijmbijbel* en de *Spiegel historiael*: Mnl I.16, I.33, I.58, misschien ook I.72 en I.75; Mnl II.11, het slot van II.50 (3944-3955), het slot van II.51 (4000-4005), een deel van II.53 (4036-4061), II.54 (4086-4089); het slot van Mnl III.4 (4929-4942) en het slot van III.28 (5686-5743). In Mnl II.53 zijn de maten van de toren van Babel anders dan in het Latijn. In het *Elucidarium* staat daarover: 'Er wordt gezegd dat de lengte en breedte ervan zich over 60 mijl uitstrekte; dat de muren gebouwd zijn met een breedte van 50 el, en een hoogte van 150 el' (Lat II.76). In de *Vers-Lucidarius* is daarvan gemaakt dat de omtrek 40 mijl was en de muren 44 stadia hoog waren; hierbij licht de meester toe dat elk stadium 2500 'passie' is, dat een passie uit 5 voeten bestaat en dat er 25 stadia in één mijl gaan. Zijn onjuiste slotsom is dan dat één mijl uit 2000 passie zou bestaan. Verder is de muur 4 mijl hoog en 150 gelachten dik, waarbij geldt dat een gelachte gelijk is aan een vadem. Niet alleen kloppen de maten niet met het Latijn, ook de toelichting op de eenheden is niet aan het *Elucidarium* ontleend. Schreiber (1944, 37) ziet een overeenkomst met de *Rijmbijbel* (16676-16703), maar die overeenkomst is niet erg overtuigend. Maerlant beschrijft in deze passage de stad Babylonië, die een omtrek zou hebben van 60 mijl. Daarbij geldt dat een mijl uit 8 stadia (i.p.v. 25) bestaat, een stadium uit 125 passen (i.p.v. 2500, wat in B1 een kopiistenfout kan zijn) en een pas uit 5 voeten. De muur was 100 cubitus (el) hoog (i.p.v. 4 mijl) en één cubitus dik (i.p.v. 150 vadem) en er waren 100 metalen poorten in de muur. Er is dus enige overeenkomst tussen de beschrijving in de *Rijmbijbel* en die in de *Vers-Lucidarius*, maar die is slechts gering en wordt gecompenseerd door minstens zo veel verschillen.

gaat het om (delen van) de vragen II.8, II.10, II.11, II.34, II.49, II.50, II.51, II.53, II.54, II.70, II.74 en II.76, samen goed voor 428 nieuwe verzen ofwel ruim 18 % van de 2336 verzen van boek 2. Het derde boek bevat slechts 122 verzen met nieuw materiaal: vraag Mnl III.2, een stuk van III.4, III.24 en een stuk van III.28, hetgeen bijna 8 % van boek 3 (1594 verzen) uitmaakt.

In totaal zijn er in de *Vers-Lucidarius* 933 verzen met materiaal dat waarschijnlijk overgenomen is uit andere werken, dat is vijftien procent van de Middelnederlandse tekst (6344 versregels). De *Vers-Lucidarius* blijft daarmee in de eerste plaats een bewerking van het *Elucidarium*.

De bewerker heeft zijn arbeid met veel inzet en een scherpe blik verricht: hoewel hij in hoofdlijnen zo veel mogelijk trouw blijft aan het *Elucidarium*, gebruikt hij andere teksten wanneer zijn hoofdbron te gecompliceerd is, in zijn ogen niet voldoende informatie verschaft of wat verlevendigd moet worden. Zijn belangrijkste aanvullende bron is de *Rijmbijbel*, met 241 verzen goed voor ruim een kwart van het nieuw ingevoegde materiaal; op de tweede plaats komt de *Spiegel historiael* (waaruit de bewerker ongeveer 140 verzen overneemt, vijftien procent van de 933 toegevoegde versregels) en als derde komt de Duitse *Lucidarius* (86 versregels, nog geen tien procent). Aan deze drie bronnen samen ontleent de bewerker dus de helft van het materiaal dat hij aan het *Elucidarium* toevoegt. Voor de overige vijftig procent van de nieuwe gegevens baseert hij zich op andere, vooralsnog niet achterhaalde teksten.[118]

Bij de geïdentificeerde bronnen valt op hoezeer de bewerker er slechts plaatselijk aan ontleent: uitsluitend aan boek I van de Duitse *Lucidarius*, uitsluitend aan de latere hoofdstukken van boek 7 van de derde partie van de *Spiegel historiael*, alleen aan de eerste negenhonderd (van zo'n 35.000) verzen van de *Rijmbijbel*… Het is goed mogelijk dat de boekencollectie die hij bij zijn werk kan raadplegen, niet bijzonder rijk is. Zeker bij een reusachtig werk als de *Spiegel historiael* moeten we er serieus rekening mee houden dat hij wellicht slechts een deel van de tekst tot zijn beschikking heeft. Anderzijds kan het ook zo zijn dat de bewerker de teksten wel in hun geheel onder handbereik heeft, maar er opzettelijk geen ruimer gebruik van maakt. Wellicht moeten we het zo zien: hij herinnert zich op het juiste moment – namelijk op plaatsen dat het *Elucidarium* in zijn ogen een aanvulling of verbetering nodig heeft – een bruikbaar exempel in de *Spiegel historiael*, een mooi scheppingsverhaal in de *Rijmbijbel* of een complete beschrijving van de hel in de Duitse *Lucidarius*, en neemt die werken erbij om de bewuste passages over te nemen. Daarbij valt hem op dat er in de directe omgeving van deze stukken ook andere geschikte gegevens staan, die hij eveneens in zijn tekst incorporeert. Maar hij neemt de teksten niet verder door op zoek naar bruikbare versregels of informatie, want hij houdt zijn hoofddoel strak in het oog. Dat hoofddoel blijft het omwerken van het Latijnse *Elucidarium* tot een volkstalige tekst waarmee hij zijn publiek op een begrijpelijke en aantrekkelijke manier kan vermanen. Dat betekent dat hij niet alleen een kritische houding heeft tegenover de Latijnse tekst, maar ook tegenover de andere bronnen die hij gebruikt. Hij laat zich niet te zeer door die teksten meevoeren en spant zich in om alleen datgene over te nemen dat werkelijk een aanvulling vormt op zijn hoofdbron.

[118] Er zijn geen aanwijzingen dat de Middelnederlandse *Sidrac* een bron voor de *Vers-Lucidarius* was, zoals Willems 1926, 209-214 en in navolging van hem Van Mierlo 1928, 188 meenden. Overeenkomsten tussen de *Sidrac* en de *Vers-Lucidarius* zijn veroorzaakt doordat beide teruggaan op het *Elucidarium* (zie daarover hieronder, hoofdstuk 6). Dat Willems en Van Mierlo het verkeerd zagen, is reeds een stelling bij het proefschrift van Van Tol 1936.

2.4 Het publiek

Beoogd publiek

Veel van de ingrepen van de Middelnederlandse bewerker hangen samen met het vertrouwen dat de mens door goed gedrag aan de hel kan ontkomen. In zijn *Vers-Lucidarius* ligt de nadruk daarom op waarschuwingen en vermaningen waarmee de lezer zijn voordeel kan doen. Complexe verhandelingen in het *Elucidarium* – zoals over het verschil tussen lichamelijke en stoffelijke materie, het bestaan van natuurlijke en vrijwillige noodzakelijkheden, de reden dat niet de Vader of de Heilige Geest mens geworden is – hebben in de bewerking moeten wijken. De dichter vereenvoudigt het materiaal evenwel niet uitsluitend omdat dergelijke gecompliceerde passages niet binnen zijn voornamelijk moraliserende opzet passen. Er is alle reden om aan te nemen dat hij zich daartoe gedwongen voelt vanwege het publiek dat hij op het oog heeft. Hij schrijft tot drie keer toe dat hij niet te veel mág vertellen. In de eerste vraag van zijn tekst noteert de bewerker:[119]

> Clerc, verstant mij sonder vechten,
> Ic sal u velle wel berechten
> Alsoe verre voirt als den leeken lieden
> Gheoerloft is te bedieden.
> (39-42)

In Mnl I.2 laat hij de meester in navolging van Lat I.2 vertellen hoe aangenaam de engelen het vinden om God te aanschouwen. Maar, sluit hij onafhankelijk van zijn Latijnse brontekst af, meer dan dat mogen leken er niet vanaf weten:

> Onvertallicke glorie sal daer wesen;
> Nemmere sal mens den leken lesen.
> (73-74)

En een derde keer laat hij de meester zeggen dat leken niet te veel van God mogen weten, en wel in Mnl I.16. Waar was God voordat Hij de wereld maakte? Hij was waar Hij nu ook is, legt de meester uit. Want Hij is de Schepper van de wereld; vóór Hem was er niets. Daarom heet Hij koning, almachtig Schepper, waarachtig God, maar:

> Van Hem en dorren wi niet bedieden
> Te verre voer die leke lieden.
> Daer om willic dit achter laten
> Ende volgen der ystorien straten.
> (337-340)

Dat de Middelnederlandse dichter bepaalde informatie weglaat, komt dus niet altijd voort uit zijn doelstelling om te stichten in plaats van te scholen. In sommige gevallen is het aannemelijk dat hij het materiaal niet mág vertalen, omdat het niet geschikt of bestemd is voor een lekenpubliek.[120] Zeer specifieke theologische informatie

[119] Eenzelfde voorbehoud staat ook in het *Elucidarium* (Lat I.2): 'Voor zover het de mens is toegestaan te weten, is God een geestelijke substantie'. Het gaat in het Latijn dus om *mensen*, niet per se om *leken*. De mededeling dat de meester zich moet beperken met het oog op leken kan ontleend zijn aan de Duitse *Lucidarius* (zie hierboven, § 2.3).

[120] Vgl. de manier waarop ook Jacob van Maerlant zich onthield van te diepgravende theologische uiteenzettingen (Van Oostrom 1996, 286-291).

bijvoorbeeld dient wellicht niet onverminderd in handen van leken terecht te komen. Lat I.119, over de reden dat Jezus van de Drie-eenheid mens werd, zou bijvoorbeeld om die reden zo drastisch vereenvoudigd kunnen zijn.[121]

Eveneens niet geschikt voor leken is Honorius' onverbloemde kritiek op onwaardige geestelijken. Honorius behandelt het probleem van slechte geestelijken tot in detail in de vragen Lat I.185 tot en met I.202. Zo legt de magister in Lat I.187 precies uit welk laakbaar gedrag sommige priesters vertonen:

> Maar zij dragen de mis op omwille van gewin, om immers door mensen geëerd te worden en rijk te worden aan vergankelijke dingen. Wat doen degenen die het mysterie van het lijden van Christus voor de gunst van mensen en tijdelijk gewin verkopen, anders dan dat zij de Heer verraden? Aangezien zij van tevoren weten dat ze Hem, in wiens aangezicht zelfs de hemelen niet rein zijn, met vieze handen en een bezoedeld geweten aanraken, wat doen zij dan anders dan de Heer kruisigen?

De magister vertelt voorts onder meer dat een hostie uit handen van dergelijke priesters toch het lichaam van Jezus is (Lat I.188-I.192) en een stervende kan behoeden voor de hel (I.193), maar hij zegt er ook bij dat een hostie voor een slechte priester als vergif is (Lat I.195) en dat mensen ongehoorzaam mogen zijn als hun priester iets kwalijks beveelt (Lat I.197). De bewerker laat deze vragen vrijwel allemaal weg, behalve Lat I.188 tot en met I.190 (samen in Mnl I.93). Wat er allemaal mis is met sommige priesters en dat men zelfs ongehoorzaam mag zijn, wil hij niet in zijn tekst overnemen; dat een door hen geconsacreerde hostie wel degelijk waardevol is voor een gelovige, neemt de dichter wél op.

De bewerker heeft niet elke kritische noot over de geestelijkheid geschrapt. Hij voegt zelfs een eigen kritische vraag toe, Mnl II.8b: zijn we ook gehoorzaamheid verschuldigd aan priesters die zelf zondigen? Het antwoord is een ondubbelzinnig 'ja': hoe slecht een priester ook mag zijn, men moet altijd naar hem luisteren en mag hem nooit berispen, en men moet zich realiseren dat priesters het zwaar hebben omdat de duivel met veel inzet ernaar streeft om hen te verleiden. Met regels als:

> Du biste sculdich dinen paep te minnen
> Ende in doechden te versinnen
> Ende hem onderdanich te sine
> Met alle den vijf sinne dine.
> (2684-2687)

drukt de bewerker zijn publiek op het hart om te allen tijde gehoorzaam te zijn aan de priesters. Terwijl Honorius dus precies behandelt waar de schoen wringt bij slechte priesters – waarbij hij zich waarschijnlijk richt tot geestelijken in de hoop dergelijk gedrag bij hen te voorkomen – beperkt de *Vers-Lucidarius* zich tot een uitleg van hoe de gelovige moet omgaan met slechte priesters en of zijn eigen zielenheil daarbij in gevaar komt. De bewerker houdt hierbij klaarblijkelijk zijn lekenpubliek in het achterhoofd, dat niet ingewijd mag worden in kwesties die alleen geestelijken mogen weten, én dat niet belast moet worden met twijfels over zielzorgers.

Een andere ingreep is daar enigszins mee vergelijkbaar. De bewerker laat twee keer een vraag weg waarin gesuggereerd wordt dat de mens in contact kan treden met engelen. De eerste keer is Lat I.14, waarin Honorius kort uitlegt dat God tot Zijn engelen spreekt via innerlijke ingeving ('interna inspiratio') en tot de mensen via de engelen. In Lat II.91 gaat het over de vorm waarin engelen aan mensen verschijnen.

[121] Zie § 2.2, 'Vereenvoudiging'.

Zij verschijnen als mens, in een lichaam van lucht omdat de stoffelijke mensen een geestelijk wezen niet kunnen zien. In de voorgaande vragen gaat het over beschermengelen (Lat II.88-II.90); deze vragen zijn wel overgenomen in de *Vers-Lucidarius*. De vraag over de concrete verschijningsvorm van beschermengelen is echter weggelaten. Laat de bewerker Lat I.14 en II.91 weg omdat hij niet gelooft in de zichtbare – maar blijkens zijn bewerking van Lat II.88-II.90 wel in de onzichtbare – aanwezigheid van engelen? Of vindt hij het geen goed idee om leken te leren dat zij engelen kunnen tegenkomen in hun dagelijks leven en met hen kunnen communiceren? De gedachte dat elk mens in contact kan komen met een reëel zichtbare engel is een vorm van emancipatie die in handen van het geestelijke en religieuze publiek van Honorius weinig kwaad kan, maar wellicht minder op zijn plaats is bij een breder publiek. Zowel bij deze vragen over engelen als bij die over slechte priesters lijkt de bewerker zijn tekst te censureren, opdat informatie die in handen van leken een ondermijning van het kerkelijk gezag kan opleveren, verdwijnt uit de tekst.

De bewerker heeft niet alleen gecensureerd, maar ook speciaal voor leken bestemde informatie toegevoegd. Mnl II.22, gebaseerd op Lat II.45, richt zich expliciet tot mensen met kinderen terwijl dat in het Latijn niet het geval is. Het gaat hier om de vraag of ouders verantwoordelijk zijn voor de zonden van hun kinderen en of kinderen de zonden van hun ouders met zich meedragen. Het antwoord is in het *Elucidarium* een heldere theologische uiteenzetting: ‘De vader zal niet de zonde van de zoon dragen en de zoon zal niet de zonde van de vader dragen’, wordt geciteerd uit Ezechiël 18,20; maar wanneer de ouders instemmen met de zonde van hun kind, of als de kinderen instemmen met de zonde van hun ouders, dan zondigen ze zelf en zullen ze voor die zonde bestraft worden. In de Middelnederlandse bewerking van die vraag is het accent verschoven. Men is niet verantwoordelijk voor elkaars zonden, luidt het ook hier, maar daarna gaat het over waar de verantwoordelijkheid van de ouders dan ophoudt. Ouders zijn niet verantwoordelijk voor de fouten van hun kinderen als die zich niet aan hun advies houden. Wanneer de ouders echter hun kinderen die misstappen niet verbieden, als ze toelaten dat hun kinderen zondigen, dan worden ze wel degelijk belast met de zonde van hun kinderen. En dus:

> Daer omme souden si pinen sere,
> Die kinder te leren goede lere,
> Die wile dat sise mogen dwingen
> Mit slane of met andren dingen,
> Eer dat si uter joncheit terden,
> Ende in haer quaetheit verherden.
> (3086-3091)

In het Latijn blijft de verhandeling theoretisch en gaat het over zowel de verantwoordelijkheid van de kinderen als die van de ouders; in het Middelnederlands gaat het voornamelijk over die van de ouders en wordt daarbij het belang van een goede opvoeding – met voldoende slaag – onderstreept. Waar het in het *Elucidarium* dus primair gaat om een theologisch correct antwoord op de kwestie, draait het in de *Vers-Lucidarius* om een waarschuwing aan mensen die in de praktijk kinderen moeten opvoeden.

De bewerker richt zich ook in Mnl III.3 nadrukkelijk tot mensen die geen celibatair leven leiden. De vraag is een bewerking van de Latijnse vragen III.4, III.5 en III.6, over het zielenheil van degenen die volmaakt en degenen die rechtvaardig

zijn. Er zijn ook mensen die rechtvaardig maar onvolmaakt zijn; zij worden niet direct en misschien pas na de dag des oordeels naar het paradijs gebracht. Onder hen zijn bijvoorbeeld, zo zegt de magister zonder er verder aandacht aan te besteden, de gehuwden ('ut sunt conjugati'). De bewerker neemt hier de gelegenheid te baat om getrouwde mensen te wijzen op hun plichten:

> Clerc, noch willic u bedieden
> Van der oerder der gehuwede lieden.
> Soe wie har huwelic wel houden,
> Haren loen wert hem wel vergouden.
> Ende elc man is sculdich sijn wijf
> Te minnen als sijns selfs lijf,
> Ende twijf oec weder haren man
> Mit alre herten, soe si can;
> Ende moeten beide sijn een wille
> Onder hem tweën, lude ende stille.
> Dits dordinacie die onse Here
> Selve maecte mit groter ere.
> Soe wat mensche heeft ontfaen
> Dien bant van huwelic ende bestaen,
> Die pine hem dat hijt so houde,
> Dat hi die ziele vor Gode behoude,
> Soe datten God niet en sent
> Ter hellen als hi dit leven ent.
> Wie dat desen staet wel hout
> Ende niet brect bi sire scout
> Ende hem wel hout in weldaden,
> Vor Gode vint hi genade.
> (4823-4844)

De expliciete lessen en adviezen van de bewerker richten zich opvallend genoeg één keer op geestelijken, zonder dat daar een Latijnse tegenhanger voor is. In Mnl II.26 wordt, in navolging van Lat II.52, gevraagd hoe het staat met de heilsverwachting van geestelijken. Het antwoord gaat in beide teksten gelijk op, maar daarna wijst de Middelnederlandse dichter priesters nadrukkelijk op hun verantwoordelijkheden:

> Nu wese elc pape soe beraden,
> Dat sijn volc in geenre scaden
> Bi sinen toedoen ne gha,
> Daerse die viant mede va.
> Want waert sijn volc bi hem ontraect,
> Grote pine hem daer af naect.
> Want si sullenre om sonder ent
> Besitten der hellen torment.
> Maer eest dat volc hem selven deert
> Ende hijt na sijnder macht weert,
> Met goeder leren ende met castiën,
> Die liede hem selven vermalediën.
> Die paepe es van haren misdaden
> Quite, maer si bliven verladen.
> (3202-3215)

De bewerker wil niet uitsluitend leken adviezen geven voor een leven dat hen uit handen van de duivel zal houden; hij betrekt ook priesters in zijn vermaningen. Misschien wil hij dat zijn tekst zowel door leken als door geestelijken gelezen wordt; of misschien moeten we het zo zien dat hij zijn tekst schrijft om in eerste instantie gerecipieerd te worden door clerici, met de bedoeling dat zij de gegevens op hun beurt

overbrengen aan leken.[122] Zoals de meester dan in Mnl I.1, I.2 en I.16 tegen zijn leerling zegt dat ze de leken niet te veel mogen vertellen, zo zegt de schrijver hetzelfde tegen de geestelijken die zijn tekst lezen. De *Vers-Lucidarius* kan voor veel geestelijken een niche hebben gevuld. Goed opgeleide geestelijken kunnen gebruik maken van het Latijnse *Elucidarium* wanneer zij een preek voorbereiden of geconfronteerd worden met vragen van gelovigen. Maar voor lager opgeleide clerici is het werk van Honorius wellicht te hoog gegrepen, niet alleen vanwege de taalbarrière maar ook vanwege de moeilijkheidsgraad van het gebodene. Voor hen zou de *Vers-Lucidarius* een zeer bruikbaar handboek kunnen vormen, waarin ze kunnen lezen wat ze moeten weten om hun parochianen over het geloof te vertellen.

Reëel publiek: de handschriften

De bewerker schreef hoogstwaarschijnlijk voor lagere wereldlijke geestelijken en leken, maar wie recipieerden de *Vers-Lucidarius* vervolgens in de praktijk? De tekst was in elk geval niet zonder weerklank, getuige de overlevering in één volledig en één fragmentarisch handschrift (B1 en B4) en twee excerpten (B2 en B3), geschreven over een periode van ruim anderhalve eeuw (van de eerste helft van de veertiende tot het einde van de vijftiende eeuw). Over individuele bezitters van die handschriften is niets bekend. Wel is uit een officieel document bekend dat in 1353 de zoon van een Gentse handschoenmaker 'eenen Lucidaris' in zijn boekenbezit had.[123] Misschien was dit een afschrift van de *Vers-Lucidarius*, maar evengoed kan het om een exemplaar van de *Artes-Lucidarius* gaan. Verdere informatie over het reële publiek van de *Vers-Lucidarius* zal afgeleid moeten worden uit de overgeleverde handschriften: van hun uiterlijk (reeds beschreven in § 2.1) en niet te vergeten van hun innerlijk, van de eventuele andere teksten erin. Een nader onderzoek naar de inhoud van de handschriften kan misschien iets meer duidelijk maken over de wijze waarop die tekst gerecipieerd werd.[124]

B1: Brussel, KB 15642-51

De vorm van het enige handschrift met een volledige *Vers-Lucidarius* doet vermoeden dat het geschreven is in een ambtelijke omgeving: een dergelijke smalle, hoge vorm en dikke katernen werden gewoonlijk gebruikt voor rekeningboeken.[125] Dat de kopiist tamelijk veel schrijffouten maakte, kan die gedachte ondersteunen. Gewend aan het noteren van boekhoudkundige gegevens was hij waarschijnlijk niet goed getraind in het literaire kopiistenwerk.

In het manuscript noteerde de kopiist tien, overwegend korte, berijmde teksten: de *Vers-Lucidarius* (f. 1r-61v), Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael of Spiegel der sonden* (f. 62r-87v), Augustijnken: *Van den scepe* (f. 87v-93r), een berijmde zedenleer (f. 93v-99r), Augustijnken: *De schepping* (f. 99r-102r), de sproke *Van ses vaerwen* (f. 102r-104v), de sproke *Van den viere vingheren* (f. 104v-106v), Augustijnkens *Commentaar op het Evangelie van Johannes* (f. 106v-116v), *Hugo van Tyberiën* van Hein van Aken (f. 116v-119r) en het gedicht *Den AB recht ende averecht* (f. 119r-119v).[126]

---

[122] Zelfde conclusie verwoord in Warnar 1993, 45-46; zie ook Lie 1989, 209-211.
[123] De Pauw 1879, 146-156.
[124] Gegevens uit deze paragraaf zijn eerder verschenen in Klunder 2004.
[125] Zie § 2.1, 'Overlevering'.
[126] De teksten worden genoemd en kort besproken door Blommaert 1838-1851, dl. 3, iv-xv. In hetzelfde deel zijn de teksten uitgegeven met uitzondering van *Hugo van Tyberiën* (dat in 1842 uitgegeven was door Willems in *Belgisch Museum*). Zie voor de inhoud ook Van Dijk 1973, 288-291.

Voor zover deze teksten gedateerd kunnen worden, horen ze thuis in de veertiende eeuw. Augustijnken, goed voor drie van de tien teksten, werkte tussen ongeveer 1358 en 1370, Hein van Aken schreef zijn *Hugo van Tyberiën* kort voor 1299 of vóór 1330 en Jan de Weert was werkzaam in de (waarschijnlijk vroege) veertiende eeuw.[127]

De *Vers-Lucidarius* is de eerste en verreweg de langste tekst in het handschrift. Als tweede noteerde de kopiist Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael*, een bewerking van een Latijns traktaat over zonden (de zeven hoofdzonden, de tien geboden, biecht, berouw, boete).[128] Het manuscript bevat verder dus drie teksten van Augustijnken: *Van den scepe*, *De schepping* en een berijmd commentaar op het evangelie van Johannes. *Van den scepe* is een allegorie over de liefde. Augustijnken beschrijft hierin hoe de zeven koninginnen Bescheidenheit, Stedicheit, Sceemde, Volmaecte Trouwe, Gherechticheit, Mate en Miltheit met het schip Sekerheit, opgebouwd uit symbolische onderdelen, hun kasteel moeten verlaten omdat daar de macht is overgenomen door slechte heersers als Ombesceide Nijt en Onscemelheit. Aan het begin expliciteert de dichter zijn moraal: plezier maken is goed, maar zorg ervoor dat je de deugdzaamheid daarbij niet uit het oog verliest.[129] *De schepping* behandelt de religieuze betekenis van het getal zeven (zoals: de zeven scheppingsdagen, de zeven sacramenten, de zeven zegels uit Openbaringen en de zeven hoofdzonden), en komt uit bij de moraal dat men matig en gelijkmoedig moet zijn.[130] In zijn commentaar op het evangelie van Johannes citeert Augustijnken de eerste verzen van het Johannesevangelie in het Latijn, afgewisseld met een berijmde Middelnederlandse toelichting.[131]

Tussen *Van den scepe* en *De schepping* in vinden we een berijmde zedenleer van bijna zeshonderd verzen lang. Het gaat hierbij voornamelijk om excerpten uit de uitspraken van Seneca in Maerlants *Spiegel historiael*.[132] De nadruk ligt op een vrome en stoïcijnse levenswijze, waarbij men omgang met slechte mensen schuwt en matigheid en bescheidenheid aan de dag legt:[133]

> Daer en leghet di niet an
> Dat di prisen wijf ende man;
> Ganc te di selven in dinen sin,
> Ende merct wat doechden vinstu daerin,
> Ende di selven jugeren dan,
> Als du souds enen anderen man;
> Ende altoes houdt in dinen gheest

[127] Datering Augustijnken ontleend aan Hogenelst 1997, dl. 1, 38. Datering *Hugo van Tyberiën* ontleend aan Hogenelst 1997, dl. 2, 104. Zie voor Jan de Weert Brinkman 1991, 102; zie ook Jonckbloet 1888-1892, dl. 2, 183; Jacobs 1915, 2-6 en Te Winkel 1922-1927, dl. 2, 32, noot 2 en 6. Jan de Weert leefde volgens Jonckbloet (t.a.p.) in de eerste helft van de veertiende eeuw en stierf in 1362; de *Nieuwe doctrinael* zou uit 1351 zijn. Deze datering ook in Jacobs 1915, 3-4. Te Winkel (t.a.p.) echter wijst erop dat zowel sterfdatum als vermeende datum van de *Nieuwe doctrinael* uiterst onzeker zijn.

[128] Editie Jacobs 1915. Zie ook Brinkman 1991.

[129] Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 105-112. Hogenelst (1997, dl. 2, 78-79, nr. 99) typeert de tekst als een 'verhalende minnerede'. Te Winkel (1922-1927, dl. 2, 104) beschouwde hem echter als 'eene politieke allegorie op den treurigen toestand des lands tengevolge van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten'. Die typering is moeilijk te rijmen met de moraal die Augustijnken in de eerste verzen uitdrukt.

[130] Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 120-123. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl.2, 22-23, nr. 11.

[131] Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 131-142.

[132] Biemans 1997, dl. 2, 444.

[133] Geciteerd uit Blommaert 1838-1851, dl. 3, 117, vs. 363-370.

Dijn ghebrec aldermeest.

Voorts bevat de codex de sproke *Van ses vaerwen*. Het leven van de mens wordt hierin ingedeeld in zeven stadia van twaalf jaar die ieder met een heraldische kleur worden vergeleken: zilver, sinopel, keel, lazuur, goudgeel en sabel. De zevende en laatste fase in een mensenleven is het hermelijn, dat niet meetelt als kleur omdat het een mengeling is van wit en zwart. Het symboliseert zo de vermenging van leven en dood. De sproke leidt tot de moraal: leef in elke levensfase deugdzaam en gedenk te sterven.[134]

Daarop volgt *Van den viere vingheren*, een sproke over de vijf treden die de mens moet beklimmen om tot God te komen. De dichter stelt de vier vingers en de duim voor als die treden. Hij geeft ze de namen Contricio of Berouwen, Confessio, Satisfactio of Penitencie, Medicus en Humilitas. De vingerkootjes delen de treden verder in.[135]

De een na laatste tekst in dit Brusselse handschrift is Hein van Akens *Hugo van Tyberiën*. De heidense koning Saladijn vraagt Hugo van Tyberiën om hem tot ridder te slaan. Voorafgaand aan de ridderslag moet hij een bad nemen, ten teken dat hij voortaan een zuiver leven moet leiden. Hij wordt vervolgens op een bed gelegd, wat vooruitwijst naar zijn bed bij Gods troon. Hugo hangt hem een rode mantel om die verwijst naar vrijgevigheid. Saladijn wordt zo stap voor stap voorbereid op de ridderslag, terwijl Hugo hem uitlegt waar iedere handeling symbool voor is. Het is echter niet het primaire doel van de tekst om de symboliek van de ridderslag te verduidelijken of om ridders in morele zin te stichten. De lessen in de *Hugo van Tyberiën* gelden goedbeschouwd voor iedereen. Het gaat om algemeen geldende deugden als kuisheid, vrijgevigheid, reinheid, vroomheid en soberheid.[136]

De codex eindigt met een abecedarium, *Den AB recht ende averecht*, een berispend en spottend gedicht waarvan elke regel begint met een volgende letter van het alfabet. De dichter doet zijn beklag over ijdele vrouwen, over knechten die zich als heren gedragen, over overspel en priesters die niet leven naar de Schrift; hij klaagt erover dat men zich niets meer van Gods woord aantrekt en dat trouw, waarheid en rechtvaardigheid niet meer bestaan. Zo loopt het gedicht van A tot en met Z en daarna terug naar A.[137]

De samenhang van de teksten in deze verzamelcodex is duidelijk: het gaat om moralistische teksten, variërend van teksten met een uitgesproken christelijk karakter (de *Vers-Lucidarius*, de *Nieuwe doctrinael*, *Van den viere vingheren* en Augustijnkens *Schepping* en Commentaar op het Johannesevangelie) tot teksten waarin het vooral gaat om profane deugden (*Hugo van Tyberiën*, *Van den scepe*, *Van ses vaerwen* en *Den AB recht ende averecht*). De schrijver van de *Vers-Lucidarius* legde de nadruk op de moraal van zijn werk. Hij wilde zijn publiek primair leren om op de juiste manier te leven met het oog op de dood. Dat dat de kern van zijn boodschap was – en niet

[134] In het Londense handschrift met de *Artes-Lucidarius* naar het Duits staat dezelfde sproke, maar de twee versies verschillen in bewoordingen te sterk om een direct verband tussen de handschriften aannemelijk te maken. De tekst in Brussel, KB 15642-51 is uitgegeven door Blommaert 1838-1851, dl. 3, 124-127, de tekst in het Londense handschrift door De Flou en Gailliard 1895, 193-200. De sproke is opgenomen als nr. 136 in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 102-103.

[135] Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 128-130. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 103-104, nr. 137.

[136] De tekst is uitgegeven door Willems 1842. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 104-105, nr. 138.

[137] Editie Blommaert 1838-1851, dl. 3, 143. Opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 35-36, nr. 30.

zoals in het *Elucidarium* de theologische feitenkennis – is blijkbaar door de samensteller van deze codex goed opgepikt. Niet alleen de *Vers-Lucidarius*, maar alle teksten in handschrift Brussel KB 15642-51 hebben het doel de lezer een betere manier van leven bij te brengen.[138]

B2: Brussel, KB II 270

In dit kleine Brugse handschriftje uit het einde van de vijftiende eeuw staan zestien versregels uit Mnl I.13 genoteerd. Ze zijn bedoeld als bladvulling, om de laatste bladzijde van de voorgaande tekst (f. 54r) op te vullen. Omdat de vraag ('Waar woont God?') is weggelaten lijkt het te gaan om een op zichzelf staand, vroom gedichtje. Voorts bevat het bewuste gedeelte van het handschrift talrijke gedichten en refreinen.[139] Vaak wordt de lezer aangespoord om vroom en ingetogen te leven met het oog op de dood. Bijvoorbeeld:[140]

> Om niemants wille doot zonde doet
> In hopen vast in weldoen blijde
> Schuudt zweerelts bedroch ende dat bij tijde
> Scacht in hu herte Gods vreese eenpaer
> Tuterste oordeel hebt daer voor vaer
> Om theeuwich leven arbeidt daer naer.

Het thema van vergankelijkheid, onthechting en voorbereiding op de dood keert telkens terug:[141]

> De weerelt gheeft van consten prijs
> Maer duecht alleene die salmen prisen
> Der weerelt lof es broosscher dan .1. rijs
> Maer der duechden lof zal in glorien rijsen
> Onseker ende een cort bewijsen
> Es tleven van elken hoe vroom hoe wijs
> Nemet twoort gods / om dijnre zielen spijsen
> Met cleender dinc du dlichaem spijst
> Die ziele begheert teeuweghe jolijs
> Int vleesch de wormen verjolijsen
> O mensche laet dy in tijts afgrijsen.

Vier van de moraliserende gedichten in het handschrift zijn geschreven door Anthonis de Roovere.[142] Zo is er van zijn hand een allegorische vertelling (f. 15r-17v), waarin een beeld uiteenzet hoe alles in zijn lichaam verwijst naar de manier waarop de mens God moet eren, bijvoorbeeld:[143]

> Mijn ooren zijn wijt ende groot
> Naer des ezels maniere ghescoren
> Bediet dat elc goet kerstin bloot
> Twoort Gods vierich zal an horen.

[138] Voor het genre van moralistisch-didactische literatuur voor leken, zie Reynaert 1994a en 1995.
[139] De codex valt uiteen in vier eenheden. Het gedeelte met het *Lucidarius*-excerpt bestaat uit de folia 15 tot en met 71. Ik beperk me hier tot dat gedeelte. Zie de beschrijving van het handschrift in § 2.1. Teksten in het handschrift genoemd in Lyna 1924, 295-305. Een enkel gedicht geeft hij uit.
[140] Uit een gedicht van Frans Oisstoc op f. 42v. Editie Lyna 1924, 301.
[141] f. 25v. Afgedrukt in Lyna 1924, 296-297.
[142] Zij zijn te vinden op de folia 15r-17v, 40v-41r, 45v-47r en 59v-61r.
[143] Editie Lyna 1924, 315-319. Zie over deze tekst: Oosterman 2004, 171-174.

En:

> Mijn baert es grijs nederwaert hanghende
> Also zalmen bij rijpen rade
> Naer teeuwich leven zijn verlanghende.

Bij twee gedichten in het handschrift staat vermeld dat ze geschreven zijn door ene Hamme. Zijn naam staat boven een leerdicht op f. 47r-47v, en wordt gegeven in het acrostichon in een allegorisch gedicht (f. 26r-27v), waarin de ik-persoon in een droom een koning ziet die omgeven is door dienaren met namen als Handen, Voeten, Hart of Oren. Als zij klagen over hun zware taken, onthoudt de koning hun voedsel totdat zij zich met hem verzoenen.[144] Behalve moraliserende gedichten en spreuken bevat het handschrift diverse lofdichten op God en berijmde gebeden. Zo is er een refrein op de stokregel: 'Almoghende God, willet mij vergheven'.[145]

Het excerptje uit de *Vers-Lucidarius* laat zich naadloos invoegen bij de andere teksten in het handschrift. Ze getuigen alle van een diep geloof; ze benadrukken Gods goedheid en grootheid, of wijzen op de vergankelijkheid van aardse zaken en het belang van deugdzaamheid met het oog op het hiernamaals – net als de *Vers-Lucidarius*.

B3: Brussel, KB II 116

Net als de andere twee is ook dit handschrift, daterend uit het midden van de vijftiende eeuw, sober uitgevoerd.

Het handschrift bevat een collectie korte teksten:[146] een verzameling van 35 tweeregelige rijmspreuken (f. 1r-2v),[147] een excerpt uit de *Seghelijn van Jherusalem* (f. 2v-5r), een gedicht over tafelmanieren (f. 5r-6v), een gedicht over de vergankelijkheid van het leven (f. 7r-8r), een excerpt uit de *Vers-Lucidarius* (f. 8r-11r), De *Profetie van Bulscamp* (f. 11r-13v), een reeks rijmspreuken (f. 13v-14v), *Tbeghin van alre wijsheden* (f. 14v-16v), Proverben (f. 16v-19r), *Van tijtverlies* (f. 19v-22v), elf rijmspreuken en gedichten (f. 23r-24v), een berijmde vertaling van de zeven boetepsalmen (f. 25r-37r) en een abecedarium *Den geesteliken A.B.C.* (f. 37v-38r).

Het excerpt uit de *Vers-Lucidarius* bestaat uit Mnl III.23 en Mnl III.25, waarin wordt verteld over de komst van de antichrist aan het einde der tijden. De tekst vertelt dat hij geboren zal worden in Babylon en dat hij het volk zal onderwerpen en ervan overtuigen dat hij de Messias is. Hij zal de geestelijken van het geloof afbrengen en de ongedoopte doden doen herrijzen. In de op zijn bevel heropgebouwde tempel zal hij een altaar voor zichzelf laten oprichten. Zo zal hij regeren totdat bazuingeschal het einde der tijden en het laatste oordeel aankondigt.

Van een enigszins vergelijkbaar karakter is de tekst die op de *Vers-Lucidarius* volgt, de *Profetie van Bulscamp*. Hierin worden Oudtestamentische profetieën toegepast op de eigentijdse geschiedenis met als resultaat de voorspelling van een apocalyptische strijd tussen de Europese rijken.[148]

---

[144] Editie Lyna 1924, 319-322, vs. 63-66 resp. vs. 71-73.
[145] f. 66r-67v. De stokregel is afgedrukt in Lyna 1924, 305.
[146] Braekman 1969, 84-111 noemt alle teksten in het handschrift en editeert de teksten die niet al eerder zijn gepubliceerd (d.w.z.: alle teksten met uitzondering van het *Seghelijn*- en het *Lucidarius*-excerpt, *Bulscamp*, de boetepsalmen en *Den geesteliken A.B.C.*).
[147] Zie Brinkman 1994, 240-243.
[148] Uitgegeven door Serrure 1859-1860, 427-429.

Enkele folia eerder in de codex staat een excerpt uit de *Seghelijn van Jherusalem.* Seghelijn legt daarin zijn zonen zeven theologische vraagstukken voor, zoals: wat is de afstand van de aarde tot de hemel, is God almachtig en waarom heeft Jezus de gevallen engelen niet verlost?[149]

Verder treffen we in dit manuscript moraliserende gedichten en rijmspreuken aan. Dikwijls gaat het om profane ethiek: vermijd de omgang met slechte mensen, pas op voor *niders* en luistervinken, zorg voor financiële zekerheid op je oude dag, wees zwijgzaam en bewaar je geheimen, wees lijdzaam en verdraag. Bij veel spreuken keert de idee van de vergankelijkheid van al het aardse terug. Zo is er een gedicht dat vertelt hoe een waard komt afrekenen voor alles wat de ik-persoon heeft gedaan.[150] Regelmatig wordt de mens voorgehouden dat hij een stoïcijns onthechte levenshouding moet aannemen, want de dood komt onverwacht en aardse rijkdom en schoonheid vergaan:[151]

> O mensche, peinst in aller tijt,
> Wanen ghi quaemt, en wat ghi zijt
> En wat ghi emmer werden moet,
> Als die doet comt onverhoet.

Deze *memento-mori*-gedachte hangt samen met een christelijke ethiek, zoals blijkt in:[152]

> Die Gode begheeft,
> En an de weerelt cleeft,
> Alst comt te eenen sceeden,
> So es hi quite van hem beeden.
>
> Och wat hij al verliest,
> Die tijt voer eewicheit verkiest!

De adviezen staan soms expliciet in het licht van datgene wat ons wacht na de dood.[153] Wie zich gedraagt naar de lessen in de gedichten en spreuken, zal in de hemel terechtkomen. Maar wie dat niet doet, hoeft niet te rekenen op de eeuwige vreugde:[154]

> Die hier also leeft
> Dat hem God de helle gheeft,
> Die heeft hier als dwaes gheleeft.

Bij de thematiek van vergankelijkheid, sterfelijkheid en laatste oordeel past ook de grootste tekst in de codex, een vertaling van de zeven boetepsalmen (f. 25r-37r).

---

[149] Zie over deze passage in de *Seghelijn*: Claassens 1998. Het excerpt correspondeert met de verzen 7699-7809 op de linkerbladzijden van de editie van Van de Wijer 1983, dl. 2. Het is opgenomen in het repertorium van Hogenelst 1997, dl. 2, 191-192, nr. 263.

[150] Dit gedicht (waarvan het begin ontbreekt), f. 7r-8r, is uitgegeven door Braekman 1969, 89-91.

[151] Een van de *Vele proverben* op f. 17r-19r. Geciteerd uit Braekman 1969, 99.

[152] Zo eindigen de elf rijmspreuken en gedichten op f. 23r-24v. Geciteerd uit Braekman 1969, 110.

[153] Met een belofte van de hemel eindigt *Tbeghin van alre wijsheden* op f. 14v-16v. Het thema van de aardse vergankelijkheid en/of het streven naar een goed hiernamaals keert verder terug in de rijmspreuken die verspreid over het handschrift staan (f. 1r-2v, 13v-14v en 23r-24v), in *Tbeghin van alre wijsheden* (f. 14v-16v), in *Eene curte proverbe* en de daarop volgende proverben (f. 16v-19r) en in de sproke *Van tijtverlies* (f. 19v-22v). Alle zijn uitgegeven door Braekman 1969.

[154] Een van de rijmspreuken op f. 13v-14v. Geciteerd uit Braekman 1969, 93.

Het manuscript eindigt met *Den geesteliken A.B.C.*, een gedicht waarvan elk vers begint met een volgende letter van het alfabet. De dichter houdt zijn publiek voor dat het nederig en vroom moet zijn, zijn naaste goed moet behandelen en ter biechte moet gaan. Het leven is immers maar kort en er is kans op een eeuwige straf in de hel.[155]

Tussen de teksten over de eindigheid van het aardse leven staat een gedichtje over tafelmanieren. De lezer wordt onder meer verteld te bidden voor het eten (de twee Latijnse tafelgebeden worden weergegeven), zijn handen te wassen, niet in zijn neus te peuteren aan tafel, niet te fluisteren in gezelschap, zijn eetlepel niet terug in de schaal te doen en zijn eten niet in de zoutpot te dopen.[156] Misschien nam de samensteller van het handschrift deze tekst op vanwege de tafelgebeden, of wilde hij ook enkele zeer praktische wenken geven voor een goed leven.

Ook in dit handschrift is de *Vers-Lucidarius* dus opgenomen temidden van moraliserende teksten, waarin veel nadruk ligt op de eindigheid van het leven en op hemel en hel; teksten waar de *Vers-Lucidarius* met de door de bewerker zo benadrukte boodschap perfect tussen past. Het gekozen excerpt bevat die boodschap evenwel niet expliciet. De samensteller van het handschrift koos een stuk over de komst van de antichrist: een eschatologisch stuk dus, dat aansluit bij de *Profetie van Bulscamp*. Samen met die profetie geeft het excerpt een extra dimensie aan de waarschuwingen over de eindigheid van het leven in de overige teksten.

B4: Brussel, KB IV 1031

De zogenoemde Kampse fragmenten vormen de oudste onder de *Vers-Lucidarius*-handschriften. Ze zijn geschreven tussen 1325 en 1350. Met veertig regels per kolom en twee kolommen per bladzijde, dus 160 regels per folium, zou de *Vers-Lucidarius* in totaal zo'n veertig folia gevuld hebben. Het is daarom goed mogelijk dat de codex meerdere teksten bevat heeft. Maar over eventuele andere teksten in het handschrift is niets meer te zeggen, nu er niet meer bekend is dan deze twee bladen.

De bewerker maakte zijn *Vers-Lucidarius* om zijn publiek te vermanen, op te voeden, te waarschuwen voor de hel. Zijn moraal richt zich op leken, aan wie hij zijn boodschap misschien niet direct maar via wereldlijke geestelijken wil overbrengen. De overgeleverde handschriften duiden er evenwel niet op dat de tekst specifiek in handen van de clerus terechtgekomen is. Ze zijn gevuld met uiteenlopende moraliserende teksten, die zowel van een zeer vroom als van een profaan karakter zijn. Daarmee lijken ze eerder vervaardigd te zijn door en voor gelovige leken dan voor geestelijken. De vermoedelijk wereldlijke herkomst van de codices blijkt het sterkst bij B1. Dit handschrift heeft de vorm van een rekeningboek; alle reden dus om aan te nemen dat de teksten daarin niet opgeschreven zijn door een kloosterling of priester, maar door iemand met een boekhoudkundige functie aan een hof of in een stad. Dat halverwege de veertiende eeuw de zoon van een handschoenmaker een *Lucidarius* bezat, sluit aan bij deze bevindingen.

Wat opvalt bij de drie complete handschriften B1, B2 en B3 is dat de gebruikers van de *Vers-Lucidarius* de kern van de tekst, zoals bedoeld door de bewerker, inderdaad hebben opgepikt. In de ogen van de gebruikers was de *Vers-Lucidarius* een moraliserende tekst, vergelijkbaar met Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael*, sproken als *Van ses vaerwen* of *Van den vier vingheren*, zedeprekende

[155] De tekst is naar een ander handschrift uitgegeven door De Vreese 1901, 266-267.
[156] f. 5r-6v. Editie Braekman 1969, 87-89.

gedichten of rijmspreuken. Temidden van dergelijke teksten is de *Vers-Lucidarius*, geheel of gedeeltelijk, overgeleverd. In de teksten rondom de *Vers-Lucidarius* ligt telkens de nadruk op de eindigheid van dit leven en het belang van goed leven en goed geloven, in het bijzonder met het oog op wat ons na de dood te wachten staat. De bewerker heeft zijn boodschap in dat opzicht dus niet tevergeefs aan zijn bewerking van het *Elucidarium* meegegeven: men las de *Vers-Lucidarius* niet als een analytisch theologisch werk zoals Honorius het origineel bedoeld had, maar primair als een vermanende en stichtelijke tekst.

2.5 Conclusie

Met een overlevering in vier handschriften, in ontstaan variërend van het tweede kwart van de veertiende eeuw (B4) tot het laatste kwart van de vijftiende eeuw (B2), is de *Vers-Lucidarius* vermoedelijk de meest verspreide onder de Middelnederlandse *Lucidarii* geweest. Vanwege de Kampse fragmenten, geschreven tussen 1325 en 1350, staat vast dat de *Vers-Lucidarius* vóór 1350 vervaardigd moet zijn. Een *terminus post quem* wordt geleverd door Maerlants *Spiegel historiael*, een van de aanvullende bronnen voor de bewerker. Met zekerheid kunnen we daarom zeggen dat de *Vers-Lucidarius* geschreven is tussen 1288 en 1350. Om dit interval nog iets in te perken, kunnen we stellen dat de datering niet te dicht bij 1350 zal komen: de Kampse fragmenten zijn immers van vóór dat jaar, dus wellicht uit de jaren'30 of '40 van de veertiende eeuw. Omdat het niet waarschijnlijk is dat de Kampse fragmenten de autograaf vormen,[157] is enige afstand in tijd tussen de Kampse fragmenten en het ontstaan van de *Vers-Lucidarius* goed denkbaar. Op zijn vroegst verscheen de *Vers-Lucidarius* dan in de laatste jaren van de dertiende eeuw, op z'n laatst pakweg in het tweede decennium van de veertiende eeuw.

Misschien dus exact tweehonderd jaar na Honorius (1100) gaat een dichter aan het werk om het *Elucidarium* om te zetten in Middelnederlandse gepaard rijmende verzen. Daarbij grijpt hij op grote schaal in in de tekst. Hoewel hij de grondvorm handhaaft – de dialoogvorm, de volgorde van de onderwerpen, de ontwikkeling van schepping tot einde der tijden – is zijn *Vers-Lucidarius* in veel opzichten een andere tekst dan het *Elucidarium*. Dat verschil laat zich van twee kanten verklaren: enerzijds heeft de dichter een andere intentie met zijn werk dan de Latijnse schrijver, en anderzijds richt hij zich op een ander publiek. Waar Honorius zich richt op het overbrengen van kennis en begrip, wil de Middelnederlandse dichter zijn publiek daarbij ook vermanen. Het gaat hem niet meer om kennisoverdracht *sec*. Hij wil zijn publiek door uitleg van het geloof en door expliciete vermaningen opvoeden tot goede christenen en zo behoeden voor de hel. En waar Honorius schrijft voor geestelijken in opleiding of in de praktijk, denkt de bewerker in de eerste plaats aan leken. Dat publiek betekent dat de bewerker zich moet beperken in wat hij overneemt uit zijn Latijnse tekst. Materiaal dat om uiteenlopende redenen niet geschikt of bestemd is voor leken, past hij aan. Overmatige kritiek op de geestelijkheid bijvoorbeeld damt de bewerker in. De te ingewikkelde beschrijving van de schepping uit het *Elucidarium* wordt vervangen door een eenvoudiger en verhalender beschrijving, nagenoeg letterlijk overgeschreven uit de *Rijmbijbel*. De bewerker laat bijbelcitaten achterwege of kleedt ze in om ze voor een minder bijbelvast publiek herkenbaar ('dit is een citaat uit de Psalmen') of begrijpelijk te maken. Dergelijke vereenvoudigende ingrepen hebben er overigens niet toe geleid dat de *Vers-Lucidarius* een simpele tekst geworden is. Integendeel; net als in het *Elucidarium* komt hierin een breed spectrum aan theologische kwesties aan de orde. Met vragen over bijvoorbeeld de Drie-eenheid of predestinatie heeft de Middelnederlandse tekst onder de moralistisch-didactische teksten nog altijd een relatief hoge moeilijkheidsgraad.

De kern van de vaak zeer expliciet verwoorde boodschap in de *Vers-Lucidarius* is dat de mens zo moet leven dat hij niet naar de hel gestuurd zal worden. Dat de mens na de zondeval überhaupt kans heeft op de hemel, is te danken aan de kruisdood. De bewerker benadrukt keer op keer dat de mens in morele zin verplicht is

[157] B4 biedt immer weliswaar vaak, maar niet altijd de juiste lezing in vergelijking met de andere handschriften, zie § 2.1 noot 16 (m.n. over vs. 5907-5909).

zich aan Gods geboden te houden uit dankbaarheid voor Jezus' offer. Wie in de hemel wil geraken, kan bovendien niet zonder de geestelijkheid en haar sacramenten. Veel meer dan in het *Elucidarium* ligt in de *Vers-Lucidarius* daar de nadruk op. De bewerker legt herhaaldelijk uit dat wie niet gedoopt is of wie niet op tijd zijn zonden opbiecht en boete doet, naar de hel zal gaan, en dat de gelovige te allen tijde gehoorzaam moet zijn aan zijn priester. Om deze boodschap te onderbouwen en om haar indrukwekkend te maken, voegt de bewerker exempelen in, over mensen die naar de hel gestuurd werden of juist gered konden worden. De *Vers-Lucidarius* biedt zijn informatie aldus niet in een zuiver discursieve vorm aan. Het narratieve element is, zoals bij veel moralistisch-didactische literatuur in het Middelnederlands, sterk aanwezig:[158] de gegevens zijn gegoten in een fictieve discussie tussen een leerling en een meester en op diverse plaatsen zijn verhalende passages ingevoegd.

Aan de waarschuwingen en vermaningen ligt een belangrijk theologisch punt ten grondslag: de gedachte dat de mens door zijn gedrag zélf invloed kan uitoefenen op zijn zielenheil. In het *Elucidarium* is daar geen sprake van. De nadruk ligt in die tekst op predestinatie, op de gedachte dat God al vóór de geboorte van een mens heeft bepaald of hij naar hemel of hel zal gaan. Wie leeft als goed christen en ter biecht gaat, maakt volgens de *Vers-Lucidarius* altijd kans op de hemel, en wie niet op tijd boete doet of anderszins zondigt, verdient zelf de hel. Zo is de *Vers-Lucidarius* getuige van een geloofsopvatting waarin de individuele gelovige met hulp van de geestelijkheid meer invloed heeft op zijn lot.

Met een andere visie op vrije wil en een andere boodschap vormt de bewerker het *Elucidarium* om tot een werk waaruit de mens kan leren hoe hij zichzelf voor de hel kan behoeden. Hij doet dat zorgvuldig: de manier waarop hij dingen schrapt, vereenvoudigt of op basis van andere bronnen vervangt of aanvult, toont aan dat hij een goed inzicht heeft in de Latijnse tekst en een goede kennis van zijn andere bronnen. Uit de *Spiegel historiael* haalt hij vijf exempelen die zijn boodschap ondersteunen en zich mooi in de tekst laten invoegen. Uit de *Rijmbijbel* haalt hij niet alleen een bruikbaar scheppingsverhaal, maar ook uiteenlopende aanvullingen over Adam en Eva en het aards paradijs, die hij naadloos tussen de mededelingen uit het *Elucidarium* invoegt. Opmerkelijk is dat de Middelnederlandse dichter hoogstwaarschijnlijk ook informatie heeft ontleend aan een Duitse bron, en wel aan de Duitse bewerking van het *Elucidarium*. Drie opeenvolgende vragen in de *Vers-Lucidarius*, Mnl I.38 tot en met I.40, vertonen opvallende overeenkomsten met de Duitse *Lucidarius*, terwijl ook twee andere vragen invloed van de Duitse tekst lijken te verraden. De bewerker heeft de Duitse *Lucidarius* gebruikt om meer gegevens te hebben over de hel en om te vertellen welk licht er scheen voordat God de zon maakte – gegevens die in het *Elucidarium* ontbraken en in de ogen van de bewerker de tekst beter of in elk geval volledi ger zouden maken.

De Middelnederlandse dichter heeft een moeilijke taak te volbrengen. Hij maakt het *Elucidarium* geschikt voor een veel breder publiek, hij maakt de tekst pakkender (onder meer door het invoegen van Maerlants exempelen), eenvoudiger (onder meer met hulp van de *Rijmbijbel*) en op verschillende punten ook volledi ger (op basis van onder andere de *Rijmbijbel* en de Duitse *Lucidarius*). Om dat te bereiken moet een schrijver niet alleen goed belezen zijn en het *Elucidarium* goed in het hoofd hebben, maar ook in staat zijn om de theologische finesses van zijn brontekst te begrijpen. Immers, alleen wie een theologische verhandeling tot in de details begrijpt,

[158] Reynaert schetst hoe didactische elementen binnen de epiek langzamerhand als zelfstandig genre gingen functioneren; daarbij valt op hoe veel narratieve elementen die vroege didactiek bevat (Reynaert 1995, 103-104 en 1994a, 19-24).

kan die op de juiste manier uitleggen, veranderen, inkorten of vereenvoudigen. Dat de bewerker zelf een geestelijke is, is daarmee uiterst waarschijnlijk geworden: hij heeft blijkbaar een gedegen kennis van het Latijn en is enigszins ervaren in het lezen en begrijpen van theologische teksten.

De *Vers-Lucidarius* wordt vervolgens over een periode van honderdvijftig jaar overgeschreven. Zo geschoold en scherp de dichter zelf is, zo weinig onderlegd lijkt de kopiist van het enige volledige handschrift te zijn. Handschrift B1 bevat talloze fouten, te wijten aan onoplettendheid of onkunde van de afschrijver. De handschriftelijke inbedding van de *Vers-Lucidarius* toont voorts aan dat men de tekst primair beschouwde als een moraliserend werk, eerder dan als een compendium voor overdracht van kennis en inzicht zoals het *Elucidarium*. Opgenomen temidden van andere moraliserende en vrome werken op rijm belandde de *Vers-Lucidarius* in de vijftiende eeuw bij leken op zoek naar hulp en vermaning om hun ziel veilig te stellen.

3 De *Proza-Lucidarius*

3.1 Inleiding

Naast de berijmde bewerking, die in de decennia rond 1300 tot stand moet zijn gekomen, bestond er in de tweede helft van de vijftiende eeuw een prozavertaling van het *Elucidarium*. Deze *Proza-Lucidarius* kende een minder grote verspreiding dan de *Vers-Lucidarius*. Hij is slechts bekend uit één handschrift, vervaardigd in het Windesheimse koorherenklooster Mariënwolde te Frenswegen (bij Nordhorn, direct over de huidige grens ter hoogte van Almelo). In de Duitse vakliteratuur wordt de taal van de *Proza-Lucidarius* gewoonlijk bestempeld als Nederduits,[1] maar met evenveel recht zou men de tekst oostelijk Middelnederlands kunnen noemen. Er was immers in de vijftiende eeuw noch een politieke, noch een taalkundige grens op de plaats waar de huidige grens tussen Duitsland en Nederland loopt.[2] Het pleit willen beslechten op basis van de huidige grens is in dit geval ook heilloos: Frenswegen ligt weliswaar in Duitsland, maar de kopiist was naar eigen zeggen afkomstig uit Almelo. Het enige handschrift is aldus geschreven in een oostelijk Middelnederlands dan wel Nederduits dialect, zoals dat in de vijftiende eeuw in het gebied rondom Almelo en Nordhorn gesproken werd. Daarmee hoort de *Proza-Lucidarius* thuis in een onderzoek naar Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten.

Overlevering
De *Proza-Lucidarius* is overgeleverd in één handschrift (Straatsburg, Bibliothèque Nationale et Universitaire 2101). Deze codex is een convoluut uit twee delen, waarvan het ene deel de *Proza-Lucidarius* (f. 1-64) en een theologisch traktaat (f. 65-85) bevat en het andere de *Spieghel der kerstenre gheloven* (f. 88-207). De twee delen, respectievelijk voltooid in 1469 en 1468, zijn geschreven door dezelfde kopiist. De codex telt 207 papieren folia van ongeveer 207 bij 135 mm. De bladzijden in het eerste deel zijn beschreven met twee kolommen van 33 of 34 regels per kolom, die in het tweede deel met één kolom van 33-38 regels. Net als de Brusselse handschriften met de *Vers-Lucidarius* is ook het Straatsburgse handschrift tamelijk eenvoudig. Het is beschreven in een C/H-schrift (een schrift dat het midden houdt tussen de cursiva en de hybrida).[3] Aan het begin van de *Lucidarius* en de *Spieghel der kerstenre gheloven* staat een grote initiaal met penwerk. Verder zijn er rode lombarden van twee regels hoog en rode onderstrepingen.[4]

Preliminaria voor tekstvergelijking
Bij het onderzoek naar de relatie tussen het *Elucidarium* en de *Proza-Lucidarius* zijn we aangewezen op de tekst in het Straatsburgse handschrift. Hiervan is in 1992 een zeer betrouwbare kritische editie verschenen.[5] Voor het *Elucidarium* moeten we echter beslissen van welke grondtekst we uitgaan. Dat is ook hier minder moeilijk dan

[1] Bijvoorbeeld in Schorbach 1894, 265-267 en in de editie van Gottschall 1992.
[2] Over het probleem van taalkundige grenzen in dit gebied in de Middeleeuwen, zie Peters 2000, m.n. 105 en Goossens 1991.
[3] Zie voor de benaming C/H-schrift: Gumbert 1975, 279.
[4] Ik baseer me hier op de uitgebreide beschrijving in de bijlage bij Muusers 1988, 2-25. Zie voor dit handschrift ook Becker 1914, 13; Wickersheimer 1923, 438; Samaran et Marichal 1965, 423 en afbeelding CLII.
[5] Gottschall 1992. Een diplomatisch afschrift is opgenomen in de bijlage bij Muusers 1988.

het op basis van de grote overlevering lijkt. Net als voor de *Vers-Lucidarius* laat zich ook voor de *Proza-Lucidarius* eenvoudig vaststellen dat de tekst bijna helemaal gebaseerd is op de *texte primitif* zoals Lefèvre die in 1954 heeft uitgegeven. De *Proza-Lucidarius* laat zich grotendeels woordelijk naast Lefèvres editie leggen. Op vier plaatsen blijkt vervolgens dat de *Lucidarius*-auteur een Latijnse legger had waarin enkele van de door Lefèvre onderscheiden A-toevoegingen opgenomen waren: in Lat I.171/Mnl I.146, Lat II.12bis/Mnl II.5, Lat II.91/Mnl II.45 en Lat II.92/Mnl II.46. Dit overigens in tegenstelling tot de *Vers-Lucidarius*, die enige verwantschap vertoonde met de Latijnse versie B.

Mnl I.146 is een getrouwe vertaling van Lat I.171 in de *texte primitif*. Aan het slot van het antwoord drukt Lefèvre een stuk tekst af dat volgens hem een toevoeging van de A-familie is:

> Quae enim fidem excederent scribere noluerunt; unde resuscitationem Lazari, Johanne solo narrante, caeteri Evangelistae tacuerunt.
> Zij wilden immers niet die dingen opschrijven die het geloof te buiten gaan; daarom zwegen de andere evangelisten over de opwekking van Lazarus, waar alleen Johannes over vertelt.

Deze tekst blijkt overgenomen te zijn in Mnl I.146:

> Want de ewangelisten en wolden nicht bescryven, dat onghelovelick was. Hier om vertellet sanctus Johannes alleen, woe Lazarus uutten grave verwecket waert, dat de anderen versweghen hebben.

Mnl II.5 luidt:

> Omme wo vele saken wort den menschen ghegheven ziecheit of moynisse des lychams?

Vraag en antwoord komen niet voor in de Latijnse kerntekst, maar zijn een vertaling van een A-vraag (Lat II.12bis):[6]

> Quot modis homini accidit infirmitas corporis et molestia?
> Op hoe veel manieren wordt de mens ziek van lichaam en zwak?[7]

Mnl II.45 is een getrouwe vertaling van Lat II.91. De laatste zin van het antwoord:

> Mer dat licham en kan niemant anders sien dan allene de ghene, den siet tonen willen.

komt niet voor in de *texte primitif* maar is een toevoeging van de A-categorie:

> Non tamen omnibus visibile, nisi his solummodo quibus se volunt demonstrare.
> Het is evenwel niet voor allen zichtbaar, alleen voor degenen aan wie zij het willen tonen.

Hetzelfde zien we in Mnl II.46: een getrouwe vertaling van Lat II.92 uit de kerntekst, met aan het slot de extra zin die alleen in de A-familie voorkomt:

> De duvels annemen vake een lijcham van der grover lucht, dat men tasten mach, op dat se den menschen so vele de lichtliker bedreghen moghen.
>
> Hi saepius corpus de crasso aere sumunt palpabile, quo magis possint fallere.
> Dikwijls nemen zij een tastbaar lichaam van dikke lucht aan, waardoor ze beter kunnen misleiden.

[6] Het antwoord heeft aan het slot enkele regels die niet in de Latijnse vraag staan en waarvoor ook editeur Gottschall (1992, 225) geen bron heeft kunnen aanwijzen.
[7] Deze vraag komt voor in twee van de zestig handschriften waar Lefèvre zijn editie op heeft gebaseerd en staat afgedrukt in Lefèvre 1954, 409, noot 5. Mogelijk staat deze vraag ook in de *Vers-Lucidarius*. Zie § 2.1, 'Preliminaria voor tekstvergelijking'.

De Proza-Lucidarius in vogelvlucht

De *Proza-Lucidarius* opent met een uiterst korte proloog, die Honorius' veel langere proloog vervangt. De proloog van de *Proza-Lucidarius* begint met een uitleg van de titel:

> Hier beghint een boeck, gheheten *Elucidarius*, dat bedudet so vele als ene verluchtinghe inden boeke. Want in dessen boeke werden vele duester dinghe verluchtet ende manigherhande behende vraghe ontbonden.

Daarna staat de (vermeende) auteur van het oorspronkelijke werk vermeld:

> Item Ancelmus, archebisschop van Cantelenberch, hevet dit boeck ghemaket recht als een dyalogus.[8]

Tot slot licht de schrijver toe wat een 'dyalogus' is ('Dat is twier menschen reden of callinghe'), waarna hij begint aan de vertaling van het eerste boek van het *Elucidarium*.

De *Proza-Lucidarius* volgt voor het grootste gedeelte van de tekst inhoud en volgorde van de Latijnse vragen op de voet.[9] De drie boeken van het *Elucidarium* zijn voor het leeuwendeel nagenoeg woordelijk vertaald. Hoe getrouw de vertaling is, blijkt direct wanneer men een willekeurig gekozen vraag uit het Latijn zinsnede voor zinsnede naast zijn vertaling legt. Lat I.76 luidt in het Latijn en in de *Proza-Lucidarius* (Mnl I.74):

> Esset infans ita debilis et non loquens, ut nunc? (*Solde dat kint oeck so kranc wesen ende so onsprekende alst nu is?*)
> Mox ut nasceretur (*So vro alst kint gheboren wer*), ambularet et absolute loqueretur (*so solt gaen ende spreken vollencomelike*) et contra singulos defectus (*teghen alle ghebreclicheit*) de lignis ibi positis uteretur (*soldet eten van den vruchten der holten, de daer staen*) et praefixo a Deo tempore (*ende een seker tijt, die van Gode in gheset was*) de ligno vitae ederet (*soldet eten van den holte des levens*) et sic in uno statu postmodum permaneret (*ende daer na soldet altoes bliven in enen state*).

Of bijvoorbeeld Lat II.90, vertaald als Mnl II.44:

> Sunt jugiter angeli in terra cum his quos custodiunt? (*Sint de enghelen altoes op der eerden by de ghene, de se bewaren?*)
> Cum opus fuerit (*Wanneert noet is*), in auxilium veniunt (*so comen sie den menschen to hulpe*), maxime cum precibus invitati fuerint (*ende bisunderlinghe, als se mit ghebede ghenodighet werden*). Non est enim mora veniendi (*Daer en is gheen merren te comene*), cum in momento de caelo ad terras (*want in enen oghen blyc tijts moghen se van den hemel neder comen totter eerden*) et iterum ad caelum relabi possint (*ende weder op totten hemel*). Qui, cum ad nos descendunt (*Wanneer se tot ons nederstighen*), gloria intima non fraudantur (*so en werden se niet berovet van der inwendigher glorien*), quia semper vident faciem Patris, quocumque mittantur (*want waer sie ghesant werden, de sien altoes dat aensichte des vaders*).

[8] Het *Elucidarium* is vaker ten onrechte aan Anselmus van Canterbury toegeschreven, niet alleen in de Middeleeuwen maar bijvoorbeeld ook door Blommaert in zijn editie van de *Vers-Lucidarius* (p. iv). Zie ook hierboven, § 1.2, noot 17.

[9] Slechts één keer is de volgorde van de vragen gewijzigd: Lat I.29 (Mnl I.27) is iets naar voren geschoven en terechtgekomen tussen de vertalingen van Lat I.26 (Mnl I.26) en Lat I.27 (Mnl I.28). De Middelnederlandse volgorde is niet logischer of minder logisch dan de oorspronkelijke Latijnse. Lat I.26 vertelt dat God zowel geestelijke als lichamelijke wezens heeft gemaakt. Lat I.27 en I.28 gaan over de schepping van de engelen toen God 'Fiat lux' sprak. Lat I.29 gaat over de geestelijke natuur van engelen. Zowel Lat I.27 als I.29 sluit dus nauw aan bij Lat I.26.

Bijna elke vraag in de *Proza-Lucidarius* laat zich zo naast het *Elucidarium* leggen, van Lat I.1 (Mnl I.1) tot en met de laatste vraag, Lat III.122 (Mnl III.68). Na die laatste vraag sluit de kopiist het werk af met een explicit:

> Hijr eyndet een boeck, gheheten *Elucidarius* (…) ende dit heeft ghemaket sunte Ancelmus (…). Item hijr is wat mede in vergaddert uut der bibelen ende uut somighen anderen boeken, alset diende totten punten, die hijr thovoren ghescreven sint. Ghescreven van Arnoldus de Almelo int jaer ons Hern MCCCCLXIX, gheëndet op sunte Benedictus avent.[10]

Maar hiermee is lang niet alles gezegd over de relatie tussen het *Elucidarium* en de *Proza-Lucidarius*. Er is geen een-op-een-relatie tussen de twee teksten: heeft Honorius' *Liber primus* 203 vragen, de *Proza-Elucidarius* telt er slechts 164 die daarmee corresponderen; heeft het *Liber secundus* er 106, in de Middelnederlandse tekst is dat aantal teruggebracht tot 57; en nummert het *Liber tertius* tot 122, in de vertaling is dat nog maar tot 70.[11] Deze verschillen zijn veroorzaakt doordat de Middelnederlandse auteur soms vragen samenvoegde en dikwijls vragen wegliet. Daartegenover staat dat hij ook veel passages toevoegde ten opzichte van het Latijnse origineel.[12] In de stukken die hij uit het *Elucidarium* overnam (bijna driekwart van het *Elucidarium*), toont de auteur zich een trouwe vertaler, die zijn brontekst vrijwel woordelijk in de volkstaal omzet. Maar waar hij stukken schrapt of nieuwe passages invoegt, is hij een erg creatieve bewerker. De *Proza-Lucidarius* kan dus getypeerd worden als gedeeltelijk een woordelijke vertaling en gedeeltelijk een vrije bewerking: de Middelnederlandse auteur vertaalt het *Elucidarium* letterlijk of gebruikt het in het geheel niet.

De *Proza-Lucidarius* is niet ingedeeld in drie boeken zoals het *Elucidarium*. Elementen die in het Latijnse werk de grenzen markeren – de afsluitende woorden in Lat I.203 en Lat II.106 en de inleidende woorden van Lat III.1 – zijn weggewerkt.[13] In plaats daarvan is de Middelnederlandse tekst in het enige handschrift met lombarden in vijftien stukken verdeeld.[14] In acht gevallen zijn er daarbij tussenkopjes aangebracht: met vraag Mnl I.16 begint het thema 'Van der werlt', met Mnl I.28 'Van den enghelen', met Mnl I.66 'Van der stede, daer de mensche ghescapen waert, ende van den paradise', pas in Mnl II.42 gevolgd door 'Van den enghelen'; met Mnl III.7 begint 'Van der pynen der quaden', met Mnl III.26 'Van Entekerst', met Mnl III.39 'Van den uren des ordels' en met Mnl III.56 begint tot slot 'Van den lichamen der hillighen'.

[10] De kopiist volbracht zijn schrijfwerk dus op 20 maart 1469.
[11] Tegen het slot van het derde boek ontbreken er waarschijnlijk twee bladen aan het Straatsburgse handschrift (Muusers 1988, 78). Daardoor zijn het slot van Mnl III.66 (naar Lat III.118) en het begin van Mnl III.67 (naar Lat III.121) verdwenen. Waarschijnlijk stonden er ook vertalingen van Lat III.119 en Lat III.120 op de verdwenen folia. Het derde boek van de *Proza-Lucidarius* telde dan oorspronkelijk twee vragen meer dan de 68 overgeleverde, dus 70 vragen.
[12] Zie Overzicht 3.
[13] Lat II.1 is echter wel overgenomen.
[14] De lombarden staan aan het begin van Mnl I.1, Mnl I.16, Mnl I.28, Mnl I.66, Mnl I.89, Mnl I.101, Mnl I.154, Mnl II.2, Mnl II.29, Mnl II.39, Mnl II.42, Mnl III.7, Mnl III.26, Mnl III.39 en Mnl III.56 (Muusers 1988, 84-85). De tussenkopjes zijn geschreven in zwarte inkt met rode onderstreping (Muusers 1988, bijlage p. 19).

De reductie van 431 Latijnse vragen naar 291 Middelnederlandse is voor een klein gedeelte veroorzaakt doordat de bewerker vragen samenvoegde. Slechts veertien van de Middelnederlandse vragen zijn gebaseerd op meer dan één Latijnse vraag.[15]

Mnl III.15 is bijvoorbeeld een samenvoeging van Lat III.20 en III.21. De vraag is een getrouwe vertaling van de vraag van de discipulus in Lat III.20: Vinden de zaligen het niet erg om de verdoemden in de hel te zien lijden? In Lat III.20 luidt het antwoord dat ze dat niet erg vinden maar zelfs aangenaam. Daar borduurt Lat III.21 op voort: de rechtvaardigen bidden ook niet voor de verdoemden, want dan zouden ze het oneens zijn met Gods oordeel terwijl zij juist zo met Hem verenigd zijn dat ze zich in zijn oordeel verheugen. De Middelnederlandse auteur neemt het antwoord van Lat III.21 over als antwoord op Lat III.20 en laat het antwoord van Lat III.20 weg, hetgeen geen enkele afbreuk doet aan de logische samenhang van Mnl III.15. Of hij dat nu opzettelijk doet – omdat met het oog op Lat III.21 het antwoord van Lat III.20 min of meer overbodig is? – of per ongeluk of gedwongen door een op dit punt corrupte Latijnse legger, is niet met zekerheid te zeggen. In andere gevallen evenwel lijkt een bewuste ingreep door de Middelnederlandse schrijver aannemelijk. Zo laat hij boek II en III in elkaar overgaan door Lat II.106, waarin de discipulus een heilwens aan zijn magister uitspreekt en de magister reageert met ‘amen’, en Lat III.1, waarin na een lofprijzing voor de magister een vraag wordt gesteld, samen te voegen in Mnl III.1. De heilwens van Lat II.106 is overgenomen maar het afsluitende woordje ‘amen’ en de lofprijzing van III.1 zijn weggelaten: direct op de heilwens volgen nu vraag en antwoord van Lat III.1.

Samenvoegingen zijn in de *Proza-Lucidarius* dus schaars en niet erg ingrijpend: met slechts één uitzondering (Mnl III.64) worden er in de prozatekst telkens opeenvolgende vragen samengevoegd en meestal gaat het daarbij om samenvoegingen van niet meer dan twee vragen.[16] Over dat laatste valt nog op te merken dat er in de *Proza-Lucidarius* pas helemaal aan het eind van de tekst samenvoegingen van meer dan twee vragen voorkomen: drie vragen in Mnl III.64 (Lat III.107, III.115, III.116), zeven vragen in Mnl III.61 (Lat III.90-III.96) en maar liefst negen vragen in Mnl III.62 (Lat III.97-III.105). De vragen Lat III.90-96 en Lat III.97-105 lenen zich bijzonder goed tot clustervorming. Er worden namelijk geen nieuwe vragen gesteld nadat de discipulus in Lat III.90 heeft gevraagd of de magister nader wil vertellen hoe heerlijk het in de hemel is. Vanaf dan vertelt de magister over die heerlijkheden en vergelijkt ze met de voorrechten die bepaalde bijbelse en historische personages als Simson en Augustus hadden. De discipulus doet telkens niet meer dan uitroepen hoe geweldig het moet zijn om die verrukkingen te bezitten (‘O claritudo! O dulcedo! O suavitas!’ etcetera), totdat hij in Lat III.97 voor het eerst weer iets meer zegt (‘Als iemand dit alles zou hebben, zou hij te prefereren zijn boven de hele wereld’). De Middelnederlandse auteur laat eenvoudigweg alle bewonderende kreten van de discipulus achterwege, vertaalt wel de woorden van de discipulus in Lat III.90 en III.97 en voegt zo Lat III.90-96 en Lat III.97-106 samen in twee vragen.

[15] In het eerste boek zijn er vijf Middelnederlandse vragen waarin twee Latijnse vragen zijn samengevoegd: Mnl I.32 (Lat I.32+I.33), Mnl I.95 (Lat I.107+I.108), Mnl I.137 (Lat I.160+I.161), Mnl I.150 (Lat I.175+I.176) en Mnl I.160 (Lat I.186+I.187). In het tweede boek zijn er drie samenvoegingen: Mnl II.3 (Lat II.10+II.11), Mnl II.21 (Lat II.62+II.63) en Mnl II.23 (Lat II.68+II.69). In het derde boek zijn er zes samenvoegingen, waarvan er drie uit meer dan twee vragen bestaan: Mnl III.1 (Lat II.106+III.1), Mnl III.3 (Lat III.4+III.5), Mnl III.15 (Lat III.20+III.21), Mnl III.61 (Lat III.90-III.96), Mnl III.62 (Lat III.97-105) en Mnl III.64 (Lat III.107+III.115+III.116). Zie Overzicht 3.

[16] Ter vergelijking: in de *Vers-Lucidarius* waren er maar liefst 49 gevallen van samenvoeging. Veel vaker dan in de *Proza-Lucidarius* ging het daarbij om meer dan twee vragen, en het kwam in de *Vers-Lucidarius* ook voor dat vragen over grotere afstanden bij elkaar gehaald werden.

Vaker dan dat hij vragen samenvoegt, laat de Middelnederlandse auteur vragen weg: in totaal 115 van de 431 Latijnse vragen zijn (opzettelijk of per ongeluk) verdwenen.[17]

Van de 203 vragen van het Latijnse eerste boek zijn er in de *Proza-Lucidarius* 35 weggelaten (17 %).[18] Het zou te ver voeren die stuk voor stuk langs te lopen. Wat evenwel opvalt, is dat hij op drie plaatsen meerdere vragen rondom één thema heeft geschrapt. Hij liet maar liefst veertien vragen weg uit het stuk over de zondeval (Lat I.83-I.114, weg: Lat I.88-89, Lat I.100-I.106 en Lat I.110-114). Bij de bewerking van deze passage valt op dat de Middelnederlandse auteur vooral het verhaal wilde navertellen. Uitweidingen liet hij achterwege; (in zijn ogen) onvolledige passages vulde hij ruimschoots aan met citaten uit Genesis. Vergelijkbaar is de manier waarop hij omging met de vragenreeks over Jezus' geboorte. Hier liet hij de in zijn ogen wellicht overbodige uitweidingen over de tijd van Jezus' komst (waarom Jezus niet in de tijd van de zondvloed, de tijd van de Wet of bij het eind van de wereld kwam) achterwege (Lat I.121-I.124). Ook de uitleg dat Maria in rechte lijn afstamde van uitverkorenen, zodat Jezus niet geboren werd 'uit zondige materie' ('de massa peccatrice') wordt geschrapt (Lat I.125). Wat de schrijver van de kwestie wél overneemt, is waarom Jezus geboren werd uit een maagd (Lat I.120/Mnl I.102), hoe en wanneer Hij geboren werd (Lat I.126-I.129/Mnl I.103-I.106), hoe Jezus als klein kind was (Lat I.130-I.131/Mnl I.107-I.108), welke wonderen er bij zijn geboorte plaatsvonden (Lat I.132-134/Mnl I.109-I.111) en zo verder. Ook hier lijkt het erop dat de Middelnederlandse auteur vooral het verhaal en de achterliggende betekenis van Jezus' geboorte wil vertellen en te ver weg voerende afwijkingen liever overslaat. Over de doelstellingen van de bewerker komen we in de paragraaf over de bewerkingstechniek nog uitgebreid te spreken.

Een derde passage waar veel vragen zijn geschrapt is het gedeelte over slechte priesters (Lat I.185-I.200). Uit deze reeks zijn de vragen met te duidelijke kritiek op de geestelijkheid geschrapt; vragen waaruit af te leiden is dat ook slechte priesters bevoegd zijn, zijn wel overgenomen. Dit zijn vragen waarin verteld wordt dat een hostie die geconsacreerd is door een slechte priester wel degelijk het lichaam van de Heer is (Lat I.190/Mnl I.161), dat men slechte priesters moet gehoorzamen als zij iets goeds bevelen maar negeren als zij iets slechts bevelen (Lat I.197/Mnl I.162), dat slechte priesters geheel bevoegd zijn om te binden en te ontslaan (Lat I.198/Mnl I.163) en dat men hen moet verdragen totdat Christus het kaf van het koren zal scheiden (Lat I.202/Mnl I.163).[19]

Uit het tweede boek zijn 46 van de 106 vragen verdwenen.[20] Over het algemeen zijn dat van elkaar onafhankelijke ingrepen, waar zich geen auteursintentie uit laat afleiden. Opmerkelijk is echter dat er op een gegeven moment 31 opeenvolgende vragen (Lat II.22-II.52) verdwenen zijn. Het gaat daarbij om vragen over voorzienigheid en toeval (Lat II.22-II.25), dood en ziekte van dieren (Lat II.26-II.27), predestinatie (Lat II.28-II.31), of men kan zondigen als men het goede niet kent (Lat II.32-II.33), over de menselijke ziel (Lat II.34-II.36), erfzonde en het belang van de doop (Lat II.37-II.44), of kinderen en ouders elkaars zonden dragen (Lat II.45),

[17] In de *Vers-Lucidarius* zijn 136 vragen geschrapt (waarbij het meestal om andere vragen gaat dan die in de *Proza-Lucidarius* zijn weggelaten, zie Overzicht 1).
[18] Weglatingen in boek I zijn: Lat I.46, I.81, I.88, I.89, I.100-I.106, I.110-I.114, I.121-I.125, I.166, I.188-I.189, I.191-I.196, I.199-I.201, I.203.
[19] Zie ook hieronder, § 3.2.2, 'Slechte geestelijken, slechte kloosterlingen'.
[20] Uit boek II zijn de volgende vragen weggelaten: Lat II.2-II.6, II.8-II.9, II.18, II.20, II.22-52, II.59, II.64, II.66-II.67, II.98-II.99.

waarom men niet met een familielid mag trouwen (Lat II.46-II.51) en wat de waarde is van goede en slechte geestelijken (Lat II.52). Dat die laatste vraag overgeslagen is, past wel enigszins in het plaatje. Voor de overige vragen is echter niet telkens een reden te bedenken. De schrijver heeft hier wel dusdanig veel overgeslagen dat het aannemelijk is dat er geen opzet in het spel was, maar dat hij werkte met een Latijnse legger waar enkele bladen aan ontbraken. Waarschijnlijk heeft hij van de 46 verdwenen vragen er maar 15 opzettelijk weggelaten: in plaats van ruim 40 % liet hij dan maar 14 % van het tweede boek vrijwillig weg. Voor de reductie van de tekst als geheel betekenen deze cijfers dat niet 115, maar slechts 84 (19 %) van de 431 vragen opzettelijk weggelaten zijn.

Uit het derde boek heeft de bewerker 34 vragen geschrapt (28 %).[21] Het lijkt erop dat hij naarmate het einde meer in zicht komt, de neiging krijgt om steeds selectiever te werk te gaan. Hij begint in de loop van het derde boek fors te snoeien. Het is niet per vraag aan te geven waarom deze nu juist wel of niet overgenomen is; eerder lijkt het erop dat hij oppikt wat hij nodig heeft en weglaat wat weg kan. Na vragen over de opstanding der doden (Lat III.38-III.49) gaat het in het *Elucidarium* over de gang van zaken bij het laatste oordeel (Lat III.50-III.73). Hieruit neemt de Middelnederlandse schrijver 14 van de 24 vragen over. Zijn keus lijkt voorshands niet te beargumenteren. Hij vertelt bijvoorbeeld in getrouwe navolging van het Latijn dat het oordeel middenin de nacht zal plaatsvinden (Lat III.50/Mnl III.39), dat God zal arriveren als een keizer die een stad binnentreedt (Lat III.51/Mnl III.40) en dat de goeden aan Gods rechter- en de slechte mensen aan Gods linkerhand geplaatst zullen worden (Lat III.53/Mnl III.41), maar dat het oordeel in het dal van Josafat zal zijn (Lat III.52), slaat hij over. Hij vertelt bijvoorbeeld wel in welke vorm God zal verschijnen (Lat III.54/Mnl III.42), dat er een licht in de vorm van een kruis zal zijn (Lat III.55/Mnl III.43) en dat God op een zetel van lucht zal zitten (Lat III.57/Mnl III.44), maar waarom het de Zoon is die het oordeel uitspreekt, is een vraag die hij niet overneemt (Lat III.56).

De tekst eindigt met vragen over de eeuwige zaligheid na het einde der tijden (Lat III.79-III.122), waarbij de Middelnederlandse auteur zeer selectief te werk gaat. Hij neemt de eerste vraag over waarin gezegd wordt dat de heiligen zeven maal schitterender zullen zijn dan de zon (Lat III.79/Mnl III.56), maar laat de tweede vraag over de leeftijd van de heiligen achterwege (Lat III.80). Hij vertaalt de derde vraag, of de heiligen gekleed of naakt zullen zijn (Lat III.81/Mnl III.57) maar laat daarna een reeks vragen over wat de heiligen in hun eeuwigdurende staat van heiligheid doen, weg (Lat III.82-III.86). Hij neemt alle vragen over waarin aan de hand van vergelijkingen met bijbelse en historische personages uiteengezet wordt hoe groot de verrukkingen van de uitverkorenen zullen zijn. Hierbij voegt hij veel vragen samen (Lat III.87-III.107/Mnl III.58-III.64). De reeks *questiones* waarin gevraagd wordt hoe het zit met de zonden die men begaan heeft – zijn die voor iedereen zichtbaar, worden die dan niet vergeten (Lat III.108-III.114) – zijn overgeslagen. De schrijver gaat direct

[21] Uit boek III zijn de volgende vragen weggelaten: Lat III.2, III.7, III.9, III.10, III.27, III.45-III.48, III.52, III.56, III.61, III.63-III.64, III.67, III.69-III.71, III.73, III.75-III.76, III.80, III.82-III.86, III.108-III.114. Ook de vertaling van Lat III.119 en III.120 ontbreekt, maar dit komt hoogstwaarschijnlijk doordat er in handschrift Straatsburg, BNU 2101 een blad ontbreekt tussen f. 63 en f. 64 (Muusers 1988, 78). Het eerste boek van de *Proza-Lucidarius* beslaat de regels 11-3862 in de telling van Muusers 1988. Daarvan zijn er 1089 geschreven op basis van andere bronnen. Het gaat om de regels 1083-1142 (40 regels, Mnl I.66), 1172-1202 (31 regels, Mnl I.68), 1412-1634 (223 regels, Mnl I.86), 1658-2382 (725 regels, Mnl I.88) en 3552-3621 (70 regels, Mnl I.154).

na zijn vertaling van Lat III.107, zelfs nog in dezelfde vraag, verder met de andere vragen over de volmaakte staat (Lat III.115-III.122/Mnl III.64-III.68).

Kortom, de Middelnederlandse auteur gaat bij het *Liber tertius* sterker verkortend te werk dan in de andere twee boeken. In boek III laat hij maar liefst 34 van de 122 vragen weg: 28 %, tegenover 17 % van het eerste boek (35 van 203 vragen) en 14 % van het tweede boek (15 van de 106 vragen). Daar komt nog bij dat hij, zoals hierboven gesignaleerd, alleen in het derde boek clusters maakt van meer dan twee Latijnse vragen. Het gevolg van deze schaal van weglaten en samenvoegen is dat de verhouding tussen Latijnse en Middelnederlandse vragen in het derde boek 1,7:1 is (122:70), tegenover 1,2:1 in het eerste boek (203:164) en 1,3:1 in het tweede boek (75:57).[22] Toch is het derde boek over het geheel genomen niet veel korter geworden.[23] De schrijver blijkt het derde boek niet alleen maar in te korten, hij breidt het op andere punten juist uit met behulp van andere Latijnse teksten.[24] Sterker nog, het derde boek is procentueel meer uitgebreid op basis van andere bronnen dan boek I en II.[25] Men kan dus niet zeggen dat de schrijver zo veel heeft weggelaten uit het *Liber tertius* omdat de arbeid hem zwaar begon te vallen en hij zo snel mogelijk naar een einde toe wilde.

[22] Bij de berekening van het derde boek heb ik ingecalculeerd dat de vragen Lat III.119 en III.120 waarschijnlijk wel vertaald waren maar door materiële schade aan het handschrift niet zijn overgeleverd (zie hierboven, noot 20); bij de berekening van het tweede boek ben ik er ook hier van uitgegaan dat er 31 vragen uit de Latijnse legger ontbraken, waardoor het *Liber secundus* daarin uit 75 in plaats van 106 vragen bestond; anders zou het in het tweede boek om een verhouding 1,8:1 gaan.

[23] Een snelle vergelijking geeft daar al een eerste indruk van. Het *Liber primus* beslaat in Lefèvres editie 43 bladzijden (p. 361-403), de vertaling van dat eerste boek in de editie van Gottschall telt ca. 61 bladzijden (p. 161-221): een verhouding van 1:1,4. Het *Liber tertius* nu telt in Lefèvre 35 bladzijden (p. 443-477) tegenover 47 in Gottschall (p. 248-294), ofwel 1:1,3. De verhouding tussen de vertaling van het derde boek en het origineel wijkt dus niet noemenswaardig af van die tussen de vertaling en het origineel van het eerste boek.

[24] Zie over die andere bronnen hieronder, § 3.3.

[25] Het eerste boek van het *Elucidarium* beslaat in de *Proza-Lucidarius* 3852 regels, de regels 11-3862 in de telling van Muusers 1988. Daarvan zijn er 1089 geschreven op basis van andere bronnen. Het gaat om de regels 1083-1142 (40 regels, Mnl I.66), 1172-1202 (31 regels, Mnl I.68), 1412-1634 (223 regels, Mnl I.86), 1658-2382 (725 regels, Mnl I.88) en 3552-3621 (70 regels, Mnl I.154). Dat betekent dat ruim een kwart van boek I niet ontleend is aan het *Elucidarium*. Het tweede boek vult de regels 3863-5639 (1777 regels). Niet ontleend aan het *Elucidarium*: 4098-4109 (12 regels, Mnl II.5), 4184-4243 (60 regels, Mnl II.7) en 5177-5207 (31 regels, Mnl II.39), in totaal 103 regels (6 %). Van het derde boek zijn 857 van de 2795 regels gebaseerd op andere bronnen. Het derde boek beslaat 5640-8434. Ontleend aan andere bronnen: 5787-5792 (6 regels, Mnl III.6), 6036-6083 (48 regels, Mnl III.11), 6398-6931 (534 regels, Mnl III.27), 6956-7132 (177 regels, Mnl III.28), 7175-7234 (60 regels, Mnl III.30), 7896-7904 (9 regels, Mnl III.63) en 8229-8251 (23 regels, Mnl III.64), dus bijna eenderde van boek III is niet ontleend aan het *Elucidarium*.

3.2 Bewerkingstechniek

De *Proza-Lucidarius* kan, zo werd in de inleiding op dit hoofdstuk opgemerkt, zowel een vertaling als een bewerking genoemd worden: een woordelijke vertaling in die delen die de Middelnederlandse auteur uit het *Elucidarium* overneemt, een vrije bewerking op de plaatsen waar hij vragen uit het *Elucidarium* weglaat of stukken uit andere bronnen invoegt. Dat betekent dat de werkwijze van de *Proza-Lucidarius*-auteur op twee niveaus beschreven dient te worden. Enerzijds zijn er de grote ingrepen: welke passages laat de auteur weg, welke voegt hij toe en met welke doelstelling doet hij dat? Anderzijds zijn er de stukken die getrouw uit het Latijn vertaald zijn. Bij een gedetailleerde vergelijking van het Latijn met de vertaling blijkt de vertaler enkele zeer kleine maar wel degelijk betekenisvolle veranderingen aangebracht te hebben.

In dit hoofdstuk kijk ik allereerst naar de subtiele wijzigingen in de nagenoeg woordelijk vertaalde vragen. De auteur brengt enkele vereenvoudigingen aan (hoewel die niet te vergelijken zijn met de schaal waarop de dichter van de *Vers-Lucidarius* het materiaal vereenvoudigd heeft). Dat doet hij door met enkele woorden moeilijke mededelingen of metaforen toe te lichten. Voorts past hij de tekst ook enigszins aan bij etymologische verklaringen en bijbelcitaten. In de *Proza-Lucidarius* is daarnaast de tendens aanwezig om verwijzingen naar seksualiteit uit de tekst te verwijderen.

Daarna komen de grote wijzigingen aan de orde. De auteur laat weg en voegt toe met de intentie om vooral de ontwikkeling van de heilsgeschiedenis naar voren te laten komen. Verder laat hij veel van de kritiek op de geestelijkheid achterwege.

3.2.1 Wijzigingen in de vertaalde stukken

Toelichtingen

De vereenvoudigingen van de *Proza-Lucidarius*-auteur bestaan er in de eerste plaats uit dat hij minder duidelijke passages toelicht door er enkele aanvullende woorden bij te schrijven.[26] In het *Elucidarium* vraagt de discipulus bijvoorbeeld wat bedoeld is met de cherubijn met het vlammende zwaard, waarop de magister onder meer antwoordt dat een cherubijn ‘angelica custodia’ is (Lat I.92). Dat wordt vertaald met ‘Ende cherubyn is ene bewaringhe der enghelen’, maar daarna licht de meester nog toe: ‘want cherubyn ende seraphin synt twe overste choer der enghelen’ (Mnl I.87).

In Lat I.134 geeft de magister een uitleg bij de zeven wonderen die plaatshadden bij Jezus’ geboorte; de purperen ring rond de zon heeft te maken met ‘het purper van zijn lijden’ (‘purpura suae passionis’). De Middelnederlandse schrijver vindt kennelijk de woorden ‘purpur sijnre passiën’ de situatie niet voldoende verklaren en voegt toe: ‘het is inder verwen ghelijc den blode’ (Mnl I.111).

In Lat I.62 vertelt de magister dat de mens niet geschapen is met handen, maar uitsluitend met het woord; dat de discipulus direct daarop vraagt waarom de mens uit minderwaardige materie is geschapen, is voor de goede verstaander daarmee niet in tegenspraak. De Middelnederlandse auteur evenwel plaatst voor de zekerheid nog een zin aan het slot van zijn vertaling van Lat I.62 (Mnl I.60): ‘dat God den menschen ghemaket heeft van den slijke der eerden’, om het antwoord aan te laten sluiten bij de

[26] De volgende vragen komen aan bod: Mnl I.87, Mnl I.111, Mnl I.60 en Mnl II.39. Vergelijkbare vereenvoudigingen zijn nog te vinden in Mnl I.20, Mnl I.57 en Mnl II.47.

volgende vraag (Mnl I.61: ‘Waer omme hevet God den menschen ghemaket van der snoder materiën?’).

Een uitgebreidere toelichting is te vinden in Mnl II.39, naar Lat II.85. In die Latijnse vraag wil de discipulus weten wat er met de Ark des Verbonds gebeurd is. Het antwoord luidt dat de profeet Jeremia hem in Mozes’ graf begraven heeft toen Jeruzalem bedreigd werd door de Babyloniërs, en dat Elia en Henoch hem tevoorschijn zullen halen aan het einde der tijden. Dit neemt de Middelnederlandse auteur getrouw over. Maar wellicht meent hij dat er wel eens onduidelijkheid zou kunnen ontstaan rondom het begrip ‘ark’, en daarom legt hij uit dat er twee arken zijn: de ark van Noach, een groot schip vol dieren, en de ark die Mozes maakte, een kist met daarin de stenen tafelen met de tien geboden.

Allegorieën

Allegorieën plaatsen de lezer voor het probleem dat hij precies moet begrijpen waar welk beeld voor staat, en die analogie voor de volledige lengte van de allegorie moet blijven volgen. De schrijver van de *Proza-Lucidarius* gaat er blijkbaar vanuit dat zijn publiek daar wat hulp bij nodig heeft.[27] In het *Elucidarium* komt bijvoorbeeld het beeld voor van Jezus die het kaf van het koren scheidt en het onkruid in het vuur zal werpen maar de tarwe zal opslaan in de korenschuur (Lat I.202). De Middelnederlandse schrijver licht toe waar elk beeld binnen de allegorie voor staat: het onkruid ‘dat synt de quaden menschen’, het tarwe ‘dat synt de guede menschen’ en de schuur ‘dat is in dat rijke der hemelen’ (Mnl I.164). In Lat III.57 zegt de magister dat Christus bij het laatste oordeel voor zijn bruid zal vechten. Ook hier geeft de schrijver aan wat er bedoeld is: ‘he vechtet voer sijne bruet, dat is voer de Hilighe Kerke’ (Mnl III.44). En in Lat III.107 zegt de magister dat de zielen in de hemel wijzer zullen zijn dan Salomo omdat zij alle wetenschap uit de bron van wijsheid zelf zullen putten. De schrijver van de *Proza-Lucidarius* maakt daarvan: ‘van der fonteynen der wijsheit, dat is van Gode, van wen alle wijsheit comet’ (Mnl III.64).

Etymologie

Honorius, zich richtend op een geschoold publiek, geeft een aantal malen een etymologische verklaring.[28] De schrijver van de *Proza-Lucidarius* lijkt er over het algemeen vanuit te gaan dat deze etymologieën voor zijn publiek hun waarde behouden, ook wanneer het de betreffende taal niet beheerst. Hij neemt ze over: ‘Sathael, id est Deo contrarius’ (Lat I.31) wordt in zijn tekst: ‘Sathael, dat bedudet so vele als de Gode teghen is’ (Mnl I.31), en ‘Theos, id est omnia videns’ (Lat I.13) wordt ‘Theos, dat is in onser tale als een, de al dinck suet’ (Mnl I.13).[29] Problematischer wordt het wanneer de Latijnse tekst uitlegt dat ‘mors’, de dood, het gevolg is van ‘morsus’, Adams beet in de appel (Lat II.96). De Middelnederlandse auteur vertaalt de Latijnse vraag desondanks getrouw (Mnl II.50):

> Waer van komt de name des dodes? [*Unde dicitur mors?*]
> Van der bitterheit of van den bete des verbodenen appels, daer die doet ierst van ghecomen is. [*Ab amaritudine vel a morsu pomi vetiti, unde mors est orta*]

[27] De volgende vragen komen aan bod: Mnl I.164, Mnl III.44 en Mnl III.64. Metaforen worden ook kort toegelicht in Mnl I.113, Mnl I.152 en Mnl I.156.
[28] Namelijk in Lat I.13 (Theos), Lat I.31 (Sathael), Lat I.64 (Adam), Lat II.96 (mors) en Lat III.35 (benamingen van de antichrist).
[29] ‘suet’: lees ‘siet’.

Dat het woord ‘doot’ op geen enkele manier afgeleid kan worden van ‘bete’, op de manier waarop ‘mors’ en ‘morsus’ met wat creativiteit wel van elkaar afgeleid kunnen worden, lijkt de schrijver niet te hinderen.

Maar hij neemt niet altijd de etymologische verklaringen van zijn Latijnse brontekst over. Misschien vindt hij in die gevallen de verklaring te moeilijk. In het *Elucidarium* kan men lezen dat de naam van Adam afgeleid is van de Griekse woorden voor de windrichtingen: ‘anathole’ (oost), ‘disis’ (west), ‘arctos’ (noord) en ‘mesembria’ (zuid) (Lat I.64). Die verklaring heeft de Middelnederlandse auteur niet overgenomen: in zijn tekst heeft Adam een naam van vier letters ‘want sien gheslechte solde vervulen de vier hoken der werlt’ (Mnl I.62).

Ook uit Lat III.35 heeft de Middelnederlandse schrijver de etymologieën geschrapt (Mnl III.28). In het *Elucidarium* legt de magister hierin uit welke bijnamen de antichrist heeft: ‘Antemos, id est contrarius’ (de tegengestelde), ‘Arnoyme, id est nego’ (ik ontken) en ‘Titan, id est sol vel gigas’ (de zon ofwel de reus). De Middelnederlandse auteur neemt deze mededelingen in hun geheel niet over.

Bijbelcitaten

Honorius ondersteunt talloze antwoorden met bijbelcitaten. In tegenstelling tot de dichter van de *Vers-Lucidarius*, die deze vaak achterwege liet of inkleedde door aan te duiden dat het om een citaat uit bijvoorbeeld de Psalmen of een evangelie ging, neemt de schrijver van de *Proza-Lucidarius* de bijbelcitaten wél over. Het ‘ut dicitur’ waarmee Honorius de bijbelcitaten gewoonlijk inluidt, wordt bij hem een frase als ‘secht de Scrijfture’ (bijvoorbeeld in Mnl I.105, Mnl I.123, Mnl II.13, Mnl III.8) of ‘als ghescreven is’ (Mnl I.124, Mnl III.55).[30] Net als de dichter van de *Vers-Lucidarius* vermeldt hij in veel gevallen uit welk bijbelboek het citaat afkomstig is. Ook hier gaat het daarbij vrijwel steeds om citaten uit de bekendste bijbelboeken: de Psalmen, de evangeliën of (slechts één keer) de brieven van Paulus. De schrijver vertaalt de bijbelcitaten getrouw uit het *Elucidarium* en kleedt het citaat dan in met een identificerende inleiding zoals: ‘als daer ghescreven is inden Psalmen’ (Mnl I.18), ‘Hijr omme secht de psalmista’ (Mnl I.21, Mnl III.3), ‘Daer is ghescreven in sunte Johannes Ewangelio’ (Mnl I.15), ‘sunte Pauwel secht’ (Mnl III.28), of ‘als Cristus secht in den hillighen Ewangelio’ (Mnl II.43).[31]

Maar niet in alle gevallen laat de Middelnederlandse auteur het hierbij. Honorius gaat uit van een zeer gedegen bijbelkennis; een bijbelkennis die zelfs zo gedegen is, dat hij met een half citaat kan volstaan. In Lat III.62 citeert hij dan ook alleen de eerste woorden van Matteüs 25,34-35: ‘Venite, benedicti Patris mei; esurivi et dedistis mihi manducare’ (‘Komt, gij gezegenden mijns Vaders (…); ik heb honger geleden en gij hebt mij te eten gegeven’) om het citaat af te sluiten met ‘et cetera quae ibi sequuntur’ (en wat daarop volgt). De Middelnederlandse auteur echter maakt het citaat af (Mnl III.48):

[30] Bijbelcitaten niet nader geïdentificeerd in: Mnl I.20 (Sir.), I.22 (Gen.), I.28 (Gen.), I.78 (Gen.), I.105 (Wijsh.), I.117 (Ps.), I.119 (Fil.), I.123 (onbekend), I.124 (Rom.), I.157 (Ex.), II.7 (Heb.), II.8 (Jes., Spr.), II.9 (Job), II.10 (Rom.), II.11 (Mat., Luc.), II.12 (Ps.), II.13 (Num.), II.14 (Ps.), II.16 (Judit), II.18 (Ps.), II.20 (Ps.), II.23 (Sir., 1 Petr.), II.25 (Nah.), II.33 (Job), II.47 (1 Kor.), II.48 (Jak.), II.49 (Ez.), II.53 (onbekend), III.8 (Ps.), III.9 (Mat., Job), III.10 (Job), III.31 (1 Kor.) III.41 (Jes.), III.48 (Mat.), III.51 (Mat.), III.55 (Ps., Jes.), III.66 (Luc.).

[31] Bijbelcitaten zijn op deze wijze geïdentificeerd in de volgende gevallen: Psalmen: Mnl I.18, I.21, I.27, II.23, III.3, III.8, III.10, III.29, III.36, III.64, III.66. Evangeliën: Mnl I.15 (Joh.), I.131, I.154, I.162, I.146 (Joh.), II.23, II.27, II.43, III.8, III.29, III.30 (Mat.), III.31, III.44, III.45, III.66. Andere: Mnl III.28 (Openbaringen, Maleachi, ‘sunte Pauwel’ voor 2 Tessalonicenzen).

> Comet ghy ghebenediden mijns Vaders, besittet dat rijke, dat ju bereit is van den anbeghinne der werlt, want ic hebbe ghehungert, ende ghy ghevet my teten, my dorste, ende ghy ghevet my drincken, ic was naket, ende ghy cledet my.

Dezelfde passage uit Matteüs haalt Honorius aan in Lat III.68. Nu citeert hij de eerste woorden van de verzen 41-42 (‘Gaat weg van mij, vervloekten, naar het eeuwige vuur; ik heb honger geleden en gij hebt mij niet te eten gegeven’), en daarna schrijft hij ‘et cetera’, er blijkbaar vanuit gaande dat zijn publiek de overbekende tekst zelf wel kon aanvullen. Maar ook hier maakt de Middelnederlandse schrijver het citaat af (Mnl III.51).

Op enkele andere plaatsen geeft de auteur van de *Proza-Lucidarius* zijn publiek een handreiking wanneer Honorius kort naar een bekend verondersteld bijbelverhaal verwijst. In de opsomming van de twaalf maal dat Jezus na zijn dood verscheen, volstaat Honorius met de korte mededeling dat hij zich ten tiende toonde bij het meer van Tiberias (‘decimo ad mare Tiberiadis’). De Middelnederlandse schrijver vult dat aan tot ‘ten tienden male *den seven discipulen, de daer visscheden* in den meer van Tyberiaden’ (Lat I.170/Mnl I.145).

Een ander geval waarin de schrijver een bijbelse verwijzing overneemt uit het *Elucidarium* en die met een kleine toelichting uitbreidt, is Lat II.12bis. Hierin noemt Honorius verschillende bijbelse personages om uit te leggen waarom mensen ziek of moe worden, waaronder Lazarus, de ‘blindgeborene’ en Paulus. In de bewerking daarvan, Mnl II.5, licht de Middelnederlandse schrijver toe: ‘Lazarus, *den Cristus vander doet verweckede*’, ‘den gheboernen blinden, *den Cristus siende makede*’ en ‘Paulus, *den de enghel Sathanas moyde, op dat he em nyet verheffen en solde van der grotheit der openbaringhe*’.

Iets vergelijkbaars gebeurt in de bewerking van Lat II.73. Honorius verwijst daarin kort naar de ‘rijke man’ tegen wie gezegd was dat hij al in dit leven het goede had gekregen. In de *Proza-Lucidarius* is die mededeling omgevormd tot (Mnl II.27):

> In dessen leven als men lest inden ewangelio, dat Abraham seechde totten ryken manne: ‘Sone ghedencke, dattu ontfanghen hefst gude dinghe in dinen leven’.

De Middelnederlandse schrijver voegt dus toe waar het verhaal over de rijke man te vinden is (het evangelie) en wie er die woorden tegen hem heeft gesproken (Abraham).

Verwijzingen naar seksualiteit

Het lijkt erop dat de Middelnederlandse auteur de tekst enigszins heeft willen censureren, niet op theologisch-inhoudelijke gronden, maar wat betreft twee verwijzingen naar seksualiteit. In Lat I.74 vraagt de discipulus hoe de mensen kinderen zouden verwekken wanneer ze in het paradijs hadden mogen blijven. De magister legt uit dat de voortplanting dan plaats zou hebben gevonden zoals handen zich in elkaar leggen en dat ‘dat gevoelige lid’ (‘illud sensibile membrum’) zonder genot zijn taak zou verrichten, zoals een oog zich opheft om te zien. Zo’n directe verwijzing naar de geslachtsdelen ging de schrijver van de *Proza-Lucidarius* wellicht te ver. Hij neemt de vergelijking met handen en met ogen namelijk over, maar zijn meester rept met geen woord meer over het ‘gevoelige lid’ (Mnl I.72).

In Lat I.80 legt de magister uit dat de mens kort na de zondeval in begeerte ontbrandde en dat die verwarring vooral ‘in illo membro’ een plaats kreeg. In de vertaling (Mnl I.78) is alles uit die vraag overgenomen behalve de verwijzing naar het geslachtsdeel. Als in de volgende Latijnse vraag de discipulus wil weten waarom de

verwarring van de mens na de zondeval nu juist in de geslachtsdelen zit, besluit de Middelnederlandse auteur om die vraag (Lat I.81) maar helemaal over te slaan. Dat valt des te meer op wanneer men vaststelt dat alle omringende vragen zonder uitzondering wel overgenomen zijn.[32]

3.2.2 Grote ingrepen

Het blijft echter bij lange na niet bij deze kleine aanpassingen in overigens woordelijk vertaalde tekst. De auteur van de *Proza-Lucidarius* grijpt soms op veel grotere schaal in: hij schrapt ongeveer een vijfde van de vragen uit zijn Latijnse brontekst en voegt grote stukken toe op basis van andere bronnen. Uit wat hij weglaat of toevoegt kan men iets van zijn interesses afleiden.

Nadruk op de verhalen van de heilsgeschiedenis

Bij zijn weglatingen en toevoegingen blijkt de auteur van de *Proza-Lucidarius* zich er vooral op te richten om de heilsgeschiedenis duidelijk te beschrijven. De vragen in het *Elucidarium* zijn ingedeeld volgens de heilsgeschiedenis: in het begin gaat het over de schepping, daarop volgen vragen over zondeval en verlossing, vervolgens komen kwesties over de eigen tijd aan de orde en aan het eind van de tekst worden er vragen over het laatste oordeel en het einde der tijden behandeld. De auteur van de *Proza-Lucidarius* legt binnen die volgorde extra nadruk op de belangrijkste gebeurtenissen. Dat doet hij door de verhalen zo volledig mogelijk in zijn tekst op te nemen. Vragen die niet de verhalen maar achtergronden of zijpaden daarbij vertellen, slaat hij vaak over.

In het eerste boek heeft de schrijver van de *Proza-Lucidarius* van de 32 vragen over de zondeval (Lat I.83-I.114) er maar liefst 14 weggelaten. Hij neemt de eerste vragen over dit thema getrouw over uit het Latijn. Hierin gaat het over de manier waarop de slang de mens verleidde (Lat I.83-I.87/Mnl I.80-I.84). Hij slaat de volgende twee vragen over, waarin er gevraagd wordt waarom er ook slechte mensen geboren worden (Lat I.88-I.89). Het lijkt zich dus te concentreren op de gebeurtenissen bij de zondeval, en de achterliggende redenen, en kan deze korte zijstap missen. Hij gaat direct verder met de duur van het verblijf in het paradijs (Lat I.90-I.91/Mnl I.85-I.86) en breidt die vragen enorm uit door op basis van Genesis het verhaal van de zondeval tot in details na te vertellen. Hij vertaalt daarop de twee vragen over het vertrek van Adam en Eva uit het paradijs (Lat I.92-93/Mnl I.87-I.88) en laat dan het *Elucidarium* even rusten om op basis van Genesis uitgebreid te schrijven over over Kaïn en Abel, over andere afstammelingen van Adam en Eva en ten slotte over Noach en de zondvloed. Deze invoeging beslaat in het handschrift elf bladzijden en behelst een getrouwe vertaling van Genesis 4 tot en met 9 vrijwel in hun geheel.

[32] Enigszins vergelijkbaar is misschien de manier waarop Lat I.179 licht gewijzigd is. Hierin legt de magister uit hoe de Kerk het lichaam van Jezus is: de ogen zijn de profeten, de oren degenen die gehoorzamen, de tanden de schriftuitleggers, de handen de verdedigers van de Kerk, enzovoorts. In de *Proza-Lucidarius* is dat beeld getrouw overgenomen (Mnl I.153) – maar niet helemaal. In de laatste zin van het Latijnse antwoord staat dat ‘de mest die voor de varkens naar buiten komt’ gevormd wordt door de misdadigers van de Kerk, ‘die de duivels verslinden door de ontlasting des dodes’. Deze mededeling is in de vertaling weggelaten. Een vorm van censuur, of gewoon een kopiistenfout ergens in de overlevering?

Pas daarna keert de Middelnederlandse auteur terug naar het *Elucidarium* en gaat hij verder met vragen over de ernst van Adams daad (Lat I.94-I.114/Mnl I.89-I.96). Maar ook daarbij gaat hij selectief te werk. Van de 21 vragen neemt hij er slechts negen over, de negen die gezamenlijk de hoofdlijnen van de kwestie weergeven. Eerst legt de magister uit dat de mens uit het paradijs is verdreven omdat hij tegen Gods gebod van de verboden boom at (Lat I.94/Mnl I.89), en daarna werkt hij in een aantal stappen naar de conclusie toe dat Adams zonde groter was dan de hele wereld omdat Gods gebod groter is dan de wereld (Lat I.95-I.99/Mnl I.90-94). In het Latijn wordt daarop Adams zonde nog nader toegelicht door te vertellen dat hij in die ene zonde zes zonden beging (Lat I.100-I.101), en dat hij zelf verantwoordelijk was voor zijn zonden ook al werd hij door de duivel verleid (Lat I.102-103), maar deze laatste vier vragen heeft de Middelnederlandse schrijver weggelaten, mogelijk omdat hij vond dat Lat I.94-I.99 de situatie al voldoende had uiteengezet en deze vragen niet meer wezenlijk iets toevoegden. Daarna gaat het *Elucidarium* over op de vraag hoe Adams zonde ooit weer goedgemaakt kon worden. Ook deze kwestie wordt stap voor stap uitgewerkt, om uit te komen bij de conclusie dat Adam zijn zonde niet kon goedmaken omdat hij daarvoor iets moest betalen wat net als zijn zonde groter zou zijn dan de hele wereld (Lat I.107-I.109/Mnl I.95-I.96). De stappen daarnaartoe (Lat I.104-I.106) heeft de auteur weggelaten, net als de vragen die die conclusie nader uitwerken (Lat I.110-I.114). Hij slaat dat over om meteen door te gaan met een bewerking van Lat I.115 en verder, waarin wordt uitgelegd waarom alleen Jezus de mens kon verlossen. Wat we hier zien, is dat de auteur van de kwestie alleen het verhaal over zondeval en zondvloed (en aansluitend verlossing) volledig heeft willen vertellen. Alle details, zijpaden of nadere uitwerkingen hebben voor dat hoofddoel moeten wijken en zijn vervangen door een nagenoeg integrale vertaling uit Genesis.

Enigszins vergelijkbaar is de ingreep enkele vragen verderop in het eerste boek, als de tekst na de zondeval terechtgekomen is bij de verlossing en vertelt over de geboorte van Jezus (vanaf Lat I.119/Mnl I.101). Uit deze reeks laat de bewerker vier opeenvolgende vragen weg, waarin nader uiteengezet wordt waarom Jezus juist op dat punt van de geschiedenis en niet eerder of later is geboren (Lat I.121-I.124). Daarentegen vertaalt hij getrouw alle vragen over Jezus' verwekking en geboorte, de vlucht naar Egypte, zijn jeugd, zijn doop en de kruisdood: wel het verhaal, niet de theoretische zijpaden. Vergeleken bij de invoeging van de verhalen van Genesis is dit uiteraard maar een kleine ingreep.

Uit het derde boek heeft de bewerker meer dan een kwart van de vragen weggelaten. Een duidelijk patroon is daar niet in te ontdekken. In het derde boek nam hij daarnaast op grote schaal vertalingen op uit andere bronnen. Die toevoegingen hebben voor een zeer groot gedeelte betrekking op de komst van de antichrist. Zoals hij aan het begin van zijn tekst het verhaal over de zondeval uitgebreid neerschreef, neemt de bewerker aan het eind van zijn tekst alle ruimte om het verhaal over de komst van de antichrist tot in details te noteren. We zien hier dus een tendens om kleine vragen en zijsporen bij de hoofdkwesties te schrappen en extra aandacht te besteden aan de verhalende kant van de zaak. De bewerker vindt het klaarblijkelijk van groot belang dat de *verhalen* van de heilsgeschiedenis – en dan vooral die over begin en einde daarvan: zondeval en zondvloed aan het begin, en opkomst en val van de antichrist aan het einde – gedegen en volledig genoteerd worden.

Antichrist

Meer dan eenderde van het materiaal dat de Middelnederlandse schrijver ontleent aan andere bronnen gaat over de komst van de antichrist.[33]

Bij Mnl III.26 begint het thema 'Van Entekerst'. In die eerste vraag van dat thema, een vertaling van Lat III.33, wordt verteld over de geboorte van de antichrist en over de wijze waarop hij de wereld zal onderwerpen. De discipulus vraagt dan in Lat III.34 of de antichrist daadwerkelijk doden tot leven kan wekken. Absoluut niet, zegt de magister, het zal slechts lijken *alsof* een dood lichaam spreekt. En daarna zal de antichrist Jeruzalem herbouwen en zich aldaar laten aanbidden als een god. De joden zullen hem vereren, totdat Elia en Henoch hen bekeren tot het christendom. In de *Proza-Lucidarius* wordt ook deze vraag woordelijk vertaald (Mnl III.27), maar de schrijver onderbreekt het antwoord halverwege om een lang stuk – acht bladzijden (f. 49r-53r) in het handschrift – in te voegen. Uitgebreid wordt hierin verhaald hoe de moeder van de antichrist door de duivel opgevoed wordt in de woestijn, daar in onkuisheid zal leven en zwanger raken. Het kind zal voor zijn geboorte al bezeten zijn door Lucifer. Omdat het geen vader heeft, zal de moeder het volk wijsmaken dat het een heilig kind is. Ze zal het met tovenarij opvoeden totdat het sterk is en macht over de volkeren kan krijgen. Met toverkunsten zal de antichrist vervolgens doen alsof hij wonderen kan verrichten, en de mensen zullen in hem geloven en hem volgen. Hij zal zijn volgelingen misleiden, en de doop, het evangelie en de bijbelse geboden alle afschaffen.

Dit hele stuk is een woordelijke vertaling van het *Liber Scivias*, het eerste en meest bekende deel van de visioenentrilogie van Hildegard van Bingen (1098-1179).[34] De Middelnederlandse schrijver voegt daaraan op basis van andere bronnen toe dat de antichrist zich in Jeruzalem zal laten besnijden, Salomo's tempel zal laten opbouwen, zich daar zal laten aanbidden als een god en zich drie dagen schuil zal houden om te kunnen zeggen dat hij uit de dood is opgewekt Hij vertaalt daarna ook het stuk waarin Hildegard vertelt over die schijn-wederopstanding. In de rest van het antwoord op Mnl III.27 lijkt de schrijver vervolgens allerlei gegevens bij elkaar gezet te hebben die hij wist uit diverse andere bronnen (met name Adso Dervensis' *De ortu et tempore Antichristi*, *Moralia in Job* van Gregorius de Grote en verschillende bijbelboeken):[35] de antichrist zal valse wonderen verrichten, zijn beeld laten aanbidden, zijn volgelingen een teken op hun rechterhand of voorhoofd geven en prekers uitzenden naar alle windstreken, zoals al voorspeld was door Jezus, Johannes, Daniël en de vierde-eeuwse kerkleraar Johannes Chrysostomos. Aan het slot pakt de schrijver het *Elucidarium* weer op en vertaalt hij de laatste zinnen van Lat III.34.

Daarna komt Lat III.35, waarin de magister in het *Elucidarium* vertelt dat Elia en Henoch door de antichrist gedood zullen worden en dat de antichrist daarna drie-en-een-half jaar zal regeren totdat hij op de Olijfberg plotseling door Gods adem zal sterven. De Middelnederlandse auteur vindt blijkbaar dat ook dit antwoord niet voldoende informatie bevat. Hij neemt de korte mededeling over Elia en Henoch over, maar vervangt de rest van het antwoord door gegevens uit allerlei andere bronnen bij elkaar te zetten, in vertaling of parafrase. Over Elia en Henoch vertelt hij op die

[33] Het gaat om grote lappen tekst in de vragen Mnl III.27 en Mnl III.28: regel 6398-6931 en 6956-7132 in de telling van Muusers 1988. In totaal zijn er 2049 regels in het handschrift gevuld met materiaal dat niet aan het *Elucidarium* ontleend is (1089 in boek I, 103 in boek II, 857 in boek III). De 711 verzen uit Mnl III.27 en III.28 vormen daar 35 % van. Zie voor het cijfermateriaal § 3.1, noot 25.

[34] De andere bronnen van de *Proza-Lucidarius* zijn alle vermeld in de editie van Gottschall 1992. Zie over Hildegard van Bingen: Gössmann 1991 en Meier 1981.

[35] Zie voor die andere bronnen hieronder, § 3.3.

manier dat ze in het paradijs aten van de boom des levens en dat ze het joodse volk tot het christendom zullen bekeren. In plaats van de tekst van Honorius over de dood van de antichrist over te nemen, plaatst de vertaler gegevens daarover bij elkaar uit geschriften van Hugo Ripelin van Straatsburg, Hiëronymus, Hildegard van Bingen en uit de tweede brief van Paulus aan de Tessalonicenzen. Op basis van die geschriften vertelt hij in feite hetzelfde als Honorius – de antichrist zal drie-en-een-half jaar regeren en dan op de Olijfberg gedood worden – maar hij doet dat uitgebreider, met meer details. Net als in Lat III.34/Mnl III.27 vindt de vertaler het blijkbaar belangrijk dat er uitgebreid wordt verteld over de antichrist, zonder dat er iets kortheidshalve mag worden overgeslagen.

Daarna neemt de Middelnederlandse schrijver de vragen Lat III.36 en III.37 getrouw over (Mnl III.29 en Mnl III.30). In Lat III.37 vertelt de magister dat er na de antichrist nog veertig dagen zullen zijn waarop de volgelingen van de antichrist boete kunnen doen en dat daarna, op een onbekend tijdstip, het laatste oordeel zal beginnen. Met deze vraag luidt Honorius een reeks vragen in over het laatste oordeel.

Men kan dus concluderen dat de Middelnederlandse schrijver de kwestie van de komst van de antichrist aan het einde der tijden bijzonder belangrijk vindt. De mededelingen van Honorius daarover voldoen in zijn ogen klaarblijkelijk niet. Hij gaat op grote schaal te rade bij andere geschriften om datgene wat bekend is over de antichrist volledig in zijn tekst op te nemen en gedetailleerd te beschrijven wat er staat te gebeuren bij zijn komst. Dat er zo'n groot stuk over de antichrist is toegevoegd behoeft een verklaring. Mogelijk moeten we die zoeken in het verschil in tijdgeest tussen de tijd van Honorius en die van de drie of bijna vier eeuwen later geschreven *Proza-Lucidarius*. De in de veertiende en vijftiende eeuw verhevigde obsessie voor de duivel en de rampen van de veertiende eeuw kunnen verantwoordelijk zijn voor dit verschil tussen het Latijnse origineel en zijn vertaling.[36]

Een andere mogelijkheid is dat de verklaring gezocht moet worden in het ontstaansmilieu van de tekst. De *Proza-Lucidarius* is alleen overgeleverd in een handschrift uit een Windesheims klooster. Daarmee is niet gezegd dat de tekst ook ontstaan is in kringen van de Moderne Devotie, hoewel dat goed denkbaar is.[37] Wanneer de *Proza-Lucidarius* evenwel geschreven is door en voor Moderne Devoten, laten zich de lange antichristpassages slecht verklaren. Dat de Moderne Devoten zoals zo veel tijdgenoten een grote interesse in hun zielenheil en (onscheidbaar daarmee verbonden) in het laatste oordeel hadden, voldoet als verklaring niet.[38] Die interesse hield over het algemeen niet een hang naar spectaculaire eschatologie in. Wel verklaart die interesse waarom Honorius' *Elucidarium*, met zijn uitgebreide uiteenzettingen over hemel, hel en laatste oordeel, voor hen een erg geschikte tekst was.

De toevoeging van de antichristverhalen zegt waarschijnlijk meer over de individuele auteur van de *Proza-Lucidarius* dan over de tijdgeest en de context waarin de tekst ontstond. De auteur wil de ontwikkeling van de heilsgeschiedenis scherp uittekenen en besteedt daarbij vooral aandacht aan begin en einde der tijden. Zoals hij tot in alle details vertelt over zondeval en zondvloed, vertelt hij ook alles over leven en heerschappij van de antichrist aan het einde der tijden.

[36] Men spreekt wel over 'la fièvre satanique' van de veertiende en vijftiende eeuw, aldus Breure 1987, 177-178. Zie ook Russell 1984, 208-244 en Weber 1999, 54-60.
[37] Zie daarover ook hieronder, § 3.4
[38] Zie over die interesse bij de Moderne Devotie o.a. Breure 1987.

Slechte geestelijken, slechte kloosterlingen

Honorius verzwijgt niet dat er ook slechte priesters en afvallige kloosterlingen zijn en waarschuwt daar ondubbelzinnig tegen. De Middelnederlandse schrijver evenwel lijkt minder blij met zulke passages, die in uitgangspunt voornamelijk bedoeld lijken te zijn om geestelijken te waarschuwen zelf niet zulk gedrag te ontplooien maar die in de praktijk kunnen overkomen als kritiek op de geestelijkheid.

Liber primus eindigt met een hele reeks vragen over slechte priesters (Lat I.185-I.202). De meest kritische stukken uit deze reeks zijn in de *Proza-Lucidarius* overgeslagen. Dat begint al met de eerste vraag. In Lat I.185 zet de magister uiteen wat die slechte priesters allemaal doen: ze begaan onkuisheden en kopen hun positie en daarmee doden ze het volk van God. Dit is in de vertaling allemaal weggelaten, zodat in de *Proza-Lucidarius* alleen is overgenomen dat slechte priesters 'verraders ende crucers des Heren' zijn (Mnl I.159), een vertaling van de laatste woorden van Lat I.185 ('Domini traditores simul et crucifixores'). In Lat I.186-I.187 wordt vervolgens uitgelegd dat priesters alleen omwille van God, hun eigen heil en het heil van de gehele Kerk de mis dienen op te dragen, maar dat de slechte priesters dat doen voor geldelijk gewin en eer en daarmee de Heer verraden en kruisigen. Hiervan is in het Middelnederlands alleen overgenomen dat priesters de mis moeten opdragen 'allene om de sake Godes ende oers selves salicheit ende der ganser Hilligher Kerken' – de kritiek op slechte priesters is geschrapt (Mnl I.160). De volgende twee vragen, waarin wordt uiteengezet welke schade men als gelovige kan ondervinden wanneer men te maken krijgt met een ondeugdelijke priester (Lat I.188 en I.189), zijn in hun geheel weggelaten. Lat I.190 is daarentegen wel overgenomen (Mnl I.161), en dat zal geen toeval zijn: in deze vraag legt de magister uit dat de hostie uit handen van zulke priesters wel degelijk waarde heeft.[39]

Zo gaat het door: de bewerker neemt alleen de vragen over waarin nog iets goeds over slechte priesters wordt gezegd. Zo neemt hij over dat men slechte priesters moet gehoorzamen als zij iets goeds bevelen maar negeren als zij iets slechts bevelen (Lat I.197/Mnl I.162), dat slechte priesters geheel bevoegd zijn om te binden en te ontslaan (Lat I.198/Mnl I.163) en dat men hen moet verdragen totdat Christus het kaf van het koren zal scheiden (Lat I.202/Mnl I.163). De vragen die nadruk leggen op de slechtheid van zulke priesters en voor hen waarschuwen, worden overgeslagen: dat de gelovigen die meegaan met slechte priesters, daardoor zelf ook schuldig zijn (Lat I.188-I.189), dat het aannemen van een hostie ten nadele kan zijn wanneer men die uit verkeerde handen aanneemt tegen Gods gebod in (Lat I.191-I.192), dat offeranden en beden van een slechte priester niet door God aanvaard worden (Lat I.194), dat slechte priesters bij het innemen van de hostie niet het lichaam van Jezus tot zich nemen net zomin als Judas dat deed bij het laatste avondmaal (Lat I.195-I.196) en dat men niet met hun daden moet instemmen (Lat I.200). De schrijver vindt de kwestie van slechte geestelijken dus wel voldoende van belang om de hoofdvragen uit de reeks over te nemen, maar hij draagt er daarbij zorg voor dat te hevige kritiek aan het adres van de geestelijkheid is geschrapt.

Dat zien we niet alleen, maar wel vooral, in deze reeks. Het probleem van geestelijken die ambten kopen of verkopen, komt ook in Lat II.18 aan de orde. De magister zegt hier dat zulke geestelijken net als Simon de dood zullen ondergaan of

[39] De gedachte dat een hostie zijn waarde niet verliest door de ondeugdzaamheid van een priester is bijvoorbeeld ook te vinden bij Boendale (boek II, cap. 52, vs. 29-42, editie De Vries 1844-1848, dl. 2).

net als Gechazi in figuurlijke zin melaats zullen worden.[40] Deze vraag is weggelaten uit de Middelnederlandse tekst.

In Lat II.52 legt de magister uit hoe belangrijk goede geestelijken zijn, maar zegt hij ook dat geestelijken die hun taak niet goed vervullen, zijn als rook die het vuur verduistert en de ogen vertroebelt. Deze vraag is eveneens in de vertaling overgeslagen, hoewel het mogelijk is dat er hierbij geen opzet in het spel is geweest: alle vragen Lat II.22-II.52 zijn uit de vertaling verdwenen, dus het gaat mogelijk om materiaalverlies bij de Latijnse legger.[41]

Behalve op slechte priesters levert Honorius ook incidenteel kritiek op afvallige kloosterlingen. De kwestie wordt uitgebreid behandeld in Lat II.8: wat vindt de magister van monniken die het klooster verlaten? Uiteraard is het antwoord dat het niet best gesteld is met zulke mensen. De vraag is in de *Proza-Lucidarius* in zijn geheel overgeslagen.

Tot slot een nuancering. Het zou te ver voeren om nu te beweren dat de Middelnederlandse auteur angstvallig elk kritiekpunt op geestelijken en kloosterlingen heeft willen schrappen. Lat II.53 is namelijk wél getrouw overgenomen. Hierin zet de magister uiteen dat kloosterlingen die hun gelofte niet houden, er ellendiger aan toe zijn dan andere mensen en rechtstreeks naar de hel zullen gaan. De Middelnederlandse auteur was er dus niet zozeer op uit om te verhullen dat er ook geestelijken of kloosterlingen zijn die hun stand geen eer aan doen, maar hij was blijkbaar van mening dat de kritiek wel binnen de perken moest blijven.

[40] Hier wordt verwezen naar Simon uit Hand. 8,9 e.v. en naar Elisa's knecht Gechazi uit 2 Kon. 5,20-27.
[41] Zie hierboven, § 3.1.

3.3 Andere bronnen

Het grootste verschil tussen de *Proza-Lucidarius* en het *Elucidarium* is dat de Middelnederlandse auteur een vijfde van de Latijnse vragen geschrapt heeft en veel materiaal uit andere bronnen heeft ingevoegd. Zoals uitgedrukt in de explicit: 'Item hijr is wat mede vergaddert uut der bibelen ende uut somighen anderen boeken, alset diende totten punten, de hijr thovoren ghescreven sint.' Aangezien Dagmar Gottschall in haar editie bij elke vraag heeft aangegeven waar de Middelnederlandse auteur zijn informatie vandaan heeft gehaald, is een zoektocht naar de bronnen van de *Proza-Lucidarius* niet meer nodig. Ik baseer me in deze paragraaf op haar bronvermeldingen.[42]

Genesis

Onder de aanvullende bronnen van de *Proza-Lucidarius* is Genesis verreweg de belangrijkste. De Middelnederlandse auteur gebruikt het eerste bijbelboek voor vier vragen: Mnl I.66, I.68, I.86 en vooral I.88. In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat de auteur een voorliefde heeft voor de verhalende kant van de heilsgeschiedenis. Genesis wordt benut als een bron voor die verhalen.

Die tendens valt nog niet op in de eerste vraag waarin de Middelnederlandse auteur Genesis gebruikt (Mnl I.66). Met deze vraag begint in de *Proza-Lucidarius* een passage die wordt aangeduid met de titel 'Van der stede daer de mensche ghescapen waert, ende van den paradise'. In Mnl I.66 vraagt de leerling waar de mens geschapen is, en antwoordt de meester – dit alles nog geheel in navolging van het *Elucidarium* (Lat I.68) – dat hij in Hebron geschapen en begraven is, en dat hij vandaar in het paradijs is geplaatst. Maar daarmee is nog niet alles gezegd over Hebron, weet de Middelnederlandse auteur blijkbaar. Hij voegt toe dat Hebron in het beloofde land ligt, zes mijl van Betlehem, en dat behalve Adam en Eva daar ook Abraham en Sara, Isaak en Rebekka en Jakob en Lea begraven zijn. Hebron is ook de plaats waar David tot koning werd gemaakt. Deze gegevens zijn te vinden in Genesis en 2 Samuël. De Middelnederlandse auteur vat ze samen.

Mnl I.66 is de enige vraag waarin de bewerker gegevens uit Genesis parafraseert. In de andere drie vragen vertaalt hij de bijbelpassages woordelijk. De discipulus vraagt in Lat I.70 waar de vrouw geschapen is. Het antwoord luidt kortweg dat ze geschapen is in het paradijs, uit de zijde van de man terwijl deze sliep. In de *Proza-Lucidarius* is dat nauwkeurig vertaald (Mnl I.68: 'In den paradijse, uut der syden des mans, daer he sleep'), maar daarna aangevuld. De Middelnederlandse schrijver vertelt precies hoe de schepping van Eva in haar werk is gegaan:

> Want men leset aldus inden eersten boeke der bybelen, dat de here God sande slaep in Adam. Ende do he ontslapen was, nam God een van synen rybbe ende vervulde de stede weder mit vleysche ende van den rybbe, dat God ghenomen hadde uut Adams syde, maecte He een wijff ende brachte se voer Adam. Do seechde Adam: 'Dit is nu but van mijnen buthte ende vleysch van mijnen vleysche.'

enzovoorts; de auteur heeft de desbetreffende bijbelpassage (Gen. 2,21-25) nauwkeurig vertaald:[43]

> Inmisit ergo Dominus Deus soporem in Adam; cumque obdormisset, tulit unam de costis eius, et replevit carnem pro ea. Et aedificavit Dominus Deus costam, quam tulerat de Adam, in

[42] Gottschall 1992, 146-149 en in de editie.
[43] Citaat uit de Vulgaat, geciteerd naar Gottschall 1992. Vertaling van mijn hand.

> mulierem; et adduxit eam ad Adam. Dixitque Adam: 'Hoc nunc, os ex ossibus meis, et caro de carne mea.'
> God nu zond slaap in Adam; en toen hij sliep, nam Hij een van zijn ribben, en plaatste daar vlees voor in de plaats. En de here God bouwde de rib, die Hij uit Adam had genomen, tot een vrouw, en Hij bracht haar naar Adam. En Adam zei: 'Dit nu is bot van mijn botten en vlees van mijn vlees.'

Hetzelfde doet hij even verderop in de tekst. In Lat I.91 vraagt de discipulus waarom Adam en Eva niet langer dan zeven uur in het paradijs zijn geweest. De magister antwoordt dat Adam op het derde uur de dieren hun namen gaf, dat de vrouw op het zesde uur geschapen werd en dat zij meteen van de appel at, waarna zij op het negende uur verdreven werden. Zo blijft het verhaal over de zondeval impliciet; ook bij volgende vragen naar aanleiding van de zondeval gaat Honorius er duidelijk vanuit dat zijn publiek dat verhaal tot in alle details kent en dat het verder niet verteld hoeft te worden. De Middelnederlandse auteur evenwel vindt het blijkbaar van belang dat het verhaal over de zondeval nogmaals verteld wordt. Hij onderbreekt zijn vertaling van Lat I.91 (Mnl I.86) eerst kort om Genesis 2,19-20 in te voegen, waarin men kan lezen hoe Adam de dieren hun namen gaf, en voegt aan het slot van zijn vertaling van Lat I.91 een lange passage toe. Hier vertaalt hij Genesis 3 in zijn geheel, zodat het hele verhaal van de zondeval, van de verleiding door de slang tot en met de verdrijving uit het paradijs, in de *Proza-Lucidarius* opgenomen is.

Echt uitpakken doet de schrijver in Mnl I.88, naar Lat I.93. Hierin wordt verteld hoe het verder ging na Adams verdrijving uit het paradijs. Honorius doet dit in vogelvlucht. Hij meldt dat Adam terugkeerde naar Hebron, waar Kaïn en Abel werden geboren. Na de dood van Abel wilde Adam geen kinderen meer verwekken, totdat hij daartoe werd aangespoord door een engel en hij Set verwekte. Honorius gaat verder met de mededeling dat het van Adam tot aan Noach niet heeft geregend, dat er geen regenboog was, dat de mensen vlees noch wijn nuttigden, dat het altijd lente was en dat dat allemaal veranderd is door de zonden van de mensen. Dit alles schrijft Honorius in enkele zinnen op, nauwelijks uitgebreider dan dat ik het hier parafraseer. De Middelnederlandse auteur daarentegen wil blijkbaar dat de verhalen over Adams nageslacht, én over Noach, volledig worden weergegeven. Pagina's lang – in het handschrift bijna elf pagina's, van f. 13v tot en met f. 18v – wijdt hij aan deze verhalen. Hij vertaalt achtereenvolgens Genesis 4 over Kaïn en Abel, Genesis 5 over het nageslacht van Adam, en Genesis 6, 7, 8 en 9 waarin het verhaal van de zondvloed te lezen is. Pas na deze enorm lange invoeging pakt hij de draad van het *Elucidarium* weer op en vertaalt hij Lat I.94: 'Wat hadde de mensche ghesundighet, dat he ghedreven waert uut den paradise?' (Mnl I.89). Daarna komen de andere vragen over de zondeval: wat precies de zonde van Adam was, en waarom dat nu zo erg was (Lat I.95-I.99/Mnl I.90-I.94). Aan het slot van die reeks laat de auteur een aantal vragen achterwege (Lat I.100-I.106), om de Latijnse tekst weer op te pikken wanneer het gaat over de wijze waarop er genoegdoening werd gegeven voor de zondeval.

Maakt de Middelnederlandse auteur bij zijn bijbelcitaten gebruik van de Vulgaat, of baseert hij zich op een bestaande Middelnederlandse vertaling? Chronologisch gezien kan hij terugvallen op de Bijbelvertaling van 1360. Als voorbeeld kan het korte citaat in Mnl I.86 uit Genesis 2,19-20 dienen. In de *Proza-Lucidarius* staat:

> Want men leset in Genesy dat, do God de Heer van der eerden ghemaket hadde alle dier de op der eerden gaen, ende de voghele des hemmels hadde ghemaket vanden water,[44] do brachte He se alte male voer Adam, op dat Hie sien mochte, wo he een ytlick dier nomen mochte. Ende Adam gaf allen dieren ende allen voghelen ende allen beesten der eerden enen yegheliken synen properen namen ende woe Adam een yewelick levendich dier noemde, so is sijn namen.

Dezelfde passage luidt in de Bijbelvertaling van 1360:[45]

> Als die Here God dus gheformeert hadde vander erden alle die beesten der erden ende alle dat ghevochelte des hemels, soe brachte Hise tot Adame, omdat Hi sien soude hoe dat hise heiten soude. Soe wat namen dat Adam gaf der levender sielen, dats haer name. Ende Adam hiet met haren name alle dieren ende alle voghele des hemels ende alle die beesten der erden.

Dat de passages in de *Proza-Lucidarius* en de Bijbelvertaling van 1360 sterk overeenkomen, is uiteraard onvermijdelijk: beide verwoorden immers de tekst van Genesis zo getrouw mogelijk. Maar de verschillen tussen de twee passages springen evenzeer in het oog. Bijvoorbeeld de eerste zin van de passage: 'Do God de Heer van der eerden ghemaket hadde alle dier de op der eerden gaen, ende de voghele des hemmels'. In de Bijbelvertaling van 1360 luidt die zin: 'Als die Here God dus gheformeert hadde vander erden alle die beesten der erden ende alle dat ghevochelte des hemels'. 'God de Heer' tegenover 'die Here God', 'ghemaket' tegenover 'gheformeert', 'dier de op der eerden gaen' tegenover 'beesten der erden', 'voghele' tegenover 'ghevochelte' – de twee teksten zeggen hetzelfde maar gebruiken daarvoor synoniemen.

Een tweede voorbeeld om duidelijk te maken dat het niet waarschijnlijk is dat de auteur van de *Proza-Lucidarius* over heeft geschreven uit de Bijbelvertaling van 1360. In Mnl I.88 luiden de eerste zinnen van Genesis 4:

> Adam bekande Even syne huysvrouwen ende se ontfenck ende baerden enen sone ende noemdene Cayn. Daerna baerde se enen anderen sone ende noemden Abel. Abel was een schapehierde ende Cayn was een ackerman.

In de Bijbelvertaling van 1360 luiden dezelfde regels (Gen. 4,1-2):

> Adam bekende Evam sijn wijf, ende si ontfinc ende ghebaerde Caym, ende seide: 'Ic heb enen mensche beseten bi Gode.' Ende echter soe ghebaerde si Abel sinen brueder. Ende Abel was een heerde van scapen, ende Caym een lantwynne.

Ook hier valt op hoe zeer de twee teksten van elkaar verschillen, ook al zeggen ze hetzelfde. 'Huysvrouwen' tegenover 'wijf', 'baerden enen sone ende noemdene Cayn' tegenover 'ghebaerde Caym', 'enen anderen sone ende noemden Abel' tegenover 'Abel sinen brueder', 'schapehierde' tegenover 'heerde van scapen' en 'ackerman' tegenover 'lantwynne': het is slechts een greep uit de verschillen. De auteur van de *Proza-Lucidarius* heeft niet overgeschreven uit de Bijbelvertaling van 1360. Het is zeer aannemelijk dat hij de passages uit Genesis zelf heeft vertaald. Dat hoeft niet te verbazen: alle andere aanvullende bronnen die hij gebruikt, en die in het vervolg van dit hoofdstuk aan de orde komen, zijn ook geschreven in het Latijn en hoogstwaarschijnlijk door hemzelf vertaald ten gunste van zijn *Proza-Lucidarius*.

---

[44] 'de voghele des hemmels hadde ghemaket vanden water' (Gottschall heeft 'van der water', Muusers 'vanden water', dat laatste blijkt er op de afbeeldingen in Muusers daadwerkelijk te staan): dit is een onlogische mededeling, waar Genesis geen reden voor geeft.
[45] Geciteerd naar de editie van De Bruin 1977, 8.

Over de antichrist: Hildegard van Bingen en de anderen

Is voor boek I Genesis de belangrijkste aanvullende bron, voor het derde boek is dat het werk van Hildegard van Bingen. Bijna eenderde van boek III is gebaseerd op andere bronnen dan het *Elucidarium*. Niet minder dan negentig procent van die aanvullingen gaat over de komst van de antichrist.[46] Aan de vragen Lat III.34/Mnl III.27, Lat III.35/Mnl III.28 en, in mindere mate, Lat III.37/Mnl III.30 zijn lange passages toegevoegd die aanvullende informatie geven over de antichrist, zoals in de paragraaf over de bewerkingstechniek al uiteengezet is. De Middelnederlandse schrijver onderbreekt de vertaling van Lat III.34 (Mnl III.27) halverwege om een lang stuk – acht bladzijden (f. 49r-53r) – in te voegen. Uitgebreid wordt daarin verteld over verwekking, geboorte, jeugd en opkomst van de antichrist. De schrijver vertaalt daartoe grote delen van het *Liber Scivias* van Hildegard van Bingen.[47] Daarna voegt hij enkele mededelingen over de antichrist toe aan Hildegards tekst, zich baserend op het standaardwerk van Adso Dervensis (ca. 920-992, abt van Montier-en-Der), *De ortu et tempore Antichristi*,[48] en op het commentaar bij Openbaringen 13,3 in de zogenoemde *Glossa ordinaria*, een aan Walafridus Strabo (808/809-849) toegeschreven verzameling bijbelglossen.[49] Na deze korte invoegingen pakt hij de draad van Hildegards *Scivias* weer op en vertaalt hij verder over de schijn-wederopstanding van de antichrist. In de rest van het antwoord op Mnl III.27 lijkt de vertaler vervolgens allerlei gegevens bij elkaar gezet te hebben die hij kende uit diverse andere bronnen. We vinden niet alleen mededelingen terug uit Openbaringen, Daniël en Matteüs, maar ook opnieuw uit de *Glossa ordinaria* bij Openbaringen, uit Adso's *De ortu et tempore Antichristi*, uit de *Moralia in Job* van Gregorius de Grote (ca. 540-604) en uit werk van Petrus Lombardus (1095-1160). Helemaal aan het slot pakt de schrijver het *Elucidarium* weer op en vertaalt hij de laatste zinnen van Lat III.34.

In de volgende vraag, Mnl III.28, neemt de Middelnederlandse auteur een korte mededeling over Elia en Henoch over uit Lat III.35, maar vervangt hij de rest van het antwoord (dat de antichrist drie-en-een-half jaar zal regeren totdat hij op de Olijfberg zal sterven) door gegevens uit allerlei andere bronnen. Deze andere bronnen zijn bijbelboeken (Openbaringen, Maleachi, de tweede brief van Paulus aan de Tessalonicenzen) en geschriften van Adso, Hugo Ripelin van Straatsburg (1200/1210-1268), Hiëronymus (347/348-419/420) en Hildegard van Bingen. Op basis van die teksten breidt hij de informatie van Honorius fors uit.

Daarna neemt de Middelnederlandse schrijver de vragen Lat III.36 en III.37 getrouw over (Mnl III.29 en Mnl III.30). De Middelnederlandse schrijver echter vult zijn vertaling van Lat III.37 eerst nog aan met woorden van Jezus, die hij vertaalt uit het Evangelie van Matteüs. Hierin doet Jezus uitspraken over wat er gebeuren zal wanneer het laatste oordeel aanbreekt.

---

[46] Het derde boek telt 2795 regels; daarvan zijn er 857 gebaseerd op andere bronnen (30 %). Van de 857 regels toegevoegd materiaal gaan er 771 over de antichrist (534 regels in Mnl III.27, 177 in Mnl III.28 en 60 in Mnl III.30), dat is 90 %.

[47] De auteur van de *Proza-Lucidarius* is niet de enige in de Nederlanden die stukken uit Hildegards trilogie overnam. Lodewijk van Velthem verzamelde in het zevende boek van zijn voortzetting van de *Spiegel historiael* allerlei eindtijdvoorspellingen, van Daniël tot Merlijn en Joachim van Fiore. Een belangrijke bron voor hem is daarbij het *Liber Scivias* (editie Vander Linden en De Vreese 1906-1938, dl. 3, 278-337).

[48] Zie voor Adso Dervensis: Verhelst 1976 (datering op p. v, noot 2) en Werner 1980. *De ortu et tempore Antichristi* is uitgegeven door Verhelst 1976.

[49] Over Walafridus Strabo: Bernt 1997.

Supplementaire bronnen

Naast Genesis en Hildegard van Bingens *Liber Scivias* heeft de Middelnederlandse auteur dus vele andere bronnen geraadpleegd. Dat deed hij vooral maar niet uitsluitend in het derde boek om Honorius' en Hildegards verhaal over de antichrist aan te vullen. Verspreid door de tekst gebruikt hij nog enkele andere Middellatijnse teksten.[50]

In Lat I.180/Mnl I.154 wordt, temidden van een aantal verwante vragen, uitgelegd waarom bij de eucharistie brood en wijn Jezus' lichaam vormen: omdat Hij heeft gezegd dat Hij het levende brood is, en de ware wijnstok. Vervolgens gaat de magister nog iets dieper in op deze kwestie, en legt hij onder meer uit dat brood uit vele graankorrels bestaat zoals Jezus' lichaam – de Kerk – uit vele uitverkorenen bestaat, en dat brood in de oven gebakken is zoals Jezus in de oven van het lijden gebakken is. Dit alles neemt de Middelnederlandse auteur woordelijk over, maar daarna vindt hij blijkbaar dat het antwoord nog niet volledig is. Op basis van het zeer populaire theologische handboek van Hugo Ripelin van Straatsburg uit de dertiende eeuw, het *Compendium theologicae veritatis*, maakt hij het antwoord ongeveer twee keer zo lang, door uiteen te zetten dat in Christus lichaam, ziel, bloed en goddelijkheid verenigd zijn. In elk stukje van het brood, en in elke druppel wijn zit Christus volledig als mens en als God, hoewel er toch maar één Christus is, net zoals een gesproken woord in ieders hart is en toch één woord blijft. Net als bij de toegevoegde gegevens over Hebron lijkt de auteur hier gedreven te worden door het verlangen om volledig te zijn, om andere informatie waar hij over beschikt ook in de tekst op te nemen. In dit geval kan hij de behoefte gevoeld hebben om de eucharistie – immers een buitengewoon moeilijk onderwerp om te doorgronden – nog beter uit te leggen. Hugo Ripelins uitleg dat in elk stukje van het geconsacreerde brood en in elke druppel van de geconsacreerde wijn Jezus volledig aanwezig is, vormt een verhelderende aanvulling op Honorius' uitleg van de kwestie.

In Lat III.11 vraagt de discipulus hoe veel zielen er in de hemel zullen komen. De magister antwoordt dat dat aantal gelijk is aan het aantal gevallen engelen. De *Proza-Lucidarius*-auteur neemt dat woordelijk over in Mnl III.6, maar voegt daaraan toe dat 'ghescreven is' dat God het einde bepaald heeft van het volk volgens het getal van de engelen. Deze zin is overgenomen uit een van de populaire en wijd verspreide teksten van Gregorius de Grote, zijn *In evangelia homiliae*.

Twee keer heeft de auteur iets overgenomen uit de *Epistola ad Cyrillum*, een kort geschrift dat wel werd toegeschreven aan Augustinus.[51] Ten eerste bij zijn vertaling van Lat III.16 (Mnl III.11). De tekst gaat inmiddels, sinds Mnl III.7, over 'Van der pynen der quaden' en in de onderhavige vraag legt de meester in navolging van het *Elucidarium* uit dat de verdoemden in de hel ondersteboven hangen, met de ruggen tegen elkaar, uitgestrekt in folteringen. Hieraan voegt de auteur op basis van de *Epistola ad Cyrillum* nog wat informatie toe: een uitgebreide uitleg dat alle martelingen die de mens hier kan bedenken, niets zijn vergeleken bij die van de hel, en een waarschuwing dat slechte christenen heel veel zwaarder gestraft zullen worden dan heidenen. Ten tweede in Mnl III.64. Hierin voegt hij niet alleen de Latijnse vragen Lat III.107, III.115 en III.116 samen, maar brengt hij daarbij enkele zinnen aan die hij net als in Mnl III.11 heeft ontleend aan de *Epistola ad Cyrillum*. In Mnl III.64

[50] Ook hier baseer ik me op de bronvermeldingen in Gottschall 1992.

[51] Uitgegeven door Migne 1902, 1121-1155, ofwel brief 18 en 19 in de appendices, die in Mignes inhoudsopgave omschreven zijn als 'enige brieven die vroeger aangeduid zijn met de valse naam Augustinus'.

wordt op basis van het *Elucidarium* in overtreffende trappen uitgeroepen hoe heerlijk de hemel is. Temidden van die uitroepen neemt de Middelnederlandse schrijver uit de *Epistola ad Cyrillum* over dat men eerder de zee kan houden in een klein bekertje of met een kleine hand de omvang van de aarde omvatten, dan dat men ook maar het minste deel van de hemelse glorie zou begrijpen. Geen nieuwe informatie dus, maar een extra nadruk op datgene wat het *Elucidarium* al uiteenzet.

Onbekende bronnen

Op een aantal plaatsen noteert de bewerker informatie waarvan niet vaststaat of hij passages heeft vertaald uit andere geschriften of ze op eigen verantwoording schreef vanuit zijn algemene kennis.[52]

Aan het slot van Lat II.12bis, over de redenen dat de mens getroffen wordt door ziekte of vermoeidheid, zegt de magister dat het ook voorkomt dat een mens ziek wordt als straf van God. Daaraan voegt de Middelnederlandse schrijver – op basis van algemene bijbelkennis? – toe dat dat de koningen Antiochus en Herodes overkwam (Mnl II.5).[53]

Middenin zijn vertaling van Lat II.14 voegt hij ook een passage toe (Mnl II.7). In Lat II.14 wordt de vraag gesteld of mensen die in dit leven altijd voorspoed hebben, gelukkig zijn. De magister legt uit dat dat zeker niet zo is, omdat aards lijden de mens geschikt maakt voor de hemel: God kastijdt immers elke zoon die Hij aanneemt. Er zijn ook zondaars die hier niet gegeseld worden, schrijft de Middelnederlandse auteur vervolgens, omdat ze toch niet meer gered kunnen worden. Onrechtvaardige mensen hebben maar weinig problemen en rechtvaardige mensen hebben er veel, maar in het hiernamaals zullen de onrechtvaardigen een eeuwige straf ondergaan terwijl de rechtvaardigen de eeuwige vrede zullen vinden. De schrijver haalt hierbij naar eigen zeggen ‘de Scrijftuer’ en de ‘psalmisten’ aan. Daarna vertaalt hij de slotregels van Lat II.14, dat de slechte mens altijd machteloos en ellendig is al draagt hij een kroon en dat de goede mens altijd beloond zal zijn al zit hij in een kerker. Wat de auteur hier dus doet, is hetgeen Honorius al schrijft nogmaals benadrukken en wat uitbreiden, zonder dat hij daadwerkelijk iets nieuws zegt.

De toevoeging in Mnl II.39, naar Lat II.85, daarentegen bevat wel degelijk nieuwe informatie. Deze vraag is in de vorige paragraaf behandeld onder ‘Toelichting’. Omdat hij meent dat er wel eens onduidelijkheid zou kunnen ontstaan rondom het begrip ‘ark’, voegt de schrijver hier enkele zinnen toe waarin hij het verschil uitlegt tussen de ark van Noach en de Ark des Verbonds. Net als bij Mnl II.5 en Mnl II.7 is deze nieuwe passage niet letterlijk vertaald uit een andere bron, maar waarschijnlijk een samenvoeging van kennis waar hij zelf over beschikt.

De andere bronnen in cijfers

Verreweg de belangrijkste bron naast het *Elucidarium* is Genesis: de helft van de toegevoegde tekst is overgenomen uit dat bijbelboek.[54] Dat percentage is niet verwonderlijk, gezien de enorme stukken tekst die uit Genesis vertaald zijn in Mnl I.86 (223 regels) en Mnl I.88 (725 regels). Behalve uit Genesis heeft de Middelnederlandse schrijver ook, zij het in beduidend mindere mate, materiaal uit enkele andere bijbelboeken overgenomen. Gezien zijn preoccupatie met eschatologie

[52] Editeur Gottschall heeft geen bronnen voor deze toevoegingen kunnen achterhalen.
[53] Antiochus: zie 2 Makk. 9. Herodes: zie Hand. 12,20-23.
[54] In totaal zijn 2049 regels in het handschrift gevuld met materiaal dat ontleend is aan andere bronnen dan het *Elucidarium*. Ontleningen aan Genesis: I.66: 1083-1142 (40 regels); I.68: 1172-1202 (31); I.86: 1412-1634 (223); I.88: 1658-2382 (725), in totaal 1019 regels dus 50 % van 2049.

is het geen toeval dat hij gebruik heeft gemaakt van de apocalyptische en profetische geschriften Openbaringen, Daniël en Maleachi. Daarnaast vormden ook het Evangelie van Matteüs en de brieven van Paulus aanvullende bronnen.[55]

Voorts heeft de Middelnederlandse schrijver eveneens zeer veel vertaald uit *Scivias* van Hildegard van Bingen. Van het toegevoegde materiaal is 15 % afkomstig uit dat werk.[56] Verspreid over de *Proza-Lucidarius* blijkt er voorts nog gebruik te zijn gemaakt van diverse andere werken, die geen van alle op zo grote schaal gebruikt zijn als Genesis en Hildegards werk. Het *Compendium theologicae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg is voor twee vragen gebruikt en vormt zo'n 7 % van het toegevoegde materiaal. In nog mindere mate zijn de *Epistola ad Cyrillum*, Adso's *De ortu et tempore Antichristi*, Gregorius' *Moralia in Job* en *In evangelia homiliae* en de *Glossa ordinaria* gebruikt (alle 2 tot 3,5 %). Voor hooguit enkele zinnen zijn voorts nog Augustinus' *De civitate Dei*, Hiëronymus' *De Antichristo in Danielem* en Petrus Lombardus gebruikt.[57]

Om zijn vertaling van het *Elucidarium* aan te vullen en te verbeteren heeft de Middelnederlandse auteur ten minste zestien andere geschriften geraadpleegd. In sommige gevallen gaat het daarbij om wijdverspreide teksten. Adso's *De ortu et tempore Antichristi* was sinds zijn ontstaan in de tiende eeuw een standaardwerk over de komst van de antichrist.[58] Ook de geschriften van Gregorius de Grote waren zeer wijd verspreid en werden de hele Middeleeuwen door afgeschreven, geëxcerpeerd en becommentarieerd.[59] Het dertiende-eeuwse *Compendium theologicae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg was zelfs buitengewoon ruim verspreid, met name in het Duitse Rijk (van de ca. 1000 overgeleverde handschriften zijn er zo'n 650 uit Duitstalig gebied) en werd ook op grote schaal in volkstalen vertaald en bewerkt.[60] De verspreiding van de geschriften van Hildegard was evenwel na de twaalfde eeuw niet erg groot.[61] Men kan vaststellen dat de Middelnederlandse auteur erg goed thuis is in de vakliteratuur. Hij heeft de belangrijke werken over het einde der tijden – en dan vooral Adso en Hildegard – bij de hand en weet daarnaast zijn weg niet alleen te vinden in de bijbel, wat op zich niet hoeft te verbazen, maar ook in een veelheid aan Latijnse theologische geschriften. Soms vertaalt hij pagina's lang uit die geschriften, maar minstens zo vaak plukt hij hooguit enkele zinnen uit een tekst – die hij blijkbaar dan zo goed kent dat hij daartoe in staat is. Zo voegt de Middelnederlandse auteur schijnbaar moeiteloos uit diverse bronnen de benodigde informatie bij elkaar om van het *Elucidarium* zijn *Proza-Lucidarius* te maken.

---

[55] Ontleend aan Matteüs: III.27: 6788-6796 (9) en 6816-6830 (15); III.30: 7175-7234 (60). Openbaringen: III.27: 6758-6767 (10), 6846-6851 (6), 6916-6930 (15) en III.28: 6994-6999 (6). Aan de brieven van Paulus: III.28: 7082-7088 (7) en III.63: 7896-7904 (9). Daniël: III.27: 6879-6883 (5); III.28: 7053-7061 (9), en 7078-7081 (4). Maleachi: III.28: 7000-7009 (10).

[56] Ontleend aan Hildegard van Bingen: III.27: 6423-6655 (233) en 6676-6747 (72); III.28: 7098-7107 (10), in totaal 315 regels (15 % van 2049).

[57] Ontleend aan Hugo Ripelin van Straatsburg: I.154: 3552-3621 (70); III.28: 7010-7052 (43), 7089-7097 (9) en 7108-7131 (24). *Epistola ad Cyrillum*: III.11: 6036-6083 (48) en III.64: 8229-8251 (23). Adso: III.27: 6398-6422 (25), : 6656-6664 (9), 6768-6776 (9), 6907-6915 (9) en 6968-6984 (17). Gregorius Magnus: *Moralia in Job*: III.27: 6777-6787 (11), 6797-6815 (19) en 6852-6878 (27). Gregorius: *In evangelia homiliae*: III.6: 5787-5792 (6). Glossa ordinaria: III.27: 6665-6675 (11), 6748-6752 (5) en 6813-6845 (33). Augustinus: III.28: 6956-6967 (12). Hiëronymus: III.28: 7062-7077. Petrus Lombardus: III.27: 6755-6757 (3).

[58] Werner 1980.

[59] Gerwing 1989.

[60] Steer 1983.

[61] Meier 1981, m.n. 1276-1280.

3.4 Het publiek

Beoogd publiek

De auteur van de *Proza-Lucidarius* doet geen expliciete uitspraken over het publiek dat hij met zijn tekst wil bereiken. Al vertalend brengt hij enkele subtiele vereenvoudigingen aan, in de vorm van een uiterst korte toelichting bij een begrip, allegorie of bijbelcitaat. Dit wijst erop dat hij rekening houdt met een publiek dat enige hulp nodig heeft om de inhoud van het *Elucidarium* te begrijpen. Het gaat evenwel niet verder dan 'enige hulp': de *Proza-Lucidarius* is inhoudelijk niet noemenswaardig eenvoudiger dan het Latijnse origineel. De auteur denkt dus aan een publiek dat enerzijds niet voldoende geschoold is om het *Elucidarium* (vlot) in zijn oorspronkelijke taal te lezen, maar dat anderzijds wel in staat is om tamelijk complexe theologische informatie te doorgronden. Over het reële publiek is meer te zeggen dan over het door de auteur beoogde publiek. Het enige handschrift met de *Proza-Lucidarius* vertelt namelijk veel over de context waarin deze tekst gefunctioneerd heeft.

Kopiist en reëel publiek: het klooster Frenswegen

Handschrift Straatsburg, BNU 2101 bestaat uit twee delen, geschreven door dezelfde kopiist in de jaren 1468 en 1469. Het deel met de *Proza-Lucidarius* bevat tevens een theologisch traktaat. Hierin wordt de mens stapsgewijs tot kennis van de ziel gebracht. De ziel is immers, omdat ze naar Gods beeld geschapen is, een spiegel van God en aldus leidt kennis van de ziel tot kennis van de Schepper. Opgesloten in een onrein lichaam moet de ziel zich er onder meer van bewust worden uit welk materiaal ze gevormd is, wat haar natuur is en wie haar Schepper is.[62] Waar de *Proza-Lucidarius* de nadruk heeft liggen op de overdracht van kennis en inzicht, draait het in het traktaat om meditatie en contemplatie. De teksten passen desondanks goed bij elkaar. Hoewel ze geschreven zijn in de volkstaal, zijn ze beide niet geschikt voor ongeschoolde en onervaren lezers. Het materiaal dat de twee teksten bieden is complex en doet in hoge mate een beroep op begrip, intelligentie en inzicht van de lezers.

De twee delen van het handschrift werden in het klooster Frenswegen geschreven.[63] Het handschrift bevond zich nog in de collectie van dat klooster toen het in de negentiende eeuw werd opgeheven. Het boekenbezit werd geschonken aan de Straatsburgse universiteitsbibliotheek, toen die na de Frans-Duitse oorlog opnieuw opgebouwd werd.[64]

Het klooster Mariënwolde te Frenswegen werd in 1394 gesticht en sloot zich in 1400 aan bij het kapittel van Windesheim. Dit kapittel was op dat moment nog maar enkele jaren oud en telde niet meer dan vijf aangesloten kloosters. De kloosters vormden vanaf 1387 een derde tak van de Moderne Devotie, naast de broeders en zusters van het gemene leven. Vanuit het eerste klooster te Windesheim stichtte men het klooster Mariënborn te Arnhem en Nieuwlicht te Blokker (bij Hoorn, Noord-Holland). In de eerste jaren werden ook Eemstein bij Dordrecht en Agnietenberg bij

[62] Het traktaat (f. 65r-85r) is niet uitgegeven.
[63] De codex is nr. 37 in de lijst van handschriften uit Frenswegen in Meinsma 1903, 252-257.
[64] Over de lotgevallen van de bibliotheek na de opheffing van Frenswegen in 1809, zie Stahl 1994, 10-15 en Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 124-125.

Zwolle deel van het kapittel van Windesheim.[65] Frenswegen sloot zich vervolgens als zesde en meest oostelijke klooster aan en zorgde daarmee voor de eerste stap van de verbreiding van de Moderne Devotie dieper het Duitstalige gebied in.

Frenswegen kende al in de eerste vijftig jaar van zijn bestaan een enorme bloei. Door schenkingen en legaten werd het snel rijk en kreeg het veel grond in bezit.[66] Deze economische voorspoed werd gecombineerd met een zelfs voor een Windesheims klooster zeer strenge tucht, waarin de nadruk lag op gehoorzaamheid, nederigheid en zelfverloochening. De combinatie van grote economische voorspoed en de diepe vroomheid van de kloosterlingen zorgde ervoor dat Frenswegen tot in de wijde omtrek, zelfs tot aan de Alpen toe, veel respect afdwong. Vanuit Frenswegen werden talrijke meer oostelijk gelegen kloosters hervormd, waardoor de opvattingen van de Moderne Devotie zich oostwaarts verspreidden.[67]

In dat klooster schreef in 1469 ene Arnoldus van Almelo de *Proza-Lucidarius* op. Arnoldus was waarschijnlijk alleen de kopiist en niet zelf de auteur van de tekst. Het handschrift bevat niet de autograaf van de *Proza-Lucidarius*, maar is duidelijk een kopie. In het handschrift treft men namelijk enkele schrijffouten aan die alleen verklaard kunnen worden als kopiistenfouten.[68] Een duidelijke kopiistenfout vindt men aan het begin van het antwoord van Mnl I.36. De meester vraagt: 'Waer omme en was he niet langher in den hemelscher soeticheit?' Het antwoord begint met 'ende want he so gheringhe so hoverdelike begherde te hebben (…).' Een antwoord kan niet zomaar met 'ende' beginnen. Voorafgaand aan 'ende want' moet een zinsdeel weggevallen zijn, zo blijkt ook uit de Latijnse tekst (Lat I.37). Het handschrift is hier geheel gaaf: het tekstverlies is dus veroorzaakt doordat de kopiist het zinsdeel niet overschreef.

Een tweede voorbeeld. In Mnl I.86 schreef de kopiist:[69]

> Want men leset in Genesy dat do God de Heer van der eerden ghemaket hadde alle dier de op der eerden ghemaket hadden alle dier de op der eerden gaen

Hier zien we een geval van dittografie, een typische kopiistenfout:[70] toen de kopiist 'alle dier de op der eerden' geschreven had (en dus het woord 'gaen' moest noteren), zocht hij met zijn ogen het woordje 'eerden' in zijn legger om te zien hoe hij nu verder moest. Daarbij kwam hij terecht bij het eerste 'eerden', van 'God de Heer der eerden', en ging hij per ongeluk verder vanaf dat woord, waardoor hij twee keer hetzelfde zinsdeel overschreef. Dezelfde fout maakt hij vaker, onder andere in Mnl III.64:[71]

---

[65] Zie voor de geschiedenis van de Windesheimse congregatie o.a. Post 1950, 114-125; Persoons 1984, 79-100; Van Dijk 1984; en het driedelig standaardwerk van Acquoy 1875-1880. Over de aansluiting van Eemstein en Agnietenberg: Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 29.

[66] Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 68-75.

[67] Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 93-101. Zie voor de geschiedenis van het klooster ook Kohl 1971, 19-45. Heel beknopt in Kohl, Persoons und Weiler 1977, 150-151.

[68] Evidente kopiistenfouten vindt men vooral in Mnl I.36 (zie lopende tekst), Mnl I.86 (zie lopende tekst), Mnl II.53 (r. 5525-5526: 'niet begrepen' twee keer opgeschreven), Mnl III.45 (r. 7494-7495: 'twelf gheslechte stoele': gheslechte is vervolgens doorgehaald; pas verderop in de zin is sprake van 'twelf gheslechte'), Mnl III.48 (r. 7540-7541: 'de ghe' i.p.v. 'de ghene'), Mnl III.63 (7991: 'daer' overgeslagen en in ondermarge toegevoegd) en Mn III.64 (zie lopende tekst). Alle kopiistenfouten zijn in Gottschalls editie verbeterd en voorzien van een beknopte voetnoot. Vergelijking van Gottschalls kritische editie met het diplomatische afschrift van Muusers 1988 leverde deze bevindingen op.

[69] Geciteerd uit Muusers 1988, r. 1412-1419.

[70] Zie voor de terminologie: Duinhoven 1975-1981, dl. 1, 262.

[71] Muusers 1988, r. 8259-8264.

> Een ander eertrike se mochtent doen want se mochtent doen kinder Godes ende mede erfghenamen Cristi sijn[72]

Maar ook los van dergelijke kopiistenfouten is het niet aannemelijk dat Arnoldus de auteur was, dat hij dus de Latijnse tekst van Honorius zo vlekkeloos kon vertalen en daarbij ook nog een keer een dusdanig brede ontwikkeling had dat hij waar nodig vertalingen van andere Latijnse geschriften kon invoegen. Arnoldus was namelijk, blijkens een lijst van inwoners, de bakker van het klooster en behoorde tot de groep der donati.[73]

In de kloosters van de Windesheimse congregatie waren er in de eerste plaats uiteraard de koorheren. Zij hadden de drieledige kloostergelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid afgelegd en over het algemeen de hogere wijdingen ontvangen. Hun hoofdtaak was het verzorgen van het altaar en het verrichten van de kanonieke gebeden. Niet veel lager in de kloosterhiërarchie stonden de redditi, die zich van de koorheren onderscheidden doordat zij geen geestelijke wijdingen hadden ontvangen en geen altaardiensten verrichtten.[74] Daarnaast waren er conversen, waarvan er in elk klooster van de congregatie niet meer dan acht mochten wonen. Ook zij hadden de drieledige gelofte afgelegd en moesten de koorgebeden verrichten, maar hun belangrijkste werkzaamheden waren van meer praktische aard. Hoewel een enkeling van hen wel goed geschoold was en in staat was tot verfijnder werk zoals het afschrijven van boeken, werkten de conversen over het algemeen in de keuken of in de stallen en waren bijvoorbeeld de kok, bakker, brouwer, schoenmaker of timmerman van het klooster. Voorts waren er binnen het klooster dan ook nog bewoners die alleen een gelofte van gehoorzaamheid hadden afgelegd, de donati. Een donatus gaf zijn bezittingen aan het klooster, dat in ruil daarvoor de verplichting op zich nam om de donatus voortaan te onderhouden. Donati verrichtten in het klooster de nederigste karweitjes en zorgden bijvoorbeeld voor het vee.[75] In totaal kon de populatie van een Windesheims klooster zodoende vrij groot zijn. In de eerste helft van de vijftiende eeuw had Frenswegen meer dan honderd inwoners.[76]

In de tijd van Arnoldus van Almelo, de tweede helft van de vijftiende eeuw, waren er in Frenswegen gemiddeld zo'n 25 tot 27 koorheren, naast een stuk of 40 tot 50 lekenbroeders.[77] Op de oudste inwonerslijst die bewaard is, een lijst uit 1451, komt de naam van Arnoldus van Almelo voor bij de donati. Hij wordt vermeld als een der drie 'pistores' (bakkers). In de Latijnse kloosterkroniek die in 1494 geschreven werd over de eerste eeuw van Frenswegen, wordt over Arnoldus gemeld dat hij 'een groot vertrouwen in de goddelijke goedheid had en openhartig was'.[78] Arnoldus stierf op 12 maart 1480, blijkens het necrologium van het klooster.[79] Ondanks zijn positie als

[72] In de ondermarge heeft de kopiist later nog 'sint' toegevoegd, te lezen voor 'kinder godes'.
[73] Kohl 1971, 83.
[74] Of er ook redditi in Frenswegen gewoond hebben, is evenwel onzeker (Kohl 1971, 61).
[75] Over de diverse groepen bewoners van Windesheimse kloosters: Bemolt van Loghum Slaterus 1938, 31-34; Kohl 1980; Acquoy 1875-1880, dl. 1, 93-124. Zie ook Van Dijk en Mertens 1993.
[76] Kohl 1980, 90.
[77] Aantallen koorheren: zie de grafiek naast p. 56 in Kohl 1971. Aantallen lekenbroeders geschat op basis van de inwonerslijst uit 1451, zie Kohl 1971, 82-83.
[78] 'Et Arnoldus de Almeloe magnam de divina bonitate fiduciam ostendit et corde aperto ac manifesto fuit' (editie Löffler 1930, 128). Wat Kohl 1971, 166 over Arnoldus citeert uit deze kroniek, slaat niet op hem maar op ene Lambertus van Almelo (ook genoemd in Löffler 1930, 128).
[79] Editie Löffler 1930, 184.

lekenbroeder was hij, getuige zijn schrijfarbeid, opmerkelijk goed geschoold.[80] Aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig schreef hij een aantal volkstalige teksten af, overgeleverd in drie banden: in 1468 kopieerde hij de *Spieghel der kerstenre gheloven,* in 1469 een theologisch traktaat en de *Proza-Lucidarius,* in 1473 schreef hij een handschrift met onder meer een ars moriendi en in 1474 schreef hij diverse teksten van Bernardus van Clairvaux in vertaling over.[81]

Misschien ontstond het origineel van de *Proza-Lucidarius* in een ander klooster en leende men in Frenswegen dat origineel om het te kopiëren, maar het is ook mogelijk dat het in Frenswegen zelf tot stand was gekomen. Al binnen enkele decennia na stichting was de bibliotheek van Frenswegen een van de belangrijkste in de wijde omgeving. De banden waren meegebracht door kloosterlingen, geschonken of door de inwoners zelf afgeschreven. In Frenswegen schreef men in de eerste plaats voor eigen gebruik, want in tegenstelling tot de bewoners van de fraterhuizen kopieerden de Moderne Devoten in kloosters over het algemeen geen boeken om in hun levensonderhoud te voorzien.[82] Slechts sporadisch verkocht Frenswegen boeken aan buitenstaanders. Desalniettemin werd Frenswegen een regionaal tekstencentrum: andere kloosters leenden uit het boekenbezit van dit klooster.[83] In een dergelijk klooster is het heel wel mogelijk dat iemand niet alleen intellectueel in staat is om het *Elucidarium* te vertalen, maar dat ook in praktische zin kan doen doordat hij over voldoende aanvullende bronnen beschikt. Het zou nu mooi zijn als in de bibliotheek van Frenswegen een *Elucidarium* aan te wijzen zou zijn, een *Scivias* van Hildegard van Bingen, een *Compendium theologicae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg, en al die andere Latijnse geschriften die de vertaler in zijn *Proza-Lucidarius* heeft gebruikt. Maar helaas: een recente reconstructie van de bibliotheek geeft weliswaar een geheel te zien waarin deze teksten niet zouden misstaan, maar geen van de gebruikte bronnen laat zich in het boekenbezit aanwijzen. Er is volgens de reconstructie zelfs geen volledig Oude Testament aanwezig waaraan men de grote stukken van Genesis had kunnen ontlenen.[84] Dit laatste maakt evenwel direct duidelijk dat men dergelijke reconstructies met enige terughoudendheid moet raadplegen: het is niet heel waarschijnlijk dat het klooster niet alle boeken van het Oude Testament in zijn bezit had; eerder moeten we ervan uitgaan dat de reconstructie onvolledig is.

Maar in elk geval is wel duidelijk dat Arnoldus' boek allesbehalve detoneert in het boekenbezit van Frenswegen. De bibliotheek was samengesteld uit boeken die voor de bewoners een direct praktisch nut hadden: ascetische, theologische en stichtelijke teksten, opgeschreven in eenvoudige handschriften. Onder de handschriften bevonden zich, behalve brevieren, psalters en antiphonaria, in de eerste plaats Latijnse geschriften van onder meer Thomas a Kempis, Hugo van Sint-Victor, Augustinus, Thomas van Aquino, Caesarius van Heisterbach en Isidorus van Sevilla, maar er waren ook teksten in de volkstaal. Frenswegen bezat minstens zestien

[80] Dat lekenbroeders in Frenswegen soms goed geschoold waren, blijkt bijvoorbeeld uit het geval van Hendrik van Brabant. Deze man was 'magister artium' aan de Parijse universiteit voordat hij in 1402 naar Frenswegen kwam. Daar sliep hij op eigen verzoek onder de trap en wilde hij geen beter werk doen dan de kok helpen en de varkens hoeden. In opdracht evenwel schreef hij voor het klooster de *Moralia* van Gregorius de Grote over. Aldus de kloosterkroniek uit 1494. Editie Löffler 1930, 77-81. Zie ook Kohl 1971, 159.
[81] Stahl 1994, nr. 88, 91 en resp. 50.
[82] Over het verschil in boekproductie tussen de fraterhuizen en de kloosters van de Moderne Devoten: Wierda 1996, 99-101.
[83] Stahl 1994, 9-10.
[84] Stahl 1994.

handschriften in het Nederduits of oostelijk Middelnederlands: vertalingen van delen van het Oude en het Nieuwe Testament, gebeden, diverse theologische geschriften in vertaling (onder andere van Geert Grote, Anselmus van Canterbury, Gregorius de Grote en Augustinus), maar ook een arteshandschrift met medische recepten, een kroniek van de congregatie van Windesheim en een vroeg-vijftiende-eeuws woordenboek Latijn – Nederduits.[85] De aanwezigheid van volkstalige teksten hoeft niet te verbazen: de Moderne Devoten legden veel nadruk op het belang van geschriften in de volkstaal om de leken te kunnen bereiken. Van verschillende Windesheimse kloosters is bekend dat ze naast hun Latijnse geschriften ook een ruime collectie volkstalige teksten bezaten, vooral met het oog op de lekenbroeders.[86] Lekenbroeders werden in geestelijke zin geschoold door de voorlezingen tijdens de maaltijd, hetgeen hen onderscheidde van de koorheren, die niet alleen door de tafellezingen maar ook door privé-lectuur en kopiistenwerk leerden. Vanwege het grote aantal bewoners was het niet ongebruikelijk dat lekenbroeders en koorheren in afzonderlijke eetzalen de maaltijd gebruikten. Terwijl de tafellezingen bij de koorheren in het Latijn waren, werd er bij de lekenbroeders in de volkstaal gelezen.[87] Een tekst als de *Proza-Lucidarius* is bij uitstek geschikt als lectuur in de lekenbroedersrefter. Hij behandelt een zeer breed scala aan theologische, dogmatische en bijbelshistorische vraagstukken, op een niveau dat ervaring met theologische leesstof vereist maar niet per se een volledige scholing tot geestelijke. Het feit dat die vraagstukken veelal in relatief korte passages aan de orde komen, maakt de tekst heel bruikbaar voor afgebakende voorleessessies.[88]

[85] Stahl 1994.

[86] Ook de koorheren lazen wel volkstalige literatuur, aldus Kock 1999, 194. Zie voor het verschijnsel dat lekenbroeders in de late Middeleeuwen (en met name in de kloosters van de Windesheimse congregatie) gebruik gingen maken van volkstalige geestelijke literatuur: Schreiner 1993. Zie over het publiek van Middelnederlandse geestelijke literatuur ook Mertens 1993. Zie voor het begrip 'geestelijke literatuur' Mertens 1991.

[87] Kock 1999 (m.n. 182-222); Schreiner 1993, 313-318; Scheepsma 1996, 212-214.

[88] Ook Gottschall 1992, 154-158 oppert dat de *Proza-Lucidarius* waarschijnlijk bestemd was voor onderwijs aan lekenbroeders.

3.5 Conclusie

Vanaf 1469 bezat het klooster Frenswegen een *Elucidarium*-bewerking in de volkstaal van de streek. Met zekerheid is het exemplaar van Frenswegen een afschrift. De kopiist, die een enkele keer bij het afschrijven een steek liet vallen en daarmee verraadt dat het handschrift geen autograaf is, vermeldde zijn naam aan het eind van zijn schrijfwerk. Daardoor weten we dat het handschrift geschreven is door Arnoldus van Almelo, een lekenbroeder. Dat de kopiist ook de auteur van de *Proza-Lucidarius* zelf zou zijn, is daarmee ondenkbaar geworden. De schrijver van de *Proza-Lucidarius* moet een goed onderlegd en belezen persoonlijkheid zijn geweest. Niet alleen was hij in staat om het *Elucidarium* zeer getrouw in de volkstaal om te zetten, maar hij wist ook de weg in vele andere Latijnse theologische geschriften. Om het materiaal van het *Elucidarium* aan te vullen en te vervolmaken vertaalde de Middelnederlandse auteur (soms zeer lange) stukken uit diverse bijbelboeken en uit het werk van Hildegard van Bingen, Gregorius de Grote, Adso Dervensis, Hugo Ripelin van Straatsburg, Augustinus, Hiëronymus en Petrus Lombardus – over het algemeen relatief populaire en wijdverspreide Latijnse teksten.

Geen van zijn bronnen biedt overigens een bruikbaar aanknopingspunt voor datering van de *Proza-Lucidarius*: de jongste onder de bronnen, Hugo Ripelins *Compendium theologicae veritatis*, is uit de jaren zestig van de dertiende eeuw, de rest is uit de twaalfde (Hildegard van Bingen en Petrus Lombardus) of tiende eeuw (Adso) of nog ouder. Dat de *Proza-Lucidarius* vanwege Ripelins compendium na 1268 geschreven moet zijn, is weinig opzienbarend. Gezien de prozavorm lag dat voor de hand. Over de ouderdom kan men voorts nog stellen dat het origineel niet heel veel ouder hoeft te zijn dan het afschrift. De inhoud van de tekst past bij de omgeving van het afschrift, wat het denkbaar maakt dat de *Proza-Lucidarius* aanvankelijk eveneens in Moderne Devoten-kringen werd vervaardigd. De *Proza-Lucidarius* richt zich op een publiek dat onvoldoende Latijn kent om het origineel te lezen, maar dat met zeer summiere handreikingen (bestaande uit enkele vereenvoudigingen en toelichtingen) wel in staat is om de inhoud daarvan te begrijpen. Voor de meeste wereldlijke leken moet de tekst te complex geweest zijn. De inhoud van de *Proza-Lucidarius* past eerder in een omgeving waarin men meer ervaring heeft met het recipiëren van theologisch materiaal. In de kloosters van het kapittel van Windesheim werd onderwijs aan lekenbroeders serieus genomen. Het is aldus zeer goed mogelijk dat een Windesheims klooster, hetzij Frenswegen, hetzij een ander, de *Proza-Lucidarius* liet vervaardigen om te gebruiken bij dat onderwijs. De tekst is daarvoor erg geschikt, zowel vanwege het eclectisch karakter als vanwege de indeling in vraag en antwoord.

Die lekenbroeders konden zo de meest uiteenlopende elementaire informatie uit het christelijk geloof leren: de antwoorden op een grote diversiteit aan vragen over de schepping, de val van de engelen, Adam en Eva, Jezus' leven en kruisdood, vrije wil, vergeving der zonden, beschermengelen en duivels en de kans op een plek in de hemel. Maar ze konden vooral veel leren over het einde der tijden. De overvloedige informatie die Honorius daar al over verstrekt, is nog fors uitgebreid met lange passages over het leven van de antichrist. De auteur van de *Proza-Lucidarius* brengt de onderdelen van de heilsgeschiedenis met behulp van aanvullende bronnen sterker naar voren. Honorius' materiaal over schepping en zondeval is ten eerste drastisch uitgebreid. De Middelnederlandse auteur vertaalt Genesis 2 tot en met 9 vrijwel in hun geheel en vertelt zo tot in alle details over de schepping, Kaïn en Abel en de zondvloed. De vragen over Jezus' geboorte, leven en dood zijn even verderop in de

tekst niet uitgebreid, maar juist ingekort, op een manier die ervoor zorgt dat de hoofdlijnen sterker naar voren komen. En met behulp van een breed scala aan teksten vertelt hij tot slot zeer uitgebreid over de komst van de antichrist. Misschien was hij er wel van overtuigd dat de heilsgeschiedenis zijn laatste fase was ingegaan, en geeft hij om die reden precies weer wat de bijbel over het begin van de geschiedenis heeft verteld en beëindigt hij zijn tekst met een gedetailleerde vooruitblik naar de komst van de antichrist.

De heilsgeschiedenis ligt vast: niet alleen het verleden maar ook het toekomstige einde der tijden is een onwrikbaar gegeven waar de mens geen enkele invloed op kan uitoefenen. Honorius zag de mens in elk opzicht als een bijkans willoze speelbal van de hogere machten. Niet alleen is de mens slechts lijdend voorwerp binnen de grote lijnen van de heilsgeschiedenis, ook waar het zijn eigen lot betreft is hij vrijwel machteloos. In het *Elucidarium* ligt er nadruk op predestinatie: velen maken geen enkele kans om ooit in de hemel te komen (zie met name de vragen Lat II.53-II.63). De *Vers-Lucidarius* biedt een positievere visie: wie zich goed gedraagt, zal gered worden.[89] Ook in de *Proza-Lucidarius* lijkt het gedrag van de mens van iets meer gewicht bij zijn beoordeling dan in het *Elucidarium*, hoewel het verschil veel subtieler is dan bij de *Vers-Lucidarius*. Enkele toevoegingen van de Middelnederlandse auteur wijzen erop dat in zijn visie de mens zelf ook verantwoordelijkheid draagt voor zijn zielenheil: zonder goede werken en oprecht berouw is hij verloren. De waardige zeden ('dignis moribus') waarmee men zich in de Latijnse vraag I.184 geschikt maakt voor de eucharistie, zijn in de Middelnederlandse tekst aangevuld tot 'werdeghen zeden *ende werken*' (Mnl I.158). En in Lat II.94 zegt de magister dat de zalving voor zieken alleen nut heeft bij zonden die zijn opgebiecht en waarvoor penitentie is gedaan, maar in de vertaling staat daar een aanvulling bij: men moet niet alleen boete hebben gedaan, maar ook berouw hebben (Mnl II.48). De mens moet bovendien niet overmoedig worden bij de gedachte dat zijn zonden altijd weer vergeven zullen worden, benadrukt de *Proza-Lucidarius*. Als Honorius in Lat II.95 uitlegt dat zonden waarvoor men op zijn sterfbed oprecht berouw heeft, vergeven zullen worden, waarschuwt de Middelnederlandse auteur (Mnl II.49):

> Mer weer yemant so doer, de op dessen hopen sundighen wolde, die maket em selven der barmherticheit Godes onwerdich.

De mens mag in het beeld van de Middelnederlandse auteur niet passief zijn redding afwachten: hij moet er hoe dan ook zelf aan bijdragen.

De *Proza-Lucidarius* is, kortom, meer dan een vertaling van het *Elucidarium*. Met Honorius' tekst als basis vormde de onbekende Middelnederlandse auteur een compilatie van Middellatijnse theologische geschriften en bijbelboeken, met nadruk op begin en einde der tijden, maar met daartussenin net als Honorius volop aandacht voor de meest uiteenlopende theologische vraagstukken. Die compilatie was door de taal geschikt voor leken. Maar waar de volkstaal in de *Vers-Lucidarius* vereenvoudigingen en censuur meebracht, handhaaft de *Proza-Lucidarius* inhoudelijk een tamelijk hoog niveau. De meer complexe inhoud maakt de tekst bruikbaar om leken op het niveau te onderwijzen dat past binnen een kloostergemeenschap van de Moderne Devotie.

[89] Zie hierboven, § 2.2.

4 De *Artes-Lucidarius*

4.1 Inleiding

De *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius* zijn ondanks hun grote onderlinge verschillen loten aan een en dezelfde tak van de *Elucidarium*-traditie. Beide teksten gaan immers rechtstreeks terug op het Latijnse *Elucidarium* zelf. Een derde Middelnederlandse *Lucidarius*-tekst daarentegen bevindt zich op een geheel andere plek in de stamboom. Deze *Artes-Lucidarius*, een prozatekst, is niet gebaseerd op Honorius' Latijnse werk, maar op een Duitse tekst met de naam *Lucidarius.*

De Duitse Lucidarius

De Duitse *Lucidarius* is een prozatekst in drie boeken, waarin een *junger* en een *meister* in een dialoog allerlei theologische, liturgische, eschatologische maar ook profaan-wetenschappelijke onderwerpen behandelen. Voor een klein deel van de theologische en voor het geheel van de eschatologische vraagstukken is gebruik gemaakt van het *Elucidarium*. Net als in Honorius' tekst worden de onderwerpen behandeld in een heilswetenschappelijk kader, van schepping tot einde der tijden. De Duitse *Lucidarius* geldt als de oudste Duitstalige *compilatio* waarin capita selecta van wereldlijke en theologische onderwerpen aan de orde komen.[1]

Lange tijd stond vast dat de Duitse *Lucidarius* geschreven was aan het Welfenhof te Braunschweig rond 1190, in opdracht van hertog Hendrik de Leeuw. Hendrik de Leeuw werd namelijk in de proloog van de tekst vermeld. Dat zijn naam slechts in één van de twee overgeleverde rijmprologen werd genoemd, werd in de Duitse vakliteratuur niet geproblematiseerd: dat betekende alleen maar dat de andere proloog later geschreven was om de eerste en verouderde proloog te vervangen.[2] Pas in 1990 begon men te twijfelen aan die theorie. Georg Steer publiceerde in dat jaar een artikel waarin hij met een scherpe en uitgebreide argumentatie aannemelijk wilde maken dat de proloog met de naam van Hendrik de Leeuw erin (sinds Schorbach aangeduid als A-proloog) niet de oorspronkelijke proloog was. Hij kreeg hevige kritiek maar ook veel bijval. Niet te ontkennen is dat de A-proloog overgeleverd is in niet meer dan 8 handschriften, tegenover 43 handschriften met de B-proloog. De handschriften die de A-proloog bevatten, zijn daarbij relatief laat en bevatten een gehavende versie van de tekst, waarin het derde boek verdwenen en het tweede boek onvolledig is.

Het is volgens velen ondenkbaar dat nu juist deze late en slechte afschriften de originele proloog zouden bevatten, terwijl oudere en betere handschriften dat niet zouden doen. In hun visie schreef de auteur van de Duitse *Lucidarius* de B-proloog en schreef een latere redacteur de A-proloog. In die latere A-proloog werd de naam van hertog Hendrik genoemd om de tekst, die inmiddels aan kwaliteit had ingeboet nu het derde boek weggevallen was en het tweede boek zo onvolledig was, een aanbeveling mee te geven. Deze proloog is in die theorie dus een mystificatie: Hendrik de Leeuw heeft niets met de tekst van doen gehad maar zijn naam is er jaren na zijn dood in opgenomen om de Duitse *Lucidarius* gezag en gewicht te geven. Dat is volgens anderen onhoudbaar. Het komt vaak voor dat de opdrachtgever verwijderd is uit een proloog, maar het omgekeerde zou uniek zijn. Bovendien, waarom zou men in dat

[1] Zie voor die typering Hamm 2002a, 5*.
[2] Zie o.a. Schorbach 1894, 8-13 en Heidlauf 1915a, 121-125.

geval nu juist Hendrik de Leeuw gekozen hebben? Enkele decennia na zijn dood wist niemand meer van zijn literaire en wetenschappelijke interesse. Kortom: de overlevering maakt het onaannemelijk dat de A-proloog oorspronkelijk is en de B-proloog een latere toevoeging, terwijl de inhoud van de prologen het onaannemelijk maakt dat de A-proloog de latere toevoeging is.[3]

Nu de A-proloog niet langer zonder meer gebruikt kan worden om de tekst te plaatsen, is de Duitse *Lucidarius* minder exact te dateren. Met zekerheid kan men evenwel zeggen dat de tekst geschreven is tussen ca. 1150 en ca. 1230. De *terminus post quem* wordt geleverd doordat de Duitse *Lucidarius* een citaat blijkt te bevatten uit een Latijns geschrift uit het midden van de twaalfde eeuw, de *terminus ante quem* is ingegeven doordat de oudste fragmenten uit ongeveer 1230 zijn.[4] Daarmee is de Duitse *Lucidarius* nog altijd een opmerkelijk vroege theologisch-wetenschappelijke tekst in de volkstaal.

Twijfel aan de authenticiteit van de A-proloog heeft ook consequenties voor de typering van het beoogd publiek. Stond aanvankelijk vast dat de tekst geschreven was in opdracht van een hertog, dus voor een adellijk publiek, inmiddels denkt men eerder aan een publiek van kloosterlingen, terwijl de taal de tekst ook geschikt maakte voor receptie door leken.[5]

De Duitse *Lucidarius* begint (in de meeste handschriften) met een berijmde proloog. In de jongste editie van de tekst gaat men ervan uit dat dat in oorsprong de B-proloog was. In deze proloog van 36 regels wordt allereerst gezegd dat 'diz bůch heizet *Lucidarius'*, hetgeen betekent dat het 'ein lúthere' (verlichter) is, omdat het 'vele dingen die in andere boeken verborgen blijven' verduidelijkt. Het heet ook wel *Aurea gemma* ofwel gouden edelsteen, omdat het zo'n waardevol boek is.[6] In de 45 regels van de A-proloog wordt de tekst aangeduid als *Elucidarius*, wat 'verlichter' ('erluchtere') betekent, en als *Aurea gemma*, maar ontbreekt de uitleg van die tweede Latijnse naam. Voorts bevat deze proloog als gezegd informatie over opdrachtgever en plaats van ontstaan.[7]

Na de berijmde proloog begint de Duitse *Lucidarius* met drie vragen over de Drie-eenheid en een vraag over Gods alomtegenwoordigheid (Du I.1-I.4). Daarop volgen vragen over de schepping: was God alleen voordat Hij de wereld schiep, hoe schiep God de wereld, wat was er voorheen, wat zijn de vier elementen en wat schiep God als eerste (Du I.5-I.10). Door deze vragen komen junger en meister op vragen

[3] Steer 1990 beargumenteerde dat B en niet A de oorspronkelijke proloog was. Zijn theorie is verdedigd door o.a. Luff 1999, 58-108; Hamm 2002a, 1-8; Gottschall und Steer 1994, m.n. 101*-108*. Tegenstanders van de mystificatie-theorie zijn vooral Schröder 1995, Bumke 1995 (reactie: Steer 1995) en Bertelsmeier-Kierst 2003. Hamm 2002b formuleert een synthese tussen de twee theorieën. Volgens haar is de A-proloog inderdaad niet de proloog van de originele *Lucidarius*, maar evenmin een mystificatie. De genoemde Heinrich is volgens Hamm niet Heinrich der Löwe, maar diens zoon Heinrich. De *Lucidarius* werd dan tussen 1219 en 1227 in opdracht van deze Heinrich herschreven tot de zogenoemde y15-redactie met de A-proloog waarin hij genoemd werd.

[4] Sturlese 1992, 253. De Latijnse tekst is Arnulfus van Orléans: *Glosulae super Lucanum*.

[5] Hamm 2002a, 5*-9* en Luff 1999, 72-77 (m.n. 76). Volgens Hamm behoren wereldlijke geestelijken niet tot het beoogd publiek aangezien de liturgische vragen telkens alleen betrekking hebben op het gedeelte dat de gelovigen zien en meemaken, en er geen specifieke informatie verschaft wordt waar een priester iets aan heeft (Hamm 2002a, 9*). Die theorie is echter niet erg overtuigend. Zie ook hieronder, § 4.3.

[6] Editie Gottschall und Steer 1994, 1-2.

[7] Editie Gottschall und Steer 1994, 102*-105*. Zie voor een vergelijking van de twee prologen Gottschall und Steer 1994, 106*-107*, Luff 1999, 93 e.v. en Heidlauf 1915a, 126-130. Uitgebreide analyse van beide prologen in Luff 1999, 62-108 en Hamm 2002a, 4-48.

over schepping en val van Lucifer (Du I.11-I.14) en over de schepping en de kenmerken van de hel (Du I.15-I.20). Vervolgens stelt de junger vragen over de hemel, waarmee hij niet het hiernamaals maar het firmament bedoelt, en over de zon (Du I.21-I.29). Zonder overgang volgen vragen over Adam en Eva in het paradijs en Kaïns broedermoord (Du I.30-I.40) en over het begin van de schrijfkunst, de zangkunst en het koningschap (Du I.41-I.43). Hierop volgen tientallen aardrijkskundige vragen: over de indeling van de wereld (Du I.44-I.48), over geografie, bevolking en diersoorten van Azië (Du I.49-I.58), de geografie van Europa (Du I.59), die van Afrika (Du I.60) en de eilanden in de oceaan (Du I.61). De junger stapt van dergelijke aardrijkskunde over op meer natuurwetenschappelijke vragen, onder meer over het ontstaan van wind en van aardbevingen, over vrieskou, het verschil in de lengte van de dagen in de winter en de zomer en waarom de antipoden niet van de aarde afvallen (Du I.62-I.80). Hierop volgen kosmologische vraagstukken: naar aanleiding van vragen van de junger vertelt de meister over de zeven planeten en waarom ze zo klein lijken, over hoe het kan dat de maan soms vol en soms nieuw is en over kometen en meteorieten (Du I.81-I.96). De junger gaat daarna over op wat wij meteorologische kwesties zouden noemen, hoewel ze niet vrij zijn van bijbelse aspecten: wat is donder, wat is hagel, wat is sneeuw, hoe kan het bloed, kikvorsen en wormen regenen, hoe ontstaat een regenboog (Du I.97-I.105)? Na nog wat uiteenlopende natuurwetenschappelijke vragen – hoe komt het dat bronnen in de zomer koel en in de winter warm zijn, hoe komt de zee zo zout, hoe ontstaan dauw en rijp (Du I.106-I.109) – komt tegen het slot van het eerste boek de menskunde aan de orde: waarom zijn sommige mensen zo lang en andere zo klein, in hoeveel dagen groeit een kind in het lichaam van zijn moeder, hoe groeien haar en nagels en hoe komt het dat mensen grijs worden (Du I.110-I.117)? De laatste zes vragen van het eerste boek gaan over het einde: wat gebeurt er met de mens als hij sterft, en welke genade overkomt hem aan het einde der tijden (Du I.118-I.123)?

Aan het begin van boek twee vraagt de junger om de ‘Underwisunge dez Heiligen Geistes, wie die helige Cristenheit erhaben wurde unde wie si von Anegenge geordinet si’ (Du II.1). Aansluitend stelt hij uiteenlopende vragen over onder meer de Drie-eenheid, verlossing, Kaïns zonde en simonie (Du II.2-II.13). In het vervolg van het boek worden de riten van de Kerk uitgebreid toegelicht. Eerst wordt de achtergrond van de zeven getijden uit de doeken gedaan (Du II.14-II.29). De meister legt daarna de symboliek van de liturgische gewaden uit: waar staan amict, albe en gordel symbool voor, waarom draagt de priester een stola en een kazuifel, wat is de symboliek van de mijter, van de priesterlijke ring, van het pallium, van de dalmatiek (Du II.30-II.41 en II.44)? In de rest van het tweede boek worden de onderdelen en de voorwerpen van de mis stuk voor stuk toegelicht: wat betekenen het Introïtus en het Kyrië eleison, wat is de betekenis van het wierookvat, wat betekent het Halleluja, wat betekenen de lezingen bij de mis, waartoe dienen aalmoezen, wat is de betekenis van de olie, van de kaarsen, van de doop, enzovoorts (Du II.42-II.101).

Het derde boek is een vertaling van het *Liber tertius* van het *Elucidarium*. Het begint met vragen over wat ons te wachten staat na de dood. Na de eerste vragen over hemel (Du III.1-III.7 en III.9), vagevuur (Du III.8) en hel (Du III.10-III.16) wil de junger weten of de zielen in hemel en hel elkaar kunnen zien en of ze daaronder lijden (Du III.17-III.26) en of de zielen nog in contact staan met het leven op aarde (Du III.27-III.29). Hierna behandelt de tekst het einde der tijden. De junger stelt vragen over de antichrist, over zijn geboorte, leven en daden en zijn heerschappij (Du III.30-III.34). In de volgende vragen wordt de opstanding der doden behandeld (Du III.35-III.46), gevolgd door een reeks vragen rondom het laatste oordeel: wie zullen het

oordeel uitspreken, wie zullen er verdoemd worden en wie gered (Du III.47-III.69)? Nadat de meister heeft verteld dat de wereld na het oordeel zal vergaan (Du III.70-III.71), eindigt de tekst met vragen waarin de verrukkingen die de rechtvaardigen tot in eeuwigheid zullen ervaren, uitgebreid geprezen worden (Du III.72-III.115).

De titel van de Duitse *Lucidarius* wijst op een sterk verband met het *Elucidarium*, niet in de laatste plaats omdat in de proloog net als in de Latijnse tekst de titel uitgelegd wordt als 'een verlichter van duistere zaken'. Ook de dialoogvorm en de indeling in drieën zijn direct ontleend aan het *Elucidarium*. Desalniettemin is direct duidelijk dat de Duitse *Lucidarius* geen vertaling en zelfs geen bewerking van het *Elucidarium* is.[8] Van de 123 vragen in het eerste boek vertonen er niet meer dan 18 verwantschap met het *Elucidarium*; over het algemeen geldt daarbij dan ook nog dat de Duitse vragen weliswaar lijken op de Latijnse en er duidelijk door geïnspireerd zijn, maar er ver van afwijken. De Duitse vraag I.10 bijvoorbeeld luidt: 'Waz geschůf Got aller erst?' De meister antwoordt dat God eerst hemel en aarde schiep, vervolgens de engelen, daarna alle schepselen en als laatste de mens. Er is hier enig verband met de Latijnse vraag I.20, waarin de discipulus vraagt of God de gehele schepping in één keer maakte en de magister uitlegt dat de schepping in twee keer drie dagen plaatsvond, drie dagen voor de elementen en drie dagen voor alles wat onder de elementen is. De volgorde van de scheppingsdaad is in beide vragen uiteraard dezelfde, maar het Latijnse antwoord is veel uitgebreider en veel ingewikkelder dan het Duitse. De Duitse tekst kan hier dus, ondanks enige gelijkenis, niet getypeerd worden als een vertaling uit het *Elucidarium*.

In het tweede boek is een verband met het *Elucidarium* nauwelijks te ontdekken. Slechts 3 van de 101 vragen zijn geïnspireerd (maar net als in het hierboven beschreven voorbeeld niet echt gebaseerd) op het *Elucidarium*.

Alleen het derde boek is sterk verwant aan het *Elucidarium*. Hierin is het *Liber tertius* van de Latijnse tekst geheel vertaald. De vertaling is over het algemeen zeer getrouw, hoewel de auteur ook hier kritisch tegenover zijn bron stond en enkele wijzigingen aanbracht.[9]

Het *Elucidarium* is dus, door de bank genomen en afgezien van het derde boek, slechts een van de bronnen en niet eens de belangrijkste bron voor de Duitse *Lucidarius* geweest. Voor de geografische en een groot deel van de kosmologische informatie baseerde de auteur zich op de *Imago mundi* van Honorius Augustodunensis, een wijd verspreid naslagwerk dat in ongeveer 300 handschriften overgeleverd is en ook door schrijvers als Vincentius van Beauvais (voor 1200-1264), Jacobus van Vitry (1160/1170-1240) en Thomas van Cantimpré (ca. 1201-ca. 1270) is geraadpleegd.[10] Gegevens over de schepping, de elementen, astronomie, meteorologie en vooral over antropologie ontleende de Duitse auteur aan de *Philosophia mundi* van

[8] Zie voor de relatie tussen het *Elucidarium* en de Duitse *Lucidarius* Gottschall 1992, 124-137.

[9] Gottschall 1992, 135-136; Heidlauf 1915a, 68-69. Het gegeven dat het *Liber tertius* zo volledig is overgenomen terwijl het *Elucidarium* elders zeer selectief gebruikt is, heeft wel tot de veronderstelling geleid dat het derde boek een latere toevoeging bij de Duitse *Lucidarius* was, temeer ook daar er al aan het slot van het eerste boek wat eschatologische kwesties aan de orde komen. Hamm (2002a, 10*-11*) heeft aangetoond dat dat niet aannemelijk is. Een andere theorie over het derde boek heeft betere papieren: het is denkbaar dat het derde boek in deze vorm nog niet afgerond is en dat het de bedoeling van de auteur was om zijn 'werkvertaling' van het *Liber tertius* nog aan te vullen en te veranderen op basis van andere bronnen (Hamm 2002a, 12*).

[10] Hamm 2002a, 17*-18*. Aantal handschriften van de *Imago mundi* op p. 14*. Zeer waarschijnlijk maakte overigens ook Jacob van Maerlant voor zijn *Alexanders geesten* gebruik van de *Imago mundi* (Berendrecht 1996, 37-47).

Willem van Conches (ca. 1080-ca. 1154), een van de belangrijkste filosofische werken van de twaalfde eeuw.[11] Voor de liturgische informatie in het tweede boek baseerde de auteur zich op twee bronnen. Hoofdbron daarbij was het *Liber de divinis officiis* van Rupert von Deutz (1075/1080-1129/1130), het twaalfde-eeuwse standaardwerk voor liturgische vraagstukken. Waar nodig vulde de auteur de gegevens die hij aan Rupert ontleende, aan met behulp van de *Gemma animae* van Honorius Augustodunensis.[12] De Duitse *Lucidarius* is aldus een compilatie van een aantal belangrijke twaalfde-eeuwse geschriften: uit deze geschriften haalde de auteur wat hem te pas kwam en aldus componeerde hij een overzichtswerk waarin niet alleen, zoals in het *Elucidarium*, de gehele heilsgeschiedenis is beschreven, maar waarin ook tot in de details verteld is over de liturgie, aardrijkskunde en kosmologie.

De compilatie werd een groot succes en is nog overgeleverd in 83 handschriften en 89 drukken.[13] De weerklank van de Duitse *Lucidarius* bleef bovendien niet beperkt tot het Duitse taalgebied. Er werden vertalingen en bewerkingen gemaakt in het Deens, IJslands, Tsjechisch, Russisch en Middelnederlands.

Overlevering van de Middelnederlandse vertaling
De Middelnederlandse vertaling, in deze studie vanwege zijn inhoud gedoopt tot *Artes-Lucidarius*, is bekend uit twee handschriften. Het ene handschrift is nog uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Hierin is slechts een klein excerpt uit de tekst opgenomen (G: Groningen, UB 405). Het andere handschrift is uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en bevat waarschijnlijk de complete tekst van de *Artes-Lucidarius* (L: Londen, BL Add. 10286).

G: Groningen, UB 405
Het handschrift Groningen UB 405 is als enige van de in totaal zeven *Lucidarius*-manuscripten bijzonder luxueus en fraai verlucht.[14] Het heeft in de vakliteratuur de bijnaam 'Zutphens-Gronings Maerlanthandschrift' meegekregen. Het handschrift bevat niet alleen Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* en zijn *Clausule vander bible* (de laatste tekst is alleen hierin overgeleverd), maar ook diverse strofische gedichten (*Disputacie van onzer vrouwen ende van den heilighen cruce, Van den vijf vrouden, Van ons Heren wonden, Van den lande van overzee* en drie van de vier *Martijns*) en een reeks Mariawonderen ontleend aan de *Spiegel historiael*. Tussen de gedichten van Maerlant staan diverse andere teksten met religieuze inhoud, zoals het begin van een Johannes-evangelie in Middelnederlands proza, *Dboec van den houte* en *Van ons Heren kynscheide* (een excerpt uit *Vanden levene ons Heren*).[15]

Het handschrift bestaat uit 235 folia perkament van ongeveer 315 bij 210 mm. De bladen zijn beschreven in een fraaie textualis met twee kolommen per bladzijde van 48 (soms 40 à 41 of 51) regels. Er zijn vier kopiisten werkzaam geweest. De codex is verlucht met meerdere met goud versierde initialen, die voorzien zijn van blauw en wit filigraanwerk; voorts zijn er lombarden met penwerk in rood en blauw

[11] Hamm 2002a, 18*-19*. Zie over de omgang met deze bronnen ook Sturlese 1992; Gottschall 1992, 129-135; Heidlauf 1915a, 41-63.
[12] Hamm 2002a, 21*-23*. Zie ook Stark 1992 en Heidlauf 1915a, 63-68.
[13] Handschriftelijke overlevering in Gottschall und Steer 1994, 11*-18*, drukken in Gottschall und Steer 1994, 19*-24*. Zij vermelden 64 drukken uit de periode 1479-1621, 5 drukken onder de titel *Kleine Cosmographia* uit de periode 1655-ca. 1806 en 20 verdwenen drukken uit de periode 1484-ca. 1694/1744.
[14] Zie o.a. de afbeeldingen in Hermans 1979 (afb. 3 en 4 van de kalenders en 5 t/m 10 en 14 van de teksten) en Gumbert 1988 (plaat 501-503).
[15] Inhoud ontleend aan Hermans 1979, 21-24. Inhoud uitgebreider besproken hieronder, § 4.3.

en zijn er twee miniaturen.[16] Het handschrift is opgebouwd uit meerdere productie-eenheden,[17] waarvan het onzeker is in welke fase ze bij elkaar zijn gevoegd: direct na ontstaan, of nadat de twee grootste onderdelen los en onafhankelijk hadden gefunctioneerd?[18]

Het excerpt uit de *Lucidarius* bevindt zich aan het slot van de productie-eenheid f. 208-216. Hierin vinden we vier van de strofische gedichten uit de codex en Maerlants *Clausule vander bible*. *Die clausule vander bible* eindigt in de eerste kolom op f. 216r. Dit folium is een enkelblad dat toegevoegd is aan een katern van dubbelbladen, klaarblijkelijk omdat de kopiist niet uitkwam op f. 215. Voor de laatste regels werd f. 216 toegevoegd, een folium dat daarna gevuld moest worden.[19] Als bladvulling werd eerst gekozen voor een Latijns receptje tegen nierstenen; dit neemt slechts zeven regels in. De rest van de kolom is leeg; bovenaan de tweede kolom op de rectozijde leest men:

> In Affrica es dat water Indus, ende gheet weestwaert an die Wendelzee. Daer in leecht vele wider jeghenoden ende groet lant.[20] Daer bi leecht Libia, daer is vele nadren ende ander boser diere.

Zo begint een aardrijkskundige passage over de landen en dieren van Afrika en de omringende eilanden. Dit stuk aardrijkskunde, dat de rest van de rectozijde en meer dan de helft van de versozijde vult, is overgenomen uit de *Artes-Lucidarius*. De passage bevat Mnl I.55, I.56 en een stuk van I.52 (vertalingen van Du I.60, I.61 en een stuk van I.56). Mogelijk wilde de kopiist alleen Mnl I.55 en I.56 opnemen, maar ontdekte hij dat daarmee zijn folium nog niet gevuld was. In de hoop zijn folium alsnog te vullen, schreef hij nog een stuk uit Mnl I.52 over. Dat bleek echter evenmin voldoende te zijn.

Het handschrift laat zich op basis van schrift dateren in het tweede kwart van de veertiende eeuw.[21] De kalenders voorin leiden tot een datering rond 1339,[22] waarbij men in het achterhoofd moet houden dat die datering alleen zeker is voor de productie-eenheid waarin de kalenders opgenomen zijn.[23]

Over de localisering van het handschrift lopen de meningen uiteen. De obiits in de kalender wijzen er volgens Leendertz op dat het handschrift ontstaan is in abdij Mariënweerd te Beesd aan de Linge, maar volgens Lieftinck is de kalender te

---

[16] Hermans 1979, 7-19.
[17] Zie voor de term 'productie-eenheid': Kwakkel 2002, 4-6.
[18] De codex kan op basis van zaken als schrift, bladspiegel, liniëring, foliëring en katernopbouw ingedeeld worden in zes eenheden: f. 1-4, f. 5-14, f. 15-207, f. 208-216, f. 217-232 en f. 233-235 (de indeling verschilt enigszins per studie; deze heb ik ontleend aan Biemans 1996, 202-203). Lieftinck schrijft dat de folia 5 tot en met 207 de kern van de codex vormen en dat de andere eenheden daar vervolgens aan zijn toegevoegd: het voorwerk met de kalenders, f. 208-216 en f. 217-232. Biemans meent evenwel dat juist de folia 208 tot en met 232 de kern zijn. Dit deel bestond volgens hem eerst onafhankelijk en werd later samengevoegd met f. 5-207, dat ook aanvankelijk op zichzelf stond. Hieraan werden de andere delen toegevoegd. Vgl. Lieftinck 1959, 16 en Biemans 1996, 198-203 en 211. Zie ook Hermans 1979, 69-73.
[19] Lieftinck 1959, 17.
[20] In 'vele wider jeghenoden' moet 'wider' begrepen worden als genitief meervoud van 'wijt' (uitgestrekt), afhankelijk van 'vele'. Heel letterlijk vertaald: 'Daarin ligt veel van uitgestrekte gebieden en [ligt] groot land'. De zin kan dan in goed modern Nederlands vertaald worden als: 'Daarin liggen vele uitgestrekte gebieden en grote landstreken'. Met dank aan M. Mooijaart van het Instituut voor Nederlandse lexicologie.
[21] Biemans 1996, 213.
[22] Zo bij Leendertz 1895, 269; Lieftinck 1959, 24 en Deschamps 1972, 88.
[23] Namelijk het gedeelte van f. 5-14, zie Biemans 1996, 212-213.

gebrekkig om in een klooster vervaardigd te zijn.[24] Bovendien, aldus Lieftinck, was Mariënweerd een agrarisch klooster waar geen spoor te vinden was van intellectueel of geestelijk leven. Men verwacht in dat milieu geen kalligraaf die zo'n boek kon maken, en zeker geen miniaturist die dergelijke verluchtingen, naar eigentijds Frans voorbeeld, kon aanbrengen. Daarom plaatst Lieftinck het boek buiten Mariënweerd: het moet gemaakt zijn in 1339 of kort erna in een lekenatelier in Den Bosch.[25] Mogelijk liet de abt van Mariënweerd dit boek in Den Bosch vervaardigen om het op 20 december 1340 te overhandigen aan Reinoud II (in 1339 verheven tot hertog van Gelre) bij diens bezoek aan de abdij. Blijkens de obiits in de kalender is dat echter nooit gebeurd: na 1340 werden nog overlijdensdata van het geslacht Van Zuylichem toegevoegd.[26] Volgens Deschamps was het vanwege problemen tussen de abt en de hertog dat het handschrift nooit overhandigd is en in handen kwam van Jacob van Zuylichem, die waarschijnlijk bemiddelde tussen Reinoud en de abt.[27]

L: Londen, British Library Add.10286

Alleen in het Londense handschrift is de Middelnederlandse prozavertaling van de Duitse *Lucidarius* geheel overgeleverd. De overgeleverde vertaling loopt tot en met vraag II.97 van de Duitse *Lucidarius*. De *Artes-Lucidarius* is opgenomen temidden van zeven andere teksten. Zo'n driekwart van het handschrift is gevuld met de *Sidrac*, verder bevat het onder meer een spotrecept, een moraliserende sproke en een rijmtekst over luilekkerland Cocagne.[28] Het manuscript vertoont volgens Pleij globaal gezien een Zuid-Hollands karakter hoewel het geschreven is in oostelijk of noordoostelijk Middelnederlands.[29] Het stamt uit de tweede helft van de vijftiende eeuw; blijkens de vermelding van het jaar 1458 in een pelgrimsgids erin is het van na dat jaar.[30]

Het handschrift bestaat uit 148 papieren folia van ongeveer 267 bij 202 mm. In de huidige staat is het onvolledig: er ontbreken meerdere folia. De pagina's zijn beschreven in één hand, die een littera hybrida schreef. Er zijn twee kolommen per bladzijde, waarvan het aantal regels sterk verschilt. Het schrift maakt een weinig verzorgde indruk: volgens een negentiende-eeuwse beschrijving is de codex 'vrij leelijk en onduidelijk geschreven'.[31] Er zijn rode lombarden, onderstrepingen en correcties.[32]

Preliminaria voor tekstvergelijking

De Duitse *Lucidarius* heeft een bijzonder ingewikkelde tekstgeschiedenis. De tekst werd voortdurend aangepast aan veranderende smaak, publieksgroepen en oogmerken. Aangezien de tekst is overgeleverd in 83 handschriften (en 89 drukken) kan men zich indenken dat het bijzonder lastig is om te bepalen met welke Duitse grondtekst men de Middelnederlandse vertaling moet vergelijken. De situatie wordt

[24] Leendertz 1895, 270-271; Lieftinck 1959, 3-7.
[25] Lieftinck 1959, 15-16 en 24.
[26] Lieftinck 1959, 30-32.
[27] Deschamps 1972, 90-91. Ook taalkundig onderzoek brengt geen uitsluitsel: Van Loey 1959 komt tot de conclusie dat niets in het dialect vóór, maar ook niets tégen een ontstaan in Den Bosch pleit. De taal vertoont zowel Utrechtse als Gelderse en Noord-Brabantse kenmerken.
[28] Inhoud uitgebreider hieronder, § 4.3.
[29] Pleij 1997, 66.
[30] Na 1458 volgens Pleij 1997, 66; in de tweede helft van de vijftiende eeuw volgens de *Bouwstoffen MNW*, nr. 1043. Dateringskwestie samengevat in Van Tol 1995, 43.
[31] Dozy 1845, 35. Schorbach lijkt Dozy te citeren als hij het schrift 'hässlich und undeutlich' noemt (Schorbach 1894, 197), maar Dozy's naam valt niet.
[32] Ik baseer me op de uitgebreide beschrijving van het handschrift in Van Tol 1995, 19-45.

aanmerkelijk overzichtelijker dankzij de studie van Gottschall en Steer uit 1994. Zij delen de handschriften in in twee groepen, aangeduid met x en y. Daarbij is het zo dat y een uitgebreide versie is van x. Het is volgens Gottschall en Steer waarschijnlijk dat beide hoofdversies van de hand van dezelfde auteur zijn. Deze schreef dan eerst de korte versie x, gaf die tekst vrij om afgeschreven te worden en breidde hem pas daarna uit tot y; of misschien schreef hij een originele tekst O waar hij vervolgens x en y beide uit afleidde.[33] Het stemma van Gottschall en Steer begint met een splitsing in x en y, waarbij direct opvalt hoe veel groter de verspreiding van y is geweest: onder de x-knoop bevinden zich slechts tien handschriften. Voorts valt op dat er bij de y-handschriften maar acht zijn die alle drie de boeken van de Duitse *Lucidarius* overleveren: al onder een vroege y-knoop verdwijnt het derde boek, waarna alle handschriften alleen de eerste twee boeken bevatten.[34] Pas onder een late y-knoop wordt volgens Steer en Gottschall de oorspronkelijke B-proloog vervangen door de A-proloog.[35] Hieronder bevinden zich elf handschriften, waarvan in acht de A-proloog overgeleverd is. Een hiervan dagtekent uit de dertiende eeuw, de andere zijn jonger en voornamelijk vijftiende-eeuws.[36]

Wie nu de Middelnederlandse vertaling wil vergelijken met het Duitse origineel, heeft steun aan de editie van Gottschall en Steer. Gottschall en Steer wilden geen editie maken van één handschrift; ze streefden ernaar om de tekst van de auteur, in hun woorden de 'autornahe Text', te reconstrueren. Ze kozen daarbij één basishandschrift, dat gezien zijn volledigheid, dialect en ouderdom waarschijnlijk dicht op het origineel zat. Aangezien dit echter een x-handschrift was – en dus alle uitbreidingen van y miste – en de kopiist de tekst niet zorgvuldig had afgeschreven, was het voor de editeurs noodzakelijk om de tekst aan te vullen met behulp van andere handschriften. De editeurs zifften eigenaardigheden van de kopiist uit het handschrift en vulden de tekst waar nodig aan, waarbij ze taal en spelling van de aan andere handschriften ontleende passages gelijktrokken met die van het basishandschrift.[37] Zo is een tekst ontstaan die volgens de editeurs het origineel het dichtst benadert. In een uitgebreid notenapparaat zijn voorts alle varianten in de andere handschriften opgenomen. Al met al biedt de editie van Gottschall en Steer de mogelijkheid om niet alleen een reconstructie te lezen van wat wellicht de oorspronkelijke *Lucidarius* was, maar ook om te achterhalen in welke varianten die *Lucidarius* is overgeleverd. Dat betekent helaas nog niet dat we probleemloos de Middelnederlandse *Lucidarius* kunnen vergelijken met de editie van de Duitse. Het is immers waarschijnlijk dat de daadwerkelijke legger van de Middelnederlandse vertaling niet is overgeleverd. Elk verschil tussen de Duitse *Lucidarius* in de editie van Gottschall en Steer en de Middelnederlandse kan in principe dus altijd nog verklaard worden vanuit een afwijking in de, inmiddels verdwenen, legger. Met behulp van de editie laat zich evenwel vaststellen of een bepaalde afwijking veel voorkwam of voor zover aantoonbaar in het geheel niet. Dichter bij zekerheid kunnen we voor dit tekstvergelijkend onderzoek niet komen.

Voor de *Artes-Lucidarius* zijn we aangewezen op handschrift L, omdat de tekst alleen daarin in zijn geheel is overgeleverd. De tekst in L wijkt op diverse punten af van die in G. Daarbij is niet te zeggen of L of juist G nu de beste tekst biedt: op sommige

[33] Gottschall und Steer 1994, 26*-32* en 66*.
[34] Gottschall und Steer 1994, 75*.
[35] Gottschall und Steer 1994, 98*-99*.
[36] Steer 1990, noot 10 op p. 3. Het stemma is te vinden in Gottschall und Steer 1994, 124*.
[37] Gottschall und Steer 1994, 114*-117*.

plaatsen zit L dichter bij de Duitse *Lucidarius* (dat wil zeggen: bij de tekst zoals Gottschall en Steer die gereconstrueerd hebben, of eventueel bij de varianten in de noten in hun editie), en daarmee waarschijnlijk dichter bij de oorspronkelijke *Artes-Lucidarius*, op andere plaatsen is het G die de tekst van de Duitse *Lucidarius* beter benadert. Al zonder verder onderzoek kan men vaststellen dat de twee handschriften niet direct op elkaar teruggaan: L kan geen afschrift zijn van G aangezien het Groningse handschrift slechts een klein deel van de tekst overlevert, en G kan geen afschrift zijn van L aangezien het Groningse handschrift met zijn ontstaan rond 1339 meer dan honderd jaar ouder is dan het Londense (geschreven na 1458). L en G zijn aldus twee afschriften van de oorspronkelijke Middelnederlandse vertaling (of afschriften van afschriften daarvan, het is niet uit te sluiten dat er nog een tussenstadium is geweest).[38] In beide versies zijn er waarschijnlijk kleine wijzigingen aangebracht ten opzichte van de oorspronkelijke vertaling. Die wijzigingen kunnen ongewild zijn aangebracht, doordat een kopiist (van G of L, of van de legger waar zij zich op baseerden) woorden in zijn legger verkeerd las. Andere wijzigingen lijken opzettelijk: een kopiist begreep zijn legger niet en 'verbeterde' de tekst.

In het antwoord op de Duitse vraag I.60 ('Nu sage mir von dem tritten Teile, daz da heizet Affrica') zegt de meister bijvoorbeeld:[39]

> Da bi ist ein Lant, heizet Getulia unde Numidia. Da inne waz Jugurta Herre. Die Lúte in dem Lande essent Roz unde rowe Tier.

L neemt dit over als (Mnl I.55):

> Daerby is een lant dat heet Getulia. Daer in was Jugurta. Die lude inden lande eten ros ende dere.
>
> (920-922)

In L is dus het land Numidia weggevallen; van de mededeling dat de mensen rauwe dieren eten, is het woord rauw verdwenen. Dergelijke kleine verschillen zijn te verklaren als kopiistenfouten. Maar in G is er op deze plaats meer aan de hand:

> Daer bi is een lant heet Getulia ende Mituidia. Daer in was hongher. Die liede die in dien lande zijn, eten ros ende andere diere roe.

Numidia is Mituidia geworden, een kopiistenfout die voor de hand ligt bij voor een kopiist onbekende topografische namen.[40] Maar bovendien is van koning Jugurta

[38] Gottschall und Steer 1994 gaan ervan uit dat er geen relatie is tussen L en G. In hun stemma op p. 124* brengen zij L en G op geheel andere plaatsen onder: L staat tussen de handschriften onder de y4-knoop (de vroege knoop waaronder het derde boek verdwijnt), G staat twee knopen lager onder de y10-knoop. De handschriften onder y10 hebben gemeen dat ze alleen het eerste en slechts een deel van het tweede boek overleveren en veel typische fouten vertonen (Gottschall und Steer 1994, 90*). De typische fouten die Gottschall en Steer noemen, komen evenwel niet voor in G, omdat ze aangetroffen zijn in vragen die G niet bevat. Er lijkt aldus geen reden om G op deze specifieke plek in het stemma te plaatsen.

[39] Ik citeer uit de editie Gottschall und Steer 1994, 35. Ik neem de rechte s en de z met een lus niet over uit hun editie (omdat de ronde s en de gewone z in de editie niet gebruikt worden, en de afwijkende vormen dus geen betekenisonderscheidend doel hebben). Net als in de Middelnederlandse citaten normaliseer ik het gebruik van u/v en i/j en breng ik naar modern gebruik hoofdletters en interpunctie aan, voor zover dat in de editie niet al gebeurd is. Ik neem hun cursiveringen (bedoeld om tekstcorrecties aan te geven) niet over.

'hongher' gemaakt. Die verandering is waarschijnlijk ingegeven door de mededeling dat de mensen in dat land paarden en rauw vlees eten: dat doen mensen alleen bij honger, moet de verantwoordelijke kopiist gedacht hebben, en hij maakte van het in zijn ogen onbegrijpelijke Jugurta een hongersnood.

Even later (in Du I.61) heeft de meister het over het eiland Param: 'Dannan cumet der allerbeste Marmilstein unde der Edelstein Sardius'. L neemt dat over (I.56, r. 964-966): 'Van daer coemt die alre beste mermelsteen ende die edelste steen sardius', maar in G werd sardius gezien als een volgend eiland: 'Danen coemt die beste mermelsteen. Daer bi is Sardijns'.

Opmerkelijk is in dezelfde vraag ook de passage over de giftige worm solifuga. De Duitse tekst vertelt daarover:

> In der Insulen ist ein Wurm, der heizet Solifuga. Der ist als ein Spinne. Vor dem Wurme mac dehein Mensche genesen.

In L wordt dit getrouw overgenomen:

> Inden selven eylande is een worm die heet solifuga. Die is als een spinne. Voer dien venyne en mach gheen mensche genesen.
> (997-1002)

In G echter is er verwarring ontstaan:

> Daer in is oec een worm die heit dolifoga. Daer is oec ene spinne. En waer die worm daer niet dier en mocht niemen ghenesen.

G vertelt dat er een worm genaamd dolifoga is, en er is ook een spin en alleen dankzij de worm kan men die spin overleven. Dit is niet te verklaren als een overschrijffout: net als bij de Jugurta/hongersnood-kwestie is hier een kopiist aan het werk die iets onbegrijpelijks aantreft in zijn tekst en dat graag wil verbeteren.

In deze voorbeelden lijkt L meer op de Duitse *Lucidarius* dan G. Op basis daarvan zou men kunnen denken dat L meer op de originele Middelnederlandse vertaling lijkt dan G. Er zijn echter ook gevallen waarin G de betere, meer oorspronkelijke, lezing biedt.

Over het eiland Balgaris vertelt de Duitse tekst dat men daar voor het eerst slangen aantrof (Du I.61). G deelt die mening, hoewel de naam van het eiland achterwege blijft ('Daerbi is ene insula, daer worden deerste slanghen vonden'), maar L maakt er iets heel anders van (Mnl I.56):

> Daerbi is een eylant, dat heet Balgharis. Daer vantmen eerst werpen mitten slingheren.
> (1010-1013)

Ook enkele regels verder is het L die iets heel anders vertelt dan zijn Duitse voorbeeld. De Duitse tekst vertelt dat filosofen in de burcht Syne een bron groeven van zestig el diep, die zo gegraven was dat de zon bij de zonnewende er recht in scheen. In G is dat net zo overgenomen, maar in L is hier verwarring ontstaan. L vermeldt dat op dat eiland de filosofen begraven zijn en dat men er ook een bron van zestig el diep heeft gegraven:

---

[40] Vgl. bijvoorbeeld het begin van Du I.60/Mnl I.55: de Duitse benaming Pentapolis werd Dentapolus in G en Pancapolus in L, Bizathe werd Bisartim (G) en Bictate (L) en Bizantium werd verbasterd tot Bizatium (G) en Vitaveum (L).

> In dien eylande is een berch die heet Selene. Daer in groefmen die philosophen. Hier tevoren was een borne, die was lx ellen diep ende was soe wijsliken ghegraven dat die sonne scheen inden gront.
>
> (1026-1033)

Een laatste voorbeeld van hoe L en G ten gevolge van kopiistenfouten en opzettelijke ingrepen van elkaar verschillen. In de Duitse vraag I.56 vertelt de meister dat er wormen zijn die zo sterk zijn, dat ze olifanten het water in kunnen sleuren. In G lezen we hetzelfde ('die worme zijn zo starke dat zi die elpendiere int water trecken tehem'), maar de kopiist van L kon zich bij deze situatie kennelijk niets voorstellen. Hij maakte ervan dat er behalve deze wormen ook grote dieren in het water zijn. De olifanten en het idee dat ze door de wormen het water ingetrokken worden, zijn verdwenen (776-782). [41]

Over de brontekst van de *Artes-Lucidarius* zijn tot slot nog twee dingen op te merken. L bevat een proloog. Net als de rest van de tekst is die proloog geschreven in prozavorm, terwijl de Duitse *Lucidarius* overgeleverd is met twee berijmde prologen. De proloog is echter geen eigen werk van de Middelnederlandse vertaler; ook de proloog vertaalde hij getrouw uit het Duits. Het laat zich eenvoudig vaststellen of in L de A- of B-proloog is overgenomen. In de Middelnederlandse proloog wordt, net als in de Duitse B-proloog, hertog Hendrik niet genoemd, maar dat hoeft niet per se iets te betekenen: het is immers niet ongebruikelijk dat de oorspronkelijke opdrachtgever niet meer vermeld staat in een vertaling. Vergelijking van de proloog in L met de Duitse A- en B-proloog maakt direct duidelijk dat L een getrouwe vertaling bevat van de B-proloog. Om dat te illustreren druk ik hieronder enkele zinnen uit de L- en de B-proloog af. Het gaat daarbij om de zinnen die de naam *Aurea gemma* toelichten, een toelichting die in de A-proloog in het geheel niet voorkomt:

> Dat boeck is gheheten *Aurea gemma*, dat bedudet guldene gemme. Beteykent is ons daerby hoe dure dit boeck sy. Want soe wat die scrift heeft bedect, dat heeft die *Lucidarius* uutgherect.
>
> (L 12-19)

Hetgeen een vertaling is van:

> Diz Bůch ist genant *Aurea gemma*.
> Daz kit guldine Gimme.
> Bezeichent ist uns hie bi,
> wie ture diz Bůch si.
> Wenne waz die Scrifth hat bedecket,
> daz hat *Lucidarius* errecket.

[41] Nog enkele voorbeelden: De informatie over Saba is in L (930-933) een paar zinnen naar achteren geschoven t.o.v. Duits en G. De zee raakt het land volgens L (936) en Duits, maar scheidt het volgens G. L heeft het voortdurend over 'bosschen' (950, 955 e.v.) waar Duits en G over eilanden spreken. Bij Scylla en Charibdis kan geen schip komen of het is verloren (Du en G), volgens L (978) kan er geen 'lijff' komen. Op Balgaris zijn witte schapen van wier vacht men de mooiste purperen huiden kan maken (Du en G), in L (1017) ontbreekt de kleurvermelding. Op Sardinië is een bron waar dieven blind door worden (Du en L 1009), volgens G worden gezonde mensen er blind door. In de Wendelzee is een paradijselijk eiland waar niemand kan komen sinds God sint Brandaan ernaartoe heeft gestuurd (Du en G), in L (1033-1037) ontbreekt de vermelding van Brandaan. Dat er slakken zijn die zo groot zijn dat men herbergen van hun slakkenhuizen maakt, is in L (769-774) enkele zinnen naar voren geplaatst vergeleken bij Duits en G.

De rijmvorm is niet overgenomen, maar schijnt hier toch door (daerby / sy, bedect / uutgherect).

Verder valt op dat de *Artes-Lucidarius* in L alleen de eerste twee boeken van de Duitse *Lucidarius* bevat. Gezien het feit dat veel van de overgeleverde Duitse handschriften het derde boek niet bevatten (al onder een vroege knoop in het stemma verdwijnt het derde boek uit de overlevering), is het zeer waarschijnlijk dat de Middelnederlandse auteur zijn vertaling maakte op basis van een Duits handschrift waarin alleen boek I en II geschreven stonden. Met deze opmerkingen over de proloog en over de afwezigheid van het derde boek laat de brontekst van de *Artes-Lucidarius* zich enigszins typeren.

4.2 De vertaling

De Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* is een zeer getrouwe vertaling van de Duitse *Lucidarius*. Een enkel voorbeeld kan dat illustreren. De overgang van Du I.60 naar Du I.61 bijvoorbeeld luidt in het Duits:

> Nu han wir geseit, wie dise Welt geteilet ist. Nu sulen wir sagen von den Inselen, die in dem Mer sint. [I.61] Do sprach der Junger: Daz verneme ich gerne, wen Got het michel Wunder in den Insulen verborgen. Der Meister sprach: Die erste Insula heizet Ciprus. Da bi lit eine, die heizet Creta. Da bi lit eine, die heizet Colcos. Die ist vol edules Goldes. Da bi ist eine, die heiset Delos. Die waz die erste, die nach dem Sintgewege ie in dem Mer lac.

In L luiden dezelfde regels (de overgang van Mnl I.55 naar Mnl I.56):

> Nu hebben wij gheseit hoe dese werlt is ghedeelt ende ghescapen. Nu soe sullen wij segghen vanden bosschen die inden mere sijn. [I.56] Doe sprac die iongher: Dat verneme ic gheerne, want God hevet vele wonders in den bosschen verborghen. Doe sprac die meister: Die eerste bosch die heet Cyprus. Daer bi leyt een die heet Creta. Die ander Colchos, die is vol gouts. Daer by leyt een die heet Delos, die was die eer die nader sintvloet inden mere lach.
> (946-963)

En in G:

> M: Nu hebbe wi gheseghet hoe die werelt ghedeelt is. Nu zele wi van den insulen zeggen die in de zee zijn. So dat weet ic gherne want God heeft menich wonder in den insulen verborghen. M: Deerste insule heet Cyprus. Daerbi leecht een heet Creta. Daer bi leecht een heet Colehohos. Daer is vele edels gouds. Daer bi leecht een heet Delos. Dat was deerste daer nie vloede in quam.

Het is direct duidelijk dat de *Artes-Lucidarius* een vrijwel woordelijke vertaling van de Duitse *Lucidarius* is. Er zijn, als gezegd in de inleiding, diverse verschillen tussen L en G. Opvallend is dat L hier het woord 'Insula' consequent vertaalt met 'bossche'. In G is de dialoogvorm niet volledig overgenomen (de woorden 'Do sprach der Junger' en 'Der Meister sprach' zijn niet vertaald), maar er is nog wel een restant van zichtbaar. De letter 'M' geeft aan waar de meester het woord neemt. Er is evenwel geen letter die de woorden van de leerling inleidt.

Een tweede voorbeeld om te tonen dat de *Artes-Lucidarius* een zeer getrouwe vertaling is. In Du I.90 vraagt de junger hoe het komt dat de aarde onder invloed staat van de maan. Het antwoord:

> Der Meister sprach: Die himilisce Natura ist so starc, daz sie die irdesche uberwindet. Ouch han ich dir geseit, daz der Mane ist alse breit also die Erde. So nimet der Mane die Craft von der Sunnen. Da von ist dehein Wunder, daz sich daz Mer unde der Mensche unde alle dú Welt rihtet nach dem Manen, wen der Mane ist uz den vier Elementis geschafen.

Dit antwoord is als volgt vertaald in het Middelnederlands (Mnl I.85 in L):[42]

> Die meister sprac: Die hemelsche nature is soe sterck dat sy die eertsche verwint. Doch heb ic di gheseyt dat die mane is alsoe breet als die eerde ende die mane nemet die cracht vander

[42] Deze passage komt niet voor in G. Het Groningse handschrift bevat alleen Du I.60/Mnl I.55 en Du I.61/Mnl I.56, direct gevolgd door Du I.56/Mnl I.52.

> sonnen. Daer om en ist gheen wonder dat dat meer ende die mensche ende al die werlt wart regiert na der manen, want die mane is uut den vier elementen ghescapen.
> (1381-1394)

Maar hiermee is nog niet alles gezegd over de *Artes-Lucidarius*. Van de twee boeken die in het Middelnederlands vertaald zijn, is het aantal vragen drastisch gereduceerd: in het eerste boek zijn de 123 Duitse vragen omgezet in 113 Middelnederlandse, van het tweede boek zijn de 101 Duitse vragen gereduceerd tot niet meer dan 44 in de vertaling. Deze reductie is op twee manieren ontstaan: doordat Duitse vragen in de vertaling zijn samengevoegd en doordat vragen in de vertaling zijn weggelaten.[43]

In het eerste boek komt het slechts één keer voor dat twee vragen zijn samengevoegd. Du I.50 en I.51 zijn gecombineerd in Mnl I.47. Of dat een bewuste ingreep is geweest van de vertaler, is maar de vraag. Het heeft er alle schijn van dat de twee vragen per ongeluk zijn samengevallen, doordat een kopiist enkele regels oversloeg. De vraag Mnl I.47 is een vertaling van de vraag van Du I.50. De eerste zin is een woordelijke vertaling van de eerste zin van Du I.50, maar dan volgt ineens het antwoord van Du I.51, zodat het begin van Mnl I.47 als volgt luidt:

> Die jongher sprac: Lopet dat water doer den paradijs?
> Die meister sprac: Die wateren sijn groot ende lopen alsoe doer dat paradijs, soe verderfdense een groot deel. Dat daer hiet Ganges, dat ontsprinct to Yndien, uut enen berghe die hiet Otto, ende loept oesten in dat meer. Dat daer hiet Nylus, dat ontspringhet uut enen berghe die hiet Atlas…
> (526-538)

De twee Duitse vragen die hier zijn samengesmolten, luiden:

> [I.50] Do sprach der Junger: Rinnent die Wazer durch daz Paradise?
> Der Meister sprach: Die Wazzer sint so groz, unde rúnnen sie durch daz Paradis, so verderbiten su sin ein michel Teil. Davon sagent uns die Bůch, daz die Wasser rinnent in dem Paradiso under der erde. So si denne druz coment, zo brechen sie uber die Erde.
> [I.51] Do sprach der Junger: Nu sage mir, wa enspringent die Wasser?
> Der Meister sprach: Daz eine heizet Gangez, daz springet in Indian uz eineme Berge, der heizet Orcober, unde rinnet osternt in daz Wendelmer. Daz ander heizet Nilus, daz springet uz eime Berge, der heizet Athlaz…

Dit is het enige geval van samenvoeging in het eerste boek. Vaker zijn er in dat boek vragen weggelaten: in totaal negen.[44] Het meest opvallend zijn de weglatingen aan het slot. In het Duits komen er tegen het eind van boek I vragen over het lot van de mens na dit leven, ingeleid met de vraag: ‘Nu hestu mir geseit, wie alle Dinc geschaffen sint. Nu sage mir, wel Ende si nemint’ (Du I.118). De meister legt uit dat de mens van onvergankelijke stof gemaakt is (‘Die Lute sint von stetigen Dingen geschafen’) en daarom niet vergaat: de ziel keert terug naar God, het lichaam keert terug naar de aarde alwaar het wacht op de jongste dag, en de geest vergaat; de geest van dieren is gemaakt van lucht en sterft met het vlees. Daarop stelt de junger meer vragen over het zielenheil van de mens: wie zal er gered zijn, hoe vergaat het de zondige zielen, wat gebeurt er bij het laatste oordeel en wat gebeurt er met de zaligen na de jongste dag (Du I.119-I.123)? De vertaler heeft deze vragen niet overgenomen. Hij vertaalt nog wel de vraag van de junger in Du I.118: ‘Nu hebste my gheseyt hoe alle luden

[43] Zie Overzicht 4.
[44] De volgende vragen zijn weggelaten uit het eerste boek: Du I.22, I.28, I.38, I.57, I.119, I.120, I.121, I.122 en I.123.

ghescapen sijn, nu seg my wat eynde sy nemen' (Mnl I.113) en begint ook het antwoord te vertalen: 'Die lude sijn van steden dinghen'. Maar daarna rondt hij het antwoord af met de volgende zinnen:

> ende die vraghe is diepe by reden, en mochte dy nyemant wel beduden ende berechten dan mitter gaven des Heylighen Gheest, die den heylighen cristenheit heeft gheleert. Daerom wat men begaet inder heyligher cristenheit, dat heeft al enen gheesteliken sin ende een hoghe beteykeninghe.
>
> (1842-1853)

In tegenstelling tot de Duitse tekst wordt in de *Artes-Lucidarius* de problematiek van het leven na dit leven dus niet uitgediept, maar ogenblikkelijk afgekapt: dit onderwerp is te moeilijk en kan alleen beantwoord worden met behulp van de Heilige Geest. Men zou kunnen denken dat de vertaler deze onderwerpen niet in zijn tekst wilde of durfde behandelen, of dat de onderwerpen al bij zijn legger eruit gehaald waren door een kritische Duitse kopiist. Maar hoogstwaarschijnlijk gaat het hier niet om een opzettelijke ingreep, maar om een overschrijffout. Het antwoord van Mnl I.113 is namelijk woordelijk overgenomen uit Du II.1. De vertaler, de kopiist van zijn Duitse legger of de kopiist van het Londense handschrift schreef per ongeluk na de vraag van Du I.118 het antwoord van Du II.1 op.

Eerder in de tekst is vier keer een vraag verdwenen. In ten minste drie van die gevallen is het niet goed denkbaar dat dat opzettelijk zou zijn gedaan: vraag Du I.22 gaat over de schepping van het firmament, Du I.28 over die van de zon en Du I.57 geeft algemene informatie over Parthia, drie zeer neutrale vragen. Anders ligt dat misschien bij het verdwijnen van Du I.38. Hierin vraagt de leerling naar de wijze van voortplanting in het paradijs. Het is in theorie mogelijk dat deze vraag als 'onwelvoeglijk' gezien werd en daarom opzettelijk weggecensureerd is. Maar of dat zo is, is niet te bewijzen.

In het tweede boek is het aantal vragen veel ingrijpender gereduceerd: de 101 Duitse vragen zijn teruggebracht tot 44 Middelnederlandse. Voor een klein gedeelte is die reductie veroorzaakt door samenvoegingen. Van de 44 Middelnederlandse vragen in het tweede boek zijn er zeven gebaseerd op meer dan één Duitse vraag.[45] Over het algemeen zijn dat weinig opzienbarende samenvoegingen, waarbij er in de vertaling twee of meer antwoorden aan elkaar geplakt zijn onder één vraag. Dat is bijvoorbeeld het geval in Mnl II.19, een woordelijke vertaling van Du II.20. Deze vraag behandelt de reden dat er bij de nonen meer klokgelui is dan bij de andere getijden. De meester legt uit dat Jezus op dat moment van de dag is gestorven, dat het vurige zwaard dat de ingang tot het paradijs belemmerde, op dat moment werd weggenomen en dat de rover aan het kruis naast Jezus daarom op dat moment in het paradijs werd binnengeleid. De volgende vraag in de Duitse *Lucidarius* haakt daarbij in: waarom, wil de junger weten, werd de rover als eerste het paradijs ingeleid (Du II.21)? In de

[45] In het tweede boek zijn de volgende vragen samenvoegingen van meerdere Duitse vragen: Mnl II.19 (Du II.20-II.21), Mnl II.25 (Du II.27, II.31, II.32, II.33, II.35), Mnl II.29 (Du II.27, II.40, II.41), Mnl II.33 (Du II.31, II.41), Mnl II.34 (Du II.62-II.63), Mnl II.39 (Du II.76-II.79, II.82-II.85, II.87-II.88) en Mnl II.40 (Du II.89-II.91). In Overzicht 4 lijkt het of er acht vragen gebaseerd zijn op meer dan één Duitse vraag. Een achtste geval is Mnl II.9. Dat is in principe een vertaling van Du II.10. De slotwoorden van Mnl II.9, 'Ick wil des gheloven dat enich dinck is gheset inder heyligher cristenheit, ten is gheset doer beteykeninghe', zijn echter de eerste woorden van de volgende vraag in het Duits. Maar de rest van die vraag, Du II.11, is vervolgens gewoon vertaald als volgende vraag (Mnl II.10). Het is dus niet zo dat Du II.10 en Du II.11 samengevoegd zijn in Mnl II.9.

vertaling is deze tweede vraag weggelaten, maar is het antwoord wel opgenomen: de antwoorden op Du II.20 en Du II.21 zijn aan elkaar gelast als antwoord op vraag Mnl II.19. Iets dergelijks gebeurt ook in Mnl II.34, waarin twee opeenvolgende en samenhangende vragen over de mis zijn samengevoegd (Du II.62 en II.63).

Meer opmerkelijk is Mnl II.39. Hierin gaat het niet om twee maar om maar liefst tien vragen. De Middelnederlandse vraag luidt 'Nu wi die daechs tiden soe stille singhen, waerom singhen wi die metten dan soe lude?' Vraag en eerste deel van het antwoord zijn een getrouwe vertaling van Du II.76. Zonder enige overgang zegt de meester in Mnl II.39 na afloop van het antwoord van Du II.76 ineens dat de mens op de zesde dag geschapen is en daarom ook op de zesde dag verlost wordt. Die mededeling komt voor het gevoel van de lezer volkomen uit het niets, nu de vraag 'War umbe wart unser Herre an dem sehstin Dage gemartilet?' (Du II.77) weggelaten is. Vervolgens zegt de meester dat overdag de mis niet opgedragen wordt, een mededeling die uit de lucht lijkt te komen vallen aangezien de bijbehorende vraagstelling ('War umbe singet men der Messin dez Dagis niht?') verdwenen is. Zo gaat het antwoord van Mnl II.39 voort. De antwoorden op Du II.79, II.82, II.83, II.84, II.85, II.87 en II.88 zijn allemaal zonder logische overgangen aan elkaar vastgeplakt.[46] Al deze vragen behandelen liturgische kwesties, zoals: wat betekenen de diverse gebeden (Du II.82, Du II.83), waarom zingen we de antifonen (Du II.84), wat is de betekenis van de doopkaars (Du II.88)? Om die reden is het niet onmogelijk om ze allemaal in één stuk te behandelen. Maar daartoe moeten wel een paar overgangszinnen aangebracht worden, en dat is hier niet gebeurd. Het resultaat is een geheel met onlogische overgangen, waarvan het maar zeer de vraag is of dat de opzet was. Meer aannemelijk is het dat dit een kopiistenfout is: in de loop van de (Duitse of Middelnederlandse) overlevering zijn de vraagstellingen weggevallen, zodat de kopiist van het Londense handschrift een brij van antwoorden overpende zonder op te merken dat de verbindende stukken tekst ontbraken.

De warrige vorm van Mnl II.39 doet vermoeden dat de kopiist van L niet erg scherp oplette bij zijn schrijfarbeid en fouten overnam uit zijn legger of misschien zelf aanbracht. De vragen Mnl II.25 en Mnl II.33 zijn nog onsamenhangender dan Mnl II.39 en wijzen ondubbelzinnig op een zeer onkritische, om niet te zeggen slaperige, kopiist. Aan het begin van Mnl II.25 gebeurt er iets raars: de tekst springt van Du II.27 over naar Du II.31. De vraag van Mnl II.25 is een vertaling van Du II.27: 'Waerom singhen wi die metten des morghens voerden daghe?' Daarop volgt een vertaling van de eerste woorden van het antwoord van Du II.27:

> Doe sprac die meister: Dat doe wi doer grote bekenninghe. Doe God dat volc verlossen wolde van Egipten lande, doe boet hi …
> (2276-2280)

In het Duits volgt hierop:

> do gebót er den Juden, daz sie ein Lamp sluegen unde daz ir iegelicher sine Dúrstůdel mit dez Lambis blůte zeichenete. Dez selbin Nahtis sante unser Herre einen Engil mit eime fúrinen Swerte. An swelhem Huse er daz Blůt niht envant, da slůc er daz erste Geborne under den Menschen unde under dem Vihe.

In het Duits volgt aldus het verhaal van de dood van de eerstgeborenen in Egypte, gevolgd door een uitleg van dat verhaal. In de *Artes-Lucidarius* blijkt er op dit punt

[46] Hierbij zijn de vragen Du II.80, II.81 en II.86 overgeslagen. Een reden is daarvoor niet te bedenken: deze vragen sluiten nauw aan bij de omringende.

echter een sprong gemaakt te zijn van Du II.27 naar Du II.31, van het ene verhaal over een engel naar het volgende. In het Middelnederlands gaat het antwoord op Mnl II.25 namelijk ineens verder met:

> doe boet hi enen schoenen enghel vanden hemel neder comen, die was ghecledet mit enen wolken. Die enghel bedudet onsen Heren Jhesum Cristum, die witte wolken sancta Maria, sijn lieve moeder. Wanneer die priester dat humerael dan op dat hoeft leyt…
> (2280-2289)

Dit is het antwoord op vraag Du II.31: 'Waz betutet daz Humeral?' Hierin vraagt de leerling naar de betekenis van de amict (soms ook humerale genoemd), een witte linnen doek die de priester onder de albe draagt.[47] Het antwoord op de vraag waarom de metten voor de dageraad gezongen moeten worden, wordt in de *Artes-Lucidarius* aldus beantwoord met een verhandeling over de betekenis van de amict. Het laatste stuk van Du II.27 en de vragen Du II.28 tot en met het begin van Du II.31 zijn dus per abuis overgeslagen. Na het rare begin is het antwoord van Mnl II.25 echter volledig samenhangend. De vraag is verder een samenvoeging van vier Duitse vragen over de kledingstukken van de priester: wat is de betekenis van de amict (Du II.31), van de albe (de witte tuniek van de priester, Du II.32), van de gordel (Du II.33) en van de stola (de band over de schouders van de priester, Du II.35). De Middelnederlandse tekst loopt nu gewoon door, met Du II.36 (Mnl II.26), Du II.37 (Mnl II.27), Du II.39 (Mnl II.28), Du II.40 en een stuk van Du II.41 (samen in Mnl II.29).[48] Maar daarna gaat Mnl II.29 ineens verder met:

> Die halsrinc beteykent daer den joden dat si een lam sloeghen ende een yghelic kersten mensche mit des lams bloede teykende. Des selven nachts doe sende onse Here enen enghel mit enen sweerde. In welken huse hi des bloedes niet en vant, daer sloech hi dat eerste dat daer was gheboren onder den menschen ende den vee.
> (2395-2406)

Mnl II.29 haakt dus ineens weer in bij Du II.27, op de plek waar hij in Mnl II.25 overgestapt was naar Du II.31. Nu volgen in de vertaling Du II.28 (Mnl II.30), Du II.29 (Mnl II.31), Du II.30 (Mnl II.32) en het begin van Du II.31:

> Doe sprac die jongher: Wat bedudet dat humerael? Doe sprac die meister: Sunte Johannes scrijft in Apocalipsi dat hi sach…
> (2503-2507)

Bij deze woorden sluit het stuk uit Du II.31 in Mnl II.25 nauwkeurig aan ('dat hi sach / enen schoenen enghel vanden hemel neder comen, die was ghecledet mit enen wolken'), maar in Mnl II.33 gaat de tekst hier niet verder: zonder overgang gaat hij na de eerste woorden van Du II.31 verder met Du II.41, om precies dat stuk te vertalen dat in Mnl II.29 was overgeslagen. Het onlogische resultaat daarvan is dat in Mnl II.33 gevraagd wordt naar de betekenis van de amict (de doek onder de albe) en het antwoord gaat over de betekenis van het pallium (een witte wollen band met zes kruisjes, die pausen en aartsbisschoppen als ereteken over hun nek en schouder

[47] Voor deze en andere kledingstukken bij de eredienst, zie het lemma 'Vestments' in Davies 1986, 521-540, en Spiertz 1998, passim.

[48] Du II.34 is overgeslagen, waarin gevraagd wordt naar de betekenis van de manipel (een kleine witte doek die de priester over zijn linkerarm draagt), alsmede Du II.38 over de sandalen van de bisschop. Hiervoor is geen reden aan te dragen; waarschijnlijk gaat het ook hier, net als in boek I, eerder om een kopiistenfout ergens in de Duitse of Middelnederlandse traditie dan om een opzettelijke ingreep.

dragen). In Overzicht 4 (in het onderdeel 'Overzichten' in dit boek) is een en ander schematisch weergegeven.

De passage die loopt van het slot van Du II.27 tot en met het begin van Du II.31 is in eerste instantie dus per ongeluk overgeslagen en terechtgekomen middenin Du II.41. Het resultaat van deze verschuivingen is een rommelig geheel, en twee volkomen onsamenhangende vragen (Mnl II.25 en Mnl II.33). De verschuivingen kunnen om die reden onmogelijk bewuste ingrepen van een redacteur of vertaler zijn geweest. Het kunnen ook geen fouten van de vertaler of een Duitse kopiist zijn geweest, daar dergelijke grove fouten door een latere kopiist direct opgemerkt moeten zijn. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat het de kopiist van het Londense handschrift was die deze fouten in de tekst bracht. Gezien de aard van de fouten ligt het voor de hand om te veronderstellen dat hij werkte met een verkeerd ingebonden legger van de *Artes-Lucidarius*: het folium of de folia met daarop geschreven het slot van de vertaling van Du II.27 tot en met het begin van Du II.31 moet ten onrechte ingebonden zijn geweest middenin de vertaling van II.41, zodat de kopiist al afschrijvend van het begin van de vertaling van Du II.27 vanzelf belandde bij de vragen Du II.31 tot en met het begin van II.41, om daarna vanzelf weer terecht te komen bij de vertaling van de rest van Du II.27 tot en met Du II.31. De kopiist lette bij zijn schrijfwerk dus niet erg goed op, anders zou hij vroeg of laat gemerkt hebben dat de tekst niet klopte.

De reductie van 101 Duitse naar 44 Middelnederlandse vragen is vooral veroorzaakt doordat er zo veel vragen uit boek II verdwenen zijn in de vertaling.[49] Over het algemeen is uit die weglatingen niets over de doelstelling van de vertaler af te leiden. Er lijkt geen enkele bewerkingstechnische opvatting achter schuil te gaan, eerder heeft ergens in de traditie een (Duitse of Middelnederlandse) kopiist een fout gemaakt. Waarom bijvoorbeeld Du II.34, over de betekenis van de manipel (de witte doek die de priester over zijn linkerarm draagt), overgeslagen is terwijl de andere delen van het gewaad van de priester uitgebreid behandeld worden, is niet te zeggen, en evenmin waarom bijvoorbeeld Du II.38 (over de sandalen van de priester, terwijl alle andere priesterlijke kledingstukken wél in de vertaling aan de orde komen) en Du II.80 (over de betekenis van het kruis) weggelaten zijn. Opmerkelijk is wel dat er in de *Artes-Lucidarius* soms hele clusters verdwenen zijn. De vier slotvragen van de Duitse *Lucidarius*, Du II.98 tot en met II.101, zijn alle vier verdwenen. De Middelnederlandse tekst eindigt met de vertaling van Du II.97, een vraag over de naam van de zondag. De slotzin van die Duitse vraag vormt de afsluiting van de *Artes-Lucidarius* (Mnl II.44). In de Duitse tekst volgen nog vier vragen: waarom worden alle bronnen gezegend op zondag, waarom zijn de kruisdagen ingesteld,[50] waarom vallen Pasen, Hemelvaart en Pinksteren steeds op een andere datum, en vertel me over de Heilige Geest en Pinksteren (Du II.98-II.101).[51] Waarom deze vragen zijn weggelaten, is moeilijk te beargumenteren.

[49] De volgende vragen zijn weggelaten uit het tweede boek: Du II.34, II.38, II.42-II.61, II.67-II.74, II.80, II.81, II.86, II.95, II.96 en II.98-II.101.

[50] Kruisdagen: de drie dagen voor Hemelvaart (Spiertz 1998, 139).

[51] In Du II.101 wordt overigens uitgelegd dat de Duitse *Lucidarius* uiteenvalt in drie delen, die samenhangen met de heilige Drie-eenheid: het eerste boek gaat over de indeling der wereld, hetgeen voortkomt uit de Vader; het tweede boek over de verlossing en de kerkelijke instellingen, dus over zaken die voortkomen uit de Zoon; het derde boek gaat het laatste oordeel, dus over de Heilige Geest. Bij het verdwijnen van het derde boek is die indeling volgens de Drie-eenheid niet langer relevant. In de *Artes-Lucidarius* is geen spoor meer te vinden van een indeling in boeken: het eerste en tweede boek gaan naadloos in elkaar over.

Niet alleen deze vier slotvragen van boek II, maar twee keer eerder in de tekst zijn groepen vragen weggelaten: Du II.42 tot en met Du II.61, en Du II.67 tot en met Du II.74. Er is geen enkele inhoudelijke reden aan te dragen voor deze ingreep. De vragen lijken volkomen willekeurig geschrapt te zijn. Áls ze geschrapt zijn. In de legger waarvan de tekst in het Londense handschrift een afschrift is, moeten de vertalingen van Du II.27 tot en met II.41 immers verkeerd ingebonden zijn geweest. Mogelijk hield het daar niet op met de fouten in de legger: het is denkbaar dat er na de verkeerd ingebonden bladen een katern verdwenen is, met als gevolg dat er twintig vragen (Du II.42-II.61) zijn weggevallen. Als de kopiist met zo'n gebrekkige legger werkte, kan men ook bij de verdwijning Du II.67 tot en met II.74 aan materiaalverlies denken.

Materiaalverlies in de Middelnederlandse legger van het Londense handschrift is niet de enige mogelijke verklaring. Op meerdere plaatsen in de (Duitse of Middelnederlandse) traditie kunnen delen van de tekst per ongeluk of met opzet weggelaten zijn. Al onder een vroege knoop in de Duitse overlevering is het derde boek in zijn geheel weggevallen. In die tak van de traditie – in het stemma van Gottschall en Steer de tak die zich onder de zogenoemde y5-knoop bevindt – is de liturgische informatie van het tweede boek fors gereduceerd. Aangezien de *Artes-Lucidarius* vermoedelijk gebaseerd is op een Duitse *Lucidarius* die tot deze tak van de traditie behoort, zou het goed mogelijk zijn dat de vragen die uit de Middelnederlandse tekst verdwenen zijn, al in de Duitse brontekst geschrapt waren. Dat blijkt evenwel niet helemaal te kloppen. Veel vragen die in de y5-hoek van de Duitse traditie verdwenen zijn, staan toch in de *Artes-Lucidarius*. Opvallend is wel dat de vragen Du II.41 tot en met II.62 verdwenen zijn in de y5-handschriften.[52] Dat kan bijna geen toeval zijn, ook al is de overlap met de Middelnederlandse weglatingen niet volledig (Du II.41 en Du II.62 zijn wél in de *Artes-Lucidarius* opgenomen).

Uit de samenvoegingen en weglatingen die de *Artes-Lucidarius* vertoont ten opzichte van zijn Duitse bron, laat zich geen doelstelling of werkwijze van de vertaler afleiden. De verschillen blijken telkens weer veroorzaakt doordat de kopiist van het Londense handschrift werkte met een slechte legger, of doordat er al eerder in de Duitse traditie dingen waren veranderd. Er is daardoor weinig op te merken over de specifieke opvattingen van de vertaler. Hij heeft nauwelijks bewust ingegrepen in zijn tekst: de Duitse *Lucidarius* is getrouw vertaald. Op slechts enkele kleine punten laat de vertaler zich betrappen op eigen inbreng – tenzij ook die verschillen al in de Duitse traditie aanwezig waren.

Het komt twee keer voor dat een Latijns citaat in de Middelnederlandse tekst wordt vertaald. In Du I.27 wordt verteld over de kwade geesten die zich tussen de aarde en de maan bevinden, 'die heizent Cacodemones, id est malum scientes'. In de vertaling is daarvan gemaakt: 'cacodemones, ende die weten alle quaet' (Mnl I.26, 334-336). En in Mnl II.22 lezen we: 'pax vobis, dat is vrede sy met uu' (2237-2238) waar in het Duits alleen 'pax vobis' staat (Du II.24). Maar op talloze andere plaatsen zijn de Latijnse citaten gewoon overgenomen (bijvoorbeeld 'Quicumque vult salvus esse' in Du II.17/Mnl II.16, of 'Jube domine benedicere' in Du II.28/Mnl II.30). En in één geval is een volkstalige term in de *Artes-Lucidarius* zelfs vervangen door een Latijnse term: in Du II.3 staat 'die heilige drivaltikeit', in Mnl II.2 is dat vervangen door 'die trinitatem' (1870-1871).

Op het gebied van vreemde topografische aanduidingen heeft de vertaler geen opzettelijke veranderingen aangebracht (zie de aardrijkskundige vragen Du I.49-I.61/Mnl I.46-I.56, bijvoorbeeld de wijze waarop alle eilanden in Du I.61 in Mnl I.56 zijn overgenomen). Maar daarop maakt hij één uitzondering. In Du I.59 worden

[52] Gottschall und Steer 1994, 88*-89*.

talloze Europese plaatsnamen en landen genoemd. Twee rijen daarvan – ‘Sebiciam unde Maniam, Daciam, Gotiam, Germaniam’, en even verderop ‘Terracona, Cartago, Lusitana, Galacia, Betica, Tuwingen’ – zijn in Mnl I.54 weggelaten. Even verderop in het Duitse antwoord wordt opgesomd welke steden er aan de Rijn liggen: ‘Costence, Basile, Strasburc, Spire, Wormeze, Megenze, Colne, Uzdrieth unde ander grose stete’. In de vertaling werd dat ingekort tot ‘Colen, Utrecht, Mens, Spier ende ander grote steden’. Vond de vertaler dat er te veel te ver weggelegen steden genoemd werden die er voor zijn publiek niet toe deden? Bij Afrikaanse en Aziatische oorden greep hij niet zo in, maar álle plaatsnamen op die continenten waren voor hem en zijn publiek wellicht even onbekend.

In Du I.62 en I.63 legt de meister uit dat de zon heter schijnt in het dal dan op de bergen, en dat er daarom sneeuw blijft liggen op de bergtoppen. Het lijkt onlogisch dat sneeuw op de berg, hoewel dichter bij de zon, later dooit dan die in het dal. In de *Artes-Lucidarius* is dat dan ook aangepast (Mnl I.57-I.58): hoe dichter bij de zon, hoe heter, legt de meester daarin uit, en:

> Wij sien wel dat die snee die op den berghe leyt eer vergaet dan die inden dale leyt.
> (1069-1072)

Wie ooit een hoge berg heeft gezien, weet dat dat niet waar is. Degene die de woorden van de Duitse meister veranderde in dit antwoord, had naar alle waarschijnlijkheid nooit goed naar een hoge berg gekeken. Dat kan de Middelnederlandse vertaler geweest zijn; opgegroeid in de Nederlanden heeft hij waarschijnlijk nooit een besneeuwde bergtop gezien.

4.3 Het publiek

In de *Artes-Lucidarius* zijn nauwelijks of geen opzettelijke wijzigingen aangebracht ten opzichte van de Duitse brontekst. Verschillen tussen de *Artes-Lucidarius* in het Londense handschrift en de Duitse *Lucidarius* zoals Gottschall en Steer die geëditeerd hebben, zijn vrijwel altijd te verklaren als kopiistenfouten in de loop van de Duitse of Middelnederlandse overlevering. De *Artes-Lucidarius* verraadt aldus niets over eigen doelstellingen of opvattingen van de vertaler. We kunnen daarom niet, zoals bij de *Vers-Lucidarius* en de *Proza-Lucidarius*, gebruik maken van de bewerkingstechniek om te bepalen welk publiek de Middelnederlandse auteur op het oog had.

Het is duidelijk dat de *Artes-Lucidarius* vanwege de volkstaal bij uitstek geschikt (en bestemd?) moet zijn geweest voor een publiek van leken. Die gedachte wordt ondersteund door de inhoud van de tekst: de profaan-wetenschappelijke informatie is op zijn plek bij een publiek van enigszins geletterde en breed geïnteresseerde leken. Het tweede boek met kerkelijke en liturgische vragen hoeft daar niet per se mee in tegenspraak te zijn. Het is denkbaar dat juist leken zich die vragen stellen: waarom draagt de priester dit, waarom doet hij dat tijdens de mis, wat vieren we precies? Dat veronderstelt wel een zeer alert én kritisch lekenpubliek, dat zichzelf vragen stelt over kerkelijke aangelegenheden. Misschien projecteren we daarmee te zeer de houding van moderne en mondige christenen op de middeleeuwse situatie. Deze onderwerpen doen in dat geval wellicht eerder aan een publiek van wereldlijke geestelijken denken. Die beleven immers alles in de mis van nabij en dienen eerder de achtergrond en betekenis van de diverse handelingen te begrijpen. Voor lager geschoolde seculiere geestelijken die niet erg ervaren zijn in het recipiëren van Latijnse teksten en geen volledige kennis hebben van liturgische vraagstukken, kan de *Artes-Lucidarius* een handig hulpmiddel zijn geweest.

Hoogstwaarschijnlijk was de opdrachtgever van de Middelnederlandse vertaling een bemiddelde leek of een wereldlijke geestelijke. Uit de *Artes-Lucidarius* werd rond 1339 een excerpt overgeschreven in handschrift G. Een gehavende en verkeerd ingebonden codex met de *Artes-Lucidarius* werd in de late vijftiende eeuw integraal overgeschreven in handschrift L. Deze handschriften en de teksten erin maken wellicht iets meer duidelijk over het publiek dat de *Artes-Lucidarius* in de praktijk recipieerde.[53]

G: Groningen, UB 405

Codex Groningen, UB 405 is bijzonder fraai en luxueus vormgegeven, met twee paginagrote miniaturen en meerdere met goud versierde initialen. Er is, blijkens de obiits in de kalender, een verband met het Gelderse klooster Mariënweerd, maar het is slecht denkbaar dat een dergelijk prachthandschrift vervaardigd zou zijn in dat agrarische klooster. Een goed verdedigbare theorie is dat de abt van Mariënweerd het manuscript liet vervaardigen in een atelier in Den Bosch om het te schenken aan hertog Reinoud II.[54] In dat geval zou het gaan om een handschrift dat voortkomt uit kloosterkringen met het doel terecht te komen bij de adel.

Het handschrift begint met vijftien gebeden (f. 2r-3ra; rest van f. 3ra en f. 3rb leeg), gevolgd door een inhoudstafel (f. 3v) en een aantal tijdsberekeningen: een overzicht van zonsverduisteringen berekend voor de periode 1341-1386 en maansverduisteringen voor de periode 1340-1386 (f. 4r-4v), een kalender voor de

[53] Gegevens uit dit hoofdstuk zijn eerder verschenen in Klunder 2004.
[54] Zie hierboven, § 4.1.

periode 1300-1376 (f. 5r-11v), een lijst paasdata en zondagsletters voor de periode 1339-1377 (f. 12r), een maantafel en een schema van de sterrenbeelden (f. 12v), en berijmde aanwijzingen wat men doen moet wanneer de zon in de diverse tekens van de dierenriem staat (f. 13r-14va; rest van f. 14v leeg). Daarop volgen allerhande teksten van Jacob van Maerlant. Ten eerste zijn *Rijmbijbel* (f. 15r-162ra), met aan het slot bij wijze van bladvulling het begin van het Johannes-evangelie in Middelnederlands proza (f. 162rb). Hierop volgen Maerlants *Wrake van Jherusalem* (f. 162v-192ra; rest van f. 192r en f. 192v leeg), een reeks Mariawonderen geëxcerpeerd uit zijn *Spiegel historiael* (*SpH* I, boek VII, cap. 56-91) (f. 193r-207v), Maerlants *Disputacie van onzer vrouwen ende van den heilighen cruce* (f. 208r-210vb), zijn *Van den vijf vrouden* (f. 210vb-211rb), *Van den verkeerden Martijn* (f. 211rb-211vb) en zijn *Van ons Heren wonden* (f. 211vb-212r). Daarop volgt een tekst genaamd *Van den zeven ghetiden* (f. 212v-213r), met daarna Maerlants *Clausule van der bible* (f. 213v-216ra). Het laatste folium van de *Clausule* werd gevuld met een receptje tegen blaas- of nierstenen (*Jeghen den steen*, f. 216ra) en drie aardrijkskundige vragen uit de *Artes-Lucidarius* (f. 216rb-216v). Hierop volgen dan Jacob van Maerlants *De derde Martijn (Vander drievoudichede)* (f. 217r-219r), zijn *Wapene Martijn* (f. 219v-224rb) en zijn *Van den lande van overzee* (f. 224rb-225ra). De laatste teksten in de codex zijn *Dboec van den houte (Van den drie gaerden)* (f. 225va-229va), *Onzer Vrouwen claghe* (een gedeelte uit *Vanden levene ons Heren* aangevuld met een stuk uit de *Dialogus de passione Domini* van pseudo-Anselmus van Canterbury, f. 229va-232ra), *Van den clusenaere* (f. 232ra-232va), *Van ons Heren kynscheide* (f. 232va-232vb), *Jezus aan het kruis* (f. 233ra) en *De zeven kruiswoorden* (f. 233ra-233v). Het handschrift sluit af met een gebed met aflaat (f. 234ra).[55]

Het handschrift bevat dus uiteenlopende religieuze teksten in de volkstaal, overwegend van Jacob van Maerlant. Het uiterst korte excerpt uit de *Artes-Lucidarius* en het receptje tegen nierstenen detoneren in de collectie teksten. Waarom de kopiist nu juist deze twee teksten gebruikte om een loze ruimte op te vullen – en waarom die ruimte nu per se gevuld moest worden, terwijl er elders in de codex bladzijden leeggelaten zijn – laat zich bijna zeven eeuwen na dato niet meer achterhalen. Maar wat we wel kunnen leren uit dit gegeven, is dat er blijkbaar een afschrift van de *Artes-Lucidarius* voorhanden was dat de kopiist direct kon pakken om eruit over te schrijven. Wanneer het Groningse handschrift geschreven is in Mariënweerd, was er dus een *Artes-Lucidarius*-handschrift aanwezig in de boekencollectie van dat klooster: de tekst is dan kennelijk gerecipieerd door kloosterlingen. En wanneer het Groningse handschrift in opdracht van dat klooster vervaardigd is in een lekenatelier, kunnen we hieruit leren dat de *Artes-Lucidarius* in lekenkringen gebruikt werd. Het Groningse handschrift zelf zegt verder niet zo veel over het beoogde en het reële publiek van de *Artes-Lucidarius*: noch de opdrachtgever noch latere gebruikers zullen specifieke interesse in dat toevallig in het handschrift opgenomen excerptje gehad hebben. Een latere gebruiker van het handschrift, die waarschijnlijk alleen geïnteresseerd was in de religieuze teksten van de codex, reageerde dan ook sceptisch op de inhoud van het aardrijkskundige stukje. Hij krabbelde erachter: ‘Ghelove die wille’ – ‘Jaja, geloof het maar’.

[55] Inhoud ontleend aan Hermans 1979, 21-24, met een enkele toelichting ontleend aan Brugmans 1898, 231-235 en Leendertz 1895, 272-276. Ook in Deschamps 1972, 89-90. Leendertz vermeldt edities; ongepubliceerde teksten geeft hij zelf uit.

L: Londen, British Library Add. 10286

Het Londense handschrift is sober en tamelijk onverzorgd. Verreweg de grootste tekst erin is de *Sidrac* (f. 1-114). Hierop volgt de *Artes-Lucidarius* (f. 115r-133r), *Nydighe werlt* (f. 133r-133r), een spotrecept (f. 134r-134v), *Dat edele lant van Cockaengen* (f. 135r-135v), een Latijnse prozatekst over de kwalijke macht van het geld (136r), *Die peregrinacie van Jherusalem* (f. 137r-146r) en *Een moy sprake van sesterhande verwe* (f. 146v-148v).[56]

De *Sidrac* lijkt niet alleen formeel op de *Lucidarius* (beide behandelen hun onderwerpen in de vorm van een dialoog) maar ook inhoudelijk: de *Sidrac* bevat veel theologische en stichtelijke vragen met betrekking tot de ziel, engelen en duivels, deugden en ondeugden en bijbelse verhalen, naast profaan-wetenschappelijke vragen over de levenswijze van mensen, gezondheidsleer, planeten en natuurverschijnselen, vreemde landen en volken en eigenschappen van dieren. De overeenkomsten tussen de *Sidrac* en de *Lucidarius* zijn geen toeval: zowel voor het Franse *Livre de Sidrac* als voor de Duitse *Lucidarius* was het *Elucidarium* een belangrijke bron.[57]

Dat edele lant van Cockaengen is van geheel andere aard. Het is een rijmtekst over een luilekkerland waar niemand werkt, waar het eten zich aanbiedt en waar de huizen gemaakt zijn van voedsel en snoep, waar men zich verjongt bij een bron, vrije seks kan hebben en slapend rijk wordt.[58] Vergelijkbaar is het spotrecept in de codex, dat een manier voorschrijft om te genezen van een ziekte die men niet heeft. Hiertoe moet men allerlei nonsens-ingrediënten als zwanenkaas, ingewanden van een aambeeld en vet van een roestig hoefijzer koken boven een vuur dat niet heet wordt; het zo verkregen medicijn dient men in te nemen op de nuchtere maag na een flinke maaltijd, drie uur voor de avondschemering als het licht begint te worden om elf uren voor middernacht als de klok vier slaat, enzovoorts.[59]

De codex bevat verder een reisgids voor de bedevaartganger, de *Peregrinacie van Jherusalem*.[60] Daarnaast is er een Latijnse prozatekst over de macht van het geld.[61] Een vergelijkbare uiting van cultuurpessimisme vindt de lezer in *Nydighe werlt*, dat direct op de *Lucidarius* volgt. De auteur van dat gedicht moet wel een cynicus geweest zijn die geen enkele hoop meer koesterde aangaande de samenleving:[62]

> Merket hoe die nydighe werlt staet
> Doe mi goet ick doe di quaet
> Help my op ick werp di neder
> Ere my ick schen dy weder.

Zo begint hij, om in de rest van het gedicht ondubbelzinnig duidelijk te maken dat rechtvaardigheid en oprechtheid plaats hebben moeten maken voor eigenbelang en hebzucht.

---

[56] Inhoud ontleend aan Pleij 1997, 66-68 en Van Tol 1995, passim. Minder volledige inhoud in Dozy 1845, 35-37, Van Tol 1936, lxii en Schorbach 1894, 197 (bij de twee laatste wordt het recept niet genoemd, bij alle drie ontbreekt *Nydighe werlt* en de Latijnse prozatekst).

[57] De *Sidrac* is uitgegeven door Van Tol 1936. Over de relatie tussen *Sidrac* en *Elucidarium*, zie (o.a.) Gottschall 1992, 137-142.

[58] Zie Pleij 1997. In dit handschrift staat de tekst die Pleij (1997, 38-45) uitgaf als tekst L.

[59] Editie in De Flou en Gailliard 1895, 236-238, nr. 92. Zie over het genre van de spotrecepten Jansen-Sieben 1989a.

[60] Gedeeltelijk uitgegeven door De Flou en Gailliard 1895, 163-164, nr. 51. Deze tekst is ook betrokken in het onderzoek naar middeleeuwse pelgrimageteksten van Brefeld 1994 (zie m.n. p. 71, noot 33).

[61] Niet uitgegeven.

[62] f. 133r. Uitgegeven door Schorbach 1894, 214-215.

De codex eindigt met een moraal-didactische sproke, *Een moy sprake van sesterhande verwe*. Deze sproke over de fasen in een mensenleven komt ook voor in Brussel, KB 15642-51. In het Londense handschrift breekt de tekst abrupt af in de uitleg over hermelijn; de rest daarvan en de moraliserende epiloog – samen ongeveer tachtig verzen, bijna eenderde van de tekst – ontbreken doordat er aan het eind van de codex een folium is verdwenen.[63]

De inhoud van de teksten is dus uitermate wereldlijk: de acht teksten in de codex hebben gemeen dat ze over de wereld vertellen,[64] sommige door profaan-wetenschappelijke informatie te verschaffen (zoals de *Sidrac* en de *Artes-Lucidarius*), andere door een met spot of cynisme gekleurd wereldbeeld te verwoorden. Alle teksten lijken met name gericht op een publiek van stedelijke leken, die geïnteresseerd zijn in de wereld om hen heen en met name in de maatschappij waarin ze leven en daarnaast antwoord willen op praktische levensvragen. Het eenvoudige handschrift was duidelijk geen luxeproduct voor adel of gegoede burgerij, maar evenmin een gebruiksartikel uit een kloostermilieu. De uitgesproken wereldlijk en maatschappelijk georiënteerde inhoud is namelijk niet het enige wat tegen een kloosterachtergrond pleit: ook de slechte verzorging van het handschrift maakt het weinig aannemelijk dat een kloosterling het handschrift vervaardigd heeft. De kopiist lijkt immers weinig kennis van zaken te hebben. Hij ging zo slordig te werk dat hij niet opmerkte dat er een belangrijke bindfout in zijn legger zat. Wat hij afschreef werd daardoor klinkklare onzin: het antwoord op de vraag waarom de metten gezongen worden, is een uitleg over de amict, terwijl het antwoord op een vraag over de amict gaat over het pallium. Een oplettende kopiist zou deze fout opmerken. Een kopiist met enige liturgische kennis zou deze fout nooit kunnen maken, zelfs niet als hij slecht oplet. Het feit dat de fout toch gemaakt is, en door latere gebruikers naar het zich laat aanzien niet is opgemerkt, plaatst het handschrift in kringen van leken zonder enig besef van (en zonder veel interesse in) liturgische kwesties.

Enigszins opmerkelijk hierbij is dat er een Latijnse tekst in het handschrift opgeschreven is. Hoewel deze tekst inhoudelijk wel past bij het geschetste publiek – hij vertelt over het slechte van geld – staat het niet zonder meer vast dat in kerkelijke zin ongeschoolde leken in staat zouden zijn om een Latijnse tekst vlot te lezen. Een theorie over het Londense handschrift is dat het een legger was in een scriptorium. Er is wel verondersteld dat de inktvlekken verspreid door het handschrift en de zestiende-eeuwse *probationes pennae* op diverse folia (die overigens een zeer gebrekkige kennis van het Latijn verraden) veroorzaakt zijn door een leerling-kopiist die met dit handschrift het vak moest leren.[65] Een dergelijke functie zou kunnen verklaren waarom de teksten in het handschrift niet allemaal voor hetzelfde publiek geschikt lijken. Eenzelfde scriptoriumhypothese is lange tijd verdedigd voor het handschrift-Van Hulthem, maar is de afgelopen jaren sterk onder vuur komen te liggen. Belangrijke bezwaren tegen de scriptoriumhypothese zijn: er bestonden geen scriptoria (hetgeen niet wil zeggen dat het handschrift-Van Hulthem niet gebruikt kan zijn als legger voor een onafhankelijk werkende kopiist, aldus Schenkel), een papieren handschrift gold als niet duurzaam genoeg om lange tijd als legger dienst te doen, en men zou verwachten dat het handschrift geschreven was in een littera textualis, die mooi is (en dus reclame maakt voor de kopiist) en goed leesbaar.[66] Dezelfde bezwaren gelden ook bij het Londense handschrift.

[63] Van Tol 1995, 24.
[64] Pleij 1997, 68 geeft de inhoud van het handschrift de typering ‘wereldoriëntatie’.
[65] Van Tol 1995, m.n. 35-37 en 112-115.
[66] Kritiek op scriptoriumhypothese: Klein 1995, zie ook Schenkel 1997.

4.4 Conclusie

De Duitse *Lucidarius*, een gedeeltelijk op het *Elucidarium* gebaseerde compilatie van theologische, profaan-wetenschappelijke, liturgische en eschatologische gegevens, kende in het Duitse taalgebied een eeuwenlang succes. Het eschatologische derde boek van de tekst is in de meeste afschriften niet overgeleverd. De andere twee boeken werden uiterlijk in de jaren twintig of dertig van de veertiende eeuw zeer getrouw vertaald in het Middelnederlands. Uit deze *Artes-Lucidarius* werden rond 1339 drie vragen overgeschreven in een zeer luxueus vormgegeven handschrift met verder religieus werk. Vergelijking van dit excerpt met de Duitse *Lucidarius* toont enkele kleine verschillen aan. Sommige daarvan zijn te interpreteren als schrijffouten – waarbij hetzij een Duitse, hetzij een Middelnederlandse kopiist een woord verkeerd overnam – andere doen eerder denken aan opzettelijke ingrepen. Een Duitse of Middelnederlandse kopiist kwam op die plaatsen blijkbaar voor zijn gevoel iets onlogisch tegen in zijn legger en meende dat te moeten corrigeren; zo maakte hij bijvoorbeeld van de onbekende naam Jugurta het begrijpelijke woord ‘hongher’.

Veel later, na 1458, werden de twee boeken van de *Artes-Lucidarius* overgeschreven in een uitgesproken wereldlijk handschrift, dat gedomineerd wordt door de *Sidrac*. De kopiist die dat handschrift maakte, was weinig ervaren in of weinig getalenteerd voor het schrijfvak. Het handschrift als geheel maakt een slordige indruk. Het afschrift van de *Artes-Lucidarius* is bijzonder slecht. De kopiist moet de beschikking gehad hebben over een gebrekkig, gehavend exemplaar van de *Artes-Lucidarius*. Alleen zo kunnen de grove fouten in zijn afschrift verklaard worden. In de legger die hij gebruikte, was naar alle waarschijnlijkheid een folium of een aantal folia op een verkeerde plek ingebonden. De kopiist had dat niet door en schreef klakkeloos de tekst van zijn legger over, zodat er in zijn afschrift een reeks vragen verplaatst is en de vragen aan het begin en eind van die reeks totaal onsamenhangend zijn geworden. Naar alle waarschijnlijkheid ontbraken er ook katernen aan het handschrift want direct na de misplaatste vragen zijn er twintig vragen verdwenen uit de tekst, en even later zijn er weer zonder aanwijsbare inhoudelijke reden acht vragen overgeslagen.

Het behoeft geen betoog dat de kopiist van het Londense handschrift geen kennis van liturgie had. Wanneer hij ook maar enig begrip gehad had van wat hij overschreef, zou hij deze grote fouten niet hebben kunnen maken. Hij was daarmee in elk geval geen kloosterling of geestelijke. Ook de rest van het handschrift – teksten getuigend van maatschappijkritiek, cultuurpessimisme en een brede interesse in de wereld – maakt het waarschijnlijk dat hij een leek was, en dat hij schreef voor leken. Leken, overigens, die dan wel genoeg geld hadden om zich een handschrift te kunnen veroorloven, maar die dat handschrift verder niet lieten verluchten of anderszins fraaier maken. Het zo slecht verzorgde Londense handschrift is allesbehalve een pronkhandschrift. Het Groningse handschrift daarentegen, luxueus, subliem verzorgd en rijkelijk verlucht, werd gemaakt voor de adel en door edelen gerecipieerd (in de vorm van het geslacht van Zuylichem, dat de eerste bezitter was van de codex). Het is mogelijk dat het vervaardigd is door kloosterlingen. Daarmee is de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* in de praktijk in handen gekomen van zowel kloosterlingen als edelen als minder hooggeboren leken. Een breder publiek is bijna niet denkbaar.

5 De gedrukte *Lucidarius*

5.1 Inleiding

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ligt onder signatuur 227 A 23 een ernstig gehavend vel papier, dat aan beide kanten bedrukt is met vier pagina's in gotisch schrift. Het papier is flinterdun. Op veel plaatsen schijnt de tekst van de andere kant door. Er zitten diverse gaten in. In het midden zit een groot gat, waardoor er van vier bladzijden een stuk tekst verloren is gegaan. De acht bladzijden zijn niet compleet overgeleverd: aan de boven- of onderkant van het vel papier is een rand van ruim drie centimeter afgesneden, van de ene zijkant zijn enkele millimeters weggesneden en van de andere zijkant is scheef een rand van bijna zes tot bijna acht centimeter weggesneden. Op die manier is er veel tekst verloren gegaan. Uit de pagina's die min of meer volledig overgeleverd zijn, kan men afleiden dat in het oorspronkelijke boekje de bladzijden 173 bij 140 mm. gemeten hebben, bedrukt met soms 28 (p. 3) maar meestal 29 regels per bladzijde.

Op het gehavende vel staan zeven bladzijden Nederlandse tekst afgedrukt. Op de achtste bladzijde bevindt zich een drukkersmerk en een colofon, waaruit blijkt dat het boekje in de zestiende eeuw is gedrukt.

De eerste zeven bladzijden: tekstidentificatie
Het vel papier werd bedrukt met aan elke kant vier pagina's en moest vervolgens in vieren gevouwen worden en met andere bladen samengebonden worden tot een boek. Omdat het drukkersmerk en het colofon aan het eind van het boekje gestaan moeten hebben, is er maar één manier waarop het vel papier gevouwen kon worden. Wanneer we de bladzijden in die volgorde lezen, treffen we halverwege de eerste pagina de woorden 'Die discipel' aan, gevolgd door de vraag:

> Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn?

Hierop antwoordt vervolgens 'Die meester'. De laatste drie regels van de eerste pagina ontbreken. Bovenaan de tweede pagina staat de vraag:

> Welck sijn die vruechden des eewighen levens?

Zo gaat het voort: een leerling stelt zijn meester enkele vragen op het gebied van – onder meer – eschatologie en theologie. Hoe veel engelenkoren zijn er? Heeft iedereen een beschermengel? Wat moet je doen om in de hemel te komen? Deze vragen en deze vorm doen ogenblikkelijk denken aan een *Lucidarius*-tekst. Toch werd deze druk lange tijd niet als zodanig herkend. In de bibliografie van Nijhoff en Kronenberg staat hij vermeld als een 'Samenspraeck tusschen meester ende discipel over die sacramenten, die artikelen des geloofs, die tien gheboden, enz.'.[1] Pas in 1984 werd het blaadje nader geïdentificeerd. Herman Pleij publiceerde er een kort artikel over, waarin hij vaststelde dat er indirecte verwantschap met het Latijnse *Elucidarium* was. Volgens hem gaat de Nederlandse druk daar via een Franse vertaling op terug.[2]

[1] Nijhoff-Kronenberg 1923-1971, nr. 3843.
[2] Pleij 1984, 46-50.

De achtste bladzijde: de drukker

De zeven pagina's met tekst bevatten dus naar het zich laat aanzien de verminkte restanten van wat ooit een Nederlandse *Lucidarius* in druk was. De achtste pagina is maar half overgeleverd. Het bevat een colofon, waarvan nu alleen nog de rechterhelft overgebleven is:

> [……]ren vijftienhondert en
> [……]intichsten dach in april

Onder deze woorden staat een halve houtsnede van een geharnaste ridder met een vissenstaart. Hij draagt een helm met grote pluimen erop en in zijn hand heeft hij een getrokken zwaard dat naar rechts steekt. Links boven zijn hoofd is het uiteinde zichtbaar van wat een banier moet zijn geweest. In deze afbeelding is het drukkersmerk van de Brusselse drukker Thomas van der Noot nog herkenbaar. Op de verdwenen andere helft van de houtsnede moet de andere hand van de ridder gestaan hebben, waarin hij een wapenschild draagt met vijf schelpen en een balk. Op het banier boven zijn hoofd stonden oorspronkelijk de woorden 'Ick sals ghedincken', Van der Noots wapenspreuk.[3]

Na ervaring en materiaal te hebben opgedaan in het buitenland – onder andere in Parijs en Lyon – en na een voorzichtig begin in Antwerpen vestigt Thomas van der Noot zich rond 1505 of iets later in Brussel.[4] Hij zal tot 1523 in die stad actief blijven met zijn bedrijf 'In den Zeeridder'. In het begin is hij duidelijk op zoek naar een publiek en een richting. Hij drukt in die beginperiode een bont geheel van uiteenlopende teksten: een lokaal heiligenleven, een rekenboekje, een meditatie op de passie, een stichtelijk rederijkerswerk van Jan Smeken,[5] een allegorisch drama, een Franse tekst geschreven voor het Bourgondische hof en een populair Latijns leerboek over logica. Blijkens zijn octrooi-aanvraag heeft hij in 1512 een scherper beeld van zijn doelstellingen. Hij wil, zegt hij daarin, de wetenschap dienen om zo de menselijke geest te verlichten en de goede zeden bevorderen. Zijn fonds steunt vanaf dan op de twee pijlers wetenschap en moraal. Bij zijn wetenschappelijke werken gaat het om uiteenlopende artesteksten. Maar liefst vijftien van de circa veertig titels in Van der Noots fonds liggen op het gebied van de artesliteratuur. Hij drukt onder meer een compilatie van praktische doe-het-zelf-tips, een leerboek over geometrie, een verzameling korte artesteksten zoals horoscopen en recepten (*Tscep vol wonders*),[6] een medisch handboek in vertaling uit het Latijn, een kookboek,[7] een handleiding voor zwangerschap en bevalling en twee scheikundige handboeken voor het destilleren van water. Op deze manier richt hij zich niet alleen tot de specialist, maar

[3] Van der Noots drukkersmerk staat onder meer afgedrukt op de voorkant van Pleij 1982. Een korte toelichting bij dit drukkersmerk in Pleij 1988, 214-216.

[4] Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Pleij 1982, Pleij 1986, Pleij 1988, Vermeulen 1986 en Van Eeghem 1961-1969. Over leven en werk van Van der Noot: Pleij 1982 en Pleij 1988, 197-221. Voor Van der Noots bedrijf als intellectueel centrum, zie ook Pleij 1986, 213. Zie voor een overzicht van het werk van Van der Noot: Vermeulen 1986, 112-123, met synthese op 123-128. In Van Eeghem 1961-1969 worden de diverse werken uit het fonds langsgelopen.

[5] Over *Den spieghel der behoudenessen* van Jan Smeken: Cockx-Indestege 1984.

[6] Over *Tscep vol wonders*: Van Gijsen 1993.

[7] Over *Een notabel boecxken van cokerijen* (het eerste Nederlandse kookboek in druk): Jansen-Sieben en Van der Molen-Willebrands 1994.

vooral ook tot de gegoede burger die op deze manier leert om praktische zaken in zijn leven zelf op te lossen.

Ook de werken die de goede zeden dienen te bevorderen, leiden de consument als het ware op tot zelfstandigheid. Zoals hij dankzij Van der Noots artesboeken zelfstandig allerhande praktische aangelegenheden kan aanpakken, leert hij in de moraliserende lectuur van deze drukker hoe hij zichzelf kan verbeteren in geloof en moraal. In dat kader drukt Van der Noot onder meer eenvoudig devotiewerk in de vorm van heiligenlevens, een vertaling van een werk van Seneca en een traktaat over deugdzame vrouwen, een verhandeling over engelen en een meditatie op een psalm.

Naast artesliteratuur en moralistische dan wel theologische teksten kenmerkt zijn fonds zich door de aanwezigheid van zeer actuele moderne literatuur. Van der Noot staat in goed contact met de Brusselse rederijkers en geeft het een en ander van hun werk uit. Hij drukt onder meer enkele gelegenheidsgedichten van stadsdichter Jan Smeken. Zo verschijnt bij hem in 1511 het gedicht van Smeken over het sneeuwpoppenfestival, dat dankzij *De sneeuwpoppen van 1511* naamsbekendheid heeft gekregen in de medioneerlandistiek.[8]

Van der Noot is niet alleen de eigenaar van drukkerij-uitgeverij In den Zeeridder, hij doet een groot deel van de werkzaamheden eigenhandig. Hij kent Latijn, Frans, Duits en Spaans, en vertaalt de teksten voor zijn fonds zelf. Daarbij richt hij zich op contemporaine buitenlandse titels. Zo is zijn *Der foertuynen troost* een bewerking van een Parijse druk uit 1500, is zijn *Spieghel der duecht* een vertaling van een Duitse druk uit 1513, terwijl hij de ridderroman *Turias ende Floreta* uit het Spaans vertaald heeft en zich voor *Tregement der ghesontheyt* baseert op een Latijnse tekst die in de vijftiende eeuw vaak gedrukt is. Andere werken schrijft hij of stelt hij zelf samen, hij onderhoudt contacten met de schrijvers, drukt de teksten, bindt ze in en verkoopt ze in zijn zaak.

Dat Van der Noot over het algemeen zelf buitenlandse teksten vertaalt of bewerkt en daarbij veelal uitgaat van eigentijdse literatuur, is voor dit onderzoek een interessant gegeven. Met behulp van welke tekst heeft hij zijn *Lucidarius*-druk gemaakt? Gezien Van der Noots brede talenkennis kan hij in theorie zowel gebruik hebben gemaakt van het Latijnse *Elucidarium* – hoewel dat voor zijn zo actuele fonds wel erg oud moet zijn geweest – als van een Duitse of Franse bewerking. Herman Pleij heeft in 1984 geprobeerd aan te tonen dat Van der Noot zich baseerde op een Franse druk, maar enkele jaren later schreef hij toch een Duitse brontekst toe aan Van der Noots *Lucidarius*.[9]

De vragen in Van der Noots *Lucidarius* zijn gedeeltelijk theologisch-eschatologisch van aard. De discipel vraagt zijn meester aan het begin van het fragment wie er verdoemd zullen worden, wat de vreugden van het eeuwig leven zijn, hoeveel engelenkoren er zijn en of iedereen een beschermengel heeft. Maar aan het slot zijn er enkele catechetische vraagstukken die niet terug te vinden zijn in het Latijnse *Elucidarium*: de meester somt desgevraagd de zeven sacramenten, de twaalf geloofsartikelen en de tien geboden op. Het meest opmerkelijke is echter de aanwezigheid van twee vragen naar natuurverschijnselen: waarom is de maan soms verduisterd en hoe ontstaat een regenboog? Deze combinatie van theologische met natuurwetenschappelijke onderwerpen doet direct denken aan de Duitse *Lucidarius*. Ook in die tekst wordt gevraagd naar de reden dat de maan soms verduisterd is en het ontstaan van regenbogen (Du I.91 en Du I.105). De antwoorden lijken echter

[8] Pleij 1988.
[9] Vgl. Pleij 1984, 48-50 en Pleij 1988, 202.

helemaal niet op elkaar. Bovendien ontbreken in de Duitse *Lucidarius* de catechetische rijtjes die Van der Noots fragment wel bevat. Het is daarom niet erg waarschijnlijk dat Thomas van der Noot gebruik heeft gemaakt van een Duitse *Lucidarius*-druk. Was het dan wellicht een Franse bron? Gezien zijn Franse connecties – in zijn octrooi-aanvraag van 1512 haalt hij bijvoorbeeld zijn verblijven in Parijs en Lyon aan – is dat zeer goed mogelijk. Het ligt voor de hand om in dit hoofdstuk de blik eens naar het Franse taalgebied te richten.

5.2 Het *Elucidarium* in Frankrijk

Dat het *Elucidarium* niet alleen in het Duitse, maar zeker ook in het Franse taalgebied een grote populariteit genoot, blijkt wel uit het aantal Franse vertalingen en bewerkingen. Dat zijn er niet minder dan negen. Het gaat daarbij om vijf volledige prozavertalingen, twee gedeeltelijke vertalingen in verzen en twee bewerkingen in proza.[10]

Sinds Lefèvre in zijn standaardwerk van 1954 de prozavertalingen aanduidde als *Traduction I* tot en met *Traduction V*, staan ze eenvoudigweg bekend onder deze nummers: recente Duitse studies naar de Franse vertalingen schrijven daarom over *Übersetzung 1* en *Übersetzung 2* en zo verder, zonder alternatieve benamingen voor te stellen.[11] Van de vijf vertalingen was Vertaling 1 verreweg de meest verspreide en meest gebruikte vertaling. Deze tekst, geschreven in het eerste kwart van de dertiende eeuw, is overgeleverd in niet minder dan 21 handschriften. Bovendien vormde hij de bron voor de Italiaanse *Lucidario*, voor het Franse *Livre de Sidrac* en voor een Franse *Elucidarium*-bewerking (de *Second Lucidaire*, waar ik hieronder nog uitgebreid op terugkom). In Vertaling 1 is het *Elucidarium* getrouw in Frans proza overgezet, waarbij de tekst enigszins aangepast werd. De vertaler liet herhalingen, voorbeelden, metaforen en (veelal overbodige) bijbelcitaten vaak weg. De theologische inhoud werd licht gemoderniseerd, zonder dat er baanbrekende nieuwe inzichten in werden verwerkt, en bovendien werden controversiële punten verwijderd – de vertaler streefde blijkbaar nog meer dan Honorius naar eenduidige waarheden.[12]

De andere vier vertalingen hebben veel minder impact gehad. Elk hiervan is slechts in één handschrift overgeleverd. Vertaling 2 is geschreven in de dertiende eeuw. De vertaler zette de Latijnse tekst getrouw over in het Frans, waarbij hij te moeilijke theologische passages wat vereenvoudigde en redundantie wegwerkte. Hij liet veel bijbelcitaten weg, omdat die in veel gevallen geen wezenlijke functie hadden en slechts herhaalden en ondersteunden wat al gezegd was. Soms nam hij bijbelcitaten over en vulde hij ze aan. Bijbel- en andere citaten voorzag hij soms van een bronvermelding.[13] Ook Vertaling 3 is uit de dertiende eeuw. De vertaler zette het *Elucidarium* getrouw over in het Frans, zo getrouw dat dikwijls woordvolgorde en specifiek Latijnse zinsconstructies ongewijzigd zijn overgenomen. De indeling in drie boeken van het Latijn is echter niet overgenomen en redundante constructies zijn vaak geschrapt.[14] Vertaling 4, overgeleverd in een vijftiende-eeuws handschrift, is jonger dan de eerstgenoemde vertalingen. Van alle vertalingen is deze vertaling de meest slaafse. De Latijnse tekst is woord voor woord overgezet in het Frans, wat een houterige stijl en een op veel punten slecht begrijpbaar en weinig overtuigend betoog opleverde.[15] Ook Vertaling 5 is jonger dan de eerste drie vertalingen. Nummer 5 is de kortste onder de vertalingen. Doelbewust kortte de vertaler de Latijnse tekst in. Hij schrapte systematisch vragen die alleen dienden om het gesprek te structureren en

[10] Een overzicht van de vertalingen en bewerkingen biedt Lefèvre 1954, 269-323.
[11] Kleinhans 1993a en Türk 2000.
[12] Vertaling 1 is uitgegeven en gedetailleerd bestudeerd door Türk 2000.
[13] Vertaling 2 is uitgegeven en bestudeerd door Kleinhans 1993a (studie: p. 8-22).
[14] Vertaling 3 is uitgegeven en bestudeerd door Düwell 1974.
[15] Vertaling 4 is uitgegeven en bestudeerd door Kleinhans 1993a (studie: p. 22-35). Deze vertaling is volledig overgeleverd in een vijftiende-eeuws handschrift; daarnaast bestaat er het handschrift Oxford, Bodl. Douce 99 waarin een mengtekst van Vertaling 1 met Vertaling 4 is opgeschreven (Kleinhans 1993a, 24-29).

vragen met allegorische of getallensymbolische verklaringen of theologische spitsvondigheden.[16]

Voorts zijn er twee gedeeltelijke vertalingen in verzen. Gillebert de Cambres concentreerde zich op de eschatologische vragen: hij maakte in de eerste helft van de dertiende eeuw een getrouwe vertaling in bijna vierduizend verzen van het *Liber tertius*. Hij schreef zijn tekst, bekend als de 'metrische *Lucidarius*' of de *Lucidaire en vers*, met het oog op cisterciënzer (leken)broeders. Hij vertaalde Honorius' proloog en derde boek (met enkele aanvullingen op basis van de eerste twee boeken), waarbij hij rekening hield met een wat minder geschoold publiek: tien te moeilijke vragen schrapte hij, hij breidde de korte verwijzingen naar bijbelcitaten uit door het gehele desbetreffende bijbelverhaal na te vertellen en op plaatsen waar Honorius kort een exempel aanhaalde, vertelde Gillebert het hele verhaal uitgebreid. In de *Lucidaire en vers* wordt de eschatologische informatie uit het *Elucidarium* op deze wijze als onafhankelijke tekst gepresenteerd. De gegevens over de antichrist heeft Gillebert vervolgens verfijnd door niet alleen te vertalen wat Honorius hierover opschreef, maar ook terug te grijpen op diens bron *De ortu et tempore Antichristi* van Adso Dervensis en verschillende bijbelboeken. Gilleberts vertaling is overgeleverd in negen handschriften en werd tussen 1475 en 1478 gedrukt door Barthélémy Buyer in Lyon. In deze druk is alleen de eerste helft van de *Lucidaire en vers* opgenomen, sterk ingekort en omgezet in proza.[17]

Vertaalde Gillebert alleen het laatste deel van het *Elucidarium*, de Anglonormandische dichter Pierre de Peckham (Peter of Fetcham, Pierre d'Abernon of Fetcham) hield zich bezig met het begin van die tekst. In zijn *Lumière as lais*, waarschijnlijk geschreven in 1267, vertaalde hij de eerste vragen van het *Elucidarium*. In de loop van die vertaling op rijm begon hij steeds meer in te voegen en te veranderen op basis van een andere bron, de *Sententiae* van Petrus Lombardus, totdat hij het werk van Honorius helemaal losliet en koos voor Petrus Lombardus' tekst. Van de bijna vijftienduizend verzen van de *Lumière as lais* zijn ongeveer de eerste driehonderd versregels na de lange proloog vertaald uit het *Elucidarium* (tot en met Lat I.21). Ook de volgende elfhonderd regels zijn er nog enigszins op gebaseerd, nu evenwel in combinatie met de *Sententiae*. Voor de rest van de tekst was het *Elucidarium* geen bron meer. De reden daarvoor verwoordde Pierre in zijn proloog, die hij klaarblijkelijk redigeerde nadat hij zijn tekst had voltooid: hij schrijft dat hij begon met het vertalen van de 'Lucidarie', maar omdat die tekst hem 'mesprist en poinz', wilde hij hem niet verder gebruiken en begon hij andere bronnen te bestuderen. Wat hem mishaagde aan het *Elucidarium*, brengt hij verder niet onder woorden. Pierres lange tekst, waarin hij op rijm talloze theologische kwesties uiteenzette, was een succes: er zijn 21 handschriften volledig of fragmentarisch overgeleverd.[18]

Naast deze vijf volledige vertalingen en de twee gedeeltelijke vertalingen op rijm bestaan er twee prozabewerkingen van het *Elucidarium*. Over de eerste daarvan ben ik hier noodgedwongen kort, aangezien daar nog nauwelijks onderzoek naar is geweest. Deze prozabewerking is door Lefèvre 'Le *Lucidari*' gedoopt. Het gaat om een vijftiende-eeuwse Provençaalse bewerking (of vrije vertaling), waarbij stukken

[16] Kleinhans 1993a (studie: 36-46).
[17] Studie en editie van de *Lucidaire en vers* (handschriften én druk): E. Ruhe 1991.
[18] Studie en editie van *La lumière as lais*: Hesketh 1996-2000 (studie in dl. 3). Zie ook Lefèvre 1954, 315-323. Over het publiek van Gillebert de Cambres en Pierre de Peckham, ook: E. Ruhe 1987.

zijn weggelaten, enige informatie is toegevoegd en in boek II ingegrepen is in de volgorde van de vragen. Het doel van de veranderingen was waarschijnlijk de tekst in te korten en vooral te vereenvoudigen, met het oog op een publiek van leken. De Provençaalse *Lucidari* is overgeleverd in één handschrift.[19]

Veel meer aandacht van onderzoekers kreeg de andere prozabewerking, de zogenoemde *Second Lucidaire*. Deze tekst werd in 1312 of kort daarna geschreven door een dominicaan, die zich niet baseerde op het Latijnse *Elucidarium* maar op Vertaling 1 daarvan. Uitgaande van die Franse vertaling en van andere werken, onder meer van Thomas van Aquino en Aristoteles, maakte hij een geheel nieuwe tekst.[20] Hierin werd het materiaal van Vertaling 1 omgevormd, vereenvoudigd, gemoderniseerd en aangevuld. De *Second Lucidaire* onderscheidt zich onder meer van het *Elucidarium* en van Vertaling 1 door een andere visie op predestinatie: kon de mens in Honorius' pessimistische verhaal maar weinig invloed op zijn eigen lot uitoefenen, in de (op Thomas van Aquino gebaseerde) opinie van de *Second Lucidaire* heeft hij een vrije keuze tussen goed en kwaad en kan hij zo zijn eigen zielenheil bewerkstelligen. Tot de toevoegingen ten opzichte van de brontekst behoren vragen over paranormale verschijnselen, over heksen, feeën, dwergen, tovenarij, geestverschijningen en aanverwante zaken. Ook hierbij overheerst de gedachte van de vrije wil: de mens staat niet machteloos tegenover de bedreigingen van duistere machten. De auteur voegde voorts natuurwetenschappelijke informatie toe aan de oorspronkelijke theologische inhoud. In de *Second Lucidaire* komen daardoor ook vragen over bijvoorbeeld zons- en maansverduisteringen, regenbogen en allerhande andere weersverschijnselen aan de orde. Aan het slot van de tekst worden diverse catechetische rijtjes – wat zijn de zeven sacramenten, wat zijn de twaalf geloofsartikelen, wat zijn de tien geboden – behandeld. Onder meer uit dit laatste blijkt dat de *Second Lucidaire* primair bedoeld was als handboek voor priesters, die in deze tekst in overzichtelijke vorm alles konden vinden wat zij nodig hadden bij de zielzorg: de rijtjes die gelovigen uit hun hoofd moesten kennen, antwoorden op basale geloofskwesties, maar ook bijvoorbeeld de betekenis van de diverse onderdelen en de gewaden bij de mis. Met behulp van deze tekst konden zij de gelovigen daarnaast rationele antwoorden geven op zaken van bijgeloof en op natuurwetenschappelijke vragen, die immers bij het volk vaak bijgeloof in de hand werkten. Het succes van deze formule laat zich afleiden uit het feit dat er acht handschriften zijn overgeleverd en dertien gedrukte edities, waarvan de laatste uit 1623 dagtekent. Vanaf zijn ontstaan in de vroege veertiende eeuw behield de tekst blijkbaar zijn bruikbaarheid tot ver in de zeventiende eeuw.[21]

[19] Lefèvre 1954, 289-292.
[20] Over de bronnen van de *Second Lucidaire*: D. Ruhe 1993, 36-53.
[21] Zie voor een editie en studie van de *Second Lucidaire* (zowel in handschrift als druk): D. Ruhe 1993. Over de drukken zie ook D. Ruhe 1989.

5.3 Van der Noots bron

Welke van de negen?

In hoofdlijnen bestaan er negen Franse vertalingen en bewerkingen van het *Elucidarium*. Thomas van der Noot baseerde zich – mogelijk – op één van die negen. De meest eenvoudige manier om de zoektocht naar zijn brontekst te beginnen is te bepalen in hoeverre Van der Noots tekst overeenkomt met het *Elucidarium* zelf. Daaruit kunnen we afleiden of zijn Franse brontekst sterk leek op het *Elucidarium*, of een meer vrije bewerking was.

De restanten van Van der Noots boekje bevatten tien vragen van een discipel aan een meester. De eerste acht luiden als volgt (de laatste twee zijn zeer gebrekkig overgeleverd): (1) Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn? (2) Welck sijn die vruechden des eewighen levens? (3) Hoe veel chooren der inghelen sijn int eewich leven? (4) Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert? (5) Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claerheyt? (6) Wat es den den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien? (7) Hoe salmen leven om in den hemel te comen? (8) Welck sijn die sacramenten? De meeste van die vragen doen sterk denken aan het Latijnse *Elucidarium*, hoewel ze er duidelijk niet direct aan ontleend zijn. De eerste vraag is er wel min of meer in terug te vinden (Lat III.68: 'Qui judicantur et pereunt?', wie worden geoordeeld en gaan verloren?), evenals de vierde (Lat II.88: 'Habent homines custodes angelos?', hebben mensen beschermengelen?), terwijl de derde vergelijkbaar is met wat er allemaal gezegd wordt in de slotvragen van het *Elucidarium* (Lat III.87 en verder). In elk geval zijn de vragen over de maan, de regenboog en de sacramenten niet afkomstig uit het *Elucidarium*. Als Van der Noot uitging van een van de vijf getrouwe Franse vertalingen, dan zijn deze vragen wellicht toevoegingen die hij zelf heeft aangebracht. Dat is een mogelijkheid die we in ons achterhoofd moeten houden, maar vooralsnog ligt het voor de hand dat Van der Noot zich níet baseerde op een getrouwe vertaling. De gedeeltelijke vertaling van Pierre de Peckham valt ook af. Hij beperkte zich tot het eerste boek van het *Elucidarium*, terwijl de vragen over de vreugden van het eeuwig leven en de verdoemenis van sommige mensen aansluiten bij wat Honorius in zijn derde boek schreef. Overigens is er ook een andere reden om deze teksten te laten afvallen. Van der Noot ging bij zijn vertalingen over het algemeen uit van buitenlandse teksten die in zijn eigen tijd populair waren en gedrukt werden.[22] Geen van deze teksten heeft echter in Frankrijk de drukpers gehaald. Datzelfde bezwaar geldt voor de Provençaalse *Lucidari*, die los daarvan alleen al vanwege zijn herkomst en (gezien zijn huidige overlevering) mogelijk geringe verspreiding geen voor de hand liggende bron voor een Brusselse druk geweest zou zijn.

Na dit aftelrijmpje blijven er maar twee kansrijke bronnen over voor Van der Noot. Hij baseerde zijn *Lucidarius*-druk waarschijnlijk op ofwel de *Lucidaire en vers* van Gillebert de Cambres (alleen het *Liber tertius*, eerste helft dertiende eeuw, negen handschriften en een druk uit 1475/1478 te Lyon), ofwel de *Second Lucidaire* (vrije bewerking in proza op basis van Vertaling 1, begin veertiende eeuw, acht handschriften en dertien drukken uit 1480-1623 te Lyon, Parijs, Rouen en Troyes). Aangezien niet alle vragen in Van der Noots boekje terug te vinden zijn in het Latijnse *Elucidarium* wordt de getrouwe vertaling van Gillebert geen grote kanshebber. De *Second Lucidaire* onderscheidt zich, zoals in de voorgaande paragraaf uiteen is gezet, van het *Elucidarium* door onder meer toegevoegde catechetische

[22] Voor Van der Noots werken en bronteksten, zie Vermeulen 1986, 113-123 en Pleij 1982, 25-29.

rijtjes en verklaringen van natuurverschijnselen. In Van der Noots druk worden vragen gesteld over maansverduisteringen, regenbogen en de sacramenten, en dat zorgt ervoor dat van alle Franse *Elucidarium*-afgeleiden de *Second Lucidaire* verreweg de meest waarschijnlijke bron voor Van der Noot is geweest.

Aan de hand van een recente editie van de *Second Lucidaire* (1993) laat zich eenvoudig vaststellen dat die conclusie juist is. De acht hierboven genoemde vragen staan alle acht in dezelfde volgorde aan het eind van de Franse tekst:[23]

(1) Van der Noot: *Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn?* Second Lucidaire: *Maistre, qui sont ceulx qui seront damnés?* (SL 190)
(2) Van der Noot: *Welck sijn die vruechden des eewighen levens?* Second Lucidaire: *Maistre, quelles sont les joyes de paradis?* (SL 191)
(3) Van der Noot: *Hoe veel chooren der inghelen sijn int eewich leven?* Second Lucidaire: *Maistre, quantes ordres d'anges sont en paradis?* (SL 202)
(4) Van der Noot: *Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert?* Second Lucidaire: *Maistre, avons nous chascun de nous ung bon ange qui nous garde?* (SL 203)
(5) Van der Noot: *Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claerheyt?* Second Lucidaire: *Maistre, pour quoy pert la lune aucunes foiz sa clarté?* (SL 204)
(6) Van der Noot: *Wat es den den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien?* Second Lucidaire: *Maistre, quelle chose est l'arc que nous voyons en l'air?* (SL 205)
(7) Van der Noot: *Hoe salmen leven om in den hemel te comen?* Second Lucidaire: *Maistre, comment se peut on bien sauver?* (SL 208a)
(8) Van der Noot: *Welck sijn die sacramenten?* Second Lucidaire: *Maistre, quelz sont les sacremens de sainte Eglise?* (SL 211)

Acht identieke vragen, die niet overgenomen zijn uit het *Elucidarium* en om die reden ook niet voorkomen in de meer getrouwe Franse vertalingen daarvan, in dezelfde volgorde, dat kan maar op één ding wijzen: Thomas van der Noot gebruikte voor zijn gedrukte *Lucidarius* een versie van de Franse *Second Lucidaire*.

De Second Lucidaire

In de meest volledige versie ziet de *Second Lucidaire* er als volgt uit.[24] De tekst begint met een korte proloog. Dan begint de *disciple* de vragen te stellen aan zijn *maistre*. De eerste vragen gaan over God: wat is God? Waarom heet Hij Vader en Zoon en niet moeder en dochter? Waar was Hij vóórdat Hij de wereld schiep? (SL 1-9) Daarna komen er vragen over engelen en de val van Lucifer (SL 10-23). De disciple stelt vervolgens een rij vragen over de schepping: waarom en hoe zijn Adam en Eva geschapen? Hoe is het in het aardse paradijs? (SL 24-34). Deze vragen leiden tot vragen over de zondeval, de reden dat God niet voorkomen heeft dat de mens kon zondigen, de verdrijving uit het paradijs en waarom berouw niet voldoende was om te mogen terugkeren (SL 35-49). De zonde van Adam en Eva kan niet goedgemaakt worden door een engel of mens maar alleen door de mensgeworden Zoon, legt de

[23] Citaten en nummering ontleend aan D. Ruhe 1993 (editie van de druk van Jean de la Fontaine, Lyon 1500). De letters SL duiden op een vraag in de *Second Lucidaire*.
[24] Ik ga hierbij uit van de tekst in handschrift A, zoals uitgegeven door D. Ruhe 1993. Alle latere versies gaan op A terug. Ze zijn over het algemeen ingekort of anderszins licht veranderd, maar lijken nog altijd bijzonder sterk op A in inhoud en compositie. Deze samenvatting van de tekst in A is ten opzichte van de andere versies enigszins overcompleet, wat te verkiezen is boven een incomplete samenvatting.

maistre desgevraagd daarop uit (SL 50-52), waarna hij vertelt over de geboorte van Jezus (SL 53-58).

Na een uitstapje naar het probleem van zondigen – worden alle zonden vergeven in de doop, schaadt het kinderen als ze geboren zijn uit een onwettige verbintenis, met wie mag men niet trouwen (SL 59-70) – zetten disciple en maistre hun gesprek over Jezus voort: waarom wilde Jezus sterven? Hoe lang is Hij dood geweest? Waarom zegt men dat Jezus aan Gods rechterhand zit? (SL 71-92). De disciple vraagt aansluitend door over het sacrament van de eucharistie en over het probleem of de hostie nog wel waarde heeft als ze geconsacreerd is door een slechte priester (SL 93-100). Het probleem van onwaardige priesters leidt tot vragen over goede en slechte mensen in het algemeen: moet men slechte mensen haten? Waarom hebben sommige slechte mensen zoveel voorspoed terwijl goede mensen vaak zoveel tegenslag te verduren krijgen? (SL 101-106). De aandacht verschuift vervolgens naar Gods macht. De disciple wil weten hoe het mogelijk is dat God almachtig is maar toch geen kwaad kan doen, of er geen toeval bestaat, waarom God toestaat dat een dier onverdiend moet lijden, waarom Hij mensen laat zondigen die later toch gered worden (SL 107-112). Nauw gerelateerd aan deze problematiek is het onderwerp van de predestinatie. Weet God al vóór iemands geboorte of hij naar de hel of de hemel zal gaan? Kan iemand gered worden die voorbestemd is voor de hel? Wat baat goed gedrag als het lot van elk mens al voorbestemd is? (SL 113-117). Na vragen over ongelovigen (SL 118-120), het ontstaan van de ziel (SL 121-122) en het belang van de biecht (SL 123-124) wil de disciple meer weten over de dood, over de etymologie van het woord daarvoor, over de vraag of het beter is om onverwacht te sterven en over het nut van een goede laatste rustplaats (SL 125-132).

Dan komen er vragen over het hiernamaals. Wat kan men doen om de zielen uit hun nood te bevrijden? Waar is de hel? Hoe is het in het vagevuur? Kunnen de doden zich aan de levenden vertonen? (SL 133-161). Die vraag over geestverschijningen, die ook al in het Latijnse *Elucidarium* gesteld werd (Lat III.3), leidt in de *Second Lucidaire* tot uitvoerig behandelde vragen over paranormale verschijnselen, over heksen, dwergen, tovenarij en voorspellende dromen (SL 162-167). Na dit intermezzo keren de gesprekspartners terug naar het onderwerp van redding en verdoemenis. Als Jezus naar de aarde gekomen is om de zondaars te redden, waarom zorgt Hij er dan niet voor dat niemand van hen naar de hel gaat? Waarom moeten we nog gedoopt worden als Jezus toch al voor onze zonden gestorven is? (SL 168-173).

De disciple stelt vervolgens vragen over de liturgie. Op zijn verzoek licht de maistre toe waarom men eerst uit de brieven van het Nieuwe Testament leest en daarna uit het evangelie en wat de gewaden van de priester beduiden (SL 174-176).[25] Hierna stelt de disciple enkele vragen over biechten, waarvan de uitgebreide antwoorden samen een biechtspiegel vormen over hoe men moet biechten, waarover, en bij wie (SL 177-179). De volgende vragen gaan over het einde der tijden: hoe zal de antichrist komen, op welke dag zullen de doden verrijzen, op welk uur zal het laatste oordeel plaatsvinden? Wat zijn de verrukkingen van het paradijs? (SL 180-191). Na die lange verhandeling over de onovertroffen heerlijkheden van het paradijs – losjes gebaseerd op een hele rij vragen in het derde boek van het *Elucidarium*

[25] Ook in de Duitse *Lucidarius* worden de priesterlijke gewaden toegelicht (Du II.30 e.v.). Er is evenwel geen reden om op dit punt een verband tussen de Duitse *Lucidarius* en de *Second Lucidaire* te veronderstellen. De auteur van de *Second Lucidaire* baseerde zich voor deze informatie overigens op Willem Durandus' *Rationale divinorum officiorum* (D. Ruhe 1993, 50-51), de Duitse auteur ontleende zijn informatie aan Rupert von Deutz' *De divinis officiis* (Hamm 2002a, 320 e.v.).

(voornamelijk Lat III.89-III.106, met enkele elementen uit de voorgaande vragen vanaf Lat III.76) – gaat het gesprek ineens over kosmologie: over de grootte van de aarde, de maan, de zon en de sterren en over de afstand van de aarde tot de maan, de zon, de sterren, de hemel en de hel (SL 192-201). De disciple wil tussendoor nog weten hoe veel engelenkoren er in de hemel zijn en of elk mens een beschermengel heeft (SL 202-203), maar keert dan terug naar zijn profaan-wetenschappelijke vraagstukken. Hij laat zich uitleggen hoe het kan dat de maan soms verduisterd is, wat een regenboog is, hoe wind en regen en andere weersverschijnselen ontstaan en waarom de zee zout is (SL 204-207). Aan het eind van de tekst behandelen maistre en disciple dan nog een aantal rijtjes: de vijftien tekenen aan het einde der tijden, de tien geboden, de zeven doodzonden, de zeven sacramenten en de twaalf geloofsartikelen (SL 208-212). Met een 'Amen' eindigt het laatste antwoord.[26]

Zo behandelt de *Second Lucidaire* ruim tweehonderd vraagstukken op het gebied van theologie, bijgeloof en natuurwetenschappen. Geschreven aan het begin van de veertiende eeuw vond de tekst drie eeuwen lang in handschriftelijke én in gedrukte vorm een publiek. Acht handschriften en dertien drukken zijn tot in onze tijd overgeleverd. Grofweg kan men over de handschriften zeggen dat het oudste handschrift, A, de meest volledige versie van de tekst bevat. In handschrift B is versie A ingekort en enigszins veranderd, waarbij de veranderingen er vooral op neerkomen dat de autoriteit van de kerk en het belang van de sacramenten extra benadrukt worden en dat speculatieve informatie weggelaten is. Alle latere handschriften gaan terug op versie B. Vóór 1480 wordt deze tekst, enigszins aangepast, gedrukt door Guillaume Leroy in Lyon. Kort daarna, tussen 1488 en 1492, verschijnt er bij de *Imprimerie des dames* in dezelfde stad een andere druk. Voor deze druk is de *Second Lucidaire* geheel omgewerkt en gemoderniseerd. De bewerker heeft de tekst korter gemaakt, doordat hij overbodige elementen schrapte en de antwoorden terugbracht tot hun kern. Hij streefde ernaar om de tekst beter begrijpelijk te maken. Waar nodig maakte hij omschrijvingen nauwkeuriger, ook als dat inhield dat het antwoord er langer van werd. Hij bracht een meer overzichtelijke structuur binnen de antwoorden aan, met een heldere geleding, en waar nodig nummerde hij de elementen in het antwoord. Passages die de lezer onzeker of onvast in het geloof konden maken, verwijderde hij of zwakte hij af. Een voorbeeld daarvan is het feit dat de problematiek van de Drie-eenheid in de handschriftelijke tekst wel aan de orde kwam, waarbij de auteur zijn woorden uiterst zorgvuldig moest kiezen om de moeilijke materie op een manier uit te leggen waar niemand aanstoot aan kon nemen, maar in de gedrukte versie geheel weggelaten is. Nog sterker dan in de handschriftelijke *Second Lucidaire* legde hij de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de individuele gelovige. Waar bijvoorbeeld de handschriftelijke *Second Lucidaire* meldt dat een doodzonde die men vergeet op te biechten, vergeven kan worden in de eucharistie, dreigt de gedrukte tekst met hel en verdoemenis als men naar de mis gaat met een niet-gebiechte en dus niet vergeven doodzonde op zijn geweten. Het verschil tussen de

[26] Met SL 212 eindigt de tekst in de handschriften. In de druk van de *Second Lucidaire* (waarmee ik alle drukken behalve die van Guillaume Leroy bedoel, zie verderop in dit hoofdstuk) volgt er na SL 212 echter nog een vraag: wat is de afstand van de aarde tot aan de hemel en de hel? Deze vraag is in de handschriften al eerder aan de orde gekomen (SL 198-200), in een reeks vragen die in de druk allemaal achterwege zijn gelaten: SL 192-201, profaan-wetenschappelijke vragen die de vragen over de hemel (eindigend met SL 191) scheiden van de vragen over engelen (SL 202-203). Doordat in de druk die vragen weggelaten zijn, sluiten SL 191 over de hemel en SL 202 over engelenkoren bij elkaar aan. Blijkbaar vond de bewerker van de druk het spijtig dat de vraag over de afstand naar de hemel en de hel was weggelaten, en plakte hij die vraag aan het eind nog aan de tekst vast.

handschriftelijke en de gedrukte *Second Lucidaire* hangt in de eerste plaats samen met een ander publiek. Het primaire publiek van de handschriftelijke tekst waren priesters, die de informatie vertaalden voor de gelovigen. De gedrukte boekjes daarentegen kwamen direct in handen van gelovige leken, die zonder relevante scholing of priesterlijke toelichting de tekst moesten kunnen begrijpen en er zelfstandig lessen uit moesten trekken.[27]

Het is deze omgewerkte *Second Lucidaire* die in de eeuwen daarna herdrukt bleef worden, veelvuldig in Lyon, maar ook in Parijs, Troyes en Rouen: rond 1500 bij Jean de la Fontaine in Lyon en bij Martin Morin in Rouen, in 1506 te Parijs bij Geoffroy de Marnef, na 1506 bij Jean le Coq te Troyes, in 1506 en nogmaals vóór 1516 bij Claude Nourry te Lyon, rond 1520 in Parijs bij de Weduwe Trepperel, in 1540 bij *La maison de feu Barnabé Chaussard* in Lyon en rond die tijd ook bij Jacques Moderne in dezelfde stad, in 1620 bij Claude Chastellard in Lyon en tot slot in 1623 bij Jean Huguetan, eveneens in Lyon.[28]

In theorie is het mogelijk dat Van der Noot zich niet baseerde op een gedrukte Franse *Second Lucidaire*, maar op een handschrift. Dat is echter onaannemelijk, omdat zijn *Lucidarius* in elk geval één belangrijke eigenschap gemeen heeft met de gedrukte *Second Lucidaire*. In de drukken sinds die van de *Imprimerie des dames* zijn de vragen SL 192 tot en met SL 201 allemaal weggelaten. Ook in de druk van Thomas van der Noot zijn die vragen overgeslagen. In zijn tekst volgt op de vertaling van SL 191 (‘Welck sijn die vruechden des eewighen levens?’) direct de vertaling van SL 202 (‘Hoe veel chooren der inghelen sijn int eewich leven?’).

Van de Franse drukken komt een flink aantal in aanmerking als grondtekst voor Van der Noots *Lucidarius*: grofweg allemaal tot en met die van de Weduwe Trepperel in Parijs rond 1520. De Duitse onderzoeker Doris Ruhe stelde vast dat de drukken op woordniveau onderling te zeer afwijken om rechtstreeks op elkaar terug te gaan. Anderzijds, stelde zij, zijn de verschillen veel te klein om te kunnen spreken van meerdere redacties.[29] Zij verzorgde in 1993 een editie van de druk van Jean de la Fontaine uit 1500, waarbij ze alle varianten in de andere drukken opnam in het notenapparaat. Deze editie is een bijzonder waardevol hulpmiddel bij de zoektocht naar de brontekst van Van der Noot. Uit het uitgebreide variantenapparaat blijkt hoe gering de verschillen tussen de drukken zijn.[30] De eerste zin van het antwoord op SL 191 bijvoorbeeld luidt in Fontaines druk:

> Mon enfant, elles sont si tres grandes qu’on le ne sauroit dire.

In bepaalde andere drukken staat hier ‘grandes’ of ‘tres-grande’ in plaats van ‘tres grandes’, ‘ne le’ in plaats van ‘le ne’, en ‘(ne) penser’ voor ‘dire’. In Van der Noots vertaling staat hier ‘Si sijn so utermaten groot datmen dat niet en soude connen ghesegghen’. De twee drukken die ‘penser’ hebben voor ‘dire’ (de twee drukken van Claude Nourry), zijn daarmee minder waarschijnlijke bronteksten geworden, maar de overige verschillen verraden niets over de bron van Van der Noot. Dat geldt voor de meeste varianten die in het apparaat van Ruhe te vinden zijn: het gaat overwegend om verschillen zoals die tussen ‘voyons’ en ‘voyens’, tussen ‘dont’, ‘dou’, en ‘donc’,

[27] D. Ruhe 1993, 89-97.
[28] Over de verschillende versies van de *Second Lucidaire* in handschriften en druk: D. Ruhe 1993, 84-97. Over de geschiedenis van de *Lucidaire* (de *Second Lucidaire* en de *Lucidaire en vers*) in druk: D. Ruhe 1989. Overzicht van de drukken: D. Ruhe 1993, 136-139.
[29] D. Ruhe 1993, 131-133.
[30] Notenapparaat in D. Ruhe 1993, 465-493.

‘viennent’ en ‘vienneot’, ‘sauront cesser’ en ‘cesseront’, ‘lors’ en ‘alors’, ‘exalacions’ en ‘exaltations’. In het gedeelte dat in Van der Noots vertaling is overgeleverd, de vragen SL 189-213, is er evenwel één verschil tussen de Franse drukken aan te wijzen dat meer zou kunnen betekenen: de vragen SL 209 en SL 212 ontbreken in de drukken van Jean le Coq en Barnabé Chaussard en in beide drukken van Claude Nourry, terwijl ze wél in Van der Noots *Lucidarius* voorkomen. Daarmee vervallen deze vier als mogelijke bron voor Thomas van der Noot. Welk van de overige drukken Van der Noots bron geweest is – die van de *Champion des dames,* Jean de la Fontaine, Martin Morin, Geoffroy de Marnef of de Weduwe Trepperel – laat zich niet met zekerheid zeggen.[31] Gezien de minimale verschillen tussen deze drukken is het echter ook niet nodig om daar een beslissing over te nemen. Van der Noots tekst vertoont zeer grote overeenkomsten met de druk van Jean de la Fontaine, zoals in de volgende paragraaf nog duidelijker zal blijken. Zijn brontekst was dus ofwel deze druk uit 1500, ofwel een druk die daar zeer sterk op leek. Om die reden biedt de editie van Doris Ruhe en haar variantenapparaat een solide basis voor tekstvergelijkend onderzoek.

[31] Temeer niet daar de drukken van Geoffroy de Marnef en de Weduwe Trepperel in bezit van particulieren zijn gekomen en inmiddels niet meer te traceren zijn, aldus D. Ruhe 1993, 138-139.

5.4 De gedrukte *Lucidarius*

Wat overgeleverd is

Van de *Lucidarius*-druk van Thomas van der Noot resteert zeer weinig. Slechts één vel ernstig gehavend papier met acht pagina's is van de gehele oplage overgebleven. Wanneer de pagina's in de juiste volgorde gelezen worden – een volgorde die vast ligt omdat het drukkersmerk op de achtste pagina terecht moet komen – staat op de eerste vier een vertaling van de vragen SL 189 (alleen het slot van het antwoord), 190, 191, 202, 203, 204 en 205 (zonder de laatste woorden van het antwoord). Van de laatste vier bladzijden is ten gevolge van grove materiële schade telkens alleen de rechter- of alleen de linkerhelft overgeleverd. In zeer gebrekkige vorm is hierop een vertaling te lezen van de Franse vragen SL 208a, 211, 212, 209 en 213.

We hebben te maken met de laatste bladen van het boekje. De acht bladzijden vormden evenwel niet samen het gehele laatste katern. In het midden van deze acht pagina's, tussen pagina 4 en 5, moeten zich oorspronkelijk nog een paar bladzijden bevonden hebben. Dat blijkt ten eerste uit het tussenkopje op pagina 4, dat aankondigt dat er nu vragen komen

> Van der manen, van den reghenboghe, van den wint ende van der zee

Inderdaad volgt er een vraag over de maan en een over de regenboog, maar de 'discipel' vraagt niets over wind of zee. Bovenaan de volgende pagina staat alweer een nieuw tussenkopje, waarvan alleen de woorden 'Hier na volghen die' en 'kersten gheloofs' overgebleven zijn. Er ontbreekt dus iets na pagina 4.

Datzelfde kan men vaststellen door pagina 4 nauwkeurig te lezen en de Nederlandse tekst te vergelijken met de Franse. Onderaan pagina 4 vraagt de leerling wat een regenboog is. De meester antwoordt:

> Het sijn die stralen der sonnen die hen minghelen in die materie der manen, die dick es. Die vier verwen ontfangen ghelijc somige bloemen gedisponeert sijn

Dit antwoord is onvolledig: 'zoals sommige bloemen gedisponeerd zijn' – om wát te doen? Bovenaan pagina 5 echter begint een heel nieuw onderwerp, ingeluid met de woorden 'Hier na volghen die [……] kersten gheloofs'. De laatste vraag op pagina 4 is een vertaling van vraag SL 205 van de gedrukte *Second Lucidaire*. Daarin eindigt het antwoord met de volgende woorden:

> come pluseurs fleurs qui sont disposees a recevoir pluseurs et diverses couleurs selon la nature des herbes et du lieu ont elles croissent.

Na pagina 4 hoort er bij Van der Noot dus nog een afronding van het antwoord te komen, in de geest van: 'zoals sommige bloemen gedisponeerd zijn om meerdere verschillende kleuren te ontvangen volgens de natuur van de kruiden en van de plaats waar zij groeien'. Pagina 5 begint echter met:

> Hoe salmen leven om i[n den hemel te comen]?

een vertaling van SL 208a:

> Maistre, comment se peut on bien sauver?

Tussen het eind van pagina 4 en het begin van pagina 5 ontbreekt niet alleen het slot van SL 205, maar ontbreken ook de Franse vragen SL 206 (waarvan komen wind, regen, sneeuw en andere weersverschijnselen?), 207 (waarom is de zee zout?) en 208 (welke tekenen zullen voorafgaan aan het laatste oordeel?). Het is vrij eenvoudig vast te stellen hoe veel ruimte de vertaling van deze vragen in beslag genomen zou hebben. De vragen SL 206 tot en met SL 208 bestaan uit ongeveer net zo veel tekst als de vragen 190, 191, 202, 203 en 204 plus de helft van SL 189 en de helft van SL 205 samen.[32] Dit zijn de vragen die afgedrukt staan op de eerste vier pagina's van Van der Noots fragment. Waarschijnlijk heeft de vertaling van SL 206-208 dan ook vier pagina's gevuld: in het midden van de acht overgeleverde pagina's, tussen pagina 4 en 5, moet zich een dubbelblad bevonden hebben, bedrukt met vier pagina's. Pagina 5 is dus niet pagina 5 van het katern geweest, maar pagina 9. De overgeleverde bladen zijn de bladzijden 1, 2, 3, 4 en 9, 10, 11 en 12 van het twaalf bladzijden tellende slotkatern geweest.[33]

Vertaaltechniek

De tekst op het Nederlandse fragment begint met de woorden:

> Verwermpt. Als ick naect was, so hebdi mi gecleet. Ende hebt noch veel meer wercken der caritaten ghedaen, vanden welcken ick u nu loonen wille.

In de Franse druk vinden we deze woorden terug halverwege het antwoord op SL 189:

> chauffé; quant j'estoye nud, vous m'avez revestu et avés fait pluseurs euvres charitables des quesles je vous veulx maintenant recompenser.

Al uit deze eerste woorden blijkt hoe getrouw Thomas van der Noot de gedrukte *Second Lucidaire* vertaalde. Een tweede voorbeeld. Op de derde pagina van het fragment vraagt de leerling:

> Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert?

Een vertaling van vraag SL 203:

> Maistre, avons nous chascun de nous ung bon ange qui nous garde?

In het Nederlands begint het antwoord met:

> Ieghelijck heeft eenen goeden inghel dien voer den quaden bescermt ende vermaenten duecht te doen. Desghelijcx hadde ons lyeve Heere oock inghelen die hem dienden.

Hetgeen een woordelijke vertaling is van het Franse antwoord:

> Mon enfant, chascun a son bon ange qui le defent du mauvais et l'incite a bien faire. Et aussi eut Jesu Crist des bons anges pour luy ministrer.

[32] Op de eerste vier bladzijden van het Nederlandse fragment staat een vertaling van SL 189 (half), 190, 191, 202, 203, 204 en 205 (half). In de editie van D. Ruhe beslaan de Franse vragen (delen van) de pagina's 337-343 en 351-355, in totaal vier kolommen moderne druk. De vragen SL 206-208 vullen in dezelfde editie eveneens vier kolommen (op p. 355-363).

[33] Tot die slotsom komt ook Pleij 1984, 49.

Op deze wijze kunnen alle Nederlandse vragen naast de Franse gelegd worden.[34] Op de vierde bladzijde bijvoorbeeld vraagt de leerling waarom de maan soms niet schijnt, een vertaling van SL 204 (‘Maistre, pour quoy pert la lune aucunes foiz sa clarté?’). In het Nederlands begint de meester zijn uiteenzetting met:

> Die mane en heeft anders geen licht dan dat hair die sonne gheeft. Ende tghebuert dycwijls dat deerterijck tusschen die sonne ende die mane es in soedaniger manieren als dat dye sonne der manen geen lycht noch claerheyt ghegheven en can. Ende dan es die mane al doncker, want haer die eerde dlicht beneempt.

Een antwoord dat letterlijk overgenomen is van het Franse antwoord op deze plaats:

> Mon enfant, la lune n’a autre clarté que celle que le soleil luy donne. Et avint souvant que la terre se treuve entre le soleil et la lune tellement que le soleil ne luy peut donner clarté, et lors est elle toute obscure, car la terre luy fait umbre.

Zo neemt Van der Noot de Franse vragen stuk voor stuk woordelijk in zijn vertaling over, om op de laatste pagina vóór het drukkersmerk de laatste Franse vraag (SL 213) te vertalen:

> Maistre, combien a de chemin d’icy en paradis et d’icy en enfer?

Een vraag die nog te reconstrueren is in:

> Meester, hoe verre ees […….] hier tot inder hei[…….]?

In deze getrouwe vertaling zijn enkele ingrepen van Van der Noot aan te wijzen. Een in het oog springend verschil ten opzichte van de Franse drukken is de aanwezigheid van tussenkopjes. Op de overgeleverde acht bladzijden worden de vragen onderverdeeld met behulp van in totaal drie tussenkoppen. Voorafgaand aan de vertaling van de vragen SL 204 (‘Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claerheyt?’) en SL 205 (‘Wat es den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien?’) staat het opschrift ‘Van der manen, van den reghenboghe, van den wint, ende van der zee’. Bovenaan pagina 9 staat de titel ‘Hier na volghen die […….] kersten gheloofs’. Onder dit kopje vallen de vragen SL 208a (‘Hoe salmen leven om in den hemel te comen?’), SL 211 (‘Welck sijn die sacramenten?’) en SL 212 (‘Welck sijn die twelef artikelen des gheloofs?’). Na de vertaling van SL 212 volgt er opnieuw een tussenkopje, dat door schade aan het papier grotendeels verdwenen is. Het eindigt met ‘gheboden ons Heeren’. Onder dit kopje schaart Van der Noot de laatste twee vragen van zijn tekst. Door materiaalverlies zijn deze twee vragen in het Nederlands zeer gebrekkig overgeleverd. De eerste van de twee vragen eindigt met de woorden ‘ons Heeren’ en is blijkens het antwoord een vertaling van SL 209 (‘Quelz sont les dix commandemens de la loy?’), van de tweede zijn er alleen enkele woorden van de vraag en niets meer van het antwoord overgeleverd: ‘Meester, hoe verre ees […….] hier tot inder hei[…….]?’, blijkbaar een vertaling van SL 213 (‘Maistre, combien a de chemin d’icy en paradis et d’icy en enfer?’). Het effect van die tussenkopjes is duidelijk: de tekst wordt onderverdeeld in thematische hoofdstukken, waarbij de titels van die hoofdstukken aangeven wat de lezer te verwachten heeft. Evenals de indeling in vraag-antwoord vergemakkelijkt dit de opname van de stof.

[34] Zie Overzicht 5.

Hierbij is ook een ander groot verschil tussen de *Second Lucidaire* en Van der Noots *Lucidarius* aan het licht gekomen. In de overgeleverde tekst houdt Van der Noot zich bij de eerste vragen strak aan de compositie van zijn Franse bron. Hij laat de vragen SL 189, 190, 191, 202, 203, 204, 205 elkaar opvolgen, waarbij hij net als in de Franse drukken de vragen SL 192 tot en met SL 201 overslaat, en laat daarop zeer waarschijnlijk ook SL 206, 207 en 208 volgen. In de gedrukte *Second Lucidaire* volgt op SL 208 een vraag die in de handschriftelijke traditie ontbreekt (SL 208a: 'Maistre, comment se peut on bien sauver?'), en ook in Van der Noots druk komt deze vraag voor. Maar dan gebeurt er iets vreemds in de Nederlandse *Lucidarius*: volgen er in de gedrukte *Second Lucidaire* nu de vragen SL 209 over de tien geboden en SL 211 over de zeven sacramenten (SL 210 over de zeven hoofdzonden is uit de gedrukte Franse tekst geschrapt), in het Nederlands slaat Van der Noot SL 209 over en gaat hij direct door met SL 211. Hij vertaalt SL 211 ('Welck sijn die sacramenten?') en SL 212 ('Welck sijn die twelef artikelen des gheloofs?'), maar voordat hij slotvraag SL 213 overneemt, keert hij terug naar SL 209. In de Franse druk stond SL 209 op een logische plaats. In SL 208a werd gevraagd naar de juiste manier om te leven, in SL 209 worden de tien geboden uitgebreid behandeld, en in de volgende vragen worden vergelijkbare rijtjes langsgelopen: in SL 211 de zeven sacramenten en in SL 212 de twaalf geloofsartikelen. Slotvraag SL 213 over de afstand van de aarde tot hemel en hel behandelt een heel ander onderwerp, alsof de bewerker van de gedrukte *Second Lucidaire* nog wat materiaal over had gehouden toen hij de vragen SL 192-201 van de handschriftelijke tekst schrapte en dat nu nog kwijt moest. In de Nederlandse *Lucidarius* is alles getrouw overgenomen, inclusief die slotvraag, maar is SL 209 verplaatst van het begin van de drie 'rijtjes'-vragen naar het einde daarvan. Er is geen enkel argument te bedenken waarom Van der Noot dat gedaan heeft. Het heeft er alle schijn van dat het gaat om een *saut-du-même-au-même*, een fout van Van der Noot of een Franse drukker: de drie vragen SL 209, 211 en 212 beginnen alle met de woorden 'Maistre, quelz sont les…' Bij het overnemen van deze vragen kan een zetter zich eenvoudig vergissen. Om het zetwerk niet opnieuw te hoeven doen, kan hij besloten hebben om SL 209 alsnog na 212 op te nemen.

Van der Noots publiek

In Thomas van der Noots *Lucidarius* zijn tussenkopjes aangebracht en is een vraag verplaatst. Maar verder heeft Van der Noot de Franse gedrukte *Second Lucidaire* woord voor woord in het Nederlands vertaald. Blijkbaar vond hij de tekst goed zoals hij was, geschikt voor het publiek dat hij op het oog had.

Van der Noots fonds bestaat voor een groot deel uit artesteksten, algemeen moraliserende werken, christelijke teksten (zoals meditaties op een Psalm of op het lijden van Jezus) en rederijkersliteratuur. Hij richt zich daarmee op een publiek van zich emanciperende burgers, die dankzij de artesboeken praktische problemen in hun leven kunnen oplossen, met behulp van de moraliserende boeken zichzelf zedenkundig kunnen verbeteren, dankzij de christelijke boeken zich meer kunnen bevestigen in het geloof zonder directe hulp van een geestelijke, en die literatuur uit hun eigen tijd en eigen kringen terugvinden in de rederijkersteksten. Temidden van deze werken treffen we in Van der Noots fonds ook enkele schoolboekjes aan. Reeds in het begin van zijn Brusselse carrière drukt Van der Noot een algebra-leerboekje, *Die maniere om te leeren cyffren*, een boekje dat zo veel succes heeft dat Van der Noots Antwerpse concurrent Willem Vorsterman het al kort daarna herdrukt en het de

hele zestiende eeuw lang gedrukt blijft worden door diverse drukkers.[35] Daarop volgt een geometrie-leerboek, *Die waerachtige const der geometriën*. Eveneens toegespitst op schoolgebruik is naar het zich laat aanzien ook *Die cronijcke van Vlaendren int corte*, waarin Vlaanderens geschiedenis vanaf 621 tot in de eigen tijd beschreven staat. Deze werken zijn niet alleen erg geschikt voor het klaslokaal, maar ook voor elke burger die zichzelf zo iets wilde leren.[36]

In diezelfde categorie valt ook de gedrukte *Lucidarius*. Door zijn overzichtelijke opzet in vraag-antwoordvorm, versterkt door een indeling in hoofdstukken, en zijn brede theologische, catechetische én profaan-wetenschappelijke inhoud was dit werkje al van meet af aan geschikt voor schoolgebruik. De zeer sobere opmaak van de druk – voor zover daar gezien de gebrekkige overlevering harde uitspraken over te doen zijn – maakte het boekje wellicht ook financieel aantrekkelijk. Misschien mikte Van der Noot met deze druk dus op de Brusselse schoolkinderen, terwijl hij in zijn achterhoofd ook de gedachte aan een breder publiek vasthield.[37] Of het boekje daadwerkelijk bij zo'n breed publiek terechtgekomen is, is onbekend. Het overgeleverde vel papier is nooit opengesneden en heeft dus nooit deel uitgemaakt van een daadwerkelijk gelezen boekje. Er zijn geen andere exemplaren bekend en er is geen spoor van herdrukken of roofdrukken door concurrenten. Het kan natuurlijk zo zijn dat de *Lucidarius* zo intensief door scholieren werd gebruikt dat hele oplagen letterlijk stukgelezen zijn. Maar misschien sloeg Van der Noots *Lucidarius*, ondanks het voortdurende succes van zijn Franse bron, in Brussel niet aan.

[35] Over *Die maniere om te leeren cyffren*: Pleij 1988, 200-202.
[36] Over Van der Noots schoolboeken: Vermeulen 1986, 126.
[37] Van der Noots *Lucidarius* als schoolboek: m.n. Pleij 1984, 50-51. Zie ook Vermeulen 1986, 126 en Pleij 1988, 202.

6 Slotbeschouwing

Het *Elucidarium*, een geheel van capita selecta van de eigentijdse theologie, had vanaf zijn ontstaan rond 1100 een lange toekomst voor zich. Eeuwenlang – totdat veranderde inzichten het achterhaalden – werd het gebruikt en zorgvuldig overgeschreven. Het *Elucidarium* bleef zo in min of meer ongewijzigde vorm bestaan. Dat we de receptie in geestelijke kringen moeten zoeken, behoeft geen betoog. De taal sluit al bij voorbaat niet-geschoolden uit; de moeilijkheidsgraad van het gebodene maakt het werk voorts eveneens ongeschikt voor een ieder die geen geestelijke scholing heeft genoten. Niet dat Honorius' boek nu zo bijzonder diepgravend is of zo veel vergt van zijn publiek. Integendeel, zou men kunnen zeggen: Honorius is geen Anselmus van Canterbury, geen Petrus Abelardus, hij gaat niet op zoek naar nieuwe oplossingen voor grote theologische discussiepunten. Hij gaat de discussie en de speculaties juist uit de weg. Wat Honorius doet, is min of meer basale theologische vraagstukken bij elkaar zetten – van het kaliber: wat is God, waarom is Jezus aan het kruis gestorven, wat gebeurt er bij het laatste oordeel en waarom – en zo overzichtelijk mogelijk beantwoorden. Zijn werk biedt informatie die men zou kunnen omschrijven als de grootste gemene deler van de toenmalige theologische inzichten. Volleerde theologen zullen geen behoefte hebben gehad aan zijn overzichtswerk, maar het was uitermate geschikt voor geestelijken en kloosterlingen die nog in opleiding waren en de relatief korte vragen en antwoorden uit hun hoofd wilden leren, en geestelijken die in de praktijk behoefte hadden aan een geschrift waar alles in stond wat men moest weten wanneer men nu ook weer niet tot de bodem van de zaak behoefde te gaan. Dat verklaart wellicht het succes van het werk, blijkend uit de huidige overlevering in 329 handschriften.

Opmerkelijk snel nadat Honorius zijn *Elucidarium* geschreven heeft, nog in het eerste kwart van de twaalfde eeuw, verschijnt er een Oudengelse vertaling. Deze is waarschijnlijk bedoeld als uitgangspunt voor een preek. Net als het Latijnse origineel is deze Engelse *Lucidarius* dus bestemd voor geestelijken. Nog voor het eind van de twaalfde eeuw duiken er vervolgens ook volkstalige bewerkingen op in Scandinavië en Duitsland. De Duitse *Lucidarius* is een zeer vrije bewerking. De theologische informatie is grotendeels vervangen door profaan-wetenschappelijke; alleen het derde boek, over het einde der tijden, is ongewijzigd in het Duits overgenomen. Deze Duitse tekst is de vroegste vrije omwerking van het *Elucidarium*, maar zal niet de enige blijven. De compositie van de Latijnse tekst van opeenvolgende, kleine en veelal op zichzelf staande informatie-eenheden zorgt ervoor dat het gemakkelijk is om in te grijpen in het *Elucidarium*. In de Latijnse overlevering gebeurt dat niet (wellicht uit respect voor de autoriteitswaarde van de tekst), maar wanneer de tekst omgevormd wordt naar een andere taal, is het voor volkstalige auteurs eenvoudig om delen te verplaatsen, te verwijderen, te vervangen of de compositie open te breken en er eigen informatie aan toe te voegen. Behalve de Duitse *Lucidarius* is ook de veertiende-eeuwse Franse *Second Lucidaire* daarvan een bekend voorbeeld. De Duitse *Lucidarius* is een opmerkelijk vroeg specimen. Tijdgenoot de Oudnoorse *Elucidarius* is veel dichter bij de Latijnse tekst gebleven dan de Duitse *Lucidarius*. Toch vertoont hij eveneens aanpassingen die de tekst bij uitstek geschikt maken voor een minder geschoold, mogelijk zelfs een lekenpubliek.

De genoemde twaalfde-eeuwse *Lucidarii* vormen het begin van een grote stroom volkstalige bewerkingen. Na de Germaanse volgen in de dertiende eeuw ook

de Romaanse talen. Het bonte geheel van vertalingen en bewerkingen toont aan hoe verschillend auteurs met het *Elucidarium* omgaan. De tekst wordt vaak in meer of mindere mate bewerkt met het oog op leken. Wanneer het *Elucidarium* niet bewerkt maar getrouw vertaald wordt, vormt de taal geen belemmering meer maar is de inhoud nog altijd te hoog gegrepen voor een lekenpubliek. Bij zulke vertalingen moet men dan ook waarschijnlijk eerder denken aan een publiek van minder geschoolde geestelijken of kloosterlingen, die de theologische inhoud van het *Elucidarium* kunnen bevatten maar moeite hebben om het – overigens op zich niet bijzonder moeilijke – Latijn van Honorius te lezen. Een andere mogelijkheid is dat degenen voor wie de tekst primair bestemd is, in principe het Latijn wel kunnen lezen, maar het gemakkelijk vinden om het *Elucidarium* in de volkstaal te kunnen raadplegen omdat ze de inhoud over moeten brengen aan mensen die geen Latijn kennen. Dat lijkt bijvoorbeeld het geval geweest te zijn bij de Oudengelse vertaling, immers uitgangspunt voor een preek, en bij twee Franse berijmde bewerkingen uit de dertiende eeuw.[1]

Onder de Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van het *Elucidarium* is in de *Vers-Lucidarius* uit de decennia rond 1300 het Latijnse origineel het meest veranderd. Het gaat in deze bewerking niet langer om het overdragen van theologische inzichten. De Middelnederlandse dichter wil zijn publiek vooral in morele zin stichten. En dat niet vanuit het streven om een betere samenleving te maken, maar in de eerste plaats met het oog op het hiernamaals. Bij voortduring waarschuwt hij zijn lezers voor de hel en telkens opnieuw roept hij hen op om die verschrikkingen te voorkomen door goed en gelovig te leven. Alles wat in het *Elucidarium* voor zijn publiek te moeilijk is, laat hij weg of past hij aan; maar ook dingen die te weinig met het hiernamaals of met de juiste manier van leven te doen hebben, schrapt hij of verandert hij. Hij wil zijn publiek niet leren in de schoolse zin van het woord, maar in morele zin, en met die verschuiving van lering naar stichting heeft hij van het *Elucidarium* goedbeschouwd iets heel anders gemaakt.

Hij richt zich daarbij expliciet op leken. ‘Alsoe verre voirt als den leeken lieden gheoerloft is te bedieden’ en ‘Van hem en dorren wi niet bedieden te verre voer die leken lieden’, zegt hij, waarmee direct duidelijk is waarom hij op enkele plaatsen zijn brontekst censureert. Met het oog op een lekenpubliek vereenvoudigt hij de theologische inhoud van het Latijnse origineel op grote schaal en benadrukt hij in enkele vragen de verantwoordelijkheden van ouders en van getrouwde mensen. Bovendien is het sobere Latijnse proza omgezet in Middelnederlandse gepaard rijmende verzen. Maar dat sluit de geestelijkheid niet uit als publiek. Op een enkele plaats richt de bewerker zich expliciet tot geestelijken en spoort hij hen aan om de aan hun zorg toevertrouwde schare op het rechte pad te leiden. De moraal die wordt uitgedragen is gericht op leken maar de tekst is eveneens zeer bruikbaar voor degenen die beroepsmatig een moraal aan hen moeten doorgeven. De overlevering laat zien dat het juist de moralistische, en niet de theologische, kant van de *Vers-Lucidarius* was die hem populair maakte. De *Vers-Lucidarius* is namelijk overgeleverd in handschriften die verder overwegend didactisch-moraliserende teksten bevatten.

Naast de *Vers-Lucidarius* circuleerde in de late vijftiende eeuw de *Proza-Lucidarius*. Deze prozatekst is voor een groot deel een getrouwe vertaling van het *Elucidarium*.

[1] Ruhe verwoordde de gedachte dat de Franse *Lucidaires* van Gillebert de Cambres en Pierre de Peckham geschreven zouden zijn voor priesters om met behulp hiervan de inhoud van het *Elucidarium* over te dragen aan leken (E. Ruhe 1987).

Omdat er nauwelijks vereenvoudigingen zijn aangebracht, is de tekst nog altijd moeilijk en ongeschikt voor een minder ervaren lezerspubliek. Het beoogde publiek van deze vertaling waren waarschijnlijk de lekenbroeders van een klooster. Het enige handschrift met de *Proza-Lucidarius* is afkomstig uit een Windesheims klooster. Of de vertaling in hetzelfde klooster tot stand is gekomen, is onzeker. Het is niet aannemelijk dat de kopiist (een bakker, en daarmee niet iemand van wie men kan verwachten dat hij een Latijnse tekst vlekkeloos in het Middelnederlands kan vertalen) zelf de vertaler was.

De auteur van de *Proza-Lucidarius* is blijkbaar van mening dat zijn publiek niet voldoende Latijn zou beheersen om het *Elucidarium* te lezen, maar gaat er daarbij zonder meer vanuit dat het de inhoud van de tekst wel zou kunnen begrijpen. Hij vertaalt de tekst nagenoeg woordelijk, waarbij vrijwel zijn enige ingreep is dat hij een enkele keer een paar woorden toevoegt om een allegorie of een ingewikkelde passage te verduidelijken. Meer dan dat doet hij niet bij de vragen die hij vertaalt. Wel doet hij iets anders: hij schrapt op grote schaal vragen uit zijn brontekst, zodat de 431 vragen uiteindelijk zijn teruggebracht tot 289. Vooral uit het eerste en derde boek zijn tientallen vragen verdwenen. Slechts bij uitzondering is het aannemelijk dat hij dat doet omdat hij het met de inhoud niet eens is. In de meeste gevallen lijkt het er meer op dat de vertaler vragen overslaat omdat ze niet wezenlijk iets toevoegen of een zijspoor vormen bij de hoofdkwestie. Elders neemt hij alle ruimte om op basis van andere bronnen uitgebreide toevoegingen in zijn werk op te nemen. In zijn ogen is Honorius' geschrift blijkbaar niet volledig waar het vooral de verhalen over schepping, zondvloed en de komst van de antichrist betreft. Liever dan theologische finesses uitwerken zoals Honorius doet, vertelt hij de verhalen over schepping en einde der tijden in hun geheel. De auteur van de *Proza-Lucidarius* beschrijft op basis van onder meer Genesis en de visioenen van Hildegard van Bingen begin en einde van de heilsgeschiedenis zo volledig en uitgebreid mogelijk.

Aldus bestaan er een berijmde én een proza-bewerking van het *Elucidarium* naast elkaar. Samen met een aantal andere teksten waarvan er zowel een vers- als een prozaversie bestaat, brachten deze twee *Lucidarii* Orlanda Lie tot de conclusie dat zich hier de ontwikkeling van een luisterend publiek naar een zelf lezend publiek laat betrappen: een onervaren publiek dat al luisterend relatief eenvoudige teksten *op rijm* tot zich neemt tegenover een meer geschoold publiek dat moeilijkere teksten zelf *in proza* gaat lezen.[2] Of dat volledig opgaat voor de *Lucidarii*, laat zich evenwel bezien. Er is weinig op tegen om aan te nemen dat ook de *Vers-Lucidarius* gebruikt werd als privé-lectuur, terwijl de *Proza-Lucidarius* juist zeer geschikt was om voorgelezen te worden in de refter van een klooster. Niet de functie van de tekst is van doorslaggevend belang geweest bij de keuze tussen rijm en proza, maar het verschil in gevoelswaarde van de twee vormen tussen 1300 enerzijds en de vijftiende eeuw anderzijds. Dat de *Vers-Lucidarius* in verzen geschreven is, is niet verwonderlijk: rond 1300 is proza nog nauwelijks in gebruik voor volkstalige teksten. Rijm wordt nog niet geassocieerd met leugenachtigheid, zoals in deze tijd in Duitsland en Frankrijk steeds sterker het geval is, en is nog een volwaardig medium voor serieuze geschriften. In de loop van de veertiende eeuw evenwel verandert die visie op rijm. Rijm blijft het medium voor wereldlijke epiek, maar daarnaast is het proza sterk in opkomst voor non-fictionele literatuur. Vooral geestelijke literatuur, moraal-didactiek, kronieken en artesteksten worden in toenemende mate in proza vervaardigd.

[2] Lie 1989, m.n. 207-211. Zie over dit onderwerp ook Pleij 1987.

Langzamerhand wordt proza het meest 'serieuze' medium, voor serieuze (geestelijke, wetenschappelijke…) geschriften voor een ervaren leespubliek, terwijl het rijm aangewend wordt voor voordrachtsteksten, als mnemotechnisch hulpmiddel en voor minder ervaren lezers.[3] Als in de vijftiende eeuw de *Proza-Lucidarius* vervaardigd wordt, is proza volledig ingeburgerd voor geestelijke geschriften. Verzen worden steeds vaker geassocieerd met verzinsels en daarom voornamelijk nog gebruikt voor wereldlijke epiek. Een vertaling van het *Elucidarium* bestemd voor een kloosterpubliek is bijna vanzelfsprekend vervaardigd in proza.

De inhoud van het *Elucidarium* werd in de Nederlanden niet alleen verspreid via de *Vers-Lucidarius*, de *Proza-Lucidarius* en het Latijnse *Elucidarium* zelf. Via nog ten minste twee andere volkstalige kanalen bereikte Honorius' werk de bewoners van de Lage Landen: via een Duitse en een Franse bewerking.

Lange tijd ging het onderzoek ervanuit dat de Duitse *Lucidarius* aan het eind van de twaalfde eeuw geschreven werd in opdracht van hertog Hendrik de Leeuw. Dat is inmiddels aan twijfel onderhevig. Of de Duitse *Lucidarius* überhaupt vervaardigd werd voor adellijke kringen, is evenmin zeker. Noch de aardrijkskundige informatie in het eerste boek, noch de aan het *Elucidarium* ontleende eschatologie van het derde boek is specifiek bestemd voor de adel. In het tweede boek komen diverse vragen rondom de christelijke eredienst aan de orde: wat betekenen de diverse kledingstukken van de priester, wat beduiden de diverse onderdelen van de mis? Deze kwesties kunnen geschikt zijn voor leken, redenerend vanuit de gedachte dat juist zij wellicht relatief weinig weten van de diepere betekenis hiervan en behoefte hebben aan meer uitleg. Maar gaan de vragen daar niet te diep voor? Het niveau van de vragen doet vermoeden dat niet leken maar seculiere geestelijken het beoogd publiek van de auteur vormden.

De Duitse *Lucidarius* is aan het begin van de veertiende eeuw getrouw in het Middelnederlands vertaald als de *Artes-Lucidarius*. Een excerpt uit deze *Artes-Lucidarius* werd rond 1339 opgeschreven in een bijzonder luxueus handschrift, dat verband houdt met het Gelderse klooster Mariënweerd te Beesd. De vormgeving maakt evenwel niet aannemelijk dat het handschrift gemaakt werd voor een kloosterpubliek. Waarschijnlijker is dat het bedoeld was als geschenk voor hertog Reinoud II. Bestemd voor de adel dus, niet voor het klooster. Dit handschrift bevat slechts een zeer klein deel van de *Artes-Lucidarius*: niet meer dan drie vragen. Wie de rest van de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* ook wil lezen, is aangewezen op het zeer gebrekkige en vrij late handschrift L. Dat handschrift is blijkens de maatschappijkritische en profaan-wetenschappelijke inhoud vervaardigd voor leken. Ook de kopiist moet een leek geweest zijn. Hij begreep niet goed wat hij aan het overschrijven was, zo blijkt uit de fouten die hij maakte. Een bindfout in zijn legger, die elke oplettende lezer ogenblikkelijk zou zien, werd door hem niet opgemerkt. Hij schreef de verkeerd ingebonden tekst zonder meer over en creëerde zo een onsamenhangend geheel waarin vraag en antwoord niet op elkaar aansluiten.

Dit brengt ons bij een geheel andere kwestie: die van de kopiisten. De kopiist van L is naar het zich laat aanzien slecht thuis in de liturgische onderwerpen die zijn tekst behandelt. Zijn afschrift is daardoor op plaatsen onlogisch geworden. Ook het handschrift met de volledige *Vers-Lucidarius*, B1, bevat vele absurditeiten. Deze zijn

[3] Over de rijm-proza-problematiek in Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden in de dertiende tot en met de vijftiende eeuw: zie Lie 1994 (aldaar verdere lit.). Zie ook Glier 1978 en Ruh 1978.

het resultaat van een weinig alerte kopiist, die mededelingen als ‘God zal milder dan een kammetje oordelen’ en ‘Jezus kreeg gedichten van de drie koningen’ noteerde. Het lijkt wel alsof de moeilijkheidsgraad van de Middelnederlandse *Lucidarii* – alle ingrepen maakten van de *Elucidarium*-bewerkingen nog altijd geen eenvoudige tekst – dit lot onvermijdelijk heeft gemaakt. De theologische inhoud van het *Elucidarium* wordt in de volkstaal gepresenteerd en komt daarmee terecht in kringen van niet-Latijnkundigen, van mensen dus die minder geschoold en minder theologisch onderlegd zijn dan de recipiënten van het Latijnse *Elucidarium*. De kopiisten van de *Lucidarii* hadden wellicht geen theologische vooropleiding en konden daarom eenvoudigweg de gewijde inhoud van hun legger niet doorgronden. Alleen de *Proza-Lucidarius* is overgeleverd in een handschrift waaruit zorgvuldigheid en inzicht van de kopiist blijkt. Dat is des te opmerkelijker als we ons realiseren dat deze kopiist aantoonbaar een donaat was. Maar deze donaat Arnoldus van Almelo laat zijn collega’s van de handschriften B1 en L ver achter zich. Hij heeft dan ook diverse volkstalige handschriften van het klooster Frenswegen vervaardigd: zijn meerderen hadden zijn (over)schrijftalent blijkbaar opgemerkt en lieten hem dat regelmatig aanwenden.

Met handschrift L van na 1458 en het afschrift van Arnoldus van Almelo uit 1469 zijn we bijna aan het eind van de Nederlandse *Lucidarius*-receptie gekomen. Aan het begin van de zestiende eeuw wil de Brusselse drukker Thomas van der Noot een gedrukte Nederlandstalige *Lucidarius* in de markt zetten. Overal in Europa lijken volkstalige *Elucidarium*-vertalingen inmiddels afgedaan te hebben. Er zijn geen afschriften van getrouwe *Elucidarium*-vertalingen van ná de vijftiende eeuw overgeleverd, evenmin als drukken van getrouwe vertalingen. Desondanks zijn de kansen van Van der Noot goed. Gemoderniseerde bewerkingen van het *Elucidarium* zijn in de zestiende en zeventiende eeuw en daarna in het buitenland succesnummers op de boekenmarkt. Zij tonen aan dat de basis van de tekst, mits grondig opgepoetst en aangevuld met moderne denkbeelden, nog eeuwenlang mee kan: de vereenvoudigde *Second Lucidaire* waarin ook vragen over bijgeloof en catechetische rijtjes aan de orde komen, was in Frankrijk tot en met de zeventiende eeuw een succes, de grotendeels profaan-wetenschappelijke Duitse *Lucidarius* rolde in Duitsland tot en met de achttiende eeuw van de drukpers en de ‘protestantse *Lucidarius*’ deed dat in Denemarken zelfs tot aan het eind van de negentiende eeuw. Van der Noot baseerde zich op de succesvolle *Second Lucidaire*. Of zijn druk het Franse succes heeft benaderd, laat zich nu niet meer achterhalen. Van zijn druk is slechts één exemplaar overgeleverd.

In deze studie ging het om vier teksten met de titel *Lucidarius*. In de handschriften van zowel de *Vers*-, als de *Proza*- en de *Artes-Lucidarius* krijgt de tekst die titel expliciet mee: *Lucidarius* (L en B1) of *Elucidarius* (S). Anders is dat bij de gedrukte *Lucidarius*. In de restanten van de druk is die titel nergens te vinden. We weten niet of Van der Noot zijn werk op de markt bracht als een *Lucidarius* of wellicht onder een geheel andere naam. Desalniettemin hoort Van der Noots boekje evenzeer thuis in dit onderzoek als de *Artes-Lucidarius*. Hij maakte, voor zover aantoonbaar, een zeer getrouwe vertaling van de *Second Lucidaire*. Zijn werk is daarmee geheel vergelijkbaar met de *Artes-Lucidarius*: een getrouwe vertaling van een buitenlandse vrije bewerking van het *Elucidarium*.

Er zijn naast deze vier *Lucidarii* echter nog ten minste twee Middelnederlandse teksten die teruggaan op het *Elucidarium*: de *Sidrac* en de *Tafel*

vanden kersten ghelove. Wanneer men een breder onderzoek naar de invloed van het *Elucidarium* op de letterkunde van de Nederlanden in het algemeen zou verrichten, zouden die twee teksten zeer bruikbare informatie kunnen verschaffen. Misschien is het daarom interessant om aan het slot van deze studie, bij wijze van blikverruiming en suggestie voor verder onderzoek, ook nog kort naar de *Sidrac* en de *Tafel vanden kersten ghelove* te kijken.

De prozatekst *Sidrac* werd in 1329 door een Antwerpse auteur geschreven als vertaling van het Franse *Livre de Sidrach*. In dat *Livre de Sidrach*, geschreven in de late dertiende eeuw, stelt koning Boctus honderden vragen aan filosoof Sidrach.[4] Op basis van een veelheid aan bronnen wordt op deze wijze een breed spectrum aan theologische, filosofische en natuurwetenschappelijke vragen behandeld. Onder die bronnen was de Franse Vertaling 1 van het *Elucidarium* verreweg de belangrijkste.[5] Via die lange omweg is het materiaal van het *Elucidarium* terechtgekomen in de Middelnederlandse *Sidrac*. De Middelnederlandse auteur heeft het *Elucidarium* dus niet zelf geraadpleegd, maar vertaalde de *Sidrach* van een Franse schrijver, die zich op zijn beurt baseerde op een Franse *Lucidaire* en zodoende evenmin zelf gebruik heeft gemaakt van het Latijnse *Elucidarium*.

De *Tafel vanden kersten ghelove* is een iets ander geval. Hierbij is er wel degelijk het een en ander te zeggen over de relatie met het *Elucidarium.* Dirc van Delft baseerde zich, in tegenstelling tot de auteur van de *Sidrac*, zelf op het Latijnse *Elucidarium*. Deze geleerde dominicaan – hij had zelfs de universitaire graad van doctor behaald – schreef zijn magnum opus rond 1400 voor de Hollandse hertog Albrecht. De *Tafel vanden kersten ghelove* is een omvangrijke theologische encyclopedie, geschreven in Middelnederlands proza en ingedeeld in twee delen met de aanduidingen 'Winterstuc' en 'Somerstuc'.[6] De auteur maakte gebruik van vele Latijnse theologische bronnen, waarvan de belangrijkste Hugo Ripelins *Compendium theologicae veritatis*, de *Summa theologicae* van Thomas van Aquino en Jacobus de Voragines *Legenda aurea* waren. Tot zijn minder belangrijke bronnen behoort het *Elucidarium.*[7]

Honorius' werk is gebruikt voor hoofdstuk 20 van het Somerstuc. In dit hoofdstuk stelt een leerling met de naam Eusebius 36 vragen aan zijn leraar. De meeste van die vragen vertonen een duidelijk verband met het *Elucidarium.* Dat blijkt al uit de openingsvraag, met als eerste woorden: 'O gloriose meester' – deze woorden zijn rechtsteeks overgenomen van de eerste woorden van het *Elucidarium*: 'Gloriose magister'. Die eerste vraag luidt:[8]

> O Gloriose meester, laet di niet verdrieten mijn vraghen te ontbinden ende seg mi wat dat God si.
>
> (Somerstuc, cap. XX, 122-124)

[4] Datering *Livre de Sidrach*: Van Tol 1936, xxviii; datering Middelnederlandse *Sidrac*: Reynaert 2002, 128 (Van Tol 1936, xli-xliii, dateerde de Middelnederlandse *Sidrac* op 1318).

[5] Van Tol 1936, xxviii-xxxiii somt de bronnen van het *Livre de Sidrach* op. Hij gaat ervan uit dat de auteur gebruik maakte van het Latijnse *Elucidarium* zelf. Dat de auteur bijna letterlijk overschreef uit de Franse *Lucidaire*, wordt voor het eerst opgemerkt door Lefèvre 1954, 325 en uitgewerkt in Türk 2000, 189-199. Zie voor de relatie tussen het *Livre de Sidrach* en de Franse *Lucidaire* het schema in Lefèvre 1954, 326.

[6] Over Dirc van Delft en zijn *Tafel vanden kersten ghelove*, zie Van Oostrom 1987, 180-224, en Daniëls 1937-1939, dl. 1.

[7] Bronnen van de *Tafel* opgesomd in Daniëls 1937-1939, dl. 1, 29-45.

[8] De tekst van de *Tafel vanden kersten ghelove* wordt geciteerd naar de editie van Daniëls 1937-1939, dl. 3A.

Deze vraag bevat twee elementen uit Lat I.1: de aanspreekvorm 'gloriose magister' en het verzoek om antwoorden op de vragen (in het Latijn verzoekt de leerling de meester 'ut ad inquisita mihi ne pigriteris respondere', dus om niet te dralen met de antwoorden). Het tweede deel van de vraag is ontleend aan Lat I.2, waarin de discipulus vraagt 'quid sit Deus', wat God is. De meester antwoordt in Dirc van Delfts tekst:

> Wat dat God is, en is te dencken, noch te spreken, want dair niet meer dan één God en is, lonar alre wercken; dat begripen ende aenbidden alle manier van menschen; joden, heyden ende kersten, tartaren ende sarracinen.
>
> (Somerstuc, cap. XX, 124-128)

Hierin zien we in eerste instantie een mededeling die aan Lat I.2 doet denken. Daarin lezen we dat God een substantie 'inestimabilis pulchritudinis' (van onvoorstelbare schoonheid) en 'ineffabilis suavitatis' (van onuitsprekelijke zoetheid) is: ook Honorius heeft het op deze plek dus over ondenkbaar en onzegbaar. De rest van het antwoord evenwel is op geen enkele manier terug te vinden in het *Elucidarium*.

Tweederde van de 36 vragen in hoofdstuk 20 houdt verband met een vraag in het *Elucidarium*. Zo vraagt de leerling onder meer 'Wair woent doch God', naar voorbeeld van Lat I.10 ('Ubi habitat Deus?'), 'Weet oec God alle dingen elc alleen ende bisonder?' naar Lat I.13 ('Scit Deus omnia?'), 'Wat misdeden die ander enghelen, die oec mit hem nedervielen?' naar Lat I.38 ('Quid alii peccaverunt?'), 'Hoe langhe dat Adam was inden paradijs?' naar Lat I.90 ('Quamdiu fuerunt in paradiso?') en 'Hoe was God ghescapen naedat Hi vanden dode was verresen?' naar Lat I.67 ('Qualem formam habuit post resurrectionem?').[9] De antwoorden van de meester bevatten vaak elementen uit het *Elucidarium*, maar zijn er zelden volledig op gebaseerd.[10] Op de vraag 'Hoe mach dat wesen, dat die quade so grote voorspoet in der werlt hebben?', een vraag die teruggaat op Lat II.11, zegt de meester in de *Tafel vanden kersten ghelove* bijvoorbeeld dat slechte mensen niets zullen hebben in het eeuwige leven en daarom hier op aarde alle loon voor eventuele goede daden al

[9] 23 van de 36 vragen zijn ontleend aan het *Elucidarium*: 1 (naar Lat I.1+I.2), 2 (Lat I.2), 5 (Lat I.3), 6 (Lat I.10), 9 (Lat I.13), 10 (Lat I.14), 11 (Lat I.16), 12 (Lat I.17), 13 (Lat I.19), 16 (Lat I.29), 18 (Lat I.38), 19 (Lat I.83), 20 (Lat I.90), 21 (Lat I.93), 22 (Lat I.114), 24 (Lat I.149), 25 (Lat I.167), 26 (Lat I.180), 27 (Lat I.190), 29 (Lat II.4), 32 (Lat II.11), 33 (Lat II.30) en 35 (Lat II.28a). De andere 13 vragen zijn niet terug te vinden in het *Elucidarium*. Nummering van de vragen: zie Overzicht 6.

[10] Antwoorden geheel ontleend aan informatie in het *Elucidarium*: 5 (Lat I.3-I.6), 6 (Lat I.12), 12 (Lat I.17), 13 (Lat I.19), 20 (Lat I.90-I.91), 22 (lat I.114), 24 (Lat I.148-I.149), 25 (Lat I.167-I.169) en 27 (Lat I.190). De andere vragen bevatten (tevens) materiaal dat niet teruggaat op het *Elucidarium*. Zie voor de vragen van Dirc van Delft Overzicht 6 (overigens wijkt dat overzicht af van de bronvermeldingen in Gottschall 1992, 144). Enige toelichting is nodig bij vraag 8: de vraag 'Waer woende God, eer Hi enich dinghe sciep?' lijkt sterker op Mnl I.16 van de *Vers-Lucidarius* ('Waer was die volmaecte God, eer Hi die werelt maecte?') dan op Lat I.15 ('Moeten wij geloven dat God vóór de schepping een eenzaam leven leidde?'). Het begin van het antwoord ('Hi woent nu dair Hi doe woende, in hemselven') lijkt eveneens op dat in Mnl I.16 ('So is Hi nu ter selver stede daer Hi doe was'), maar is niet terug te vinden in het *Elucidarium*. Vanwaar deze opmerkelijke correlatie met de *Vers-Lucidarius*? Dirc van Delft heeft zich aantoonbaar op het *Elucidarium* zelf gebaseerd en niet op de *Vers-Lucidarius*, zo blijkt uit het 'Gloriose meester' aan het begin van de eerste vraag en uit niet minder dan vijf vragen die de *Tafel* gemeen heeft met het *Elucidarium*, maar die niet voorkomen in de *Vers-Lucidarius*: Lat I.14, I.17, I.114, II.28a en II.30. De correlatie tussen de *Tafel* en de *Vers-Lucidarius* is niet zo overrompelend dat ze geen toeval zou kunnen zijn. Eventueel kunnen we nog denken aan een gemeenschappelijke aanvullende bron (die dan, opvallend genoeg op ongeveer dezelfde plek tussen de vragen van het *Elucidarium* is ingevoegd), of aan een *Elucidarium*-versie met deze mededeling, die dan zeldzaam was en daarom niet aangetroffen is in het corpus van Lefèvre.

ontvangen. Deze mededeling is terug te vinden in het lange antwoord van de magister in het *Elucidarium*: ‘secundo, ut, si qua bona fecerint, per haec remunerentur’ (ten tweede opdat ze hiermee beloond worden, als ze iets goeds hebben gedaan). De meester vervolgt in de *Tafel* echter met de mededeling dat God niet probeert om zondaars met straffen te winnen, omdat zondaars onder Gods gesel alleen maar zouden verharden zoals het hart van de farao onder de plagen – een gegeven dat in het *Elucidarium* ontbreekt.

Een ander voorbeeld is de vraag ‘Sijn ymmer die sonden also groot alsmen seit?’ De vraag houdt verband met Lat II.4: ‘Est grave peccare?’ Maar het antwoord gaat een geheel andere kant op. De magister van Honorius zegt dat elke zonde die men willens en wetens begaat, zwaarder weegt dan de hele wereld, maar dat elke zonde in lof voor God wordt omgezet en er aldus niets kwaads in de schepselen is. De meester van Dirc van Delft echter legt uit dat er drie kwade dingen verbonden zijn aan zonden: voor altijd van God en zaligheid verstoten te zijn, eeuwige pijn te ondergaan en nooit meer troost te vinden. Hoewel zijn vraag geïnspireerd is op het *Elucidarium*, is zijn antwoord dat duidelijk niet.

Dirc van Delfts omgang met het *Elucidarium* laat zich als volgt samenvatten: hij neemt 23 vragen over uit Honorius’ eerste en tweede boek en ontleent het materiaal voor de antwoorden soms geheel, maar vaker slechts gedeeltelijk of helemaal niet aan het *Elucidarium*. Hij parafraseert de informatie die hij uit het *Elucidarium* overneemt; woordelijk vertaalde zinsneden komen nagenoeg niet voor. Het *Elucidarium* kan dus niet getypeerd worden als een belangrijke bron voor de *Tafel vanden kersten ghelove*. De hoeveelheid informatie uit het *Elucidarium* die in Dirc van Delfts werk te traceren is, is al met al gering.

De *Sidrac* en de *Tafel vanden kersten ghelove* tonen aan dat de directe en indirecte invloed van het *Elucidarium* op de Middelnederlandse letterkunde groter is geweest dan de vier *Lucidarii* laten zien. Ruim twee eeuwen lang – van ongeveer 1300 tot het begin van de zestiende eeuw – kwam Honorius’ werk via meerdere Middelnederlandse kanalen terecht bij een uiteenlopend publiek: in een zeer vrije bewerking op rijm, als volkstalig geschrift voor lekenbroeders bij de Moderne Devoten, in een getrouwe vertaling van de Duitse bewerking vol liturgische en natuurwetenschappelijke informatie, in een druk naar voorbeeld van het Frans, met de *Sidrach* meeliftend uit Frankrijk of als een van de vele bronnen voor de geleerde *Tafel vanden kersten ghelove*. Wat bij Honorius Augustodunensis begon als een anoniem gepresenteerd overzichtswerk als handreiking voor zijn studenten, waaierde in de loop van vier eeuwen uit over Europa en onderging in de volkstalen metamorfose op metamorfose.

II

Overzichten

Overzicht 1: Het *Elucidarium*

Dit is een overzicht van de vragen van het Latijnse *Elucidarium*. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen (nummering van Lefèvre 1954). In de tweede kolom staan de Latijnse vragen met een zo letterlijk mogelijke Nederlandse vertaling (vragen geciteerd uit Lefèvre 1954, vertalingen van mijn hand). De derde en vierde kolom bevatten de nummers van de corresponderende vragen in de *Vers-Lucidarius* resp. de *Proza-Lucidarius* (de vragen staan volledig in de overzichten 2 en 3 hierna). Bij vraagnummers tussen ronde haken is er slechts een zeer los verband tussen het *Elucidarium* en de Middelnederlandse vertaling.

vraag	***Elucidarium***	***Vers-Luc***	***Proza-Luc***
	Liber primus		
I.1	Gloriose magister, rogo ut ad inquisita mihi ne pigriteris respondere ad honorem Dei et utilitatem Ecclesiae. *Roemrijke meester, ik vraag dat u niet zult dralen mij te antwoorden op mijn vragen, ter ere van God en tot nut van de Kerk.*	-	I.1
I.2	Dicitur quod nemo sciat quid sit Deus et valde absurdum videtur adorare quod nesciamus. Ab ipso ego exordium sumamus et in primis dic mihi quid sit Deus. *Men zegt dat niemand weet wat God is en het lijkt zeer absurd om te aanbidden wat wij niet kennen. Laten we daarom bij Hem onze aanvang nemen en zeg mij allereerst wat God is.*	I.1, I.2	I.2
I.3	Quomodo intelligitur Trinitas unus Deus? *Hoe moet de Drie-eenheid begrepen worden als één God?*	I.4	I.3
I.4	Quare vocatur Pater? *Waarom wordt Hij Vader genoemd?*	I.5	I.4
I.5	Quare Filius? *Waarom [wordt Hij] Zoon [genoemd]?*	I.6	I.5
I.6	Quare Spiritus Sanctus? *Waarom Heilige Geest?*	I.7	I.6
I.7	Cum omnipotentia vel summa clementia de Patre praedicetur, quare non mater vocatur? *Aangezien men verkondigt dat de almacht ofwel de hoogste zachtzinnigheid uit de Vader voortkomt, waarom wordt Hij dan geen moeder genoemd?*	I.8	I.7
I.8	Cum vero veritas vel sapientia de Filio dicatur, cur non filia appellatur? *Aangezien men echter zegt dat de waarheid ofwel de wijsheid uit de Zoon voortkomt, waarom wordt Hij dan geen dochter genoemd?*	I.9	I.8
I.9	Cur Spiritus Sanctus amborum filius non dicitur, ut unus esset pater, alter esset mater? *Waarom wordt de Heilige Geest niet de zoon van beiden genoemd, zodat de een de vader en de ander de moeder is ?*	I.10	I.9
I.10	Ubi habitat Deus? *Waar woont God?*	I.11	
I.11	Quid est hoc? *Wat is dat [de intellectuele hemel]?*	I.12	I.11
I.12	Quomodo dicitur Deus in omni loco totus esse et simul et semper, et in nullo loco esse? *Hoe kan gezegd worden dat God geheel op elke plaats tegelijkertijd en altijd is, en toch nergens is?*	I.13	I.12
I.13	Scit Deus omnia? *Weet God alles?*	I.14	I.13

I.14	Qualiter loquitur Deus angelis vel hominibus? *Hoe spreekt God tot de engelen of de mensen?*	-	I.14
I.15	Cum Deus sine initio fuerit, numquid credendum est quod ante creatum mundum quasi solitariam vitam duxerit? *Aangezien God zonder begin zal zijn geweest, mag dan niet geloofd worden dat Hij voordat Hij de wereld schiep, als het ware een eenzaam leven zal hebben geleid?*	I.15	I.15
I.16	Quae fuit causa ut crearetur mundus? *Waarom is de aarde geschapen?*	I.17	I.16
I.17	Qualiter est factus? *Hoe is zij gemaakt?*	-	I.17
I.18	Dixit sono verborum? *Sprak Hij [bij de schepping] met het geluid van woorden?*	-	I.18
I.19	Fuit mora in creando? *Was er tijdsverloop in het scheppen?*	I.17	I.19
I.20	Creavit per partes? *Schiep Hij in delen?*	(I.18)	I.20
I.21	Sentiunt elementa Deum? *Voelen de elementen God?*	I.19	I.21
I.22	Quid est quod dicitur: 'Factum est vespere et mane?' *Wat betekent het dat men zegt: 'Het is geschapen door de nacht en het schimmenrijk'?*	-	I.22
I.23	Apertius omnia edissere. *Behandel dit alles duidelijker.*	I.20	I.23
I.24	Quare novem angelorum? *Waarom [zijn er] negen [koren] van engelen?*	I.20	I.24
I.25	Quare uno hominum? *Waarom één [koor] van mensen?*	I.21	I.25
I.26	Cur numerum electorum noluit tantum constare ex angelis? *Waarom wilde Hij niet dat het getal der uitverkorenen zou bestaan uit alleen engelen?*	I.22	I.26
I.27	Quando facti sunt angeli? *Wanneer zijn de engelen geschapen?*	I.22	I.28
I.28	Dixit haec verba Deus? *Sprak God die woorden ['Fiat lux']?*	I.22	I.29
I.29	Quae est natura angelica? *Hoe is der engelen natuur?*	I.22	I.27
I.30	Habent nomina angeli? *Hebben engelen namen?*	I.23	I.30
I.31	Michael, Gabriel, Raphael non sunt nomina? *Zijn Michaël, Gabriël en Rafaël geen namen?*	I.23, I.24	I.31
I.32	In quo fuit Deo contrarius? *Waarin was hij [Sathaël] het tegenovergestelde van God?*	I.24	I.32
I.33	Quomodo aequalis vel major? *Hoe wilde hij gelijk aan of meer dan God zijn?*	I.24	I.32
I.34	Quid tunc? *Wat gebeurde er toen?*	I.24	I.33
I.35	Praescivit casum suum? *Wist hij zijn val van tevoren?*	I.24	I.34
I.36	Quamdiu mansit in caelo? *Hoe lang is hij in de hemel gebleven?*	I.24	I.35
I.37	Quare non diutius ibi fuit? *Waarom is hij daar niet langer geweest?*	I.25	I.36

I.37a	Num aliquando cum angelis beatam vitam duxit et hanc fastidiens abjecit? *Heeft hij niet met de engelen een zalig leven geleid en dat verworpen toen hij het beu was?*	-	-
I.38	Quid alii peccaverunt? *Wat hebben de andere [gevallen engelen] voor zonden begaan?*	I.25	I.37
I.39	Qualiter? *Hoe [hebben zij met Sathaël ingestemd]?*	I.25	I.38
I.40	Quid evenit eis? *Wat is er met hen gebeurd?*	I.25	I.39
I.41	Quare non omnes in infernum? *Waarom zijn zij niet allen in de hel?*	I.25, I.26	I.40
I.42	Quare non sunt reversi? *Waarom zijn zij niet teruggekeerd?*	-	I.41
I.43	Quare? *Waarom [konden ze dat niet]?*	-	I.42
I.44	Cur non redemit eos Christus, sicut homines? *Waarom heeft Christus hen niet bevrijd, zoals [Hij] de mensen [heeft bevrijd]?*	I.27	I.43
I.45	Quare non creavit eos Deus tales ne peccare possent? *Waarom heeft God hen niet zo geschapen dat ze niet konden zondigen?*	-	I.44
I.46	Cum eos Deus tales praesciret futuros, quare creavit eos? *Aangezien God zo'n toekomst voorzag, waarom heeft Hij hen dan geschapen?*	-	-
I.47	Cur non creavit alios angelos pro eis? *Waarom heeft Hij geen andere engelen in hun plaats geschapen*?	I.29	I.45
I.48	Sciunt demones omnia? *Weten de duivels alles?*	I.30	I.46
I.48a	Saepe mala cogitatio pro perfecto opere reputatur. Num haec ab illis ignoratur? *Dikwijls wordt een slechte gedachte overwogen als een volbrachte daad. Wordt dat door hen niet geweten?*	-	-
I.49	Possunt omnia quae volunt? *Kunnen zij alles doen wat ze willen?*	I.31	I.47
I.50	Quid dicis de bonis angelis? *Wat zegt u over de goede engelen?*	-	I.48
I.51	Quid est 'non possint'? *Wat bedoelt u met 'zij zouden niet kunnen [zondigen]'?*	-	I.49
I.52	Cur non etiam illi similiter sunt confirmati? *Waarom zijn die anderen [de kwade engelen] niet tegelijkertijd bevestigd?*	I.33	I.50
I.53	Num casus illorum fuit causa confirmationis istorum? *De val van de kwade engelen was toch niet de oorzaak van het bevestigen van de goede engelen?*	I.28	I.51
I.54	Qualem formam habent angeli? *Welke vorm hebben engelen?*	I.34	I.52
I.55	Quae similitudo? *Welke gelijkenis [met God]?*	I.34	I.53
I.56	Sciunt omnia vel possunt omnia? *Weten [de engelen] alles en kunnen zij alles?*	I.32	I.54
I.57	Nonne casus malorum minuit numerum bonorum? *Heeft de val van de slechte engelen niet het aantal goeden verminderd?*	I.35	I.55

I.58	Unde? *Waaruit [is de mens geschapen]?*	-	I.56
I.59	Unde corporalis? *Waaruit is de lichamelijke [substantie gemaakt waaruit de mens geschapen is]?*	-	I.57
I.60	Unde spiritualis? *Waarvan is de geestelijke substantie gemaakt?*	-	I.58
I.61	Quae imago vel similitudo? *Welk beeld of welke gelijkenis [van God zijn in de mens uitgedrukt]?*	-	I.59
I.62	Formavit eum manibus? *Heeft Hij de mens geschapen met zijn handen?*	-	I.60
I.63	Quare de tam vili materia creavit eum? *Waarom heeft Hij hem geschapen uit zulk minderwaardig materiaal?*	I.36	I.61
I.64	Unde nomen accepit? *Vanwaar heeft de mens zijn naam gekregen?*	-	I.62
I.65	Cur creavit Deus animalia, cum his non indigeret homo? *Waarom heeft God de dieren geschapen, ofschoon de mens hen niet nodig had?*	-	I.63
I.66	Creavit Deus muscas et culices et alia talia quae sunt homini nociva? *Heeft God de vliegen en muggen en andere soortgelijke dieren die voor de mens schadelijk zijn, geschapen?*	-	I.64
I.67	Ad quid talia? *Waartoe zijn zulke beesten er?*	I.37	I.65
I.68	Ubi est creatus? *Waar is de mens geschapen?*	(I.43)	I.66
I.69	Quid est paradisus vel ubi est? *Wat is het paradijs en waar is het?*	I.42	I.67
I.70	Ubi est creata mulier? *Waar is de vrouw geschapen?*	(I.44)	I.68
I.71	Quare de viro? *Waarom [is zij] uit de man [geschapen]?*	I.44	I.69
I.71a	Qualis erat ille somnus? *Hoe was die slaap?*	-	-
I.72	Cur non sunt omnes electi pariter creati ut angeli? *Waarom zijn alle uitverkorenen niet net zo geschapen als de engelen?`*	I.45	I.70
I.73	Quamobrem non creavit eos Deus tales, ne possent peccare? *Waarom heeft God hen niet zo geschapen dat ze niet konden zondigen?*	I.46	I.71
I.74	Qualiter gignerent, si in paradiso permansissent? *Hoe zouden zij kinderen verwekken als zij in het paradijs zouden zijn gebleven?*	I.47	I.72
I.75	Quali modo pareret? *Hoe zouden zij baren?*	I.47	I.73
I.76	Esset infans ita debilis et non loquens, ut nunc? *Zou het kind net zo zwak zijn en niet kunnen praten als nu?*	I.47	I.74
I.77	Quamdiu debuerunt esse in paradiso? *Hoe lang moesten zij in het paradijs blijven?*	I.47	I.75
I.78	Quomodo posset paradisus omnes capere? *Hoe zou het paradijs allen kunnen bevatten?*	(I.47)	I.76
I.79	Erant nudi? *Waren zij naakt?*	-	I.77

I.80	Quid est quod dicitur: 'Post peccatum viderunt se nudos', quasi ante hoc non viderint? *Waarom is het dat men zegt: 'Na de zonde zagen ze dat ze naakt waren', alsof ze dat daarvoor niet zagen?*	I.48	I.78
I.81	Cur in illo membro plus quam in aliis? *Waarom schaamden zij zich meer voor dat ene lichaamsdeel dan voor de andere?*	-	-
I.82	Viderunt Deum in paradiso? *Zagen zij God in het paradijs?*	-	I.79
I.83	Quare seduxit eos diabolus? *Waarom verleidde de duivel hen?*	I.50	I.80
I.83a	Per quid invenit aditum temptandi? *Waardoor vond hij de gelegenheid om hen te verleiden?*	-	-
I.84	Cur permisit eum Deus temptari, cum sciret eum superari? *Waarom stond God toe dat de mens verleid werd, aangezien Hij wist dat hij overwonnen zou worden?*	-	I.81
I.85	Locutus est serpens? *Sprak de slang?*	I.50	I.82
I.86	Quare magis per serpentem quam per aliud animal? *Waarom meer via de slang dan via een ander dier?*	I.50	I.83
I.87	Fuit scientia boni et mali in illo pomo? *Was de kennis van goed en kwaad in die appel?*	-	I.84
I.88	Nascerentur mali in paradiso? *Werden er slechte mensen geboren in het paradijs?*	-	-
I.89	Quare nunc nascuntur? *Waarom worden zij nu geboren?*	-	-
I.90	Quamdiu fuerunt in paradiso? *Hoe lang waren zij in het paradijs?*	I.49	I.85
I.91	Cur non diutius? *Waarom niet langer?*	I.51	I.86
I.92	Quid fuit cherubim vel flammeus gladius? *Wat was de cherubijn of het vlammende zwaard?*	I.51	I.87
I.93	Quo ivit tunc Adam? *Waar ging Adam toen heen?*	I.52	I.88
I.94	Quid peccavit homo quod expulsus est de paradiso? *Welke zonde beging de mens dat hij uit het paradijs verdreven is?*	I.53	I.89
I.95	Quid fuit magni comedisse pomum? *Wat was het opeten van de appel voor groots?*	I.53	I.90
I.96	Hoc proba. *Bewijs dat [dat de hele wereld die zonde niet kan goedmaken]*.	I.53	I.91
I.97	Nihil justius quam ut omnis creatura rationalis nihil omnino praeponat voluntati creatoris. *Niets is meer rechtvaardig dan dat elk redelijk wezen in het geheel niets belangrijker acht dan de wil van de schepper.*	I.54	I.92
I.98	Utique. *Jazeker [het is een feit dat de wil van God groter is dan de hele wereld]*.	I.54	I.93
I.99	Minime. *Absoluut niet [ik zou niet ingaan tegen het bevel van God om de wereld te redden]*.	I.54	I.94

I.100	Quomodo majus? *Op welke manier [was Adams zonde] groter [dan de wereld]?*	I.54	-
I.101	Quae fuerunt illa? *Welke [zes zonden] waren dat?*	I.55	-
I.102	Nonne ille miser a nequissimo et mendacissimo spiritu erat seductus? *Is die ongelukkige man niet verleid door een heel slechte en leugenachtige geest?*	-	-
I.103	Immo duplici culpa esset obstrictus, una qua dominum contempsit, alia qua se ad injunctum opus impotem fecit. *Integendeel, [als een slaaf in een kuil valt waar zijn meester hem nog voor gewaarschuwd heeft en daardoor zijn werk niet meer doet, dan] is hij door een dubbele schuld gebonden, ten eerste omdat hij zijn meester geminacht heeft, en ten tweede omdat hij zich ongeschikt heeft gemaakt voor het opgedragen werk.*	-	-
I.104	Quali modo eum oportuit reverti? *Hoe gaf Hij hem gelegenheid om terug te keren?*	-	-
I.105	Quid abstulit homo Deo? *Wat heeft de mens God ontnomen?*	-	-
I.106	Qualiter debuit ablatum honorem reddere? *Hoe moest hij de weggenomen eer teruggeven?*	I.57	-
I.107	Qualiter autem satisfacere? *Hoe echter [moest hij zijn schulden] voldoen?*	-	I.95
I.108	Horum neutrum nulla ratione facere potuit. *Hij kon geen van beide [de duivel overwinnen en God iets geven dat groter was dan de wereld] redelijkerwijs doen.*	-	I.95
I.109	Et cur non penitus periit? *En waarom ging hij niet totaal ten onder?*	-	I.96
I.110	Quid ergo? *Dus wat gebeurde er?*	-	-
I.111	Quomodo est honor Dei poena hominis? *Hoe is Gods eer een straf voor de mens?*	-	-
I.112	Cum solvere vellet et non posset, cur Deus, cum misericors sit, non ei dimisit aut talem in gloria sumpsit? *Aangezien de mens wilde betalen maar dat niet kon, waarom heeft God, als Hij barmhartig is, hem niet laten gaan of hem zo opgenomen in zijn heerlijkheid?*	I.56	-
I.113	Ad quem finem ergo debuit devenire? *Tot welk einde moest hij dus geraken?*	-	-
I.114	Quare homo potuit redire post lapsum? *Waardoor kon de mens terugkeren na de val?*	-	-
I.115	Cur non misit angelum, ut eum redimeret? *Waarom zond Hij geen engel om de mens te verlossen?*	(I.59)	I.97
I.116	Quare non creavit alium hominem de terra et misit eum pro perdito? *Waarom heeft Hij geen ander mens uit de aarde geschapen en hem gezonden in de plaats van de verlorene?*	(I.59)	I.98
I.117	Cur non misit patriarcham vel prophetam? *Waarom zond Hij geen kerkvader of profeet?*	(I.59)	I.99

I.118	Evolve caetera. *Vertel verder.*	(I.59)	I.100
I.119	Benedictus sermo oris tui, qui de caelis mihi deduxit Filium Dei. Sed dic mihi cur Filius sit incarnatus, et non Pater nec Spiritus Sanctus. *Gezegend zij het woord uit uw mond, dat de Zoon van God uit de hemel naar mij toe leidt. Maar zeg mij waarom de Zoon vleesgeworden is, en niet de Vader noch de Heilige Geest.*	I.60	I.101
I.120	Cur voluit nasci de virgine? *Waarom wilde Hij geboren worden uit een maagd?*	I.61	I.102
I.120a	Cur de Maria, et non ab alia? *Waarom uit Maria en niet uit een ander?*	-	-
I.121	Quare non venit mox illo tempore ante diluvium vel post diluvium? *Waarom kwam Hij niet meteen in de tijd voor de zondvloed of na de zondvloed?*	I.62	-
I.122	Quare non venit tempore Legis? *Waarom kwam Hij niet in de tijd van de Wet?*	I.62	-
I.123	Cur non distulit usque circa finem mundi? *Waarom heeft Hij het niet uitgesteld tot aan het einde van de wereld?*	I.62	-
I.124	Quid fuit illud tempus? *Wat was die tijd?*	-	-
I.125	Quomodo potuit nasci sine peccato de massa peccactrice? *Hoe kon Hij zonder zonden geboren worden uit zondige massa?*	I.63, I.64	-
I.126	Qualiter genuit eum? *Hoe baarde zij Hem?*	I.64	I.103
I.127	Cur novem menses fuit clausus in utero? *Waarom is Hij negen maanden in haar baarmoeder opgesloten geweest?*	I.64	I.104
I.128	Qua hora natus est? *Hoe laat is Hij geboren?*	I.64	I.105
I.129	Cur in nocte? *Waarom 's nachts?*	I.65	I.106
I.130	Scivit aliquid infans? *Wist Hij iets als kind?*	I.66	I.107
I.131	Potuit ambulare vel loqui mox natus? *Kon Hij lopen of praten zodra Hij geboren was?*	I.66	I.108
I.132	Contigit aliquid miri, eo nascente? *Gebeurde er iets wonderbaarlijks toen Hij geboren werd?*	I.67	I.109
I.133	Quae fuerunt illa? *Welke [zeven wonderen] waren dat?*	I.67	I.110
I.134	Vellem horum mystica audire. *Ik wil de geheime dingen van deze [wonderen] horen.*	I.67	I.111
I.135	Omnia quae desiderat cor meum audio. Quare attraxit tres magos cum muneribus? *Ik hoor alles wat mijn hart begeert. Waarom heeft Hij drie wijzen met geschenken naar zich toe getrokken?*	I.68	I.112
I.136	Cur magis fugit in Aegyptum quam in aliam terram? *Waarom vluchtte Hij liever naar Egypte dan naar een ander land?*	I.69	I.113
I.137	Quare in triginta annis nec docuit nec signumfecit? *Waarom heeft Hij in dertig jaren niet onderwezen noch een teken gedaan?*	I.70	I.114

I.138	Cum in eo fuerit plenitudo divinitatis corporaliter et nihil posset ei gratiae accedere, cur baptizatus est? *Aangezien in Hem de goddelijke volheid lichamelijk was en er geen gratie meer bij Hem bij kon, waarom is Hij [dan toch] gedoopt?*	I.71	I.115
I.139	Quare in aqua baptizatus est? *Waarom is Hij in het water gedoopt?*	I.71	I.116
I.140	Cum scriptum sit de eo: 'Speciosus forma prae filiis hominum', erat corpore pulcher? *Aangezien over Hem geschreven is: 'Schone vorm boven mensenzonen [verheven]', was Hij dan schoon van lichaam?*	I.80	I.117
I.141	Erat passibilis vel mortalis? *Was Hij kwetsbaar of sterfelijk?*	(I.72)	I.118
I.142	Quare mortuus est? *Waarom is Hij gestorven?*	(I.72)	I.119
I.143	Exegit ab eo mortem Pater? *Heeft de Vader de dood van Hem geëist?*	(I.72)	I.120
I.144	Cur occiderunt eum judaei? *Waarom hebben de joden Hem gedood?*	(I.72)	I.121
I.145	Quis unquam pater unicum et bonum filium occidi permittit, si prohibere queat? *Welke vader zou ooit toestaan dat zijn enige en goede zoon gedood werd, als hij dat kon voorkomen?*	(I.72)	I.122
I.146	Quomodo apud Deum justum fuit, quod optimum pro impio dedit? *Hoe was het rechtvaardig bij God, dat Hij het beste gaf voor de goddeloze?*	(I.72)	I.123
I.147	Si Pater Filium tradidit, ut dicitur: 'Proprio Filio suo non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum' etsi Filius seipsum tradidit, ut dicitur: 'Qui tradidit semetipsum pro nobis', quid peccavit Judas, qui etiam tradidit eum? *Als de Vader de Zoon heeft uitgeleverd, zoals gezegd wordt: 'Hij heeft zijn eigen Zoon niet gespaard, maar Hem uitgeleverd voor ons allen', ja, als de Zoon zichzelf zelfs heeft uitgeleverd, zoals gezegd wordt: 'Die zichzelf heeft uitgeleverd voor ons', wat heeft Judas dan voor zonde begaan, die Hem ook heeft uitgeleverd?*	I.73	I.124
I.148	Quare voluit mori in ligno? *Waarom wilde Hij sterven aan het hout?*	I.74	I.125
I.149	Quare in cruce? *Waarom aan het kruis?*	I.74	I.126
I.149a	Quamobrem permisit sibi quinque vulnera infligi? *Waarom stond Hij toe dat Hem vijf wonden werden toegebracht?*	-	-
I.150	Valuit mors ejus ad exhaurienda omnium peccata? *Was zijn dood zoveel waard dat alle zonden werden weggenomen?*	-	I.127
I.151	Proba. *Bewijs dat.*	-	I.128
I.152	Nequaquam. *Geenszins [ik zou Christus niet doden als ik daarmee de wereld zou redden.]*	-	I.129
I.153	Quia vita ejus longe dignior videretur, quam infiniti mundi et tale piaculum viderer committere, quod innumeris mundis non possit expiari. *[Ik zou Christus niet doden om de wereld te redden] omdat zijn leven veel waardiger schijnt dan de oneindige werelden en ik zou een zonde lijken te begaan, die zo groot is dat hij niet kan worden goedgemaakt door ontelbare werelden.*	-	I.130
I.154	Quid dedit ei Pater pro hoc merito? *Wat heeft de Vader Hem gegeven*	(I.75)	I.131

	voor die verdienste?		
I.155	Non potuit ipse mercedem suae mortis dare cui vellet? *Kon Hij niet zelf de beloning van zijn dood geven aan wie Hij wilde?*	-	I.132
I.156	Quot horas fuit mortuus? *Hoeveel uren is Hij dood geweest?*	I.76	I.133
I.157	Quare? *Waarom [is Hij veertig uur dood geweest]?*	-	I.134
I.158	Qui cruxiferunt eum? *Wie hebben Hem gekruisigd?*	I.76	I.135
I.159	Cur jacuit in sepulcro duas noctes et unum diem? *Waarom heeft Hij twee nachten en een dag in het graf gelegen?*	I.78	I.136
I.160	Quo ivit anima ejus post mortem? *Waarheen is zijn ziel na de dood gegaan?*	I.76	I.137
I.161	Quando descendit ad infernum? *Wanneer is Hij ter helle nedergedaald?*	(I.76)	I.137
I.161a	An ita tamdiu fuit in inferno ac devastavit eum quamdiu ad judicium veniens actus nostros cujusque examinabit? *Is Hij zo lang in de hel geweest of heeft Hij die vernietigd zolang Hij, komend om te oordelen, onze en zijn daden zal beoordelen?*	-	-
I.162	Quare non statim post mortem resurrexit? *Waarom is Hij niet meteen na zijn dood opgestaan?*	I.77	I.138
I.163	Cur ergo tam cito surrexit? *Waarom dus is Hij zo snel opgestaan?*	-	I.139
I.164	Quare in prima die hebdomadae? *Waarom op de eerste dag van de week?*	I.79	I.140
I.165	Cur in tertia die passionis? *Waarom op de derde dag van zijn lijden?*	-	I.141
I.166	Ubi mansit illis quadraginta diebus? *Waar is Hij die veertig dagen gebleven?*	I.76	-
I.167	Qualem formam habuit post resurrectionem? *Welke vorm had Hij na zijn wederopstanding?*	I.80	I.142
I.168	Quali forma viderunt eum sui? *In welke vorm zagen de zijnen Hem voor zich?*	I.80	I.143
I.169	Apparuit vestitus? *Verscheen Hij gekleed?*	I.80	I.144
I.170	Quotiens apparuit? *Hoe vaak is Hij verschenen?*	I.81	I.145
I.171	Cur dicit evangelista: 'Apparuit primo Mariae Magdalenae'? *Waarom zegt het evangelie: 'Hij is het eerst aan Maria Magdalena verschenen'?*	I.82	I.146
I.172	Ascendit solus? *Is Hij alleen ten hemel gevaren?*	I.83	I.147
I.173	Qua forma ascendit? *In welke vorm is Hij ten hemel gevaren?*	I.83	I.148
I.174	Quare non statim ascendit cum surrexit? *Waarom is Hij niet meteen ten hemel gevaren toen Hij was opgestaan?*	I.84	I.149
I.175	Quid est Christum in dextera Patris sedere? *Wat betekent het dat*	I.85	I.150

	Christus aan de rechterhand des Vaders gezeten is?		
I.176	Qualiter 'interpellat pro nobis' Patrem? *Hoe 'pleit Hij voor ons' bij de Vader?*	I.86	I.150
I.177	Cur non misit mox Spiritum Sanctum, sed post decem dies? *Waarom zond Hij niet meteen de Heilige Geest, maar pas na tien dagen?*	-	I.151
I.178	Habet Christus nunc plenum gaudium? *Heeft Christus nu volkomen blijdschap?*	I.87, (I.88)	I.152
I.179	Quomodo est Ecclesia ejus corpus et electi membra? *Hoe is de Kerk zijn lichaam en de uitverkorenen zijn ledematen?*	I.89	I.153
I.180	Quare corpus ejus de pane et sanguis de vino conficitur? *Waarom wordt zijn lichaam gemaakt uit brood en zijn bloed uit wijn?*	I.90	I.154
I.181	Cum species panis et vini videatur, quomodo caro et sanguis praedicatur? *Aangezien de gedaante van brood en wijn gezien wordt, hoe predikt men dat zij vlees en bloed zijn?*	-	I.155
I.182	Quae salus est in hoc? *Welke zaligheid is daarin?*	I.91	I.156
I.183	Habent plus sanctitatis qui plus accipiunt? *Hebben zij die meer [van de hostie] ontvangen, meer van het heilige?*	-	I.157
I.184	Quam mercedem habent qui hoc digne tractant? *Welke beloning hebben zij die dat waardig behandelen?*	I.92	I.158
I.185	Quid de his sentis qui hoc indigne et contra canonum instituta agunt? *Wat vindt u van hen die dat onwaardig behandelen en die tegen de instellingen van de bijbelboeken ingaan?*	I.92	I.159
I.186	Proba. *Bewijs dat [dat degenen die in zonde leven, verraders en kruisigers van de Heer zijn]*.	-	I.160
I.187	Dei causa solius et suae salutis atque totius Ecclesiae. *[Priesters moeten de mis vieren] alleen vanwege God en hun eigen heil en het heil van de hele Kerk.*	-	I.160
I.188	Potest populus ex eis culpam trahere? *Kan het volk van [onwaardige priesters] schuld krijgen?*	I.93	-
I.189	Quid si inscii eis communicaverunt? *Wat als zij onwetend met hen omgaan?*	I.93	-
I.190	Conficiunt corpus Domini tales? *Vormen zulke mensen [= onwaardige priesters] het lichaam des Heren?*	I.93	I.161
I.191	Cum ergo bonum sit quod per eos conficitur et accipientibus non ab eis, sed a Christo detur, cur bonum percipienti in perniciem vertitur? *Aangezien het dus goed is dat [zijn lichaam] door hen [bij de eucharistie] gevormd wordt en het aan degenen die het ontvangen niet door hen, maar door Christus wordt gegeven, waarom wordt het goede voor degene die het tot zich neemt naar de ondergang gekeerd?*	-	-
I.192	Proba. *Bewijs [dat ook het goede schadelijk is als het aangenomen wordt tegen Gods gebod in]*.	-	-
I.193	Si quis est positus in mortis periculo, num muniendus est ab his	-	-

	viatico? *Als iemand in levensgevaar verkeert, mag hij dan niet door hen met een hostie beschermd worden?*		
I.194	Possunt Deum placare pro populo? *Kunnen zij God verzoenen voor het volk?*	-	-
I.195	Sumunt hi corpus Domini? *Nemen zij het lichaam des Heren tot zich?*	-	-
I.196	Nonne Judas idem accepit quod Petrus? *Heeft Judas niet hetzelfde ontvangen als wat Petrus heeft ontvangen?*	-	-
I.197	Est eis obediendum? *Moet men [slechte priesters] gehoorzamen?*	-	I.162
I.198	Possunt solvere vel ligare? *Kunnen [slechte priesters] ontslaan of binden?*	-	I.163
I.199	Non potest homo sua propter eos derelinquere? *De mens kan zijn bezittingen toch niet vanwege hen achterlaten?*	-	-
I.200	Qualiter fit consensus ad illorum actus? *Hoe gebeurt de instemming met hun daden?*	-	-
I.200a	Quid de pastoribus his consentientibus? *Wat zegt u van de pastores die met hen instemmen?*	-	-
I.200b	Sunt ordinandi filii sacerdotum? *Mogen de zonen van priesters gewijd worden?*	-	-
I.200c	Proba. *Bewijs [dat het vergif van de vaders op de zonen is overgegaan]*.	-	-
I.200d	Quid est lignum scientiae boni? *Wat is de boom van de kennis van het goede?*	-	-
I.200e	Quod lignum mali? *Wat is de boom [van de kennis] van het kwade?*	-	-
I.200f	Dic, quaesco, horum reproborum sacerdotum et infidelium quis erit finis vel cruciatus eorum? *Zeg me, vraag ik u, wat het einde of de foltering zal zijn van die onwaardige en ongelovige priesters.*	-	-
I.201	Debent malis verba Dei dici? *Moeten de woorden van God aan de slechten verteld worden?*	-	-
I.202	Debent tolerari, cum Christus toleravit Judam? *Moeten zij verdragen worden, sedert Christus Judas verdroeg?*	-	I.164
I.203	Segregatum ab omni malo collocet te Deus, bone magister, in caelesti gremio. *Moge God u gescheiden van al het kwaad plaatsen in de hemelse schoot, goede meester.*	-	-
	Liber secundus		
II.1	Anima mea exsultat in Domino, quod, deterso ignorantiae nubilo, tanto per te illustratus sum scientiae radio. Quaeso itaque, decus Ecclesiae, ut liceat mihi adhuc aliqua inquirere. *Mijn ziel verblijdt zich in de Heer, omdat, nu de wolk der onwetendheid weggeveegd is, ik zo verlicht ben door u met de straal van kennis. Ik vraag u dus, sieraad van de Kerk, dat u me toestaat om nog enkele dingen te vragen.*	-	II.1

II.2	Dicitur malum nihil esse et, si nihil est, valde mirum videtur cur Deus angelos vel homines damnet, cum nihil faciant. Si autem aliquid est, videtur a Deo esse, cum omnia sint ex ipso, et sequitur quod Deus sit auctor mali et injuste eos qui hoc faciunt damnet. *Men zegt dat het kwaad niets is en als het niets is, schijnt het zeer wonderbaarlijk dat God engelen of mensen verdoemen zou, wanneer zij niets doen. Wanneer het echter iets is, schijnt het van God afkomstig te zijn, aangezien alles van Hem afkomstig is, en daaruit volgt dat God de maker is van het kwaad en ten onrechte hen verdoemt die dat doen.*	II.1	-
II.3	Quis est auctor peccati? *Wie is de maker van de zonde?*	-	-
II.4	Est grave peccare? *Is het erg om te zondigen?*	II.2	-
II.5	Quid dicis? Homicidium et adulterium non est malum? *Wat zegt u? Moord en overspel, is dat niet het kwaad?*	II.3	-
II.6	Cum scriptum sit: 'Nihil odisti eorum quae fecisti', quomodo dicitur Deus bonos amare, malos odio habere? *Aangezien geschreven is: 'U hebt niets gehaat van de dingen die U gemaakt hebt', hoe kan men dan zeggen dat God de goeden liefheeft en de slechten haat?*	II.4	-
II.7	Quid est liberum arbitrium? *Wat is de vrije wil?*	II.5	II.2
II.8	Quid dicis de his qui saeculum relinquunt, religionis habitum sumunt, transacto aliquo tempore rejiciunt et pejores quam prius fuerint fiunt? Quidam vero aliqua bona incipiunt, postea deserunt, ad iniquitatem redeunt. *Wat zegt u van hen die het wereldlijke bestaan achterlaten, het habijt aantrekken, het na een bepaalde tijd afwerpen en erger zijn dan zij voorheen waren? Sommigen beginnen wel aan goede dingen, laten die later in de steek en keren terug tot de zonde.*	-	-
II.9	Quomodo servit diabolus Deo? *Hoe dient de duivel God?*	II.6	-
II.10	Qualiter serviunt membra ejus electis? *Hoe dienen zijn ledematen de uitverkorenen?*	-	(II.3)
II.10a	Quid dicis de presbyteris qui ecclesias lucri gratia dimittunt et alias accipiunt? *Wat zegt u van de priesters die hun kerken in de steek laten vanwege winstbejag en andere kerken aannemen?*	-	-
II.11	Cur mali hic divitiis affluunt, potentia florent, sanitate vigent; econtra boni inopia tabescunt, a malis injuste opprimuntur, debilitate marcescunt? *Waarom zijn die kwaden overvloedig in rijkdommen, floreren zij in macht, zijn zij sterk in gezondheid; terwijl daarentegen de goeden machteloos te gronde gaan, onrechtvaardig onderdrukt worden door de slechten, verwelken door de verzwakking?*	II.7	II.3
II.12	Cur econtra quidam boni hic divitiis redundant, potentia sublimantur, valetudine roborantur; mali autem penuria, oppressione, infirmitate laborant? *Waarom hebben bepaalde goeden dan wél een overvloed aan die rijkdommen, worden door macht verheven, gesterkt door hun gezondheid; [terwijl bepaalde] slechten echter zwoegen door gebrek, onderdrukking en zwakheid?*	(II.7), II.9	II.4
II.12*b*	Quot modis homini accidit infirmitas corporis et molestia? *Op hoeveel manieren wordt de mens ziek van lichaam en zwak?*	-	II.5
II.13	Quare quidam mali diu vivunt, quidam vero boni citius moriuntur et econtra aliqui boni diuturnam vitam ducunt, mali vero celerius	II.39	II.6

	obeunt? *Waarom leven bepaalde slechten lang, terwijl bepaalde goeden sneller sterven en leiden daarentegen andere goeden een lang leven terwijl [sommige] slechten sneller verloren gaan?*		
II.14	Sunt felices qui adversis non tanguntur? *Zijn zij die niet door tegenslagen worden geraakt, gelukkig?*	(II.8, II.10, II.11)	II.7
II.15	Pro Dei amore fac me hoc celerius videre? *Voor de liefde van God, doe me dat sneller zien [dat de verdoemden nooit macht zullen hebben al zijn ze koning en de uitverkorenen macht hebben ook al zijn ze in een kerker opgesloten]*.	-	II.8
II.16	In Dei nomine quid loqueris? Nonne mali hic conviviis deliciantur, decore et commixtione mulierum jocundantur, pretiosa veste gloriantur, pecunia et magnificis aedificiis exaltantur; econtra hic boni carceribus includuntur, verberibus tunduntur, fame et siti et aliis cruciatibus affliguntur? *In Godsnaam, wat zegt u daar? Worden de slechten hier soms niet verwend met maaltijden, schertsen zij niet met de schoonheid en de omgang van vrouwen, pralen zij niet met hun dure kleding, verheffen zij zich niet met hun geld en schitterende gebouwen, terwijl daarentegen de goeden hier in kerkers opgesloten worden, geslagen worden met zwepen, neergeworpen worden door honger en dorst en andere kwellingen?*	II.12	II.9
II.17	Unde sunt dignitates? *Vanwaar zijn de waardigheden?*	-	II.10
II.18	Quam sententiam profers de his qui eas emunt vel vendunt? *Welk oordeel spreekt u uit over hen die [deze waardigheden] kopen of verkopen?*	-	-
II.19	Habent prelati majus meritum apud Deum? *Hebben prelaten meer loon bij God?*	II.13	II.11
II.20	Cum electi non sint de mundo, cur cum reprobis patiuntur adversa mundi? *Aangezien de uitverkorenen niet van de wereld zijn, waarom ondergaan zij dan de tegenslagen der wereld samen met de slechten?*	-	-
II.21	Cum Deus sit omnipotens, ut dicitur: 'Omnia quaecumque voluit fecit' et iterum: 'Subest tibi posse omne quod volueris', cur dicitur de eo quod quaedam non possit, id est mentiri et praeteritum non facere quin sit praeteritum? *Aangezien God almachtig is, zoals men zegt: 'Alles wat Hij maar wilde heeft Hij gemaakt', en voorts: 'Het is in uw macht om alles te kunnen wat U wilt', waarom zegt men over Hem dat Hij bepaalde dingen niet kan, namelijk liegen en maken dat wat gebeurd is, niet gebeurd is?*	-	II.12
II.22	Quid est providentia Dei? *Wat is de goddelijke voorzienigheid?*	II.38	-
II.23	Si Deus cuncta futura praescivit et ea ita ventura per prophetas praedixit et non possit in sua providentia falli et caelum et terra prius transient quam verba Dei possint immutari, videtur quod ex necessitate cuncta evenerint quae unquam contigerunt vel adhuc ventura sunt. *Als God alle toekomstige dingen van tevoren heeft geweten en de dingen die zullen komen door profeten voorspeld heeft en zich niet zou kunnen vergissen in zijn voorzienigheid, en hemel en aarde eerder vergaan dan dat de woorden van God kunnen veranderen, [dan] schijnt het dat alle dingen noodzakelijk gebeuren die ooit zijn gebeurd of nog moeten komen.*	II.38	-
II.24	Accidit aliquid casu? *Gebeurt er iets door toeval?*	II.41	-

II.25	Quomodo tunc aliquae ecclesiae vel aedificia etiam bonorum, fortuitu, igne invadente, quasi casu concremantur? *Hoe komt het dat sommige kerken of zelfs gebouwen van goede mensen, toevallig als het ware per ongeluk verbranden als er brand uitbreekt?*	II.42	-
II.26	Cum mors et aegritudo sint poenae peccati, cur haec pecora patiuntur, cum per discretionem peccare nesciant? *Aangezien dood en ziekte straffen zijn voor de zonde, waarom lijdt dan ook het vee, dat niet weet te onderscheiden dat het zondigt?*	-	-
II.27	Hoc potest esse de domesticis. Quid dicis de agrestibus? *Dat kan het geval zijn bij de huisdieren. Wat zegt u over de wilde dieren?*	II.40	-
II.28	Quid est praedestinatio Dei? *Wat is Gods voorbeschikking?*	(II.37)	-
II.28a	Quomodo possunt dignosci? *Hoe kunnen zij [= degenen die gered zullen zijn tegenover degenen die verdoemd zullen zijn] onderscheiden worden?*	-	-
II.29	Si nullus potest salvari nisi praedestinati, ad quid alii creati sunt vel in quo sunt rei qui pereunt? *Als niemand kan worden verlost tenzij ze daartoe zijn voorbestemd, waartoe zijn de anderen dan geschapen ofwel waaraan zijn degenen die ten gronde gaan schuldig?*	(II.37)	-
II.30	Quare permittit Deus electos peccare? *Waarom staat God het toe dat de uitverkorenen zondigen?*	-	-
II.31	Salvantur praedestinati, si non laborant? *Worden de voorbestemden verlost als zij zich niet inspannen?*	(II.37)	-
II.32	Sicut illi videntur rei qui multa de Deo audierunt et obsequi noluerunt, ita videntur innoxii qui nunquam aliquid de Deo audierunt et ideo non fecerunt. *Zoals zij schuldig schijnen die veel over God gehoord hebben en niet hebben willen gehoorzamen, zo schijnen zij onschuldig die nooit iets over God hebben gehoord en het daarom niet hebben gedaan.*	-	-
II.33	Possunt excusari qui Deum ignorant et bona et ideo faciunt mala? *Kunnen zij vrijgepleit worden die God en het goede niet kennen en daarom het slechte doen?*	II.14	-
II.33a	Quid est originale peccatum? *Wat is de erfzonde?*	-	-
II.33b	Planius edicito. *Leg dat duidelijker uit.*	-	-
II.33c	Cum omne peccatum sola voluntate perpetretur, non video quomodo juste infanti recens animato vel nato peccatum imputetur, praesertim cum nullam voluntatem peccandi habeat nullamque justitiam facere vel intelligere praevaleat? *Aangezien elke zonde alleen begaan wordt door de wil, zie ik niet hoe het rechtvaardig is dat een kind dat net bezield ofwel geboren is de zonde aangerekend krijgt, temeer daar het geen enkele wil om te zondigen heeft en niet de kracht heeft om een rechtvaardigheid te doen of te begrijpen.*	-	-
II.33d	Cum scriptum sit: 'Filius iniquitatem non portabit patris', et item: 'Unusquisque onus suum portabit', quomodo juste ab infante exigitur quod a parente delinquitur? *Aangezien geschreven is: 'Een zoon zal de ongerechtigheid van zijn vader niet dragen' en ook: 'Ieder zal zijn eigen last dragen', hoe kan dan rechtvaardig van een kind gevorderd*	-	-

worden wat door zijn ouder misdaan is?

II.33e	Nihil magis cupio audire. *Niets wil ik liever horen [dan deze verhandeling over de zonde]*.	-	-
II.33f	Cum caro tantum ab Adam assumatur, anima autem a Deo tribuatur, mirum est quomodo juste ab anima exigatur quod per carnem contrahitur. *Aangezien alleen het vlees van Adam wordt genomen maar de ziel door God wordt toebedeeld, is het wonderbaarlijk hoe het rechtvaardig is dat van de ziel gevorderd wordt wat het vlees zich op de hals heeft gehaald.*	-	-
II.33g	Quomodo in iniquitate concipitur? *Hoe wordt [de mens] in zonde verwekt?*	-	-
II.33h	Adhuc scrupulus animum meum tenet, cui fortiter inhaeret. *Nog steeds houdt een bezorgdheid mijn ziel vast, waar zij stevig aan blijft hangen.*	-	-
II.33i	Cum caro insensibilis sit ac per se nihil facere possit, nulla ratione video qualiter adversus spiritum concupiscere dicatur et eum ad consensum sui attrahere adstruatur. *Aangezien het vlees ongevoelig is en zelf niets kan doen, zie ik helemaal niet in hoe men kan zeggen dat [het vlees] tegen de geest in begeert en hoe wordt onderbouwd dat het de geest overhaalt om [met het vlees] in te stemmen.*	-	-
II.33j	Quomodo potest spiritus ab anima superari? *Hoe kan de geest overheerst worden door de ziel?*	-	-
II.33k	Quid igitur faciant? *Wat doen zij dus?*	-	-
II.33l	Habet incrementum anima? *Groeit de ziel?*	-	-
II.33m	Qualiter nascuntur quidam fatui, cum animae rationales sint? *Hoe kan het dat er dwazen geboren worden, aangezien zielen verstandig zijn?*	-	-
II.34	Sunt animae ab initio creatae aut creantur quotidie? *Zijn de zielen vanaf het begin geschapen of worden zij dagelijks geschapen?*	II.15	-
II.35	Cum Deus summe bonus et summe sanctus nonnisi bonas et sanctas animas creet et ipsae propter obedientiam ejus corpora intrent, omni admiratione et omni stupore est mirandum cur eant in infernum, si illud corpusculum mox fuerit mortuum. *Aangezien God die het toppunt van goedheid en heiligheid is, niets heeft geschapen behalve goede en heilige zielen, en die wegens gehoorzaamheid aan Hem lichamen ingaan, is het verbazend, met alle mogelijke verbazing en verbijstering, waarom zij naar de hel gaan als het lichaampje al snel zal zijn gestorven.*	II.16	-
II.36	Sciunt aliquid animae in corporibus infantium? *Weten de zielen iets in de lichamen van kinderen?*	II.17	-
II.37	Cur vocas corpus immundum de christiano homine natum? *Waarom noemt u het lichaam, geboren uit een christelijk mens, onrein?*	II.18	-
II.38	Cum homo totus in baptismate emundetur et conjugium bonum praedicetur, quomodo ejus semen immundum dicitur? *Aangezien de gehele mens wordt gereinigd in de doop en verkondigd wordt dat het huwelijk goed is, hoe kan zijn zaad dan onrein genoemd worden?*	II.18	-
II.39	Cum illa commixtio nequeat fieri absque delectatione carnali et ille	II.19	-

	infans non possit repugnare parentibus, ut puta adhuc informatus, quomodo est ipse immundus aut culpae vel poenae obnoxius? *Aangezien die vermenging niet kan plaatsvinden zonder vleselijke bekoring en het kind zich niet tegen zijn ouders kan verzetten, bijvoorbeeld omdat het nog ongevormd is, hoe kan het dan zelf onrein of onderworpen zijn aan schuld of straf?*		
II.40	Si omnes in Adam mortui, quomodo nascuntur vivi? *Als allen in Adam gestorven zijn, hoe kunnen zij dan levend geboren worden?*	(II.19)	-
II.41	Si peccata relaxantur in baptismo, cur baptizantur qui de eis nascuntur? *Als de zonden worden verlicht in de doop, waarom worden zij die uit hen geboren worden, gedoopt?*	(II.19)	-
II.41a	Si praegnans mulier baptizatur, prodest infanti illa baptizatio, si in ea moriatur? *Als een zwangere vrouw gedoopt wordt, baat die doop het kind als het in haar sterft?*	-	-
II.42	Cur non permittit Deus quosdam nasci ut baptizentur aut natos prius morte subtrahit quam regenerentur? *Waarom staat God het niet toe dat sommigen geboren worden opdat zij gedoopt worden of onttrekt hij geborenen eerder aan de dood dan dat zij wedergeboren worden?*	II.20	-
II.43	Quam poenam habent parvuli? *Welke straf hebben de kleine kinderen?*	II.20	-
II.44	Nocet aliquid infantibus quod de illicito conjugio, scilicet de adulterio vel cognatis vel monachis vel monialibus nascuntur? *Schaadt het kinderen iets dat zij worden geboren uit een onwettige verbintenis, namelijk uit overspel of uit een bloedverbintenis of [als kinderen van] monniken of nonnen?*	II.21	-
II.45	Nocent peccata parentum filiis vel filiorum parentibus? *Schaden de zonden van de ouders de kinderen of die van de kinderen de ouders?*	II.22	-
II.46	Est grave peccatum ducere cognatam? *Is het een zware zonde om een bloedverwante te huwen?*	II.23	-
II.47	Quomodo hoc probas? *Hoe bewijst u dat [dat het volgens de natuur geen zonde is maar wel volgens de Kerk]?*	II.23	-
II.48	Quare tunc olim sancti patres suas duxerunt consanguineas? *Waarom huwden voorheen de heilige vaderen hun bloedverwanten?*	II.24	-
II.49	Quomodo probas non esse peccatum cognatam ducere? *Hoe bewijst u dat het geen zonde is om een bloedverwante te huwen?*	II.24	-
II.50	Licet. *Het is toegestaan [als twee broers met twee zussen trouwen]*.	II.24	-
II.51	Non possum intellegere quomodo sit illicitum commatres vel filiolas ducere. *Ik kan niet begrijpen hoe het onwettig is om peetmoeders of peetdochters te huwen.*	II.25	-
II.51a	Propter quod sacramentum? *Volgens welk sacrament [is het verboden om met twee zusters te trouwen]?*	-	-
II.51b	Quid de commatribus? *Wat vindt u van [trouwen met] peetmoeders?*	-	-
II.51c	Licet plus quam unam uxorem ducere? *Mag men met meer dan één vrouw trouwen?*	-	-

II.52	Anima mea, gratulare, quia omnia quae desiderasti contigit te audire. Eia nunc, nobilis doctor, pocula Spiritus Sancti tibi abunde infusa conservis largiter eructa et, qui mihi jam de praelatis dixisti, de reliquis Ecclesiae ministris quid sentias insinua. *Mijn ziel, verheug je, want je hebt alles gehoord wat je wilde. Welnu, edele leermeester, openbaar royaal voor uw mededienaars de bekers van de Heilige Geest die voor u overvloedig zijn gevuld; en u, die mij heeft verteld van de prelaten, maak bekend wat u vindt van de overige dienaren van de Kerk.*	II.26	-
II.53	Quid dicis de mundi contemptoribus, scilicet monachis vel aliis habitu religiosis? *Wat zegt u van degenen die de wereld versmaden, namelijk de monniken ofwel de andere geprofeste religieuzen?*	II.27	II.13
II.54	Quid sentis de militibus? *Wat vindt u van de ridders?*	II.28	II.14
II.55	Quam spem habent mercatores? *Welke hoop hebben de kooplieden?*	II.29	II.15
II.56	Nonne sacra loca frequenter visitant, libenter Deo sacrificant, eleemosynas multas dant? *Bezoeken [de kooplieden] de heilige plaatsen dan niet frequent, offeren zij niet vrijelijk aan God, geven zij niet veel aalmoezen?*	II.29	II.16
II.57	Quid varii artifices? *Hoe staat het met de diverse werklieden?*	II.30	II.17
II.58	Habent spem joculatores? *Hebben de speellieden hoop?*	-	II.18
II.59	Quid dicis de publice poenitentibus? *Wat zegt u van degenen die openlijke penitentie doen?*	II.31, II.32	-
II.60	Quid de fatuis? *Wat [zegt u] van de zwakzinnigen?*	II.33	II.19
II.61	Quid de agricolis? *Wat van de boeren?*	II.35	II.20
II.62	Quid de parvulis? *Wat van de kleine kinderen?*	II.34	II.21
II.63	Ut videtur, pauci sunt qui salvantur. *Het lijkt erop dat er weinig zijn die worden gered.*	-	II.21
II.64	Cum scriptum sit: 'Christus pro impiis mortuus est' et 'gratia Dei pro omnibus gustavit mortem', profuit mors ejus impiis? *Aangezien geschreven is: 'Christus is voor de goddelozen gestorven' en: 'Hij heeft door Gods genade voor allen de dood gesmaakt', baat zijn dood dan de ongelovigen?*	II.36	-
II.65	Cum Christus sit ipsa misericordia 'et miserationes ejus super omnia opera ejus', qui venit vocare non justos, sed peccatores, cur non est misertus eorum? *Aangezien Christus het mededogen zelve is 'en zijn barmhartigheid over al zijn werken' is, die komt om niet te roepen de rechtvaardigen, maar de zondaars, waarom heeft Hij zich dan niet erbarmd over hen?*	II.43	II.22
II.66	Possunt aliquibus signis internosci boni et mali? *Kunnen de goeden en de kwaden van elkaar onderscheiden worden door enige tekenen?*	II.44	-
II.67	Si in morte Christi peccata sunt remissa, cur baptizamur? *Als in Christus' dood alle zonden zijn weggenomen, waarom worden we dan gedoopt?*	-	-
II.68	Quot modis relaxantur peccata? *Op hoeveel manieren worden de*	II.45	II.23

	zonden verlicht?		
II.69	Quibus? *Welke [zeven manieren]?*	II.45	II.23
II.70	Quid valet confessio? *Wat is de waarde van de biecht?*	-	II.24
II.71	Est etiam judicium? *Is er ook een oordeel?*	II.46, II.47	II.25
II.72	Valet poenitentia vel eleemosynae, si non deseruntur peccata? *Is penitentie of aalmoezen iets waard, als de zonden niet achterwege worden gelaten?*	II.48	II.26
II.73	Proderunt benefacta malis? *Zullen weldaden de slechten baten?*	II.50	II.27
II.74	Cur concessit Deus judaeis legalia sacrificia, cum non auferrent peccata? *Waarom heeft God de joden wettige offers toegestaan, aangezien die de zonden niet wegnemen?*	-	II.28
II.75	Cum homines non colerent nisi unum Deum ab initio, unde coepit idolorum culturae superstitio? *Aangezien de mensen vanaf het begin slechts één God aanbaden, waar kwam dan het bijgeloof van de aanbidding van afgoden vandaan?*	II.52	II.29
II.76	Ubi fuit Babel? *Waar was Babel?*	II.53	II.30
II.76a	Sunt altaria auro vel gemmis praeparanda? *Moeten altaars met goud of edelstenen uitgerust worden?*	-	-
II.76b	Quibus maxime propitiatur nobis Deus? *Waardoor wordt God het meest met ons verzoend?*	-	-
II.77	Prodest Hierosolymam petere aut alia sacra loca invisere? *Baat het Jeruzalem te bezoeken of andere heilige plaatsen op te zoeken?*	II.51	II.31
II.78	Cur Deus non concessit homini ut sumpto cibo saltem per septimanam posset carere illo? *Waarom heeft God het de mens niet toegestaan dat hij als hij voedsel heeft gegeten, ten minste zeven dagen zonder kan?*	II.54	II.32
II.79	Est homini terminus vitae praestitutus et si potest hunc excedere vivendo vel praevenire moriendo? *Is het levenseinde voor de mens van tevoren bepaald en zo ja, kan hij daar overheen gaan door [langer] te leven of dat voorkomen door [eerder] te sterven?*	II.55	II.33
II.80	Proba. *Bewijs [dat de mens zijn levensduur door eigen schuld kan verkorten]*.	-	II.34
II.81	Peccat judex, si reos punit? *Zondigt de rechter als hij de schuldigen straft?*	II.56	II.35
II.82	Peccant ministri qui a judicibus jussi damnatis mortis supplicium inferunt? *Zondigen de beulen die op bevel van de rechters de doodstraf voltrekken bij de veroordeelden?*	II.57	II.36
II.83	Qui in criminibus fuerint deprehensi et a judicibus ad equuleum vel ad aliud supplicium damnati et in ipso mortis articulo poenituerint, est spes aliqua de illis? *Zij die op heterdaad betrapt zullen zijn en door de rechters veroordeeld tot de pijnbank of een andere doodstraf en in het moment van hun dood spijt betuigen, is er voor hen enige hoop?*	II.58	II.37
II.84	Quae causa est quod pueri melius quaeque possunt discere senes? *Hoe*	II.59	II.38

	komt het dat kinderen beter kunnen leren dan ouderen?		
II.85	Quo venit arca testamenti? *Waar is de ark des verbonds terechtgekomen?*	-	II.39
II.85a	Cur non possunt justi signa facere hoc tempore sicut olim fecerunt? *Waarom kunnen de rechtvaardigen in deze tijd geen tekenen verrichten zoals ze dat voorheen deden?*	-	-
II.86	Intellexerunt prophetae quae scripserunt? *Begrepen de profeten wat zij schreven?*	II.60	II.40
II.87	Quare tunc ita obscure et non manifeste sua scripta ediderunt? *Waarom hebben ze hun geschriften dan zo duister en niet duidelijk voor de dag gebracht?*	II.60	II.41
II.87a	Cum Septuaginta Hebraei fuerint, cur aliter transtulerunt quam prophetae scripserunt? *Aangezien de zeventig [bijbelvertalers][1] Hebreeën waren, waarom hebben zij dan anders vertaald dan de profeten het hebben opgeschreven?*	-	-
II.88	Habent homines custodes angelos? *Hebben mensen beschermengelen?*	II.61	II.42
II.89	Cum Deus omnia sciat et sancti angeli in eo cuncta cernant, quid potest eis referri quod nesciant? *Aangezien God alles weet en de heilige engelen in Hem alles zien, wat kan hun [dan nog] verteld worden dat zij [nog] niet weten?*	II.62	II.43
II.90	Sunt jugiter angeli in terra cum his quos custodiunt? *Zijn de engelen altijd op aarde met degenen die zij bewaken?*	II.63	II.44
II.91	Qualiter apparent hominibus? *Hoe verschijnen zij aan de mensen?*	-	II.45
II.92	Sunt daemones hominibus insidiantes? *Zijn er duivels die de mensen belagen?*	II.64	II.46
II.93	Possunt obsidere quos volunt? *Kunnen zij belagen wie zij willen?*	II.65	II.47
II.94	Quid valet olei unctio infirmis? *Wat baat de zalving van olie voor de zieken?*	II.66	II.48
II.95	Prodest poenitentia in extremis? *Is penitentie aan het eind van het leven zinvol?*	II.67	II.49
II.96	Unde dicitur mors? *Waarom wordt het 'dood' genoemd?*	II.68	II.50
II.97	Cum peccata in baptismate dimittantur et cum mors sit poena peccati, cur permittitur post baptisma electis dominari? *Aangezien de zonden worden afgenomen in de doop en de dood een straf is voor de zonde, waarom is het [de dood] dan toegestaan om na de doop [nog] te heersen over de uitverkorenen?*	II.69	II.51
II.98	Dimittuntur reprobis peccata in baptismate? *Worden de zonden van de verdoemden afgenomen in de doop?*	II.71	-
II.99	Cur permittit eos ad baptisma vel ad alia sacramenta accedere, cum sciat eos ab his deficere? *Waarom staat Hij het hun toe tot de doop of*	-	-

[1] Met 'Septuagint' wordt gewoonlijk de Grieks-Aramese vertaling van het Oude Testament bedoeld. Uit de context en het (hier niet geciteerde) antwoord blijkt dat Honorius duidt op de vervaardigers van die vertaling.

	tot de andere sacramenten te komen, aangezien Hij weet dat zij zich daarvan zullen losmaken?		
II.100	Quae est 'blasphemia Spiritus Sancti, quae non remittitur neque in hoc saeculo neque in futuro'? *Welke is 'de blasfemie van de Heilige Geest, die niet wordt vergeven noch in deze wereld noch in de volgende'?*	-	II.52
II.101	Nocet bonis si occidantur vel subita morte rapiantur? *Schaadt het de goeden als zij worden doodgeslagen of door een plotselinge dood worden weggerukt?*	II.72	II.53
II.102	Prodest malis si diu decumbant in lectis, antequam moriantur? *Baat het de slechten als zij lange tijd ziek in bed liggen voordat zij sterven?*	II.73	II.54
II.103	Obest justis aliquid si in cimiterio ecclesiae non sepeliantur? *Schaadt het de rechtvaardigen iets als zij niet begraven worden op het kerkhof van een kerk?*	II.75	II.55
II.104	Confert eis aliquid quod in sacris locis tumulantur? *Baat het hun iets dat ze ter aarde worden besteld op gewijde plaatsen?*	II.76	II.56
II.105	Prodest malis si in sacro loco sepeliantur? *Baat het de slechten als zij begraven worden op een gewijde plaats?*	II.76	II.57
II.106	Longe te faciat Deus, bone doctor, a malis et civibus aethereis societ te Christus in astris. *Moge God u ver van de slechte mensen houden, goede leraar, en moge Christus u tot metgezel maken van de hemelburgers in de sterren.*	-	III.1
	Liber tertius		
III.1	Jam innumeris hydrae capitibus praecisis, aliis atque renascentibus pro eis, eia, lux Ecclesiae, arripe gladium tuae nobilis linguae et silvam quaestionum in qua erro succide, ut liceat mihi errabundo per te ad campum scientiae exire, et qualiter circa morientes agatur evolve. *Nu al talloze koppen van de slang zijn afgesneden en er steeds andere voor in de plaats komen, welnu, licht der Kerk, grijp het zwaard van uw edele tong en hak het woud van vragen weg waarin ik ronddwaal, opdat ik door u aan het dwalen kan ontkomen naar het veld van wijsheid, en ontvouw wat er gebeurt met de stervenden.*	III.1	III.1
III.2	Est hic paradisus locus corporeus vel ubi? *Is dat paradijs een concrete plaats en waar is het?*	-	-
III.3	Perducuntur illuc omnes animae justorum? *Worden alle zielen der rechtvaardigen daarnaartoe gebracht?*	-	III.2
III.4	Qui sunt perfecti? *Wie zijn de volmaakten?*	III.3	III.3
III.5	Qui sunt justi? *Wie zijn de rechtvaardigen?*	III.3	III.3
III.6	Quid potest esse per quod hi liberentur? *Wat kan het zijn waardoor zij worden bevrijd?*	III.3	III.4
III.7	Cur magis aguntur hi dies? *Waarom worden die dagen vermeerderd?*	III.4	-
III.8	Quid est purgatorius ignis? *Wat is het vagevuur?*	III.5	III.5
III.9	Quali forma sunt ibi positi? *In welke vorm zijn zij daar geplaatst?*	-	-

III.10	Cum corpus sit insensibile et per se nihil possit operari nisi quod anima per illud operatur quasi per instrumentum, qua ratione damnatur? *Aangezien het lichaam gevoelloos is en zelf niets kan doen behalve datgene wat de ziel door het [lichaam] doet als door een stuk gereedschap, om welke reden wordt het dan verdoemd?*	III.6	-
III.11	Quot animae perveniunt ad caelum? *Hoeveel zielen komen er in de hemel?*	III.7	III.6
III.12	Satisfecisti mihi de his. Nunc dic qualiter agatur circa malorum exitum. *U heeft mij hierover voldaan. Nu zeg hoe het gaat met het einde van de slechten.*	-	III.7
III.13	Quid est infernus vel ubi? *Wat is de hel en waar is ze?*	III.8	III.8
III.14	Quae? *Welke [negen straffen zijn er in de hel]?*	III.8	III.9
III.15	Quare tot miserias patiuntur? *Waarom lijden zij zoveel ellende?*	III.9	III.10
III.16	Qualiter sunt ibi positi? *Hoe zijn ze daar [in de hel] geplaatst?*	-	III.11
III.17	Heu! Quid unquam natus est homo qui tali plectetur supplicio? *Ach, waarom is de mens ooit geboren als hij geslagen wordt met zo'n zware straf?*	-	III.12
III.18	Qui sunt membra ejus? *Wie zijn de ledematen [van de duivel]?*	III.10	III.13
III.19	Heu! Videbunt eos justi? *Wee! Zullen de rechtvaardigen hen zien?*	III.11	III.14
III.20	Non dolent justi, cum eos viderint ita torqueri? *Worden de rechtvaardigen niet verdrietig, wanneer zij hen zo gemarteld zien worden?*	III.12	III.15
III.21	Non orant pro eis? *Bidden zij niet voor hen?*	III.13	III.15
III.22	In quo inferno erant justi ante adventum Christi? *In welke hel waren de rechtvaardigen voor de komst van Christus?*	III.14	III.16
III.23	Quam poenam habebant ibi? *Welke straf hadden zij daar?*	III.14	III.17
III.24	Cognoscunt se ibi? *Herkennen zij elkaar daar?*	III.15	III.18
III.25	Orant animae pro caris suis? *Bidden de zielen voor hun dierbaren?*	III.16	III.19
III.26	Qualiter orant? *Hoe bidden zij?*	III.17	III.20
III.27	Habent plenum gaudium? *Hebben zij volmaakte vreugde?*	III.18	-
III.28	Quae est domus Patris et multae mansiones? *Wat is het huis des Vaders en de vele woningen?*	III.19	III.21
III.29	Sciunt animae quae hic aguntur? *Weten de zielen wat hier gebeurt?*	III.20	III.22
III.30	Possunt apparere quando volunt vel quibus volunt? *Kunnen zij verschijnen wanneer ze willen en aan wie ze willen?*	III.21	III.23
III.31	In qua forma apparent? *In welke vorm verschijnen ze?*	-	III.24
III.32	Unde veniunt somnia? *Waar komen dromen vandaan?*	III.22	III.25

III.33	Benedictum Dei Verbum, qui tot secreta mihi reserat per os tuum. Nunc, si rogare auderem, libenter de antichristo audirem. *Gezegend zij het woord Gods, die zoveel geheimen via uw mond aan mij heeft ontsloten. Nu, als ik het zou durven te vragen, zou ik graag over de antichrist [willen] horen.*	III.23	III.26
III.34	Suscitabit mortuos vere? *Zal Hij waarlijk de doden opwekken?*	III.23	III.27
III.35	Quali aetate venient illi duo? *Met welke leeftijd zullen die twee [Elia en Henoch] komen?*	III.23	III.28
III.36	Cum dictum sit: 'Dies illi propter electos breviabuntur', erunt tunc dies breviores quam nunc? *Aangezien gezegd is: 'Vanwege de uitverkorenen zullen die dagen worden verkort', zullen de dagen dan korter zijn dan nu?*	-	III.29
III.37	Quid postea erit? *Wat zal daarna zijn?*	III.25	III.30
III.38	Quid est 'novissima tuba'? *Wat is de 'laatste bazuin'?*	III.25	III.31
III.39	Quae est 'resurrectio prima'? *Wat is de eerste opstanding?*	-	III.32
III.40	Qua die? *Op welke dag [zal die opstanding plaatshebben]?*	III.25	III.33
III.41	Erit tunc aliquis in mondo? *Zal er dan iemand op aarde zijn?*	-	III.34
III.42	Quid de illis fiet? *Wat zal er van hen worden?*	-	III.35
III.43	Resurgent qui in matribus sunt mortui? *Zullen zij die in hun moeders zijn gestorven, verrijzen?*	III.26	III.36
III.44	Qua aetate vel qua mensura? *Met welke leeftijd en welke grootte [zullen de ongeboren kinderen verrijzen]?*	III.26	III.37
III.45	Aliquando devorat lupus hominem et caro hominis vertitur in suam carnem; lupum vero ursus, ursum leo. Quomodo resurget ex his homo? *Soms verslindt een wolf een mens en het vlees van de mens verandert in zijn vlees; een beer [verslindt] vervolgens de wolf, een leeuw de beer. Hoe zal de mens uit hen verrijzen?*	III.26	-
III.46	Si capilli et ungues praecisi in locum suum redeunt, nonne deformes erunt? *Als de afgesneden haren en nagels naar hun plaats terugkeren, zullen ze dan niet misvormd zijn?*	III.27	-
III.47	Qui hic habuerunt bina capita vel plura membra vel quibus defuerunt aliqua aut pingues aut macres fuerunt resurgent tales? *Degenen die hier twee hoofden hebben gehad of meerdere ledematen of die enkele [ledematen] misten of dik of mager waren, zullen die zó verrijzen?*	III.27	-
III.48	Quid sentis de abortivis? *Wat denkt u over [de opstanding van] miskramen?*	-	-
III.49	Qualia corpora habebunt? *Wat voor lichamen zullen zij hebben?*	III.27	III.38
III.50	Qua hora fiet judicium? *Op welk uur zal het oordeel plaatshebben?*	-	III.39
III.51	Qualiter veniet Dominus ad judicium? *Hoe zal de Heer naar het oordeel komen?*	III.28	III.40

III.52	Erit judicium in valle Josaphat? *Zal het oordeel in het dal van Josafat zijn?*	III.28	-
III.53	Quomodo ad dexteram vel ad sinistram? *Hoezo [worden de rechtvaardigen en de goddelozen] aan de rechterhand of de linkerhand [geplaatst]?*	-	III.41
III.54	Quali forma apparebit ibi Dominus? *In welke vorm zal daar de Heer verschijnen?*	-	III.42
III.55	Erit ibi crux, scilicet lignum in quo Dominus est passus? *Zal daar het kruis zijn, namelijk het hout waaraan de Heer geleden heeft?*	-	III.43
III.56	Quare faciet Filius judicium? *Waarom zal de Zoon het oordeel doen?*	III.29	-
III.57	Est ibi sedes in qua sedeat, ut dicitur: 'Sedebit super sedem majestatis'? *Is daar een zetel waarin Hij gezeten zou zijn, zoals gezegd wordt: 'Hij zal zitten op de troon zijner heerlijkheid'?*	(III.28), III.32	III.44
III.58	Habebunt apostoli sedes, ut dicitur: 'Sedebitis super sedes duodecim'? *Zullen de apostelen zetels hebben, zoals gezegd wordt: 'Gij zult zitten op twaalf zetels'?*	III.28	III.45
III.59	Qualiter fiet judicium? *Hoe zal het oordeel plaatsvinden?*	III.30	III.46
III.60	Qui sunt qui judicant? *Wie zijn degenen die oordelen?*	III.28	III.47
III.61	Quomodo judicabunt justos? *Hoe zullen zij de rechtvaardigen oordelen?*	-	-
III.62	Qui sunt qui judicantur? *Wie zijn degenen die geoordeeld worden?*	III.30	III.48
III.63	Dicentur haec sonis verborum? *Zullen die dingen gezegd worden met het geluid van woorden?*	-	-
III.64	Quomodo judicentur? *Hoe zouden zij geoordeeld worden?*	-	-
III.65	Qui sunt qui sine judicio pereunt? *Wie zijn degenen die zonder oordeel verloren gaan?*	III.30	III.49
III.66	Videbunt ipsi Christum? *Zullen zijzelf Christus zien?*	III.30	III.50
III.67	Quare dicitur de eis: 'Non resurgunt impii in judicio'? *Waarom wordt over hen gezegd: 'De goddelozen staan niet op bij het oordeel'?*	-	-
III.68	Qui judicantur et pereunt? *Wie worden geoordeeld en gaan verloren?*	III.30	III.51
III.69	Quis benedixit istos et quis maledixit illos? *Wie heeft hen gezegend en wie heeft hen vervloekt?*	-	-
III.70	Quomodo judicabunt eos sancti? *Hoe zullen de heiligen hen oordelen?*	-	-
III.71	Habet Dominus furorem vel iram? *Heeft de Heer woede of toorn?*	III.31	-
III.72	Habebunt justi defensores aut mali accusatores? *Zullen de rechtvaardige mensen verdedigers hebben of de slechte mensen aanklagers?*	III.31	III.52
III.73	Quid est quod dicitur: 'Libri aperti sunt et liber vitae et judicati sunt mortui de his quae erant scripta in libris'? *Wat betekent het dat gezegd*	-	-

	wordt: 'De boeken zijn geopend en het boek des levens, en de doden zijn geoordeeld op grond van hetgeen in de boeken geschreven is'?		
III.74	Quid sequitur? *Wat volgt daarna?*	III.32	III.53
III.75	Quid est: 'Transiens ministrabit illis'? *Wat is: 'Naar hen toekomend zal hij hen bedienen'?*	-	-
III.76	Quid est 'Tradet regnum Deo et Patri' et 'Deus erit omnia in omnibus'? *Wat is: 'Hij zal het koningschap overdragen aan God en de Vader' en 'God zal alles in allen zijn'?*	-	-
III.77	Quid postea de mundo erit? *Wat zal er daarna met de wereld gebeuren?*	III.33	III.54
III.78	Interibit penitus mundus? *Zal de wereld geheel en al vergaan?*	III.33	III.55
III.79	Replesti me bonis domus Domini. At dic qualia corpora habebunt sancti. *U heeft me vervuld met de goede dingen van het huis des Heren. Maar vertel me welke lichamen de heiligen zullen hebben.*	III.34	III.56
III.80	In qua aetate vel in qua mensura erunt? *Op welke leeftijd of in welke grootte zullen zij zijn?*	III.34	-
III.81	Erunt vestiti vel nudi? *Zullen zij gekleed zijn of naakt?*	III.34	III.57
III.82	Possunt licenter facere quod volunt? *Kunnen zij naar eigen believen doen wat ze willen?*	III.34	-
III.83	Quid operantur? *Wat doen ze?*	III.34	-
III.84	Quae est laudatio eorum? *Wat is hun lof?*	III.34	-
III.85	Recordantur malorum quae in corpore patiebantur? *Herinneren zij zich het leed dat zij leden in het lichaam?*	III.34	-
III.86	Non habent inde dolorem? *Hebben zij daar geen verdriet van?*	III.34	-
III.87	Super altitudinem terrae sustulit me tua aurea lingua. Nunc eia, dic mihi illorum gaudia. *Uw gouden tong heeft me boven de hoogte van de aarde gebracht. Nu, vertel me over hun vreugden.*	III.35	III.58
III.88	Quae sunt haec? *Welke zijn die [vreugden]?*	-	III.59
III.89	Hoc planius edicito. *Verklaar dat nader.*	III.35	III.60
III.90	Levasti me super me. Haec sunt quae concupivit anima mea audire. Haec rogo te aliquibus modis exprimere. *U hebt me boven mezelf uitgetild. Dit zijn de dingen die mijn ziel begeerde te horen. Ik vraag u deze dingen op enkele manieren uit te drukken.*	III.36	III.61
III.91	O gloria! *Wat een genot [zou het zijn om net zo mooi te zijn als Absalom]!*	III.36	III.61
III.92	O gratia! *Wat een gunst [zou het zijn om net zo snel te zijn als Asaël]!*	III.36	III.61
III.93	O ingens decus! *Wat een ontzaglijke eer [zou het zijn om net zo sterk te zijn als Simson]!*	III.36	III.61
III.94	O claritudo! *Wat een roem [zou het zijn om net zo vrij te zijn als*	III.36	III.61

Augustus]!

III.95	O dulcedo! *Wat een bekoring [zou het zijn om net zo rijk te zijn als Salomo]!*	III.36	III.61
III.96	O suavitas! *Wat een aangenaamheid [zou het zijn om net zo gezond te zijn als Mozes]!*	III.36	III.61
III.97	O magnificentia! Mihi videtur, si cui optio ex his eligendi daretur, unumquodque prae regno jure eligeretur; si quis autem his omnibus polleret, merito toti mundo praeferendus esset. *Wat een grootsheid! Het lijkt me, als aan iemand de keus gelaten zou worden uit deze zaken, elk daarvan terecht verkozen zou worden boven een koninkrijk; maar als iemand deze dingen allemaal in zijn macht heeft, dan zou hij te verkiezen zijn boven de verdienste van de hele wereld.*	III.36	III.62
III.98	O Deus! *Oh God [het moet zo indrukwekkend zijn om net zo wijs te zijn als Salomo]!*	III.36	III.62
III.99	O beatitudo! *Wat een zaligheid [om alle mensen als vriend te hebben met een vriendschap zoals David en Jonatan]!*	-	III.62
III.100	O ineffabilitas! *Wat een onuitsprekelijk [groot genoegen zou het zijn als alle mensen het met me eens waren, zoals Laelius en Scipio het eens waren]!*	-	III.62
III.101	O sublimitas! *Wat een verhevenheid [om net zo machtig te zijn als Alexander de Grote]!*	III.36	III.62
III.102	O celsitudo! *Wat een hoogte [zou het zijn om net zo geëerd te worden als Jozef door de Egyptenaren]!*	III.36	III.62
III.103	O magnitudo! *Wat een grootsheid [zou het zijn om net zo veilig te zijn als Elia en Henoch]!*	-	III.62
III.104	O majestas! *Wat een waardigheid [zou het zijn om dezelfde vreugde te voelen als iemand die sterft en naar de hemel wordt gebracht terwijl hij op weg is naar de pijnbank]!*	-	III.62
III.105	O immensa delectatio! *Wat een onmetelijke vreugde [zou het zijn als ik een vriend had die al de genoemde eigenschappen zou bezitten]!*	-	III.62
III.106	O inenarrabilitas! Ita ego delector in sermonibus tuis sicut in omnibus divitiis. Mihi videtur quod si quis quaedam ex his, non dico omnia, haberet, dignior toto mundo esset. Si quis autem his omnibus esset plenus, videretur jure Deus. *Wat een onbeschrijflijkheid [zou het zijn als ik vele vrienden had die al die dingen in overvloed zouden hebben]! Ik verheug me in uw woorden zoals in alle rijkdommen. Het lijkt me dat als iemand iets, ik zeg niet alles, daarvan zou hebben, hij waardiger zou zijn dan de hele wereld. En als iemand echter goed voorzien zou zijn van al die dingen, dan zou hij terecht God lijken.*	III.37	III.63
III.107	Sicut dulcis fons sitientem agricolam, ita delectabilis favus de ore tuo distillans meam refocillat animam. Sed o incomparabiliter beati, qui ad tam ineffabilia bona sunt praedestinati! *Zoals een zoete bron een dorstige akkerman [verkwikt], zo verkwikt de heerlijke honing die uit uw mond druppelt, mijn ziel weer. Maar o onvergelijkbaar zalig [zijn zij], die voorbestemd zijn voor zulke onuitsprekelijke, goede dingen!*	-	III.64
III.108	Heu! Quantas lacrimas miseriae nunc cogit fundere fons tuae	-	-

	eloquentiae! Scient omnes sancti quae ego feci? *Ach! Hoeveel tranen van ellende noopt de bron van uw welsprekendheid me te vergieten! Weten alle heiligen wat ik heb gedaan?*		
III.109	Quid tunc valet confessio et poenitentia peccatorum, si non delebuntur et si ipsi debent foeda et turpia flagitia nostra scire, quae etiam exhorresceres cogitare? *Wat baat dan de biecht en de penitentie van de zondaren, als zij niet zullen worden teniet gedaan en als zij onze afschuwelijke en smadelijke schanddaden moeten weten, waarvan je huivert als je eraan denkt?*	-	-
III.110	Vellem hoc mihi exemplo probari. *Ik zou [graag] willen dat dit [dat men zich in het hiernamaals niet meer schaamt over de fouten die men in dit leven beging, ook al worden die nooit uit het geheugen van God en de heiligen gewist] aan mij werd bewezen met een voorbeeld.*	-	-
III.111	Scio. *Ik weet [dat David zich schuldig maakte aan moord en overspel]*.	-	-
III.112	Novi. *Ik weet [dat Maria zondares was, Petrus Jezus heeft verloochend en Paulus de kerk heeft vervolgd]*.	-	-
III.113	Credo. *Ik geloof [dat zij toch in de hemel zijn]*.	-	-
III.114	Non abhorrent angeli tales vel sancti qui pene nihil peccaverunt? Non habebunt eos pejus? *Verafschuwen zulke engelen of heiligen die vrijwel niet hebben gezondigd, hen niet? Zullen zij hen niet slechter achten?*	-	-
III.115	O immensa laetitia! *Wat een onmetelijke vreugde [voel ik nu ik weet dat engelen en heiligen zich juist zullen verheugen in de redding van zondige mensen]!*	-	III.64
III.116	Eia, si Deus et omnes sancti volunt quod ego, tunc volo similis esse Petro. *Hee, als God en alle heiligen willen wat ik wil, dan wil ik zijn zoals Petrus.*	-	III.64
III.117	Et, si possunt, quare non aliud caelum faciunt? *En als ze [allles] kunnen, waarom maken ze dan niet een andere hemel?*	-	III.65
III.118	Haec omnia possunt credi de apostolis et sanctis summis. Circa nos bene geritur, si nobis in servitio eorum vivere conceditur. *Dat alles kan geloofd worden van de apostelen en de hoogste heiligen. Het wordt voor ons goed geregeld als het ons wordt toegestaan te leven in hun dienstbaarheid.*	-	III.66
III.119	Ita replesti cor meum gaudio, quod pene vidi faciem Domini in nubilo raptus in caeli gremio. Idcirco laetor super eloquia tua sicut qui invenit spolia multa. *U heeft mijn hart weer zo gevuld met vreugde, dat ik bijna het gezicht van de Heer in de wolken heb gezien, terwijl ik meegevoerd werd in de schoot van de hemel. Daarom verheug ik me over uw welsprekendheid zoals iemand die een grote buit gevonden heeft.*	-	(weg)[2]
III.120	O mirabilis contrarietas! Sicut illorum gaudia sunt inexcogitabilia et inedicibilia, ita istorum supplicia sunt incomparabilia et ineffabilia. *O wonderbaarlijke tegenstrijdigheid! Zoals de vreugden van de enen*	-	(weg)

[2] In het Straatsburgse handschrift met de *Proza-Lucidarius* ontbreekt tussen f. 63 en f. 64 een blad (Muusers 1988, 78). Hierdoor breekt de Middelnederlandse tekst af halverwege de bewerking van Lat III.118 (Mnl III.66). De rest van Lat III.118 tot en met het begin van Lat III.121 ontbreekt; halverwege Lat III.121 begint de Middelnederlandse tekst weer (Mnl III.67).

ondenkbaar en niet uit te drukken zijn, zo zijn de straffen van de anderen onvergelijkbaar en onuitsprekelijk.

III.121 Hoc non intelligo. *Dat begrijp ik niet [dat de verdoemden 'uit de wagen van God gevallen zijn']*. - (III.67)

III.122 Jucunditate et exsultatione repleat te Deus, optime magister, in sanctorum glorificatione et videas regem gloriae in suo decore et videas bona Hierusalem omnibus diebus vitae tuae. *Moge God u vervullen met genoegen en gejubel, allerhoogste meester, in de verheerlijking der heiligen en moge u de koning der heerlijkheid zien in zijn schoonheid en moge u het goede van Jeruzalem zien in alle dagen van uw leven.* - III.68

Overzicht 2: De *Vers-Lucidarius*

Dit is een overzicht van de vragen van de *Vers-Lucidarius*. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen (eigen nummering). In de tweede kolom staan de vragen zoals overgeleverd in handschrift Brussel, KB 15642-51 (B1). Hierbij is volgens modern gebruik interpunctie aangebracht en is het gebruik van u/v en i/j gemoderniseerd. De derde kolom geeft aan in welk vers in mijn editie van B1 de vraag begint, zodat de vragen snel teruggevonden kunnen worden in de editie. In de vierde kolom staan de nummers van de corresponderende Latijnse vragen en/of andere bronnen. *RB* duidt op Maerlants *Rijmbijbel* (regelnummering van Gysseling 1983), *SpHist* betekent *Spiegel historiael* (regelnummering van De Vries en Verwijs 1863). Een x staat voor een ongeïdentificeerde bron; bij een streepje (-) is het aannemelijk dat de auteur geen bron heeft gebruikt.

vraag	***Vers-Lucidarius***	**vers**	**bron**
I.1	Meester, wat sullen wi gheloven in Gode Daer wi of houden sine ghebode?	37	I.2, (Du I.5)
I.2	Meester, nu bericht mi des Wat dinghe dat Gad selve es.	49	I.2
I.3	Meester, men seit ons sonder waen, Dat God in drien personen is bevaen.	75	- / x
I.4	Meester, dattu goet moet ghescien, Hoe comt dat men deilt in drien?	87	I.3
I.5	Lieve meester, bericht mi, Twi God Vader gheheten si.	131	I.4
I.6	Bericht mi meester, dattu God lone Twi God is gheheten Sone.	143	I.5
I.7	Waer om heti Heilich Gheest, Die boven der werelt heeft volleest?	153	I.6
I.8	Meester, ic waerts gherne vroeder Twi dat men tot Gode niet en seyt moeder, Also wel als doet Vader. Des bericht mi alle gader.	183	I.7
I.9	Meester, segt nu noch ghereet, Waer om God niet doechteren heet.	197	I.8
I.10	Bericht mi meester, of ghi mi mint, Twi die Heileghe Gheest niet heet kint Also wel als die Sone doet – Des so waer ic gherne vroet.	209	I.9
I.11	Noch segt mi meester, tonser lere: Waer woent God onse lieve Here?	223	I.10
I.12	Bericht mi, lieve meester fijn, Hoe vele datter hemelen sijn.	245	I.11
I.13	Meester, hoe comt dat God onse Vader, In allen steden is alle gader, Ende Hi selve is lichamelike Woenende in hemelrike?	263	I.12

I.14	Segt mi, meester wel geraect, Wiste God eer Hi die werelt maectte Elke dinc eer si gescien soude Onder deerde ende boven der moude?	277	I.13
I.15	Na dat God was sonder beghin, Meester, ende sijn heilege sin Alle dinc maecte ende liet wesen, Soe eest geloeflijc in desen Dat Hi een enich leven lede Eer Hi die werelt ye gerede.	293	I.15, Du I.8
I.16	Meester, waer was die volmaecte God eer Hi die werelt maecte?	327	x
I.17	Meester, wet ghi die waerheit yet Twi God die werelt worden liet?	341	I.16, I.19
I.18	Bericht mi meester, des ic micke, Maect God die werelt tenen stucke?	353	(I.20), *RB* 105-326
I.19	Bericht mi meester, in dine lesse, Al dat God maecte hevet kennese?	435	I.21
I.20	Wel lieve meester, laet mi horen Twi sijn van inghelen ix choren.	457	I.23, I.24
I.21	Noch soe segt mi, meester rene, Twi dat God niet bleef allene.	471	I.25
I.22	Meester, hoe menich nature speciale, Maect God al sonder hale?	481	I.26, I.27, I.29, I.28
I.23	Noch segt mi, meester bequame, Hebben dinghelen enige name?	507	I.30, I.31
I.24	Meester, condy yet geweten, Hoe deerste inghel was geheten?	517	I.31, I.32, I.33, I.34, I.35, I.36
I.25	Twij bleef lucifer niet langer daer? Des berecht mi openbaer.	552	I.37, I.38, I.39, I.40, I.41
I.26	Meester, ic wiste gherne die waerhede, Twi die duvelen niet sijn tere stede.	591	I.41
I.27	Segt mi meester, of ghijt gebiet, Waer om en verloeste God niet Ingelen die vanden hemel vielen Alsoe wel als menschen zielen?	607	I.44
I.28	Bericht mi vanden ingelen de bleven In Gods memorie sonder sneven.	631	I.53
I.29	Meester, twi God der ingelen stede Mit inghelen niet weder vullen dede.	645	I.47
I.30	Noch segt mi meester, sijt dus vroet, Weten dingel al dat men doet?	667	I.48
I.31	Meester, mogen die viande volbringen	681	I.49

	Haren wille in allen dinghen?		
I.32	Lieve meester, maect mi vroet, Weten dinghele al dat men doet?	699	I.56
I.33	Twi was Lucifer ende sijn gesellen Gemaect ter eweliker quellen?	709	x, I.52
I.34	Lieve meester, maact mi vroet, Wat vorme hebben dingelen goet?	719	I.54, I.55
I.35	Bericht mi, meester wel geraect, Twi die menschen was gemaect.	733	I.57
I.36	Meester, segt mi in corter uren, Twi die mensche van soe crancken naturen.	742	I.63
I.37	Segt mi, meester goedertieren, Of God maecte alle dieren.	758	I.67
I.38	Wanneer was die helle gemaect, Daer die menege bi ontraect?	802	Du I.15, Du I.16, Du I.17
I.39	Berecht mi meester, lieve geselle, Hoe menege pine is inde helle?	816	Du I.19
I.40	Meester, soudi berechten connen Wat liechte was eer quam die zonne?	864	Du I.29
I.41	Lieve meester, maect mi wijs Wanneer God maecte tparadijs.	876	*RB* 455-472
I.42	Bericht mi meester, als ic gome, Of God int paradijs plante bome.	902	*RB* 473-490, I.69, *RB* 491-508
I.43	Waer was Adam, onse eerste vader, Ghemaect, berecht mi alle gader?	946	(I.68), *RB* 786-792, *RB* 509-526
I.44	Meester, maect mi des wijs, Was Eva gemaect int paradijs?	974	(I.70), I.71, *RB* 555-568
I.45	Waer omme waren alle creaturen Niet gemaect in eenre uren?	1002	I.72
I.46	Twi heeft God den mensche gegheven Dat hi emmer in sonden moet sneven?	1014	I.73
I.47	Meester of Adam ware bleven Int paradijs sonder sneven, Mit wat genoechte soude hi Kinder ghewonnen hebben, segt mi?	1035	I.74, I.75, I.76, I.77, (I.78)
I.48	Twi scaemdem Adaem meer Nader sonden, dan hi dade eer?	1067	I.80
I.49	Gaf hem enige cleideren God, Als si braken sijn ghebod?	1083	*RB* 753-758, *RB* 765-766, I.90
I.50	Bericht mi, meester mit talente, Twi waren si verraden vanden serpente?	1099	I.83, I.86, I.85

I.51	Segt mi twi si tharen onvramen Soe saen uten paradise quamen.	1115	I.91, I.92, *RB* 793-796, *RB* 803-808
I.52	Meester, waer trac onse here Adam Doe hi uten paradise quam?	1148	I.93, *RB* 781-784, *RB* 826-842
I.53	Meester, waest allene bider vrucht, Die hinc ins paradijs lucht, Dat Yeva met Adame Tparadijs ruumde tharen onvrame?	1186	I.94, I.95, I.96
I.54	Bericht mi meester, mit dier lere: Was tgebod groet van onsen Here?	1222	I.97, I.98, I.99, I.100
I.55	Meester, nu bericht mi das Welc die eerste sonde was.	1269	I.101
I.56	Twi God Adaem sijn sonden niet verliet, Als Hine uten paradise stiet.	1329	I.112
I.57	Segt mi hoe Adaem te genaden Hadde gecomen van sinen misdaden, So dat hem God in gere wijs En hadde verboden tparadijs.	1357	I.106
I.58	Meester of God es vol genaden, Twi en vergaf Hi niet Adams misdaden?	1371	x
I.59	Waer omme sende God niet hare Apostel of propheten of martelaren Om te sterven voir Adame, Die ons brochte ter sonden blame?	1399	(I.115, I.116, I.117, I.118)
I.60	Lieve meester, bericht mi scoene, Bi wat reden die Gods Sone Meer vleischelic wert dan die Vader Of die Heilege Gheest al gader.	1453	I.119
I.61	Meester, in hoe vele manieren Quam die menscheit, condijt visieren?	1481	I.120
I.62	Twi en sende die Vader van hemelrike Sinen Soen niet in aertrike Eer die duvele in die werelt geraecte Daer Noe derke om maecte?	1505	I.121, I.122, I.123
I.63	Brochte enige sonde Gods lam Na datti vanden sondigen geslachte quam?	1563	I.125
I.64	Bericht mi meester, of ghi mi mint, Hoe Maria ontfinc haer kint.	1583	I.125, I.126, I.127, I.128
I.65	Segt mi meester, in u gedachte, Waerom God quam bi nachte?	1615	I.129
I.66	Meester, conste God alle wijshede Als Hi was in sijn jonchede?	1627	I.130, I.131
I.67	Ghesciede enige miracle doe onse behoeder	1647	I.132, I.133, I.134

	Gheboren was van sijnre moeder?		
I.68	Bericht mi, meester vanden gedichte, Twi God vanden coningen nan gichte.	1751	I.135, x
I.69	Twi voer God in Egypten lant Uut des quaets Herodes hant?	1777	I.136
I.70	Meester, wetti die reden yet, Twi God in siere joncheit predicte niet?	1795	I.137
I.71	Meester, wilt mi dat verdragen, Dat ic u nu hier sal vragen: Ende twi hem God danne Dopen dede van sinte Janne?	1811	I.138, I.139
I.72	Waeromme gehingede die doet Ende die zware passie groet?	1849	(I.141, I.142, I.143, I.144, I.145, I.146) (x)
I.73	Meester, wat misdede Judas, Na dien dats Vaders wille was Dat sijn Sone die doot coes? Des bericht mi sonder loes!	1887	I.147
I.74	Waer omme starf Hi ant hout Die Here die quite onse scout?	1902	I.148, I.149
I.75	Wat sal die Vader den Sone geven Die dor ons liet sijn leven?	1922	(I.154), (x)
I.76	Waer omme doe ons sceppers geest Als Hi sciet uter werelt tempeest?	1932	I.160, I.166, I.156, (I.161), I.158
I.77	Meester, waer om verroes God niet Te hant doe Hi van der werelt sciet?	1954	I.162
I.78	Meester, segt mi in u gedachte, Twi Hi was doot i dach ende ii nachte.	1974	I.159
I.79	Twi verrees Hi op des sonnen sdaechs nacht, Berecht mi dat oftu macht.	1992	I.164
I.80	Wat gedaente hadde die Here groot Doe Hi verrees vander doot?	2002	I.167, I.168, I.169, I.140
I.81	Hoe dicke verbaerde Hem Gods lam Sinen jongeren eer Hi te hemelrike clam?	2014	I.170
I.82	Twi gewaget die ewangelie das Dat Magdaline deerste was Die Gode sach na sine doot Mit hare begaerte groot?	2076	I.171
I.83	In wat vormen voer Hi te hemelrike wert God, die den mensche hadde so wert?	2090	I.172, I.173
I.84	Segt mi meester, of ghijt gebiet, Bi wat saken en voer God niet Inden hemel also saen	2104	I.174

	Als Hi uten grave was gestaen?		
I.85	Meester, is u yet bekant Of God sit svaders rechter hant?	2138	I.175
I.86	Hoe bidt Mariën haren Sone Over die doechde sijn gewone, Ende hoe die Zone bit den Vader, Dies berecht mi alle gader.	2154	I.176
I.87	Meester, heeft God blijscap groot Inden hemel sonder genoot?	2186	I.178
I.88	Meester, nu wilt mi bedieden: Wat segdi van geleerden lieden?	2222	(I.178)
I.89	Proeft meester, met dine gewerke, Hoe goed is die Heilege Kerke?	2238	I.179
I.90	Meester, twi es Gods lichame Betekent bi den brode bequame, Ende oec sine preciose bloet Betekent is biden wine goet?	2266	I.180
I.91	Nu segt mi meester, in uwer lere, Hoe die mensche mach comen tonsen Here.	2306	I.182
I.92	Meester, die ten outare gaen Ende Gods lichame ontfaen, Sijn si des te heileger yet? Daer af doet mi een bediet.	2332	I.184, I.185
I.93	Hoe eest metten papen die in sonden Messe singen met haren monden?	2360	I.190, I.189, I.188
II.1	Meester, maect God die sonden yet? Daer af doet mi een bediet.	2398	II.2
II.2	Noch berecht mi, meester goet, Eest zwaer dinc dat men sonde doet?	2434	II.4
II.3	Segt mi meester, met uwen monde, Of manslacht is hoeftsonde.	2456	II.5
II.4	Twi es dat God die goede mint Ende die quade niet en kint?	2480	II.6
II.5	Bericht mi meester, lude of stille: Wat mach bedieden vri wille?	2500	II.7
II.6	Bericht mi meester, sonder swike: Dienen die duvelen Gode van hemelrike?	2510	II.9
II.7	Nu bericht mi, meester vroet: Twi hebben hier die quade soe groot goet?	2542	II.11, (II.12)
II.8	Meester, twi heeft God gegeven Den enen meer pinen in dit leven, Dan Hi enen andren doet Des soe waer ic gerne vroet.	2584	(II.14), x

II.8b	Of onse paep es in sonden bevaen, Moeten wi hem sijn onderdaen?	2682	-/x
II.9	Meester, twi heeft die salige mensche Die eerste rijcheit te wensche?	2714	II.12
II.10	Meester, nu segt mi den fijn Of si allen onsalich sijn, Die onverduldich sijn in armode Ende haer pine niet en nemen int goede.	2740	(II.14) (x)
II.11	Meester, hoe salt met hem staen Die gewillike penitencie ontfaen?	2760	(II.14) (x)
II.12	Wat segdi meester, in uwen moet Van hem die winnen tquade goet?	2790	II.16
II.13	Meester, nu doet mi verstaen Van hem die kerkelic goet ontfaen, Of van clerken die bekinnen Die scrifture in haren zinnen, Of si meer loens van onsen Here Hebben dant folc van minder lere.	2842	II.19
II.14	Meester, die doecht node horen Worden si int ende verloren?	2886	II.33
II.15	Bericht mi, meester wel geraect: Waren alle die zielen te gader gemaect Of sijnse gemaect bequame Sdagelixs ins smenschen lichame?	2898	II.34
II.16	Wat segdi, meester van onsen behoede, Maecte God enige ziele dan goede? Mi wondert herde sere twaren Datter soe vele ter hellen varen.	2920	II.35
II.17	Meester, segt mi, of gi mi mint Of die ziele es wetende twint?	2946	II.36
II.18	Meester, waerom heet smenschen lichame Onsuver ende vul der blame, Die van kerstine es geboren? Dat soudic alre gerne horen.	2968	II.37, II.38
II.19	Indien de nature der mannen ende der wiven Sonder genoechte niet mach bliven Vleischelike comen van haer beide hitte, Twi hevet kint van Adaems smitte?	3010	II.39, (II.40, II.41)
II.20	Twi laet God ter werelt incomen in Kinder die inder moeder doet sijn, Of sterven eer si doepsel ontfaen? Dat soudic herde gerne verstaen.	3032	II.42, II.43
II.21	Hoe men in keesdom wint i kint, Hevet dersonden yet en twint?	3048	II.44
II.22	Meester, gi moet mi ontbinden,	3062	II.45

	Of svader ende moeder deren den kinde, Of des kints sonden yet den vader Of der moeder, bericht mi algader.		
II.23	Comter zware sonden of in live Die sijnre nichten neemt te wive?	3096	II.46, II.47
II.24	Meester, ic hoerde gerne bedieden, Waer omme hoge lieden Haren magen nemen te wive, Dan ander liede in desen live.	3116	II.48, II.49, II.50
II.25	Bericht mi meester, met uwen monde: Mach men ville trouwen sonder sonde?	3152	II.51
II.26	Meester, laet mi uwe conciëncie smaken Van pape ende van haren saken, Ende van papen der heileger kerken Ende die in religione werken.	3170	II.52
II.27	Meester, die in religione sijn, Hoe gedane wort aren fijn?	3216	II.53
II.28	Meester, nu wilt mi verclaren Wat gi segt van desen riddaren.	3232	II.54
II.29	Meester, nu vant mi bedieden: Wat sal gevallen den coeplieden?	3254	II.55, II.56
II.30	Meester, nu doet mi verstanden Van werclieden die werken met handen.	3274	II.57
II.31	Meester, wat segdi van der scare Die penitencie doen openbare?	3292	II.59
II.32	Wat segdi van hem die doen sonde Ende daer in bliven tot alre stonde?	3302	II.59
II.33	Meester, wat sal hem geburen Die dul sijn van naturen?	3330	II.60
II.34	Wat segdi van kindren die jaren iii Of iiii sijn out, berrichtes mie?	3348	II.62, *SpHist* III, 7, cap. 40, vs. 15-48
II.35	Wat segdi van hem die houden tlant Alle dage winnen mitter hant?	3392	II.61
II.36	Betekent mi, meester mit uwen rade, Jaf God starf dor die quade Also Hi dede dor die goede, Des berecht mi der oetmoede.	3410	II.64
II.37	Na dat die vercorne hebben verdient Dat sij sijn ons Heren vrient, Twi laet hem God dan die rike Torment gedogen in ertrike?	3460	(II.28, II.29, II.31)
II.38	Meester, bericht mi gereet, Wat es svader mogentheit?	3542	II.22, II.23

II.39	Es die doot tallen stonden Ene ziecheit over smenscen sonden?	3558	II.13
II.40	Nu segt mi meester, in welker maniere Dat siec worden die wilde dieren.	3592	II.27
II.41	Bericht mi meester, mit allen: Gescien alle dingen bi gevalle?	3608	II.24
II.42	Meester, waerom gesciet dat Dat kerken verbernen ende heilege scat?	3616	II.25
II.43	Gi segt: God es vol genaden; Twi staet Hi dan niet in staden Hem die haren tijt leiden in sonden Dat si ter hellen niet werden vonden?	3640	II.65
II.44	Lieve meester, leert mi merken Te kennet die goet sijn int gewerke, Of die fel sijn van naturen. Dat wistic gerne, mocht mi geburen.	3690	II.66
II.45	Meester, hebdi yet ondervonden, In hoevele smenschen sonden Hier ter werelt worden gegeven Van Gode die ons gaf dit leven?	3718	II.68, II.69
II.46	Noch so segt mi, meester fijn, Hoe vele dat vonnesse sijn.	3770	II.71
II.47	Meester, somme seggen gemene Dat maer een vonnesse es allene.	3774	II.71
II.48	Meester, dat u God geve al goet: Is penitencie aver toe goet, Alset die mensch also staet Dat hi die sonden niet en laet?	3828	II.72
II.49	Meester, bericht mi gereet Vanden onvroeden tondersceet.	3856	x
II.50	Wat loen sal sal hebben die sondare Van sinen sonden? Maect mi clare!	3926	II.73, x
II.51	Meester, wat segdi van den gonen Die pelegrimagen sijn gewone Te doene, taken of tander stede, Daer sijt beloven mit haesticheden?	3956	II.77, x
II.52	Meester, wane quamen die gebode Diemen hout vanden afgode?	4006	II.75
II.53	Meester segt mi, dat u God lone: Waer staet die torre van Babilone?	4030	II.76, x
II.54	Bericht mi meester, sonder sneven: Twi die mensce niet mach leven Achte dage mit enen male? Berecht mi dies, so doedi wale.	4072	II.78, x

II.55	Segt mi, lieve meester mijn: Is elken geset sine termijn, Hoe lange hi hier leven sal? Des bericht mi van al.	4102	II.79
II.56	Segt mi meester, met uwen monde: Doet die rechter enige sonde Omdat hi die quade verdoet? Des soe waer ic gerne vroet.	4136	II.81
II.57	Doet die mensch enige sonde Diese hanct, blint of wonde?	4144	II.82
II.58	Meester, ic soude gerne weten, Die met sonden es beseten Ende om die sonde gewijst ter doot Ende berouwenesse heben groot Van haren sondeliken daden, Of si vinden sellen genade.	4152	II.83
II.59	Twi die juonge kindren bet leren Dan die oude, dats mij begeren.	4178	II.84
II.60	Meester, wisten die propheten te voren Alle dat si seiden? Laet mi horen.	4194	II.86, II.87
II.61	Meester, ist waer als men seget, Dat elc sijn engel te hebben pleget?	4246	II.88
II.62	Twi vertrect dingel onsen Sceppare Smenscen weldaet ende maecse mare, Ende Hi selve alle dinge weet? Des bericht mijn gereet.	4270	II.89
II.63	Meester, of die engel eenpaerlike Mitten mensche sijn in aertrike, Wanneer comen si vor Gode, Daer si houden sine gebode?	4300	II.90
II.64	Meester, berecht mi ten wensch: Heeft die duvel macht over den mensch?	4322	II.92
II.65	Meester, berecht mi dat ter stede Ende segget mi die waerhede, Of si tfat der kersten lieden Mogen besitten, wilt mi bedieden.	4362	II.93
II.66	Segt mi, meester mit genende: Helpt yet den mensche in sijn ende Dat hi die olye ontfaet Als hem die doot ane gaet?	4399	II.94
II.67	Berecht mi, lieve meester goet: Is penitencie iewer toe goet?	4419	II.95
II.68	Berecht mi, meester wijs man, Wanne dat deerste sonde quam.	4455	II.96
II.69	Bericht mi meester, ic hebs hope: Mits dat die sonden ende die cope	4471	II.97

	Werden vergeven ten lesten stonden, Ende die doot es i pine van sonden, Twi laet God die vercorne kerstine Die doot gedogen ende die pine?		
II.70	Meester, ic hoerde gerne bedieden, Twi dat wilen eer die lieden So out waren van gedane, Eer sijt tgelove vingen ane.	4503	x
II.71	Lieve meester, wilt mi bedieden Ende seggen, of ter quader liede Sonden sijn vergeven also saen Alsi tsacrament hebben ontfaen.	4575	II.98
II.72	Bericht mi meester, te wensce, Of yet deert den goeden mensce Dat hi starf haesteliken doot, In desen waerliken noot.	4593	II.101
II.73	Noch bericht mi, meester vroet, Of die quade yet es goet, Dat hi hier legge ende bederve Ende daer na op sijn bedde sterve.	4611	II.102
II.74	Meester, helpen die messen yet Den levende in sijn verdriet?	4625	*SpHist* III, 7, cap. 51, vs. 1-12
II.75	Nu segt mi meester, i bediet Of den goeden mensche deert yet Die menne graeft buten kerchove, Ende buten der stede van groten love.	4655	II.103
II.76	Heb dire yet gelesen of Of men den lichame int kerchof Begraeft, oft der zielen helpt yet? Daer af doet mi een bediet.	4675	II.104, II.105, *SpHist* III, 7, cap. 48, vs. 1-32
III.1	Segt mi meester, uwen raet, Hoe dat mitter zielen staet, Die hier versceden bede gemene Ziele ende lichame mit groten wene.	4735	III.1
III.2	Bericht mi meester, op minne groot Hoe God die sine troest ter noot.	4759	*SpHist* III, 7, cap. 47, vs. 1-44
III.3	Bericht mi meester, lieve man, Welc sijn die volmaecte zielen dan?	4807	III.4, III.5, III.6
III.4	Meester, ic soude gerne vragen, Waeromme dat sijn vii dagen In elke weke ende nemmeer. Berecht mi des ic hebs geer.	4889	III.7, x
III.5	Meester, nu berecht mi hier, Of purgatorie es een vier, Of wat mach purgatorie wesen? Nu bevroet mi van desen.	4943	III..8
III.6	Bi wat reden eest dat comet	4987	III.10

Dat God den lichame soe doemt?

III.7	Meester, hebdi iet vernomen Hoe vele zielen die sullen comen Te hemelrike ende worden ontfaen Als dese werelt sal te gaen?	5017	III.11
III.8	Meester, waer staet die helle, Der onsaliger zielen quellen?	5031	III.13, III.14
III.9	Ay meester, is u yet bekent, Twi die zielen dogen sulc torment?	5115	III.15
III.10	Meester, wie sijn die in der hellen Gepijnt sijn ende dus quellen?	5129	III.18
III.11	Berecht mi meester, lieve geselle, Wie is die rechter van der hellen?	5147	III.19
III.12	Meester, als die goede gesellen sien Der quader groot torment gescien, Sullen sijns hebben gene ontfermicheit? Des bericht mi gereit.	5187	III.20
III.13	Noch segt mi meester, i bediet, Of die zalige bidden yet Over die gene die sijn gedaen In der hellen mit pinen bevaen.	5205	III.21
III.14	Noch segt mi, meester lofsam, Eer God in de werelt quam, In wat hellen waren die gerechte Die uutvercoren Gods knechte?	5225	III.23, III.22
III.15	Meester, kent deen den andren Die in dander werelt wandren?	5264	III.24
III.16	Meester, die sijn in hemelrike, Bidden si over die sijn in aertrike?	5282	III.25
III.17	Meester, hebdi yet gelesen, Hoe daer der goeder bede sellen wesen?	5298	III.26
III.18	Meester, die in hemelrike sijn gedaen, Hebben si volmaecte bliscap ontfaen?	5306	III.27
III.19	Segt mi, meester sonderlinge, Welc es der zaliger woninge?	5328	III.28
III.20	Meester, ic warts gerne vroet: Weten die zalige al dat men doet?	5342	III.29
III.21	Meester, seg mi sonder sparen, Die ziele die van hene varen, Comen si weder ter werelt yet Te segne wat hem es gesciet?	5360	III.30
III.22	Noch segt mi, meester, tonser vrome, Wane dat comt die drome.	5400	III.32

III.23	Meester, ic soude gerne horen Waer Antkorst worde geboren.	5424	III.33, III.34, III.35
III.24	Meester, hebdi yet vernomen Hoe Enoc ende Elyas sullen comen?	5536	x
III.25	Als Antkerst sinen wille heeft gedaen, Sal dan die werelt yet langen staen?	5542	III.37, III.38, III.40
III.26	Lieve meester, maect mi vroeder, Of een kint van sire moeder Doot ter werelt wort geboren, Sal ment der zien ende horen?	5572	III.43, III.44, III.45
III.27	Meester, smenschen haer ende sijn naghele, Die aen hem staen so behagele, Selt dan anden mensche staen, Als hi ten vonnesse moet gaen?	5600	III.46, III.47, III.49
III.28	Meester, hebdi yet vernomen Hoe God ten vonnesse sel comen?	5642	III.51, III.52, (III.57), III.58, III.60, x
III.29	Meester, nu bericht mi scone, Bi wat reden die Gods Sone Sal doen tuterste vonnesse. Dat wistic gerne te mijnre lesse.	5744	III.56
III.30	Meester, hebdi yet verstaen Hoe God die goede sel ontfaen?	5794	III.59, III.62, III.65, III.66, III.68
III.31	Meester, bericht mi van desen: Of God yet tornich can wesen.	5878	III.71, III.72
III.32	Bericht mi, meester na dine lesse, Hoet wesen sel na tfonnesse.	5924	III.74, III.57
III.33	Meester, hebdi yet vorsien, Wat metter welt sal gescien?	5956	III.77, III.78
III.34	Meester, segt mi die reden al, In wat vormen die mensch verrisen sal.	6016	III.79, III.80, III.81, III.82, III.83, III.84, III.85, III.86
III.35	Nu bericht mi, meester rike, Wat bliscepen hebben die zielen in hemelrike? Ic wiste gerne, sonder waen, Hoe hare bliscap is gedaen.	6058	III.87, III.89
III.36	Meester, nu doet mi verstaen Hoe elke bliscap es gedaen.	6088	III.90, III.91, III.92, III.93, III.94, III.95, III.96, III.98, III.97, III.101, III.102
III.37	Ic segge, meester, in mijn gedochte, Die dit al volbringen mochte, Dat hi van Gode meer hadde te lone Dan die ingel van den trone.	6170	III.106

Overzicht 3: De *Proza-Lucidarius*

Dit is een overzicht van de vragen van de *Proza-Lucidarius*. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen (eigen nummering). In de tweede kolom staan de vragen zoals afgedrukt in de editie van Gottschall 1992. Hierbij heb ik volgens modern gebruik interpunctie aangebracht en het gebruik van u/v en i/j gemoderniseerd. Voorts gebruik ik een moderne s voor beide representanten van de s (Gottschall onderscheidt in haar editie de ronde s aan woordeinde en de lange s op alle andere posities) en gebruik ik een reguliere z waar Gottschall een z met lus gebruikt. De derde kolom geeft aan op welke pagina in editie-Gottschall de betreffende vraag begint, zodat vragen daarin snel teruggevonden kunnen worden. In de vierde kolom staan de nummers van de corresponderende Latijnse vragen en/of andere bronnen. Eventuele andere bronnen worden globaal weergegeven; een exactere bronvermelding is te vinden in de editie van Gottschall. Een x staat ook in dit overzicht voor een ongeïdentificeerde bron.

vraag	***Proza-Lucidarius***	**pag**	**bron**
I.1	O meister, ic bidde di, dattu totter eeren Godes ende nutticheit der Hillighen Kerken my wilst antworden op myne vraghe.	161	I.1
I.2	Men secht, dat nyemant en weet, wat God is, ende dat duncket my onbehoerlic wesen, dat wy sullen anebeden, dat wy niet en weten. Hijr omme laet ons van Gode beghynnen ende segghe my ten eersten, wat God is.	161	I.2
I.3	Wo salmen verstaen, dat de Hilighe Dryvoldicheit een God is?	162	I.3
I.4	Waer omme wort He gheheten de Vader?	162	I.4
I.5	Waer omme het He de Sone?	162	I.5
I.6	Waer omme hiet He de Hilige Gheest?	162	I.6
I.7	Nu men secht, dat de vader sy de overste macht of de overste gudertierenheit, waer omme en wort He dan niet gheheten ene moder?	163	I.7
I.8	Nu men secht, dat de Sone is de waerheit of de wijsheit, waer omme en wort He dan niet gheheten een dochter?	163	I.8
I.9	Waer omme en wort de Heilighe Gheest nicht gheheten der beyder sone, also dat de ene weer de vader ende de ander de moder?	163	I.9
I.10	Waer woent God?	163	I.10
I.11	Wat is dat to segghen?	163	I.11
I.12	Wo salmen verstaen, datmen secht, dat God tot eenre tijt ende altoes al heel is in allen steden ende nochtan in ghienre stede en is?	164	I.12
I.13	Weet God al dinck?	164	I.13
I.14	Wo sprect God tot den enghelen of totten menschen?	165	I.14
I.15	Nu God sunder beghin ghewest hevet, mach men dan niet gheloven, dat God een ewich leven leyde, eer He de werlt schoep?	165	I.15

Van der werlt

I.16	Wat sake wast, dat de werlt ghescapen waert?	165	I.16
I.17	Woe is de werlt ghemaket?	165	I.17
I.18	Seghede He dat in den ghelude der woerde?	165	I.18
I.19	Was daer oec enich merren ofte toven inder scheppinghe?	166	I.19
I.20	Hevet God oec icht ghescapen by stucken?	166	I.20
I.21	Kunt de elementen oec Gode verstaen of ghevolen?	167	I.21
I.22	Wat ist, datter ghescreven staet: Et is gheworden avent ende morghen, een dach?	167	I.22
I.23	Bedude dat noch opeliker!	167	I.23
I.24	Waer omme wyl He hebben neghen choer der enghelen?	168	I.24
I.25	Waer omme wolde He hebben een choer der menschen?	168	I.25
I.26	Waer omme wolde God, dat dat ghetal der uutvercoernen allene solde wesen van engghelen ende van menschen?	168	I.26
I.27	Wodanich is der enghelen natuer?	169	I.29

Van den enghelen

I.28	Wanneer synt de enghelen ghemaket?	169	I.27
I.29	Seghede God dese woerde?	170	I.28
I.30	Hebben de enghelen namen?	170	I.30
I.31	Michaël, Gabriël, Raphaël, synt dat ghene namen?	170	I.31
I.32	Waer ynne was he Gode en teghen?	170	I.32, I.33
I.33	Wat gheschede daer do?	170	I.34
I.34	Wiste he sinen val to voren?	170	I.35
I.35	Wo langhe was he in den hemel?	170	I.36
I.36	Waer omme en was he niet langher in den hemelscher soeticheit?	171	I.37
I.37	Wat sundijchden de anderen?	171	I.38
I.38	Wo hielden sie mit hem?	171	I.39
I.39	Wat gheschiede hem doe?	171	I.40
I.40	Waer omme en vellen se niet alle gader in de helle?	171	I.41
I.41	Waer omme en mochten se niet weder to penitenciën?	171	I.42
I.42	Waer omme en mochten se niet?	172	I.43

I.43	Waer omme en heeft se Cristus niet verloest als den menschen?	172	I.44
I.44	Waer omme en schop God de enghele so danich niet, dat se niet en mochten sundighen?	172	I.45
I.45	Waer om en heeft God ghene ander enghele ghescapen in oer stede?	173	I.47
I.46	Weten de duvels al dinck?	173	I.48
I.47	Vermoghen die duvels al, dat se willen?	173	I.49
I.48	Wat seechstu van den gueden enghelen?	173	I.50
I.49	Wo ijst, dat se niet en moghen sundighen?	174	I.51
I.50	Waer omme en worden de quaden enghele oec so niet ghevestighet?	174	I.52
I.51	Was de val der quader enghele een sake, dat de guede enghele ghevestighet werden?	174	I.53
I.52	Wat ghedaenten hebben de enghelen?	174	I.54
I.53	Woedanich is de ghelijcheit?	174	I.55
I.54	Weten of vermoghen de enghele al dinck?	175	I.56
I.55	Hevet de val der quader engheleghijt verminret den tal der gueden?	175	I.57
I.56	Waer ommen is de mensche ghemaket?	175	I.58
I.57	Waer van is de lichamlike substancie?	175	I.59
I.58	Waer van is de gheestlike substancie?	176	I.60
I.59	Woedanich is dat belde?	176	I.61
I.60	Makede God den menschen mit den handen?	177	I.62
I.61	Waer omme hevet God den menschen ghemaket van der snoder materiën?	177	I.63
I.62	Waer van heeft de mensche den namen ontfanghen?	177	I.64
I.63	Waer omme heeft God de deeren gheschapen, nu de mensche dat deer niet en behovet en solde hebben in den paradise?	178	I.65
I.64	Waer omme heft God dan gheschapen de vleghen ende mugghen ende ander dinghe, die den menschen schadelic synt?	178	I.66
I.65	Waer to heeft He se dan ghemaket?	178	I.67
	Van der stede, daer de mensche ghescapen waert, ende van den paradise		
I.66	Waer is de mensche gheschapen?	179	I.68, Gen 23, x, 2 Sam 5, Vincentius

I.67	Wat is dat paradijs ende waer ist gheleghen?	180	I.69
I.68	Waer is dat wijff gheschapen?	181	I.70, Gen 2
I.69	Waer omme is dat wijff ghemaket van den manne?	181	I.71
I.70	Waer omme en sint de uutvercoernen niet tosamen ghescapen ghelijc den enghelen?	181	I.72
I.71	Waer omme en makede God den menschen soedanich niet, dat he niet sundighen en mochte?	182	I.73
I.72	Wo solden se kinder ghewonnen hebben, hadden se in den paradyse ghebleven?	182	I.74
I.73	Wo solden de wyve kinder baren?	182	I.75
I.74	Solde dat kint oeck so kranc wesen ende so onsprekende alst nu is?	182	I.76
I.75	Wo langhe solden se gheweest hebben in den paradijse?	183	I.77
I.76	Wo mochten se alle in den paradyse ghebleven hebben?	183	I.78
I.77	Weren se naket?	183	I.79
I.78	Wat is, dat de scrijfture secht, dat se na den sunden seghen, dat se naket weren, recht of se dat eerst niet ghesien en hadden?	183	I.80
I.79	Seghen de menschen Gode in den paradyse?	183	I.82
I.80	Waer omme bedroech de duvel den menschen?	184	I.83
I.81	Waer omme verhenghede God, dat de mensche becoert waert, do He to voren wiste, dat he verwonnen solde werden?	184	I.84
I.82	Sprack dat serpent?	184	I.85
I.83	Waer omme sprack de duvel mer doer dat serpent dan doer een ander dier?	184	I.86
I.84	Was wetenheit gudes ende quades gheleghen inden appel?	184	I.87
I.85	Wo langhe weren se in den paradyse?	185	I.90
I.86	Waer omme en weren se daer niet langher?	185	I.91, Gen 2, Gen 3
I.87	Wat was cherubyn of dat vurighe sweert?	188	I.92
I.88	Waer ghienck Adam, do he uut den paradyse gheworpen was?	188	I.93, Gen 4, Gen 5, Gen 6, Gen 7, Gen 8, Gen 9, Gen 10
I.89	Wat hadde de mensche ghesundighet, dat he ghedreven waert uut den paradise?	199	I.94

I.90	Wat was dat quaet, dat he van den appele at?	199	I.95
I.91	Dat bewise.	199	I.96
I.92	Dat is boven al dinck recht, dat alle redelike creatuer gheen dinc en sette boven den willen des scheppers.	199	I.97
I.93	Dat is ommer also.	199	I.98
I.94	Gheen sijns.	200	I.99
I.95	Wo solde he voldoen voer de sunde?	200	I.107, I.108
I.96	Waer omme en bleef he niet altemale verloren?	200	I.109
I.97	Waer omme en sande God ghenen enghel, omme den menschen to verlosen?	200	I.115
I.98	Waer omme en schoep God ghenen nyen menschen, vander eerden ende sande den uut, omme den menschen to verlosen?	200	I.116
I.99	Waer omme en sande God ghenen patriarchen ofte propheten?	201	I.117
I.100	Bedude dese dinghe.	201	I.118
I.101	Ghebenedijt sy de reden dijns mondes, de my van den hemele ghegeven hebste den Sone Godes. Mer segghe my: Waer omme is de Sone mensche gheworden ende nyet de Vader noch de Hilighe Gheest?	201	I.119
I.102	Waer omme wolde He gheboren werden van der joncfrouwen?	202	I.120
I.103	Wo wan de hilighe joncfrou Maria Cristum?	202	I.126
I.104	Waer omme was He neghen maende lanck besloten in den joncferliken buke?	203	I.127
I.105	In wat uren is He gheboren?	203	I.128
I.106	Waer omme is He in der nacht gheboren?	203	I.129
I.107	Wiste dat kint oeck ychtes wat?	203	I.130
I.108	Mochte dat kijnt gaen of spreken, so vroe alst gheboren was?	203	I.131
I.109	Ghescheden oec yenich wonder, do Cristus gheboren waert?	204	I.132
I.110	Wat weren de?	204	I.133
I.111	Ic wolde hyr gheerne enen gheestliken sijn of horen.	204	I.134
I.112	Waer omme toech Cristus de dre coninghe, de mit ghaven to Hem quemen?	205	I.135
I.113	Waer omme vloe Cristus meer in Egipten dan in yenich ander lant?	205	I.136
I.114	Waer omme en leerde He nicht ende waer omme en dede He ghyen teyken in dertich jaren?	205	I.137

I.115	In Cristo was vulheit der gotheit also, dat ghene gracie in Em en mochte meere werden ende waer omme waert He dan ghedopet?	206	I.138
I.116	Waer omme waert He in den water ghedopet?	206	I.139
I.117	Daer is ghescreven van Cristo, dat He schone was in der ghedaente boven de kijnder der menschen. Was He dan oeck schone in den lichame?	206	I.140
I.118	Was He lydelick ofte sterflic?	207	I.141
I.119	Waer omme staerf He?	207	I.142
I.120	Eeysschede de Vader den doet van Em?	207	I.143
I.121	Waromme doden Hem de joden?	207	I.144
I.122	Wellick vader mochte ummermeer enen guden ende enen enyghen Sone so laten doden, weert dat He et mochte verbeden?	207	I.145
I.123	Woe was dat recht by Gode, dat He den alrebesten gaff voer de ongherechtighen?	208	I.146
I.124	Ist dat die Vader den Sone overghelevert hevet, als ghescreven is: God en heeft synen eghenen Sone nicht ghespaert, meer He hevet Ene voer ons allen overghelevert, ende ist dat de Sone Hem selven overghelevert hevet, als ghescreven is: De Hem selven overghelevert hevet voer ons, wat sundighede dan Judas, de Hem oeck overleverde?	208	I.147
I.125	Waer omme wolde He sterven in den holte?	208	I.148
I.126	Waer omme starf He an den cruce?	209	I.149
I.127	Was syn doet ghenoech voer alre menschen sunde?	209	I.150
I.128	Dat bewyse.	209	I.151
I.129	Gheensijns.	209	I.152
I.130	Want sijn leven is langher dan untellelike werlde, ende ic dede sulke sunde, dat al de werlt nicht beteren en kunde.	209	I.153
I.131	Wat gaf Hem de Vader voer den verdienst?	209	I.154
I.132	Mochte He dat loen synre dodes nicht gheven, wen He wolde?	209	I.155
I.133	Hoe manighe ure was He doet?	210	I.156
I.134	Waer om?	210	I.157
I.135	Wie cruysten Hem?	210	I.158
I.136	Waer omme lach He in den grave twe nacht ende enen dach?	210	I.159
I.137	Waer ghenck sijn ziele nader doet?	210	I.160, I.161
I.138	Waer omme en verrees Hy niet te hant na der doet?	211	I.162
I.139	Waer om verrees He dan so gheringhe?	211	I.163

I.140	Waer om verrees He inden eersten dach van der weken?	211	I.164
I.141	Waer om verrees He des derden daghes na sijnre doet?	211	I.165
I.142	Wat ghedaente hadde Cristus na sijnre verrisenisse?	211	I.167
I.143	In wat ghedaenten seghen Hem sijn discipulen?	211	I.168
I.144	Hadde He oec cleder an?	211	I.169
I.145	Woe vake openbaerden He hem na sijnre verrisenisse?	212	I.170
I.146	Waer om seghet de ewangelista, dat He eersten openbaerde Mariën Magdalenen?	213	I.171
I.147	Clam Cristus alleen op te hemel?	213	I.172
I.148	In wat ghedaente clam He op?	213	I.173
I.149	Waer om en steech He nyet to hant op, do He verresen was?	213	I.174
I.150	Wat is, dat Cristus sittet ter rechterhant des Vaders?	214	I.175, I.176
I.151	Waer omme en sande He rechtevoert nyet den Hilighen Gheest, mer He wachtede tien daghe lanc na den, dat He ten hemele steghen was?	214	I.177
I.152	Hevet Cristus nu volcomen blijscap?	215	I.178
I.153	Wo is de hilighe kerke Cristus lycham ende de uutvercoerne menschen syne lede?	215	I.179
I.154	Waer omme wart dat licham Cristi consacriert van den brode ende dat bloet van den wijne?	216	I.180, Hugo Ripelin van Straatsburg
I.155	Nu daer ghesien wart de ghedaente des brodes ende des wijns, wo predeket men dan, dat dat sy dat vleysch ende dat bloet Cristi?	218	I.181
I.156	Wat salicheit is hier inne gheleghen?	218	I.182
I.157	Hebben se oec meerre hillicheit, de meer ostien ontfanghen?	219	I.183
I.158	Wat loen hebben de ghene, de dyt werdeliken ontfaen?	219	I.184
I.159	Wat voelstu van den ghenen, de dat onwerdeliken ontfanghen?	219	I.185
I.160	Om wat saken sullen de priesters misse doen?	219	I.186, I.187
I.161	Maken de quaden priesters oec dat lycham Cristi?	220	I.190
I.162	Salmen den quaden priesteren oec ghehoersam wesen?	220	I.197
I.163	Moghen de quaden priester oec wal binden ende ontbinden?	221	I.198
I.164	Salmen de quaden oec verdraghen?	221	I.202
II.1	Mijn ziele hevet sick hoghe vervrouwet in den Heren, want ick	222	II.1

	bin overmits dy verluchtet mit den groten lichte der wetentheit. Hijr om bid ic dy dat ick noch meer vraghen moghe.		
II.2	Wat is de vrye wille?	222	II.7
II.3	Waer om hebben de quaden menschen overvlodeliken rijcdom ende bloyen in der macht ende in ghesuntheit des lichaems ende de gueden menschen arbeiden in armoden ende werden onrechtverdeliken verdrucket van den quaden ende vergaen in ziecheiden ende in crancheiden des lichams?	222	II.10, II.11
II.4	Waer omme hebben somighe guede menschen overvlodicheit ende rijcdom ende werden verhoghet in der macht ende ghesterket in der ghesontheit. Ende somighe quade mensche arbeiden in armoden ende in crancheiden ende werden verdrucket?	223	II.12
II.5	Omme wo vele saken wort den menschen ghegheven ziecheit of moynisse des lychams?	224	II.12bis, x
II.6	Waer omme leven somighe quade menschen langhe ende somighe guede sterven gheringhe? Ende somighe gude menschen leven langhe ende de quaden sterven gheringhe?	225	II.13
II.7	Sint de menschen onselich, de gheen wederstoet en hebben?	226	II.14
II.8	Omme de leven Godes, laet my dat gheringhe weten.	227	II.15
II.9	In den namen Godes, wat sechstu nu? En hebben de quaden menschen hijr niet weelde ende werschap ende vervrouwen hem van schoenheit der wijve ende gloriëren in costelen clederen ende werden verhoghet mit ghelde ende guede ende mit groten tymmer? Ende die gueden menschen werden ghesloten in kerkeneren ende werden gheslaghen mit swaren slaghen ende ghepinighet mit hungher ende dorst ende mit vele verdriett?	228	II.16
II.10	Waer van comen de werdicheit ende de machten op der eerden?	229	II.17
II.11	Hebben de prelaten ende oversten oec meer verdienstes by Gode?	229	II.19
II.12	Nu God almechtich is, als de scrijftuer secht: Al, dat He wil, dat heeft He ghedaen, waer omme secht men dan van Gode, dat He some nicht en vermach als lieghen ende doen, dat de dinghe, de ghescheet sint, niet ghescheen en weren?	230	II.21
II.13	Segghe nu, wattu voelste van den ghenen, die de werlt versmaen als monike ende ander gheestlike lude?	231	II.53
II.14	Wat voelstu van den ridderen ende van den hoveluden?	231	II.54
II.15	Segghe, wat hope hebben de kremers ende coeplude?	231	II.55
II.16	Versoeken se niet de heilighen stede ende offeren Gode ende gheven vele aelmissen?	231	II.56
II.17	Wat sechstu dan van den ghemeinen hantwerkes luden?	232	II.57
II.18	Hebben de speellude oec enighen hope?	232	II.58
II.19	Wat sechstu van den dwasen?	232	II.60

II.20	Wat voelstu van den ackerluden?	232	II.59
II.21	Wat voelstu van den cleynen kynderen?	232	II.62, II.63
II.22	Want mit Cristus is barmhertiche ende syne ontfarmenisse synt over al syne werke, de daer niet ghecomen en is, om te ropen de rechtverdighen, met de sunders. Waer omme en is He dan niet barmhertich den bosen menschen?	233	II.65
II.23	In wo vele manieren werden de sunden vergheven?	233	II.68, II.69
II.24	Wat batet de bijcht?	234	II.70
II.25	Ist daer oec een ordel Godes?	234	II.71
II.26	Mach de aelmisse of penitencie oec baten, als men niet laten en wil de sunde?	234	II.72
II.27	Moghen oec de gude werke oec den quaden menschen baten?	235	II.73
II.28	Waer omme ghaff God den joden de offerhande van schapen, ossen ende bucken ende der ghelike, do nochtan de offerhande de sunde niet af nemen en mochte?	235	II.74
II.29	Van den anbeghinne der werlt en pleghen de menschen anders niet te oefenen dan enen God. Waer van began dan die afgodie ende de oefninghe van velen goden?	236	II.75
II.30	Waer was de torn Babel?	237	II.76
II.31	Bate dat oec, datmen bedevaert wandert to Jherusalem of to anderen hilghen steden?	237	II.77
II.32	Waer omme en heeft God den menschen niet verlient, dat als he ghegheten hevet, dat he dan moghe der spise ontberen ene weke lanck?	238	II.78
II.33	Is den menschen oec gheset een seker termijn des levens, ende of de mensche den termijn mach overgaen, so dat he langher leve ofte vercorte, so dat he eer sterve?	238	II.79
II.34	Bewyse, dattu sechst.	239	II.80
II.35	Sundighet de richter oec, als he de misdadighen pinighet?	239	II.81
II.36	Sundighen de dienres oec, als se de pyne des dodes andoen den ghenen, de van den richters verwesen synt?	239	II.82
II.37	De ghene, de in misdaet sint begrepen ende van den richters verwesen werden totter galghen of tot anderen pijnen, als se dan waren rouwen krighen in der ure des dodes, is daer dan oec hope tot hoerre salicheit?	240	II.83
II.38	Wat sake ist, dat de kinder bet leren dan olde lude?	240	II.84
II.39	Waer bleef de Arke des Testamentes?	240	II.85
II.40	Verstonden oec de propheten selven, dat se screven?	241	II.86

II.41	Waer omme bescreven se dan so bedect ende niet openbaer?	241	II.87
	Van den enghelen		
II.42	Hebben de menschen oec enghelen, daer se van bewaert weerden?	242	II.88
II.43	Nu God al dinc weet ende die hillighe enghele al dinck in Gode sien, wat mach men em dan kundighen, dat se niet en weten?	242	II.89
II.44	Sint de enghelen altoes op der eerden by de ghene, de se bewaren?	243	II.90
II.45	Woe openbaeren se den menschen?	243	II.91
II.46	Sint daer oec duvels, de den menschen laghe legghen?	243	II.92
II.47	Moghen de duvels besitten, wat se willen?	244	II.93
II.48	Wat batet de hilighe olye, de men den zielen doet?	244	II.94
II.49	Batet de penitencie oec wat, de een mensche annemet in synen lesten?	245	II.95
II.50	Waer van kompt de name des dodes?	245	II.96
II.51	Nu de sunde vergheven werden in der doepe ende de doet ene pyne is der sunden, waer omme verhenghet God dan, dat de doet na der doepe herschappie hevet over de uutvercoerne menschen?	245	II.97
II.52	Wat is blasphemie in den Hillighen Gheest, de niet vergheven en wert in deser werlt of in der tocomender werlt?	246	II.100
II.53	Schadet den guden menschen oec, of sie ghedodet werden ofte begrepen in der haestigher doet?	246	II.101
II.54	Batet den quaden menschen oec, dat se langhe siec to bedde ligghen, eer se sterven?	247	II.102
II.55	Schadet den rechtverdighen menschen oeck wat, of se niet begraven worden op den kerchof?	247	II.103
II.56	Batedet em oec wat, dat se begraven werden in hilghen steden?	247	II.104
II.57	Batet den quaden oec, dat se in den hilghen steden begraven werden?	248	II.105
III.1	O gude meister, Got mote di verlosen van allen quade ende versellen dy mit den oversten borgheren in den hemel. Nu vertelle my, wo dattet gheet den guden menschen, als se sterven?	248	II.106, III.1
III.2	Werden daer al der rechtverdighen menschen zielen gheleit?	248	III.3
III.3	We synt de volkomene menschen?	248	III.4, III.5
III.4	Waer moghen se mede verloest werden?	249	III.6
III.5	Wat is dat veghevuer?	249	III.8
III.6	Wo vele ziele komen daer totten hemele?	250	III.11,

			(Gregorius de Grote)
	Van der pynen der quaden		
III.7	Du heveste my nu ghenoech ghesecht van desen dinghen. Segghe my nu, wo dattet den quaden gheet in hoeren verscheiden?	250	III.12
III.8	Wat is die helle ende waer is de helle?	251	III.13
III.9	Wat sint de?	251	III.14
III.10	Waer omme lyden se so vele pyne?	252	III.15
III.11	Wo sijn se daer ghestalt?	254	III.16, (Pseudo-Augustinus)
III.12	Och arme, waerto is de mensche ye gheboren, de verwesen sal werden to so danighen pinen?	255	III.17
III.13	Wo synt des duvels lede?	255	III.18
III.14	Moghen de rechtverdighen de quaden oec sien in den pynen?	255	III.19
III.15	Solen em de rechtverdighen oec bedroven, als se de quaden so sien pinighen?	255	III.20, III.21
III.16	In wat hellen weren de rechtverdighen voer der toecomst Cristi?	256	III.22
III.17	Wat pinen hadden de gueden daer?	256	III.23
III.18	Bekennet de rechtverdighen malcanderen oec?	256	III.24
III.19	Bidden de zielen oec voer er vrende?	257	III.25
III.20	Wo bidden sie?	257	III.26
III.21	Wat is dat hues des Vaders ende mit vele woninghe, daer Cristus van seghet in den hillighen ewangelio?	257	III.28
III.22	Weten de zielen oec, wat men hier doet?	257	III.29
III.23	Moghen de zielen em openbaren, wanneer se willen ende wen se willen?	257	III.30
III.24	In wat ghedaenten openbaren de zielen?	258	III.31
III.25	Waer van komen de dromen?	258	III.32
	Van Entekerst		
III.26	Ghebenedijt sy dat woert Godes, dat my so vele verborghene dinghe openbaert hevet doer dynen mont. Nu dorste ic dy meer bidden, so wolde ic gheerne horen van Entekerste.	259	III.33
III.27	Sal he waerlike doden verwecken?	260	III.34, Hildegard van Bingen, Adso, Gregorius de

			Grote, Mat 24, Op 12-13, Op 19, Dan 8, Petrus Lombardus
III.28	In wodanigher oeltheit solen de twe propheten comen?	270	III.35, Gen 5, 2 Kon 2, Adso, Op 11, Mal 4, Hugo Ripelin, Hiëronymus, Dan 8, 2 Tess 2, Hildegard van Bingen
III.29	Nu dat hillighe ewangelium seghet, dat de daghe sullen verkortet werden om dat uutverkoerne, solen de daghe dan korter wesen dan sie nu syn?	274	III.36
III.30	Wat sal daer na gheschien?	274	III.37, Mat 24
III.31	Wat is de leste bazune?	275	III.38
III.32	Wat is de ierste verrisinghe?	276	III.39
III.33	In wat daghe sal de gheschien?	276	III.40
III.34	Sal dan oec yemant op der werlt wesen?	276	III.41
III.35	Wat sal van den gheschien?	277	III.42
III.36	Sult de oec verrisen, de in der moder lichame ghestorven synt?	277	III.43
III.37	In wat oltheit of groetheit solen de menschen verrisen?	277	III.44
III.38	Woedanighe lichame sult se hebben?	277	III.49
	Van der uren des ordels		
III.39	In wat uren sal dat ordel ghescheen?	278	III.50
III.40	Wo sal de Here ten ordele komen?	278	III.51
III.41	Wat is, dat de gueden gheset sullen werden ter rechterhant ende de quaden ter luchterhant?	278	III.53
III.42	In wat ghedaente sal de Here em daer openbaren?	279	III.54
III.43	Sal daer dat cruce wesen dat selve holt, daer die Heer an ghepassiet is?	279	III.55
III.44	Sal daer een stoel wesen, daer de Heer op sitten sal alst ewangelium secht: He sal sitten op den stoel sijnre moghentheit?	279	III.57
III.45	Hebben de apostele oec stole, alst ewangelium secht: Ghy sult sitten op de twelf stoele ende ordelen die twelf gheslechte van Ysrahel?	279	III.58

III.46	Wo sal dat ordel gheschien?	280	III.59
III.47	We sint deghene, de mit Gode ordelen?	280	III.60
III.48	We sint deghene, de gheordelt werden ende beholden?	280	III.62
III.49	We sint de sonder ordel verdomet werden?	281	III.65
III.50	Solen de Cristum oec sien?	281	III.66
III.51	We sint die, de daer gheordelt werden ende verdomet?	281	III.68
III.52	Hebben de rechtverdighen in den ordel Godes oec beschermers?	281	III.72
III.53	Wat sal gheschien, alst ordel daen is?	282	III.74
III.54	Wat sal dan van der werlt gheschien?	282	III.77
III.55	Sal die werlt dan alte male vergaen?	282	III.78
	Van den lichamen der hillighen		
III.56	Du hevest my vervult mitten gueden des Heren, nu segghe my, wodaenighe sult de hillighen hebben inden lichame?	283	III.79
III.57	Solen se ghecledet of naket wesen?	283	III.81
III.58	Segghe my er blijschap?	283	III.87
III.59	Wat sint de blyschappen?	284	III.88
III.60	Dit segghe my opeliker.	284	III.89
III.61	Du hevest my verheven boven my selven, want dit sint de dinghe, de myne siele begheert te hoerne. Nu bidde ic dy, bedude my mit enigher maneren, dattu ghesecht hevest.	284	III.90, III.91, III.92, III.93, III.94, III.95, III.96
III.62	My duncket, mochte yemant den koer hebben van dessen ghaven, de solde een ytlic van dessen sevenen billich kesen voer enich koninckrijke. Meer weer yemant beghavet mit al dessen ghaven, den solde men billich setten over al die werlt.	285	III.97, III.98, III.99, III.100, III.101, III.102, III.103, III.104, III.105
III.63	Dyt weer onsprekelike blijscap. Ick hebbe so grote ghenoechte in dynen woerden als in alle rijckdomme. My duncket, hadde yemant somighe van dessen ghaven ende niet al, de wer weerdigher dan alle de werlt. Mer weer yemant vervult myt al dessen ghaven, die schene God te wesen.	286	III.106, 1 Kor 2,9
III.64	Als een soete fonteine lavet den dorstighen ackerman, so hevet de soete honich zeem, de uut dinen munde drupet, ghelavet myne ziele. De menschen sin onbegripelike selich, de to so onbegrijpliken guede voer gheseen sin.	290	III.107, III.115, III.116, Pseudo-Augustinus
III.65	Ende moghen se enen anderen hemel maken, waer omme en doen seet dan nicht?	292	III.117

III.66	Alle desse dinghe machmen gheloven van den apostelen als van den oversten hillighen, meer dat weer ons groet, dat wy mochten leven in eren dienste.	292	III.118
-	*Ontbreekt door materiaalverlies*	-	(III.119)
-	*Ontbreekt door materiaalverlies*	-	(III.120)
(III.67)	*Vraagstelling ontbreekt door materiaalverlies*	(293)	(III.121)
III.68	O alre beste meister, God mote di in der gloriën der hillighen vervullen mit blijsschapen ende mit hogher vrouden, op dattu seen mogheste den Konync der ewigher gloriën in sijnre schoenheit ende du seen mogheste de gude van Jherusalem alle de daghe dijns levens in ewicheit der ewicheit.	294	III.122

Overzicht 4: De *Artes-Lucidarius* en de Duitse *Lucidarius*

Dit is een overzicht van de vragen van de *Artes-Lucidarius* en de vragen van boek I en II van de Duitse *Lucidarius*. De eerste kolom bevat de nummers van de Middelnederlandse vragen (eigen nummering). In de tweede kolom worden die vragen afgedrukt naar mijn editie van handschrift Londen, BL Add. 10286. In de derde kolom staat het regelnummer waarop de Middelnederlandse vraag begint in mijn editie. In de vierde kolom staan de nummers van de corresponderende Duitse vragen (nummering in de editie van Gottschall und Steer 1992). De Duitse vragen staan tot slot in de laatste kolom, geciteerd uit de editie van Gottschall en Steer. Hierbij is voor de rechte s en de z-met-lus, zoals Gottschall en Steer die gebruiken, stelselmatig gebruik gemaakt van een reguliere s respectievelijk een z. In de geciteerde vragen in Duits en Middelnederlands is telkens moderne interpunctie aangebracht en is u/v en i/j aangepast aan modern gebruik.

vraag Mnl	***Artes-Lucidarius***	**regel in editie**	**vraag Duits**	**Duitse *Lucidarius***
I.1	Wat sel wy gheloven van Gode?	47	I.1	Waz suln wir von Gote gelůben?
I.2	Hoe machmen die Godheyt in drien delen?	54	I.2	Wie mac sich ein Gotheit in drú geteilen?
I.3	Sullen die drie namen nymmermeer scheyden, doe die Zoen die menscheit aen naem, namse doe die Vader ende die Heylighe Gheest?	70	I.3	Wen sich die drie Genemede niemer gescheiden mugen, da der Sun die Menscheit an sich nam, nam Si do mit ime der Vater unde der Helige Geist?
I.4	Hoe coemt dat God in allen syden is?	97	I.4	Wie kumet daz, daz Got in allen Stettin ist unde doch in einer Stete deste minre niht ist, unde daz Er allenthalben ist?
I.5	Nu du my hebste berechtet vanden Schepper, nu salte my segghen van den scheppenisse des hemels ende der eerden, ende vanden dinghen die daer in ghescapen sijn.	105	I.5	Nu du mir geseit hast von deme Schópher, nu solt du mir sagen von der Gescóphede dez Himels unde der Erde unde von den Dingen, die God dar inne geschaphen hat.
I.6	Was Hy eer Hi die werlt schoep?	121	I.6	Waz Er eine, e Er die Welt geschůfe?
I.7	Doer schoep God die werlt doe?	127	I.7	Dur waz geschůf Er die Welt?
I.8	Hoe stondet eer die werlt wart ghescapen?	141	I.8	Wie stůnt ez, e die Welt wurde?
I.9	Welc waren die vier elementen?	148	I.9	Wele warent die vier Elementa?
I.10	Wat schoep God alder eerst?	153	I.10	Waz geschůf Got aller erst?
I.11	Hoe heet die eerste enghel?	159	I.11	Wie hiez der erste Engel?
I.12	Hoe langhe was hi in hemelrijc?	168	I.12	Wie lange waz er in den himelischen Eren?
I.13	Waer om schoep hem God doe Hi wist dat hi vallen solde?	171	I.13	Dur waz gescůf in Got, do Er wol wiste, daz er vallen solte?

I.14	Hoe quam dat?	182	I.14	Wie komet daz?
I.15	Wanneer wort die helle gescapen?	194	I.15	Wenne wart die Helle geschafen?
I.16	Hoe is die helle?	202	I.16	Wa ist die Helle?
I.17	Heeft die helle oeck gront?	210	I.17	Hat die Helle Grunt?
I.18	Hoe manighen name heeft die helle?	221	I.18	Wi manigen Namen het die Helle?
I.19	Du salte my segghen wat sy beduden.	224	I.19	Die solt du mir sagin unde waz si betúten.
I.20	Waer is die helle?	280	I.20	Wa ist die ober Helle?
I.21	Hoe is die hemel ghescapen?	288	I.21	Wie ist der Himel geschafen?
-	-	-	I.22	Wie mac daz geschehen, wen wir sehen wol, daz die Sunne unde der Mane von ostirt hin in westert loufet?
I.22	Ende doer wat scoep God dat alsoe?	296	I.23	Dur waz geschůf diz Got alsuz?
I.23	Hoe coemt dat die hemel omme lopet ende en mach doch niet stille staen?	304	I.24	Wie cumet daz der Himel iemer loufet?
I.24	Van welken slechte is die hemel?	315	I.25	Welher Slahte ist der Himel?
I.25	Hoe menich is der hemelen?	321	I.26	Wie manic ist der Himele?
I.26	Wat is inden anderen tween?	330	I.27	Ist in den zuein Himelen ith?
I.27	Doe die zonne anden vierden daghe wort ghescapen, wat licht was daer doe die zonne niet en scheen?	347	I.28 + I.29	Wenne wart die Sunnen geschaffen? + Waz liehtes waz, e die Sunne schein?
I.28	Waer wart Adam ghescapen?	359	I.30	Wo wart Adam geschaffen?
I.29	Hoe waer Eva ghescapen?	368	I.31	Wa wart Eva geschafen?
I.30	Waer is dat paradijs?	370	I.32	Wa ist daz Paradis?
I.31	Nu dat paradijs op der werlt is, waerom en moghen wij daer niet in comen?	376	I.33	So lanc daz Paradis uf dirre Erden ist, warumbe múge wir dar in nith comen?
I.32	Hoe langhe was Adam inden paradise?	385	I.34	Wie lange waz Adam in dem Paradiso?
I.33	Dat ovet dat inden paradise wast dat om den mensche wille ghescapen wort, sal dat ovet nu	388	I.35	Daz Obez, daz in dem Paradiso waz, daz waz durch den Menschen gescaffen. War zů sol daz Obes nu, do der Mensche dar uz wart

	comen inden mensche daer ute is?			verstozen?
I.34	Die zielen en dorren eten off drincken want so wie etet die moet eten lossen.	397	I.36	Die Geiste bedurfent Essendez nith noch Trinkenez. Wen swer isset der mŏz ouch daz Ezzen dowen.
I.35	Ho lossen sy dat eten?	407	I.37	Wie dowent su daz Essen?
-	-	-	I.38	Wie soltent die Menschen han gekindet, ob sie volle standen werent in dem Paradiso?
I.36	Hoe langhe leefde Adam?	411	I.39	Wie lange lebete Adam?
I.37	Hoe olt was Abel doe hem sijn broer versloech?	419	I.40	Wie alt waz Abel, do in sin Brůder erslůc?
I.38	Wie was die man die die boecstave vant?	425	I.41	Wer waz der erste Man, der die Bůchstaben vant?
I.39	Wie was die eerste man die ye sanghes began?	430	I.42	Wer waz der erste Man, die ie der Gecelthe began?
I.40	Wie was die eerste coninc?	443	I.43	Wer waz der erste Kúnic nach der Sintflůt?
I.41	Wy willen dese reden laten staen ende segge my vander ordinanciën der werlt.	454	I.44	Wir sulen dise Rede lan bliben eine wile unde solt du mir sagen von der Ordenunge dirre Welte.
I.42	Waer van wart die eerde ghevesticht dat sy niet en mach wyken?	463	I.45	Wavon wirt die Erde gevestent, daz sie nith gewichen mac?
I.43	Waer van comen die springbornen?	478	I.46	Wa von komen die Ursprúnge?
I.44	Nu salte my segghen hoe dese werlt is ghedeelt in viren.	487	I.47	Nu sage mir, wie disu Welt sie geteilet.
I.45	Hoe is dat derdendeel betymmert?	503	I.48	Wie ist daz drite Teil geteilet, daz wir da buwen?
I.46	Nu seg my vanden dele dat hiet Azia.	507	I.49	Nu sage mir von dem Teile, daz da heizet Asya.
I.47	Lopet dat water doer den paradijs?	526	I.50	Rinnent die Wazer durch daz Paradise?
I.47	(antwoord)	529	I.51	Nu sage mir, wa enspringent die Wasser?
I.48	Welc lant licht biden paradise alre naest?	552	I.52	Welhes Lant lit dem Paradiso aller nahest?
I.49	Waer van coemt dat?	585	I.53	Wa von komet daz?
I.50	Nu daer so menigherhande lude sijn, hoe ist dat sy malckander niet en doden?	697	I.54	Sit so manigerhande lúte da sament sint, wie kúmet daz, daz si einander nith entötent?

I.51	Dat alre manne kunne van Adam ende van Eva ghecomen sijn, hoe sijn si dan in so wonderlike verwen ghedeelt?	707	I.55	Nu seit uns die Shrift, daz allez menslich Kunne von Adame unde von Even komen si. Wie sint sie nu so wunderliche verwandelet?
I.52	Nu saltu my segghen van den dieren die daer inden lande sijn.	731	I.56	Nu sage mir, wie die Tier genant sint, die in deme Lande sint.
-	-	-	I.57	Nu hest du mir geseit von India. Nu sage mir von deme Lande, daz da heizet Parthia.
I.53	Nu seghe my vanden lande Mesopotania.	786	I.58	Nu sage mir von dem Lande Mesopotamia.
I.54	Nu segghe my vanden anderen dele.	842	I.59	Nu sage mir von dem anderen Teile der Welte.
I.55	Nu hebstu my gheseit vanden tween delen der werlt. Nu seg my vanden derden dele dat daer heet Affrica.	902	I.60	Nu hest du mir geseit von dem zwen Teilen der Welte. Nu sage mir von dem dritten Teile, daz da heizet Affrica.
I.56	Dat verneme ic gheerne, want God hevet vele wonders in den bosschen verborghen.	952	I.61	Daz verneme ich gerne, wen Got het michel Wunder in den Insulen verborgen.
I.57	Du hebste my gheseyt dat vander manen hent tot den sterren al vuer is ende onder dat vuer vervroren water is. Nu seg my: hoe mach dat sijn?	1051	I.62	Nu hest du mir geseit von den Manin biz an daz Gestirne daz der Ether fúrin si, unde ob deme fúr gefrorn Wasser si, daz sage mir, wie daz cume.
I.58	Waer bi sullen wi dat merken?	1068	I.63	Wie suln wir daz merkin?
I.59	Wat nature heeft dat water?	1073	I.64	Wele Nature hat daz Wasser?
I.60	Hoe staet het om dat meer?	1081	I.65	Wie stat ez umbe daz Mer?
I.61	Waer van coemt dat?	1089	I.66	Wa von cumet daz?
I.62	Waer van coemt die wint?	1104	I.67	Wa von kument die Winde?
I.63	Waer van coemt die eerbevinghe?	1125	I.68	Wa von cumet der Ertbideme?
I.64	Nu horen wi dicwil dat die eerde bevet ende niet hol en is.	1131	I.69	Nu sehen wir dicke, daz Ertbideme wirt in den Steten, die niendert löcheret sint.
I.65	Waer van coemtet dat die eerde hoer opheft?	1142	I.70	Wavon cumet, daz sich die Erde uf důt?
I.66	Hoe isset om dat lant van Ciciliën?	1157	I.71	Wie cumet ez umbe daz Lant Siciliam?
I.67	Inden mere is een stat daer bellen die honden onder den watere. Seg my, hoe mach dat sijn?	1167	I.72	In dem Mer ist ein Stat, da bellent die Hunde under dem Wassere. Daz sage mir, wie daz cumet!

I.68	Waer van coemt die vorst?	1179	I.73	Wa von cumet der Frost?
I.69	Nu die sonne des somers so hoghe is ende des winters soe leghe is, waer van coemtet dan dat die daghen des somers soe lanc sijn ende des winters soe cort?	1190	I.74	So die Sunne in dem Winter ist so nider unde in dem Sumer so hoch, wie kumet daz, daz die Dage dez Sumers so lanc sin unde dez Winters so curz?
I.70	Wat spreecstu vanden luden die daer heten antipedes?	1209	I.75	Waz sprichest du von den Lúten, die da heizent Antipedes?
I.71	Wat holdetse dat sy niet en vallen?	1217	I.76	Waz habet si denne uf, daz si nith envallent?
I.72	Waer van hebben wi die nacht?	1224	I.77	Wa von habent wir die Naht?
I.73	Waer coemtet dat die sonne dwers loept anden hemel?	1231	I.78	Wie cumet, daz die Sunne so twerhez lǒfet an dem Himel?
I.74	Waer om schoep dat God alsoe?	1242	I.79	Durch waz geschuof Got daz also?
I.75	Als die sonne nymmer meer uut den teykenen en coemt, hoe coemtet dan dat die maenden in dat jaer niet ghelike en sijn?	1268	I.80	So lanc so die Sunne niemer kumet uz den zwelfen Zeichen, wie kumet es, daz die Manode alle Jar nith gelich sint?
I.76	Nu seg my vanden planeten.	1282	I.81	Nu sage mir von den Planeten.
I.77	Hoe mach dat sijn, dat een sterre is beyde avensterre ende morghensterre?	1299	I.82	Wie mac daz sin, daz der eine Sterne si beide der Morgensterne unde der Abentsterne?
I.78	Welc is dan die avensterre als hi voer der sonnen loept?	1310	I.83	Wel Sterne ist der Morgensterne, so Venus ist der Obent Sterne?
I.79	Nu wil my seggen vanden planeten.	1323	I.84	Nu sage mir volle von den Planeten.
I.80	Hoe groet sijn die planeten?	1334	I.85	Welher michele sint die Planeten?
I.81	Hoe dunct ons dat die sterren soe smal sijn?	1345	I.86	Wie dunkent unz denne di Sternen so smal?
I.82	Van welker naturen sijn die sterren?	1354	I.87	Welher Natur ist daz Gestirne?
I.83	Hoe coemt dat?	1365	(I.88)	Wie cumet daz?
I.84	Nu seg my vander manen.	1373	I.89	Nu sage mir von dem Manen.
I.85	Hoe coemt dat?	1381	I.90	Wie cumet daz?
I.86	Hoe coemt dat die mane toe ende off neemt?	1395	I.91	Wie cumet daz, daz der Mane so zů unde abe nimet?
I.87	Hoe coemt dat die mane die selve teyken doer lopet die de sonne doer loept, ende doch der sonnen niet	1414	I.92	Wie cumet, daz der Mane die selben Zeichen loufet, die dú Sunne lǒfet, unde doch der Mane

	volghen en mach?			der Sunnen nith gevolgen mac?
I.88	Wat is dat swarte dat wij zien inder manen?	1428	I.93	Waz ist der swarze Flecke, den wir in dem Manen sehent?
I.89	Wat sprecstu daer van wanneer die mane hoer verwandelt?	1439	I.94	Waz sprichez du da von, daz sich der Mane verwandelet?
I.90	Wat segstu vander cometa?	1459	I.95	Waz sprichestu von der Cometa?
I.91	Hoe coemt dat wi die sterren sien schieten vander lucht?	1473	I.96	Wie cumet daz, daz wir die Sternen sehent schiezen von dem Himele?
I.92	Waer van comen die vensteren die daer comen des morghens voer den daghe?	1495	I.97	Wa von cumet die Vinsterin in dem Dage?
I.93	Waer om en schijnt dan die mane niet?	1506	I.98	War umbe schinet der Mane niht?
I.94	Waer van coemt die donre ende die haghel?	1518	I.99	Wa von cumet der Dunre unde der Hagel?
I.95	Waer van comen die stenen die daer vallen?	1543	I.100	Wa von koment die Steine, die da vallent?
I.96	Hoe coemt dat die scure des somers is ende des winters niet en valt?	1561	I.101	Wie cumet daz, daz der Hagel dez Sumeres sleht unde dez Winters niht?
I.97	Waer van coemt die snee?	1579	I.102	Wa von komet der Sne?
I.98	Hoe coemtet dattet bloet reghent?	1595	I.103	Wa von cumet daz es Blůt regent?
I.99	Waer van coemt dat die vorsken ende andere wormkijns reghent in sommighen steden?	1603	I.104	Wa von cumet daz, daz die Frósche unde die Wurme etswa regint?
I.100	Van wat gheslachte is die reghenboge?	1619	I.105	Weler Hande ist der Regenbogen?
I.101	Hoe coemt dat die bornen winters soe warm sijn ende des somers colt?	1633	I.106	Wie kumet, daz die Burnen in deme Sumere sint calt unde in dem Wintere so warm?
I.102	Waer van sijn sommighe wateren soe onghesont?	1647	I.107	Wie cumet daz, daz súmeliche Wasser so ungesunt sint?
I.103	Waer van is die zee sout?	1657	I.108	Wa von ist daz Mer gesalzen?
I.104	Waer van coemt die dou ende die ripe?	1664	I.109	Wa von comet der Tówe unde der Rife?
I.105	Hoe coemtet om den menschen dat sommighe sijn cort ende sommich lanck?	1673	I.110	Wie cumet daz, daz der Menschen sumeliche sint so curz, sumeliche so lanc?

I.106	Hoe coemt dat alle dyeren warden van eenre materiën ghescapen ende doch soe onghelijc sijn?	1695	I.111	Wie cumet, daz alle Tier von einer Materie werden geschafen unde daz si doch so ungelich sint?
I.107	In hoe menighen daghen wart dat kint ghescapen in sijnre moeder live?	1736	I.112	In wie menegeme Tage wirt daz Kint in siner Můter Libe geschaffen?
I.108	Wanneer dat kint dan levendich wart, waer van levet dan tot dyer tijt dattet gheboren wart?	1769	I.113 + x	So daz Kint lebinde wirt, wez lebet ez denne unz es geboren wirt?
I.109	Hoe is des menschen breynpanne ghescapen?	1798	I.114	Wie ist dez Menschen Hirne geschafen?
I.110	Waer van wast dat haer?	1812	I.115	Wa von wasset daz Har?
I.111	Waer van wassen die naghelen?	1819	I.116	Wa von wassent die Nagele?
I.112	Waer van grauwen die lude?	1828	I.117	Wa von grawent die Lute?
I.113	Nu hebste my gheseyt hoe alle luden ghescapen sijn, nu seg my wat eynde sy nemen.	1837	I.118	Nu hestu mir geseit, wie alle Dinc geschaffen sint. Nu sage mir, wel Ende si nemint!
-	-	-	I.119	Wie cumet ez umbe dez Menschen Ende?
-	-	-	I.120	Wer wisenet die Selen, die da genesin suln?
-	-	-	I.121	Wie cumet ez umbe die sundige Sele?
-	-	-	I.122	Wie stat ez unbe daz Gotesriche nach dem jungesten Dage?
-	-	-	I.123	Wie groze Gnade gewinnent die Seligen nach dem jungesten Dage?
I.113	(antwoord)	1842	II.1	Nu hestu mich wol underwiset von der Ordenunge der Welte, wie si gescafen ist unde wie si zerteilet ist unde wie si Ende nemen sol. Nu solt du mir sagen mit der Underwisunge dez Heiligen Geistes, wie die helige Cristenheit erhaben wurde unde wie si von Anegenge geordinet si unde waz die manige Antreite sin, die wir degeliche sehint, die men begat in der heligin Cristenheit, unde wie sú Ende nemen sule, unde wie sich ein iegelicher dez bewaren sule, daz er ith verliere die Gemeinde der Heiligen Cristenheite.
II.1	Is den mensche oeck nutte dat hi die hoghe dinghen verstaet?	1854	II.2	Ist den Menschen ith núzze, daz er sich der tőgenen Dinge verste?

II.2	Is ons dat oec goet dat wi der drier namen an een aenroepen ende niet alle drie versceyden?	1865	II.3	Ist uns daz iht gůt, swenne wir der drier Namen einen anrůfen ane die anderen?
II.3	Sijn die Vader ende die Zone alsoe heylich als die Heylighe Gheest, waerom en seytmen dan niet die Heylighe Vader of die Heylighe Zone alsmen seyt die Heylighe Gheest?	1880	II.4	Sit der Vater unde der Sun alse helic sint alse der Helige Geist, warunbe sprichet men me der Helige Geist, den der Heilige Vater oder der Helige Sun?
II.4	Doe God den mensche verlossen woude, waer om nam die Zone die menscheit meer an hem dan die Vader off die Heylighe Gheest?	1898	II.5	Do Got den Menschen wolte lidigen, war unbe nam der Sun die Menscheit me an sich den der Vater oder der Helic Geist?
II.5	Doet God soe sere ontfarmde over den menschen dat Hi hem verlossen wolde mit synen dode, waerom en verloste Hi den duvel niet als den menschen?	1913	II.6	Do sich Got so verre uber den Menschen erbarmite, daz Er den erlidegete mit sime Tote, warumbe lost Er den Tivel nith also wol als den Menschen?
II.6	Waer van quam dat God den mensche mit nyemande en mochte verlossen dan mit sijns selves dode, dat Hi niet en sende enen enghel oft enen heylighen mensche die ghedodet mochte worden voerden mensche?	1936	II.7	Wa von com daz, daz Got den Menschen mit niemanne erlidigen mohte, wen mit sines selbis Dode? Wen so ich mich verwene, do dez dehein Rat mohte sin, der Mensche solte mit der Martele erlediget werdin, do moht Got wol einen Engel oder einen anderen heiligen Menschen gesendit han, der fúr den Menschen gemartelet were.
II.7	Welc was die eerste sonde die begaen wart in der werlt?	1967	II.8	Weles waz die erste Sunde, die ie begangin wart in der Cristenheite?
II.8	Hoe menigherwijs wort symonia ghedaen oft begaen?	1990	II.9	In wie manige Wiz wirt Symonia begangen?
II.9	Is het groter sonde dat een mensche stele dan dat hi symonia begaet?	2001	II.10	Weder Sunde ist grozer, daz der Mensche nimt den Wůcher oder daz er Simoniam begat?
II.9	(antwoord)	2025	II.11	Ich wil daz wol gelőben, daz dehein Dinc sie gesezet in der heiligen Cristenheite, ez si gesezzet durch eteliche Bezeichenunge (…)
II.10	Nu salte my segghen oft een mensche oec nutte is dat hi die dinghen al verstae.	2030	II.11	(…) Nu solt du mir sagen, ob daz dem Menschen iht núzze si, daz er sich der Dinge aller verstat.
II.11	Soe waer manich ambocht onbegaen, want manichte begaen dat ambocht die doch die rechte kenninghe niet en weten.	2046	II.12	So were manig Ambt nith begangen, wen maniger begat daz Ambt unde hilfet ez tůn, der doch der heiligen Bezeichenunge nith enweiz.

II.12	Hoe ist dan omme die leyen die der beter kenninghe niet en vorstaen?	2064	II.13	Wie stat ez unbe die Leigen, die sich der grozen Bezeichenunge niht verstan encúnnent noch enmugent?
II.13	Nu salte my ordinancie beduden, die wi daghelics sien ander mene cristenheit.	2088	II.14	Ich han wol vernomen, daz es dem Menschen gůt ist, daz er gerne lernet. Michel besser ist, ob er gerne leret. Da von solt du mich underwisen, waz die Ordinunge betúte, die wir degelich begant in der Cristenheit.
II.14	Doer wat warden die daghelicse ghetiden gheset als metten, laudes, prime, tercie, sexte, noene, versper ende complete?	2096	II.15	Durch waz wurdent die siben Dage Cit gesezet: Metin, Prima, Tercia, Sexta, Nona, Vesper unde Conplete?
II.15	Wat beteykent die prime?	2118	II.16	Waz betútet die Prima?
II.16	Waer om singhen wi den ghelove inder prime meer dan tot eenre ander tijt?	2131	II.17	Durch waz singen wir den Gelouben iht me ze Primen denne ze anderen Dage Ziten?
II.17	Waer om begaen wi die tercie?	2148	II.18	Durch waz began wir die Tercie?
II.18	Nu seg my van der sexten.	2159	II.19	Nu sage mir von der Sexta.
II.19	Waer om ludetmen tot der noene meer dan totten anderen tyden?	2165	II.20	Durch waz lútet man daz meiste Zeichen me ze Nonen denne zů eime anderen Zite?
II.19	(antwoord)	2184	II.21	Durch waz fůrte Er den Schacher in daz Paradise e anderer siner heiligen Selen?
II.20	Waer om dede Hi dat Hi den sonder alre eerste voerde inden paradise?	2194	II.22	Durch waz det Er daz?
II.21	Nu seg my waervan die vespere sy gheset.	2204	II.23	Durch waz wart die Vespere gesezzet?
II.22	Waer om singhen wi die complete want sy doch gheen wile en heeft inden daghe?	2222	II.24	Durch waz singe wir die Complete so lanc, sit sie niht deheine Wile an dem Tage hat?
II.23	Nu hebste my berecht vanden dachtiden, nu saltu my segghen waer om dat wi die metten singhen.	2239	II.25	Nu hestu mich wol bereitet von dem Dage. Nu sage mir, war unbe wir die Metin singen.
II.24	Waer om singhen wi die twe psalmen totter metten ende der vesperen als Magnificat ende Benedictus, die uuten ewangelio ghemaect sijn?	2253	II.26	Durch waz singet men zů Metin unde zů Vesperin die zwene Salmen Magnificat unde Benedictus, die uz dem Ewangelio sint gemaht?

II.25	Waer om singhen wi die metten des morghens voerden daghe?	2274	II.27	Dur waz singet men die Metin zů Osteren bi dem Dage?
II.25	(antwoord)	2281	II.31	Waz betutet daz Humeral?
II.25	(antwoord)	2294	II.32	Waz betútet die Alba?
II.25	(antwoord)	2304	II.33	Waz betútet der Gurtel?
-	-	-	II.34	Waz betútet, daz men den Hantfan treit an der linken Hant?
II.25	(antwoord)	2307	II.35	Waz betútet die Stola unde daz si in sweigen Enden vor dem Prester nider hangit?
II.26	Wat bedudet die alba dat sy gans heel is, ende die casel, wat bedudet dat?	2335	II.36	Waz betútet die Casukel, daz sie alleumbe ganz ist?
II.27	Nu sullen wi segghen van des bisschops ghewade.	2365	II.37	Nu suln wir grifen an der Bischofe Gewete unde solt du mir sagen, durch waz der Bischof den Roc an lege under die Casukel.
-	-	-	II.38	Waz betútent die Scandalia?
II.28	Wat bedudet die infula?	2372	II.39	Waz betútet die Infula?
II.29	Waer om draghen die bisscoppen dat vingherlijn totter missen?	2378	II.40	Durch waz treit der Bischof daz Vingerlin zů dem Ambte?
II.29	(antwoord)	2387	II.41	Waz betútet daz Pallium, daz nieman tragen sol denne die Erzbischofe?
II.29	(antwoord)	2396	II.27	Dur waz singet men die Metin zů Osteren bi dem Dage?
II.30	Waer om spreken wi dat scoene ghebet voer der lessen?	2450	II.28	Durch waz sprechen wir zů Metin daz frone Gebet vor der lezen?
II.31	Wat bedudet die clocke?	2478	II.29	Waz bezeichent die Gloken?
II.32	Nu saltu my segghen wat dat bedudet datmen inder kerken pleecht te doene.	2491	II.30	Nu sage mir, waz daz Kilch Gewant betute.
II.33	Wat bedudet dat humeraeI?	2504	II.31	Waz betutet daz Humeral?
II.33	(antwoord)	2507	II.41	Waz betútet daz Pallium, daz nieman tragen sol denne die Erzbischofe?
-	-	-	II.42	Nu sage mir, waz betúte daz Ambaht?
-	-	-	II.43	Waz betútet der Introitus?

-	-	-	II.44	Waz betútet die Dalmatica?
-	-	-	II.45	Nu volle sage mir von dem heiligen Ambte.
-	-	-	II.46	Waz betútet daz Rouchfas?
-	-	-	II.47	Waz betútet die Leze in der Messin?
-	-	-	II.48	Waz betútet daz Gradal?
-	-	-	II.49	Durch waz singet men den Sanc nach Ostern niht?
-	-	-	II.50	Waz betútet daz Alleluia?
-	-	-	II.51	Waz betútet, daz der Priester den Segin git vor dem Ewangelio unde niht vor der Lezin?
-	-	-	II.52	Ich weiz nu wol, wie daz Ambte geordinet ist vor dem Ewangelio. Nu solt du mir sagen, waz daz betúte, daz sich daz Ambt also verwandelet nach dem Ewangelio.
-	-	-	II.53	Waz betútet der Priester mit dem Grůz unde daz er also balde spricht: ‘Oremus’, daz betútet: ‘Nu biten wir’?
-	-	-	II.54	War unbe ist die Offerende herter gemaht denne der ander Sanc?
-	-	-	II.55	Waz betútet die stille Messe?
-	-	-	II.56	Waz betútet der Priester, so er sich in der stillen Messe unbekeret?
-	-	-	II.57	Waz betútet, daz er nach dem Swigene des Ambtes so lute singet die Prefacion?
-	-	-	II.58	Waz betútet daz ander Swigen unde daz men daz Wasser mischet zů dem Opfer?
-	-	-	II.59	Die Bezeichenunge solt du mir alle sagen nach ein ander.
-	-	-	II.60	Waz betútet, daz der Bischof den Segin git vor dem Agnus Dei unde in der Priester niht engit unz nach der Messen?
-	-	-	II.61	Waz betútet die jungeste Collecta?
II.34	Was die misse van aenbeghin gheordineert als sy nu is?	2524	II.62	Waz die Messe von Anegenge geordinet alse wir si begant?

II.34	(antwoord)	2587	II.63	Waz sprichest du von den, die mit irme Spothe unde mit geköse stant under der Messe?
II.35	Wat segstu vanden offer des wi pleghen inder missen?	2597	II.64	Waz sprichest du von dem Opfer, dez wir da pflegin?
II.36	Nu spreken sommighe lude dattet beter ware datment den armen gave dan ment den papen brengt.	2613	II.65	Nu sprechent sumeliche, daz men den Armen gebe, daz were besser denne daz men ez dem Priester opferte.
II.37	Wanneer wi die aelmissen gheven, die gheve wi Gode ende wanneer wi offeren soe offeren wi Gode.Welc mach Hem dan bequaemliker wesen?	2626	II.66	So wir daz Almůsen gebent, daz gebe wir Gote, unde so wir opfern, so opferen wir Gote. Waz mac Ime denne eines iht lieber sin danne daz andere?
-	-	-	II.67	Nu sage mir von dem Crisemen.
-	-	-	II.68	Waz betutet daz Firmen?
-	-	-	II.69	Waz betutet daz Ambt, so men den Crisemen wihet?
-	-	-	II.70	Waz betútet unser Herre da mite, daz er dez Dages sinen Jungeren ir Fůze twuóc?
-	-	-	II.71	Waz betútet daz Ambt, daz wir zů vinster Metin begant?
-	-	-	II.72	War unbe sleht men dez Dages fúr uz dem Steine?
-	-	-	II.73	Warunbe lúte wir niht in den drien Dagen?
-	-	-	II.74	Warunbe endecke wir den Alter?
II.38	Wat bedudet dat wi des selven daghes die daechstiden an dat beghin ende an dat eynde soe stille lesen?	2640	II.75	Waz betútet, daz wir die Dagecit in den Dagin so stille singent unde ane Anegende unde ane Ende sprechent?
II.39	Nu wi die daechs tiden soe stille singhen, waer om singhen wi die metten dan soe lude?	2656	II.76	Sit wir die Dagezit so stille singent, war unbe singe wir die Metin so lute?
II.39	(antwoord)	2668	II.77	War umbe wart unser Herre an dem sehstin Dage gemartilet?
II.39	(antwoord)	2672	II.78	War umbe singet men der Messin dez Dagis niht?
II.39	(antwoord)	2679	II.79	War unbe segent men dez Dagis Gotis Lichamen niht?

-	-	-	II.80	Waz betútet daz Crúce?
-	-	-	II.81	Waz betútet, daz unser Herre hiesch trinken an dem Crúce, unde do ez Ime braht wart, daz Er do niht wolte tringen?
II.39	(antwoord)	2683	II.82	Was betútet, daz wir dez Dages nemeliche bitent unbe di Cristenheit?
II.39	(antwoord)	2687	II.83	Waz betútet, daz wir zů jegelicheme Gebete důnt die Venie ane fúr die Juden?
II.39	(antwoord)	2692	II.84	Waz betútet die Antifone, die wir dez Dages singen gegen dem Crúce?
II.39	(antwoord)	2725	II.85	Nu hest du mich underwiset des heligen Anbtes, daz wir began dez Fritages. Nu soltu mich underwisen dez Ambtes, daz wir began an dem heiligen Samezdage.
-	-	-	II.86	Sit unser Herre Jesus Cristus den Tŏf an sich nam an dem Frietage, so were ŏch billich, daz wir die Tŏfe dez selben Tages begiengen.
II.39	(antwoord)	2737	II.87	Waz betútet die Kerce, die man dez Dages wihet?
II.39	(antwoord)	2752	II.88	Waz betútet, daz men die Kercen vor den Kinden in den Tŏf stozet?
II.40	Wat bedudet die dope?	2765	II.89	Waz betútet der Touf?
II.40	(antwoord)		II.90	Wie comet, daz uns der Touf niht alse wol erlidigen mac von dem Tode des Libes alse von dem Tode der Selen?
II.40	(antwoord)	2781	II.91	Wenn wurdent die Zuelfboten getouft?
II.41	Wat bedudet dat men den Tractus naden Alleluya singhet?	2801	II.92	Waz betútet, daz men den Tractum dez Dages singet nach dem Alleluia?
II.42	Waer om stont onse Here inden derden daghe op?	2837	II.93	Durch waz erstůnt unser Herre an dem driten Dage?
II.43	Waer om stont Hi op inder nacht?	2845	II.94	Durch waz erstůnt Er in der Naht?
-	-	-	II.95	Durch waz erstůnt Er mit dem Ertbideme?
-	-	-	II.96	Unser Herre erstůnt an dem Samestage. Durch waz began wir

				die Urstende an dem Sunnen Dac?
II.44	Waer om heten wi den sevenden dach inder weke den sonnendach?	2856	II.97	Durch waz heize wir den sibenden Dac Sunne Ddac?
-	-	-	II.98	Durch waz segenet men den Burnen alle Sunnen Dace?
-	-	-	II.99	Dur waz wurden die Crúce Dage gesezzet?
-	-	-	II.100	Dur waz coment die hochgecit Ostern, Uffart unde Pfingesten so ungelich?
-	-	-	II.101	Nu sin wir comen an die Stat, daz wir reden sulen von den Pfingestin unde von dem heiligen Geiste.

Overzicht 5: De gedrukte *Lucidarius* en de Franse *Second Lucidaire*

Dit is een overzicht van de overgeleverde tekst van de gedrukte *Lucidarius* en de corresponderende Franse tekst. In de linkerkolom staat de tekst van de gedrukte *Lucidarius* van Van der Noot, getranscribeerd uit druk Den Haag, KB 227 A 23 (eigen afschrift). Het overgeleverde fragment van Van der Noots druk is één vel papier (van ca. 313-314 bij 199-220 mm.), aan beide kanten bedrukt met vier pagina's. Een van de in totaal acht pagina's is bedrukt met het drukkersmerk van Van der Noot, de andere zeven bevatten tekst. De bladzijden zijn niet genummerd. De nummering in dit overzicht is van mijn hand. De volgorde is gereconstrueerd op basis van het feit dat de tekst van (wat in mijn nummering heet) 10) aansluit op die van 11 ('dienen ende ee' – 'ren eenen god almach[tich]'). Met dat gegeven kan het vel maar op twee manieren gevouwen worden. Aangezien het drukkersmerk op de laatste pagina terecht moet komen, blijft er maar één volgorde over. Na p. 4 ontbreken vier pagina's, blijkens vergelijking met de Franse tekst. De vijfde pagina van de volgorde wordt daarom p. 9 genoemd, en zo verder. Aan de ene kant van het vel staan, met de klok mee vanaf linksboven, de pagina's 1, 12 (met drukkersmerk), 9, 4, aan de andere kant: 11, 2, 3, 10. Het papier is in slechte conditie: het is flinterdun en vertoont gaten. In het midden van het vel zit een wat groter gat, waardoor de bladzijden 1 en 12 (en aan versozijde daarvan: 2 en 11) gehavend zijn. Zowel in de hoogte als in de breedte is het vel afgesneden. Gevolg: bladzijde 1 (versozijde: 2) mist de drie onderste regels en heeft een gehavende drie-na-onderste regel, daarnaast mist bladzijde 12 (versozijde: 11) ook de ondermarge (en in geval van bladzijde 11: de onderste drie regels). Bladzijde 12 mist bovendien zijn linkerhelft, bladzijde 11 op versozijde van 12 mist zijn rechterhelft; bladzijde 9 mist zijn rechterhelft, bladzijde 10 zijn linkerhelft. Al met al zijn alleen de pagina's 3 en 4 min of meer in zijn geheel overgeleverd. Zie ook 'Wat overgeleverd is' in § 5.4.

In dit overzicht heb ik de Nederlandse tekst voorzien van moderne interpunctie en het gebruik van u/v en i/j gemoderniseerd. In de rechterkolom staat de corresponderende tekst van de *Second Lucidaire*, volgens de druk van Jean de la Fontaine, Lyon, ca. 1500 (druk I in de lijst van D. Ruhe 1993, 137-138, geciteerd naar de editie van Ruhe 1993). De teksten worden door mij in stukken gepresenteerd om de vergelijking te vereenvoudigen.

Van der Noot	**Jean de la Fontaine 1500**
Pagina 1 (in de linkerbovenhoek van deze bladzijde bevindt zich een gat, waardoor de eerste letters van de bovenste regel weggevallen zijn. De onderrand van de bladzijde is weggesneden, waarbij er waarschijnlijk drie volledige regels verdwenen zijn)	*189*
"… verwermpt. Als ick naect was, so hebdi mi gecleet. Ende hebt noch veel meer wercken der caritaten ghedaen, vanden welcken ick u nu loonen wille."	"… vous m'avez chauffé; quant j'estoye nud, vous m'avez revestu et avés fait pluseurs euvres charitables des quesles je vous veulx maintenant recompenser."
Ende totten quaden, ghevende sijn sentencie, salhi segghen aldus: "Gaet, ghi vermaledide, in dat eewich helsche vier dwelck u bereyt es gheweest van aenbeghin der werelt, met alle den duvelen."	Et aux mavais, en gettant sa sentence, dira ainsi: "Allés, mauditz, au feu eternel d'enfer qui vous est appareillé des le commencement du monde avec tous les dyables."
Dit aldus ghedaen sijnde, sal ons lieve Heere ende alle dye heylyghe inghelen ende archangelen ten hemele op climmen in die eewighe glorie.	Et ce fait, Nostre Seigneur Jhesu Crist et tous les saintz et saintes et anges et arcanges s'en monteront avecques les bons en la gloire eternelle de paradis,
Ende die quade selen ter hellen dalen metten duvelen, daer si nemmermeer uut comen en selen, maer selen eewelick in pinen, in	Et les mauvaiz descendront en enfer avecques tous les dyables, dont jamais plus ne saudront, mais seront en peine, douleur et tristesse au feu

droefheyt, ende in dat helsche vier blyven.

d'enfer eternellement.

190

Die discipel: Wie sijn die ghene die verdoempt selen sijn?

D: Maistre, qui sont ceulx qui seront damnés?

Die meester: Dat selen sijn die joden, die heydenen, die ongheloovighe ende dye quade kerstenen die ghestorven sijn in dootsonden sonder biechte en berou.

M: Mon enfant, ce seront les Juifz et mescrans et les mauvaiz crestiens qui seront mortz en peché mortel sans s'en confesser ne repentir.

Ende inden daghe des oerdeels salmen openbaerlijck deen danders consciëncie sien, midts den welcken een ieghelijck hem selven oerdeelen sal.

Et verra l'on clerement au jour du Jugement la conscience l'un de l'autre, par la quelle ung chascun se jugera de luy mesmes,

Ende in deser manieren sal alle goet ende quaet kinlijck sijn. Want noit niemant gheen quaet en dede hoe secreet ofte ver-
borghen dat [……..]

et en ceste maniere seront sceuz tous biens et maulx, car oncques nul ne fit ne fera aucun mal ne peché, tant secret soit il,

[onderaan bladzijde ontbreken 3 regels]

qui ne soit alors veu clerement et manifesté publicquement devant Dieu et devant tout le monde.

Pagina 2 (de onderrand van de bladzijde is weggesneden, waardoor vier regels zijn verdwenen. In het midden van de bladzijde is het papier gehavend, zodat de tekst daar onleesbaar is geworden).

191

Welck sijn die vruechden des eewighen levens?

D: Maistre, quelles sont les joyes de paradis?

Die meester: Si sijn so utermaten [groot] [d]atmen dat niet en soude connen ghesegghe[n]. Want die goede menschen selen onsen lieven Heer [sien] aensicht teghen aensicht ende selen alle dinc [weten….]hi

M: Mon enfant, elles sont si tres grandes qu'on le ne sauroit dire, car les sauvés verront Dieu face a face et sauront toutes choses comme les anges.

Die lichamen der duechdelijcker mensch[en sull]en so claer sijn als die sonne. Si selen seer rassch [gegaen?] sijn daert hen belieft, ghelijck tghepeys dat ….] seer lichtelijc d[rae]cht dairt wilt.

Les corps des sauvés seront clers et reluisans comme le soleil. Ilz seront incontinent ont ilz voudront, comme la pensee qui est incontinent transportee ont elle veult.

Si en selen h[em niet] scamen naer [naect te?] sine voer deen dander, wa[nt si sull]en van alle [sonden] gesuvert sijn. Ende selen so [met d]er lyefden en[de der] graciën ons liefs Heeren Jhesu Cristi ghevesticht sijn datsi nemmermeer en souden connen ghesondighen noch eenich quaet ghepeysen.

Ilz ne auront point de honte d'estre tous nudz l'un devant l'autre, car ilz seront purifiez de peché et seront tellement confermés en grace et en l'amour de Nostre Seigneur que jamais plus ne pourront pecher ne avoir aucun mauvais pensement.

Si en sellen hongher noch dorst hebben, want si en selen niet den influenciën der planeten onderdaen sijn midts den welcken die degestien inden lichaem des menscen wercken,

Ilz n'auront ne fain ne soif, car ilz ne seront plus suggetz aux influences des planettes moyennant les quelles se fait la digestion au corps humain,

maer si selen daer inder eewicheyt onghecorompeert sijn ghespijst mitter graciën

mais seront pardessus incorruptibles et perpetuelez et repeuz de la grace de Dieu. Ilz ne

ons liefs Heeren Jhesu Cristi. Si selen niet connen afghelaten noch ghecesseren onsen Heere te loven ende te danckene vander grooter ontfermhertichеyt die Hi hen gedain heeft.

sauront cesser de rendre graces a Dieu de la grant grace qu'il leur aura faite.

Ende metten cortsten gheseyt die vruecht ende genuechte des eewyghen levens es so uutnemende

Et a brief parler, les joyes de paradis sont si grandes

[onderaan bladzijde ontbreken 4 regels]

qu'il n'est entendement qui les sceust comprendre, car se tous les biens et liesses qui sont, furent et seront au monde estoient

Pagina 3

len al tsamen vergadert, dat waer al niet te ghelijcken teghen de minste glorie des eewig[hen] levens, want alle die bliscapen deser werelt sijn verganckelijck ende comen te nieute als roeck. Mair die ghenoechten des eewighen levens dueren eewelijc sonder inde.

ensemble, si ne seroit ce riens a la comparaison de la moindre gloire de paradis, car toutes les joyes de ce monde sont transitoires et s'en passent comme fumee, mes les joyes de paradis sont perpetuelles et sans fin.

[de vragen 192-201 komen niet voor in de Franse drukken]

202

Die disci[pel]: Hoe veel chooren der in[ghelen] sijn int eewich leven?

D: Maistre, quantes ordres d'anges sont en paradis?

Die m[eester]: Neghen.
Den eerste [es den ch]oor der seraphynnen, die den alder hoo[chst es].
Den tweeden es den choor der cherubinnen.
Den derden vanden throonen.
Den vierden es vanden machtigen.
Den vijfden vanden princen.
Den ses[ten v]anden heerscapiën.
Den sevensten vanden virt[u]en.
Den achsten vanden archangelen.
Ende den neghensten vanden inghelen, dwelck den nedersten es van al, ende alle die santen ende santinnen van hemelrijcke sijn boven hen.
-

M: Mon enfant, il en y a neuf:
le premier est appellé l'ordre des seraphins qui est le plus hault,
le segond des cherubins,
le tiers des trones,
le .iiii. des puissances,
le quint des principez,
le sexte des seigneuries,
le septiesme des vertus,
le huitiesme des archanges
et le neufieme des anges qui est le plus bas. Et tous les saintz et saintes de paradis sont pardessus ces neuf ordres
comme seigneurs pardessus leurs serviteurs.

203

Die discipel: Hebben wi ieghelijck eenen goeden inghel die ons bewaert?

D: Maistre, avons nous chascun de nous ung bon ange qui nous garde?

Die meester: Ieghelijck heeft eenen goeden inghel dien voer den quaden bescermt ende vermaenten duecht te doen. Desghelijcx hadde ons lyeve Heere oock inghelen die Hem dienden.

M: Mon enfant, chascun a son bon ange qui le defent du mauvais et l'incite a bien faire. Et aussi eut Jesu Crist des bons anges pour luy ministrer.

Ende d[…] valsche prophete Antekerst sal oock eenen inghel hebben dyen bescermen

Et l'Antecrist en aura ung qui le gardera

Pagina 4

sal van so veel quaets te doene als hi wel doen soude. Dese inghelen sijn vanden ondersten choor die gheheeten wort den choor der inghelen, ghelijc ic dat gheseyt hebbe.

de faire tant de mal qu'il pourroit bien. Et sont ces anges du dernier et plus bas ordre qui est proprement appellé l'ordre des anges, comme je t'ay maintenant dit.

Vander manen, van den reghenboghe, van den

wint, ende vander zee

204

Die discipel: Waerom verliest die mane somtijts haer licht oft claerheyt?

D: Maistre, pour quoy pert la lune aucunes foiz sa clarté?

Die meester: Die mane en heeft anders geen licht dan dat hair die sonne gheeft. Ende tghebuert dycwijls dat deerterijck tusschen die sonne ende die mane es in soedaniger manieren als dat dye sonne der manen geen lycht noch claerheyt ghegheven en can. Ende dan es die mane al doncker, want haer die eerde dlicht beneempt.

M: Mon enfant, la lune n'a autre clarté que celle que le soleil luy donne. Et avint souvant que la terre se treuve entre le soleil et la lune tellement que le soleil ne luy peut donner clarté, et lors est elle toute obscure, car la terre luy fait umbre.

Maer als deerde niet recht tusschen beyden en es anders dan eens deels, dan heeftse alsoe veel claerheyt als haer die sonne sien mach. Ende als die eerde gheensins tusschen beyden en es, dan es si heel claer ende licht, want daer niet tusschen beiden en es. Ende om dese saken staet die mane altijt metten rugghe ter sonnen waerts.

Mais quant la terre n'est pas droitement entredeux, lors est elle clere de tant que le soleil la peut veoir. Et quant la terre n'est nullement entredeux, lors est elle toute clere, car il n'y a riens entredeux. Et par ceste cause a la lune tous jours le dos devers le soleil.

205

Die discipel: Wat es den den reghenboghe die wi dicwijls in den hemel sien?

D: Maistre, quelle chose est l'arc que nous voyons en l'air?

Die meester: Het sijn die stralen der sonnen die hen minghelen in die materie der manen, die dick es. Die vier verwen ontfangen ghelijc somige bloemen gedisponeert sijn.

M: Mon enfant, ce sont les raiz du soleil qui se fourrent en la matiere de la lune qui est espesse, et empraignent quatre couleurs par la matiere de la lune qui est disposee a telles couleurs recevoir, come pluseurs fleurs qui sont disposees

a recevoir pluseurs et diverses couleurs selon la nature des herbes et du lieu ont elles croissent.

Hier ontbreken vier bladzijden (p. 5-8).…

*… die waarschijnlijk beschreven zijn geweest met de vragen 206 (*Maistre, dont viennent ces ventz, tonnerres, gellees, neges, plues, rosees et telles semblables choses?*), 207 (*Maistre, pour quoy est la mer salee?*) en 208 (*Maistre, quelz signes fera Dieu devant le Jugement?)

Pagina 9 (doordat het vel afgesneden is, ontbreekt de rechterhelft van p. 9)

¶ Hier na volghen die […… ……]ghen kersten gheloofs

208a

Die disc[ipel]: Hoe salmen leven om i[n den hemel te comen]?

D: Maistre, comment se peut on bien sauver?

Die me[ester]: Mint God boven alren [saken en uw naesten ghe]lijck u selven.

M: Mon enfant, en aimant Dieu plus que toy mesmes et ton prochain comment toy mesmes.

[vraag 210 komt niet voor in de Franse drukken]

211

Die disc[ipel]: Welck sijn die sacramen[ten]?

D: Maistre, quelz sont les sacremens de sainte

Eglise?

Die mee[ster]: Daer esser seven, te weten: [……..]sel, biechte, doerden de[…… ……sa]crament des outaers. T[……]crament des houwelijcx […… ……...]

M: Mon enfant, il y en a sept, c'est assavoir: baptesme, confirmacion, confession, l'ordre de prestrise, le sacrement de l'autel, l'enhuilement et le sacrament de mariage.

212

Die disci[pel]: Welck sijn die twelef art[ikelen des ……]gheloofs?

D: Maistre, quelz sont les douze articles de la foy?

Die mee[ster]: Deerste es dat ghi moet [gheloven in eenen God al]leene, die alles machtich i[…… ….en]de eertrijcx.

M: Mon enfant, il y en a douze: le premier si est que tu dois croire en ung seul Dieu tout puissant qui a fait le ciel et la terre;

Dat tweede e[…… …….] in God den eenighen soet[…… …… ……]

le segond que tu dois croire en Nostre Seigneur Jesu Crist, Filz de Dieu eternel;

derde dat ghi moet ghelo[…… …….] was vanden Heylighen G[……] haem der maghet Mari[…….] die welcke Hem baerde so[…… …….]de sonder eenighe vlecke[…… …….] suver maecht int baren en […… …….]

le tiers qu'il fut conceu du benoist Saint Esperit au precieux ventre de la Vierge Marie sans semence d'omme, la quelle l'enfanta sans peine et sans douleur et sans aucune corruption ne macule de peché, mais demoura vierge entierement a l'enfantement, devant et aprés;

[…….]de artikel / dat Hi ghepini

le quart qu'il print mort et Passion

Pagina 10 (de linkerhelft van p. 10 ontbreekt)

[……] ainden cruyce voer ons […… ……]

soubz la main de Pilate et qu'il fut crucifié et mourut en la croix pour nous et fut ensevely au Saint Sepulcre;

dat Hi ter hellen daelde […… ……] die int voerboucht der […… ……]n derden daghe vander [……]

le cinquiesme qu'il descendit en enfer et delivra les saintes ames qui estoyent au limbe, et resuscita le tiers jour de mort a vie;

[……..] Hi ten hemel opclam en [……]s Vaders

le sixiesme qu'il s'en montra au ciel en s'assiet en la destre Dieu le Pere tout puissant;

Dat sevenste […… ……]e sal coemen oerdeelen [……]

le septiesme qu'il viendra au jour du Jugement juger lez mortz et les vifz;

Dat achste: Ghi moet ge[loven in den Heylighen Gh]eest.

le huitiesme que tu dois croire en le benoist Saint Esperit;

Dat neghenste ghy […… ……]eloove der heyliger Kerc[…… ……]atsi ghelooft: ende laten [……..…..]

le neufiesme que tu dois croire en sainte mere Eglise, en croyant en ce qu'elle croit et en faisant ses commandemens, en la quelle chascun peut faire son sauvement et avoir remission de ses pechez et que le bien fait d'une persone peut aider a l'autre;

[..……]re es dat ghy gheloof [..]n

le dixiesme que tu doys croire en la remission

[……]sonden, dats als ghy be[…… ……]echt hebt met berouwe-[……]e voldaen hebt nader oer-[…… ……]t Vadere ghedaen hebben [……]at si u dan heerlijck ende […….]

des pechez, c'est a dire que, quant tu t'es deuement confessé de tous tes pechez et as acomply ta penitence selon l'ordonnance de ton confesseur et fait satisfacion suffisante, qu'ilz te sont tous pardonnez et remiz;

[…..]llefste: dat wi alle tsamen [……]verrisen selen in ons selfs [……..…..]

le unziesme que nous resusciterons tous de mort a vie au jour du Jugement en nostre mesmes chair et corps entierement;

[…]t twelefste dat wi als wy [……]ven selen sonder emmer-[…… ……] goede selen sijn inder ee-[……]de: ende die quade in dye […… ……] sonder inde.

le douziesme que des que nous serons resuscitez, nous vivrons eternellement sans jamais plus mourir, et seront les bons en la gloire eternelle de paradis et les mauvais en enfer en pleurs et gemissemens eternellement.

[……]ien gheboden ons Heeren

209

[Die disci]pel: […….]oden ons Heeren?

D: Maistre, quelz sont les dix commandemens de la loy?

[Die mees]ter: [……]enboden dienen, ende ee[……..…]

M: Mon enfant, il en y a dix. Le premier est que tu dois adorer, servir et

Pagina 11 (de rechterhelft en de onderrand van p. 11 zijn weggesneden)

][..…]ren eenen God almach[tich].

honnourer ung seul Dieu tout puissant.

[……]ydelijck den naem God […… ……] verdighe sake oft noo[…… ……..…]

Le segond est que tu ne dois jurer le nom de Dieu en vain et sans cause legitime ou necessité, comme en jugement ou en autre cas semblable.

[……]ghe daghen vieren su[…… ……] eenich lichamelijck [……]nden wachtende te [……..……..…]

Le tiers est que tu dois sanctifier les festes en servant Nostre Seigneur sans faire aucune operacion temporelle et en toy gardant de peché tant que pourras, car les festes sont desdiees pour Dieu servir et pour faire le salut de l'ame.

[……..] is dat ghi moet eer[…… …….]nich sijn uwe ghee[…… …….] ghelijck als sijn u vad[…… ……]ren der heyligher Ke[……]

Le quatrieme que tu dois porter honneur et reverence et toute obeissance a tes parens espirituelz et temporelz, comme sont tes pere et mere et les pasteurs de sainte Eglise.

[……..]nen mensche met sla[…… ……]noch met wercken, ee[…… ……]

Le cinquiesme que tu ne dois tuer, batre ne frapper persone, ne luy faire aucun oultrage de fait, de dit ne de pensee.

Dat seste es, dat ghi ni[…… ……] oft ontvremden met [……]scheden mit overdae[……]

Le .vi. que tu ne seras point larron en prenant l'autruy comme par rapine, par usure, par barat, par tromperie ou autrement par faulceté.

[…….]te es: ghi en sult ghee[…
……..…]

Le .vii. que tu n'accompliras point le peché de fornicacion.

[……]ste es ghi en sult ghee[……
……..]recht noch valsche
ee[……]r[…]sche
oneerlijcke v[……
……]persoon.

Le .viii. que ne porteras point faulx tesmoignage comme en toy jurant en jugement ou en disant aucunes faulces parolles detractives et diffamatoires d'aucune personne.

Dat neghenst[……
……]heyt doen met werck
[……]

Le .ix. que tu ne convoiteras point la femme d'un autre par concupiscence charnelle.

[Dat laat]ste ghebodt ees ghi en su[lt]
[……..……..…he]melvaert noch sijn
u[……]ren.

Le .x. que tu ne seras envieux du bien d'autruy en desirant avoir le sien par faulceté et en procurant son dommage.

213

Die d[iscipel]: Meester, hoe verre ees
[…….]ni hier tot inder
hei[…….]?

D: Maistre, combien a de chemin d'icy en paradis et d'icy en enfer?

[Onderaan bladzijde ontbreken 3 regels]

M: Mon enfant, c'est assés questionné jusques une autre foys. Mais Dieu nous doint la grace de forvoyer le chemin d'enfer et de si bien ensuivre le chemin de paradis que nous y puissons parvenir. Amen.

Overzicht 6: Dirc van Delft: *Tafel vanden kersten ghelove*

Voor hoofdstuk 20 van het Somerstuc in zijn *Tafel vanden kersten ghelove* heeft Dirc van Delft gebruik gemaakt van het *Elucidarium*. In dit overzicht zijn de desbetreffende 36 vragen opgenomen met de corresponderende Latijnse vragen. In de eerste kolom staan de nummers van de vragen van Dirc van Delft (eigen nummering). In de tweede kolom staan de vragen, geciteerd naar de editie van Daniëls 1937-1939. Ten opzichte van die editie heb ik de interpunctie en het gebruik van u/v en i/j licht aangepast. In de derde kolom staat vermeld waaraan de vraag (V) en het antwoord (A) ontleend zijn, waarbij een 'x' betekent dat deze informatie niet in het *Elucidarium* aangetroffen is.

	Dirc van Delft, cap. XX, 121 e.v.	***Elucidarium***
1	O gloriose meester, laet di niet verdrieten mijn vraghen te ontbinden ende seg mi wat dat God si.	V: I.1 + I.2 A: I.2 + x
2	Dats wonderlijc, dat wi anbidden dat wi niet en kennen.	V: I.2 A: x
3	En mach ic niet van Gode weten, wat dat Hi is?	V: x A: I.2 + x
4	Hoe is sijn naem?	V: x A: x
5	Hoe verneem ic enen God drievoudich?	V: I.3 A: I.3 + I.4-I.6
6	Wair woent doch God?	V: I.10 A: I.12
7	Woent Hi inder hellen oec?	V: x A: x
8	Waer woende God, eer Hi enich dinghe schiep?	V: x[1] A: x
9	Weet oec God alle dingen elc alleen ende bisonder?	V: I.13 A: I.13 + x
10	Pleecht oic God te spreken?	V: I.14 A: x
11	Waerom sciep God die werlt?	V: I.16 A: I.16 + x
12	Hoe dede God, doe Hi die werelt sciep?	V: I.17 A: I.17
13	Was Hi oic langhe dairover?	V: I.19 A: I.19
14	Wanneer maecte Hi die werlt?	V: x A: x
15	Is hemel ende aerde niet een scoen palaes?	V: x A: x

[1] Er lijkt enig verband met vraag en antwoord van Mnl I.16 in de *Vers-Lucidarius* ('Waer was die volmaecte God, eer Hi die werelt maecte?'). Zie ook hierboven, hoofdstuk 6, noot 11.

16	Wat is die enghelsche natuer?	V: I.29 A: I.29 + x
17	Waerom en hielt Lucifer hem niet in desen staet?	V: x A: x + I.32
18	Wat misdeden die ander enghelen, die oec mit hem nedervielen?	V: I.38 A: I.38-I.40 + x
19	Wairom becoorde die bose geest den mensche inden paradijs?	V: I.83 A: I.83 + x
20	Die jongher vraecht, hoe langhe dat Adam was inden paradijs.	V: I.90 A: I.90 + I.91
21	Waer ghinc doe Adam, die bedroefde man?	V: I.93 A: I.93 + x
22	Wairom mochte die mensche weder comen ten staet, dair hi of was ghevallen ende niet die bose gheest?	V: I.114 + x A: I.114
23	Most God ymmer mensche warden, soude die mensche verlost werden?	V: x A: (vgl. I.118)
24	Waerom woude God anden cruus sterven?	V: I.149 A: I.148 + I.149
25	Hoe was God ghescapen, naedat Hi vanden dode was verresen?	V: I.167 A: I.167-I.169
26	Wairom liet Hi ons sijn lichaem opter aerden inder ghedaente van brode ende van wijn?	V: I.180 A: x + I.180
27	Moghen oec die quade priesteren dat sacrament consacrieren ende ons absolveren?	V: I.190 A: I.190
28	Is die misse eens quaets priesters also guet gehoort als eens anders?	V: x A: I.190 + x
29	Sijn ymmer die sonden also groot alsmen seit?	V: II.4 A: x
30	Is dat goet recht, dat een mensch van tijtlike sonde draghen sal ewighe pijn?	V: x A: x
31	Mach een mensch weder te ghenaden comen, al heeft hi swaerlick teghen Gode misdaen?	V: x A: x
32	Hoe mach dat wesen, dat die quade so grote voorspoet in der werlt hebben?	V: II.11 A: II.11 + x
33	Wairom laet God die salighe menschen in sonden vallen?	V: II.30 A: II.30 + x
34	Waer heeft God den mensche liever, die sijn sonden groteliken betert, of den ghenen, die nye groteliken teghen Hem en misdeden?	V: x A: x
35	Waermede ende mit wat teiken sel men die guede uten quade kennen ende mercken?	V: II.28a A: x

36	Laet nu dair of horen, hoe die werlt mit doechden ende sonden, goet ende quaet om gaet?	V: x A: x
	Meister, ghebenedijt sijn dijn woorden dijns monts, die mi wel dertich questiën hebt berecht ende ic dancke di ende bidde God, dat ict wel verstaen moet ende beleven ende dat Hi ju daer dat ewighe leven voor gheve.	x

III

Tekstedities

De edities

In dit boek zijn diplomatische edities opgenomen van de *Vers-Lucidarius* (de volledige tekst in Brussel, KB 15642-51 en de excerpten in Brussel, KB II 270 en Brussel, KB II 116), en van de *Artes-Lucidarius* (de volledige tekst in Londen, BL Add. 10286 en het excerpt in Groningen, UB 405). De fragmenten van de *Vers-Lucidarius* die bewaard worden onder signatuur Brussel, KB IV 1031, geef ik niet uit. De reden daarvoor is dat er een betrouwbare diplomatische editie beschikbaar is, namelijk die van Van Dijk in *TNTL* 90 (1974). De verzen van B4 corresponderen met vs. 5330-5487 en 5806-5963 van B1 in mijn editie. Ik neem ook geen editie op van de *Proza-Lucidarius*. Deze tekst is eveneens beschikbaar in een uitstekende moderne editie, de kritische editie van Dagmar Gottschall uit 1992. De gedrukte *Lucidarius* van Thomas van der Noot krijgt hier geen aparte diplomatische editie, aangezien de tekst van Den Haag, KB 227 A 23 al volledig opgenomen is in Overzicht 5 hierboven.

De *Vers-Lucidarius* in handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 15642-51 is één keer eerder uitgegeven: door Philip Blommaert in 1851, in het derde deel van zijn *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*. De editeur schrijft in zijn voorwoord:[1]

> Ofschoon het HS., door geene goede hand geschreven zy, hebben wy hetzelve zoo getrouw mogelijk uitgegeven met deszelfs vlekken en onkiesheden; daer wy dachten dat het beter ware de misstellingen en duistere zinnen te laten bestaen, zooals zy er in voorkomen, dan dezelve door gewaegde veranderingen of willekeurige byvoegselen op te helderen en te verklaren.

In de praktijk echter heeft hij de tekst in het geheel niet overgenomen zoals hij in het Brusselse handschrift is overgeleverd. Stilzwijgend heeft hij interpunctie aangebracht en corrupte plaatsen veranderd. Zijn editie werd al snel hevig bekritiseerd. Ze wemelt volgens Jonckbloet van ‘zinstorende schrijffouten’,[2] terwijl Verdam in een paginalang artikel talloze plaatsen aanduidt waar Blommaert de evident corrupte tekst eenvoudig had kunnen emenderen, maar dat niet gedaan heeft. De bezwaren van Verdam hebben alle betrekking op Blommaerts gebrekkige kennis van de Middelnederlandse taal: hij emendeert niet alle plaatsen waar de kopiist (volgens Verdam) evidente fouten maakte. Zo is het volgens Verdam duidelijk dat de verzen 61 en 62 na vs. 70 afgedrukt hadden moeten worden, dat in vs. 5 (‘Jhesu Cristo ics oec vermane’) het woord ‘vermane’ verbeterd moet worden in ‘vermone’ en dat men uit 3392-3393 (‘Wat segdi van hem die houden ’t lant, / Alle dage winnen mitter hant?’) het woord ‘houden’ dient te schrappen.[3]

Dat Blommaert veel schrijffouten in het handschrift heeft overgenomen in zijn editie, is voor het moderne onderzoek niet het grootste bezwaar van zijn werk. Bezwaarlijker is het juist dat hij zo veel fouten heeft verbeterd – en niet altijd correct. Het Brusselse handschrift KB 15642-51 kent talrijke vreemde verschrijvingen en afwijkende spellingen, en Blommaert grijpt daarbij dikwijls in om de versregels ‘beter’ te maken. Het resultaat is een publicatie die weliswaar over het algemeen goed leesbaar is, maar niet meer de oorspronkelijke tekst uit het vroeg-vijftiende-eeuwse

[1] Blommaert 1838-1851, dl. 3, iii.
[2] Jonckbloet 1851-1855, dl. 3, 270 n.
[3] Verdam 1881. Ik geef deze voorbeelden weer met mijn eigen versnummering. Volgens Blommaerts telling gaat het om de vss. 59 en 60 die volgens Verdam na vs. 68 zouden horen, om vs. 3 resp. 3395-3396.

handschrift bevat. Een paar voorbeelden van Blommaerts emendaties. Van 'Waer omme doe ons sceppers geest / Als hi sciet vter werelt tempeest' (1932-1933) maakt hij terecht: 'Waerhenen voer ons sceppers geest / Als hi sciet uter werelt tempeest?' (in zijn editie: 1936-1937). Maar of bijvoorbeeld de emendatie in vs. 1089-1090 net zo terecht is, valt te bezien. Hierin legt de meester uit waarom God Adam en Eva kleding gaf die gemaakt was van dierenhuiden. B1 is daarbij overduidelijk corrupt: 'Dit decsel is van doden dieren / Ende dusterfelic in allen manieren'. Blommaert verandert het non-woord 'dusterfelic' in 'dus sterfelic' (1102), maar daarmee is de zin niet veel beter geworden. Een betere emendatie zou zijn 'du best sterfelic'; men vergelijke hiertoe ook de verzen in Maerlants *Rijmbijbel*: 'dit decsel es van doeden dieren / Ende du best steruelic van manieren' (757-758).[4] Een ander geval waarin Blommaerts lezing fout is, is die in vs. 2032. Er wordt verteld hoe Jezus zich na zijn wederopstanding vertoonde aan de Maria's die terugkeerden van zijn graf. In het handschrift staat: 'den iij marien / Die quamen soe ic hore lien / Van sinen graue wenende sere / Om die minne van onsen here' (2030-2033). Blommaert heeft in plaats van 'graue', 'gracie', waardoor de zin een apokoinou-constructie krijgt: 'Die quamen, soe ic hore lien, / Van sinen gracie wenende sere / Om die minne van Onse Here' (2035-2037).

Ook om een andere reden is het moeilijk om met Blommaerts editie te werken: zijn regelnummering klopt door meerdere drukfouten al vanaf vers 570 niet en is daardoor zeer verwarrend. Hij drukt enkele malen een versnummer een regel te hoog of te laag af en telt zelfs twee keer een regel als nummer 1510 (zodat in zijn telling 1520 eigenlijk al regel 1530 is, en zo verder).[5] Wanneer men gebruik maakt van Blommaerts editie, kunnen er eenvoudig misverstanden ontstaan bij het verwijzen naar een bepaald vers.

In de jaren '40 zag promovendus Simon Schreiber de problemen met Blommaerts uitgave. Hij verzorgde een diplomatisch afschrift, dat echter nooit in druk is verschenen. Wie een betrouwbare editie van de *Vers-Lucidarius* in Brussel KB 15642-51 wil raadplegen, kan daardoor noch bij Blommaert, noch bij Schreiber terecht. De hier volgende diplomatische uitgave is bedoeld om in die leemte te voorzien.

Mijn versnummering wijkt af van de versnummering van zowel Blommaert als Schreiber. Dat ze afwijkt van die van Blommaert, behoeft na bovenstaande geen betoog. Ik heb er daarnaast ook voor gekozen om niet mee te gaan met Schreibers nummering. Aangezien Schreibers afschrift niet in druk is verschenen en tegenwoordig vrijwel onvindbaar is, zal afwijken van zijn telling weinig misverstanden kunnen opleveren.[6] Mijn versnummering loopt al vanaf het eerste vers anders dan die van Schreiber: waar hij de eerste zin van de proloog ('Helpt maria edel coninghinne') als vers 1 telt, laat ik mijn telling beginnen bij het incipit, met als gevolg dat de eerste regel van de proloog bij mij al vers 3 is. Na vers 348 – bij Schreiber dus 346 – wijkt mijn verstelling nog verder af: zijn verzen 347-350 zijn bij mij niet 349-352 maar 348a-348d. Eenzelfde verdere verschuiving vindt plaats na 354 (Schreiber: 356), 456 (Schreiber: 458), 466 (Schreiber: 472) en 480 (bij Schreiber inmiddels 490). Het verschil is veroorzaakt doordat ik niet zozeer de verzen van de geschreven tekst nummer, zoals Schreiber deed, maar de gelinieerde regels in het

[4] *Rijmbijbel* geciteerd naar Gysseling 1983. De relatie tussen de *Vers-Lucidarius* en de *Rijmbijbel* is in § 2.3 nader uitgewerkt.
[5] Zie voor de fouten in Blommaerts versnummering ook Van Dijk 1974, 108-109.
[6] Het enige nadeel is dat daarmee ook afgeweken wordt van de telling in Van Dijks editie van Brussel, KB, IV 1031. Van Dijk geeft namelijk zowel Blommaerts als Schreibers telling weer (Van Dijk 1974).

handschrift. Wanneer een vers in de marge is genoteerd – en dus niet op een met liniëring aangebrachte regel – tel ik hem niet afzonderlijk mee, maar wordt hij aangeduid als regel a, b enzovoorts. Volgens hetzelfde principe hebben de vier regels die de kopiist op de laatste bladzijde leeg heeft gelaten (maar die wel van rubricatie zijn voorzien), alle een regelnummer gekregen (6291-6294).

De editie is een diplomatische editie. Dat wil zeggen dat ernaar gestreefd is de tekst zo getrouw mogelijk weer te geven zoals deze in het handschrift overgeleverd is. Er is niet ingegrepen in de tekst; ook evidente fouten zijn niet verbeterd. Er wordt geen tekstkritiek geleverd. Slechts in uitzonderlijke gevallen staat er bij een schrijffout een voetnoot om aan te geven dat dit vreemde woord daadwerkelijk zo in het handschrift staat en wordt er een verbetering – soms op basis van Blommaert – voorgesteld. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het vers:

> Dune scoenste niet sijn soe coene
> (1238)

Bij ‘scoenste’ is in een voetnoot aangegeven dat het woord zo in het handschrift staat, maar dat Blommaert de emendatie ‘souts’ heeft voorgesteld.

Abbreviaturen zijn opgelost, waarbij de toegevoegde letters in de editie gecursiveerd zijn. Vet betekent dat de tekst in het handschrift geschreven is in rode inkt (de incipit) of rood onderstreept is (de vragen).[7] Wanneer letters zijn doorgehaald en/of geëxpungeerd, staan ze tussen dubbele rechte haken: [[a]]. Tekstverlies ten gevolge van schade aan het materiaal is weergegeven met enkele rechte haken. In vs. 348d staat aldus aangegeven dat van ‘sang[en]’ de laatste twee letters verdwenen zijn onder een inktvlek. Letters die de kopiist in eerste instantie oversloeg en die daarna zijn toegevoegd, hetzij in de marge hetzij boven de regel, staan tussen enkele aanhalingstekens. Wanneer een letter is veranderd in een andere, staat dat in de editie aangegeven tussen enkele aanhalingstekens met een schuine streep tussen de letters: ‘x/y’ betekent x is veranderd in y. In vs. 3391 bijvoorbeeld stond aanvankelijk ‘gewielt’. De eerste krul van de ‘w’ werd vervolgens geëxpungeerd, zodat deze letter gelezen moest worden als ‘v’: ‘gevielt’. Dat wordt weergegeven als: ge‘w/v’ielt.

In de transcriptie wordt geen onderscheid gemaakt tussen de ronde s (aan woordeinde) en de rechte s (elders). Het gebruik van u/v en i/j is niet genormaliseerd. De vragen zijn niet genummerd omdat ze dat in het handschrift ook niet zijn. In Overzicht 2 hierboven zijn alle vragen geciteerd en genummerd en staat telkens aangegeven in welk vers de desbetreffende vraag te vinden is. Wanneer in de lopende tekst van deze studie verwezen wordt naar een vraagnummer, kan aldus met behulp van Overzicht 2 gevonden worden welke vraag bedoeld is.

Op de editie van B1 volgen die van twee andere Brusselse handschriften: de zestien verzen van de *Vers-Lucidarius* in B2 en de Antichrist-passage uit de *Vers-Lucidarius* in B3. Deze teksten hebben in mijn editie een dubbele versnummering: een nummering die begint bij vers 1, en een nummering die aangeeft welke verzen in B1 hiermee corresponderen (te weten: vs. 225-240 voor B2 en vs. 5425-5535 + 5542-5571 voor B3). B2 en B3 zijn volgens dezelfde uitgangspunten geëditeerd als B1.

[7] Een uitzondering hierop vormen de eerste letters van de antwoorden: deze zijn alle geschreven in rood, maar in de editie om praktische redenen niet vet afgedrukt.

De *Artes-Lucidarius* in Londen, BL Add. 10286 (L) is nog niet eerder uitgegeven. Volgens bovenstaande editiecriteria geef ik die tekst uit, waarbij in de lopende tekst onderstreepte woorden in de transcriptie eveneens onderstreept zijn. Het excerpt uit deze *Lucidarius* in Groningen, UB 405 (G) is uitgegeven door Leendertz in *TNTL* 15 (1896). Omdat zijn editie kritisch is, en omdat het slechts om een klein stuk van de *Artes-Lucidarius* gaat, heb ik ervoor gekozen dit excerpt hier op te nemen in een diplomatische editie. De tekst in G correspondeert met de regels 907-1044 en 769-782 in L.

Dit is die dietsche lucidarius hoe die
clerc de*n* meest*er* vraecht en*de* di meest*er* a*n*twe*r*t .[1]
H[2] elpt maria edel coninghinne[3]
En*de* verclaert mijne sinne
Ihesu christo[4] ics oec vermane
Vrouwe uwe*n* heylighe*n* sone
Die verloste den sondare
Met sijnre passien sware
Doen hi aenden cruce staerf
En*de* minschelike daer an bedaerf
¶ Vader sone heylich gheest[5]
V soe biddic alre meest
Dat ghi mi v gracie sent
Dat dit dichte worde volent
En*de* allen heylighe*n* va*n* hemelrike
Soe biddic oec ghetrouwelike
Dat si der heyligher drivoldichede
Voir mi doen haer ghebede,
Dat mi goods gratie ontsteke
Dat mi sin nocht cracht ghebreke
Te dichten eenen lucidaris
Daer mi die reden of wel swaer is
En haddic van hem gheene bate
Daer ic mi dus op verlate
Dat is opte*n* hemelsche*n* vader
Aen hem staet mijn troest algader
Apostelen martelare*n* en*de* confessore*n*
En*de* allen die ten hemel horen
Hen allen biddic en*de* vermane
Mi naernstelike*n* bi te stane
Voir die heylighe drievoldichede
Eenpaerlike met hare bede
Dat god mine*n* sin soe verclare
Dat ic dichten moet tware
Dattie Lucidaris heuet in
Dus vraecht di clerc in sijn beghin
¶ Meester wat sullen wi ghelouen *in* gode
Daer wi of houden sine ghebode[6]
Clerc verstant mij sonder vechten[7]
Ic sal v velle wel berechten
Alsoe verre voirt als den leeke*n* lieden
Gheoerloft is te bedieden
Onse gheloue is dat die hemelsce vad*er*
Sonder beghin is allegader
En*de* sonder inde oec sal sijn
Alse di werelt sal nemen fijn
Wat soude hier of meer ghesproke*n*
Dese woorde hebbent al beloken
¶ Meester nv bericht mi des
Wat dinghe dat gad selue es
God is een substantie sekerlike
Altoes wonende in hemelrike
[1 v] Van soe groter moghentheit
En*de* van so groter ou*er* wijsheit
En*de* van so groter claerheit
Als ons die scrijfture wel seit
Dat die inghelen vanden trone
Die woene*n* inden hemel scone
Sijn vij warf clare int ansichte
Dan die zo*n*ne mit hare*n* lichte
Nochtan begheren si onv*er*sadeliken
Te sien gods anscijn van hemelrike
Nochtan is dat allegader niet
Bider claerheyt die me*n* an gode siet
Hi es so scone en*de* soe clare
Dat sire [[bi leue*n*]][8] alle bi leue*n* dare
Mit groter blijscap sonder verla‘et/nc’[9]
En gheen wesen dunct hem lanc
Die oyt [[d]][10] daer mit hem hebben ghesijn
H*et* en dunct hem niet niet dan .j. wijlkijn
Dat doet gods almachtichede
Die al v*er*uult die hoghe stede
Onv*er*tallicke glorie sal d*aer* wesen
Ne*mmer*e sal mens den leken lesen
¶ Meester men seit ons sond*er* waen
Dat god in drien p*er*son*e*n is beuaen
Clerc verstan mi sonder hone
God is een maniere van iij p*er*sone
Nochtan en eest maer .j. waerachtich god
Die ou*er* al heuet sijn ghebod
In hemelrike en*de* in die helle
Verstant clerc [[dat]] ‘wat’[11] ic v*er*telle
Tselue haddi sonder beghinsel
En*de* sel oec hebben alsoe wel
Eer hi die werelt maectte ye
So waren dese dese p*er*sonen drie
¶ Meester dattu goet moet ghescien
Hoe comt dat me*n* deilt in drien
Bescouwe clerc die so*n*ne scone
Die scijnt an des hemels troene
Bi hare soe willic dit prouen
So onse verstan*n*isse mach behouen
Wa*n*t in haer sijn iij dinghe
Die men mach merken sonderlinghe
Ende ic segdi hoet mach sijn
Deerste is een substa*n*cie vierijn
Tander scijnte terde h[[ei]]‘it’te[12]
Clerc nv verstant wel ditte
Dit moghen wi alle wel sien

[1] Geschreven met rode inkt.
[2] H: rode initiaal van zes regels hoog.
[3] Doordat Blommaert in zijn editie de incipit opneemt als titel en de tekst en tekstnummering pas met deze versregel laat beginnen, wijkt mijn telling al direct af van die van hem.
[4] Geschreven met de Griekse afkorting ‘xpo’.
[5] In de linkermarge staat een teken (een soort grote C) dat in de rest van de tekst telkens het begin van een nieuwe vraag aanduidt. Ik geef dat teken weer als een paragraaftekentje (¶).
[6] Vragen zijn in het handschrift rood onderstreept, hier vet weergegeven.
[7] De eerste letter van elk antwoord is geschreven in rode inkt.
[8] Doorgehaald.
[9] Oorspronkelijk: ‘verlaet’. ‘et’ is doorgehaald, erboven is ‘nc’ geschreven: ‘verlanc’.
[10] Doorgehaald.
[11] ‘dat’ doorgehaald, ‘wat’ erboven geschreven.
[12] Oorspronkelijk ‘heite’; de ‘ei’ is doorgehaald en erboven is ‘it’ geschreven.

Dat m*aer* een so*n*ne en is o*nder* he*m* drien
Wa*n*t waer deen is van desen
Daer moet dander ij oec wesen
Also is oec sonder spot
An drien p*er*sone een waerachtich god
[2r] Wa*n*t is die vader in eneghe stede
Daer is e*m*mer die sone mede
En*de* waer die vader en*de* die sone sy
Der is die heileghe gheest oec bi
Wa*n*t dese p*er*sonen alle drie
En sceden hem n*iet* no sceden nie
Bider so*n*nen verstaen wi alle gader
Gode den almachtighen vader
Bider scijnte verstae*n* wi dan
Den gods sone houti hier an
En*de* bi den licht verstaen wi meest
Den almachtighen heileghen gheest
Nv verstant hoe die gods sone
Mach sijn een god in drien p*er*sone
Die vader sende in ertrike den sone
Ende me*n*sch*e*i*t* nam an die gone
En*de* waert biden heilighen gheest ontfae*n*
In deser wijs mach men verstaen
Dat dese personen alle*n* drie
In gheenre wijs en sceiden nie
Noch deen van den andre*n* ghedeilt
Dit gheloue ganst ende heilt
Elke ziele van haren wonde
En*de* gheeft haer bade en*de* gesonde
Nv wachti van duuels roue
En*de* houte vast in dit geloue
¶ Lieue meester bericht mi
Twi god vader gheheten si
Verstant clerc wat ic di lere
Om dat god die rike here
Es fonteine en*de* beghinsel
Van alle d*er* werelt weet me*n* wel
En*de* alle dinghen vut hem comen
Tonser salicheit ende vromen
En*de* dat niemant was voer hem
Daer of ic wel seker bem
En*de* hi die achterste sel wesen
Van alle der werelt so wi lesen
¶ Bericht mi meester dattu god lone
Twi god is gheheten sone
Clerc verstant mi openbare
Die scijnte comt vand*er* zo*n*ne*n* clare
Also was die sone alle gader
Gheformeert van den vader
Daer of ontfinc hi sine claerhede
Daer hi die werelt v*er*lichte mede
Hier om ist goet recht op dat hi
Vader ende sone gheheten si
¶ Waer om heti heilich gheest
Die bouen der werelt heeft volleest
Clerc die gene is die gone
Die sprinct vte*n* vader en*de* vte*n* sone
[2v] En*de* in gheblasen van hem beiden
Dat si niet en moghen sceiden
Dat coemt vander gods cracht
Des heilich gheest grote macht
Dit moeten wi ghelouen
Sullen wi comen int rike d*aer* bouen
Die vader is die alle dinc op hout
Mit sire mogender gewout
En*de* die duuel mit sire lere
Alle dinc mit groter eren
Men mach verstaen den sone allegad*er*
Die e*m*mer vast is anden vader
Die alle dinc maect leuende meest
Betekent ons die heileghe gheest
Soe wat die vader doet
Dats biden sone des sijt vroet
Daer die wille comt vanden vader
En*de* vanden anderen ij alle gader
En*de* elc van desen p*er*sonen drie
Betekent een dinc gheloues mie
Die vader gheeft den heileghen wille
Die [[vader]][13] sone v*er*sta*n*nesse lude en*de* stille
En*de* vanden heileghen gheest
Comt ons gedinkenesse meest
Nv weetstu clerc geloues mie
Wat si beteken alle drie
¶ Meester ic waerts gherne vroeder
Twi dat men tot gode n*iet* en seyt moeder
Also wel als doet vader
Des bericht mi alle gader
Clerc nv verstant mi wale
Om die gheslachte principale
Die int beghin quamen al gader
'Vanden almaechtigen vader'[14]
Daer na hi synen sone sende
In ertrike in sware elende
Om dat hi soude ontfaen lijf
En*de* v*er*lossen man en*de* wijf
En*de* om die sonden van adame
Die ons brochte in deerste blame
¶ Meest*er* segt nu noch ghereet
W*aer* om god niet doecht*er*en heet
Om dat die zone meest algader
Dan die doecht*er* ghelijc den vader
Des moghen wi wel wesen vroe[[der]]'t'[15]
Verstant clerc in dinen moet
Die sone is comen van den vader
Die hem altoes houden te gader
En*de* van hem beiden comt die gheest
Die alre gauen is vele meest
En*de* wa*er* dat deen p*er*sone sy
Dander twee sijnre e*m*mer by
[3r] **¶ Bericht mi meester of ghi mi mint**
Twi die heileghe gheest n*iet* heet kint
Also wel als die sone doet
Des so wa*er* ic gherne vroet
Des soe willic v maken vroeder
So moeste svaders sone heten moeder
Wa*n*t die gheest comt van hem beiden
Mits der groter godlicheide
D*aer* om heet hi heilich gheest
Die ou*er* al heeft sijn volleest
Also vele machten heuet hi
Also vader en*de* sone sond*er* si
Dat deen wille wil dander mede
Dits vray geloue in kerstenhede

[13] Doorgehaald.
[14] Deze versregel was aanvankelijk overgeslagen. In de linkermarge vóór vers 189 en 191 is een verwijsteken (een andreaskruis met stippen tussen de armen) geschreven. Op de onderste regel van de bladzijde is de overgeslagen versregel geschreven, naast hetzelfde verwijsteken in de linkermarge.
[15] Oorspronkelijk: 'vroeder'. De slotletters 'der' zijn doorgehaald; boven 'vroe' is een 't' geschreven.

¶ Noch segt mi meest*er* ton*s*er lere
Waer woent god o*n*se lieue here
Clerc bi sijnre groter [[oetmodich[[ede]]‘*ei*t’]] ‘moghentheit’[16]
Es hi in allen steden geleit
Noch is hi lichamelike
Altoes woenende in hemelrike
Sident dat god die here groet
Voer in den hemel na sine doet
Sone q*ua*m hi in dese werelt niet
Met sinen lichame dat besiet
Mer sine g*ra*cie en*de* goedertierenhede
Die sijn al o*m*me in elken stede
D*aer* die gerechtige me*n*sche es
Des sijt seker en*de* ghewes
Daer men an roept m*et* h*er*te*n* claer
Sine ghenaden comen daer
Ist inde zee ist in vloede
Opt lant of in viers gloede
Altoes is hi gereet
Wiene mint mit h*er*te*n* heet
Hem te helpen en*de* bi ‘te’[17] stane
En*de* hem niet af te gane
¶ Bericht mi lieue meest*er* fijn
Hoe vele[[inghelen]][18] datt*er* hemele*n* sijn
Clerc iij hemele sonder waen
Sijn bouen d*er* lucht gestaen
Nv v*er*staet mi h*er*de wel
Ic [[sa]][19] segghe dat is een hemel
Daer men die goede zielen in sal leiden
Die hier vander w*er*elt [[s]][20] v*er*sceiden
E[[e]]en ‘ander’ hemel is vele scone[21]
Daer die inghelen in wone*n* va*n*de*n* t*r*one
Die d*er*de hemel es scoenste en*de* meest
D*aer* in woent die heilege gheest
Nochtan scijnt gods aensichte
Voer dese hemele h*er*de lichte
Die sielen leuen daer so*n*der rouwe
Om die claerheit die sier scouwen
[3v] Want nouw*er* en hebben si breke
Dit sal gedueren ewelike
¶ Meester hoe comt dat god o*n*se vader
In allen steden is alle gader
En*de* hi selue is lichamelike
Woenende in hemelrike
Clerc god is in allen steden
Bi sier groter mogentheden
Nochtan is hi lichamelike
D*aer* bouen in sijn hemelrike

En*de* also mogende in de helle
Als in den hemel soe ic v*er*telle
Bi deser reden ist recht alle gader
Dat hi sal heten die hemelsche vader
Salich is hi diet verdient
Dat dese here is sijn vrient
¶ Segt mi meest*er* wel geraect
Wiste god eer hi die werelt maectte
Elke dinc eer si gescien soude
Onder deerde en*de* boue*n* der moude
Ia hi clerc wo*n*derlike wel
Hi wiste tgepens en*de* nieman el
Der ingelen sin en*de* hare namen
Ende alle me*n*schelike lichamen
Bekende hi te voren en*de* ha*er* bediet
Eer hi de werelt worden liet
Sme*n*schen geluc en*de* sijn sneuen
Voer wiste hi eer hi hem gaf sijn leuen
En*de* wat men penst quaet of goet
Nv besie elc wat hi doet
En*de* hi soe diene o*n*sen h*er*e
Dat hi sine dinc ten besten kere
¶ Na dat god was sonder beghin
Meest*er* en*de* sijn heilege sin
Alle dinc [[liet]][22] maecte en*de* liet wesen
Soe eest geloeflijc in desen
Dat hi een enich leuen lede
Eer hi die werelt ye gerede
Hets gescreuen sonder blijf
Dat in hem was geestelic lijf
[[Dat in hem was]][23] Eer hi bega*n*ste make*n* yet
Van dat hem die geest riet
In scriftur*en* eest gelesen
Dat hi alle dinc voer hem liet wesen
Ia in visioen hijt al sach
Eer hi yet te maken plach
En*de* oec die claerheit va*n*de*n* ingelen
Die hi mit hem woude minghen
Der werelt maecsel dede hi al
Voer hem comen groet en*de* smal
En*de* den hemel sonder waen
En*de* die sterren diere an staen
[4r] So*n*ne en*de* mane quame*n* alle gader
Voer den almachtigen vader
Dit was al eer hi maecte yet
Van dat hem die geest riet
Ghelijc enen ti*m*merma*n* die wil maken
Een werc dat wel sal geraken
Die ti*m*meringe moet tee‘r’ste[24] staen
In sijn gedochte sonder waen
En*de* van den werke tfondament
Salt goed en*de* vast sijn bekent
Voer dien dat god die werelt maecte
En*de* alle dinc der in gestaecte
Waest niet dan een deemsterhede
Hiet caos dits waerhede
¶ Meest*er* waer was die volmaecte
God eer hi die werelt maecte
Clerc bi sijnre groter mogenthede
So is hi nu ter seluer stede
Daer hi doe was geloues mi
Wa*n*t d*er* werelt scepper was hi

[16] Oorspronkelijk: ‘oetmodichede’. ‘ede’ is doorgehaald en erboven is een ‘t’ geschreven (waarschijnlijk als abbreviatuur voor ‘*ei*t’, waardoor men ‘oetmodicheit’ dient te lezen). Het gehele woord is doorgehaald en in de rechtermarge is met lichtere inkt ‘moghentheit’ geschreven.
[17] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[18] Doorgehaald met rode inkt.
[19] Doorgehaald.
[20] Doorgehaald.
[21] De regel bevat twee verbeterde schrijffouten: ‘Eeen’ met drie eee’s (de eerste kleine ‘e’ na de capitaal is doorgehaald) en ‘ander’ was aanvankelijk overgeslagen (boven de regel toegevoegd).
[22] Doorgehaald.
[23] Doorgehaald met rode inkt.
[24] De ‘r’ is boven het woord geschreven.

En*de* voer hem en was gene dinc
Daer o*m*me hiet hi coninc
Almachtic scepper wa*er*achtich god
Die ou*er* al heuet sijn ghebod , [25]
Va*n*[26] hem en dorren wi n*iet* bedieden
Te verre voer [[l]][27] die leke lieden
D*aer* om willic dit achter laten
En*de* volgen der ystorien straten
¶ Meest*er* wet ghi die waerheit yet
Twi god die werelt worden liet
Clerc dit hebbic wel vreescht
Om sine goedertierenheit meest
En*de* dat hi niet wilde wesen allene
In sijn hoge zale rene
Sond*er* geselscap soe en woude hi
Niet besitten sijn rike vri
a 'Nv laet o*n*s besie*n* en*de* gome*n*'
b 'dat wi te sine*n* sittene comen'
c 'Dat ghedueren sal so*nder* ver*gangen*'
d 'M*et* solase m*et* sueten sa*n*g[en]'[28]
D*er* werelt maecsel was gedaen
Eer men .j. oghe op soude slaen
Dat was spacie herde cleine
D*er* hi dus vele maecte alleine
¶ Bericht mi meest*er* des ic micke
Maect god die w*er*elt tenen stucke
a 'Clerc die h*er*e die niene'
b 'v*er*starf makede al teere'
c 'waerf'[29]
Beide hemel en*de* firmame*n*t[30]
En*de* al datter loept omtrent
Maer hi visierde in sticken
In vi dagen mogen wi micken
Van niet maect god int beghin
Die hemel ende inghelen d*aer* in
Oec maecte hi aertrike mede
Verstaen wi al hier ter stede
Dit maecti al mit sinen woerde

En licht als ic bescreuen hoerde
***[4v]* Doe sach god dat licht was goet**
En*de* versciet mitter spoet
Tlicht vander deemst*er*hede
En*de* hier verstaen wi ter stede
Dat lucifer mit sire scaren
Versceden wort al openbare
Mits hare hou*er*digen sonden
Van dien ingelen tien stonden
¶ Des anderen dages d*u*s ist bekint[31]
Maecte god dat firmame*n*t
En*de* allen die planeten mede
Visierde hi hi ter stede
En*de* h*et* is tfirmame*n*t genant
Om dat dect der w*er*elt rant
¶ Den derden dach lesen wi van gode
Dat hi maecte mit sinen gebode
Twater en v*er*zame*n*t in .j. couent
Dat is onder tfirmame*n*t
D*aer* haer die droecheit openbaerde
Heten wi bi namen aerde
Ende des waters v*er*zameninghe
Al daer si te gader ghingen
Heet hi bi namen [[heten]] 'die'[32] **zee**
D*aer* toe dede hi noch mee
Wa*n*t hi sach al dat was goet
Sprac hi aldus des sijt vroet
Ic wille der w*er*elt geuen cruut
En*de* doenre groenheit comen vut
Ende d*aer* toe menig*er*hande vrucht
Die bescinen[33] **sal die lucht**
[[Clerc die here die noyt verstarf]]
[[Maecte altemale tot eenre warf]][34]
Al dat hi seide was ghedaen
Na sinen wille mostet alle gaen
¶ Ten vierden daghe also ic wane
Maecti sonne [[ed]][35] ende mane
Ende sterren die hi omtrent
Geset heuet an tfirmament
¶ Ten vijften daghe visierde o*n*se h*er*e
Water locht mit groter eren
Der lucht gaf hi dat vliegen conde
Ende dat swam ghinc te gronde
Visschen voghelen dats waer
Waeren oec ghemaect daer
¶ Ten sesten daghe sp*r*ac gods woert
Dat beesten souden comen voert
Hi wiste wel dat wesen soude
Dat die me*n*sche die vander moude
Gemaect soude sijn sonder vallen
Nochtan ontfermes hem m*et* allen
En*de* wilde die me*n*sche beesten geuen

[25] Na deze regel lijkt er een leesteken te staan in de vorm van een komma; mogelijk is het slechts een inktvlekje.
[26] Hierna staat er een doorgehaalde 'l'.
[27] Doorgehaald.
[28] 348a t/m d zijn met lichtere inkt in de rechtermarge naast de verzen 348-350 geschreven. Vanaf 'vri' in vers 348 loopt een horizontale lijn naar 'Nv', het eerste woord van de bijgeschreven tekst. Blommaert plaatst deze verzen na 'Der hi dus vele maecte alleine' (in mijn telling vers 352, bij hem 350), waardoor ze in zijn telling de verzen 351-354 vormen. Voor die plaatsing zijn geen aanwijzingen in het handschrift.
De laatste letters van 'sangen' zijn onleesbaar door een vlek.
[29] 354a t/m c zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast de verzen 354-355. Vanaf 'stucke' in 354 loopt een horizontaal lijntje naar 'Clerc' in de bijgeschreven tekst.
[30] Vragen zijn gewoonlijk rood onderstreept, antwoorden niet; maar hier zijn waarschijnlijk bij wijze van vergissing alle regels onderstreept vanaf de vraag in 353 tot en met 394 van het antwoord.
[31] De paragraaftekens in de linkermarge, hier en in 379, 399, 403 en 409, zijn geschreven in lichtere inkt, en niet gerubriceerd (zoals elders wel gebruikelijk).
[32] 'heten' doorgestreept, 'die' erboven geschreven.
[33] 'bescinen' is niet het meest logische woord; 'bestuven' zou beter passen, maar staat er niet. Blommaert (398) houdt het op 'bescinen'.
[34] Deze twee regels (395-396) zijn met diagonale halen in lichtere inkt over beide regels doorgehaald. De regels horen niet hier te staan, maar tussen 354 en 355; ze zijn daar dan ook in de marge bijgeschreven.
[35] Doorgehaald.

Om te verlichten sijn zwaer leuen
[5r] Daer na spr*a*c god maken wi den man
Nv merke en*de* verstae die can
Te wien spr*a*c god maken wie
Der p*er*sonen soe sijn drie
D*aer* na spr*a*c die driuoldiche*it* gemene
Dan is den me*n*sche n*iet* ere clene
Datten god maecte bi vorrade
Al maecte hi bi sire genade
Alle die ander creaturen
Hi en spr*a*c niet thare naturen
Also hi ten me*n*sche dede
En*de* oec was hi gemaect mede
Na d*er* zielen na gods beelde
Dats den me*n*sche grote weelde
O me*n*sche nv pens t*er* vaerde
Om hem die v maecte soe waerde
Dattu niet verboerts sijn rike
Om die genuechte van aertrike
¶ Bericht mi meest*er* in dine lesse
Al dat god maecte heuet kennese
Iaet clerc v*er*stant mine lere
Al heuet beseffen in onsen here
Sonne sterre ende mane
Beseffen gode inden o*m*me gane
Dat si van hem hebben ontfaen
Dat si niet stille en moghen staen
Die erde beseffen dats waer
Mitter vrucht die soe bringhet hare
Na hare naturen thare tijt
Dits al waer des seker sijt
Soe doen d*er* zee vloeden mede
Die e*m*mer keren thare stede
D*aer* si vyt te comen plien
Dit mach elc merken en*de* sien
Soe doet znee haghel ende wint
Beseffen al der maechden kint
Die dode beseffen mede gode
Die verrisen mit sine gebode
Die hille beseffet oec eenp*aer*like
Die macht gods van hemelrike
a ‘Wa*n*t soe wed*er*gaf te*n* sto*n*de*n*’
b ‘Die ziele*n* die soe had v*er*slonde*n*’
c ‘Soe doe*n* oec alle vreeselike’
d ‘diere*n* Beseffe*n* gode na hare’
e ‘manieren’ [36]
¶ Wel lieue meest*er* laet mi horen
Twi sijn van inghelen .ix. choren
Clerc om dat elc iij choren scoene
Dienen souden enen p*er*sone
Ende om [[tsine]][37] altoes tsine gereit
Te dienste d*er* driuoldicheit
Oec maecte god tsinen winsche
Die .x.de[38] scare[[n]][39] vanden minsche
Die hem souden wesen onderdaen
En te zinen dienste staen
a ‘Ay salich me*n*sche nv pij*n*di se*r*e’
b ‘Te vrie*n*de te houdene des*e*n he*r*e’
c ‘di salre af come*n* g*r*oten loen’
d ‘Na dit leue*n* die hoge troen’[40]
Ou*er* die[[re]][41] inghelen diere vielen
Soe sijn ghecoren die goede sielen
[5v] Te besitten die volmaecte glorie
Die volprisen can geen memorie
¶ Noch soe segt mi meest*er* rene
Twi dat god niet bleef allene
Verstant mi clerc wel gereit
Om sine grote edelheit
Vander driuoldicheit scone
Soe wilde hi hebben in den troene
Mit hem die inghelen en*de* den me*n*sche
En*de* hem te dienen ten wensche
En*de* mit hem te sine eenp*aer*like
In sijn soete hemelrike
a ‘Ay wel salich wort di me*n*’
b ‘sche die sijn spel’
c ‘soe comt te wen’
d ‘sche Dat hi sal’
e ‘come*n* i*n* die zale’
f ‘Die ghemaect’
g ‘is soe wale’[42]
¶ Meest*er* hoe menich nature speciale
Maect god al sonder hale
Twe den inghelen enen gheestelike
D*er* ander den me*n*sche vleesschelike
Dese nature gaf hi hem beiden
Om dat si niet souden sceiden
Den enghelen geloue gheestelike
Den me*n*sche bi geloue vleeschelike
Clerc verst*a*nt noch wel gheraect
Hoe die inghelen waren ghemaect
Doe god seide licht nv besie
Waren si gemaect geloef mie
Soe ou*er* scone en*de* soe jolijs
En mach me*n*se vol prisen i*n* geenre wijs
Noch verstaet ende hoort
God en sprac te hem gene woort
Also als hi hem ten me*n*sche dede
Hier bi verstaen wi ter stede
Haer hoge edel nature
Om dat god seide licht si ter vre
Die inghelen sijn gheestelike viere
Van gode ontsteken in allre manieren
God diese heeft geuisiert
Heefse mit sinen ansicht v*er*siert
En*de* soe gescepen van naturen
Dat hem gene sonde mach geburen
¶ Noch segt mi meest*er* bequame
Hebben dinghelen enige name
Nv v*er*stan*t* mi clerc gereit
Soe ou*er* g*r*ote wijsheit
Soe leit an de inghelen bequame
Dat hem behoeft genen name
Michael gabriel raphael
Dat sijn geen mame*n*[43] weet wel
Mer toe namen willic v bedieden
Soe hem hebben gegeuen die liede

[36] 456a t/m e zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast 456-458.
[37] Geëxpungeerd.
[38] ‘de’ met lichtere inkt boven de ‘x’ geschreven.
[39] ‘n’ met lichtere inkt doorgehaald.
[40] 466a t/m d zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast 466-468.
[41] Geëxpungeerd.
[42] 480 a t/m g zijn met lichtere inkt in de rechtermarge geschreven naast 480-483.
[43] Sic. Blommaert (528) emendeert ‘namen’.

¶ Meest*er* condy yet geweten
Hoe deerste inghel was geheten
Sathaneel seit die scrifture
Die hadde god van siere nature
[6r] In hemel gemaect soe scone
Dat d*aer* bouen inden trone
Niemen en was sijn gelike
Van den inghelen geestelike
Maer hi verhouerde sinen scepper al
Bi siere scoenheit die niet was smal
Doe wilde hi hebben gebode
Bouen sinen meest*er* gode
Ende bouen alle ingelen mede
Doe was hi tsire onzalichede
In deser houerde bedroghen
Doe stacken god neder van hogen
Ende hieten lucifer tier stont[44]
Doe waert hi dat lelicste diet
Dat god ter werelt ye worden liet
Die te voren was soe scone
Mit gode inden hogen trone
Die te voren was soe clare
Die is nv soe lelic en soe o*m*maer
Hine wiste van sinen valle niet
Eer hi viel in dat verdriet
God gehingde dese saken
Dat hi dand*e*re vaste woude maken
In hem m*et* clare v*er*stannesse
Dor lucifer gebrekennesse
Wa*n*t hine was niet vul .j. vre
In hemelrike seet die scrifture
Hi smaecte die glorie als niet
Daer hi soe varinge vte sciet
Wa*n*t te hant dat hi gemaect was
Soe viel die quade sathanas
¶ Twij bleef lucifer niet la*n*ger daer
Des berecht mi openba'e'r[[e]][45]
Om dat onse h*e*re niet en woude
Dat hi die blijscap smaken soude
Daer bouen inden hogen trone
En*de* om datti varinge woude
Gebod hebben menichfoude
Inden hemel bouen hem allen
Daer om lieten god vallen
So*m*meghen ingelen beclage*n*d*e*n das
Dat lucifer soe scone was
En*de* sine hou*er*de en*de* verheffinge
En*de* pensden of hi sonderlinghe
Gode mochte verwinnen nv besiet
Met sijnre cracht m*aer* neen hi niet
Hi wilde onder hem hebben soe wi sc*ri*uen
Dand*e*re ingelen m*aer* h*et* moeste bliuen
Doe stacken god mit sinen gesellen
Inder doncker put hellen
Hare geen was nie soe stout
Dat hi dorst comen in gods gewout
[6v] Som bleuen si hanghen in die lucht
Die den myn*s*che doen grote vrucht
Wa*n*t si sijn die ons raden
Sonde te doene en*de* quade daden
Som sijnse int water belent
Die doen ons tsnachts torment
En*de* bedwelmen soe onsen sin
Dat wire omme bliuen in
Ne*m*mermee*er*e hebben si genade
Dat si vlien bi haers selfs rade
Si hebben oec den zege v*er*loren
Hets gescreuen men macht horen
Om dat si daden bi niema*n*s toedoen
Soe quade dade ende soe cone
Ende si hem setten m*et* hare macht
Iegen der drie p*er*sonen [[n]][46] cracht
Daer o*m*me moeten si ewelike
Verloren bliuen inden slike
¶ Meest*er* ic wiste gherne die waerhede
Twi die duuelen niet sijn tere stede
Om dat si pinen sullen so wi horen
Die met god onsen here behoren
In aertrike met haren curingen
Om te beletten hemelsche dingen
Maer die de coringe weder staen
Sullen met gode sijn ontfaen
Alsi sceden van desen liue
Maer die onsalige keytiue
Die horen na duuels raet
Meer dan om hemels staet
Die sullen ter laetster vren
Der hellen pine moeten besuren
Die sal duren sonder verganc
Mit torme*n*te inden vulen sta*n*c
¶ Segt mi meester of ghijt gebiet[47]
Waer om en verloeste god niet
Ingelen die vanden hemel vielen
Alsoe wel als me*n*schen zielen
Nv horic seggen die reden fijn
Om dat die inghelen onsterffelec sijn
Ende van niete gemaect waren
So vielen si mit lange misbaren
Hadde god der ingelen vorme genome*n*
En*de* waer ons niet comen te vromen
Wa*n*t hem en hadde bi gere naturen
Enige doot worden te sure
Daer om wast dat hi ontfinc
Menschelike vorme en*de* ane ghinc
Dat hi dor hem steruen woude
En*de* soe bringen tsine behoude
Die sterfelijc wort wielen eer
En*de* sal oec bliuen e*m*mermeer
[7r] Tot dat hi vaert van deser werelt
Die valsch is en*de* verdw*er*elt
O mensche wa*n*t dit verstaen
Wa*n*t god door di heuet gedaen
So bistu wel sculdich tallen stonden
Tsinen dienste sijn gebonden
¶ Bericht mi vanden ingelen de bleuen
In gods memorie sonder sneuen
Clerc doe en wiste hare geen
Een twint van desen helscen ween
Maer si merctten te wat misquame*n*
Mits d*er* houerde dander quamen

[44] Er volgt geen vers dat rijmt op 533; waarschijnlijk ontbreekt er dus een regel.
[45] Oorspronkelijk: 'openbare'. De laatste 'e' is geëxpungeerd en boven de 'a' is een 'e' toegevoegd, zodat het wordt: 'openbaer'.
[46] Doorgehaald.
[47] Paragraaftekens zijn gewoonlijk in bruine inkt geschreven en met een verticaal streepje gerubriceerd (net als de eerste letter van elke regel). In 607 echter is het paragraafteken in zijn geheel met rood geschreven.

Doe vruchten si gode meer dan si daden
En*de* [[si]][48] bleuen vast an sinen genaden
Doe si beseuen en*de* sagen
Datse god van diese plagen
Gehouden hadde te siere glorien
En*de* bleuen vaste in haer memorien
En*de* seker staende sonder hoen
Met gode inden hogen troen
¶ Meester twi god d*er* ingelen stede
Mit inghelen niet weder vullen dede
Clerc ic berichte di van desen
Het hadde ongelic gewesen
Dat een ander maniere van ingelen
Inden troen souden mingelen
En*de* ve*r*ullen[49] der geenre stede
Die ve*r*boerde mit houerdichede
Of sine hadden geweest alsoe scone
Als lucifer was inden trone
En*de* die gene die mit hem vellen
Inden [[aff]] afgront vander hellen
En*de* hadde ander waerf onse sceppare
Ingelen gemaect also clare
Si hadden 'hem'[50] ander weruen geset
Iegen den here ombesmet
Hi wiste wel hadde hijt gedaen
Si hadden die houerde mede bestaen
Vander steden d*aer* dander waren
Die neder vielen mit haren scaren
Daer om sone maecte hi
Geen ander ingel seet men mi
¶ Noch segt mi meester sijt dijs [[wijs]][51] vroet
Weten dingel al dat men doet
Clerc sine weten gene dingen
Meer dan hem god wil gehingen
En*de* dan hem liet die heilege gheest
Doe si vielen inder hellen tempeest
Sine weten oec niet te nomene
Van dingen die sijn toe comende
Maer alle dingen fijn die sijn ve*r*leden
Weten si voer pensichede
[7v] Maer haer subtile nature
Mach niement weten te geenre vre
Dan die godlicheit allene
Diet almaecte groet en*de* clene
¶ Meester mogen die viande volbringen
Haren wille in allen dinghen
Clerc en gene goede dingen
En mogen si no willen volbringen
Sine hebbens gene macht te doen
Vanden helschen bandoen
Daer si in liggen en*de* [[bar]][52] braden
Om hare grote ou*er*daden
Si hebben groten nijt op den mensch
Dat hem sijn spel is comen te wijnsch
Daer om pinen si tallen stonden
Den me*n*sche te bringen in sonden
Om dat hi die glorie heuet
Daer si vut sijn gesneuet
En*de* sine hebbe*n*s niet te macht
Vanden ingelen die ons wacht
Te temperen na haren [[macht]]nide[53]
Des mach die mensch wesen blide
¶ Lieue meest*er* maect mi vroet
Weten dinghele al dat men doet
Clerc en is niet bi naturen
Sine wetent al in corter vren
Van dat comen is of comen sal
In hemelrike of hier int dal
Wa*n*t si scouwen wel bi dichte
Alle dinc in gods ansichte
Sonder pine doen si alle dinc
Bi der gracien vanden hemelsche*n* co*inc*
¶ Twi was lucifer en*de* sijn gesellen
Gemaect ter eweliker quellen
Haren val was te voren voracht
Inder iij pe*r*sonen cracht
Daer si worden so fier onder hem lieden
Dat si der glorien ni*et* ontbieden
En*de* die valscheit die dand*er* hadden
En*de* vielen neder gelike*n* padden
Om haer ve*r*wanen wast al
Dat si vielen int helsche dal
¶ Lieue meester maect mi vroet
Wat vorme hebben dingelen goet
Clerc vorme nv besie
Alse god heeft seit men mie
Ghelikerwijs dat ment was[[t]][54]
Inden zeghel duwet sijt seker das
Also sijn dingelen alle gader
Gheformeert vten ansiches des vader[[s]][55]
Ende dragen die vorme van 'sijn'[56] ansichte
Dat volmaect is van allen lichte
[8r] Want sijn ansicht is also gedaen
Dat sie alle voetsel of ontfaen
God o*n*ne ons des voetsels rene
En*de* verde ons vanden helschen weene
¶ Bericht mi meest*er* wel geraect
Twi die me*n*sch*en* was gemaect**
Clerc om dat so vele ingelen vellen
Mit lucifer inder hellen
En*de* svaders scare so gemind*er*t was
Vanden ingelen sijt seker das
Soe moesten die me*n*schen gemaect wese*n*
Hier om wort die me*n*sche goet
Die x scaren den benic vroet
¶ Meester segt mi in corter vren
Twi die me*n*sche van soe crancken nature*n*
Lieue clerc nv want mi horen
Het was ghedaen om sduuels toren
En*de* hem te scanden nv besie
En*de* dat die mensch seit men mie
Soude besitten tsinen lone
In hemelrike dewighen trone
Die de duuelen verboerden t*er* tijt
Daer si noch of hebben nijt
Op den ghebreckeliken me*n*sche
Dat sijn pel[57] is comen te winsche
D*aer* hi mit sinen broschen lichamen

[48] Doorgehaald.
[49] Sic. Blommaert (664) emendeert: 'vervullen'.
[50] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[51] Doorgehaald met rode inkt.
[52] Doorgehaald.
[53] 'macht' is doorgehaald en geëxpungeerd. De 't' is gebruikt als linkerpoot van de 'n' van 'nide'.
[54] De 't' is doorgehaald.
[55] De 's' is doorgehaald.
[56] 'sijn' is boven 'ansichte' geschreven.
[57] Sic. Blommaert leest hier (766): 'spel'.

Sal besitten te sijnre vramen
Die stede daer si den val of daden
Bi houerden tharen scaden
¶ Segt mi meest*er* goedertieren
Of god maecte alle dieren
Ia hi clerc clene en*de* groet
Maect hijt al dors smenschen noot
Om sijn nutscap soe eest al
Dat is op berghe en*de* in dal
Luse vloen worme onwerde
Maect hi al dors sme*n*schen hou*er*de
Al sine pinden souden si weten
Datten die worme sonden eten
En*de* souder omme houerde laten
Ende volghen der caritaten
Datten soe clene j wormekijn
Mach biten inden liue sijn
En*de* niet heeft die macht van o*n*se*n* he*r*e
Dat hijt wormekijn van hem were
Mit sinen gebode als hi soude
En dade die sonden menichfoude
Die de my*n*sche ou*er* hem heuet
Die hier op ertrike leuet
En hadde die me*n*sche te genen stonden
Gode verwracht met sinen sonden
Die wormen diene dus bestaen
[8v] Souden hem wesen onderdaen
O me*n*sche houerdich en*de* fier
Doe dine penitencie hier
Dattu niet worts v*er*slonden
Vanden wormen d*er* helscher so*n*den
Die altoes sullen biten en*de* cnagen
Also langhe als god op hemel sal dagen
Men vindt in wormen sonder linge
Grote nutscap en*de* leeringe
So*m*me sijn si geueineert
Dat ons helpt en*de* niene deert
En waren si niet als ic calle
Gheuenijnt soe waren wi alle
Vander quader lucht geuenijnt
Dus bliuen si ou*er* ons gepijnt
Crude stene vrucht en*de* bome
Maecte goed al tonser vrome
Vissche voghele heeft hi gegeuen
Den my*n*sche diere bi soude leuen
God maecte dinc en gene
Sonder tonser nutscap allene
¶ Wanneer was die helle gemaect
Daer [[de]][58] die menege bi ontraect
Als lucifer en*de* sine ghesellen
Inder houerde vellen
Waren si mit mitten godliken gebode
Gheworpen inder hellen node
Die staet inder werelt ende
D*aer* sijn si mit groten scende
Inde deemst*er*heden d*aer* geen man
Van vulen stancke gedueren can
Oec willic dat ghijs seker sijt
Si is bouen nauwe en*de* beneden wijt
Die wide en mach nieman weten
Dan god diet al heuet gemeten
¶ Berecht mi meest*er* lieue geselle
Hoe menege pine is inde helle
Clerc van pinen en*de* van misquame
So heeft die helle vij name
Men seit dat een helle is
In latine geheten lacus mortis
Dat bediet ene zee der doot
Die ziele die coemt in dier noot
En heeft ne*m*mermere genade
Wat saken men ou*er* hare dade
So blijft ewelike in de stede
Scagnu*m* ignus[59] hiet si mede
Dat bediet een pine van viere
Wa*n*t soe is van sulker maniere
Also heeft die steen die leet inde zee
Der droge en waert ne*m*mermee
Twater blijft emmer bouen
[9r] Also eest bider zielen verscouen
Die eewelike sonder inde moet
Berne*n* in de helsche gloet
En*de* altoes coude en*de* hitten beuoelen
Sonder lauenesse en*de* sonder coelen
Te hebben ne*m*mermeer daer na
Soe heet obliuionis terra
Dat bediet een lanc v*er*geten
Wa*n*t die wie daer in wort geseten
Die moeten ewelike als keytiuen
Van gode vergheten bliuen
Tartarus so hiet soe mede
Dat bediet rouwe en serichede
Weninge en*de* wringhinghe va*n* handen
Hellende en*de* krijskijn van tanden
Oec spreect die scrifture aldus
Dat die helle heet herebus
Dat bediet een [[ewich]][60] vierich drake
Dats der zielen een zwa*re* wrake
Want vierijn is sijn nature
Die en bluscht te geenre vren
Oec heet soe iehenna mede
Dats een vier en*de* heet stede
Diere worden worpen in
Bliuen daer eweliken sond*er* gewin
Hem en mach niet me*er*e geburen
Lauenesse te geenre vren
Nv pens me*n*sche en*de* me*r*ke
Die biste gemaect na gods gewerke
Dattu scouwes dese pine
Daert soe swaer in is te sine
¶ Meest*er* soudi berechten co*n*nen
Wat liechte was eer qua*m* die zonne
Clerc verstan*t* mine tale
Ic sal di berechten wale
Licht qua*m* eerst vanden claren
Steden der inghelen in waren
M*aer* so*m*me boken die lien mede
En*de* seggen dat god wesen dede
En*de* wolken licht hem verbaerde
Daer die werelt mede verclaerde
Tot dien datter sonnen claerhede
Die werelt v*er*lichte in elken stede
¶ Lieue meester maect mi wijs
Wa*n*neer god maecte tparadijs
Den derden daghe doe hi vut
Comen dede bome ende cruut
Het staet an der werelt beghin
Dat is int hoechtste m*er*e no min

[58] Doorgehaald.

[59] Sic. Lees (met Blommaert 840): ‘stagnum ignis’.
[60] Doorgehaald.

Al d*aer* soe heuet god gheset
Aldus bescriuet ons die wet
Die stede is scoenste en*de* wel geraect
[9v] Die god t*er* wer*e*lt heeft gemaect
Beide bi berghe en*de* bi landen
Wt onser wandelinge gesta*n*‘d’en[61]
En*de* banter oec mede waerlike
Al dat na hem qua*m* in ertrike
En*de* die minste sonde sonder waen
En hadde alle werelt niet of gedaen
Sonder ih*esu*s kerst allene
Mit sine*n* bloede heilegen bloede rene
Het is [[mitter]][62] geuest mitter ze*er*e
Dat ment gewo*n*ne ne*m*merme*r*e
D*aer* en mach [[in]][63] niement in comen
Al mocht hem al die w*er*elt vromen
Het staet toter manen hoge
Des bleeft vander diluuie droge
Daer gaet een vierijn muere scone
Omtrent tote*n* hagen crone
¶ Bericht mi meest*er* als ic gome
Of god int paradijs pla*n*te bome
Int p*ar*adijs plante onse h*er*e god
Alrehande hout na sijn gebod
Oec seide hire diere niet om en loech
Dat god plante inden houe hoech
Alder tieren froyt van smake sochte
Om dat den man genoegen mochte[64]
Bede die sake en*de* dat op sien
Inde midde waert van dien
Soe plan[t]e[65] hi des leuens hout
Dat heeft die cracht en*de* die[66]
Dat h*et* groten vrucht mach geuen
Gesonde en*de* lange leuen
Noch seggen [[boeken]][67] so*m*me boeken meer
Datti mach leuen e*m*mermer
Die dat nutte vand*er* vrucht
Die staet ins p*ar*adijs lucht
Die god oec plante d*aer* binnen
Den boem die quaet en*de* go[[.]]et[68] doet ki*n*ne*n*
Die heeft d*aer* om den nae*m* ontfaen
Daer om datter adaem in heeft misdaen
Daer is sulc boem seit die vite
Diere of ate hi ware quite
Van honger van dorste nv besie
Daer is sulc boem seit men mie
Int p*ar*adijs sonder waen
Die alle moetheit doet vergaen
Daer sijn bome tieghen alle quale
Inden paradise geplant wale
Daer sijn oec iij riuieren
Hare namen willlic v visieren

Phison of gangnes heet die een
Diere dore loept herde reen
Men vint gout in hare sant
[10r] Tbeste dat yeman vant
Gyon of nylus comt gelopen
Doer dat lantscap van europen
Dus hieten dander ij riuieren
Tigris en*de* effrates d*us* esser viere
Dicke lopen si doer die aerde
En*de* doen hem wech hare vaerde
Dese comen vut sparadijs stat
Also die boken orconden plat
¶ Waer was adam onse eerste vader
Ghemaect berecht mi alle gader
Clerc nv geloeft mi das
In dat lantscap van damas
Was hi gemaect herde zaen
En*de* ontfinc d*er* me*n*sche gedaen
Maer ebron hiet die pit
D*aer* hi vut gemaect was verst*an*t dit
D*aer* in was hi en*de* sijn wijf
Bede begrauen na haer lijf
In spelunca duplici
Aldus v*er*telt die bibel mi
In dien acker v*er*sloech also wel
Caym sinen broeder abel
God droech adaem vand*er* aerden
Vand*aer* hine gemaect hadde w*aer*de
Int p*ar*adijs om dat hi woude
Dat hi daer in w*er*ken soude
Niet dat hi pinen soude dornoot
Maer ghenoechte hebben groot
God geboet hem wiltuut weten
Dat hi van ald*er* vruch soude eten
Sond*er* die hinc anden boem
Die goet en*de* quaet leert me*n* goem
Op wat daghe dat dure af ets
Sp*ra*c god ic wille dattuut weets
Saltu sterfelijc me*n*sche wesen
Nv houti vaste an desen
¶ Meester maect mi des wijs
Was [[v]] [69] eua gemaect int p*ar*adijs
Ia soe in midden vande*n* p*ar*adise
Dat seet ons die scrifture wise
God dede comen in adame
Enen slaep van groter vrame
En*de* deden ligghen in een stede
En*de* na*m* een ribbe en*de* vleysch mede
En*de* maecter af een wijf allene
Vleysche van vleysche bee*n* va*n* bene
Doe set hise voer adame
Om dat hi hoer woude geue*n* name
Hi sp*ra*c dit vleesche en*de* dit been
I[70] van den minen alin een
Virago sal me*n*se nomen
[10v] Desen naem isser va*n*den ma*n* comen
Aldus heet so voer die sonden
Maer da*er* na in corten stonden
Doe so de sonde*n* hadde gedaen
Hiet se eua sonder waen
Verst*an*t clerc sonder blame
Twi soe gemaect was van adame

[61] ‘gestaen’, met boven de ‘a’ een nasaaltilde en boven de ‘e’ een kleine ‘d’.
[62] Doorgehaald.
[63] Doorgehaald.
[64] ‘mochte’ is enigszins scheef op de regel geschreven, op ruime afstand van ‘genoegen’.
[65] De ‘t’ is verdwenen t.g.v. een kleine beschadiging van het perkament.
[66] Blommaert (926) vult hier aan: ‘wout’.
[67] Doorgehaald met een witte kras (poging om weg te raderen?).
[68] Middenin ‘goet’ is een letter geradeerd.
[69] Onzeker is of de ‘v’ doorgehaald is of gelezen moet worden als geabbrevieerde ‘ver’ (=vrouwe).
[70] Blommaert (1000) leest voor de ‘I’ die er staat: ‘Is’.

996 Om dat een vleesche en*de* een bloet
997 Soude bede wesen sijt des vroet
998 En*de* oec een wille nv besie
999 Onder hem beden seggic die
1000 En*de* een genoechte moeten si houden
1001 Sullen si mit [[goet]][71] gode sijn behouden
1002 **¶ Waer o*m*me waren alle creaturen**
1003 **Niet gemaect in eenre vren**
1004 Om dat god woude openbare
1005 Dat adaem hem gelike ware
1006 En*de* oec alle creaturen v*er*re en*de* na
1007 Van hem soude comen als dede eua
1008 Deen van den andren geboren
1009 Also ghi hier na sult horen
1010 Vleeschelike van liue te liue
1011 Tot dat die stede der keytiue
1012 V*er*uult waren in den trone
1013 Mit saligen zielen en*de* scone
1014 **¶ Twi heeft god den me*n*sche gegheuen**
1015 **Dat hi e*m*mer in sonden moet sneuen**
1016 [[Om tontfane te meren loen]][72]
1017 Clerc god heeft den me*n*sche gegheuen
1018 Dat hi e*m*me‘n/r’[73] in sonden moet sneuen
1019 Om tontfane te meren loen
1020 Met hem in den hogen trone
1021 W*a*e*r* hi niet gesneeft is mijn v*er*staen
1022 Sone hadde genen loen ontfaen
1023 Mit sinen gew*er*ke inden p*ar*adise
1024 Des lieten god sneuen god die wise
1025 Haddi niet gesneeft sond*er* waen
1026 Sone haddi goet noch quaet gedaen
1027 Des ware*n* haren loen te minder
1028 Want some sh*er*e adaems kinder
1029 Die gaen nv om ha*er* weldaden
1030 Mit hare*n* meest*er* te raden
1031 Die hem hier van sonden wachten
1032 En*de* ontsien der sonden geslachten
1033 Sullen voer god bet ontfaen wesen
1034 Dan enich inghel d*aer* wi of lesen
1035 **¶ Meester of adam ware bleuen**
1036 **Int p*ar*adijs sonder sneuen**
1037 **Mit wat genoechte soude hi**
1038 **Kinder ghewo*n*nen hebben segt mi**
1039 Clerc scrifture ons dus seit
1040 Ghelijc dat deen hant in dander leit
1041 *[11r]* Sonder ghenoechte v*er*sta*n*t ditte
1042 En*de* sond*er* enigerhande smitte
1043 En*de* sonder pine oec voert brocht
1044 En hadde*n* si gode niet v*er*wrocht
1045 En*de* oec willi*n*cs v maken vroeder
1046 Alse tkint w*aer* come*n* [[d]][74] vand*er* moeder
1047 Sout hebben [[s]][75] gehat sine tale
1048 En*de* ghesproken alsoe wale
1049 Alse nv doen die kind*er* va*n* xxxx iare*n*
1050 Dit sijn reden claer twaren
1051 Die me*n*sche en hadde in gere wise
1052 Smerte vonden inden p*ar*adise
1053 Da*n*t[76] sonde die me*n*sche hebben gedaen
1054 Te*n* boem gheeft mi te v*er*staen
1055 Die gheue‘n/t’[77] te weliken leuen
1056 Mit solase sonder sneuen
1057 Al toter tijt en*de* tot d*er* vren
1058 Dat die stede der felle [[l]][78] gheburen
1059 Waer adaems kinder waren v*er*uult
1060 In deser reden hem niemen*t* verdult
1061 Dan soe souden si eweliken
1062 Gheuare*n* hebben in hemelrike
1063 Sonder enich weder stoet
1064 En*de* hadde gesijn ingels genoet
1065 Dus hadt mitten me*n*sche v*er*gaen
1066 Hadde adaem gene sonde gedaen
1067 **¶ Twi scaemdem adaem meer**
1068 **Nader sonden dan hi dade eer**
1069 O[[o]]m[79] dat hi misdede an die vrucht
1070 Die hinc ans p*ar*adijs lucht
1071 Nochtan wiste hi wel albloet
1072 Dan[80] ou*er* swaren wederstoet
1073 En*de* tquade dat d*aer* of soude gescien
1074 Aldus ist gescreuen van dien
1075 Si ondaden haer ogen na desen
1076 Niet datsi blint hadden gewesen
1077 M*aer* haer kint beroerde in desen
1078 Also als wijt hebben ghelesen
1079 In haren naturliken [[leit]][81] leide
1080 Dat soe te voren niet en deide
1081 En*de* begonsten hem te scame*n* beide
1082 Van haren naturliken lede
1083 **¶ Gaf hem enige cleider*e**n* god**
1084 **Als si braken sijn ghebod**
1085 Ia hi beide yeuen en*de* adame
1086 Om te decken haren lichame
1087 Hi gaf hem ij rocken va*n* beeste*n* velle
1088 Daer bi v*er*staen wi na mijn v*er*tellen
1089 Dit decsel is van doden dieren
1090 En*de* dusterfelic[82] in allen manieren
1091 En*de* al dat van di come*n* sal
1092 Sal ter doot groet en*de* smal
1093 *[11v]* Doe stac hise vten p*ar*adise
1094 Om dat si aten v*er*boden spise
1095 Vij vren of luttel min
1096 Waren si ten p*ar*adise in
1097 Maer hadden si gods gebod gedaen
1098 Si waren d*aer* in bleuen sond*er* waen
1099 **¶ Bericht mi meest*er* mit talente**
1100 **Twi waren si v*er*raden vanden s*er*pe*n*te**
1101 Clerc nv v*er*sta*n*t mi wel
1102 Tserpe*n*tus[83] glat en*de* snel
1103 En*de* luxurioes bouen allen dieren
1104 En*de* subtijl in [[al]][84] alre manieren

[71] Doorgehaald.
[72] Regel doorgehaald met rode inkt.
[73] Oorspronkelijk: ‘e*m*men’, waarna door de ‘n’ heen een ‘r’ (voor ‘e*m*mer’) is geschreven.
[74] Doorgehaald.
[75] Doorgehaald.
[76] Blommaert (1066) leest hier ‘Dats’; er staat in het handschrift Dat, met een nasaaltilde.
[77] Oorspronkelijk: ‘gheuen’, waarna de ‘n’ is veranderd in een ‘t’.
[78] Doorgehaald.
[79] Tussen de ‘O’ en de ‘m’ van ‘Om’ staat een doorgehaalde letter, waarschijnlijk een ‘o’.
[80] Blommaert (1084) leest Den.
[81] Doorgehaald.
[82] Blommaert (1102) leest ‘dus sterfelic’. Op basis van vergelijking met de *Rijmbijbel* (758) is vast te stellen dat men waarschijnlijk ‘du best sterfelic’ moet lezen.
[83] Blommaert (1114) ’t serpent is’.

Hier bi nam die via*n*t tserpens gedane
Om d*e*n me*n*sche in sijn strec te vane
Hi maect he*m* crom bi vas valschede
En*de* glat bi luxurien seden
En*de* ‘fel bi’[85] subtijlhede groet
Om den me*n*sche te bringe*n* t*er* doet
Verstan*t* dit wel op dese tijt
Die via*n*t hadde groten nijt
Dat die me*n*sche soude comen
Ten blijscap die hem was genome*n*
Segt mi twi si tharen onvrame*n*
Soe saen vten paradise quamen[86]
Ic segt di clerc wel geraect
Also houde als ieue was gemaect
Wrochte si bi des viants rade
En*de* beet inden appel tonser scade
Doe gaf sone teten harer haren h*e*re
Dat so sint becochte sere
Ter seluen vren wil dijt weten
Sint soe vanten appel eten
Dat soe ghemaect was vanden man
Dat was te middaghe houti d*aer* an
Hier om balch hem god die wise
En*de* stacse bede vten paradise
Voer tparadijs sette onse here
Cherubime dat hi den duuel kere
Dat hire ne*m*merm*e*re in en come
Dit dochte onsen here vrome
God gaf hem te hant
Een vierijn swert in sijn hant
Toten hemel hoech en*de* breet
Dat d*aer* niement in en mochte
Eert onsen here tijt dochte
Maer dat bloet dat sint liep
Wt sijn heilege wonden diep
Dat heeft menieghe ziele ghecocht
En*de* weder ten paradise brocht
En*de* pensde dat hijt soude beletten
En*de* hem bringen tsiere in smetten
Dat hi ne*m*mer*m*e en soude comen
[12r] Ter blijscap die hem was ghenomen
D*aer* sijn wi comen mit groter eren
Bider gracien ons liefs heren
¶ Meester waer trac o*n*se h*e*re adam[[e]][87]
Doe hi vten paradise quam
Clerc hi ghinc ter seluer aerde
D*aer*ne god wt maecte waerde
Ebron soe hiet dat lant
D*aer* adaem in w*e*r*t* becant
God die stacken vten paradise
Om dat hi na dorps wise
Die eerde oefne soude d*aer* hi of te voren

Gemaect was soe ghi moghet horen
Doe hi hadde gheleeft xv jaer
Waert geboren ouer waer
Sijn outste sone caym
En*de* calmina sijn suster mit hem
En*de* ou*er* xv jaer alsoe wel
Waert gheboren die goede abel
En*de* sijn suster delbora
En*de* ou*er* .c. jaer d*aer* na
Vermoerde caym abel den goeden
Dorperlike m*et* fellen moede
Dien beweende adaem en*de* ieue
C jaer doer sine lieue
Doene wilde adaem m*et* sine*n* wiue
Ne*m*mermeer meenten m*et* haren liue
Voer di wile dat hi vernam
Den ingel die van gode quam
Die hem beual in sinen s*er*moen
Dat hi m*et* yeuen hadt te doen
Wa*n*t die vrucht die na hem q*ua*me
Soude gode sijn beq*ua*me
Doe was hi out .cc. jaer
En*de* oec xxx wet voer waer
Doe wan hi sone seet
Ne*m*meer en noeme ons die wet
Kinder gewo*n*nen bi sinen wive
Dan allene dese viue
Van seths gheslachte qua*m* god
Die ou*er* al heuet ghebod
¶ Meest*er* waest allene bider l vrucht
Die hinc ins paradijs lucht
Dat yeua met adame
Tparadijs ruumde tharen onv*ra*me
Allene waest niet bider vrucht
Dat si dogheden den zw‘a’ren[88] plucht
Het was van haren hou*er*dige saken
Dat si gods gebod v*er*braken
En*de* si gode geenre[89] wilde wesen
In vroesscapen soe wi lesen
Biden v*er*f v*er*radenesse van den s*er*pente
[12v] Datse brochte ten zwaren tormente
Wa*n*t god hadde hem v*er*meten
Ghingen si van den appel eten
Dat hem beide tiere stonden
Ghe vallen soude zware zonde
Datse die w*ere*lt al gemeen
Niet en brochten vten ween
Clerc duncti dat niet recht
Dat elc scalc en*de* elc knecht
Gode wesen onder daen
En*de* te sinen dienste staen
Dit en wilde adaem niet weten
En*de* viel in sonden mitter beten
Clerc en duncti oec niet recht
Dat elc besondich knecht
Sinen scepper ere en*de* waerde
Wa*n*t hine sciep vander aerde
Hier om soe en pensede niet
Adam doe hi viel int verdriet
Hine dede iegens gods gebod
Ghelike enen quaden sot
Dat hi misdade moge wi scouwen
Dat ons alle dage mach rouwen

[84] De kopiist schreef ‘al’ en maakte aanstalten om daarna nog een ‘l’ te schrijven (zodat hij waarschijnlijk ‘alle’ zou spellen), maar hij maakte de tweede ‘l’ niet af en haalde ‘al’ door.
[85] ‘fel bi’: aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met rode haarlijntjes naar de regel.
[86] Ten onrechte is de vraag in de verzen 1115-1116 niet rood onderstreept. De eerste letter van de volgende regel is wel geheel met rode inkt geschreven, zoals telkens aan het begin van een antwoord.
[87] Doorgehaald met rode inkt.
[88] De ‘a’ is boven het woord geschreven.
[89] Blommaert (1206) leest onterecht ‘gelike’.

Want van den sonden die hi dede
Sijn noch [[j]][90] besmit onse lede
¶ Bericht mi meester mit dier l*er*e
Was tgebod groert[91] van onsen h*er*e
Tghebod van den hemelsche*n* vader
Was so groet dat die w*er*elt algader
Niet mochte beteren die misdaet
Diet gout inden cruce doe hi starf
En*de* me*n*schelike doer ons bedarf
Mere dan al die w*er*elt is gods wille
Ald*aer* hi sit inden hemel stille
Bi reden willic dit prouen
Als der maturen[92] mach behouen
Besie quame yemen te di gegaen
En*de* seide die w*er*elt sel v*er*gaen
En keerstu di omme niet
En*de* god die alle dinc besiet
Di v*er*bode dat te doene
Dune scoenste[93] niet sijn soe coene
Di tond*er*vinden vanden o*m*me keren
Iegen tghebod van o*n*sen here
Dat mach men merken bi adame
Die hem o*m*me keerde tonser onv*ra*me
Niet dat hi tansichte o*m*me keerde
M*aer* gods ghebod niet en eerde
Als hi gebrac tgebod ons heren
Mits vrouwe yeua valscher leren
Want hi waende hebben geweest
[13r] Ghelike sinen meest*er* als me*n* leest
Hi dede meere sonde sijts gewes
Dan alle die w*er*elt groet es
Wa*n*t inde bete vanden appel
Dede hi vij sonden weet me*n* wel
En*de* banter oec mede waerlike
Al dat na hem qua*m* in aertrike
En*de* mi*n*ste sonde sond*er* waen
En hadde alle w*er*elt niet of gedaen
Sonder ih*es*u*s* kerst alleine
Mit sinen heilegen blode reine
Nv v*er*stant me*n*sche roekeloes
Hoe di god die passi doer di coes
Doer die groete minne van di
A*y* stenen herten twine pensdi
En*de* doe dor sine wille pine
Hem te mi*n*nen en*de* dijn euenkerstine
Ghelike dijns selfs lichame
Dat ware dijnre zielen vrame
So soustu varen sekerlike
Mit gode in sijn rike
¶ Meester nv bericht mi das
Welc die eerste sonde was
Clerc deerste sonde was hou*er*de
In also vele als hi begaerde
Ghelijc gode sinen scepper tsine
Doe hi ni*et* helt die gebode sine
Was hi vten paradise gesteken
Dus horic in scrifturen spreken
Doe wort adaem sonderlinge
Die nederste alre dingen
Die dupperste [[v]][94] was te voren

En*de* bouen alle dinc v*er*coren
Wie dat hem 'hier'[95] v*er*heft meest
W*er*t voer gode een onsuu*er* gheest
Dand*er* sonde als ic las
Dat hi niet onderdanich was
Te houden sijns sceppers gebod
Doe [[s]][96] plaechden onse h*er*e god
En*de* wract op hem en*de* op die sine
Mit h*er*de menegerhande pine
Die derde sonde als ict vant
Die was ghiericheit genant
Dat hi ghinc nutten so*n*d*er* waen
Dat hem god hadde heten laten staen
Hi begherde meer mitter herten
Dan hem god gaf 'des'[97] haddi sm*er*te
Die vierde horic sacrelege noemen
Die hem q*ua*m te groter onvromen
Om dat hi nam inden paradise
Die geestelike v*er*boden spise
Die hi in die heilege stede stal
[13v] Daer ons of qua*m* den zwaren val
Ia de vule sterfelike sonden
Daer wi mede sijn gebonden
Nv heeft hi ons d*aer* vut [[a]][98] v*er*loest
Mit siere passien en*de* v*er*troest
Gheestelike keifdo*m*[99] was die vichte
Alsi vel ins duuels plichte
En*de* bi tserpens rade [[de]][100] misdede
Daer al die me*n*schelichede
Of moet dogen zwaer v*er*driet
Omdat hi sinen scepper liet
Die hem gheestelike trouwe gaf
En*de* d*aer* bouen zweerlike snaf[101]
Mit lucifer in keesdoeme
Die seste sonde en mach niet bliuen
Dats groet iamer als wi scriuen
Want hi den xij gheslachte groet
Mit eenre beten gaf den doot
En*de* o*m*me die bete moeten varen
Ter hellen menich moeder baren
Ia ghelike[102] men delft in die aerde
Den licham mitter vaerde
Die ne*m*merm*er*e daer na mach comen
Sinen vrienden tenigen vromen
Also deluen die viande
Die sondige zielen mit haren handen
Tallen tiden is sond*er* ent
Ende sone mach smelten no dwinen
Soe ons seggen die diuinen
¶ Twi god adaem sij*n* sonden niet v*er*liet
Als hine vten paradise stiet
Clerc hadde onse h*er*e [[v*er*geten]][103] v*er*geuen
Adam sijn zware sneuen

[90] Doorgehaald.
[91] Sic. Blommaert (1235) heeft 'groet'.
[92] Sic. Blommaert (1245) heeft 'naturen'.
[93] Sic. Blommaert (1251) heeft 'souts'.
[94] Doorgehaald.
[95] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[96] De aanzet voor een 's' is doorgehaald.
[97] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, waarbij een rood haarlijntje tussen 'gaf' en 'haddi' aangeeft waar het woordje hoort.
[98] Doorgehaald.
[99] Sic. Blommaert (1318) heeft 'Keisdom'.
[100] Doorgehaald.
[101] Sic.
[102] Blommaert (1333) leest onterecht 'Van ghelike'.
[103] Geëxpungeerd en doorgehaald.

So varinge sonder einige pine
Men hadde geseit dies [[ansichte]][104] anscine
Dat hi niet wreken dorste die misdaet
Die hi dede ins paradijs graet
Dus dede god als die wise
End*e* stacken vten paradise
Omme dat hi v*er*penitencien soude
Sine sonden menichfoude
Waert niet becocht na mijn v*er*staen
So hadde lucifer onrecht gedaen
Die allene om een gepens
Verloes den hemelschen chens
Hadde hem god thans v*er*geuen
Die hemel wa*er* ongeordineert bleuen
Om dat dit niet wesen mochte
Soe becochte herde onsochte
Ih*es*us chr*istus*[105] onse behout
Mit sijnre passien menichfout
[14r] Om of te doen smenschen sonden
Daer hi zwaerliken in was gebonden
Tot dat svaders sone af [[dd]][106] dede
Mit sine pure me*n*schelichede
Als hi qua*m* in dat ertrike
Van sijns vaders hoge rike
¶ Segt mi hoe adaem te genaden
Hadde gecomen van sinen misdaden
So dat hem god in gere wijs
En hadde u*er*boden tparadijs
Adaem hadde eer moeten v*er*wi*n*nen
Den duuel m*et* crachte wilt beki*n*nen
Ghelike dat verwo*n*nen was
Die quade felle sathanas
Van onsen h*er*e van hemelrike
Soudi hebben behouden gods rike
End*e* hebbe gepijnt die w*ar*en v*er*loren
Doer sine misdaet wildijt horen
En weder brocht ten paradise
Dat niement mochte doe*n* dan god die[107] wise
¶ Meester of god es vol genaden
Twi en v*er*gaf hi niet adams misdaden
Clerc god mocht hebben gedaen
End*e* ten me*n*sche weder ontfaen
Ende v*er*geuen sine misdden[108]
Sonder te comen te genaden
Maer hadde hem god v*er*geuen
Altehant sijn zwae‘n/r’[109] sneuen
Soe en ware hi ne*m*mermeer
Ghecomen te alsuker[110] ere
Alsi nv mach gewinnen
In den hemel bider gods mi*n*nen
Hadde hi hem sijn sonden v*er*laten
Sonder te doen enige bate
Soe waren dan die sonden bleuen
Int paradijs sonder sneuen
End*e* gods rike wa*er* niet volmaect
Noch so scone noch so wel geraect
Alst nv es des ben ic vroet
Verstan*t* wel in dinen moet
Dat god noyt onsuu*er*like
Wilde laten comen in hemelrike
Si moesten gesuuert sijn te voren
Souden si tsire blijscap horen
Hier om wilde die here god
Ons suueren mit siere bitt*er* doet
Haddi die doot niet vercoren
Soe waren wi allen bleuen v*er*loren
¶ Waer o*m*me sende god niet hare
Apostel of propheten of m*ar*telaren
Om te steruen voir adame
Die ons brochte t*er* sonden blame
[14v] Clerc om dat niemant sonder hi
Hem mochte v*er*lossen geloues mi
Wa*n*t si waren alle tien stonden
Gheboren mit adaems sonden
Daer om en mochte me*n*sche en geen
Dander v*er*lossen vten helschen ween
Wa*n*t alle die ye lijf ontfinghen
En hadden vt*er* hellen niet co*n*ne*n* bri*n*gen
Een ziele van adaems valle
Daerse god verloeste alle
Propheten voer seiden in haer spraken
Dat niema*n*t soude mogen wreken
Dan hi die gene die allene
Worde geboren van eenre maget rene
En maget na hem bleue dan
Onbesmet van allen man
Doe sende die vad*er* tot der[111] maget
Gabriele ende heeft beiaget
Dat si biden heilegen geest ontfinc
Den gods sone dats ware dinc
Die onsen pays heeft beia[[get]]‘echt’[112]
End*e* die duuelen alle v*er*zaecht
End*e* heeft te broken hare macht
Mits der iij p*er*sonen cracht
Dits die redene als ic m*er*ke
Dat hi selue sijn hant werke
Verlossen moeste m*et* siere doet
Inden cruce dor onse doot[113]
Clerc ons seit die scrifture
Dat sine pine te diere vre
Was meere inden cruce graet
Dan alle der w*er*elt misdaet
Wa*n*t mit eenen dropel van sinen bloede
Haddi ons brocht te siere hoede
Haddi gewilt ende begaert
Maer hi hadde ons soe waert
Dat hi [[wilde]][114] zware passie wilde dogen
Openbare voer alle ogen
Die hem daden die fellen ioden
Die quade honden die vule roden

[104] Geëxpungeerd en doorgehaald.
[105] Geschreven met de Griekse afkorting ‘xps’.
[106] Doorgehaald.
[107] Blommaert (1384) leest ‘dien’; inderdaad staat er op de ‘e’ van ‘die’ en vreemd tekentje, een vinkje (een scherp v’tje), maar dat kan niet aangezien worden voor een nasaaltilde.
[108] Sic; de ‘a’ ontbreekt.
[109] Oorspronkelijk ‘zwaen’; de ‘n’ is doorgehaald en boven de ‘e’ is een ‘r’ toegevoegd.
[110] Sic; de ‘l’ ontbreekt.
[111] Er zou evt. ook ‘den’ kunnen staan (hoewel dat grammaticaal niet correct is), zoals Blommaert (1433) heeft.
[112] Oorspronkelijk ‘beiaget’, waarna de laatste drie letters geëxpungeerd en doorgehaald werden. Erboven werd ‘echt’ geschreven, zodat er ‘beiaecht’ kwam te staan.
[113] Sic. Blommaert (1444) verbetert dit stilzwijgend in ‘noot’.
[114] Doorgehaald.

Mit zwaren slagen en*de* m*et* gr*o*te in sijn ansichte
Daer sine bespogen bedichte
En*de* liet hem [[steken]][115] in sijn h*er*te steken
Datt*er* bloet vut moeste leken
Soe sijn wi dul en*de* pensen wi niet
Om tswaer v*er*noy en*de* verdriet
Dat hi dogede en*de* wilde becoren
Doer onsen wille die waren v*er*loren
Tottien dat hi ou*er* ons betaelde
Mit sinen bloede en*de* weder haelde
¶ Lieue meester bericht mi scoene
Bi wat reden die gods sone
[15r] **Meer [[dan die]][116] vleischelic w*er*t dan die vader**
Of die heilege gheest al gader
Clerc om dat was voer seit
Van den propheten ou*er* waerheit
Dat die gods sone gelden soude
Mit sire doot des me*n*schen scoude
Dus vorseiden sijt en*de* god wilt
Dat hi dragen soude smenschen scilt
En*de* sijn geboren van enen wiue
Die maget en*de* reen soude bliuen
En*de* soude worden onse broeder
Dit wilde god onse behoeder
Wa*n*t smenschen grote misdaet
Moeste hebben vleeschelike aflaet
Van des gods sons doot
Soude hi comen vter noot
En*de* bringen in sijns vad*er*s[117] rike
Mit sijnre doot bitterlike
Hadde die gods sone ni*et* vleischelike gewesen
Soe en hi ons niet mogen genesen
Niet te m*er*e dan die heilige gheest
Noch die vader m*aer* haer volleest
Is altoes een waerachtich god
Die ou*er* [[s]][118] al heeft gebod
Dits die reden dat hi alle gader
M[[it]][119]eer vleeschelic is dan die vader
¶ Meester in hoe vele manieren
Qvam die me*n*sch*eit* condijt visieren
Clerc in drie manieren deedse god
Vort comen na sijn gebod
Ten eersten maecti waerde
Adame van der reynre aerde
Een ander van den man allene
Eua*n* van adaems vleisch en bene
In sinen slaep was soe gemaket
Dat hi lach voer gode al naket
Inder derder manieren so icket v*er*nam
Comende vanden wiue en*de* vanden man
Mit vleescheliker genoechten gewo*n*nen
Comende van hem beiden vut gero*n*nen
Des vaders sone was allene
Gheboren van eenre maget rene
Alsonder enicht mans scout
Dit is wond*er* menichfout
Die p*r*euelegie was hem gehouden
Dat hi sond*er* enichs mans scouden
Van eenre maget soude sijn geboren
Om te v*er*lossen die waren verloren
Mit sinen menscheliken bloede
Dier helscher armoede
¶ Twi en sende die vader va*n* hemelrike
Sinen soen niet in aertrike
[15v] **Eer die duuele in die w*er*elt geraecte**
Daer noe derke om maecte
Clerc siere comste was geen tijt
Te v*er*lossen die w*er*elt wijt
Wa*n*t haddi doe neder gecomen
In aertrike tonser vromen
En*de* hi ons doe hadde v*er*loest
Mit sinen bloede ende getroest
Deen hadde den anderen doe*n* v*er*staen
Dat hare vorders hadden gedaen
Daer si bat geloefden an
Dan an gode diese wan
En*de* waer hi comen na die vloet
Van d*er* diluuie als ic v*er*stoet
Si hadden gewaent dat noe
Abraham en*de* haer vorders mee
Dat hi bi lieden waer comen
Den me*n*sche te baten ente v*r*omen
En*de* waer hi comen na moyses tijt
Des willic dat ghi seker sijt
Dat dan die onsalige [[saken]][120] ioden
Souden hebben geseit die vule roden
Dat hadde gesijn bi moyses lere
Niet bider cracht van onsen h*er*e
En*de* vand*er* crafte de afgod d*er* sarasine
Daer o*m*me wilde god dese pine
Niet gedogen tien stonden
Om af te doen smenschen sonden
Dus en was geen tijt sijn comen
Om den me*n*sche staen te v*r*omen
En*de* quame hi ten doemsdage
Om of te doene tsmenschen plage
Sone ware niet bekint
Sine passie en*de* sijn torment
Men hadde niet geseit dat sijn macht
Den me*n*sche vut sonden hadde gebracht
Daer om qua*m* hi ter recht*er* tijt
Om te v*er*lossen den groten strijt
Daer wi lagen in groter w*er*re
Daer di duuelen om sijn erre
En*de* haddi langer yet gemerret
Wi waren alle bleuen v*er*werret
In onsen sonden sonder ghenaden
Also onse vorders daden
En*de* die hemel en hadde ni*et* gewesen
Mitten saligen als wi lesen
Die nv mit gode sijn v*er*coren
En*de* besitten dat was v*er*loren
Daer om qua*m* hi ter [[rec]][121] rechter tijt
Om te meren smenschen delijt
Wa*n*t die liede waren in misdaden
In dier tijt soe sere v*er*laden
[16r] Dat si sonden daden bouen naturen
Dat zwaerlic wilde besuren
Onse here chr*is*tos[122] onse behout

[115] Doorgehaald.
[116] Doorgehaald met rode inkt, waaronder de bruine doorhaling nog zichtbaar is.
[117] De ‘s’ staat niet op de regel, maar zit vast aan het afbreekteken voor ‘er’.
[118] Doorgehaald (het kan ook om de aanzet van een ‘h’ o.i.d. gaan).
[119] Doorgehaald.
[120] Doorgehaald.
[121] Doorgehaald (onzeker: ‘rec’, ‘ret’, ‘rect’ o.i.d.).

Om ons te benemen thelsche cout
¶ Brochte enige sonde gods lam
Na datti vanden sondigen geslachte q*ua*m
Clerc [[o]][123] god onse here was geboren
Vanden suueren geslachte te voren
Dat ye in dese w*er*elt quam
Daer die gods sone lijf af nam
Dat geslachte hilt hi vrie
Daer sijn moeder af q*ua*m marie
Maer niet dat si waren quite
Van adaems sonden seit die vite
Maer si hielden hem bat van sonden
Da*n*t[124] els iemen te dien stonden
En*de* hier om seit men dat si
Meer van sonden waren vri
Maer die maget was onbesmet
Van allen sonden v*er*stant dit
Want die vader va*n*der hemelrike
Hadse d*aer* af geuriet [[van]][125] sekerlike
Dat so noch haer lieue kint
Mit sonden en waren besmit twint
¶ Bericht mi meester of ghi mi mint
Hoe maria ontfinc haer kint
Clerc gelijc dat wilenere
Bider cracht van onsen here
Die groge[126] roede ontfinc watere
Also ontfinc si haers sceppers lede
Mit aue[127] den soeten woerde
Dat soe vanden ingel hoerde
Als hi [[soude]][128] seide dat si soude
Dragen een kint sond*er* mans scoude
Mitten worde soe ontfinc
Den gods sone dats waer dinc
In haren gebenediden lichame
Dat was ons allen grote vrame
Belokenre dore qu*a*m hi nare
Dit is alle der w*er*elt clare
En*de* nam an hare menschelike nature
En*de* ghinc vut beslotenre dure
Sonder pine genas si van hem
Der af ic wel seker ben
En*de* die gods sone onse broeder
Lach ix maende in sijnre moeder
In bekennessen dat hi die ix coren
Wilde v*er*lossen die waren v*er*loren
Mit salige zielen en*de* m*et* sconen
En*de* bringen in den hogen trone
Ter minnacht q*ua*m hi t*er* w*er*elt in
Om te v[[a]]*er* claren[129] smenschen sin
[16v] Die in die deems*ter*heden v*er*doelde
En*de* in die zwaren sonden v*er*moelde
Maer sijn moeder die suuer maecht
Heefter ons aflaet af beiaecht
¶ Segt mi meester in v gedachte
Waer om god quam bi nachte
Clerc hi wilde stillekine comen
Soe ic in die scrifture hebbe v*er*nomen
Te v*er*lossen die waren in deems*ter*heden
Bi sijnre groter oetmodicheden
Hi togede oetmoedich*ei*t int beghin
Als hi qua*m* ter werelt in
En*de* int ende daer toe mede
Doe hi liet sij*n* me*n*schelichede
Aenden cruce tusschen twee*n* dieuen
En*de* al om des menschen lieue
¶ Meester conste god alle wijshede
Als hi was in sijn ionchede
Clerc verstan*t* te dire vrame
Hi vorwiste in siere moed*er* lichame
Hi was triesor en*de* sciencie al
In hemelrike en*de* hier int dal
Doe hi [[was]][130] va*n* siere moeder was geboren
Was hi alsoe vroet als na of voren
Hi was [[ge]][131]vleeschelic sone geestelic vader
Daer o*m*me wiste hijt alle gader
Dat was gesciet en*de* gescien soude
In den hemelen bouen der moude
Hi hadde wel mogen spreken en*de* gaen
Als hi was ter w*er*elt ontfaen
Also wel als teiniger vre
Maer dat hi die me*n*schelike nature
Volgen wilde inder ionchede
Also sijnre moeder gheslachte dede
Die starfelic waren in allen stonden
Nv hebstu die waerheit ondervonden
¶ Ghesciede enige miracle doe o*n*se behoeder
Gheboren was van sijnre moeder
Iaet vij miracle herde scone
Soe dede die vader van den t*ro*ne
Sinen wel lieuen sone teren
Nv hoert ende wantse leren
Deerste was dat die vader va*n* den t*ro*ne
Dede v*er*baren een sterre scone
Bouen den andren was so clare
Dat een wo*n*der te telne ware
Die leden die coningen te handen
Om gode te doen offerhande
Te bethleem daer sine vonden
In aermen lud*er*kine gewonden
Inde sterre is [[betelent]][132] betekent wel
Ghods claerheit en*de* niet el
[17r] Als hijt mit sire passien v*er*lichte
Die lagen ins duuels plechte
In lucifers stric geuaen
Dander mirakel was sond*er* waen
Dat die zo*n*ne hadde enen o*m*merinc
Goude gelijc dats waere dinc
Die d*er* sonnen omme ginc
Daerse sceen en*de* liege v twint
Oec dochte den lieden dat leet
Voer die zo*n*ne een purper cleet
Dese sonne bediet die genade ons h*er*en
Die ons allen wel mach leren
Ende ons brochte v*ter* hellen persse

[122] Griekse afkorting: 'xpos' met tilde.
[123] Doorgehaald.
[124] Sic: 'Dat' met een nasaaltilde. Blommaert (1577) heeft 'dan'.
[125] Doorgehaald.
[126] Sic. Blommaert (1590) heeft 'droge'.
[127] Blommaert (1592) heeft 'ane', wat ook mogelijk is.
[128] Doorgehaald met rode inkt, waaronder de bruine doorhaling nog zichtbaar is.
[129] Er staat 'v'a claren', waarbij de eerste 'a' is doorgehaald.
[130] Doorgehaald.
[131] Doorgehaald.
[132] Doorgehaald.

Daer wi allen in waren gewassen
Wi *ver*staen biden o*m*merinc
Die passie die hi ane vinc
Dat hise soude moeten besuren
Ouer allen creaturen
Wa*n*t hi van lichame tederst was
Was sine pine meest als ic las
Doe hi anden cruce starf
En*de* me*n*schelike dor ons bederf
Dus geleet[133] die passie den o*m*merinc
Die omtrint die sonne ginc
Wa*n*t soe liep die w*er*elt al o*m*me
En*de* v*er*losset altenen zonne
Die derde miracule also ic las
Oec van eenre fonteine was
Die van water in olye v*er*keerde
Alse was geboren die wel geleerde
Die olye ende die fonteine
Bediet sine oetmodich[[ede]]‘*ei*t’[134] reine
Dies hi noch ou*er*vloyende es
Diet an hem soect sijts gewes
Met vrayer biechten d*at* v*er*staet
Hi geeft den me*n*sche aflaet
En*de* daer na gheeft hi hem te lone
In hemelrike die ewige trone
Die vierde was volmaect vrede
Die doe was in elke stede
Wa*n*t niemen was in dien tiden
Die op andren wilde striden
Die gods sone mach wel vrede heten
Wa*n*t hi v*er*soende die waren in veten
Mit sire sware bitter doot
Anden cruce door onsen noot
Die vijfte miracule was
Dat die keyser geboot das
Dat men alle die w*er*elt bescriuen soude
Bede die ionge ente die oude
Ende te sinen dienste staen
Dat gebod was gedaen
[17v] Die keiser die dat gebod
Bediet die gods sone albloot
Diet al maecte mit sire hant
Dat was inder w*er*elt rant
Om dat hem soude sijn onderdaen
En*de* te sinen dienste staen
Hi maecte alle zalich*ei*t vri
Mit sinen bloede geloues mi
Wie sijn vrihede wil ontfaen
Die moet dat dopsel ane vaen
Die seste was dat hem te gader helden
Dertich ma*n*ne m*et* gewelden
Die welke niet wilden gelouen
Dat hi here was van hier bouen
En*de* riepen genade an haren mam*et*
Ende hilden hem an duuels wet
Als hi dat sach die mochte meest
Sende hi onder hem een tempeest
Dat si [[liete]][135] alle lietent tleuen
Dat hi hem hadde gegeuen
Wa*n*t si seiden in hare p*ar*tien

[133] Sic. Blommaert (1688) emendeert ‘geleec’.
[134] Er stond ‘oetmodichede’. ‘ede’ werd doorgehaald en boven de ‘h’ werd een kleine ‘t’ geschreven, als afbreekteken voor ‘*ei*t’: ‘oetmodich*ei*t’
[135] Doorgehaald.

Dat hi gene heerscapien
Ou*er* hem lieden hebben soude
Dus gevielt als god woude
Daer mede togede [[c]][136] hi openbare
Dat hi almachtich god ware
Die vij miracle hoert h*er*an
Dat een sto*m*me spreken began
Dat bediet stom volc en*de* doue
Die te hem keren mit geloue
Bider goedertierenheit v*an* o*n*sen h*er*e
En*de* bi sijnre disciplien lere
Die te voren doef waren inden sin
Ontfingen gods geloue daer in
Mitten geloue moeti ons eruen
Als wi van deser w*er*elt deruen
¶ Bericht mi meest*er* vanden gedichte
Twi god vanden coningen nan gedichte[137]
Ic segt di [[lieue]][138] wel lieue clerc milde
Om dat god onse here wilde
Altemale trecken in sijn rike
Wat dat is in dit aertrike
Ende mit giften comen te genaden
Also die iij coningen daden
Wa*n*t hi begeert gifte tallen stonden
Dats vray biechte ou*er* die sonde
Ende penitencie te doen d*aer* [[no]][139] naer
Gewillike met herten claer
En*de* hem te [[doen]][140] hoeden van misdaden
En*de* gode te bidden genade
Ende hem te houden ou*er* here
En*de* he*m* te done werdich*ei*t ende ere
[18r] En*de* te minnen mit caritaten
Dat mach hem comen te baten
Die dus doet god sal hem geuen
Mit hem t‘e’welike[141] leuen
Deen coninc woende in asya[142]
Dander in [[e]][143] affrica
Die derde in europen lant
Dat herde wide was bekant
Dit sijn der w*er*elt enden drie
Daert al in is gelouets mie
¶ Twi voer god in egypten lant
Vut des quaets herodes hant
Dat was om dat die h*er*e milde
Gheene heerscapie togen wilde
Hi wilde plegen na moyses done
Die tfolc v*er*loeste van pharaone
Ende leet vut siere felre vete
Int soete lant van behete
Dat hem god hadde geloeft daer
Te voren ouer menich iaer
Also verloeste god die sine

[136] Voor ‘hi’ een doorgehaalde letter: een ‘c’ of de aanzet voor een ‘o’?
[137] Sic. Blommaert (1755) emendeert ‘gichte’.
[138] Doorgehaald.
[139] Doorgehaald.
[140] Doorgehaald.
[141] De eerste ‘e’ van ‘tewelike’ was overgeslagen en is boven de regel toegevoegd.
[142] ‘asya’, maar op de ‘y’ staat een kringeltje dat voor een ‘r’-abbreviatuur zou kunnen worden aangezien, zodat men kan menen dat er ‘asy*r*a’ staat.
[143] Doorgehaald.

Vter felre helscher pine
End*e* leedse int salige ih*er*us*al*em
Daer si fel regner*en* selen mit hem
Eweliken al sonder ende
Sonder v*er*driet en*de* meswende
Te dien rike doe ons god comen
Als ons hi die w*er*elt sal doemen
¶ Meest*er* wetti die reden yet
Twi god in siere ioncht*it* pr*e*dicte niet
Clerc in lucase vinde wi bescreuen
Dat hi [[wilde]][144] geenre pr*e*dicacie wilde pleg*en*
Hine hadde den volke eer getoge‘n/t’[145]
Sine miracule ende verhoget
Ende oec gaf exempel onse here
Dat niement soude pr*e*diken ere
Eer hi tsinen dage w*ar*e gehouden
Ende gods leeringe hadden onthouden
Dat hi daer na mochte gewaerlike
Prediken gods wort van hemelrike
Die vter scrifturen niet castien
Ende die rechte leringe niet en lyen
Van ih*es*us chr*ist*us onsen here
Misdoen tegen hem alte sere
¶ Meester wilt mi dat v*er*dragen
Dat ic v nv hier sal vragen
Ende twi hem god danne
Dopen dede van sinte ianne
Verstan*t* mi clerc ende denc
Om dat die hemelsche coni*n*c
Wilde twat*er* mit hem wien
Om dat soude den m*en*sche vrien
[18v] Ende of doen alle die smetten
Die den m*en*sche sere missetten
Twater is *con*trarie den viere
End*e* tfolc gelijc den sonden fiere
Dat altoes van herten is heet
En si dattet water weder steet
Alsoe doet [[doet]][146] doepsel oec die sonden
Daer die m*en*sche mede is gebonden
Tot dat hi es gewyet
Met gods kersine en*de* [[be]][147]geb*en*ediet
Wan*t* wi waren alle ins duuels net
Eer dat hi brac die oude wet
Ende hi wiede mit sinen bloede
Om ons te bringen te sire hoede
Niement en mach behouden wesen
Also wi in scrifturen lesen
En si dat hi waert gewiet
Inde vonte en*de* gebenediet
Ende d*aer* na in groter oetmodichede
Sijn lijf ende sijn ziele bevrede
Ay hoe oetmodich was die h*er*e groet
Doe hi dor ons ontfinc die doot
Dat leerdi ons so wi lesen
Dat wi oetmodich sullen wesen
End*e* goedertieren elc iegen andren
Om dat wi in sijn rike wandren
Doetstu dijn euenkersten anders yet
Dan du wilts datti gesciet
Dat sal god andi wreken

[144] Doorgehaald.
[145] De ‘n’ is doorgehaald, de ‘t’ is erboven geschreven.
[146] Doorgehaald.
[147] Doorgehaald.

Daer di th*er*te ont twe sal breken
¶ Waero*m*me gehingede die doet
Ende die zware passie groet
Clerc soude die mensche genesen
Vander hellen alsoe wi lesen
Soe moeste die gods sone die doot
Gedogen oms smenschen noot
Wan*t* hadde god niet gestoruen
Wi waren alle in die helle bedoruen
M*aer* na [[.]][148] sine godlike nature
Mochte hem geen doot worden te sure
Maer nader m*en*sceit hi gewan
Die bitter doot houti daer an
In oetmoedich[[*eit*]]‘eden’[149] starf hi
Om den mensche te maken vri
Voer hem scheluen starf hi niet
Mae v*or* tfolore*n*ne[150] diet
Weder te bringen t*er* straten
Daerse adam vut hadde gelaten
Sine passie clerc nv merke
Leet hi door sijn hant gew*er*ke
Daer waert die m*en*schelike nature
Gode herde zere te sure
[19r] Als die gods sone wort v*er*bolgen
Sal hi d*er* giericheit volgen
Ende sal willen hebben v*er*golde*n* sine doot
Die hi ontfinc doers sm*en*schen noot
M*et* open wonden bloedich sere
Sal toten m*en*sche spreken onse here
Besieh[151] dit bedo‘e’chde[152] ic doer di
Wat hebstu geleden doer mi
Dan sal hine nemen sine vriende
Die hem getrouweliken diende
En*de* sette*n*se in sijns vaders rike*n*
Dat geduren sal eeweliken
Hi sal oec spreken totten lieden
Die sonden daden en*de* quaet rieden
Geet in die ewelike pine gereet
Die op v sal bernen heet
¶ Meest*er* wat misdede iudas
Na dien dats vaders wille was
Dat sijn sone die doot coes
Des bericht mi sonder loes
Clerc god wilde die doot smaken
Dorons dat sijn ware saken
Om die grote quade felheit
Misdede iudaes is mi geseit
En*de* om die v*er*radenesse die hi dede
Niet allene om sijns sceppers doot
Noch om sijn anxte groot
Wan*t* vorsproken was gods curinge
Van menigen pr*o*pheten sonderlinge
En*de* om dattet was alsoe voersien

[148] Doorgehaalde letter, mogelijk een ‘c’ of de aanzet tot een ‘g’.
[149] Aanvankelijk: ‘oetmoedich*eit*’, waarna de kleine zwevende ‘t’ (afkorting voor ‘eit’) is doorgehaald en er achter de ‘h’ ‘eden’ is geschreven.
[150] Sic: ‘Mae v*or* tfolore*n*ne’. Blommaert (1867) heeft: ‘Maer voer ’t ferlorene diet’.
[151] Onzeker: ook ‘Besich’ is mogelijk; hiervoor kiest Blommaert (1880).
[152] ‘Bedochde’, waarna er een ‘e’ is toegevoegd boven de ‘o’ en de ‘c’.

Soe moeste sine doet gesien
¶ Waer *om*me starf hi ant hout
Die h*e*re die quite onse scout
Clerc om dat hi [[wilde]][153] v*er*lossen wilde
Die lagen ins duuels gewilde
Die biden houte waren verloren
En*de* moesten dogen der hellen toren
Om dat adaem inden appel beet
Daer noch die duuel fel en*de* wreet
Tonswaert draecht groten nijt
Om dat wi lagen in sijn bijt
En*de* mitten cruce sijn ondregen
Daer god onse here an was geslegen
Dat [[hou]][154] cruce was van houte viere
Dat dede god in dier maniere
Datti mitten cruce die iiij hoeken
Der w*er*elt wilde besoeken
Wie dat sine vriende waren
En*de* hem sine doot openbaren
Dat si souden pensen o*m* die sm*er*te
Her leuen dore mit goeder herten
[19v] **¶ Wat sal die vader den sone geuen**
Die dor ons liet sijn leuen
Clerc ten ionxten sal die vader
Den sone geuen die macht algader
Vanden vo*n*nesse ouer sijn diet
En*de* dies hem onderwinden niet
Dat w*er*t den sone een scone sone
Tfonnesse te hebben in sijn bandone
Dat sal den genen wesen goet
Die hem hier of lof en*de* ere doe[[d]]t[155]
¶ Waer *om*me doe[156] ons sceppers geest
Als hi sciet vter w*e*relt tempeest
Mit enocken en*de* elyas in tparadijs
Dus maect ons die scrifture wijs
Tot xl wilen so was hi daer
En*de* opten derden dach d*a*er naer
Ter tijt vander minnacht rechte
V*er*loste hi vter hellen sijn knechte
Abrahame en*de* sijn andre vrient
Die niet der hellen hadden [[ge]]'ver'dient[157]
En*de* adame den eersten ma'm/n'[158]
En*de* menige die ic niet genoem*e*n can
Vut den torment vander hellen
En*de* vter leeder duuele quellen
En*de* leedese int soete paradijs
Des maect ons die scrifture wijs
En*de* die lichame bleuen d*er* aerde
Also es als god selue begaerde
Clerc ioden en*de* sarasine
Daden gode anden cruce pine
Die ioden gauen den valsch*e*n raet
Ende die heiden daden die daet

[153] Doorgehaald.
[154] Doorgehaald.
[155] De 'd' is geëxpungeerd, de 't' erachter geschreven.
[156] Sic. Blommaert (1936-1937) emendeert: 'Waerhenen voer'.
[157] Oorspronkelijk: 'gedient', waarna 'ge' is doorgehaald en daarboven 'v*er*' is geschreven.
[158] Er stond 'mam', waarna de eerste poot van de slot-'m' een haal naar beneden kreeg (zodat deze 'm' gelezen moest worden als 'n').

¶ Meester waer om verroes[159] god niet
Te hant doe hi van d*er* w*er*elt sciet
Clerc soe hadde tioodsche geslachte
Hebben geseit dat hi in o*n*machte
Hadden gesijn maer niet al doot
En*de* waer ontfloen der vresen groot
Het was vorsproken sonder sage
Dat hi soude verrisen ten derden dage[160]
Nader pinen van sire curengen
Dit sijn alle ware dingen
Waer hi niet tsire tijt v*er*resen
Si souden in twiuel hebben gewesen
Daero*m*me verrees hi ter rechte*r* tijt
Des moet hi sijn geb*ene*dijt
En*de* haddi langer ene vre
Gemerret so en ware die scrifture
Nie v*er*uult mit waren worden
Soe ment vanden pr*o*pheten hoerden
Des verrees hi ter rechter vre
Soe ons orcont die scrifture
'**Meest*er* segt mi in v gedachte'**[161]
[20r][162] **¶ Meester segt mi in v gedachte**
Twi hi was doot .j. dach ende ij nachte
Die twe nachte bedieden seit men mie
Clerc ij dode dat segic die
Als [[b]][163] die ziele vanden lichame sceid*en* moet
Dats een doot des ben ic vroet
Dander doot nv merct alhier
Heeft die ziele int helsche vier
Elc me*n*sche wese wel vroet
En*de* versta in sinen moet
Soe wie dat hier steruet rene
En starft maer een doot allene
Clerc dat god oec een dach
In sijn graf besloten lach
Meent dat hi in die goede te*n* doemsdage
Verlossen sal vans duuels plage
En*de* oec bringen sel tsinen lichte
Dat comen sal vuts vaders ansichte
¶ Twi v*er*rees hi op des sonnen sdaechs nacht
Berecht mi dat oftu macht
Hi so wilde den sondach in alre manieren
Bouen alle die andren versieren
Tsware iugement sal oec comen
Opten sondach hebbic vernomen
En*de* w*er*t op den paesdach volent
Dat vreeslijc iugement
Dit doen ons die gene weten
Die de scrifture hebben gemeten
¶ Wat gedaente hadde die here g*roo*t

[159] Onzeker: waarschijnlijk 'verroes', maar 'verrees' (Blommaert, 1958) is niet uitgesloten.
[160] De 'd' van 'dage' is verbeterd uit een andere letter (mogelijk een 'a').
[161] Deze regel, die gelijk is aan de eerste van het volgende katern, is met rood onderstreept en geheel rechts in de ondermarge geschreven, eindigend in de binding. De kopiist noteert telkens op deze wijze in de ondermarge aan het eind van een katern de eerste regel van het volgende katern: zo ook op f. 39v, 59v, 79v en 99v.
[162] De tekst op f. 20r is moeilijk leesbaar, doordat het perkament donker gekleurd is en de tekst op versozijde doorschijnt. Vooral de onderste helft is slecht leesbaar.
[163] Doorgehaald.

Doe hi verrees vander doot
Hi was vij warf meer scone
Dan die zo*n*ne vanden trone
Maer inde vorme en v*er*togedi hem niet
Sinen iongeren dat besiet
Maer inde zelue vorme gewaerlike
Die hi hier op hadde op aertrike
Wa*n*t sine hadden niet co*n*nen gedogen
Sine claerheit te sien mit ogen
Hi hadde an cleder van der lucht
Des sijt seker [[d]][164] sonder ducht
¶ Hoe dicke v*er*baerde hem gods lam
Sinen iongeren eer hi te hemelrike cla*m*[165]
Twaelf w*er*f vertogede he*m* die h*er*e g*roo*t
Sine vrienden na sine doot
Teerste was soe ic hore lien
Iosep van aramatien
Daer hi inden kerker lach gevaen
Om dat hine van der cruce hadde gedaen
Marien sire moeder ander warf
Die bi hem was als hi starf
Om te u*er*bliden haren sin
Daer ongetallic rouwe was in
[20v] Derde waerf v*er*baerde hi hem
Magdalenen ic seker bem
Ghine die minne die so hadde g*roo*t
In hem geleit vor sine doot
Ter vierder warf den iij marien
Die q*ua*men soe ic hore lien
Van sinen graue[166] wenende sere
Om die mi*n*ne van onsen here
Ter vijfter waerf v*er*togede o*n*se h*er*e
S*int* iacob sinen rechts zwere
Wa*n*t s*int* iacop hadden v*er*meten
Dat hi binnen vij dage en soude eten
Hine soude sinen scepper sien
Watter hem af soude gescien
Ter sester werf die here milde
Vertogede hem peter als hi wilde
Al daer hi sat in groten wene
Buten sine gesellen allene
Om die locheninge die hi dede
Daer me*n* pijnde sijns sceppers lede
Ter zeuender w*er*f pilgrime twee
Die gingen int lant van galilee
In wene ende in torme*n*te groot
Om ih*es*us haers sceppers doot
Ter achter waee*r*fe[167] quam hi geuaren
Daer alle sine iongeren waren
Sonde allene s*int* tomaes
Die al der doe niet en was
Daer qua*m* hi in besloten dore
Dat sine sagen wel ter cure
Ter negender w*er*f seit die scrifture
Vertogede hi tomas sine figure
Mit verschen [[v]][168] bloedigen wonden
En*de* heet dat hise soude gronden
Ende met vingeren tasten
Ende hem hilden in geloue vaste
Wa*n*t hi ware die selue degen
Die anden cruce was geslegen
Ten tiender w*er*f v*er*to‘ge’den[169] onse h*er*e
Op die marine van tybere
Sinen io*ngr*en die vischeden in die marine
Mit haren clenen scepelkine
Ter elfter w*er*f dats noch mee
Op den berch van galilee
Daer sine sagen mit ogen ane
Also men ons doet te v*er*stane
Ter twaelfter w*er*f daer si saten
Alle teenre tafel ende aten
Dus vertogede die here groot
Twaelf w*er*uen na sine doot
¶ Twi gewaget die ewangelie das
Dat magdaline deerste was
[21r] Die gode sach na sine doot
Mit hare begaerte groot
Clerc god dede vele tien stonden
Dies dewangeliste niet bevonden[170]
M*aer* ander lieden brochtent voert
Diet vanden discipelen hadden gehoert
En*de* screuent in vele boken
Daer ment noch mach soeken
Dat dit is die waerhede
Dat hi vele dingen dede
Die ons niet orcont die te*m*plede
Van menigen sonderlinge exemple
¶ In wat vormen voer hite hemelrike w*er*t
God die [[dor die]][171] den me*n*sche hadde so w*er*t
Clerc toten volke*n*[172] ‘so’[173] voer hi
In die selue vorme die h*er*e vri
Als hi van sire moeder ontfinc
Dit is seker ware dinc
Bouen den volke hi hem v*er*baerde
In die selue vorme en*de* v*er*claerde
Als hi verrees van dode te liue
Mit sinen bloedigen wonden viue
En*de* voerde m*et* hem onsen vader adame
Die hi brochte vter helscher blame
Ende leden ins sijns vaders rike
Daer hi sal leuen eewelike
¶ Segt mi meester of ghijt gebiet
Bi wat saken en voer god niet
Inden hemel also saen
Als hi vten graue was gestaen
Clerc god liet om drie saken
Die ic di voert wille maken
Haddi geuaren mit sinen wonden
In den hemel op die stonden
Sijn v*er*risen hadde te geenre stont
Inde w*er*elt geworden cont
Also wel alsoet nv es
Des sijt seker ende gewes
Dus so wilde hi hem v*er*togen
Dat men sien mochte met ogen

[164] Doorgehaalde letter, waarschijnlijk een ‘d’.
[165] Ten onrechte is de vraag in 2014-2015, die wel begint met een paragraafteken, niet onderstreept.
[166] Sic. Blommaert (2036) leest ‘gracie’.
[167] Sic: ‘waefe’ met voor de ‘f’ een ‘r’-tilde: ‘wae*er*fe’ dus, of ‘wae*re*fe’.
[168] Doorgehaald: een ‘v’ of de aanzet tot een ‘w’.
[169] oorspronkelijk: ‘v*er*toden’, waarna ‘ge’ erboven is geschreven: ‘v*er*togeden’.
[170] Ten onrechte staat er opde ‘o’ van ‘bevonden’ nog een nasaal-tilde.
[171] Doorgehaald.
[172] Sic. Blommaert (2095) heeft ‘wolken’.
[173] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

Dat hi waerlike was verresen
Ende oec vander doot genesen
Dander sake was sonder sage
Dat hi [[van]][174] na den xlsten dage
Wilde betogen gewaerlike
Dat hi voer in hemelrike
End*e* dat alt volc mochte weten
Dat hitbelof der pr*o*pheten
Hadde v*er*uult hier op aertrike
Die derde sake was sekerlike
Dat noch antkerst gew*er*ke
Grote pine sal doen die heilege kerke
[21v] Die kerke betekent ons bequame
Ih*esu*s gebenedide lichame
Omme die plage die sal comen
Bi antekerste hebbic vernomen
Daerom sal god na die plage
Die welt[175] laten staen xl dage
In bekennesse albloot
Dat hi bleef xl dage na sijn doot
¶ Meester is v yet bekant
Of god sit svaders recht*er* hant
Die sone is recht*er* hant en*de* luchter bede
Ende h*er*e van als hemels gelede
Also is hi licht en*de* glorie
Bouen alder w*er*elt memorie
Alle die ye spraken met monde
En soude sijn glorie niet gegron*d*en
Doer dies wille clerc soe merke
Dat alle staet ans soens gewerke
Ende wat soe wille die sone
Die vader wil oec tgone
Ende soe wille oec die heile‘ge’geest[176]
Na dat ict ware hebbe vor heest
W*a*nt alle iij sijn si een god
Van wien wi houden ons gebod
¶ Hoe bidt marien haren sone
Ouer die doechde sijn gewone
Ende hoe die zone bit den vader
Dies berecht mi alle gader
Ic segt di clerc al sonder waen
Hoe ic die w*aer*heit hebbe v*er*staen
Die moeder gods comt sonder vorste
End*e* toent den sone haer borste
End*e* seit tot hem lieue sone
Nv penst dat ic was die gone
Die di [[l]][177] queecte hier mede
Lieue kint hore mine bede
Ic [[heb]][178] biddi dattu in dijn arme
Den men*s*che nemes en*de* sijns ontferme
End*e* v*er*gift hem dat hi miswrochte
Iegen di w*a*nt dune duer cochte
Dan keert hi hem ter o moeder w*aer*t
Ende doet al dat soe begaert
Dan so gaen so bedete gader
Voer den almachtigen vader
Die so toecht sine won*d*en

[174] Doorgehaald.
[175] Sic, geen r-tilde.
[176] Aanvankelijk: ‘heilegeest’, waarna boven het woord ‘ge’ is toegevoegd.
[177] Doorgehaalde letter, een ‘l’ of de aanzet voor een ‘h’.
[178] Doorgehaald met rode inkt, waaronder de bruine doorhaling nog zichtbaar is.

Die hi ontfinc doers smen*s*chen son*d*en
En*de* seit lieue vader [[seit]][179] siet
Dit v*er*noy ende v*er*driet
Dit doechdic al dor den men*s*che
Om sijn spel bringen te wensche
Dan soe seit die vader zaen
Neemten die of hebt gedaen
[22r] Sine sonden door uwe mi*n*ne
En*de* brincten ten hemel inne
Ic salne blidelike ontfaen
Ende doen dat ghi wilt hebben gedaen
¶ Meester heeft god blijscap groot
Inden hemel sonder genoot
Ic segt di clerc volmaecte mi*n*ne
Soe heeft god in allen zinne
Mit sinen vader vanden trone
Ende met sinen gotliken p*er*sone
Als hi siet tgeselscap ombesmit
Dat ter rechter hant sijns vaders sit
Ende om dat wi bi sijnre doot
Sijn comen vter helscher noot
Maer [[dan]][180] als hi dan weder [[sit]][181] siet
Opt gebreckelike diet
Dat hi liet na sine doot bliuen
Om wien hi hem liet ontliuen
Dat heet gene duechde pliet
En*de* oec e*m*mer ten sonden tiet
En*de* oec siet dat die heilege kerke
Mede doelt in haren werke
En*de* die sarasinen en*de* die ioden met
Niet willen ontfaen die nuwe wet
Ende niet willen ontfaen die dope
Die hi coft mit sinen cop
En*de* hi men*s*chelike vorme nam
Om ons te bringen vter hellen dam
En*de* wi emmer met onser quaethede
Volgen den helschen onvrede
Ende altoes die doecht laten
En*de* volgen der helscher straten
Sone heeft hi niet na de men*s*chelichede
Inden hemel volmaecten vrede
Ende om dat hem die men*s*che d*us* ontgaet
Die hi cochte inder cruce graet
Maer na die gotheit gereet
Is hi altoes enen blide god weet
Hin wast waent noch v*er*blijt
Om gene saken in geenre tijt
¶ Meester nv wilt mi bedieden
Wat segdi van geleerden lieden
Papen clerken en*de* canoniken
Begeuen lieden en*de* monicken
Ende al volc van religione
Die hem setten quaet te done
Van desen sijn een groot deel
Die den duuel dienen geheel
En*de* sijn oec in allen stonden
Ins duuels strec gebonden
En*de* verliesen den oppersten tempele
Elc neem hier bi exemple
[22v] Wie dat valt van hogen sta[[d]]te[182]
Vele te meer is sijn ombate

[179] Doorgehaald.
[180] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[181] Doorgehaald.
[182] De ‘d’ is geëxpungeerd.

Nv besie elc dat hi hem houde
In gods blijscap menichfoude
¶ Proeft meester m*et* dine gewerke
Hoe goed is die heilege kerke
Clerc verstan*t* te dire vrame
Also gelijc als die lichame
Van lichame wort getrect
So blijft die lichame gestrect
Sonder beuolen op die aerde
Alse thoeft is sijnre waerde
Aldus was gemaect nv merke
Gods lichame die heilege kerke
End*e* waert al eens met hare
Op den berch van monte caluare
Doe hi anden cruce stoet
End*e* dooer[183] den men*s*che gaf sijn bloet
Ghelijc dat die to*n*ge den lichame berecht
Ende m*et* tallen d*aer* ouer vecht
Also sijn die liede op aertrike
Berecht van gode van hemelrike
Die hier dan sijn in sine stede
Bi sire groter oetmodichede
Alse pause bisscopen en papen
Die hier sijn sine cnapen
End*e* vele leker liede mede
Die hier besitten sine stede
Besien dat si geuen sulc recht
Haren euenkosten[184] nv en*de* echt
End*e* sulc recht van hem si gedaen
Als si van gode willen ontfaen
¶ Meester twi es gods lichame
Betekent bi den brode bequame
Ende oec sine p*re*ciose bloet
Betekent is biden wine goet
Clerc om dat die here groot
Sprac ic ben dat leuende broot
Dat van den hemel qua*m* allene
Ende geue der sielen voetsel rene
Hi seide ten mensche in aertrike
Ic bin die wijngaert rancke w*aer*like
Daer omme is is dat heilege bloet
Betekent bi den wine goet
Gelike dats sme*n*schen lichame
Geuoet es biden brode bequame
Also worden die zielen alle gader
Geuoet vanden hemelsche*n* vader
Gelijc dat tbroot gemaect es
Van vele granen sijts gewes
Also was ons heren lichame
Gemaect te meneger sielen vrame
[23r] Hier om ist recht dat hi
Biden brode betekent si
Die wijngaert rancke es lanc
Ende gaet recht op haren ganc
End*e* tsap es soete en*de* bequame
Ende v*er*blijt menigen lichame
Also dede ons heren bloet
Dat vut sire siden woet
Doe hi dogede die sware sm*er*te
Dat menige ziele scoet int herte
End*e* dron*c*ken so vele van sijnre passie*n* in
Dat si verbliden in haren sin
End*e* si den duuel oec ontgingen
Mitter soeticheit die si ontfingen
Van sire passien die was groot
Die hi ontfinc dor onsen noot
Hieromme es dat bloet sine
Betekent biden heilegen wine
End*e* biden brode des gelike
Sijn heilege lichame waerlike
¶ Nv segt mi meester in vwer lere
Hoe die me*n*sche mach come*n* to*n*sen here
Clerc met [[.]][185] penitencien en*de* m*et* vastene
End*e* met doechden th*er*te telastene
End*e* dattu does allen lieden
Dattu wils datti gesciede
Dat es die wech en*de* die strate
Daer die ziele af heuet bate
Gelijc die spise [[d]][186] inden lichame v*er*teert
Soe w*er*t die ziele van gode geleert
Ia metter doecht die 'es'[187] in hare
Dits die rechte waerheit en*de* clare
Ende al hadde wi enige dingen
Die ons tege*n*t herte gingen
Wi moeten nochtan v*er*duldich wesen
End*e* dancken gode van al desen
Metter herten een p*aer*like
Sullen besitten sijn rike
Mit sinen vrienden algemene
Om dat wi hebben doepsel rene
Om hem geliken van genade
Die onsen vorme willen na*m* ane
Ende wort onse broeder ditstgeloue
Elc sie dat hi niet en doue
Ende bliue in dit geloue vaste
Soe waert mit gode sijn raste
¶ Meester die ten outare gaen
Ende gods lichame ontfaen
Sijn si des te heileger yet
Daer af doet mi een bediet
Clerc ic segt di waerlike
Diene ontfaen gerechtelike
[23v] Ende dan sonder hoeft sonden
In haren ende worde vonden
Dobbel loen dit es bescreuen
So sel hem onse here god geuen
a Om dat sine oetmodelike [[gaen te*n* outare]][188]
c Ende besmet sijn met sonde zware
b Ontfingen in dit ertrike
d M*aer* die sondelike gaen te*n* outare[189]
Die doen met haren gew*er*ke
Iegen gode en*de* die heilege kerke
Ende si slachten oec sekerlike
Die gode cruusten swaerlike
Ende si besmetten oec de wet
Die ons van gode es geset
End*e* geuen quade exempel den lieden

[183] Sic.
[184] Sic.

[185] Doorgehaalde (?) aanzet tot een stokletter (?).
[186] Doorgehaald.
[187] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[188] Doorgehaald.
[189] Met lichtere inkt is voor de eerste letters van de regels 2342-2345 een kleine a, c, b en d genoteerd, die gerubriceerd zijn met haarlijntjes links ervan. Men moet hieruit begrijpen dat de volgorde van de verzen moet zijn: 2342-2344-2343-2345, hetgeen klopt met de rijmwoorden.

Also si daden die gode verrieden
End*e* v*er*copen anderwaerf waerlike
End*e* geuen hem den duuel op ewelike
Ende v*er*deruen hem so sere
Dat men*n*se sal quallen e*m*mermere
Inder hellen pine sonder ent
Daer waert hem een zwaer torme*n*t
¶ Hoe eest metten papen die in sonden
Messe singen met haren monden
Clerc die sijn dan [[all]][190] alre meest
Verdoemt vanden heilegen geest
Metten worden die si spreken daer
Maken si gods lichame voer waer
Gods lichame en es te mi*n*der niet
Dat en die paep in sonden tiet
Die goede worden en*d*e[191] w*er*den niet quaet
Al hout die pape sondeliken staet
Wa*n*t gelijc dat die sonne claer
Scijnt op die vule moeder v*or*waer
Nochtan ontfaet so gene smitte
Vander modder verstan*t* wel ditte
Maer die modder waert vand*er* sonnen haert
Als es die pape in sondelike vaert
End*e* hi handelt gods lichame scoene
Hine es niet te heileger een bone
Te minder en es niet dat sakerme*n*t
Dit willic dat elc mensche kint
Al ontfinge oec een goet kerstijn
Gode van den handen sijn
Het es gode wel bequame
Ende den me*n*sche grote vrame
Op dat hi es sonder hoefsonden
Maer ontfinge hine teniger stonde
Als hi in hoeftsonde leeft
Herde zwaerlike hi dan sneeft
Also de blinde leit den blinden
Die niet en weten waer si belenden
[24r] Wa*n*t elc leit andren inden pit
Lieue clerc verstant wel dit
Dus vallen se bede in die scade
Geuroeden si dat si niet en daden
Also eest recht metten sondare
Die valt inder helscher scare
Wat[192] waren si beide buten hoeftsonden
Soe waren si vor gode salich vonden
¶ Meester maect god die sonden yet
Daer af doet [[ons]][193] mi een bediet[194]
God en maecte noyt sonden
Dat hebbic wel vonden
Al waest dat adam sonde dede
Mit sijnre quader [[gu]][195] gulsichede
Als hi inde appel beet
So inde bibel bescreuen steet
Hoe mochte die sonde*n* mere sijn yet
Dan dat men gode te male tiet
Ne*m*merm*e*re en dade men fel sonde
Helt men gods gebod talre stonde
God heeft twe dingen gemaect
Scoen edel ende wel geraect
Dat ene es die nature
Dander sceppenesse der creature
Die creaturen versieren dats waer
Den hemel scone en*d*e claer
Gelijc dat verwe blaeu of grone
Visiere die huse in haren done
Also visiert die goede siele wale
Mit haren lichte ons heren sale
Nature doet ons oec verstaen
Dat wi moeten sijn onderdaen
Gode sullen wi besitten sijn rike
Dat geduren sal ewelike
Sceppenesse bedieden dingel scone
Die vielen van den hogen trone
Om die sonden die sonden die si daden
Bi haren wille tharen scaden
En*d*e werden soe afgriselic gedaen
Soe ons scrifture doet verstaen
God onse here [[d]][196] en daet niet
Dat si dogen sulc verdriet
Maer die hemelsche coni*n*c
Laet gesciet alle dinc
¶ Noch berecht mi meester goet
Eest zwaer dinc dat men sonde doet
Nv verstan*t* clerc talre stonde
Sme*n*schen alre minste sonde
Ia hoeftsonde es mere w*ae*rlike
Wa*n*t die me*n*sche verliester mede
Dan altemale dit aertrike[197]
Hemelrike die hoge stede
[24v] Eenre siele stede is mere geacht
Dan 'hier'[198] alle der w*er*elt macht
Als die me*n*sche doet hoeft sonde
Soe doet hi te diere stonde
Herde grote lelichede
Gode en*d*e den engelen mede
Daer bi proue ic welte rechte
Dat alle die gods gad*er* die gods cnechten
Sullen besitten inden hogen trone
Met gode den eweliken lone
Die hoeftsonden bliuen inden ent[199]
Sullen besitten der hellen torment
Nochtan mach niemen seker sijt
Sonder sonde leiden sinen tijt
¶ Segt mi meester met uwen monde
Of manslacht is hoeft sonde
Clerc man slachte es dicke g[[r]]oet[200]
Die om gode te wreken doet
Also dauid dede die here groot
Die goliase sloech ter doot
Wa*n*t hi plach te crancken sere
Gods volc in allen kere
Ende sloecht doot waer hi mochte
Hier bi dauid dit niet becochte

[190] Doorgehaald.
[191] Ten onrechte staat er op 'en' (deel van de ontkenning) een tilde, waardoor men 'en*de*' dient te lezen.
[192] Sic. Lees 'wa*n*t' (ook Blommaert, 2399).
[193] Doorgehaald.
[194] Blommaert (2401) laat met deze vraag het tweede boek beginnen.
[195] Doorgehaald.
[196] Doorgehaald.
[197] 2439 en 2440 staan verkeerd om. Blommaert heeft deze vergissing verbeterd in zijn editie (2442-43).
[198] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met rode haarlijntjes naar de regel.
[199] Sic: 'Die hoeftsonden' zonder 'in'. Blommaert (2455) emendeert: 'Die in hoeftsonden bliven in den ent'.
[200] De 'r' van 'groet' is geëxpungeerd: 'goet'.

Of die sarrasine ouer mere
Doet slaen om onsen here
In deser wijs doen si vrome
Bede ter zielen enten lichame
Maer die kersten sielen slaen doot
Die doen hoeft sonde groot
Dat si den genen nemen tleuen
Dor wien hem god wilde geuen
Aenden cruce menschelike
Om hem te bringen tsinen rike
Nv merke dan die es vroet
Wat hi iegen gode misdoet
Die den andren nemen tleuen
Dat hem god heuet gegeuen
¶ Twi es dat god die goede mint
En*de* die quade niet en kint
Clerc god mi*n*t alle dingen
Die hi maecte sonder lingen
Maer alle dinc dat wel verstaet
En set hi niet in enen staet
Hi sal doe*n* als die dorscher doet
Die dorscht sijn coren metter spoet
D*aer* na neemt hi tgoede greyn
Ende leget al op een pleyn
Ende dat caf datter af gaet
Soe leet hi elder dat verstaet
Ende also sceit god die coene
Elke dinc na sinen doene
[25r] Hier om seit men dat god allene
Met alle dinc van sonden rene
En*de* die in aren sonden bliuen
Sijn keitiue alre keitiuen
Wa*n*t hi sentse ter hellen pine
Om ewelike daer in tesine
¶ Bericht mi meester lude of stille
Wat mach bedieden vri wille
Wel lieue clerc vri wille dat es
Des sijt seker ende gewes
Dat een me*n*sche tgoede vor tquade
Mach kiesen bi sijns selfs rade
Desen vrien wille des sijt wijs
Hadde die me*n*sche int paradijs
Eer hijt verboerde mit sinen daden
Bi des serpens valschen rade
¶ Bericht mi meester sonder swike
Dienen die duuelen gode van hemelrike
Nv verstan*t* mi clerc ende lere
Si dienen gode onsen here
Ia also vele alsi gods viande
Pinen metten helscen brande
Daeromme heefse god geset
Gelike enen pinende smet
God sp*ra*c met sinen monde claer
In die scrifture ouer waer
Ic sal maken enen scalc in aertrike
Die sal geduren ewelike
Die welke s‘c’alc scalc[201] sal wesen
I begrijmt smet als wi lesen
Die smet sal hem trubilacie geuen
Diese verdienen in dit leuen
Met ongetemperde coude en*de* hitte
Die sellen leggen in sduuels pitte
Scrifture seit ons gewaerlike
Dat hi die v*er*corne in aertrike
Pinen sal en*de* hem pogen
Te bringen vut gods ogen
En*de* waer hi mach in sonden vellen
En*de* met trubilacien quellen
Dat si gods souden vergeten
Hier om pijnt hi wildijt weten
Te vallen inder hellen scende
Om te bringen met ellende
God bescerme alle die sine
Dat si niet comen in sulker pine
Daer men heeft e*m*mer mere
Rouwe droefheit ende sere
¶ Nv bericht mi meester vroet
Twi hebben hier die quade soe g*roo*t goet
God gedoget dat si worden rike
Om v dingen sekerlike
[25v] Teerste is dat si begeren
Tquade goet iegen den wille ons here
Ende qualic winnen en*de* beiagen
Dies werden si ter hellen gedragen
Dander es wut[202] verstaen
Of si iet goeds hebben gedaen
Dat si d*aer* of hier in aertrike
Van gode ontfaen haer hemelrike
Dit aertsche goet es haer loen
Ouer des vad*er* hogen troen
Al datsi doen ende begeren
Dats hoe si den scat mogen meren
Die derde dinc dat seggic di
Als doen si quaet hoe dat si
Daer in hem herde sere glorificeren
Ende gaen haer sonden dobbeleren
Die vierde dinc willic v belien
Dat es dat si sullen beurien
Die zalige met haren [[geve]][203] gewerke
Die si doen tegen die heilege kerke
Om te nemen exempel te bet
Om te scouwen haer sonden besmet
Die vijfte dinc mach niet bliuen
Maer ik willen di bescriuen
God latet oec so*m*mige sondaren
In sonden te regneren te varen
Om dat si in genen dingen
Co*n*nen gelouen sire geselingen
Die de vercorne in aertrike
Dagelix gedogen sekerlike
Dat oec die quade tsulker stede
Siecheit heeft in sine lede
Daer o*m*me geeft hem god die plage
Dat hi hem bepense alle dage
Hoe bitter dat sijn die helsche dingen
Die si met haren sonden bringen
Wa*n*t pensden si om de gods genade
Si souden hem in biechten beraden
¶ Meester twi heeft god gegeuen
Den enen meer pinen in dit leuen
Dan hi enen andren doet
Des soe waer ic gerne vroet
Cler‘c’[204] god doet om v saken

[201] Tussen de ‘s’ en de ‘a’ van ‘salc’ heeft de kopiist geprobeerd een kleine ‘c’ toe te voegen. Toen bleek dat het woord daarmee niet duidelijker werd, schreef hij het gehele woord ‘scalc’ opnieuw.

[202] Sic. Lees ‘wilt’ (zo ook in Blommaert, 2553).
[203] Doorgehaald.

Den mensch dicke ongemake
Teerste es dat god die goede
Den mensch verleent armoede
Om dat hi sijn hoecheit sal laten sincken
Ende te bat om sine ziele dincken
Wa*n*t hi hem in armoeden meer oetmoet
Te gode w*aer*t en*de* dogede doet
Dan hi in sijn rijcheit dede
Daer hi [[h]][205] was v*er*laden mede
[26r] Wa*n*t al tgepeins en*de* sinen zin
Lach anden scat en*de* antgewin
Als hi daer na in armoeden vel
Dancte hijs gode en*de* pensde wel
Dat hijt om sine bate dede
Dat hi hem verliet die rijchede
Ende oec meer penite*n*cie en*de* pine
Dan hi dede in die rijcheit sine
Aldus soe dede lasaruus
Die al verloes goet en*de* huus
En*de* dancte gode soe lanc so me*er*e
In sijn armoede vaste en*de* sere
Daer om heeft hi den hogen loen
Met gode in den hogen troen
Dander sake dat es anscine
Doet [[go]][206]god om te prouen die sine
Wa*n*t hi prouet [[siriant]][207] sine*n* siriant
Also men doet den diamant
Die men op een anbilt legh*et*
En*de* slaeter op soe men pleghe*t*
Blijft hi geheelt d*aer* ter stede
Soe weet men wel die waerhede
Dat es een fray dyamant
Also proefde ioseppe sinen s*ir*iant
Die men vele trubilacien dede
Om te bringen vut sire stede
Wat pine hi dogede of laste
Hi bleef e*m*mer angode vaste
Daer om soe mach hi wel wesen
Een vray diama*n*t soe wi lesen
Die derde sake doe ic di verstaen
Dats alse die me*n*sche heeft misdaen
Dat hi hem wachten sal tallen sto*n*den
Voert meer van sonden
Gelijc den sot die me*n* bint m*et* banden
Eer hi quaet doet metten handen
Wa*n*t leet men gaen ontbonden
Hi soude quaet doen tallen sto*n*den
Hadde hijs gebruuct en*de* macht
Ende vanden bande waer onthacht
Alsoe [[gedoget]][208] menich me*n*sche gedoget
Menighe pine om tsinen verhoget
Bede an ziele en*de* an lichame
Om te vliene der hellen blame
Die wel met mindren tormente
Soe mere pine soe mere pr loen
Van gode hier an en es geen hoen
Die vierde sake hebbic onder vonden
Dat he*m* die me*n*sche sal wachte*n* va*n* sonden
W*aer* geworden van gods couente[209]

En*de* tsuwen tquade sonder waen
Ende voert an die vaen
[26v] Gelijc dat die vader castijt sijn kint
Soe doet oec god die hi mint
Die hier doget pine en*de* smerte
En*de* gode danct met goeder herte
Hi dwaet hier of sijn vageuier
Dat fel es en*de* o*n*gehier
Die vijfte si di bekent
Dat die me*n*sch hier dogh*et* torme*n*t
Heeft hi vele hoeft sonden gedaen
Ende [[hier]][210] hire niet of en wille staen
En*de* hem bekeren teniger doget
En*de* gode ke*nn*en ouer uoget
Dese sijn in de sonden geuoecht
En*de* hebben hem soe wel genoecht
Dat sire niet willen comen vut
Des bliuen si sduuels bruut
Dese hebben hier helle en*de* gind*er* mede
En*de* altoes rouwe en*de* serichede
Noyt was niema*n* in sonden beuaen
Op dat hire wilde aue staen
En*de* sine sonden wilde belien
Gode ende sinte marien
En*de* willike penite*n*cie doen
God en vergaf hem sijn misdoen
Ende aflaet van sire misdat
Dats den me*n*sch g*roo*t toev*er*laet
Hi es [[ons]][211] ontfermich die grote here
Ende genadich vtermaten sere
Ia den genen [[de]][212] die genaden
An hem roepen van haren misdaden
Dus mach die sondaer tallen stonden
Genade vinden van sinen sonde
Of onse paep es in sonden beuaen
Moeten wi hem sijn onder daen[213]
Du biste sculdich dinen paep te [[dienen]] ‘mi*n*nen’[214]
Ende in doechden te versinnen
En*de* hem onder[[dadich]] danich te sine
Met alle den vijf sinne dine
Al w*aer*t dijn paep also q*ua*et j tirant
Als men vint in enich lant
Du en selten niet iugeren
Met dinen worden in gere manieren
Wa*n*t sire g*r*ote sonde doen an
Die blameren gods dienst man
Niemen soude andren doen waerlike
Dan swader sone van hemelrike
Scrifture die pape*n* bringen voert
Is gods wille en*de* sine woert
Elc souts hebben ont*fer*michede

[204] Aanvankelijk ‘Cler’; met rode inkt is er een ‘c’ aan het slot toegevoegd.
[205] Doorgehaald.
[206] Doorgehaald.
[207] Doorgehaald.
[208] Doorgehaald.

[209] 2642-2647: vers 2647 hoort eigenlijk tussen 2642-2643 in. In de linkermarge ter hoogte van 2642-2643 schreef de kopiist een verwijstekentje (een rood plusje met een bruin kriebeltje). In de kantlijn van 2647 plaatste hij opnieuw het verwijsteken, zodat we weten dat 2647 naar voren geschoven moet worden.
[210] Doorgehaald.
[211] Doorgehaald.
[212] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[213] Ten onrechte is de vraag in 2682-2683 niet onderstreept; ook Blommaert (2685-2686) onderscheidt deze vraag niet.
[214] ‘dienen’ geëxpungeerd en met rood doorgehaald, ‘mi*n*nen’ erboven geschreven.

Dat sijn paep dede quaethede
Wa*n*t hi van bloede en*de* vleesche es
Als een ander des sijt gewes
[27r] En*de* heeft te*m*ptacie in sijn wandren
Van den [[an]] duuel bouen andren
Om dat hi sit in de [[he]][215]stede ons he*r*en
Ende moeten volk doget leren
Hoe si den duuel sullen ontgaen
En*de* gods rike ane gaen
Dan peinst die duuel in allen [[stonden]][216] sinne
Mochte hi den herde verwi*nn*en
Hi soude te bat lude en*de* stille
Die scape hebben tsinen wille
Herde van sinen prechiaenen es die paep
Ende prochiane sijn sijn scaep
¶ Meester twi heeft die salige me*n*sche
Die eerste rijcheit te wensche
Verstan*t* clerc in dinen moet
Dat die salige hebben goet
Dats om dat si alle goede dingen
Met haren goede sullen volbringen
En*de* met haren goeden gewerken
Vorderen sullen die heilege kerke
Met altemale [[haren]] haer machte
Hebben si doecht in haer gedachte
Si sijn oec bouen alrre[217] sake
In haer he*r*te wel te gemake
Om dat si metten salige*n* sullen wesen
Van gode gecroent soe wi lesen
Om dat si laten alle quaethede
Van sonden en*de* van onsuuerhede
Darse die duuel te vele stonden
Tempeert om te bringen in sonden
Sijn oec he*r*de gans in haer lede
Om die grote gerechtichede
Die si doen haren euenkersten
Om die mi*n*ne van ihe*su*s kersten
Hier om en sinse god weet
Niet bedroeft van eniger siech*eit*
M*aer* e*m*mer in hogen en*de* blide
Om haer doecht tallen tiden
¶ Meester nv segt mi den fijn
Of si allen onsalich sijn
Die o*nuer*duldich sijn in armode
Ende ha*er* pine niet en nemen int goede
Die haer pine gode wanlouen
Worden van den [[d]] hemel v*er*scouen
En*de* sullen die onsalichste sijn
Die hier ter w*er*elt nemen fijn
En*de* sullen oec gecleet wesen
M*et* helscher blixme so wi lesen
Also droge hout bernet hier
Sullen si bernen in dat helsche vier
Dat ne*m*merm*er*e sal te gaen
Als ons scrifture doet verstaen
[27v] Hier bi soude elc creature
Die waren in trubulacien sture
Gode louen in sijn pine
Om ewelic met hem te sine
In sijn soete hemelrike
Dat sal geduren ewelike

¶ Meester hoe salt met hem staen
Die gewillike penite*n*cie ontfaen
Clerc die hier oefne haer leden
In penite*n*cie met scaerphede
Die worden gecleet weldelike
Met gode in sine hemelrike
Onse here geselt die hi mint
Also die vader doet sijn kint
Ende heeften in wa*n*ckenesse gedaen
Ende metter armoden beuaen
Als es een me*n*sche rike van goede
Nochtan mach hi wel hebben armoede
Al stille dragen in sijn herte
Die hem doet grote smerte
Van goede of vanden vriende*n* sine
Die hi weet in groter pine
En*de* hem niet gehelpen mach
Sijn he*r*te bloet nacht en*de* dach
Dan dan*c*t hi gode dat hijt hem se*n*t
Soe waer dat hi belent
En*de* nemet goeden moede
En*de* dan*c*t gode van allen gode
Dese sijn wel met onsen here
Om dat si quaeth*eit* haten sere
Ende si v*er*bliden een paerliken
Om t[[e]]gewin[218] van hemelrike
Men [[v]] vint in scrifturen bescreuen
Dat die salige sullen leuen
Met bliscapen ten ionxten dage
Daer god sel doen sine clage
¶ Wat segdi meester in vwen moet
Van hem die winne*n* tquade goet
Clerc v*er*sta*n*t wel mine woert
Als die tquade comt soe voert
Dat hem geluc ou*er*uloyt hier
En*de* hi wort weldich ende fier
Soe slacht hi den vissche die vloten
Buten den andren m*et* haren roten
Dese v*er*bliden dat si buten gaen
Dan worde*n*se metten engelen gevaen
Daer me*n*se doot tharen onvromen
Als si buten den water comen
Of si geliken die gherne scinken
Ende dicke soeten dranc drincken
Ende die int ende bitter waert
Daer toe osuuer[219] en*de* haert
[28r] Selc waert haren dranc ewelike
Dat si sullen drincken iam*er*like
Waert om haer houerde groot
Die si hier drinken sonder noot
Ouer haer v*er*weende cleder hier
Worden si gewijst int helsche vier
Daer vule wormen tallen stonden
Hem sullen cripen in den mo*n*de
Ende al om ouer haer lijf
Dus bliuen si ewelijc keytijf
Wa*n*t hets aldus bescreuen
Die hier in sonden leiden haer leuen
Ende haren scepper n*iet* en wiken
Varen ter hellen eweliken
M*aer* clerc die hier ‘sijn’[220] versmacht

[215] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[216] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[217] Sic. Er staat ofwel ‘akre’, ofwel ‘alrre’ met dubbel ‘r’, waarvan de eerste rond is.
[218] De eerste ‘e’ is geëxpungeerd.
[219] Sic. Een nasaaltilde ontbreekt.
[220] ‘sijn’ aanvankelijk overgeslagen; boven de regel toegevoegd.

In armoeden beide dacht en*de* nacht
Ende gedogen grote berste
Van coude va*n* hon*g*er en*de* va*n* dorste
Die sinen gelike den genen al
Die teerst hebben sulc geual
Dat si moeten drincken en*de* smaken
Bitteren dra*n*c in waren saken
Ende dan alle die bitterhede
Verkeert in groter soetichede
Also doet god dor sine oetmode
Die des menschen armoede
Verkeert in bliscapen groot
En*de* maecse engele genoet
Om haren ho*n*ger en*de* derst
Salse voeden ih*esu*s kerst
Om die pine die si dogen
Sellen si sitten vor gods ogen
Hier om o*m*me est dat darme sijn
Met gode in sijn rike fijn
En*de* sullenre in bliuen sekerlike
Sonder ende oeceewelike
¶ Meester nv doet mi verstaen
Van hem die kerkelic goet ontfaen
Of van clerken die bekinnen
Die scrifture in haren zi*n*nnen[221]
Of si meer loens van onsen here
Hebben dant folc van mi*n*der lere
Verstan*t* clerc van desen doene
Al hebben liede van religione
Alse pause en*de* bisscoppen mede
In aertrike meer mogenthede
Dat leec volc of des gelike
Sine comen niet te bat in hemelrike
Op dat si doen iegen gods gewerke
En*de* tegen tgebod d*er* heileger kerke
Dat si selue doen gebieden
Die w*er*elt dore allen lieden
[28v] Ende gene goede exemple hanteren
Voer tfolc daert an mach leren
Te comen ter helscher glorie
Die soete es bouen alre memorie
Onthouden si den volke gods woert
Ende sijt hem niet en seggen voert
Si sullen hebben also vele te meer
Inder hellen torments en*de* seer
Als si meer consten dan da*n*der lieden
Dit horic in scrifturen bedieden
Die heilege liede hebben bescreuen
Die misdoet in dit leuen
God sal ouer hem ten vtersten dage
Doen vele zware plage
Ten doemsdage ten lesten stonden
Daer god sal togen sine wonden
Van weerliken lieden horic bedieden
Coningen grauen of ander lieden
Scepene scoute ende baeliuwen
Eest dat sijt volc te sere verduwen
En*de* achter steken van den rechte
Si varenre o*m* ins duuels plechte
Mer berechten si die liede wel
Ende haer ondersate niet sijn fel
Si sullen te meren loen hier bouen
Ontfaen daer men gode sal louen

[221] Sic: ten overvloede staat er een nasaaltilde op ‘zinnen’.

Daer die angelen met sange
Altoes sijn sonder verlange
¶ Meester die do‘e’cht[222] **node horen**
Worden si int ende verloren
Die doecht in hebben en*de* daer af keren
Si v*er*liesen den loen van onsen here
Ende worden gesteken inden torme*n*t
Daer ne*m*merm*er*e ziele weder went
b Ende werken na der lere ons heren
a Die goede worde gerne leren[223]
Ende toten ende d*aer* in volstaen
Die sullen gods glorie ontfaen
Ende sal geduren e*m*mermere
Met gode onsen lieuen here
¶ Bericht mi meester wel geraect
Waren alle die zielen te gader gemaect
Of sijnse gemaect bequame
Sdagelixs ins sme*n*schen lichame
God die noyt geestelic v*er*starf
Maecte alle dinc teenre warf
Maer elc hadde haer nature
Also ons seit die scrifture
God die alle dinc vorsiet
Ende elken geeft sijn bediet
Maecte die zielen van sulker nature*n*
Dat niemen te geenre vren
[29r] Can geweten haer subtijlhede
Met geenre hande behindichede
Tallen tiden die here vri
Soe conformeert zielen hi
Van sond*er*lingen gedane
Ende sentse den me*n*sche ane
Dan soe seit die sone algader
Tot nv heeft gewrocht mijn vader
Ende nv werke ic dageliken
In me*n*schen zielen in aertriken
¶ Wat segdi meester van o*n*sen behoede
Maecte god enige ziele dan goede
Mi wo*n*dert herde sere twaren
Datter soe vele ter hellen varen
Clerc god der w*er*elt scepparen
Maecte noyt ziele dan clare
Die heilege geest v*er*sierts mede
Mit sine groter oetmoedichede
En*de* bi naturen te leiden hare*n* tijt
Ende te comen vter v*er*elt strijt
M*aer* also comt in haer onsuu*er* vat
Wart soe trach ende soe lat
Mit des lichamen genoechte
Dat soe v*er*get haers selfs behoefte
In ouer ate in ou*er* drancke
Die stinct boue*n* alle sta*n*cke
In luxurien d*aer* hou*er*de in leecht
Daer menige ziele bi es ontweecht
Te lucifer den helscen drake
Niet bi ons heren make
Hi geefse den lichame suu*er* en*de* claer
Had soere haer gehouden nar[224]

[222] ‘docht’, met een ‘e’ erboven geschreven.

[223] 2892 en 2893 staan in het handschrift verkeerd om. In de linkermarge is aangegeven dat de regels omgedraaid moeten worden: voor 2892 staat een ‘b’, voor 2893 een ‘a’. Beide letters hebben links een rood lijntje gekregen.

[224] Waarschijnlijk ‘nar’, mogelijk staat er een r-tilde op (‘na*er*r’).

Maer si mi*n*nen meer to*n*suu*er* vat
Dan si doen die hemelsche stat
Daer o*m*me wijst hise vut sinen rike
En*de* beueelse den duuel ewelike
¶ Meester segt mi of gi mi mint
Of die ziele es wetende twint
Nv verstan*t* mi clerc in desen
Men vint in boeken soe wi lesen
Dat ian babiste[225] kende kerst
In sire moeder daer hi in erste
Hier an eest goet te verstane
Dat die ziele heeft vroetscap ane
Wa*n*neer datse god bequame
Sent inder moeder lichame
M*aer* dor die crancke nature
Die heeft die io*n*ge creature
Also comt ter werelt in
Een cranc vleiscelic begin
Hier om*m*e willen die zielen binnen
Haer vroetscap niet laten kinnen[226]
[29v] Voer die tijt en*de* die vre
Dat die me*n*schelike nature
So es comen tharen dagen
Datse vroetscap mach dragen
Dits die redene twi tionge kint
In vroetscepen niet en [[o]] es bekint
¶ Meester waer om heet sme*n*sch*en* lichame**
Onsuu*er* ende vul der blame
Die van kerstine es geboren
Dat soudic alre gerne horen
Clerc dat doe ic v verstaen
Om dat hi m*et* onsuu*er*hed*e**n* es o*n*tfaen
Dat sijn versprokene saken
Dat hem niemen*t* suu*er* mach maken
En si met penitencie allene
Sel si vor gode worden rene
Also seit dauid die vroede
Wie mach mi bringen te m*er*e hoede
Die es o*n*tfaen inder onsuu*er*hede
Also als mi mijn moeder dede
Die mensch was te liuereert
Van sinen sonden en*de* geclaereert
M*aer* ander weruen dat verstaet
Es seder comen sme*n*schen zaet
In onsuu*er*heden onbequame
Metter genoechten des lichame
Die hi doet te meniger vren
Dat die ziele moet besuren
Also waert ter helscer glode
In torme*n*te der armoede
Men vint dat die liede in huwelike
Kinder winnen [[a]] dagelike
Nochtan dat hare liede staet
Onsuuer es es en*de* oec quaet
Elc me*n*sche v*er*sta in sinen sin
Dats o*m* die sonden d*aer* si sijn in
En*de* si doen alle dage
Als si hebben stede en*de* lage
In luxurie en*de* in houerde
Daer die me*n*sche i*n* v*er*leyt onwerde
Ende in vele andren dingen
Daer si hem mede ond*er* mingen

[225] Sic.
[226] 2959-2961 zijn slecht leesbaar doordat de tekst van versozijde doorschijnt.

Daer o*m*me wort die me*n*sce meest
Geuloect van den heilegen geest
Dits die reden dat verstaet
Dat herde onsuuer es sme*n*scen saet
Als deen den andren vint in sonden
En*de* sie niet of werden ontbonden
¶ Indien de nature d*er* ma*n*ne*n* en*de* d*er* wiuen
Sonder genoechte niet mach bliuen
Vleischelike come*n* van h*aer* beide hitte
Twi heuet kint van adaems smitte[227]
[30r] Clerc nv verstan*t* wel ditte
Dat elc kint heuet die smitte
Dats om genoechte moeder en*de* vader
Die vloyt ins kints gebroert[228] algader
Tkint en mach niet weder staen
Dat sine vorders hebben gedaen
Het moeter delachtich an wesen
Soe s*int* ambrosius seit van desen
Ghelike dat erue mach verwandren
Comen van den ene*n* op den andren
Also 'comet'[229] die smitte van adame
Hier an elxs me*n*scen lichame
Metten doepsel mach men afdwaen
Die sonden d*aer*t kint mede es beuaen
M*aer* om [[om]] sijn onsuu*er*heit groet
Moeten wi alle smaken die doot
En*de* daer na te gods vo*n*nesse comen
Dus hebbict int scrifture vernomen
¶ Twi laet god ter w*er*elt income*n* in
Kinder die inder moeder doet sijn
Of steruen eer si doepsel o*n*tfaen
Dat soudic herde gerne verstaen
Clerc gods vo*n*nesse en*de* sijn lere
Sijn so vtermaten groot sere
Dat icker af swige sonder bediet
Wa*n*t en cont gegro*n*den niet
Maer si hebben sonderlinge glorie
En*de* dancken gode m*et* alre memorie
Dat si sijn ontgaen der hellen
Ende der leder duuel quellen
Si sijn in deemsterheden sonder pine
D*aer* hem lieden in staet te sine
Tot dien dat god domen sal
Te iosephat int soete dal
¶ Hoe men in keesdom vint j kint
Heuet dersonden yet en twint
Nv verstan*t* clerc en*de* lere
Het en deert hem min no m*er*e
Op dat es also gedaen
Dattet doepsel heuet ontfaen
Ende d*aer* na te genen stonden
En volget vaders no moed*er*s sonden
Die scrifture doet ons an scine
Dat bede vader en*de* moeder sine
Die moeten ontgelden die soene
Iegen gode van haren misdoene
Dat si mit haren vulen werke
Daden iegen die heilege kerke
¶ Meester gi moet mi ontbinden

[227] Net als op de rectozijde van dit folium zijn de onderste regels slecht leesbaar doordat de tekst van de andere zijde doorschijnt.
[228] Sic. Blommaert (3020) heeft 'geboert'.
[229] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met een rood haarlijntje naar de regel.

Of svader ende moeder deren de*n* kinde
Of des kints sonden yet den vader
Of der moeder bericht mi algader
[30v] Clerc hets in scrifturen vonden
Dat tkint nie*n*t en*de* w*er*t gebonden[230]
In ghe*r*e wijs ins vaders misdaet
Noch inder moeder dat verstaet
En*de* sine worden oec niet v*er*eladen
Van haren kindren misdaden
Op dat sise in haer ionchede
Leren te doen gode zeden
Beide m*et* worden en*de* m*et* slane
Om goede costume tontfane
Eest dat tkint moed*er* en*de* vader
In quaetheiden o*n*tfleet alle gader
En*de* niet willen doen bi haren rade
So sijn si quite haren misdaden
Maer willen si quaet gedogen
En*de* sijt hem v*er*bieden mogen
Te laten sijn quade daden
Doen sijt niet si bliuen v*er*laden
Metter quaetheit d*aer* si toe come*n*
Die si hem mochte*n* hebben benome*n*
Daer o*m*me souden si pinen sere
Die kinder te leren goede lere
Die wile dat sise mogen dwingen
Mit slane of met andren dingen
Eer dat si vter ioncheit terden
En*de* in haer quaetheit verherden
En deerde iosuee niet alle gader
Dat hi hadde enen quaden vader
En*de* het en deerde hem oec twint
Dat hi hadde een quaet kint
¶ Comter zware sonde*n* of in liue
Die sijnre nichten neemt te wiue
Na der nature die vleeschelic es
En eest geen sonde wijt gewes
M*aer* biden verbode va*n* o*n*sen sceppare
So eest groot sonde ende zware
Bi reden willic dit betogen
En*de* di hier leggen vor ogen
En had niet geweest sonde
Dat adam den appel beet mitten mo*n*de
En*de* genut hadde die vrucht
D*aer* wi af hebben zwaer plucht
En hadde hem god verboden niet
Ende tegen sijn gebod niet verstiet
Sone hadt gene sonde gewesen
Also wi in scrifture lesen
Soe wie dat dan misdoet
Iegen gods gebod die es onvroet
Ende sal daer o*m*me dogen zware
Pine dits seker ware
¶ Meester ic hoerde g*er*ne bedieden
Waer o*m*me hoge lieden
[31r] Haren magen nemen te wiue
Dan ander liede in desen liue
Clerc verstan*t* wel mi ter made[231]
In ouden [[s]][232] tiden wast karitate
Dat die neue nam die nichte
Om die maecscap houde*n* dichte
Het was doe costume en*de* wet
Omme die maechsciep[233] te houde*n* bet
Dat si wel mochten leden h*aer* [[led]] leuen
Dat es in ouden boeken bescreuen
Beide met magen en*de* met vrienden
Die si wilden en*de* dat v*er*dienden
Dat sise souden doen in haren sin
Also deutronemie heuet in
En*de* doer haer mage vreemde laten
Niet dat sise souden laten
Het was karitate in allen zinne
Dat elc sijn euenkersten mi*n*ne
Dit was in doude wet scrifture
Eer god me*n*schelic nature
Van marien hadde op heuen
En*de* ter doot wat bedreuen
Als hij maecte die scone soene
Tusschen middach ende noene
Tusschen den vader en*de* de*n* me*n*sche
Doe hij sijn spul brochte te we*n*sce
Daer was die maechscap gevriet
En*de* thuwelic gebendiet
En*de* menige ander regel goede
Die ons god gaf om sinen bloede
En*de* god sp*ra*c met sinen monde
Diet verbrake dade sonde
Nv besie elc eest wijf of man
Dat hi houde wel sinen ban
¶ Bericht mi meester met uwen mo*n*de
Mach men ville trouwen sonder so*n*de
Clerc gelijc dat een wij*f* goede
Es moed*er* h*aer*s kints in vleesce en*de* i*n* bloede
Also es dij*n* wille dijn geestelic kint
Des en twivelt niet en twint
En*de* dat kint der kinder broeder
En*de* dijn wijf sijn geestelic moeder
En*de* als een wijf heeft een kint
En*de* dat dieheilege kerke bekint
Dan es soe gevader staphans
En*de* [[c]]geestelike suster des mans
Villen te nemen in huwelike
Verbiet die scrifture sekerlike
En*de* en es oec niet geset
Noch georloft inde nuwe wet
En*de* god en wil oec niet gedogen
Dat sulke huwelic moge wesen
[31v] **¶ Meester laet mi uwe co*n*cie*n*cie smaken**
Van pape en*de* van haren saken
En*de* van papen d*er* heileger kerken
En*de* die in religione werken
Clerc v*er*stan*t* dus eest bescreuen
Leden papen een goet leuen
En*de* goede exempele de*n* volke geuen
En*de* hem wel houden sond*er* sneuen
En*de* si leden trechte voert
Den rechten wech ter helscer '*hemelscher*'[234] poert

[230] Blommaert (3070) leest hier: 'Dat 't kint niet en wert gebonden', wat een betere zin is. Evenwel: zowel op 'niet' (of: 'met') als op 'en' staat een tilde.
[231] Sic. Blommaert (3123) heeft 'mate'.
[232] De aanzet tot een 's' is doorgehaald.
[233] Mogelijk moeten we lezen: 'maechscip'; de 'e' van 'sciep' kan geëxpungeerd zijn (er staat een klein puntje onder). Blommaert (3128) heeft 'maechscap'.
[234] In het handschrift stond 'ter helscer poert'. Een latere hand plaatste een verwijstekentje (een omgekeerde 'v') tussen 'ter' en 'helscer' in 3179, en eenzelfde tekentje rechts naast regel 3178. Daarnaast schreef hij (in textualis) 'hemelsch*er*'.

En*de* dan sijn van goeder lere
En*de* tfolc bringe*n* tonsen here
Gelike dat sout w*er*t d*er* vorme*n* stanc
Soe w*er*t die paep den hemelscen[235] ganc
En*de* menigen me*n*sce doet hi
Te hemel comen va*n* sonden vri
Leuen si oec wel en*de* niet en leren
Dien volke die woerde ons heren
So slachten si d*er* colen die leget
Int vier en*de* gene lucht en geuen
En*de* haer in dassche v*er*blint
Dat so niet mach sijn bekint
Leren si oec wel en*de* leden oec quaet leue*n*
So sijn si bider clocke bescreuen
Daer scone lucht vut gaet
En*de* haer selue metten clepel slaet
Soe sere dat so breket ontwee
Des gelike min nocht mee
Leren si qualic en*de* qualiken leuen
So sijn si biden roeke bescreuen
Die tfier v*er*doemt en*de* v*er*blint
Datter geen lucht w*er*t bekint
Nv wese elc pape soe beraden
Dat sijn volc in geenre scaden
Bi sinen toedoen ne gha
Daerse die via*n*t mede va
Wa'er/n't[236] waert sijn volc bi hem ontraect
Grote pine hem daer af naect
Wat si sullenre om sonder ent
Besitten der hellen torme*n*t
M*aer* eest dat volc he*m* selue*n* deert
En*de* hijt na sijnder macht weert
Met goed*er* leren en*de* met cast[[e]]ien
Die liede hem seluen v*er*maledien
Die paepe es van haren misdaden
Quite maer si bliuen v*er*laden
¶ Meester die in religione sijn
Hoe gedane wort aren fijn
Verstan*t* clerc na desen saken
Eest dat sire genoecte in maken
Religioselike sonder hoeft sonden
En*de* si int ende so worden vonden
[32r] S*int* pauwel spiegel d*er* heileger kerken
Seit dat si met gode werken
M*aer* die ten hoeft sonden gaen
En*de* tcloest*er*like 'gew*er*ke'[237] laten staen
En qualike hantiere*n* haer abijt
Die bliuer o*m*me v*er*maladijt
En*de* sullen die onsalichste wesen
D*aer* wi in scrifturen of lesen
En*de* int helsce vier belenden
En*de* e*mmer*me aldd*aer* vut wenden
¶ Meest*er* nv vilt mi v*er*clare*n*
Wat [[si seggen]][238] gi segt va*n* dese*n* ri'd'dare*n*[239]
Clerc die he*m* m*et* roue*n* generen
En*de* hare*n* euen*k*ersten deren
En*de* dustrueren m*et* hare*n* gew*er*ke
D*aer* si moge*n* die heilege kerke
En*de* v*er*causeren[240] dagelike
Weduwe*n* en*de* wesen iam*er*like
Van desen is dat dauid seit
Dat si leuen in der onsaliche[[e]]it
Hier o*m*me sal gods gramheit come*n*
Op hem int ende en*de* salse domen
Ende dan worden si geset
Inder hellen vu't/l'[241] en*de* besmet
Van andren seit die scrifture
Die oetmoedich en*de* gerecht t*er* cure
En*de* g*er*ne na goeden rade*n* w*er*ken
En*de* weduen en*de* wesen gesterken
En*de* die heilege kerke houde*n* te rechte
Dauid seit dat 'sijn'[242] gods knechte
En*de* sullen hebben haer woeninge
In hemelrike so*n*der linge
¶ Meest*er* nv va*n*t mi bedieden
Wat sal gevallen de*n* coep lieden
Wie in haren come*n*scap liegen
En*de* haren eue*n*kerste*n* bedriegen
En*de* v*er*valschen haer come*n*scape*n*
Daer si mede sijn begrepen
Die dus tgoet te hope iagen
Valre mede te ins duuels plage*n*
Wa*n*t als si sceden van desen liue
Soe bliuen si ewelike keitiue
Den getrouwen [[staet]] coepma*n* staet d*us* niet
Die getrouwe comenscap pliet
En*de* hem geueert mit waren worden
En sal niet besitten der hellen borde
En sal niet wete*n* va*n* d*er* pine*n*
D*aer* den quaden staet in te sine
M*aer* gods blijscap bescouwen
Mit hem en*de* met o*n*ser [[w]] vrouwen
Die den genen es gereet
[[En*de* ne*m*merme]][243] Die hier in weldoen volsteet
[32v] **¶ Meester nv doet mi v*er*standen**
Van w*er*c lieden die werke*n* m*et* handen
Clerc die w*er*ken metter valscede
En*de* 'o*n*t'houden[244] haer lede
En*de* haer dach hure ni*et* v*er*diene*n*
Desen sal haer dinc ontsiene*n*
Van duscane eest bescreue*n*
Om dat si leiden een valsce leue*n*
Dat het en es gene [[sa]] scande
Dat si vallen ins duuels hande
M*aer* die getrouwelike werken
Die wi*n*nnen[245] haer broet zalich dat m*er*ke

[235] Sic. Blommaert (3186) emendeert 'helscen'.
[236] Aanvankelijk stond er 'Waert'. De 'er' is vervolgens omgevormd tot een 'n' ('Want').
[237] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[238] 'si seggen': met rood doorgehaald.
[239] Aanvankelijk: 'ridare*n*'; boven de 'ri' is een tweede 'd' geschreven.
[240] 'vercauseren': volgens *MNW* IX, 123 een verschrijving voor 'vertanseren' ofwel 'vertasseren': afzetten, uitzuigen.
[241] Aanvankelijk: 'vut' (zo ook in Blommaert 3248: 'uutende'); de 't' is omgevormd tot 'l': 'vul'.
[242] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[243] 'En*de* ne*m*merme': de 'E' is zoals gebruikelijk gerubriceerd. Daarna zijn de twee woorden met rood doorgehaald. De 'D' van 'Die' is vervolgens gerubriceerd.
[244] 'ont': aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[245] Sic: 'winnen' met op de 'i' ten onrechte nog een nasaaltilde, waardoor er goedbeschouwd dus 'wi*n*nnen' staat.

Inde scrifture es gestanden
Die sijn broot wint met handen
Hies salich dat seker sijt
Als ons orcont dauijt
En*de* sullen hebben groot p*ar*doen
Die haer werc getrouwelike doen
¶ Meester wat segdi van der scare
Die penite*n*cie doen openbare
Lieue clerc en [[seg]] sech dat niet
Dat si penite*n*cie doen iet
Dat openbaer penite*n*cie hiet
Dats el niet dat verstaet
Da‘t/n’[246] dat si bespotten die heilege k*er*ke
En*de* oec gode met har*en* werke
En*de* bedriege*n* haer ziele mede
En*de* come*n* d*aer* mede t*er* helscer stede
¶ Wat segdi va*n* hem die doen sonde
En*de* daer in bliuen tot alre sto*n*de
Het staet bescreue*n* in ee*n* sermoen
Die v*er*bliden in quaet doen
En*de* glorieren in haren misdaden
Daer si mede sijn geladen
Dat haer sonden worde*n* twiuout
Dats hare zielen zwaer scout
En*de* gaen si dan tharen preester
Van haren sonden die sijn deester
Wil hise dan te penite*n*cie bringe*n*
So gaen si iegen den pape dinge*n*
En*de* seggen dan en mach niet vasten
Noch mi seluen soe verlasten
Maer geeft mi dat ic mach doen
En*de* maken d*us* ee*n* la*n*c sermoen
Om te hebben penite*n*cie clene
Ouer haer sonden onrene
En*de* geeft hi hem iet te vele
D*aer* si mede v*er*binden haer kele
Dan eten si en*de* drinken te bat
En*de* maken hem te penite*n*cie lat
En*de* doen niet haers pape*n* beuelen
D*aer* o*m*me moete*n* haer zielen quelen
[33r] Die genoechte vande*n* lichame
Die maect die ziele onbequame
Die d*us* hare penite*n*cie late*n* achter
Sullen besitten d*er* hellen lachter
¶ Meester wat sal hem geburen
Die dul sijn van naturen
Clerc si waren inder kinderscare
Di steru*en* bened*en* iij [[dage]][247] iaren
Wa*n*t sine ke*n*ne*n* geen misdoen
Des sijn si ter hellen o*n*tfloen
Om dat si va*n* sonden sijn o*n*beke*n*t
Laetse god dogen gene torme*n*t
M*aer* en segge niet vanden sotten
Wien toe come*n* is met lotten
En*de* vroet waren in haren begin
En*de* d*aer*na dul in haren sin
Dat [[die]] ‘si’ [248] geliken sellen den andren
Die mitten ionge kindren wandren
Wa*n*t die scrifture gewaecht niet
Dat si dogen sullen yet
Anders dan die innoce*n*te
Die ontgaen sijn den torme*n*te
¶ Wat segdi van kindren die iare*n* iij
Of iiij sijn out b*er*richtes mie
Verst*an*t clerc en*de* wille gedoge*n*
Alle die niet spreke*n* en mogen
In de mate van iiij iaren
Of oec ionger te waren
En*de* die dan op haer lede
Hebben ontfaen theilege kerste*n*hede
Die worden alle gewaerlike
Gecroent int soete hemelrike
En*de* in gods rike gesent
Sonder to*n*tfane iugeme*n*t
Ende so*n*der pine haert hier ane
Sullen si hebben engle gedane
En*de* die kinder die va*n* v iaren sijn
Als si [[l]] doen haren fijn
Of die daer bouen sijn va*n* oude*n*
Sullen becopen hare scouden
En*de* van goede w*er*ke*n* w*er*de*n* gedoemt
Wien dat scaet of vroemt
So nauwe is die helsce strate
Dat daer niema*n*t af hebben mach bate
Sonder die ten ende worden wo*n*den
Vri en*de* suu*er* van allen sonden
Dit willic v in een bispel
Bedieden en*de* prouen wel
Het was een ma*n* en*de* had .j. kint
Dat met herten hadde gemint
Om trint so wast .v. iaer out
Dat sire becochte sine scout
[33v] Dat kint was van sulker sede
Qua*m* hem toe enich onvrede
So spr*a*c lachter en*de* o*n*nere
Der moge*n*thede va*n* o*n*se*n* here
Dat alte sware te noeme*n* es
Des kints vader en rocht niet des
En*de* liets hem gebruken al
Daert af had zwaer misval
Want d*aer* tsat op swaders scoet
En*de* hadde bliscap groot
Quam [[doe]] die duuel doe wast genee[249]
En*de* brac hem den hals ontwee
En*de* vordet mit hem t*er* hellen
Dus ge‘w/v’ielt[250] als ic v telle
¶ Wat segdi van hem die houde*n* tlant
Alle dage winnen mitter hant
Nv v*er*sta*n*t mi clerc van desen
So sul[[len]]‘re’[251] vele behouden wesen
Ia die gene die eenuoudelike
En*de* sinpel[252] sijn hier in aertrike

[246] Oorspronkelijk: ‘dat’ (of ‘dae’?), waarna de ‘t’ is omgevormd tot ‘n’: ‘dan’.
[247] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[248] ‘die’ is geëxpungeerd en ‘si’ is erboven geschreven.

[249] ‘genee’ volgens *MNW* II, 1398 op deze plaats een verkeerde lezing voor ‘gevee’. ‘gevee’: In vete met iemand verkerend, in vijandschap zijnde met iemand, vijandig gezind jegens iemand, met haat vervuld jegens iemand; ‘Met gevee is veel geknoeid door overschrijvers en uitgevers’ (*MNW* II, 1790-1791).
[250] Aanvankelijk ‘gewielt’, waarna onder de eerste krul van de ‘w’ een punt gezet is, zodat deze krul geëxpungeerd is en de ‘w’ een ‘v’ is geworden: ‘gevielt’.
[251] Aanvankelijk ‘sullen’; ‘len’ geëxpungeerd, erboven ‘re’ geschreven (‘sulre’).
[252] Sic.

Want si voeden tfolc ons heren
Ende met pinen si hem generen
Alsoot ons dauid die prophete
Doet verstaen bi gods behete
Die gene die mit sire pinen
Hi voet den lichame sine
Ende nuttet als bepijnt es
Die es salich sijt seker des
Die de pine van sine leden
Nvt in sire menscelichede
Ende gode daer in es onder daen
God sal hem in sijn rike ontfaen
¶ Betekent mi meester mit uwen rade
Iaf god starf dor die quade
Also hi dede dor die goede
Des berecht mi der oetmoede
God onse here en starf niet
Ouer dat verloren diet
Nochtan seit men dat die here groot
Ouer alle mensche smaect die doot
Verstant mi clerc in dinen moet
God die [[l]] storte sijn heilege bloet
Ouer die vercoorne sekerlike
Om dat hise bringen wilde tsinen rike
Eer god dor die mensche lied[253] sijn leuen
Was tfolc in so sware sneuen
Datse anden sone niet wilde gelouen
Eer sine van den liue sagen rouen
An den cruce dor den mensce
Om sijn spel te bringen te wensche
Daer om seit men ouer waer
Dat hi starf ouer alle sondaren
[34r] Hi starf oec ende liet sijn leuen
Ouer alle die gene die sullen leuen
Niet ouer die leuende in dien tiden
Dat hi die doet wilde liden
Ende niet om die doe waren
In dor doncker hellen geuaren
Ihesus sprac selue dese tale
Ic liet mijn leuen altemale
Dor mine vercorne wet dat wel
Van den huse van israhel
Israhel beduut gods sale
Scrifture betekent ons dat wale
Die vercorne scape sijn de gone
Die met hem sellen dragen crone
Om wien die gods sone quam
Ende nam menscelike vorme an
Hi sprac mijn bloet stort ic saen
Om mijn vercorne die waren geuaen
Dits tselue bloet dat af dwaet
Sijn wi vroet alle onse misdaet
Die scrifture leert ons aldus
Dat die doot ihesus christus
En starf anders niet den quaden
Da[254] verdomene om haer misdaden
Die vermaledide ontsien herde zere
Die doot van onsen lieuen here
Dat hise op hem sal wreken
Om hare besondige treken
Si sullen in de helscen riuiere
Ons haer sonden ongehiere

[253] Sic. Blommaert (3425) heeft 'liet', maar de laatste letter is zeker een 'd'.
[254] Sic. Lees met Blommaert (3456) 'Te'.

¶ Na dat die vercorne hebben [[ge]]'ver'dient[255]
Dat sij sijn ons heren vrient
Twi laet hem god dan die rike
Tormen gedogen in ertrike
Om dat si sullen te meere loen
Hebben met gode in den hogen troen
Om tfernoy ende om den vaer
Die si hier dogen ouer waer
God wille dat si af dwaen
Die sonden die si 'hier'[256] hebben gedaen
Want hine wil niet dat die sine
Ginder no hier gedogen pine
Iaf die vercorne der sonden plegen
In aertrike ende si daer iegen
Gene penitencee hebben gedaen
Sullen si nochtan gods rike ontfaen
Clerc noch verstant mi bet
Gods predestinacie is dus geset
Dat si behouden sijn rike
Diet verdienen in dit aertrike
Wat hets aldus bescreuen
Dat si besitten tewige leuen
[34v] Die hier penitencie ontfaen
Ende des willen achter gaen
Moetet becopen int ander lijf
Sijn se man ofte wijf
Men wint in scrifture ter stonde
Dat god sprac mit sinen monde
In mijns vaders huus so staen
Vele woeninge sonder waen
Ende elc mensch na sine pine
Sel besitten die woninge sine
Die dor gode meest arbeit
Sal mit hem hebben meest waerdicheit
Die dor hem meest pijnt in dit leuen
Wert mit hem meest verheuen
Ende die minst bliscapen heeft te lone
Daer bouen ins vaders trone
Hem sal dincken dat hire heeft meest
So groot wart sijn volleest
Niement mach doen die pine gene
Sonder bi gods gracie allene
Niement en mach met genen dingen
Van gode gecrigen woningen
Dan hem god ordeneerde die rike
Eer hi maecte dit aertrike
Want hemelrike en es niement niet
Dan des geens dire omme spiet
Ende die gone die onsen here
Ontsteken wille mit sire lere
Daer omme en mach geen quaet
Mensche doen go'e'de[257] daet
Sonder bider gracie allene
Die hem geeft tkint van nazarene
Noch niemen en mach doer pine
En si bi den wille sine[[.]][258]
Van elken mensch es gods wille wel
Dat hi af sta der sonden spel

[255] Aanvankelijk: 'gedient'. 'ge' doorgehaald, 'ver' erboven geschreven.
[256] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[257] Aanvankelijk 'gode', waarna er een 'e' boven de 'o' is toegevoegd.
[258] Geëxpungeerde letter.

3518 Wa*n*t wil hi d*er* sonden af staen
3519 God salne gerne ontfaen
3520 En*de* oec houden ou*er* sijn kint
3521 Dat hi met alre herte*n* mint
3522 Theilege vo*n*nesse hadde god te voren
3523 Geordeneert eer hi waert geboren
3524 En*de* eer hi maecte wijf of man
3525 Wiste hijt al houti hier an
3526 Den mensche maect hi va*n* sconen leden[259]
3527 Om dat hi in allen steden
3528 Deen den andren soude*n* mi*n*nen
3529 Ende ouer broeder en*de* suster kinnen
3530 En*de* [[wil]][260] doe*n* so hi wilde dat me*n* hem dade
3531 So soude god hebben sijns genade
3532 Wa*n*t hine wilde niet gedogen
3533 Dat deen den andren soude v*er*hogen
3534 *[35r]* En*de* onder woete legg*e*n en*de* doen onwerde
3535 Wie dat doet god belges hem herde
3536 Of die hordom ane vaen
3537 Of die manne doot slaen
3538 Of ander sondeliken daden
3539 Dies men niet en soude sijn beraden
3540 Die wilde besitten tparadijs
3541 Dat w*er*weent es en*de* [[lor]] iolijs
3542 **¶ Meester bericht mi gereet**
3543 **Wat es svader mogentheit**
3544 Soete clerc v*er*sta*n*t mi wel mi
3545 Hets ene ke*n*nesse w*aer* om dat hi
3546 Alle dinc voer seit behendelike
3547 Die hi maecte in dit aertrike
3548 En*de* die gescieden van beginne
3549 Hier of dar sijt wel in inne
3550 Wa*n*t gene aertsche creature
3551 En mach comen te geenre vre
3552 Vten state d*aer* so in was geset
3553 D*us* ist bescreue*n* in douwe wet
3554 M*aer* dat vor sien heeft die h*er*e vri
3555 So heeft hi geondiniert dat segic di
3556 Dat hi bede dach en*de* nacht
3557 Te v*er*wandelen heuet macht
3558 **¶ Es die doot tallen stonden**
3559 **Ene ziecheit ou*er* sme*n*sc*e*n sonden**
3560 Die doot en es talle*n* tiden niet
3561 Gemaect om sme*n*sc*e*n v*er*driet
3562 Om den goeden me*n*sce is si gemaect
3563 Te come*n* t*er* glorien die soete smaect
3564 Als hi scoet vt*er* w*er*elt nide
3565 Die sine ziele hilt in stride
3566 Also lange als hi hier regneert
3567 Raet die duuel datt*er* zielen deert
3568 D*aer* om was gemaect die doot
3569 Die salige te bringen vt*er* noot
3570 En*de* daer na te gods rike come*n*
3571 Daer [[deen]][261] geen ende wort genomen
3572 Ic rade elken mensch te siene
3573 En*de* om dese glorie te v*er*diene
3574 Clerc die doot es oec gemaect
3575 Dore den sondare ongeraect
3576 Die altoes pijnt nacht en*de* dacht

3577 Hoe hi sinen wille volbringe*n* mach
3578 In sonden en*de* in quaetheden
3579 Om te vordere*n* sine vule zeden
3580 Dese wille god t*er* w*er*elt niet laten
3581 Om dat dat si doen den goeden o*n*bate
3582 En*de* hars selfs ziele scaden
3583 Mit [[sinen]][262] haren so*n*delike*n* daden
3584 Desen geeft god die doot
3585 Dat es der iamerliker noot
3586 *[35v]* In de helle mitten duuelen wreet
3587 Ter pine*n* die ne*mm*er*m*e*r*e v*er*geet
3588 Van deser pine van deser noot
3589 So v*er*de ons die here groot
3590 En moet ons bringen in sijn rike
3591 Dat geduert ewelike
3592 **¶ Nv segt mi meester in welker maniere**
3593 **Dat siec worden die wilde dieren**
3594 Nv merct clerc al sonder ducht
3595 Si worden siec vander quad*er* lucht
3596 Het et sijn oec sekerlike
3597 Negeen beesten in dit aertrike
3598 Die siec sijn en die doot ontfaen
3599 En es bi gods wille gedaen
3600 Al steruen beest*e*n en*de* dieren
3601 Dicke elke na sire maniren
3602 Sine hebb'e'n[263] d*er* zielen twijnt
3603 Na hare doot dat wel bekint
3604 Wa*n*t die geest die si hebben in
3605 Sterft mitten vleesch me*er*e no min
3606 En*de* alle beesten waren gescepen
3607 Om des me*n*schen nutscepen
3608 **¶ Bericht mi meester mit allen**
3609 **Gescien alle dinge*n* bi gevalle**
3610 Clerc bi geualle sciet twint
3611 M*aer* gods wille dat bekint
3612 En*de* bi ordenacien vte*n* vader
3613 Vut wien spruten alle dinc te gader
3614 Dit mogen wi merken alle dage
3615 Beide an vriende en*de* an mage
3616 **¶ Meester waer o*m* gesciet dat**
3617 **Dat kerken [[en]] v*er*berne*n* en*de* heilege scat**
3618 Clerc men wint gescreuen w*aer*like
3619 Dat hier in aertrike
3620 Gesciet dinc sonder redene geen
3621 So wat het si groot of clene
3622 Dicke geualt dat kerken of clusen
3623 Verbernen en*de* ander gods husen
3624 D*aer* dat goet qualic was gewo*n*nen
3625 D*aer* si mede waren gebonden
3626 Alst kerkelike diet sondelike leeft
3627 Geualt dicke dat die kerke sneeft
3628 Om dat si hem souden [[k]] castien
3629 En*de* haer sonden te bet belien
3630 God geeft oec den weerliken me*n*sch
3631 Om dat sine dingen gaen te wensch
3632 Om dat hi hem soude bedincken
3633 Van dinge*n* die de ziele v*er*sincken
3634 En*de* pensen dat hem doet die scade
3635 Dat es om sij*n*re zielen genade
3636 So wat die me*n*sche te rampe heeft
3637 Dancke e*mm*er gode dat hi leeft
3638 *[36r]* Met goeder herten mit bliden sinne

[259] Geschreven op een inktvlek (een doorgekrast woord?).
[260] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[261] Met rood doorgehaald.
[262] Met rood doorgehaald.
[263] De 'e' was aanvankelijk overgeslagen ('hebbn') en is boven de 'n' toegevoegd.

So blijft hem gods bliscap inne
¶ Gi segt god es vol genaden
Twi staet hi dan niet in staden
Hem die haren tijt leide*n* in sonden
Dat si t*er* hellen niet werden vonden
Nv verstan*t* clerc wat god doet
Hi toent den mensch o*nt*fermige moet
Die hem selue*n* ke*n*nen in armoden
En*de* hem dancken mit oetmoede
God es ontfermich op hem lieden
Die bekenne*n* hare quaetheden
En*de* diere vroet of willen staen
En*de* gewillige penite*n*cie ontfaen
En*de* vroet ter doget sijn gereit
Hem geeft hi sine onfermicheit
Maer die doecht wane*n* hebben in
En*de* te v*er*re betrouwen haren sin
So dat hi hem d*aer* op v*er*laten
En*de* hem seluen doen gene bate
Dese bedriecht hare fierheitde
En*de* v*er*liesen gods ontfermichede
Niemen*t* soude wesen te fier
Om weldaet de hi doet hier
Wa*n*t gene weldaet blijft o*n*geloent
Elc sie dat hi hem seluen niet en hoent
Mit fier heden of met andre*n* sonden
Die sine ziele mogen wonden
God [[heef't']][264] geeft den gerechtige*n* lieden
Sine gifte en*de* sine miede
Sine doecht gaet t*er* w*er*elt dure
En*de* besnijt elke creature
Wa*n*t hi scinen doot wel clare
Sine sonden[265] op menige sondare
En*de* voet hare lied*er* lede
En*de* sent hem reyn en*de* dan mede
En*de* ander menige scoen teyken
D*aer* hi sine macht doet anschijn
Dus toecht hi sine o*nt*fermichede
Dagelix an de me*n*schelichede
En*de* na'dien'[266] dat god es gerecht
So dade hi den duuel onrecht
Op dat hi hem name die gone
Die geenre weldaet sijn gewone
Hi laet elken gebruken tsine
Ist in den hemel of in de pine
D*aer*o*m* hiet hi gerecht coninc
Wa*n*t hi beghert gene dinc
Dan hem toe comt mit rechte
Dus bliuen die duuelen sijn knechte
Nv laet ons pinen ende clagen
Dat wi sine hulde beiagen
[36v] **¶ Lieue meester leert mi merken**
Te kennet[267] die goet sijn int gew*er*ke
Of die fel sijn van naturen
Dat wistic g*er*ne mocht mi geburen
Nv v*er*sta*n*t mi clerc gereet
Die gerechtige hebben i*n* he*m* sekerh*eit*
Sine sijn niet in haer ansichte
Fel noch suer seit tgedichte
Goede maniere sond*er* linge
Hebben si in haer wandelinge
En*de* van soeten worden altoes
Wa*n*t si sijn al sonder loes
En*de* hebben menigerhande doget
Daer ha*er* euenkersten bi v*er*hoget
Die poetertiere*n* sijn in haren sin
Hebben vele quaetheiden in
Donckere ansicht hebben si
Mit valscen op sien dat segic di
Ter quaeth*eit* dapper en*de* snel
Traecht t*er* doecht dat wet wel
Dat ouer quade venijn
Dat hi draecht int h*er*te sijn
Mit quaden moede bedenckelike
Dat stort hi vut gra*m*melike
Fel sijn si oec van gelate
Beide in huus en*de* opter strate
Snauwende op meisniede op wijf
Dits die maniere vanden keytijf
¶ Meester hebdi yet onderuonden
In [[so]] hoe vele sme*n*schen sonden
Hier t*er* w*er*elt worden gegeuen[268]
Van gode die ons gaf dit leuen
Clerc bi vij manieren segic di
W*er*t die mensch van sonden vri
Doopsel is teerste [[g]] begin
Dat vele doechden bringet in
Wa*n*t h*et* dwaet of sme*n*scen so*n*den
D*aer* hi mede es gebonden
Tot hi heeft die heilege dope
Die god cochte te diere cope
Wie niet w*er*t gedoopt i*n* sinen name
En heeft van sinen rike gene vrame
Gerechte biechte es dand*er* graet
Mit penite*n*cien diere toe staet
Als wi vinden van dauite
Diese wel doet wort van so*n*de*n* quite
Martelie tlichame es die d*er*de
Die doet die ziele grote v*er*rede[269]
Iegen den fellen luciferre
Dat hire dick om es erre
Als hem die siele d*aer* mede o*n*tgaen
En*de* comt in des hemels staet
[37r] Tfierde is van berouwenesse d*er* tranen
Dat bluscht die sonden so ic wane
En*de* brinct die ziele ten hogen rike
Dat geduren sal ewelike
Tfijfte is mit almossen te done
Also men ons seit in den s*er*moene
Also blust dwater tvier
Also blust daelmosse*n* de so*n*de*n* hier
Also men geuet mildelike
Om den here van hemelrike
D*aer* o*m*me worden oec v*er*laten
Vele sonden vtermaten
Tseste es dine euenkersten te v*er*geuene
Dat hi misdoet in dit leuen
Also god v*er*gaf sine doet

[264] De 't' van 'heeft' is boven het woord toegevoegd. Daarna is het woord met rood doorgehaald.
[265] Sic. Lees 'sonne' (zo ook Blommaert, 3674)
[266] Er stond 'nadat', maar bedoeld was 'nadien dat': boven 'dat' is 'dien' geschreven, met een rode streep die aangeeft dat 'dien' direct na 'na' hoort te staan.
[267] Onzeker. Blommaert (3694) heeft 'kennen', maar de slotletter is zeker geen 'n'.
[268] Sic. Blommaert (3723) emendeert 'vergeven'.
[269] 'vrede' met achter de 'v' een afkortingsstreep voor 're' of 'er', dus 'v*er*rede' of v*re*rede'. Blommaert (3740) heeft terecht 'verde'.

3757 Doe hi dogede die pine groot
3758 Wa*n*t god spreect dat si sijn
3759 Salich die haren eue*n*kerst[[e]]ijn
3760 Dor gode v*er*geuen sine misdaden
3761 Onse here sal sij*n*s hebben genade
3762 Tseuende ponte is gemate
3763 Mit gerechter karitate
3764 Wa*n*t sine is d*er* doechde vrouwe
3765 En*de* ve*r*loest die siele van allen rouwe
3766 Wa*n*t men seit tallen stonden
3767 Dat so bluscht tsmenscen sonden
3768 Dit sijn die goede poynte vij
3769 Die ons bringen van allen sneuen
3770 **¶ Noch so segt mi meester fijn**
3771 **Hoe vele dat vo*n*nesse sijn**
3772 Clerc ij hoerdic bedieden
3773 In scrifturen voer den lieden
3774 Meester so*m*me seggen gemene
3775 Dat maer een vo*n*nesse es allene[270]
3776 Clerc d*aer* moet*er* vmmer ij wesen
3777 Deen es biechte die ons doet genesen
3778 Van allen sondeliken daden
3779 Daer wi mede sijn verladen
3780 Als een tot den paep seget
3781 Sine sonden die de ziele [[v*er*geuet]][271] v*er*weget
3782 Dan is die pape d*er* zielen domere
3783 En*de* hi van sinen sonden nomere
3784 Die penite*n*cie es oec mede
3785 Orkonde al der stede
3786 So wie dat hier die papen domen
3787 Van haren sonden die tot hem comen
3788 En worden d*aer* of ne*m*mermee*r*e
3789 Gedoemt vor god onsen he*r*e
3790 Hets bscreuen[272] [[s]] dat so sal comen
3791 Dat god niet twew*er*f sal domen
3792 Wa*n*t hi houter hem gepayt mede
3793 Die hier die pape doet in sine stede
3794 *[37v]* Die hem hier in biechten wrogen
3795 En*de* hem te penite*n*cien voegen
3796 Worden ten ionxsten dage ontladen
3797 Van allen sondeliken daden
3798 S*int* pau'lus/wels'[273] seit dat heilege diet
3799 En doemen wi ons selue*n* niet
3800 In rechter biechten voir die pape
3801 Weder het here si of knape
3802 Of in wat maniere si sijn van state
3803 Hare sonden en worden niet verlaten
3804 Ter tijt dat god onse here sal comen
3805 Mit sinen [[o]] io*n*geren die w*er*elt domen
3806 Ten doemsdage sal dander sijn
3807 Dat seget ons scrifture fijn
3808 D*aer* w*er*t geaxamineert[274] gew*aer*like
3809 Al dat ye qua*m* in aertrike
3810 D*aer* sal god recht recht*er* wesen
3811 Dat seggen diet hebben gelesen
3812 D*aer* sal die duuel tallen stonden
3813 Wroeg*er* sijn van smenscen sonden
3814 Diere dan mede worden beuonden
3815 Werden in de helle gebonden
3816 God sel seggen v*er*maledijt sidi hier[275]
3817 Gaet in dat ewige vier
3818 Dat v sond*er* [[sal]] ende sal pinen
3819 Dat sal hi seggen tot den sinen
3820 Comt gi gebenedide te hant
3821 Te mijns vader recht*er* hant
3822 En*de* ontfaet daer sine glorie
3823 D*aer* soete [[e]] es bouen alre memorie
3824 Die v sal [[d]] geduren sonder fijn
3825 Dit sel d*er* saliger loen sijn
3826 Nv sie elc ionge ende oude
3827 Dat hijt niet v*er*liese bi sijnre scoude
3828 **¶ Meester dat v god geue al goet**
3829 **Is penite*n*cie auer toe goet**
3830 **Alset die mensch also staet**
3831 **Dat hi die sonden niet en laet**
3832 Clerc v*er*sta*n*t en*de* hore na mi
3833 Een exempel so segic di
3834 Nv v*er*sta*n*t wel mijn bediet
3835 Gelike dat arsater niet
3836 En mach genesen tegenen stonden
3837 Des me*n*scen diepe sonden[276]
3838 Eer dat yser al sonder waen
3839 Vut sinen wonden es gedaen
3840 En binnen en*de* buten gedwegen
3841 Mit saken diere goet sijn iegen
3842 Also en helpt penite*n*cie niet
3843 Also langge als me*n* der sonden pliet
3844 M*aer* wil men der sonden af staen
3845 Die penite*n*cie die men heeft gedaen
3846 *[38r]* Sal hem dan come*n* te baten
3847 Als men die sonden heeft gelate*n*
3848 Wa*n*t so ons seit salomoen
3849 Vanden genen die sonde doen
3850 Dat si sijn scalke sekerlike
3851 D*er* sonden al hier in aertrike
3852 Niemen mach mit genen saken
3853 Den besondigen scalc vri maken
3854 Soder[277] met weldaden allene
3855 Die mach men vri maken ende rene
3856 **¶ Meester bericht mi gereet**
3857 **Vanden onuroeden to*n*dersceet**
3858 Clerc v*er*sta*n*t mijn bedieden
3859 Drie manieren sijn va*n* o*n*vrode*n* lieden
3860 Teerste es onwetenth*eit* van zinne
3861 Als hem die me*n*sch niet wilt bekinnen
3862 Wat dat hoert ten geloue
3863 En*de* hout hem vaste an duuels roue
3864 En*de* niet te kerken wille gaen
3865 D*aer* hi [[tee]] tgeloue mach v*er*staen
3866 Dese sijn t*er* w*er*elt so v*er*werret

[270] Ten onrechte is de vraag in 3774-3775 niet onderstreept.
[271] Met rood doorgehaald.
[272] Sic.
[273] Er staat 'paulus', maar boven 'lus' is 'wels' geschreven. Men dient dus te lezen: 'pauwels'.
[274] Sic. Blommaert (3811) leest 'geexamineert', maar de derde letter is geen 'e'.
[275] Ad 3812-3816: De volgorde in het handschrift is: 3812 – 14 – 15 – 13 – 16. In de linkermarge ter hoogte van de ruimte tussen 3812 en 3814 staat een rood plusje. In de linkermarge naast 3813 (de regel ná 3815) staat opnieuw een rood plusje, ten teken dat 3813 ingevoegd moet worden tussen 3812 en 3814. Beide rode plusjes zijn over een tekentje in gewone inkt heen geschreven. Ik geef de verbeterde volgorde weer.
[276] Sic. Blommaert (3840) heeft 'wonden', wat waarschijnlijk een terechte emendatie is.
[277] Sic. Lees 'sonder'.

Dat god op hem es v*er*erret
Van dustanig*e*n lieden seit die p*r*ophete
In den souter bi gods behete
Dat haer woerde sijn quaet en*de* loes
En*de* haer leuen valsch en*de* boes
Wa*n*t sine willen niet bestaen
Enige doecht noch ane vaen
Desen vorden niet vroet van zinne
Ten ionxsten dage so ic kinne
Wa*n*t si v*er*onwerden die weldaden
D*aer* om en sal gescien gene genade
En*de* hare pine sal dobbeleren
In de helle sonder cesseren
O me*n*sce onwetende van sinne
En v*er*lies niet die gods minne
Om tquade goet van aertrike
M*aer* pine [[om]] altoes om gods rike
Dander ontwetenth*eit* van lieden
Is die gods lere horen bedieden
En*de* al eest dat sijt verstaen
Sine latent niet int h*er*te gaen
En*de* en soeke niet gods gew*er*ke
Te sermoen noch in de kerke
Dese [[v*er*]][278]bliuen v*er*maledijt mede
Of en doe gods ontfermichede
Dus seit ieremie de p*r*ophete
Diet voerwiste bi gods behete
Dat si hem meer te quaetheden
Gereden dan ten goeden zeden
Bi redene proue ic dit
D*aer* tfolc zwaerlike 'of'[279] es besmit
[38v] Wa*n*t hadden si van cledren berste
En*de* oec honger of dorste
Si souden hem pinen [[j]] mere
Om te gecrigen haer lijfnere
Sone beiden si niet toter stont
Dat me*n*t hem stake inde mont
Om dat die ziele is beter dan die lichame
Ware*n* wi sculdich te doene hare v*ra*me
Om hare te bringen ten leuen
Dat ten zaligen es gegeuen
Die derden onwetenthede va*n* lieden
Die willic v al hier bedieden
Dat sijn die so beestich sijn van sinne
Dat sij gene doecht hebben inne
Wa*n*t wat men hem seit met mo*n*de
En co*n*nen si twint gegronden
Wa*n*t si en co*n*ne*n* goet noch [[e]] quaet
Dese vinden voer gode ofelaet
Hare dulheit [[h]] en*de* haer blame
Quam hem van den eersten adame
Wat en hadden sine sonden gesijn
Wi souden te male behouden sijn
En*de* hadden vol van doechden gewesen
So wi in scrifturen lesen
Hier om radic elken t*er* vaert
Dat hi die sotte niet v*er*onwaert
Wa*n*t hire die helle an mach winnen
Wille hijs hem niet bekinnen
¶ Wat loen sal sal hebben die sondare
Van sinen sonden maect mi clare
Van den weldaden die hi heeft gedaen

Sal hi e*m*mer loen ontfaen
Eest in dit leuen sijts gewes
Of int ander dat beter es
In dit te wesen rike van goede
Dat hi hier hout in sier hoede
Of dat sine name wort geeert
In hoecheiden en*de* gemeert
Dit es die loen in dit leuen
Die god den sondare pleget tegeuene
En*de* in die helle wort oec sijn pine
Te mi*n*der om sijn weldaet sine
God die here is van den trone
Geeft elken sond*er*linge lone
Na sine v*er*diente in hemelrike
Of in de helle wrake des gelike
Die in de helle minste pine heeft
Hem dinct datti meest sneeft
E[280] donsalichste is van hem allen
Die d*aer* inde helle vallen
Inden hemel eest niet des gelike
Wa*n*t d*aer* besit elc sijn rike
[39r] Elken tsine soe wel genoecht
Alsoot onse here heeft geuoecht
Die minste heeft van[[den]] 'svad*er*s'[281] trone
Waent sijn van den meesten loen
Soe wel genoecht elken tsine
En*de* dat comt al bi gods anscine
¶ Meester wat segdi van den gonen
Die pelegr*i*mage*n* sijn gewone
Te doene taken of tander stede
D*aer* sijt belouen mit haesticheden
Het ware beter datment gelt gaue
Den armen en*de* d*aer* mede lauede
Dan sijt v*er*tere*n* acht*er* strate*n*
Daert hem luthel comt te baten
S*int* daniel beuroet ons des
Wie dat sonder hoeft sonden es
En*de* heeft den heilegen geest [[heuet]] o*n*tfaen
Die mogen peleg*ri*magien gaen
Ia met haren properen goede
Dat hem es comen van goed*er* hoede
Of hebben gewo*n*nen mit labure
En*de* onder hem es worden tsure
En*de* dan deilen van g dien goede
Die gene die hebben armoede
Die op hem roepen en*de* kermen
Diere sullen si van h*er*ten o*n*tfermen
Dese sijn die in de heilege kerke
Delachtich werden mit haren gew*er*ke
En*de* oec bidden in den wech mede
Om alre hande zalichede
Dustane peleg*ri*magie es goet
Dat weet ic wel in minen moet
Vondmen lieden diese dus [[gaen]] daden
God soude hem doen genaden
M*aer* diese doen om prijs en*de* lof
Dese hebben haer loen d*aer* of
Op den wech tsine diu*er*se dinge
Of si vinden sond*er*linge
Busscen merscen castele en*de* port
En*de* ander dinc weder en*de* voert
En*de* tetene sond*er*linge spise

[278] Geëxpungeerd.
[279] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

[280] Sic. Blommaert (3949) heeft 'en'.
[281] Aanvankelijk: 'vanden trone'. 'den' werd doorgehaald, 'svad*er*s' boven de regel toegevoegd.

Die si vinden in menege*r*hande wise
D*aer*in nemensi haren loen
M*aer* desen wech es al hoen
En*de* en baet hem niet een twint
Also men bescreuen vint
Die oec pelegr*i*magien beginnen
En*de* tgoet mit woeker winnen
Of mit causeren of mit liegen
Pinen hem gode te bedriegen
En*de* si worden 'gode'[282] also bequame
En*de* sinen sancten also gename
[39v] Alse herodis was den wiue*n*
Wies kinder hi dede ontliuen
En*de* mit sinen bloedigen handen
Hem lieden sloech uut[283] haren tanden
¶ Meester wane quamen die gebode
Diemen hout vanden af gode
Clerc vten torre van abel[284]
Quamen deerste afgode wet me*n* wel
In dien torre was gemaect w*aer*like
Deerste co*n*i*nc* van aertrike
Nenborch[285] was sine*n* name
Hi dede maken een beelde beq*ua*me
Scone en*de* suu*er* van finen goude
Om dat tfolc dat aen bede soude
Int ende dwanc hi sinen vader
Tfolc te aenbedene alle gader
Alle die gone die tot hem q*ua*me*n*
Aenbeden hare afgode tsamen
Also deden si oec te rome*n* sonder spot
Aenbeden si romeluse haren afgod
En*de* aldus waren die afgode
Eerst w*er*uen v*er*heuen bouen
En*de* die duuelen d*aer* na quamen
Inder afgoden lichamen
En*de* spraken vut hem openbaer
En*de* bedrogen de liede claer
En*de* noch alle dage doen
Die hem houden an h*aer* s*er*moen
¶ Meester segt mi dat v god lone
W*aer* staet die torre van babilone
Verstan*t* clerc en*de* niet en laet
D*aer* nv die grote babilone staet
Die boken seggen ons aldus
Datten dede maken die co*n*i*nc* sormitan*us*[286]
Het waren gigante die maecten*t* so vast
Wan*t* sinen wilden gene gast
Si waenden hebben so hoech gemaect
Dat hi ten hemel hadde geraect
En*de* waenden also gode gekregen
M*aer* h*aer* waen moesten bliuen
D*aer* sende god ond*er* hem lieden
Talen van lxxij manieren
Doe v*er*stont niemen anders tale
Dus bleeft acht*er* toren en*de* sale
Die tor was lanc wijt en*de* so gedaen
Dat hi .xl. milen hadde beuaen
Noch so volget d*aer* meer na
Die muer was hoech xliiij stadia
En*de* elc stadia wie dat wondert
Hout passie xxv hondert
En*de* elc passie als ic bescriue
Die so hout voeten viue
En*de* elc xxv stadie make*n* die[287]
[40r] En*de* elc xxv stadie maken die mile
Die hout .ij.m[288] passie sonder gile
Ten naesten dat wijt seggen mogen
So was die muer iiij milen hoge
Des muers dicke soe ic vonde in boeken
Was c en*de* l gelachten wies roeke
Elc gelachte was een vade*m* lanc
Die mi seide hebbe danc
Men seit dat vut deser stede sal gaen
Een slange die sal bevaen
Al aertrike mit hare macht
Dat sal gedogen die gods cracht
Hets bescreuen also wi lesen
Dat antkerst die slange sal wesen
Mit worden sal hi venijn
Alle die w*er*elt en*de* oec pijn
En*de* hem maken aelmachtich god
Die aen hem gelouen die sijn sod
¶ Bericht mi meester sonder sneuen
Twi die men*s*ce niet mach leuen
Achte dage mit enen male
Berecht mi dies so doedi wale
Clerc hadde die men*s*ce te gere tijt
Honger noch dorst des seker sijt
Op dat hi met enen male
Viij dage mocht leuen wale
Sone soude hi de lede sine
Niet willen geuen teni*g*er pine
Hier om heeften god gescepen
Dat hi mit ho*n*ger is begrepen
En*de* oec moet dorsten sond*er* gile
Op dat hi leeft enige wile
Ambrosius seit die god hadde w*aer*t
Dat hong*er* es een scarp zwaert
En*de* dat hi comt tallen stonden
Van sme*n*scen vule sonde
D*aer* om gaf hem god in desen
Dat hi van ho*n*ger bedwo*n*ge*n* soude wesen
En*de* gaf den lichame die macht
Dat hi moet pinen mit sier cracht
En*de* den duuel d*aer* mede ontgaen
Diene gerne soude vaen
Wet dat sonder pine sekerlike
Niemen mach comen in hemelrike
D*aer* omme doecht hi honger en*de* coude
En*de* ander pine menich foude
Dat hi gods rike sel v*er*weruen
Als hi siere sielen sel deruen
¶ Segt mi lieue meester [[s]] mijn
Is elken geset sine *ter*mijn
Hoe lange hi hier leuen sal
Des bericht mi van [[den]] [[v]] al

[282] 'gode' aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[283] Blommaert (4008) heeft 'mit', wat niet uit te sluiten is.
[284] Sic. Blommaert (4011) emendeert 'Babel'.
[285] Blommaert (4015) emendeert 'Nemroth'.
[286] De naam van de koning is slecht leesbaar. Blommaert (4038) leest 'semiramus', maar dat staat er niet.
[287] Deze regel is in de ondermarge geschreven. Hij begint niet aan de linkerkantlijn, maar halverwege de bladspiegel, en eindigt in de binding van het handschrift.
[288] De 'm' (van .ij.m, tweeduizend) is boven de 'ij' geschreven.

[40v] Clerc elc men*s*ce groot ende smal
Is geset hoe lange hi leuen sal
En*de* bouen sier tijt sonder gile
Mach niemen leuen gene wile
M*aer* elc men*s*ce mach wel sijn leuen
Voer sine tijt corten sine tij[289]
In vele manieren des seker sijt
Eest in water of in strijt
Of ve*r*bernen in viere
Of ve*r*beten worden van diere
En*de* verhangen oec met linen
Dat corten doet sijn t*er*mine
Dustane dingen en sijn niet
Van gode geset diet al gebiet
Desen slachten den huerlinge
Die haren loen ve*r*liesen m*et* quade*n* dingen
Dat men hem vor tijt orlof geeft
D*us* doet god die qualiken leeft
Hier in aertrike mit vulel[290] sonden
Hi geeft hem orlaf vor sine sto*n*den
En*de* cort hem sijn rechte telt
Om die sonden d*aer* hi in quelt
Niet dat si alle gods rike deruen
Die in desen maniere steruen
Sonder penite*n*cie ende *con*fesse
Dat waer een zwaer lesse
M*aer* die steruen in [[d]] goede memorie
Die waren int fier van pugatorie[291]
D*aer* [[ar]][292] sijn si seker van gods rike
Mitten saligen sekerlike
¶ Segt mi meester m*et* vwen mo*n*de
Doet die rechter enige sonde
Om dat hi die quade v*er*doet
Des soe w*aer* ic gerne vroet
Ic segt di clerc alsonder waen
Hi dede sonde liet hise gaen
Wa*n*t hi es geset in de stede
Te rechten ouer die ve*r*boerde lede
¶ Doet die mensch enige sonde
Diese hanct blint of wonde
Clerc ve*r*sta*n*t wel mijn bediet
Hine doet d*aer* an sonde niet
Op dat hi beuelet tgerechte
Hine heefs vor [[de]] gode gene plechte
Is hi mit rechte geiugeert
Omme die quaetheit die hi anteert
¶ Meester ic soude gerne weten
Die met sonden es beseten
En*de* *om* die sonde gewijst t*er* doot
En*de* berouwenesse heben[293] groot
Van haren sondeliken daden
Of si vinden sellen genade
[41r] Clerc [[m]] ic sal di berechte*n* sciere
God es herde goede*r*tieren
En*de* ontfermich tallen sto*n*den
Als die me*n*sch claget sine sonden
An den here van hemelrike
Hi ve*r*geefse hem vrindelike
En*de* ontfaten mit beiden handen
En*de* setten in purgatorie te handen
En*de* d*aer* na inden hogen troen
Dits der berouwenesse loen
Also purgierde god te hant
Den dief die hinc t*er* recht*er* hant
Als hi op hem riep genade
Van sinen sondeliken daden
Hi ve*r*gafse hem vriendelike
En*de* senden in sijn vad*er* rike
So doet hi hem allen niet hem somen
Die te genaden willen comen
En*de* ten ende berouwenesse o*n*tfaen
God o*n*se here ontfancse saen
¶ Twi die iuo*n*ge kindren bet leren
Dandie oude dats mij[294] begeren
Clerc die ionge hebben nuwe sin
D*aer* geen gepens en es in
Van gonen dingen [[nanv]] namelike
Dan om hare leren eenlike
Die oude delt sijn gepens
Om sijn goet haer ende gens
Bede bider zee en*de* bi lande
Om wi*n*ninge menege*r*hande
D*aer* o*m*me comet dat si
Niet so vele leren dat segt[295] ic di
Alse die van haren sinne
Vri en*de* van goed*er* minne
Ende nouwer om hebben morkelinge
Dan allene om haer leringe
¶ Meest*er* wister die pr*o*pheten te voren
Alle dat si seiden laet mi horen[296]
Ia si wel lieue clerc goet
Si vor wistent al in haren moet
Twi sijt spraken so doncker care
Si en hadden*t* bet [[op hare]][297] geset op hare
Si waren niet sculdich h*aer* gepens
Den lieden te seggen hare en*de* gens
En betaemt niet den w*er*‘c’man[298] clerc
Dat hi alle lieden vorseit sijn werc
Wa*n*t waer elc sijns wercs vroet
So en wa*er* si conste nouw*er* toe goet
Het waren patriarken diet fondame*n*t
Eerst w*er*uen maecten mit genent
Vand*er* heileger kerken allegader
Dit mogen wi m*er*ken biden vader
[41v] Propheten waren niet ontweget
Si vorseident sacrame*n*t dies men pleget
Bi scrifturen ende bi wetten
Die de vader hem lieden setten
Dapostel die daer na quamen
Brochtent tgeloue alte zamen
Mit pr*e*dicacien en*de* mit leringe
Brochten sijt tfolc te goeden dinge
En*de* leren hoe men die niwe wet houde

[289] Sic. Blommaert (4114) emendeert: ‘Corten voer sine tijt’.
[290] Sic. Blommaert (4127) heeft ‘vule’.
[291] Sic. Blommaert (4136) heeft ‘purgatorie’, maar de eerste ‘r’ staat niet in het handschrift.
[292] Met bruine inkt geëxpungeerd en met rood doorgehaald.
[293] Sic. Blommaert (4158) heeft ‘hebben’.
[294] Sic. Blommaert (4182) heeft ‘mijn’.
[295] Mogelijk is de ‘t’ geëxpungeerd en moeten we ‘seg’ lezen (zo ook bij Blommaert, 4192).
[296] Ten onrechte is de vraag in 4194-4195 niet onderstreept. Hij begint wel met een paragraafteken en de eerste letter van het antwoord is met rode inkt geschreven, net als bij alle andere vragen.
[297] Doorgehaald en geëxpungeerd.
[298] De ‘c’ is boven het woord toegevoegd.

Van ihesus onse behoude
Scrifture is op dat bescreuen
Dat alle die gene die leuen
Sullen merken en*de* ver*s*taen
Wat god dor ons heeft gedaen
En*de* wi moeten houden die gewerke
Die god gaf die heilege kerke
Op dat wi behouden sullen sijn
Als wi doen onsen fijn
Die heilege kerke es moed*er* allene
Van allen die hebben dopsel rene
En*de* soe ne willen niema*n*t o*n*tfaen
Die gene doepsel ane vaen
God es selue die heilege kerke
Die ons leert mit [[sinen]] ‘goede*n*’[299] werken
Dat dede hi ons wel anscine
Doe hi leet die zwa[[e]]re pine
En*de* an den cruce storte sijn bloet
Om ons te bringen in sijn behoet
Die desen got niet en minnen
En*de* sine werken niet willen kinnen
Alsi steruen sal hise saen
Vut sinen ogen heten gaen
En*de* geuen hem dewelike pine
Daer hem altoes in staet te sine
Op hem sullen sine worden sniden
Gelike zwerden an deiden[300] ziden
¶ Meester ist w*aer* als men seget
Dat elc sijn engel te hebben pleget
Clerc elc me*n*sce en*de* elc poort
Heeft enen ingel die hem toe hoort
Diese achterwaren en*de* leerden
Hoe si hem van sonden bekeren
Die ingel die de stede wachten
Pinen hem bi [[nachte]] dage*n*[301] en*de* bi nachte
Dat deen den andren te rechte hout
En*de* niet v*er*buren bi sire scout
En*de* si elken doen recht en*de* wet
Eest an lijf of an let
Ysidorius die meester seget
Alle dat die ziele te hebben pleget
Heeft enen ingel diene wachte
Bede bi dage ende bi nachte
[42r] Hare te geuen solaes en*de* troest
Hem te dienen diese heeft v*er*loest
Dingel v*er*tellen gode d*aer*t al an staet
D*er* zielen doecht en*de* haer weldaet
En*de* also starft in die doget
Soe ontfaetse die hemelsce voget
Dan es h*aer* ingel herde blide
Dat hise heeft brocht v*ter* w*er*elt stride
¶Twi v*er*trect dingel onsen sceppare
Smenscen weldaet en*de* maecse mare
En*de* hi selue alle dinge weet
Des bericht mijn[302] gereet
Clerc verstan*t* mi ten wen*s*ce
Dengle ‘dienen’[303]den me*n*sche
En*de* bri*n*ge*n* die weldaet also saen
Vor gode als sise hebben o*n*tfaen
Oraci*us* die meister seget
Dat dingle gode te seggene pleget
Sme*n*scen doecht en*de* sijn gewin
Eest dat hire genoechte heuet in
Van ons*er* weldaet dancken si eenp*aer*like
Gode den here van hemelrike
En*de* si bedrouen alsoe sere
Als hem die mensche*n* [[d]] te sonden keren
En*de* hi den duuel dienen gaet
D*aer* hi die helle om ontfaet
M*aer* dewangelie seit ons dat
Als die me*n*sce es besmit
Met sinen quaden [[s]] vulen so*n*den
Die de arme sielen wonden
En*de* hi dan te biechten gaet
En*de* penite*n*cie d*aer* of ontfaet
En*de* hise doet met goederherte*n*
Ouer die sonden die sere smerten
Dan so v*er*blijt sijn engel sere
En*de* danckes gode onsen here
Dat hi den duuel es ontgaen
Die hi was worden onderdaen
¶Meester of die engel een p*aer*like
Mitten me*n*sche sijn in aertrike
Wanneer comen si vor gode
Daer si houden sine gebode
Clerc als die me*n*sce heeft te doene
Van sinen engel om te maken soene
Van sinen fellen zware*n* zonden
D*aer* hi mede es gebonden [[en*de*]]
En*de* hi sinen engel begaert
Dan comt hi neder metter vaert
Mit enen wensce so comen si
Die me*n*sce te maken va*n* sonden vri
Vanden hogen troen hier neder
In corter stont keren si weder
[42v] Als si den mensch hebben beraden
Van sinen sonden en*de* ontladen
En*de* ha*er* glorie en es niet te mi*n*d*er*
W*aer* dat [[d]] si sijn hier of ginder
Gods glorie en*de* sine gichte
S[[me]]couwen si en*de* sijn ansichte
Van hier beneden in aertrike
Alsi waren in hemelrike
¶ Meester berecht mi ten [[wecht]] wensch
Heeft die duuel macht ou*er* den mensch
Clerc v*er*sta*n*t en*de* wes vroet
Telken dat die me*n*sce misdoet
Die duuel bescriuet also saen
Als hi die sonde heeft gedaen
Dan temteert hine voert
Om te bringen in mere moert
Mits den sonden heeft hi ou*er* he*m* macht
Biden gedoge des gods cracht
En*de* trect ons o*m*mer te quaetheden
D*us* heeft die mensch luttel vreden
Danne vertrect elc luciferre
M*et* groten scerne sme*n*sc*e*n w*er*re
En*de* sine sonden blidelike
D*aer* hi mede v*er*boert hemelrike
M*aer* als die me*n*sche weder staet

[299] ‘sinen’ doorgehaald, ‘goede*n*’ erboven geschreven.
[300] Sic. Blommaert (4248) heeft ‘beiden’.
[301] ‘dage*n*’: of er op ‘dage’ inderdaad een nasaaltilde staat, is onzeker; wellicht moeten we dus ‘dage’ lezen.
[302] Sic. Blommaert (4276) heeft ‘mi’.
[303] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd, met een rood haarlijntje dat de plaats aangeeft.

Die sonden die de ziele v*er*slaet
Mit biechten en*de* met weldaden
Dan co*m*mten sijn ingel beraden
Dan worden die duuelen in corter sto*n*t
Geworpen inder hellen afgro*n*t
Van sinen opper meister in grot*er* w*er*re
En*de* waert op [[op]] hem h*er*de erre
Om dat hem die siele sijn ontgaen
Die hem te voren was onderdaen
Om dat die mensch liet [[sine]] 'die'[304] sonden
So blijft hi inde helle gebonden
Wa*n*t god wil niet gehingen
Dat die duuel mit enige dinge
Den goeden mensch meer quellen
D*aer* hine mede bringt ter hellen
M*aer* die me*n*sce die tallen stonden
Vaste bliuet in sinen sonden
En*de* hem niet wille t*er* doget keren
Die verliest die hulde ons heren
En*de* die helle sal sine wesen
D*aer* hi ne*m*merme*r*e mach genesen
Dan sijn die duuelen in grote*n* riuele
Dat hem die ziele es worden tedele
¶ Meester berecht mi [[t*er*]] dat t*er* stede
En*de* segget mi die waerhede
Of si tfat d*er* kersten lieden
Mogen besitte*n* wilt mi bedieden
[43r] Clerc sine mogen gene te*r*mine[305]
Besitten tfat der suuer kerstine
En si dat hem wille orlouen
Die hoge co*n*i*n*c van hier bouen
Wat hi doget dat v*er*staet
Dat een wort gepijnt om sine weldaet
Dat co*m*t hem d*aer* na te grote*n* lone
Dat hi weder staet des [[vad]] vians hone
In penite*n*cie en*de* in weldaden
Die e*m*mer blijft in goeden staden
Betide heeft oec die duuel macht
Van den ingel die den mensch wacht
Dat hi den quade*n*t me*n*sch maect o*n*gesont
En*de* neemt hem tlijs[306] incorter stont
Dat comt biden vulen sonden
Die hi doet te meniger stonden
Dan leet hine onder die sine
Sgoets me*n*scen lichame is gewiet
Gelike den tempel die god vriet
En*de* sacraeert[307] mitt*er* heileger dope
Des wi moge*n* sijn in hope
Biolye bi kersine sond*er* waen
Sijn ons vele sonden af gedaen
Wa*n*t die scrifture seit aldus
Dat die tempel ih*e*sus chr*ist*us
Es die goede kersten me*n*sche
Als hi sijn spel set te wensche
In desen tempel rust tallen sto*n*den
Hi die mach vergeuen sonde
Dat es ihesus onse behout
Die af dede onse scout
Mit sire zware bitter doot
Dancke wijs hem wi hebbens noot
¶ Segt mi meest*er* mit genende
Helpt yet den mensche in sijn ende
Dat hi die olye ontfaet
Als hem die doot ane gaet
Ia soe clerc al sonder waen
Die penite*n*cie hebben [[ontfaen]] gedaen
En*de* in berouwenesse steruen
Si helpt hem gods rike v*er*weru*e**n***
Die olie es een sakerme*n*t
Dat den duuel sere w*er*blent
En*de* leet die siele vt*er* helle pade
Mits haere ander weldaden
Alsoe sceet vte*n* lichame
So hefser[308] of grote vrame
Hem waer beter sond*er* waen
Dat hi geen olye hadde ontfaen
Die mit hoeftsonden es geladen
Wat[309] so hem niet staet in staden
M*aer* dagelix sonde*n* doet si of
[43v] Als die wint doet vliege*n* caf
¶ Berecht mi lieue meest*er* goet
Is penite*n*cie iew*er* toe goet
Doet een me*n*sce te*n* lesten sto*n*den
Penite*n*cie ouer sine sonden
En*de* grote berouwenesse heuet
Van den sonden d*aer* hi in cleuet
Die winden e*m*mer ontfermicheit
An onsen here vor waer geseit
Wa*n*t ons leert die scrifture
Wanneer en*de* te welker vre
Dat een v*er*sucht o*m* sine sonden
En*de* genade bidt tallen stonden
So salse he*m* wel vriendelike
Die here v*er*laten van hemelrike
En*de* setten in de*n* wech te hemel waert
D*aer* hi sal come*n* al onvervaert
Dats in vier d*er* purgatorie
Dat seggen*t* die heileger liede memorie
Dat men die vule sonden hier
Of moet doen int vageuier
Noch seg[[t]][310] ic di sonder vragen
Die gene die hier h*aer* sonde*n* dragen
Totte*n* ende en*de* die wille late*n* niet
Die sonden laten int v*er*driet
Bi di waende hi langer leuen
Sine hadden die sonden niet begeue*n*
M*aer* die quade vule sonden
Laten den me*n*sch te*n* leste*n* sto*n*den
Dan willen si niet langer sijn
Mitten sondare dats anscijn
Dit sijn die hare sonden v*er*copen
En*de* altoes te*n* sonden lopen
En*de* hem seluen niet willen reden
Iegen dat zware hene sceden
Van desen ist geauentuert
Sine hebben gods rike v*er*buert
¶ Berecht mi meester wijs man
Wa*n*ne dat deerste sonde quam
Clerc van d*er* beete die beet adam

[304] 'sine' doorgehaald, 'die' erboven geschreven.
[305] Blommaert (4369) voegt 'te' toe: 'Clerc, sine mogen te gene termine'.
[306] Blommaert (4382) emendeert: 'tlijf'. Er staat echter 'tlijs', met zoals gangbaar een ronde 's' aan het slot.
[307] Sic. Blommaert (4388) heeft 'sacreert'.
[308] Onzeker: 'hefser' of 'heffer' (Blommaert 4415 kiest voor het eerste).
[309] Sic. Blommaert (4419) heeft 'Want'.
[310] De 't' is geëxpungeerd.

4458 D*aer* hi om vten paradise [[quam]] ran
4459 Daer of qua*m* ons deester val
4460 En*de* dit grote ongeval
4461 Oec isser ons af come*n* die doot
4462 Die den me*n*sce doet [[grote]] pine g*r*o*o*t
4463 Clerc v*er*sta*n*t mine gebode
4464 Ic segge dat sijn drie dode
4465 Deen hebben die kinder clene
4466 Dander die ionge liede gemene
4467 Die derde die oude liede gedogen
4468 D*us* hebben wise alle drie vor ogen
4469 Elc heuet sine pine sonderlinge
4470 *[44r]* Vander doot bi gods gehinge
4471 **¶ Bericht mi meester ic hebs hope**
4472 **Mits dat die sonden en*de* die cope**
4473 **Werden v*er*geuen ten lesten stonden**
4474 **En*de* die doot es .j. pine van sonden**
4475 **Twi laet god die v*er*corne kerstine**
4476 **Die doot gedogen en*de* die pine**
4477 Clerc hadde god den me*n*sce gegeue*n*
4478 In den vonte onsterfelike leuen
4479 So soude die me*n*sche gebrekelike
4480 Hebben geweest narstelike
4481 Tdoopsel om donsterflichede
4482 Te gecrigen oec daer mede
4483 Gegeuen so heeft god gemene
4484 Elken me*n*sce die doot allene
4485 En*de* dat haer niem*e**n* mach ontgaen
4486 Hine moet*er* of sijn gevaen
4487 Nv v*er*sta*n*t clerc sonder hoen
4488 Te meere pijn te mere loen
4489 Die meest pinen heeft in aertrike
4490 En*de* des danct gode van hemelrike
4491 Sinen loen sal wesen twiuout
4492 Dit geloue vaste hout
4493 Also wi bescreuen lesen
4494 Sone mach niem*e**n*t behouden wesen
4495 Of hi en si and*er* weru*e**n* geboren
4496 Dat bediet doopsel als wi horen
4497 Wie do‘o’psel[311] in de vonte ontfaet
4498 Heeft van adams sonden aflaet
4499 En*de* es geset inder wech mit eren
4500 Te come*n* t*er* blijscap ons heren
4501 En*de* macher bi winnen saen
4502 Die glorie die niet mach v*er*gaen
4503 **¶ Meester ic hoerde gerne bedieden**
4504 **Twi dat wilen eer die lieden**
4505 **So out waren van gedane**
4506 **Eer sijt tgeloue vingen ane**
4507 Clerc doe wast tgeloue so clene
4508 Dat niem*e**n* wilde ontfaen doopsel rene
4509 Hine wiste ‘bede’[312] quaet en*de* goet
4510 En*de* vat den doopsel bestoet
4511 Het was doe costume mede
4512 Dat men elken tgeloue sede
4513 Als doe wiste j [[ker]]sarasijn
4514 Wat sculdich was te doen een kerstijn
4515 En*de* docht hem gods wet
4516 Bet*er* sijn dan sine mamet
4517 So dede hi hem dope*n* ind*er* namen
4518 Svaders soens en*de* s[[c]]heilichs[313] geest amen
4519 Ald*us* dede sinte mertijn
4520 Die int geloue w*er*t goet kerstijn
4521 Nv heuet die kerke anders geset
4522 *[44v]* Wa*n*t vele kinder storuen besmet
4523 En*de* mochte*n* d*er* hellen niet o*n*tgaen
4524 Eer dat si doopsel hadden o*n*tfaen
4525 En*de* hier o*m*me ist ionge kint
4526 Gedoopt eert sonde bekint
4527 Srifture[314] seit ons warlike
4528 Die ongedoopt v*er*liest gods rike
4529 Elc me*n*sch die wil sijn behouden
4530 Moet int h*er*te twe poente houden
4531 Dats doopsel en*de* vray geloue
4532 Hier in niement en doue
4533 Mie niemen blijft behouden biden doopsel allene
4534 Hine hebbe goet geloue ende rene
4535 En*de* tgeloue mach niet sond*er* doepsel sijn
4536 Dat seget sinte augustine
4537 Of en comtoe sonderlinge
4538 Bi gods gracien in ware*n* dinge
4539 Also p*r*opheten en*de* mertalaren
4540 Die vor gods [[passie]] geborte gepassijt ware*n*
4541 Die niet mochte*n* hebben die dope
4542 En*de* storue*n* op chr*ist*us hope
4543 Hadden sij tijt gehadt in dit leuen
4544 Sine waren niet sonder doopsel bleuen
4545 Van dustane seit die scrifture
4546 Dat si behouden sijn t*er* vre
4547 Men heeft vo*n*den dat gesciede
4548 Van selken ongedoopten diede
4549 Dat si oec hadden oflaet
4550 Dor svad*er*s en*de* moed*er* weldaet
4551 In de wangelij[315] mach me*n* lesen
4552 Dat god o*n*se here dede genesen
4553 Een maget die noyt hadde bekint
4554 Vanden geloue yet een twint
4555 Noch diese t*er* w*er*elt brocht in
4556 En hadde doopsel meer no min
4557 M*aer* al so gelouede an ih*es*us mede
4558 Dat hise genas dor ha*er* bede
4559 Wie vray geloue wille ane gaen
4560 Moet int h*er*te iij pointe*n* ontfaen
4561 Wie vraye geloue int h*er*te draecht
4562 Sijn mont toent dat en*de* gewaecht
4563 En*de* sine w*er*ken doent anscine
4564 Al o*m*me sine euen*k*erstine
4565 Oec moet hi hebben ontferme
4566 Bede op cra*n*cke en op arme
4567 En*de* getrouwe sijn in sine werke[[*n*]][316]
4568 Sallen mi*nn**e**n* die heilege kerke
4569 Clerc wie dese pointe wel hout
4570 God sel he*m**v**er*geuen[317] sine scout
4571 Als die ziele ente lichame
4572 Sceden sullen mit grot*er* scame*n*

[311] Aanvankelijk ‘dopsel’, waarna een tweede ‘o’ boven het woord is toegevoegd.
[312] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[313] De eerste ‘c’ is geëxpungeerd.
[314] Sic. De ‘c’ van ‘scrifture’ ontbreekt (wel bij Blommaert, 4531).
[315] Sic.
[316] Aanvankelijk ‘werke*n*’. Het nasaaltilde ismet verticale lijntjes doorgehaald. Blommaert (4571) leest overigens ‘siere’ i.pv. ‘sine’, maar dat kan ik er niet van maken; ‘snre’ zou er kunnen staan.
[317] Sic: tussen ‘hem’ en ‘vergeuen’ is geen spatie opengelaten.

Die van andren moeten sceden
[45r] Sonder twiuel onder hem beiden
¶ Lieue meester wilt mi bedieden
Ende seggen of ter quader liede
Sonden sijn vergeuen also saen
Alsi tsacrament hebben ontfaen
Clerc in de vonte dat verstaet
Vergeeft hem god alle misdaet
Maer vallen si weder in de sonden
So dobbelren si tallen stonden
Ende werden weder [[zal]] zwaerlijc beulect
In sonden daer si vut waren getrect
God sal seggen mit sinen monde
Ic verlaet di dine sonde
Wel onsalich kersten mensce
Ende dijn spel was comen te wensce
Maer dor die sonden daer du quames an
Bistu comen inden helscen ban
Daer di in staet te sine
Ewelike in groter pine
¶ Bericht mi meester te wensce
Of yet deert den goeden mensce
Dat hi starf haesteliken doot
In desen waerliken noot
Clerc verstant wel mijn bediet
Die goede en steruen qualike niet
Na der zielen dat verstaet
Hoe dat mitten lieue gaet
Wat dode die gerechtige steruen
Dus soe moeti hemelrike verweruen
Clerc vele lieden hebben pine
Dat si iugieren haren euenkerstine
Ter hellen mit haren worden fel
Want niemant weet die[[*n*]][318] waerheit el
Dan god diet al iugeren sal
Ten ionxsten dage groet ende smal
Ic rade dat elc vor sie sijn sake
Ende late sijn euenkersten met gemake
¶ Noch bericht mi meester vroet
Of die quade yet es goet
Dat hi hier legge ende bederue
Ende daer na op sijn bedde sterue
Clerc wat dode die quade smaken
Sine kennen gode in gere saken
Ende haer leuen es alte quaet
Om dat si niet belien haer misdaet
Den pape ende haer vule sonden
Diese leden ter hellen gronden
Hare pine die si hier dogen
En machse ginder niet verhogen
Die pine en helpt den quaden niet
Die altoes der sonden pliet
¶ Meester helpen die messen yet
[45v] Den leuende in sijn verdriet[319]
Men heeft vonden te menigher stede
Dat messen ende ander bede
Den leuenden heeft goet gedaen
Als hi in node was beuaen
Dat heeft men onder uonden wel
Nv hore hier af j bispel
Een man was van sinen vianden
In prisone mit zwaren banden
Ende wet dat sijn wijf plach
Ouer hem tofferen op silken dach
Als die man quam tsinen wiue
Seide hi haer doe ic was keitiue
Geuaen daer ic zwaerlike lach
Soe was emmer somige dach
Dat ic was onbonden ende vri
Maer ic en weet die reden twi
Doe hi haer vertrac sine clage
Doe pensede soe om die dage
Also messen ende gebede
Met offerande ouer hem doen dede
Die misse staet oec in staden
Den doden op dat hi niet te seere es verladen
Mit vulen sonden inde doot
Niet te zwaer noch 'niet'[320] te groot
So mach die messe met offerande
Den doden wel in staden standen
Op dat die mensce begerte groot
Daer toe hadde vor sine doot
¶ Nv segt mi meester j bediet
Of den goeden mensche deert yet
Die[321] menne graeft buten kerchoue
Ende buten der stede van groten loue
Clerc verstant te dire vrame
Eest dat men des goeden lichame
Begraeft buten der heileger kerken
Men sel verstaen ende merken
Dat die ziele niet wort ontfaen
Om tquade dat so heeft gedaen
Na die doot of te oec te voren
Maer omme die sonden wort verloren
Als elc goet mensce doet sijn ende
In wat steden dat hi belende
Die stede es emmer gebenedijt
Daer af ende wel seker sijt
Want god onse here die goede
Wyede die werelt mit sinen bloede
Daer hine ane dem cruce starf
Ende menschelike dor ons bedarf
¶ Heb dire yet gelesen of
Of men den lichame int kerchof
Begraeft oft der zielen [[baet]] helpt yet
Daer af doet mi een bediet
[46r] Vele lieden bengeren[322] ende seggen
Dat si in kerken willen leggen
Het comt hem dicken in bederuen
En si dat si in hoeftsonden steruen
Helpt den goeden ende staet in staden
Want si teer worden verladen
Van sonden ende van quaetheden
Mits den goeden heilegen steden
Ende mits der messen die men daer doet
In de kerke des sijt vroet
Want goede liede vor waer
Soe vergadren dicke daer
Ende vrienden ende mage so men pleget
Comen ten graue soe men seget

[318] De tilde op 'die' is met twee lijntjes doorgehaald.
[319] 4626: ten onrechte niet onderstreept (men heeft er echter wel aan gedacht de eerste letter van het antwoord met rode inkt te schrijven).
[320] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[321] Sic. Blommaert (4661) heeft 'Dat'.
[322] Sic: 'begere' met op de eerste en op de laatste 'e' tildes, dus 'bengeren'. Men dient met Blommaert (4683) ; begeren' te lezen.

En bidden ouer ha*er* vriende sere
Den hogen co*ninc* onsen here
Dat hi d*er* zielen v*er*geuen moete
Van haren sonden die zware boete
En*de* soe saen worde beweget
Ter glorien d*aer* men ons af seget
Den quaden deert vor w*aer*heit
Dat men in heileg[[en]]‘*er*’[323] sted*en* leit
Wa*n*t die duuel hets talre tijt
Bede gramscap ende nijt
Soe dat si dicke mit g*rote*r onw*er*de
Den lichame worpen v*ter* erden
Also ic v sel bedieden wel
Wat dat wilen eer [[gebel]] geuel
Een bisscop was die felix hiet
Die eens [[stede]] sede en*de* ne loech niet
Dat hi een no*n*ne kende
Die haer suuerhede minde
M*aer* ha*er* to*n*ge was tallen stonden
Tspotten ente sc*er*nen onbonden
Dese starf en*de* wart geleit
Inde kerke also men seit
Snachts sach die cost*er* die [[w]] visioen
Den lichame ontg*r*auen en*de* staende doen
Vor den outaer in ij sticken sniden
En*de* deen helft b*er*nen tien tiden
En*de* dand*er* helft bleef ongescaet
Sdages d*aer* na [[op]] dat hi op staet
Vertelde hijt den coue*n*te daer
En leedse vor den outaer
Ald*aer* hise bernen sach
Op den steen die d*aer* lach
Sach ment litteken va*n*de*n* viere
Noch m*er*e noch min in dier manire
Of d*aer* hadde gesijn te hant
Eens me*n*scen vorme v*er*bra*n*t
Clerc noch bedinge noch ween
En helpt den quaden niet en sleen
[46v] M*aer* v*er*loren soen blijft si niet
Diemen doet ou*er* tferloren diet
Wa*n*t so keert op die gone
Die d*er* weldaet sijn gewone
¶ Segt mi meester uwen raet
Hoe dat mitter zielen staet
Die hier v*er*sceden bede gemene
Ziele en*de* lichame mit grote*n* wene[324]
Ghelijc .j. brudegom die w*er*t wt
Verweendelic om sine bruut
Mit sconen geselscip tontfane
En*de* mit [[lucifer]] liefliker gedane
Alsoe doe*n* die ingelen scone
Die comen vte*n* hogen trone
Als die goede me*n*sce is v*er*sceden
Niemen*n*[325] si die ziele en*de* leden
Mit groten sange blideliken
Tons liefs he*r*en hemelrike
Dat rike sal hi den genen geuen
Dies v*er*dienen in dit leuen
M*aer* die ziele die hene gaet

En*de* so*n*d*er* weldaet vte*n* lichame sceet
Die w*er*t oec mit feesten groot
Ontfaen in deeuwelike doot
En*de* geworpen in d*er* hellen pine
D*aer* haer altoes in staet te sine
Van d*er* pine v*er*de ons god
Die ou*er*[[al]] al heeft gebod
¶ Bericht mi meester op mi*n*ne groot
Hoe god die sine troest t*er* noot
Clerc dicke gevalt dat
Dat heilege liede rumen ha*er* vat
Die vor haer doot v*er*uaert sijn sere
Wa*n*t si ontsien den groten here
Weet dat een heilich man lach
Veruaert op sinen sterfdach
‘M/N’a[326] sine doot hi hem v*er*barde
In een abijt en*de* hi v*er*claerde
Sinen iongeren en*de* dede he*m* v*er*staen
Hoe vriendelike hi was ontfaen
Licht in dien vaer tiden stonden
So dede hi of somige sonden
Die hi wanic vor sinen inde
Licht ou*er* hem niet bekinde
Wa*n*t bede stille en*de* openbare
Vertroest god die sijn in vare
Dat si gene vrese te groot
En sullen hebbe vor [[sine]] ha*er*e doot
Een monic was in .j. couent te samen
Die anthonis heet bi namen
Die themelrike tiden began
Mit vele tranen vort an
[47r] Die scrifture hi onder*s*ochte
Also hi alre beste mochte
Niet dat hi clergie in scouwe
M*aer* alle worden van berouwe
Dat sijn sin d*aer* bi ontsteke
Als hi selke worde spreke
Hoe hi comen mochte d*aer* bouen
Snachts na sijn bidden en*de* louen
Soe quam hem an een visioen
En*de* men sp*ra*c te hem reet dijn doen
God die hiet di hene varen
Hi antworde en hebbe te waren
Gene troest te vaerne mede
En*de* men antworde hem t*er* stede
Mac van dinen sonden gescal
Si worden di v*er*geuen al
Doe hi dit eens hadde gehoert
Doe bleef hi in ware vroet
Ter naest*er* nacht d*aer* naer
Was hem gedaen so groten vaer
Dat hem an qua*m* enen rede
Daer hi sijn ende in dede
En*de* voer t*er* glorien van h*er* bouen
D*aer* die engelen gode louen
¶ Bericht mi meest*er* lieue man
Welc sijn die volmaecte zielen dan
Clerc die m*et* genen hoeft sonden
In den ende worden vonden
En*de* die oec houden die gebode
Die ons sijn comen van gode
Die dan doet meer goed*er* gew*er*ke
Dan gebiet die heilege kerke

[323] Aanvankelijk ‘heilegen’, waarna de kopiist dit verbeterde in ‘heileg*er*’ (door ‘en’ door te halen en een r-abbreviatuurteken in te voegen).
[324] Blommaert (4739) laat bij deze vraag het derde boek beginnen.
[325] Sic. Blommaert (4750) heeft ‘Nemen’.
[326] Er stond ‘Ma’; de laatste poot van de ‘M’ werd doorgehaald met drie diagonale lijntjes.

Ghelike liede van r*e*ligione
En*d*e maechden van heilege*n* doene
Die de welt laten dor armoede
Dese sijn in gods hoede
Om dat si leiden een zwaer leuen
Dan ons die .x. gebode geuen
Ald*us* staen volc al sonder waen
Waert mit onsen here ontfaen
Clerc noch willic v bedieden
Van d*er* oerder d*er* gehuwede lieden
Soe wie har huwelic wel houden
Haren loen w*er*t hem wel v*er*gouden
En*d*e elc man is sculdich sijn wijf
Te mi*n*nen als sijns selfs lijf
En*d*e twijf oec weder haren man
Mit alre h*er*ten soe si can
En*d*e moeten beide sijn een wille
Onder hem tween lude en*d*e stille
Dits dordinacie die onse here
Selue maecte mit grot*er* ere
[47v] Soe wat me*n*sche heeft ontfaen
Dien bant van huwelic en*d*e bestaen
Die pine hem dat hijt so houde
Dat hi die ziele vor gode behoude
Soe datten god niet en sent
Ter hellen als hi dit leuen ent
Wie dat desen staet wel hout
En*d*e niet brect bi sire scout
En*d*e hem wel hout [[l]][327] in wel daden
Vorgode [[w]] vint hi genade
En*d*e es t*er* selker tijt geboren
Dat hi mit gode es v*er*coren
Die ha*er* penitencie niet hebben gedaen
Moeten inde purgatorie gaen
En*d*e leiden pine vor har sonden
Vort an al toten stonden
Dat si mogen wesen v*er*troest
Mit weldaden en v*er*loest
Van haren vrienden die na hen bleuen
In dese w*er*elt na haren leuen
Ne maer si sijn nv h*er*de dinne
Die ane die dode leggen mi*n*ne
En*d*e die aelmossen ou*er* hem geuen
Van dat hem bleef na dit leuen
D*aer* om dincken si sere hinderen
Die hare ziele beuelen hare kind*er*en
Die lieu*er* hadden een scoep m*et* wine
Dan die ziele van vad*er* en*d*e moed*er* sine
V*ter* pinen waren v*er*loest
En*d*e m*et* gode waren v*er*troest
Hier om souden wi keitiue
Ons bepeinsen binnen o*n*sen liue
Om hemelrike tontfane
En*d*e op geen aeldinge te laten stane
Wa*n*t hebben sijt goet biden ende
Hem en roect w*aer* die ziele belende
Al w*aer* se in der hellen gront
Dits groet iamer talre stont
Sulke w*er*den t*er* purgatorie gesent
So ons scrifture doet bekent
Die w*er*den v*er*loost binnen viij dagen
Met weldaden hoer ic gewagen
Sulke binnen .xx. dagen en*d*e iij

[327] De doorgehaalde letter kan ook de aanzet tot bijvoorbeeld een ‘w’ zijn.

Also scrifture orcont mie
Sulke sijnre in d*er* iaren hondert
Dits w*aer* wien dat wondert
Selke moet*er* oec in staen
Tot dat iugement worde gedaen
Dese mach sere v*er*langen
Na deser w*er*elt vergangen
Wat alse h*aer* purgatorie es leden
Comen si t*er* eweliken vreden
[48r] D*aer* moet ons o*n*nen te co*m*mene
Hi diet almachtich es te do*m*mene
¶ Meester ic soude g*er*ne vragen
Waer o*m*me dat sijn vij dagen
In elke weke en*d*e ne*m*meer
Berecht mi des ic hebs geer
Verstat clerc en beuroet di des
Dat iij ende iiij seuene es
Biden iij dagen v*er*staen wi gereit
Dalmachtige drieuoldicheit
En*d*e biden andren dagen te samen
Sijn betekent onser alre lichamen
Die gemaect sijn van substancien viere
Dat seit ons scrifture al hire
Drie crachten in den mensch sijn
Also men vint int latijn
Deerste crachte es dat v*er*staet
Dat soe heeft wille teniger daet
Dand*er* dat so met haren rade
Kiesen mach tgoede vor tquade
Die derde cracht es sonder waen
Datse gedenckenesse heeft ontfaen
Van d*er* godli‘k/h’eit[328] ons heren
Dit mach men m*er*ken en*d*e leren
In scrifture hore ic gewagen
Dat die weke loept op vij dagen
D*aer* o*m*me willic v visieren
Twi [[mach]][329] me*n* de*n* lest*en* dach ‘moet’[330] vieren
En*d*e eren bouen alle die andren
Om dat men sel t*er* kerken wandren
En*d*e god bidden om genade
Van allen sondeliken daden
Of die ziele heeft gedaen dinc
Mit haren iij giften die so ontfinc
Vander drieuohdicheit[331] scone
Die es woenende inden trone
Dat soere p*ar*doen of moete*n* ontfaen
En*d*e voert aen in doechden volstaen
En*d*e of die lichame es besmet
Iegen gods ons h*er*en wet
Dat hijt op den sondach boete
In de kerke mit goeder moete
Elc kersten mensche es gebonden
Den sondach te vieren van sonden
En*d*e iegens gode in baten staen
Van dat hi in de weke heeft misdaen
Wa*n*t op den gebenediden sondach
Verrees god vten graue d*aer* hi in lach
D*aer* bi soude wi den sondach wel
Van sonden wieren quaet en*d*e fel

[328] Aanvankelijk: ‘godlikeit’, waarna de ‘k’ is veranderd in een ‘h’: ‘godliheit’ (of andersom).
[329] Met rood doorgehaald.
[330] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[331] Sic (evt.: ‘drieuoljdicheit’).

En*de* horen sermone en*de* messen
Met alle onser verstannessen
[48v] Die dus doen sullen ontfaen
P*ar*doen van dat si hebben misdaen
En*de* worden te gode geweget
Als ons scrifture seget
¶ Meester 'nv'[332] berecht mi hier
Of purgatorie es een vier
Of wat mach purgatorie wesen
Nv beuroet mi van desen
Clerc v*er*stant mijn bedieden
Ic segdi dat selke lieden
Al hier purgatorie dogen
Om grief die si hebben vorogen
Eest van honger of van naectheden
Of van couden an haren leden
Of onwarscip van magen
Die dese vroe*n*delike[333] v*er*dragen
Op dat si dancken van desen
Soe macht wel purgatorie wesen
Noch es een purgatorie groot
Die de ziele doecht na d*er* doot
M*aer* dese en es niet dier gelike
Die men gedoecht in aertrike
W*a*nt d*er* purgatorien vier
Gedogede niement .j. dach hier
Al ware hi van stale te hant
Also haert al[334] die diamant
Hine moste [[steru]] dwine*n* en*de* stelruen[335]
En*de* te pulu*er* verbernen
W*a*nt purgatorie es so heet
Dat artste vier h*aer* scade heet
Bi reden proue ic di dit hier
Of men sterue .j. vier
An de want v*er*sta*n*t wel ditte
D*aer* die ziele inde*n* purgatorie sitte
Soe comen h*aer* heilege liede te voren
Diese in dese w*er*elt hadde v*er*coren
En*de* ere daden ende gichten
Dese hare purgatorie lichte
Mit soeten roke mit troeste*n* goet
Dat h*aer* pine lichten doet
Dit doen si dicke sonder waen
Tes si d*er* pinen sijn ontgaen
En*de* [[sitten]] mitten saligen gesellet
Daer alle torment is geuellet
Niement mach gods rike ontfaen
Vor sine sonden sijn of gedaen
Mit weldaden hier in aertrike
Of met purgatorien int a*n*d*er* rike
¶ Bi wat reden eest dat com'e't[336]

Dat god den lichame soe doemt
Clerc om dat hi hier v*er*onwerde
God te doen ere en*de* werde
[49r] En*de* hi lieuer had sine genoechte
Dan d*er* arr*e*m zielen behoefte
En*de* hi die zielen te sonden trecte
Meer dan so selue mecte
W*a*n*t* die ziele soude dicke bestaen
Doecht wilte de lichame ane gaen
Daer om w*er*t god v*er*bolgen
Dat die ziele den lichame moet volgen
Dat radic den mensche gebreckelic
Dat hi sijn [[vlescele]] vleesce houde soberlic
Dat sine ziele ten lesten stonden
Vor gode salich worde vonden
S*int* ambrosius die seget
Gelike dat een lants h*er*e pleget
Die op sine [[v]] viande wille striden
Wat hi mach mit allen nide
En als hi hem comt naer
Soe doet hi hem pine zwaer
Hi bernt hem op die woenstede sine
En*de* d*aer* na doet hi hem mere pine
Want hine slaet toter doet
Dat doet hem doen die nijt groot
Also sel god werken op den lichame
Die vule sonden en*de* die blame
Ten ionxsten dage als hijt sal domen
Dat van den eersten man es comen
¶ Meester hebdi iet v*er*nomen
Hoe vele zielen 'dat'[337] sullen comen
Te hemelrike en*de* worden ontfaen
Als dese w*er*elt sal te gaen
Clerc ic segdi sonder waen
Dat in gods rike worden ontfaen
Also menige ziele dats bescreuen
Als ingelen vielen die waren v*er*heuen
Met lucifer den ouer moeden
Die leget in der hellen gloede
En*de* die met hem waren verdult
Als haer steden werden v*er*uult
Soe sel der w*er*elt ende sijn
Dus ist bescreuen int latijn
¶ Meester waer staet die helle
Der onsaliger zielen quellen
Clerc ij manieren va*n* helle sijn
Daer die ziele in dogen carijn
Dene bouen der andre gestaen
Van den ij hellen sonder waen
Wet dat opperst helle staet
Int nederste van d*er* w*er*elt graet
Dat niederste is een put sond*er* gront
Dat maect ons scrifture cont
Topperste es soe vreselic
Men mach 'ge'pensen[338] h*aer* gelijc
[49v] W*a*nt h*aer* vier es so gedaen
Dattet niet mach te gaen
D*aer* es krijslinge van tanden
En*de* wringinge van handen
En*de* weninghe van ogen
Om den rou die si dogen

[332] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[333] Het is niet uitgesloten dat de 'o' van 'vroe*n*delike' veranderd is in een 'i'. Blommaert (4958) heeft 'vriendelike'.
[334] Sic. Lees (met Blommaert, 4968) 'als'.
[335] Sic. Blommaert (4969) heeft 'sterven'.
[336] De 'e' is van 'comet' was aanvankelijk overgeslagen en is midden boven de 'mt' geschreven (zodat men de 'e' tussen de 'm' en de 't' toevoegt, en niet na de 'o' zoals vanwege het rijmwoord te verwachten zou zijn). Blommaert (4991) negeert de toevoeging en leest 'comt'.
[337] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[338] 'ge' aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

In dat vreselike vier
Dat anxstelike es en*de* o*n*gehier
Die nederste put es in deerde
Gemaect mit groter onwerde
Gelike dat men den lichame
Mit vleesch en*de* mit deluet tstamen[339]
Also deluen oec die viande
Die zielen inden put m*et* haren handen
Wat hem [[l]][340] mogen gene weldaden
Ne*m*merm*e*re staen in staden
Hier sach die rike [[w]] vrecke
Die broot ontseiden de*n* gods knechte
Lasaruse den heilegen man
Dit soe seit ons sinte ian
D*aer* es een sond*er*linge vier
Dat vreselic es en*de* o*n*gehier
Al liep in alle die w*er*elt fonteine
En*de* alt water dat god doet reinen
Sone sout blusscen ne*m*mermee*r*e
Hets so heet en*de* bernt so sere
Noch min gelike*n* he*m* o*n*se viere
Dan me*n* een screue in deser manire
D*aer* es oec vier des sijt wijs
Dat couder es dan enich ijs
En*de* bernt so sere sonder waen
Als stro in een ouen gedaen
Al leit men in dat coude vier
Een yser berch v*er*sta*n*t hier
Hi soude v*er*wandelen wel lise
Tenen coude v*er*bernen yse
In desen vier hebbic v*er*staen
Dat daer g*r*ote draken in gaen
Die vreselike sijn en*de* gapen
En*de* laten die ziele niet slapen
Van d*er* pinen die si hem doen
Si gheuen hen menigen vul prisoen
In desen put es sonder wanc
Vter maten zwaer stanc
Die torment es alte zwaer
Die de zielen dogen daer
Die duuelen slaense eenp*aer*liken
Mit yseren roeden iam*er*like
Dus dogen si dach en*de* nacht gereet
Menich torment en*de* menich leet
En*de* alle pine es hem vor ogen
Die dese pine moeten dogen
[50r] Noch soe es daer een torment
Die si dogen al ongehent
Dat es deemsterhede soe groot
Men mach gepensen haren noot
Ia soe dicke dat me*n*se tasten mach
En*de* die geduret nacht en*de* dach
Dat om die sonde daer si in blamen
Als si lieten dit aertsce leuen
Dese sonden sullen sond*er* waen
Ten ionxsten vor ha*er* hoeft staen
Daer brieschen die [[l]][341] duuelen mit mo*n*de*n*
Dach en*de* nacht tallen sto*n*den

Gelike stieren die sijn v*er*woet
En*de* altoes qualike gemoet
D*aer* toe sijn d*er* zielen handen
Gebonden met yseren banden
Die heet sijn gelike den viere
Dit es pine ongehiere
God late dier pine ontgaen
Alle die fr kersten sijn gedaen
¶ Ay meester is v yet bekent
Twi die zielen dogen sulc torment
Dat si tgeslachte van hemelrike
Soe onw*er*den in aertrike
Dies wille god dats die viande
V*er*onw*er*den en*de* doen scande
Want alsi waren in desen liue
V*er*onw*er*den si die gods keitiue
Ia mitten vier d*er* onreinichede
Datter zielen beiaecht o*n*urede
Mitten duuelen int helsce vier
Dat vreselike es en*de* o*n*gehier
En waren v*er*cout in de doecht al
Des si besitten thelsce dal
¶ Meester wie sijn die in d*er* hellen
Gepijnt sijn ende d*u*s quellen
Clerc in desen zwar*e*n torment
Sone is el niema*n*t bekent
Dan die ha*er* lijf in hoeftsond*e*n enden
En*de* ha*er* misdaet niet en bekenden
Also hou*er*dige en*de* nidige mede
En*de* luxurie en*de* gierige hede
En*de* die de lieden raden van bachten
Dies hem niemant en can gewachten
En*de* hordom doe*n* en*de* valschede orco*n*de
En*de* altoes quaet spreken mit mo*n*de
En*de* hem oec van haren sonden
Niet biechten te ghene stonden
En*de* gene weldaet willen ane gaen
Ouer die sonden disi hebben gedaen
Dat sijn si die worden bekent
Mitten duuelen in haer torment
***[50v]* ¶ Berecht mi meester lieue geselle**
Wie is die recht*er* van d*er* hellen
Clerc ic saltu seggen nv
Lucifer es daer baeliu
En*de* die duuelen die met hem vielen
Die tormente*n* smenscen zielen
Van gode hebben si die macht
Die zielen te pinen nacht en*de* dach
Vor hare quade vule sonden
Daer si mede waren beuonden
Dit sijn die rechters ons heren
Die de quade tormenteren
Mitten helscen vier heet
Dat hem altoes es gereet
Clerc ic segge dat men seget
Dat tuterste vier van d*er* hellen pleget
Licht*er* te bernen sonder waen
Dan stro dat in den ouen es beuaen
En*de* tselker stede des sijt wijs
Soe ist couder dan enich ijs
Die sielen die in deser pinen staen
Die moeten eweliken gaen
Vanden vier mit groter coude
Dus dogen si pine menichfoude
En*de* vander coudem de hitte
Elc es sculdich te merken ditte
En*de* hem te pinen naerstelike

[339] 'mit deluet tstamen'. Blommaert (5058) laat de plaats van 'mit' open, en heeft: 'ende … delvet t'samen'. De kopiist heeft tussen 'mit' en 'deluet' een woord overgeslagen: Men begraaft het lichaam met vlees en … tegelijk.
[340] Doorgehaald: de aanzet tot een stokletter.
[341] Doorgehaald: aanzet tot een stokletter.

Hoe dat hi come te gods rike
Die p*r*opheten doen ons gewach
Dat die quade vor domsdach
Sellen die zalige sien in hemelrike
Mit haren ogen sekerlike
Daer sal tkint kennen den vader
Moeder geslachte alle gader
En*de* die salige donsalige al
Dae[342] si sellen leggen int helsche dal
Die zalige sellen hebben bliscap g*roo*t
Daer si ontgaen der hellen noot
En*de* donsalige droefheit en*de* toren
Dat si gods rike hebben v*er*loren
¶ Meester als die goede gesellen sien
Der quader groot torment gescien
Sullen sijns hebben gene ontfermich*eit*[343]
Des bericht mi gereit
Clerc als siet tkint in de helle der moeder
Of sinen vader suster of br*e*roeder[344]
En*de* twijf haren getrouweden man
Die soe mitter wet gewan
In de helle dogen zwaer v*er*driet
Si en sullen re een twint op micken niet
Niet te meer dan si sagen spelen
Visschen int water ende velen
[51r] Dauid seit ons die prophete
Diet al wiste bi gods behete
Dat die goede w*er*den te make
Als si sullen sien die gods wrake
Ouer die besondige zielen
Die hier in hoeft sonden vielen
¶ Noch segt mi meester .j. bediet
Of die zalige bidden yet
Ouer die gene die sijn gedaen
In der hellen mit pinen beuaen
Clerc en ware niet betame
Wa*n*t ne*m*mermee*r*e gene vrame
Noch genaden dat [[seg]] si v cont
En wort hem inder hellen gront
Wat men ouer hem lieden bade
En*de* mochte doen gene scade
Wa*n*t h*aer* iugement is comen
Dat hem gene weldaet mach v*ro*men
Diere in sijn bliuer ewelike
Van gode vegete*n*[345] in den slike
In[[*de*]][346] scrifturen hebbic gelesen
Dat die zalige selen wesen
Soe vaste an onsen here geuoecht
Dat hem al wel genuecht
Tfonnesse dat god den quaden
Doet dor haer sondeliken daden
¶ Noch segt mi meester lofsam
Eer god in de w*er*elt quam
In wat hellen waren die gerechte[347]
Die vut v*er*coren gods knechte
Clerc nv wille mi v*er*staen
Si waren in enen stede gedaen
D*aer* deen den andren was o*n*bekent
M*aer* sine hadden geen torment
Nochtan waenden si hebben geweest
In de swaerste helle soe men leest
Om dat si waren gemeenlike
Gesloten buten hemelrike
M*aer* daer na als god gebood
En*de* hi gesmaect hadde die doot
So brochte hi sine bestorue knechte
D*aer* bouen buten alle geuechte
Maer die helle en brac hi niet
Daer inne was tferloren diet
Clerc die inde [[l]] nederste helle staen
Waren si inde opperste gedaen
Hem soude dincken sekerlike
Dat si waren in hemelrike
Iint[348] donckerste lach die vracke rike
Doe hi bat een droppel waters oetmoedelike
Lasaruse gods gestade [[wrent]] vrient
[51v] [[In abrahams scoot doe hijs bat]][349]
Dies iegen gode hadde [[v]] v*er*dient
Lasaruse gods [[v]] vrient doe sat
In abrahams scoot hijs hem bat
Abraham antworde en*de* se[[i]]de[350]
Den rken[351] vrecken dat sine bede
Lasarus niet soude horen
Wa*n*t hi die alhier te voren
Een luttel van den crumen bat
En*de* du weder seits hem dat
En*de* husses op hem die ho*n*de dine
Die oft litten die rouen sine
D*aer* o*m*me w*er*t di niet gesent
Mede te minren dijn torment
¶ Meester kent deen den andren
Die in dander w*er*elt wandren
Int vterste vo*n*nesse so men seit
Sel elc andren[352] kennen gereit
Noch so willic di meer bedieden
Dat dan alle die gerechtige lieden
Sullen andren kennen also saen
Dat si in hemelrike sijn gedaen
En*de* h*aer* geslachten en*de* haer magen
En*de* h*aer* vriende die si oit sagen

[342] Sic. Blommaert (5186) heeft 'Doe'.
[343] Aanvankelijk stond er 'ontfernch*eit*'. Een haarlijntje tussen de 'n' en de 'c' moet waarschijnlijk aangeven dat er twee pootjes tussen moeten, zodat er 'ontfermich*eit*' komt te staan.
[344] Sic: tussen de 'b' en de 'r' van 'broeder' staat een r-abbreviatuurtekentje, zodat we moeten lezen 'b*e*rroeder' of 'br*e*roeder'.
[345] Sic: de 'r' van 'vergeten' ontbreekt.
[346] Op de 'n' van 'In' staat een abbreviatuurtekentje zoals dat ook regelmatig voorkomt op de 'n' van 'En*de*'; dat is met twee haarlijntjes doorgehaald.
[347] 'gerechte': boven de 'r' is een lus van een stokletter zichtbaar. 'gerechte' zou dus verbeterd kunnen zijn uit 'gelechte', maar het lijkt er meer op dat de kopiist na de eerste 'e' wel begon aan een 'l' (of bijv. 'k') maar zich op tijd bedacht en direct 'gerechte' schreef (de 'r' en de tweede 'e' volgen elkaar te mooi op voor de eerste mogelijkheid).
[348] Onzeker. Tussen de hoofdletter 'I' en 'nt' staat een soort ypsilon, hoewel zeker geen 'ij' of 'y', eerder een doorgestreepte 'i' (met een punt eronder?).
[349] De hele regel is met bruine inkt geëxpungeerd en met rode inkt doorgehaald.
[350] De 'i' is geëxpungeerd.
[351] Sic.
[352] Boven de 'a' van 'andren' een niet nader te bepalen tekentje, mogelijk de aanzet tot een woord dat erboven geschreven moest worden.

Die dan sijn in hemelrike
Sullen andren kenn*en* gew*aer*like
En*de* har namen en*de* ha*er* gew*er*ke
En*de* wat si deden dor die heilege kerke
Die quade die inde helle wandren
Sullen oec kennen malc andren
En*de* haer sonden en*de* ha*er* misual
Sullen si kennen groot en*de* smal
¶ Meester die sijn in hemelrike
Bidden si ouer die sijn in aertrike
Clerc so ons seggen boeken
Soe bidden si ouer die v*er*soeken
En*de* diese mit bedwingen nopen
En*de* op hare hulpe hopen
En*de* si bidden oec h*er*de zere
Ouer die dienen onsen here
Datse god hoede ouer die viant
Die den sinen doet groten pant
En*de* dat si mit salicheden
Moeten comen t*er* hemels*cer* steden
En*de* of sij sijn in dolingen
Datse god d*aer* [[vt]] vut moet bringen
En*de* sinen vader worden gesent
In de*n* troe*n* d*aer* alle rouwe ent
¶ Meester hebdi yet gelesen
Hoe d*aer* der goeder bede sellen wesen
Ic seg di clerc sonderlinge
Al haer begerte is bedinge
[52r] En sine begeren gene dinc
Dan selue wille die hoge coni*n*c
Al dat si bidden en*de* begaren
Dat geeft hem god sonder sparen
¶ Meester die in hemelrike sijn gedaen
Hebben si volmaecte bliscap ontfaen
Clerc ic does di een bediet
Volmaecte bliscap hebben si niet
Eer leden wort dat iugement
Dan wort hem vol blijscap bekent
Si slachten hem die sijn geseten
Teenre maeltijt daer si eten
Mit bliscepen en*de* hebben delijt
Also eest mit hem des seker sijt
Alsi pensen om hare gewaden
Die si thuus lieten onberaden
Sone doet hem die feeste geen goet
Als hem dit coemt in haren moet
Also sorgen die zalige al
Om ha*er* vrienden int aertsce dal
Hoe si de glorie sullen ontfaen
En*de* den duuel wede staen
Als die volmaecte te gad*er* comen
W*er*t elc blide oms anders vrome
En*de* dit waert dat iugement
Dat hem vele bliscap w*er*t bekent
¶ Segt mi meester sonderlinge
Welc es der zaliger woninge
Der zaliger zale es gods ansichte
Dats volmaecte van allen lichte
Daer wonen si in die zalich sijn
In dat soete claer anscijn
Gelijc dat sme*n*scen sielen leget
In den mensche en*de* leue*n*s pleget
Soe leeft die zalige ziele rike
In gods anscijn van hemelrike
Al sonder pine ende verdriet
Also ons scrifture te seggene pliet
Die meest sonden heeft gedaen
Die w*er*t vor gode best ontfaen
¶ Meester ic warts gerne [[v]] vroet
Weten die zalige al dat men doet
Die in hemelrike sijn geraect
Wete*n* al dat me in aertrike maect
Ia als si willen in haren moet
Nv v*er*sta*n*t hets di goet
Noch segic di wiltuut horen
Die ter purgatorien behoren
Die en weten twint niet
Wat in dese w*er*elt gesciet
En si dat hem worde bekent
Bi den engel die he'n/m'[353] god sent
[52v] Of bi sonder linge vrienden
Wien[354] si in dese welt dienden
M*aer* die in de helle sijn geseten
En mogen vander w*er*elt niet weten
Nie meer dan o*n*s es bekent
Waer dat die ziele belent
¶ Meester seg mi sonder sparen
Die ziele die van hene varen
Comen si weder t*er* w*er*elt yet
Te segne wat hem es gesciet[355]
Die in de purgatorie comen
Mogen niet vut al sout hem vromen
Si hadden van haren ingel ontfaen
Orlof wien si sijn onderdaen
M*aer* als si orlof mogen gewinnen
Soe comen si mit allen sinne
En*de* segge'r/n'[356] die mensch*eit*[357] haren staet
Vander purgatorien graet
Dan bidden si om weldaden
Diese daer vut mogen ontladen
En*de* als die weldaet es gedaen
So wort so v*er*loest saen
Dan bidt so ouer hem vaste
Diese van der pinen ontlaste
M*aer* die sijn ter [[pinen]] bliscap o*n*s h*er*en
D*aer* en es geen weder keren
Wie daer comt ma'c'h[358] n*iet* wt
D*aer* in es een so g*roo*t dedut
Die oec ter hellen sijn gevaren
Mogen hem niet openbaren
Te geenre wilen in geenre stont
Sine bliuen inder hellen gront
En*de* gedogen der hellen plage

---

[353] Aanvankelijk stond er 'hen',waarna er aan de 'n' een extra pootje werd toegevoegd: 'hem'.
[354] Misschien stond er aanvankelijk 'wier', waarna de arm van de 'r' werd verlengd tot een 'n': 'wien'; dit is echter niet goed uit te maken (de 'n' ziet er vreemd uit, maar heeft toch zeker wat weg van de 'n' van bijvoorbeeld 'En*de*' in 5495 of 'van' in 5507).
[355] In 5363 eindigt de vraag. Ten onrechte zijn ook de verzen 5364-5399 onderstreept.
[356] Aanvankelijk stond er 'segger', waarna de arm van de 'r' werd verlengd tot 'n': 'seggen'.
[357] Onzeker: misschien staat er 'mensch' (Blommaert 5373), misschien moeten we 'mensch*eit*' lezen (het lidwoord 'die' i.p.v. 'den' maakt de tweede lezing aannemelijk, hoewel het abbreviatuurteken niet goed te vinden is).
[358] Aanvankelijk: 'mah'. De 'c' is boven de regel toegevoegd.

Daer in toten doemsdage
Sine mogen gene orlof ontfaen
Dor dondaet die si hebben gedaen
Al scijnt dat si hem verbaren
Die sijn inder duuel scaren
Hets een duuel in haer gelike
Oft een ingel van hemelrike
Om den me*n*sce te [[bringen]][359] bedriegen
Pensen si alle toes om liegen
Hoe si den me*n*sce mogen deren
En*de* vander glorie gods keren
Die sijn v*er*loren dor haer hou*er*de
En*de* vielen in groter onwerde
¶ Noch segt mi meester tonser v*r*ome
Wane dat comt die drome
Clerc het geualt wel ode
Dat si dicke comen wan gode
Als den saligen sel gescien enige dinc
Soe sent hem die hemelsche [[coc]] coninc
[53r] In drome wat hem gescien sal
En*de* latent vor weten al
Ald*us* quaemt hem in drome te voren
Ioseppe dat hi was vercoren
Here te sijn in egypten lant
Dat scrifture wel becant
Bi wilen geuallet oec wel
Dat drome comen van den duuel
En*de* brinct den me*n*sche in dolingen
Daer hi sel sel vorderen quade dingen
D*us* quam pilat*us* wijf te voren
Dat so beletten soude den toren
Tusschen ihesum den milden
En*de* die ioden diene cruce*n* wilden
Oec geualt wel dat men siet
Wat men den me*n*sch dagelix gesciet
Ist in sprake of in horen
Comt hem gerne snachs te voren
¶ Meester ic soude gerne horen
W*aer* antkorst worde geboren
Clerc nv verstan*t* en*de* hoert
In babilonie in de grote poert
Hi sal i*n*[360] hebben sduuels geest
En*de* v*er*mogen satanas vulleest
In de stede van corosan
W*er*t hi geuoestert seit S*int* ian
En*de* op gehouden m*et* duuilien
En*de* ge queect mit nigramacien
Hi sel hem maken here en*de* god
En*de* ouer al doen houden sijn gebod
Hi sal xxxiij iaer te voren comen
Eer god die w*er*elt sal domen
Van caymes geslachte w*er*t hi geboren
Dats der w*er*elt een groot toren
Ouer alle die w*er*elt sonder spot
Sel hi hebben sijn ghebod
In iiij maniren d*us* ist geset
Sel hi tfolc bringen te sire wet
Int eerste sullen hem edel en*de* rike
Dor sinen groten scat wiken
Die scat die heeft sijn v*er*loren
Sel hem dan alle comen te voren
Tgemein volc w*er*t hem onderdaen

[359] Met rood doorgehaald.
[360] Een ‘i’ met een nasaaltilde is moeizaam tussen ‘sal’ en ‘hebben’ in geschreven.

Of het sel die doot ontfaen
Hi sel van bouen .j. vier doe*n* comen
Herde vreselic hebbic vernomen
Dat die gene sal verslaen
Die hem niet worden onderdaen
Papen clercken groot en*de* smal
Sel hi vten geloue bringen al
Mit sire ouer grote cleergien
Soe sel hise alle vermaledien
[53v] Alle scrifture worden hem onderdaen
Die der duuelen bestaen
Alle subtijlheit sel in hem[361] wesen
Also wi bescreuen lesen
Tfierde poynt es dat hi sal
Die van religione bedriegen al
Mit miraculen die hi sal togen
Die si sullen sien mit ogen
En*de* sine teeken sullen hem doncken so claer
Dat sise houden sellen ouewaer[362]
Hi sel ongedoept op doen staen
Ald*us* doet men ons verstaen
M*aer* die doopsel hebben ontfaen
Sel hi niet moge*n* op doen staen
Wa*n*t god en sals niet gehingen
Dat hi soude volbringen
Dat hise soude doen v*er*risen
Mit sire cracht in gere wisen
M*aer* den ongedoopten lieden
Sel hi wel mogen gebi‘e’den[363]
Dat si dor sijn gebod op staen
Als hijt gebiet w*er*t gedaen
Die leuende sellen sinen wille
Al om orconden lude en*de* stille
Dus w*er*t hem al onderdaen
Dat die w*er*elt heeft beuaen
Daer na sal lucifer comen
Also als ict hebbe v*er*nomen
En*de* sel in een onsuuer vat gaen
Dat noyt doopsel hadde ontfaen
En*de* sal hem doen p*r*ediken sijn gebod
Hi sel seggen du biste god
Waer achtich dat weet ic sond*er* loes
Dus worden die liede radeloes
Vele te kennen[364] sal hi togen
En*de* den volke leggen vor ogen
Den blinden sel hi geuen licht
En*de* den cropel doen gaen richt
Die vor hem sto*m* en*de* doef staen
Sel hi doen spreken en*de* horen saen
Te iherusalem sel hi geraken
En*de* den tempel doen weder maken
En*de* salre in setten een outaer
En*de* hem seluen offeren daer
En*de* maken altoes hem seluen god
Als of hi ouer al hadde gebod
Alse die ioden dit hebben v*er*nomen
Sullen si alle tot hem comen
En*de* aen beden oetmoedelike
Alse ouer god van hemelrike
Dan sellen comen p*r*ediken sere

[361] Mogelijk is ‘hem’ verbeterd uit ‘hent’.
[362] Sic, de ‘r’ ontbreekt.
[363] Aanvankelijk: ‘gebiden’; boven de ‘i’ is een ‘e’ toegevoegd.
[364] Sic. Blommaert (5495) heeft: ‘Vele tekenen’.

Enoc en*de* elyas twort ons h*er*en
[54r] Dat dan bede groot en*de* clene
Sullen ontfane geloue gemene
En*de* weder bi p*r*edicacie keren
Dat sullen doen gode teren
Geere predicacie sel hi plegen
Vor hi xxx iaer heeft gedregen
Daer na sel hi regneren sekerlike
Twee iaer in dit aertrike
Dan sel hi climmen op enen berch
Die keitijf die vule dwerf
En*de* seggen ten volke compt te mi
Hemelrike es v eygen vri
En*de* dan sal hi opwert vliegen
En*de* hem seluen bedriegen
Op die lucht sal hi willen rusten
Dan sal hi neder vallen en*de* bersten
En*de* varen inder hellen pine
Ewelike en*de* oec die sine
D*aer* salne god mitten monde
V*er*maledien te dien stonde
Om dat hi die heilege kerke
Vellede mit sinen gewerke
En*de* die an sine geloue bliuen
Werden verdoemt soe wi scriuen
En si dat se hem bekeren
Weder ten geloue ons h*er*en
¶ Meester hebdi yet vernomen
Hoe enoc en*de* elyas sullen comen
Clerc in dier maniren in dier wijs
Datse god sette in paradijs
In dien gelike in dien gedane
Sullen ‘w/s’i[365] wesen dat ic wane
Als antkerst sinen wille heeft gedaen
Sal dan die w*er*elt yet langen staen[366]
Ia so [[achter]] clerc achter die plage
So salse staen noch xl dage
En*de* dat sal doen gewaerlike
Die hoge here van hemelrike
Dor die gene wilt verstaen
Die antkorst vte*n* geloue liete gaen
Om dat si bliuen den seluen sto*n*den
Mogen beteren hare sonden
En*de* sullen gelouen gew*aer*like
Dat hise [[bedroeft]] bedroech zwaerlike
Als die xlste dach neemt fijn
So sal der w*er*elt inde sijn
En*de* als soe ende heeft genomen
Dan soe sullen ingelen comen
En*de* blasen see*r*e mit bosinen
En*de* doent der w*er*elt dorscinen
Dat een vreselic vo*n*nesse sal sijn
Op den mensch dat w*er*t anscijn
[54v] Hare horne sullen ropen ou*er* al
Staet op gi dogen groot en*de* smal
Ter minnacht salt v*er*risen so wi horen
Alle dat ter w*er*elt w*er*t geboren
Si worden [[w]] verresen alsoe saen
Dat men een oge op soude slaen
Die scrifture doet ons gewach
Dat sel wesen op enen sondach
Dan sellen v*er*gaderen alte zamen
Die zielen mitten lichamen

[365] Aanvankelijk ‘wi’, verbeterd in ‘si’
[366] 5542-5543 zijn ten onrechte niet onderstreept.

¶ Lieue meester maect mi vroeder
Of een kint van sire moeder
Doot ter w*er*elt wort geboren
Sal ment der zien en*de* horen
Clerc hets ald*us* bescreuen
Dat alle die ye hadden leuen
En*de* in der moeder buc lijf ontfingen
Sellen comen te dien gedinge
In der zeluer gedaen twaren
Als of si waren van xxx iaren
Al w*aer* oec een mensch geboren
Van enen wolf als wi horen
En*de* oec ander beesten v*er*slonden
Het soude v*er*risen tien stonden
Bede in vleesce en*de* in bloede
En*de* oec comen vor gode den goeden
Wa*n*t al dat mensch heeft gewesen
Sal dan van der doot genesen
En*de* tfleesch dat van den beesten qua*m*
Blijft der aerden als ic v*er*nam
Niement sal d*aer* hebben gebrekenesse
Van sinen leden dits wa*er* lesse
Clerc ic sal di seggen mee
Al hadden die vissche ind*er* zee
Enen me*n*sce geeten al
Weet oec dat hi verrisen sal
Soe dat an hem niet sal missitten
Van genen dingen no van smitten
¶ Meester smenschen haer en*de* sijn [[s]]naghe‘le’[367]
Die aen hem staen so behagele
Selt dan anden me*n*sche staen
Als hi ten vonnesse moet gaen
Nv hoert clerc ic salt di wisen
Dat si also niet sullen verrisen
En*de* togen bi exempel dan
Wat onse ‘h*er*e’[368] den mensche ian
Gelijc enen die maect ee*n* vat
En*de* niet wel geraect dat
Soe maect hi vander seluer aerde
I beter en*de* van mere waerde
Also sel oec god die hoge co*n*i*n*c
Wel mogen maken een ander dinc
[55r] Ouer des me*n*schen lichame
Also sijn wille es en*de* bequame
Ongelijc d*er* eerster v‘ro/or’men[369]
Die lach inder aerden o*n*d*er* die worme
Hi sel den mensche ene*n* lichae*m* maken
Dat vand*er* aerde ni*et* sal maken
Sond*er* onsuu*erh*e*it* sel hi wesen
En*de* vol claerhede so wi lesen
Al hadde een me*n*sche t*er* w*er*elt iiij handen
En*de* ij hoefden op sinen buuc standen
En*de* oec ving*er* vj of vij
Het gaet al of ten andren leuene
Wa*n*t [[..]][370] elc wort da*er* al volmaect
En*de* van lichamen wel geraect
So dat hem ni*et* sel missitten

[367] Aanvankelijk: ‘snaghe’. Met rode inkt werd de ‘s’ doorgehaald en werd er ‘le’ achter geschreven: ‘naghele’
[368] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[369] Aanvankelijk: ‘vromen’; ‘ro’ is geëxpungeerd, erboven is ‘or’ geschreven (‘vormen’).
[370] Een tweetal letters is geëxpungeerd en daarna weggekrabd.

Noch oec letten ghene smitten
Dat hem gebrect sal god meren
Heeft hi te vele hi salt weren
Die zalige sullen der lichame bringen
Onbesmit van allen dingen
En*de* sullen sijn soe ou*er* clare
Dat een wonder te seggene ware
Onsterflic sellen haer lichame*n* sijn
D*us* leert ons die scrifture fijn
Die quade sullen d*aer* vor ogen
Haren lichamen moeten togen
So lelijc en*de* soe zwert van sonden
Men mocht gepensen te stonden
¶ Meester hebdi yet vernomen
Hoe god ten vo*n*nesse sel comen
Hi sal comen als .j. keyser rike
Mitten geselscap van hemelrike
Die ingelen soe ic hore wagen
Sellen cruce en*de* crone dragen
Tsere en*de* nagele mede
Die vor wonden sine lede
Dese tekene sal [[wort bekent]][371] hi togen
Elken me*n*sche vor sine ogen
Bi den teeken wort hi bekent
Dat hi sal doe*n* vreselic iugement
Dan sal opstaen ouer al
Alle die doden groot en*de* smal
Om te comen gemeenlike
Iegen den here van hemelrike
Delementen sellen v*er*storme*n* sere
Om den anxst van onsen here
En*de* oec mede sonne en*de* mane
Sellen verliesen hare gedane
Die sterre die wi anden troen sien
Sullen gode mede ontsien
Al aertrike sal beuen dan
Om die vrese die men sal sien an
[55v] D*aer* sel elc redene moeten geuen
Van dat hi misdede in dit leuen
Te iosephat sel gescien
Tfonnesse dat wi mogen ontsien
Iosephat dat es een dal
D*aer* god die w*er*elt doemen sal
Bouen dien dale des sijt wijs
Staet dat aertsce paradijs
Clerc nv wille mi noch v*er*staen
Tfonnesse w*er*t inde lucht gedaen
D*aer* sullen wesen die mertelaren
En*de* oec d*er* apostelen scaren
Co*n*fessore en*de* volc van r*e*ligione
Die weder stonden sduuels bandone
Si sullen sitten maken van d*er* lucht
Des sijt seker sonder ducht
H*aer* co*n*ciencie h*aer* heilege leuen
Die sullen hem d*aer* sitten geuen
D*aer* sal god maken sijn sitten gereit
Op den stoel d*er* almachticheit
D*aer* sal hi roepen sine vriende
Die hem in deser w*er*elt diende
En*de* salse setten tsijnre recht*er*hant
En*de* doen hem sine glorie bekant
En*de* sal seggen gi gebenedide
Gi w*aer*t die gene die mijns belide
Als ic achter straten ginc
En*de* mi zware coude beuinc
Ghi cledet mi en*de* voedet wel
Ic was dorstich gi gaeft mi voetsel
Herberge soe gaef di mi
En*de* mine voete soe dwoech di
En*de* gi v*er*soentet mi mede
Als ic hadde serichede
D*aer* o*m*me si di gebenedijt
Met minen vader talre tijt
Wa*n*t mine glorie sal v*er*sienen
En*de* mijn engelen sellen v*er*dienen
Ter luchte*r* side sellen die q*ua*de staen
Herde droeue en*de* sere ondaen
God sal tot hem seggen dan
Ic was naect gine gaeft mi niet an
Ho*n*gerich ginc ic achte*r* straten
Van v quam mi niet te baten
Van dorste dogedic groot leet
V herberge was mi o*n*gereet
V en ontfermde niet mijnre lede
Vol hou*er*de w*aer*di mede
En*de* gierich om taersche goet
D*aer* om seldi inder hellen gloet
Noch sal hi spreken te hande
Tot sinen leeden vianden
[56r] Waerdi comen tenig*er* stonden
Te genaden van vwen sonden
Ic hadde v getoecht gereit
Mine grote ontfermich*eit*
Dor vwe sonden staet v te sine
Ewelike inder hellen pine
Nv gaet van mi v*er*maledijt
Moeti wesen in alre tijt
Dan sullen 'si'[372] sien van d*aer* si staen
Dat die helle sal sijn ontdaen
Dan sullen si vallen als een loet
Mit haren anschijn op d*aer*de al bloet
En*de* souden g*er*ne d*aer* in vlien
Mocht men [[te]] tgeluc gescien
Wa*n*t hare pine sullen si sien vor ogen
Die si ewelike moeten dogen
Sine v*er*corne [[s]] d*us* ist gesciet
Sel hi geuen sine ontfermich*eit*
En*de* hi sal togen sine vianden
Hem te lachter ente scanden
Sijn cruce en*de* sijn wonden
Die hi ontfinc dor onse sonden
Hi sal .j. vier van bouen doen comen
Also als ic hebben vernomen
En*de* doen verbernen wel sciere
Alle die w*er*elt m*et* enen viere
¶ Meester nv bericht mi scone
Bi wat reden die [[d]] gods sone
Sal doen tuterste vonnesse
Dat wistic g*er*ne te mijnre lesse
Hets recht der pinen ane uaet
Dat hi die bate d*aer* af ontfaet
Die sone ontfinc die bitter doot
Den me*n*sche te lossen vter noot
Wa*n*t hi wiste wel en*de* sach
Dat die me*n*sche in sonden lach
En*de* iamer like was bedrogen
Biden viant die viel van hogen

[371] Geëxpungeerd en doorgehaald.

[372] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

In der dieper hellen crijt
Des hi op den men*s*che hadde nijt
Dat hi die glorie soude ontfaen
Die hem bi hou*er*den was ontgaen
Doe pijnde hi hem en*de* pensede
Hoe hi enich dinc geueinsde
D*aer* hi den men*s*ch mochte mede
Doen vallen van d*er* weerdichede
En*de* nemen dat hem god had gegeuen
Doe dede hi den men*s*ch sneuen
Des beclagede hem de zone den vader
En*de* seide moet emmer t*er* hellen al gader
Dat ye in aertrike quam
Van adame den eersten man
[56v] Dat wa*er* rouwe sond*er* genoot
Ic soude eer die bitter doot
Dor den armen mensch o*n*tfaen
Vader docht v goet gedaen
Die vad*er* merct en*de* [[kint]] bekint
In den sone [[die]] wie hi mint
Dat hi wille mit sinen leden
Behouden smenschen erfachticheden
D*us* w*er*t die sone soe men saget
Geboren van ere suu*er* maget
En*de* wilde d*aer* na steruen
Dor den mensche en*de* bedruen[373]
Om dese dinc om dese clage
Sel die vader ten doemsdage
Te josephat int soete dal
Den sone geuen die macht al
Mede te doen al sijn geuoech
Dits den men*s*che eren genoech
Datten svaders sone sal doemen
Als hi ten vo*n*nesse sal comen
Wa*n*t hi weet wel te voren
Dat hi dor den mensch w*er*t v*er*coren
Hi sal te genadiger wesen
Den men*s*che so wi hopen in desen
¶ Meester hebdi yet v*er*staen
Hoe god die goede sel ontfaen
Die goede sullen hebben die 'har*e*n'[374] ganc
Ond*er* die quade al gemanc
En*de* die quade sullen hem mingen
Oond*er*[375] die goede ten gedinge
D*aer* w*er*d*er* vele ou*er* goed bekint
Die quaet worden in iugemint
En*de* vele salre quaet schinen opt velt
Die god sel nemen mit gewelt
Clerc d*aer* sellen ingelen wesen
Die sellen onder lesen
Die goede vten wieden
D*us* horic scrifture bedieden
Gelike dat die ackerma*n*ne
Tcoren sceden mitten wanne
En*de* tcaf leggen op een pl[[i]]ein[376]
En*de* op ander side dat goede grein
Also sullen dengelen die goede sceden
Bi ordinacien onder hem lieden
Ia in vier p*ar*tien dats waer

Worden si v*er*sceden daer
Deerst geselscap hore ic nomen
Sel volmaectelike te gode comen
En*de* sellen oec ou*er* tfo*n*nesse wesen
D*aer* men die quade vut sal lesen
Die v*er*maledijt sullen bliuen
Bede mit ziele en*de* m*et* liue
[57r] Dander geselscap hore ic lesen
Die gec*r*one[377] in ha*er* huwelic hebben genesen[378]
En*de* getrouwe sijn elc andren
En*de* hier sonder hoeft sonden wandren
En*de* biechte spreken mit haren monde
En*de* rouwe hebben haren sonde
En*de* [[ou*er*]] d*aer* af penite*n*cie ontfingen
Die si voldaden in waren dingen
Dan sal elc goet kersten sijn bekent
Vri en*de* quite int [[q]] iugement
En*de* ou*er* liden tfo*n*nesse zwaer
Dat den quaden sel gaen tenaer
En*de* o*m*me ha*er* quade vule sonden
Worden si in de helle v*er*slonden
Derde geselscap dats anschijn
Sel sonder vo*n*nesse v*er*doemt sijn
Dat sullen wesen di sond*er* wet
Waren en*de* in sonden [[d]] besmet
Gelike ioden en sarasine
Die onsen here daden pine
Doe hi tsinre passien ginc
En*de* hem niet en helden ou*er* co*n*in*c*
En*de* niet gelofden an sine gebode
En*de* aen beden haer af gode
Op desen sal geen vo*n*nesse gaen
So ons scrifture doet v*er*staen
D*aer* si ten vo*n*nesse sellen [[gaen]] sta*n*den
Sellen si gode sien tharen scanden
En*de* sellen v*er*doemt van hem gaen
Als sijn ogen op sal slaen
Tfierde geselscap moegedi horen
Sel mit gods vo*n*nesse sijn verloren
Dat worden die vermaledide kerstine
Die hier gode deden onw*er*de anscine
En*de* valscheit der heileger kerken
Mit haren quaden bosen gew*er*ke
Als god dese sal sien mit ogen
Sal hi hem sine gramscap togen
En*de* sal tot hem seggen t*er* tijt
Nv gaet van mi v*er*maledijt
Ic hadde ho*n*ger en*de* dorst groet
Gene gaeft mi niet te mine noot
Nv v*er*stat en*de* sijt des vroet
Dat die quade kersten meer misdoet

[373] Sic. Blommaert (5784) emendeert 'bederven'.
[374] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[375] Sic.
[376] Van 'pliein' is de eerste 'i' geëxpungeerd, zodat men 'plein' dient te lezen.

[377] Sic. *MNW* (II, 1180) vertaalt 'gecrone' als '*Met eene kroon versierd*; bij uitbr. *voortreffelijk*; lat. *insignis*', met daarbij dit citaat uit de *Vers-Lucidarius*. Verdam (1881, 243) stelt hier de lezing 'getrouwe' voor. Het *MNW* (t.a.p.) echter vermeldt: 'Het zou gemakkelijk zijn, voor *gecrone* een ander woord in den tekst te brengen, b.v. *getrouwe*, te meer daar *gecrone* in de hier voorkomende opvatting in andere talen onbekend schijnt; doch *Lanc.* III, 6444 staat vermoedelijk hetzelfde woord in superl.: "Hi sal die gecroenste (gecroneste *of* gecroontste?) riddere wesen ende die warechste van allen…; hine quamer niet in met sonden besmet, alse sijn nu ten stonden die ongetrouwe sondaren".'
[378] 'genesen', lees 'gewesen'.

Iegen gode dan die int geloue es bekint
End*e* oec gode niet en kent
Nv wachti kersten wat gi does
Wa*n*t du wets wel alstu misdoes
End*e* alstu sonde heues gedaen
Saltu gereet te biechte gaen
End*e* hebben rouwe van dine*n* sonden
D*aer* du mede worts gebonden
[57v] Wa*n*t dese ke*n*nesse en heeft niet
Tonsalige ongelouige diet
D*aer* omme en sulle*n*[[l]][379] si niet die pine
Hebben gelike quade kerstine
¶ Meester bericht mi van desen
Of god yet tornich can wesen
Clerc men dede noyt die saken
D*aer* men gram om mochte maken
Die here heeft so bliden gedane
Hem en gaet geen belgen ane
Noch gramschip in hem
D*aer* af ic wel seker bem
Clerc ic hebbe wel v*er*nomen
Dat god onse here sal comen
Mit bliden anschijn in den crijt
D*aer* hi de welt sal maken quijt
Hi sal in dat domen sijn
Sochte*r* dan dan .j. kammekijn[380]
M*aer* als die v*er*domenesse vallen sal
Op donsalige int helsche dal
Sullen si segge mit wene*n*d*e*n ogen
Dat si gods gramscap moeten dogen
End*e* oec sine v*er*bolgen sprake
End*e* we*r*t gene gramscap m*aer* wrake
Wan den sonden die si hier daden
Doe si daden gene genaden
Haren armen euenkerstene
End*e* sine gedochten niet d*er* pinen
Die god dogede om ha*r*e sonden
Doe hi ontfinc sijn heilege wo*n*den
An den cruce h*er*de bitterlike
Om te v*er*losen al aertrike
Clerc v*er*stat mi te we*n*sche
Gelike dat die sone[381] siet elc me*n*sche
Mit sinen ogen herde scone
D*aer* so gaet anden trone
Also sullen dan sonder waen
Alle concencie sijn ondaen
D*aer* sel [[alle]] elc andren sonden kenne*n* wel
So wi doen die so*n*ne anden hemel
Weder so doncker es of claer
Des mach elc hebben vaer
Is oec iemen die hier sine sonden
Den pape seit mit sinen monde
End*e* penitencie gedaen op enich dach
Van den sonden we*r*t [[e]]geen gewach
Ay me*n*sche peinse en*de* micke
Dattu so beters dine stricke
Dattu ten ionxsten dage wort vo*n*den
Claer en*de* suuer van sonden
¶ Bericht mi meester na dine lesse

Hoet wesen sel na tfo*n*nesse
[58r] Alst tfo*n*nesse wort gedaen
Soe worden alle die duuele geuaen
En geworpen in gront
Van d*er* hellen dat si v cont
End*e* die v*er*maledide [[int]] mit he*m* leden
Dat segic v ou*er* waerheden
End*e* sellen d*aer* ewelike bliuen
God sal metten saligen cliuen
In dat salige heilege iherusale‘n/m’[382]
D*aer* bliuen si ewelike met hem
D*aer* sellen si telker vren
Bescouwen svaders figure
Die sal wesen sonder genoot
End*e* in hem hebben glorie groot
D*aer* sal dan die me*n*schelichede
Rusten in de godlichede
End*e* sine bliscap sal dor ga*n*gen
Elke ziele sonder v*er*langen
Alle bliscap w*er*t d*aer* anschijn
Elke na die v*er*diende sijn
Die [[v]]dan w*er*t vanden minsten loen
In den hemel in gods troen
Hem sal dincken dat hi es
Vanden meesten sijt seker des
So wel salt hem genoegen
D*aer* se god tegader sal voegen
Wa*n*t ha*er* bliscap w*er*t [[te]] alte gader
Dat si bescouwen den [[me*n*sche]] hemelsc*e*n vad*er*
Die verclaerde haer ansichte
Mit sinen glore mit sinen lichte
¶ Meester heb[[b]] di yet vor sien
Wat metter welt sal gescien
Clerc god salse met ene*n* viere
Te pulu*er* v*er*bernen sciere
Also sal gescien dese dinc
Gelike dat wilen die deluue ginc
Bouen alle berge .xv. cubicus
End*e* geduerde .xl. dage aldus
Also sal tfier boue*n* alle berge gaen
Also [[heb]] ict int wa*r*e hebbe v*er*staen
In deser wijs soe w*er*t gedaen
D*er* welt wandelinge saen
End*e* d*er* w*er*elt armoede mede
Dat coude [[ht]] hitte en*de* serichede
Dese v*er*noy sellen te gliden
M*aer* delementen sellen v*er*bliden
End*e* w*er*den gesuuert va*n* d*er* do*n*ckerheit
Mit ou*er* talli*g*er claerheit
Noch v*er*sta*n*t mi herde wel
God sal maken enen niwen hemel
Die scoenre en*de* clare sal sijn
Dan nv es dat sonne schijn
[58v] Hi sel v*er*niwen die so*n*ne en*de* die mane
Mit sonderlingher gedane
Oec vint men als wi lesen
Dat die so*n*ne claere sal wesen
Vij werf ant firmament
Dan soe met ons es bekent
End*e* die sterre in haren schijn
Sellen vij ‘w*er*f’[383] clare sijn

[379] Aanvankelijk stond er ‘sullel’ of ‘sulle*n*l’, waarna de ‘l’ werd geëxpungeerd en met diagonale haarlijntjes doorgehaald.
[380] Sic. Blommaert (5894) emendeert ‘lammekijn’.
[381] Sic. Blommaert (5910) emendeert ‘sonne’. Op deze plaats in B4: ‘zonne’.

[382] Aanvankelijk: ‘iherusalen’, waarna er aan de ‘n’ (die eindigde met een lange haal) nog een poot werd toegevoegd: ‘iherusalem’.

En*de* die mane sal met ene*n* ringhe
V*er*siert sijn sond*er*linge
Die me*n* noyt an ha*er* gesach
In dese w*er*elt op genen dach
God sal dan maken niwe aerde
Scoenre en*de* van mere waerde
Vij waruen dan so nv es
Des sijt seker en*de* gewes
Dat d*aer*de ontfinc ons h*er*en bloet
Dat vut sinen wo*n*den woet
En*de* der heileger martelaren
Die in aertrike gepassijt waren
Daer o*m*me salse die hoge coninc
V*er*sieren mit vele scoenre dinc
Dan ne*mmer*mere mach v*er*gaen
Dit doet ons scrifture doet v*er*staen
God salse v*er*sieren des sijt wijs
Gelike dat was taerdsche p*ar*adijs
En*de* twat*er* dat ons h*er*en lichame
Dwoech tonser alre vrame
En*de* niet stille mach staen
Dan sal sijn lopen sijn gedaen
Scrifture seit dat water al
Clare sijn dan enich cristal
In de w*er*elt sal dan ne*mmermer*e
Comen sonde rouwe noch sere
M*aer* bliscap en*de* groot delijt
Des willic da[t][384] gi seker sijt
Watter god mede doen sel d*aer* naer
Dat wa*er* mi te seggen zwaer
¶ Meester segt mi die reden al
In wat vormen die mensch v*er*risen sal
Hi sal vij warf clare sijn
Dan nv es dat so*n*ne schijn
En*de* sal oec in de oude v*er*risen
Dat onse scepper dede die wi prisen
M*aer* o*m*me dat es een soete‘n/r’[385] sanc
Te hoorne doude en*de* die io*n*ghe gemanc
En*de* die kinder metten wiuen
Des willen somige clercken scriuen
Dat elc sel v*er*risen in d*er* ouden
Gelike dat hi voer t*er* moude
D*aer* sal men [[e]] mogen sien en*de* horen
Also naect als hi w*er*t geboren
[59r] Des sullen si hem scamen niet
Gelike deen engel den andren siet
Si sullen scemeren van scoe*n*heden
Die sullen bedecken hare leden
God sal cleden de*n* lichame gereet
Mitten cleden d*er* salicheit
En*de* sine ziele sal god v*er*sconen
Mitter salicheit d*er* drie p*er*sonen
Si sullen hare*n* wille volbringen
In allen maniren in allen dingen
Wa*n*t haer wille wort .j. p*aer*like
Te louene gode van hemelrike
Si sullen hebben wel bedechte
Vor hem lieden gods ansichte
In wat steden si hem besetten
Sullen si wesen sonder leten[386]
Haer gepeins wille en*de* wesen
Sel e*mm*er in gode geuoech wesen
D*aer* om sal al haer gedochte
Vol bringen in soetheden sochte
En*de* gedincken ha*er*e pine te zamen
Die si doechden mit haren lichamen
Gelike als een keyser rike
Die comt wt enen wige blidelike
En*de* v*er*telt dat hi hadde geual
Dat hi den strijt v*er*wan al
Also blide worden si te [[var]] waren
Dat si den duuel sijn ontfaren
¶ Nv bericht mi meester rike
Wat bliscepen hebben die zielen in hemelrike
Ic wiste g*er*ne sonder waen
Hoe hare [[bbs]] bliscap is gedaen
Clerc hore bliscap hore ic gewagen
Es sulc dat noyt ogen zagen
Noch oren hoerden sekerlike
Van soetheden dies gelike
Noch noyt mont v*er*tellen mochte
Noch h*er*te gepeinsen gedochte
Die scoenheit en*de* die v*er*weende dingen
Die hem god sal geuen sond*er*lingen
Clerc ic doe di noch verstaen
Dat die salige sullen ontfaen
Xiiij glorien herde scone
Mit den vader in den trone
D*aer* w*er*t hem lieden wel bequame
Vij d*er* zielen en*de* vij den lichame
Die lichame sel hebben gereit
Scoenheit dapp*er*heit en*de* stracheit
Weelde vroetscap en*de* gesonde
En*de* ontsterflic in allen stonden
Die ziele sel ontfaen mere
Vij giften van o*n*sen here
[59v] Dat es minne en*de* wijsheit
Vroetscap en*de* mogentheit
Grote sekerheit en*de* bliscap
Sel die ziele ontfaen in nap
En*de* ewelike salt haer bliuen
Sonder ne*mm*ermere v*er*driuen
¶ Meester nv doet mi v*er*staen
Hoe elke bliscap es gedaen
Nv v*er*stat wel dese woert
Die ic di sal bringen voert
Clerc of di god gaue te lone
Die scoenheit van absolone
Die welke*n* hadde smette no blame
In sinen sconen lichame
Sijn ha*er*e was gelike den goude
Dat hem stont op sine moude
Wie dese scoenheit bleue geheel
Die hadde een scoen vordeel
En*de* waerstu d*aer* toe also snel
Alse was die dapp*er* asel
Wa*n*t hine vant dinc gene
Hine v*er*liepse wel met enen bene
En*de* hine vincse wel gereit
Dat was grote dapp*er*heit
En*de* waerstu also starc in dinen doen
Alse was die starke samsoen
Hi was die m gewapend*er* man

[383] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.
[384] ‘t’ verdwenen door minuscule beschadiging van het papier.
[385] Aanvankelijk: ‘soeten’; de ‘n’ is veranderd in een ‘r’.
[386] Sic.

6109 Allene met sire hant v*er*wan
6110 En*de* doot sloech op een velt
6111 Dat was wonder en*de* gewelt
6112 En*de* hadstu d*aer* toe in dijn bedwange
6113 Alse keiser augustis hadde lange
6114 Alle de w*er*elt en*de* waer dijn eygen goet
6115 Dats al niemen hadde [[een]] enen voet
6116 En*de* waerstu also wijs in dinen doen
6117 Alse was die coninc salemoen
6118 Die met sire wijsheit vroet
6119 Al volbrochte dat hi bestoet
6120 En*de* waerstu d*aer* toe also gesont
6121 Alse moyses was teniger stont
6122 Die noyt siecheit hadde gedragen
6123 Als van enen tant te wagen
6124 Hine hadde noyt zwaer v*er*driet
6125 Dat hem sijn ogen donckeren yet
6126 En*de* hadstu oec van [[goe]] gode gegeuen
6127 Dattu also lange soutstu leuen
6128 Alse mathusalee die wel naer
6129 Oec leuede tien hondert jaer
6130 En*de* waerstu ter w*er*elt gemint m*et* vlite
6131 Alse ionitas was van dauite
6132 Hi mindene bouen wijf en*de* man
6133 En*de* bouen hem seluen nochtan
'En*de* hadstu hier toe oec'[387]
6134 *[60r]* En*de* hadstu hier toe oec allene
6135 Die wijsheit van d*er* w*er*elt gemene
6136 En*de* soe vordi waer ondaen
6137 En*de* in dijn h*er*te woude gaen
6138 Soe w*aer*stu vele vroeder dan
6139 Dan salomon die wise man
6140 En*de* w*aer*stu also gemint te hant
6141 Alse iosep was in egipte*n* lant
6142 Wien tfolc aenbeden mere
6143 Dan gode onsen lieuen here
6144 En*de* waerstu oec een leits man
6145 Bouen alle d*er* w*er*elt dan
6146 Alse moyses was va*n* die va*n* israel
6147 Soe waerstu mogende weet ic wel
6148 En*de* warent alle dine vriende
6149 Die omtrint di waren en*de* dienden
6150 So moestu sijn van goeden moede
6151 Getrouwelike in seker hoede
6152 En*de* hadstu oec des v*er*dient
6153 Dat alle die w*er*elt wa*er* dijn vrient
6154 En*de* du oec mochste volbringen
6155 Alle dat die w*er*elt mocht vol stringen
6156 So mochstu mit rechte wel
6157 Hebben iolijt en*de* spel
6158 En*de* w*aer*stu also seker int h*er*te dijn
6159 Alse enoc en*de* elyas sijn
6160 Die seker sijn van desen liuen
6161 Dat si altoes leuende bliuen
6162 Wa*n*t niemen mach hem tp*ar*adijs
6163 Nemen in geenre wijs
6164 Dan god dieser in mede
6165 Dit es grote sekerhede
6166 En*de* du mochts volbringen
6167 Alle dese vorseide dingen
6168 En*de* alle dat ware onder den t*r*one
6169 Dit waer geften vele en*de* scone
6170 ¶ Ic segge meester in mijn gedochte
6171 Die dit al volbringen mochte
6172 Dat hi van gode meer hadde te lone
6173 Dan die ingel van den trone
6174 Clerc dijn gepeens en*de* dijn waen
6175 Es min dan niet wa*n*t v*er*staen
6176 Wa*n*t alle dese w*aer*like sticken
6177 En mach men niet .j. caf micken
6178 Iegen die bliscap die god bereet
6179 D*er* zaliger zielen alsoe men sceet
6180 Alle die ye spraken met monde
6181 En geseiden niet te gronde
6182 Wa*n*t h*aer* god heuet bereit
6183 Mitten sone d*er* drieuoldicheit
6184 Hare bliscap en*de* ha*er* glorie
6185 Sal sijn bouen alre memorie[388]
6186 *[60v]* Ay edel creature nv siet
6187 Dat ghi dese glorie en v*er*liest niet
6188 Die v god heeft gegeuen
6189 Als gi sceet van desen leuen
6190 Du prijs die giften [[d]] vand*er* w*er*elt
6191 Die walsch[389] sijn en*de* v*er*dwerlt
6192 Iegen die scoenheit vanden trone
6193 Die de zalighe hebben te lone
6194 Ic segge dat absalons scoenheit
6195 Waer d*er* zielen een donckerhede
6196 Die zalige sellen d*aer* clare sijn
6197 Dan nv es d*er* sonnen scijn
6198 Asahels grote dapp*er*hede
6199 W*aer* d*er* zielen een traechede
6200 Wa*n*t so w*aer*t alre snel
6201 Alse gepeins dat weet ic wel
6202 Sampsoens stracheit dat v*er*staet
6203 Waer met hare een crancke daet
6204 Wa*n*t d*er* zaligˢ*er* zielen cracht
6205 Sal sijn van soe groter macht
6206 Dat soet al sel v*er*winnen
6207 Wat iegen es met o*n*minnen
6208 Skeysers augustus mogentheit
6209 Also ons scrifture seit
6210 Waer met hare sijts gewesse
6211 Een zwaer van genesse
6212 Wa*n*t machtiger man dan hi
6213 Mochten vaen dat segic di
6214 E niemen mach te genen stonden
6215 Die zalige zielen houden gebonden
6216 Niet te meer dan die ioden gemene
6217 Mochten gebieden van nazerene
6218 Ihesum den co*n*i*n*c milden
6219 Te v*er*risene als hi wilde
6220 Niemen machse vaen no deren
6221 Si sijn altoes [[s]] d*aer* si begheren
6222 Si sijn d*aer* en*de* willen hier en*de* ghins
6223 Snelre dan enich gepeins
6224 Dit es weelde en*de* mogentheit
6225 Alle dat ic hier hebbe geseit
6226 Salomoens grote wijshede
6227 Waer metter zielen dul hede[390]
6228 Wa*n*t ertsche vroetscap es el niet
6229 Dan tonneerne taerdsch diet
6230 Moyse*r*e gesonde waer siechede
6231 D*er* zielen in alle hare lede

[387] Uiterst rechts in de benedenmarge geschreven.

[388] De tekst is aan de onderzijde van het blad (m.n. 6180-6185) moeilijk leesbaar door de donkere kleur van het perkament.

[389] Sic. Lees met Blommaert (6194) 'valsch'.

[390] Tussen 'dul' en 'hede' een lege plek.

6232 Wa*n*t siecheit noch ongesonde
6233 En mach ha*er* deren te geenre stonde
6234 Niet te meer dan een kersten
6235 Mach dor houwen tso*n*ne schijn
6236 Dat hem deert of nose
6237 Dits d*aer* af die rechte glose
6238 *[61r]* Van deser welt tlange leuen
6239 Waer met hem een cort beweuen
6240 En*de* ene wel gallike doot
6241 Wa*n*t haer bliscap es so groot
6242 En*de* ha*er* leuen sonder v*er*ganc
6243 En*de* sonder enich v*er*lanc
6244 Wat so sal leuen ewelike
6245 Mitten vader van hemelrike
6246 Meere vroetscap dan men mach peinsen
6247 Heeft elke ziele sond*er* veinsen
6248 En*de* die vroetscap sal geduren
6249 Ewelike in allen vren
6250 Enoe sekerheit en*de* heylen helyen
6251 En es niet yegen d*er* zielen vrien
6252 Wa*n*t hare vriheit es so gedaen
6253 Dat so niet mach vergaen
6254 Van ioseppe oec die minne
6255 Waer hier tegen te prisen dinne
6256 Wa*n*t die mi*n*ne der zielen goet
6257 Blijft ewelike des sijt vroet
6258 Die ere die moyses ontfinc
6259 Doe hi mitten kindren va*n* isr*a*el ginc
6260 Om te leidene tysrahelsch diet
6261 Die ere waer oec herde clene
6262 Iegen die heeft die ziele rene
6263 Dat alle die w*er*elt mach volbringen
6264 Ware h*er*de clene dingen
6265 Iegen die macht d*er* zielen vri
6266 Die gode comen es al bi
6267 Alle dese bliscepen sijn al niet
6268 Iegen dat men vor gode siet
6269 Grote genoechte sal d*aer* wesen
6270 Dat seggen sijt diet hebben gelesen
6271 Si sullen sien en*de* mogen togen
6272 Alle bliscap met haren ogen
6273 Wat si willen en*de* begaren[391]
6274 Sel hem niemen mogen deren
6275 Si sullen hebben groot delijt
6276 In onsen sceppare talre tijt
6277 En*de* die [[alle]] ingelen allegader
6278 Die wonen mitten vader
6279 Clerc noch willic mi v*er*meten
6280 Dat die zielen sullen weten
6281 Elc anders bliscap daer
6282 Daer si worden inden hemel claer
6283 En*de* sullen kennen haer vianden
6284 Die sijn ind*er* hellen bande
6285 O wi wat bliscepen sel d*aer* sijn
6286 Daer die so*n*ne in haren schijn
6287 Sal sijn vij werf claerre
6288 En*de* scoenre en openbare
6289 Dan si nv es op enigen dach
6290 *[61v]* Des doet ons scrifture gewach
6291 |
6292 |
6293 |
6294 | [392]

[391] Lees i.v.m. rijm: 'begeren'.

6295 Dat nv es op enen dach
6296 Elc salre hebben we*n*schen wout
6297 Na sijnre beg*er*te ionc en*de* out
6298 God sal hem d*aer* geuen gereit
6299 Sine grote ontfermichede
6300 D*aer* sal men bliscap gedichte
6301 Sien in ih*e*sus crist*u*s ansichte
6302 Grote [[bl]] scoenh*e*it sel me*n* d*aer* scouwen
6303 In marien onser vrouwen
6304 Aldus gedaen soete*n* edelheit
6305 Ay [[edel v]] v*er*sta*n*t edel creature
6306 Dattu ni*et* verboeres tenig*er* vre
6307 Die bliscap die di es gehouden
6308 Mit dinen sonden mit dinen scouden
6309 Die mochs winnen in cort*er* stont
6310 En*de* wachti van d*er* hellen gront
6311 D*er* zielen pine en es so clene
6312 Sone heeft also vele rouwen allene
6313 Alse die hemel glorien heuet
6314 Dits also waer als god leuet
6315 En*de* die ziele diere in staet te sine
6316 Hebben altoes also grote pine
6317 Alse die zalige hebben weelde
6318 Die sijn v*er*siert mit gods beelde
6319 Mensch peinst om dine sonden hier
6320 Dattu niet met besitte thelsche vier
6321 Dat ne*m*mermere sel te gane
6322 Teniger stont sonder waen
6323 Mit cleenre pinen in dit leuen
6324 Machstu blusschen [[en]][393] dat zware sneuen
6325 Marien kint die gods sone
6326 Die alre doechden es gewone
6327 Moet ons v*er*bringen d*aer* sijn die sine
6328 En*de* verde ons van der hellen pine
6329 Na dit [[corte]] arme corte leuen
6330 En*de* moet houden sond*er* sneuen
6331 Des jonne ons die hemelsche vader
6332 Nv segt amen alle gader

Hier beghint een groet boec va*n* de*n* vij dootsonden en*de* va*n* de*n* x gheboden[394]

[392] Na het eerste vers op f. 61v (vs. 6290) zijn vier regels leeg gelaten; elk daarvan vertoont een korte verticale streep in rode inkt: de rubricatie is blijkbaar alvast aangebracht, in afwachting van de verzen.
[393] Geëxpungeerd en doorgehaald.
[394] Na de tekst van de *Lucidarius* is de bladzijde leeggelaten. Deze twee verzen staan op de onderste regels van de pagina.

***VERS-LUCIDARIUS* - Excerpt in Brussel, KB II 270 (f. 54r) (B2)**

In handschrift Brussel, KB II 270 bevindt zich op f. 54r een excerpt uit de *Vers-Lucidarius*, corresponderend met de verzen 225-240 van B1 (een groot deel van Mnl I.11).

Lucidarius zeit .[1] 1

225 Bij zijnder groter mueghentheit
226 Es hij in allen steden gheseit
227 Nochtan es hij lichamelike
228 Emmer wonende in hemelrike. 5
229 Sindert dat de heere groot
230 Voer ten hemel na zine doot
231 So ne quam hij met lichame niet
232 In de‘se’[2] werrelt dat beziet
233 Maer zine gracie en*de* ghenadichede 10
234 Die es altoes in elke stede
235 Ja daer de gherechteghe mensche es
236 Dies zijt zeker ende ghewes
237 Daermen aenroupt met herten clare
238 Sine ghenade comt stappans Dare 15
239 Eist In de zee oft In de vloede
240 Eist op tlant oft in tviers gloede

[1] Titel met rode inkt onderstreept.
[2] Na ‘de’ staat onderaan de regel een klein rood wigje. In de linkermarge staat eenzelfde rood wigje, met daarboven in de gewoonlijke, bruine inkt: ‘se’. Men moet voor ‘de’ dus ‘dese’ lezen.

***VERS-LUCIDARIUS* – Excerpt in Brussel, KB II 116 (f. 8r-11r) (B3)**

In handschrift Brussel, KB II 116 bevindt zich op f. 8r-11r een excerpt uit de *Vers-Lucidarius*, corresponderend met de verzen 5425-5571 van B1 met uitzondering van 5536-5541 (ofwel Mnl III.23 en Mnl III.25, waarbij Mnl III.24 is overgeslagen).

5425	*[8r]* **Waer antkerst gheboren sal zijn en hoe**[1]	1
5426	**N**V[2] verstaet wel ende hoert[3]	
5427	In babelonien die grote poert	
5428	Hij sal in hebben sduvels gheest	
5429	En sal vermoghen sathanas vulleest	5
5430	In die stat van corosan	
5431	Wert hij ghevoestert seit zente Jan	
5432	En vp ghehauden met duuelien	
5433	Ende ghequeect met jngromancien[4]	
5434	Hij sal hem maken heere ende god	10
5435	Ende elc zine doen gaen zijn ghebod	
5436	*[8v]* Hij sal drie en dertich jaer te voren comen	
5437	Eer god die weerelt hier zal domen	
5438	Van cayins gheslachte wert hi gheboren	
5439	Dat wert der weerelt een groet thoren	15
5440	Ouer alde weerelt zonder spot	
5441	Sal hij hebben zijn ghebod	
5442	In viere manieren dus eist gheset	
5443	Sal hij tfolc bringhen te ziere wet	
5444	**I**n[5] deerste sullen hedele en rike	20
5445	Hem dor zinen scat wijken	
5446	Die scat die heeft ghe zijn verloren	
5447	Sal hem al comen te voren	
5448	Tghemeene volc wert hem onderdaen	
5449	Ofte het moet die doet ontfaen	25
5450	**D**en[6] anderen sal hi van bouen doen comen	
5451	Een vreeselic vier hebbic vernomen	
5452	Dat de ghene sal verslaen	
5453	Die hem niet willen zijn onderdaen	
5454	Papen cleercken groet en small	30
5455	Sal hij bringhen huten gheloeue al	
5456	Met ziere zonderlingher cleergien	
5457	So sal hijse vermalendien	
5458	*[9r]* Scrifture wert hem onderdaen	
5459	Die ter duuelien bestaen	35
5460	Alle subtilheit sal in hem wesen	
5461	Also wij in scrifturen lesen	
5462	**D**ie[7] derde maniere es dat hij sal	
5463	Die van religioene bedrieghen al	

[1] Geschreven in rode inkt.
[2] N: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.
[3] Een moderne hand heeft hier in de rechtermarge geschreven: 'Lucidarius r. 5429'.
[4] Jngromancien: lees 'nigromancien' (mogelijk is de eerste lange stok aan het woord bedoeld als linkerpoot van de n; evenwel is het vreemd dat de rechterpoot dan zo klein is. Eerder lijkt deze stok een j te zijn, gevolgd door een n).
[5] I: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.
[6] D: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.
[7] D: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

Met myraclen die hi sal toghen
Die zij sullen zien metten hoghen
En*de* zijn teekene sullen hem duncken claer
Dat zijse zullen hauden ouer waer
Den[8] vierden salhij onghedoepte vp doen staen
Maer die hier doepsel hebben ontfaen
Die so doet men my verstaen
Ne salhi niet moghen vp doen staen
God en saels hem niet moghen ghehinghen
Dat hijt soude moghen vulbringhen
Dat hijse soude moghen doen verrisen
Met ziere macht in gheenre wijsen
Maer den onghedoepten lieden
Sal hij wel moghen ghebieden
Dat zij dor zijn ghebod vp staen
Als hijt ghebiet het wert ghedaen
[9v] Die leuende sullen oec zinen wille
Ouer hem orconden lude en stille
Dus saelt hem wesen onderdaen
Dat in de weerelt wert beuaen
Daer na so sal lucifer comen
Also als ict hebbe vernomen
En sal in een onzuuer vat gaen
Dat noyt doepsel en adde ontfaen
En sal predeken zijn ghebod
Hij sal doen andworden du best god
Warachtich weet ic wel altoes
Dus werden die liede radeloes
Vele teekene sal hij toghen
Ende den lieden weerpen voer oghen
Den blenden sal hij gheuen lecht
Ende den cruepele doen gaen recht
Die voer hem doef ende stom staen
Sal hij doen hoeren en spreken zaen
Te jherusalem zal hij gheraken
En doen den tempel weder maken
En salre in zetten eenen autaer
En doen hem seluen offeren daer
[10r] Ende maken hem seluen god
Als oft hi adde ouer al ghebod
Als die joden dit hebben vernomen
Dan zullen zij alle tote hem comen
Ende anebeden oet moedelike
Ouer gode van hemelrike
Dan sullen comen predeken zeere
Enoch ende Elyas twoort ons heeren
Dat beede cleene ende groet
Gheloeuen sullen tgheloeue bloet
En weder bi predecacien bekeeren
Dat sullen sij doen gode theeren
Ne gheene myracle ne sal hij pleghen
Voer hij dertich jaer heeft de deghen
Vier dalf jaer jn eerderike
Sal hi regneren zekerlike
Dan sal hij clemmen vp eenen berch

[8] D: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.

5519 Die keytijf die onsaleghe dweerch
5520 En segghen te zinen volke comt te my
5521 Hemelrike es hu eyghin vry
5522 Van den berghe sal hij upwaert vlieghen
5523 Ende hem entie zine bedrieghen
5524 *[10v]* Vp die lucht sal hi hem willen hersten
5525 Dan sal hij vallen ende bersten
5526 En varen inder hellen pine
5527 Eeuwelike hij ende de zine
5528 Daer zalne god metten monde
5529 Vermalendien te diere stonde
5530 Omme datti die heleghe kerke
5531 Vellede met zinen gheweerken
5532 Ende die an zine gheloeue bliuen
5533 Werden verdoumt als keytiuen
5534 En zij dat zij hem bekeeren
5535 Weder ten gheloeue ons heeren
5542 Als antkerst zinen wille sal hebben ghedaen
5543 Sal daer na de weerelt langhe staen[9]
5544 **A**lzoe[10] verstaet naer die plaghe
5545 Sal zoe noch staen veertich daghe
5546 Dat sal doen ghewaerlike
5547 Die hoghe heere van hemelrike
5548 Dor de ghene sal hijze laten staen
5549 Die antkerst huten gheloeue dede gaen
5550 Om dat zij binnen dien seluen stonden
5551 Moghen betren hare zonden
5552 *[11r]* En sullen dan ghelouen waerlike
5553 Dat hijse bedroghe*n* adde zekerlike
5554 Als die veertich daghe nemen fijn
5555 So sal der weerelt hende zijn
5556 Als die weerelt hende heuet ghenomen
5557 Dan zo sullen jnghelen comen
5558 Ende blasen zeere met bizinen
5559 Ende doen der weerelt wel anschine
5560 Dat een vreeselic vonnesse zal zijn
5561 Vpten mensche alst wert aenschijn
5562 Haer hoerne zullen roupen ouer al
5563 Staet vp ghi doede groet en smal
5564 Te middernacht sal verrisen als wij horen
5565 Al dat ye wart gheboren
5566 Sij sullen verrisen alzo zaen
5567 Als men een oeghe vp zoude slaen
5568 Die scrifture doet ons ghewach
5569 Dat wesen sal vp eenen sondach
5570 Dan sullen verrisen alle te samen
5571 Die zielen metten lichamen
5572 Hier na volghet zij hu becant
5573 Eene prophetie van bulscamp[11]

[9] Deze twee regels zijn geschreven in rode inkt.
[10] A: initiaal van 1 regel hoog in rode inkt.
[11] Deze twee regels zijn geschreven in rode inkt.

De *Artes-Lucidarius* in handschrift Londen, BL Add. 10286 begint bovenaan f. 115r en eindigt in de eerste kolom van f. 133r.

[115ra] [1] D[2] It boeck heet
lucidari*us* Dat
is het is een
voerluchter an
deren boeken
Anden boeke
vintmen menighe doghent
like dinghen die anderen
boeken verborghen sijn
Dat wiset ons dit boeck va*n*-[3]
der scrift . ghewy*n*ne wij den
gheesteliken sin Dat boeck
is gheheten aurea ge*m*ma
dat bedudet guldene ge*m*me
Beteykent is ons daer by
hoe dure dit boeck sy . Wa*n*t
soe wat die scrift heeft
bedect . dat heeft die luci
dari*us* wt gherect Soe wie
dit boeck gheerne lesen wil
die ghewynt vele wijsdoms
dat hi van den boecke niet
lichte wort verveert wil
hi holden dat hem lucida
rius heeft gheleert God ye
ghewas en*de* y*m*mermeer is
en*de* die sal een aenbeghin
des boekes wesen wie dat
gheerne wil lesen die sal
hem rechte wel verstaen
Hoet om dese reden sy ghe
daen Daer die iongher en*de*
die meister spreke*n* mit
malckander Die dit boeck
screeff dat was die vra
gher En*de* die heylighe gheest
dat was die lerer Die sal
ons dat eynde brenghen
dat wij die rechte waerhe*i*t
vinden om alle die dinck
die anden boeken verborghe*n*
[115rb] sint Des helpe ons die ewi
ghe wijsheit die an alre
hande arbeyt de al dese werlt
heeft ghesciret . en*de* den ewi
ghen wijsdom gheleret[4]
D[5] en iongher sprac tot
synen meister . wat
sel wy ghelouen van gode
Doe sprac die meister wij
sullen ghelouen dat an gode
drie namen sijn en*de* dat die
drie een een waer god is
Doe sprac die iongher Hoe
machmen die godheyt in
drien delen Die meister
sprac Ander zo*n*nen is die
scoenheit en*de* dat schijn en*de*
die hetten . en*de* en is doch
anders niet dan een zo*n*ne
Ende soe waer dyer drie een
is daer sijn sy alte samen
Alsoe sijn die drie een waer
god Want waer die vader
is daer is die zone en*de* die
heylighe gheest En*de* waer
die heylighe gheest is daer
is die vader en*de* die zone
Doe sprac die iongher .
sullen die drie namen ny*m*
mermeer scheyden Doe
die zoen die menscheit aen
naem . namse doe die vad*er*
en*de* die heylighe gheest Doe
sprac die meyster wa*n*neer
wy die zo*n*ne sien soe mo
ghen wij wel weten hoet
om dessere de is ghedaen
Want die zo*n*ne mach hoer
ny*m*mermeer delen en*de* daer
[115va] droghe wij van dyes hitten
en*de* hebbet dat licht vanden
schine En*de* hebbet die wi*n*ne
van der schone . en*de* sijn dese
drie doch niet een ander .
Alsoe ist oec mit o*m*me dese
drie namen ander godheit
Die vader sende den zoen

[1] Middenin bovenmarge: ‘Lucidarius boeck’.
[2] D: initiaal van 6 regels hoog.
[3] Afbreektekentje: twee zeer dunne diagonale streepjes (haarlijntjes).
[4] Regel opgevuld met een licht gebogen diagonale streep.
[5] D: eenvoudige initiaal van 2 regels hoog.

Die zone nam die mensch*e*it
an hem . vanden heylighe*n*
gheest wart hi ontfanghe*n*
Aldus sijn die drie namen
mitten heylighen wercken
onderscheyden en*de* en werden
doch van malcander niet
ghedeelt Die iongher sprac
hoe coemt dat god in allen
syden is Die meister sprac
dat woert dat ick spreke dat
is in allen menschen oren
ghelijc die dat voernemen
konen en*de* en is des to my*n*re
niet Alsoe is die godheit
in allen steden Die iongher
sprac Nv du my hebste
berechtet vanden schepper
Nv salte my segghen van
den scheppenisse des hemels
en*de* der eerden . en*de* vanden
dinghen die daer in ghesca
pen sijn Doe sprac die
meister van gode en*de* dorre*n*
wij niet veerre spreken
want die leken mochten
licht comen an een twiuel
als sy die reden vernemen
die sy niet en verstonden .
want wij sullen ghelouen
dat hi ye ghewas en*de* ewe-
lic bliuen sal Die iongher
[115vb] sprac was hy eer hi die
werlt schoep Die meister
sprac hy en was niet wa*n*t
die ghescoep alle die werlt
die was ye voer hem aen
anbeghi*n*ne Die iongher
sprac doer schoep god die
werlt doe Die meister sprac
Aen god sijn drie dinghen
dat is die gheweldicheit .
en*de* die wijsheit . en*de* die
goetheit Doer dat schoep
hy dese werlt dat hi die
drie dinghen daer an beken
de . en*de* met ghewelt schoep
hi disse werlt Mit sijnre
wijsheit heeft hise ghesci
ret Mit sij*n*re goedertire*n*h*e*it
heeft hise ghestadicht en*de*
den mensche verlost Die
iongher sprac hoe stondet
eer die werlt wart ghe
scapen Die meister sprac
Doe en was daer anders
niet dan een duyster cahos
en*de* doe waren die vier ele-
mente*n* te zamen Die ion
gher sprac welc waren die
vier elemen*t*en Die meist*er*
sprac dat was dat vuer
en*de* dat water . die lucht . en*de*
die eerde Die iongher sprac
wat schoep god alder eerst
Die meister sprac . hemel
en*de* eerde daer na die en
ghelen daer na alle sceppe
nissen der werlt en*de* alder
lest den menschen Die ion
[116ra] gher sprac hoe heet die eer
ste enghel Die meister sprac
nathanael . Den enghel
maecte god soe schone dat
hi bedroghen wart va*n* gro
ten hoghen moede dat hi
gheworpen wart wten he
mel in dat afgront der
hellen Die iongher sprac
hoe langhe was hi in
hemelrijc Die meister sp*r*a*c* .
niet dan een halue wyle
Die iongher sprac waer om
schoep hem god doe hi wist
dat hi vallen solde Die meis
ter sprac dat dede hi dat
hi die ander enghelen mede
steghede . en*de* van dyer tijt
dat die duuelen worde*n* ghe
worpen daer van creghen
die enghelen soe grote my*n*ne
tot gode dat sy ny*m*mermeer
en moghen wiken va*n* gode
Die iongher sprac hoe qua*m*
dat Die meister sprac eer
die duuelen en*de* sijn ghesell*en*
vielen doe en wisten die
enghelen niet vander helle*n*
doe sy dat saghen to welke*n*
naden de duuelen quamen
doe bekenden die enghelen
in wat ghenaden dat hem
god omholden hadde daer
van creghen sy tot gode sta-
dighe my*n*ne Die iongher
sprac wa*n*neer wort die
helle gescapen Die meist*er*
sprac Ander seluer wylen
[116rb] doe die duuelen dat dochte*n*
dat sy hem teghens god

setten wolden doe wort die
helle van gods ghebot ghe
scapen Die iongher sprac
hoe is die helle Die meist*er*
sprac die helle die wij heten*n*
die inner[6] die is anden
ende der werlt en*de* is ander
stat dat voer mist noch
voer vuer nyemant daer
leuendich comen en mach
off kan Doe sprac die ion-
gher . heeft die helle oeck
gront Die meister sprack
die helle is bouen enghe
en*de* beneden wijt dat die
wide nyeman*n*t en weet be
haluen god allene . den gront
en vant nyeman Want
die boeken spreken dat ma
nighe zielen ewelic vallen
en*de* doch ny*m*mermeer den gront
en vinden Die iongher sp*ra*c
hoe manighen name heeft
die helle Die meister sprac
elue Die iongher sprac
du salte my segghen wat
sy beduden Die meister
sprac sy heten inder hey
ligher scrift lacus mortis
dat meent een zee des
doots want die zielen die
daer in comen die en mo
ghen daer ny*m*mermeer wt
comen Si heet oeck stagnu*m*
ignis dat meent een zee
des vuers want als die
[116va] steen an des meers gronde
ny*m*mermeer droghe en wort
alsoe sijn die zielen die daer
in comen die hebben die ewi
ghe hitte Si heet oec t*er*ra
tenebrosa dat meent duyst*er*
eerde want die wech die tot
der hellen gaet die is al vol
stancs en*de* roecs ende neuels
Si heet oec tartar*us* dat mee*n*t
martere want daer en is niet
dan screyen der oghen ende
knarssinghe der tanden van
vercouden Sy heet oeck ter
ra obliuionis dat is die eer-
de der verghetinghe . want
die zielen die daer in comen
en warden ny*m*mermeer va*n*
gode bedacht Sy heet oeck
gehe*n*na dat is een vuer der
eerde want dat vuer der
hellen is soe sterck dat wy
leschen mit onsen vuere .
Sy heet oec herebus dat me
net drake want inwert en*de*
wtwert sijn veel drake*n* en*de*
onreyne dyeren die ny*m*mer
meer en steruen Sy heten
oeck baratrum dat is ghierin
ghe want sy ghiert hent
anden ioncsten dach hoe sy
die zielen verslinden moghe*n*
Sy heet oec stix dat is on-
vroude want daer is die ewi
ghe onvroude Sy heet oeck
acheronta dat beduyt gry*m*
minghe want daer varen
die duuelen wt als die vonc
ken wt den ouen Si heet
oeck flegeton van ene*n* wa
[116vb] ter dat daer wt loept en*de*
dat stinct naden peke en*de*
naden swauele en*de* is soe
colt dat alle die helle ver
leschet Die iongher sprac
waer is die helle Die meist*er*
sprac . sy is in menighen ste
den der werlt opten hoghen
berghen en*de* inden weerderen
Inden mere daer barnt swa-
uel en*de* pick en*de* daer warden
die zielen in ghewijst die ver
lost sullen warden Die iongh*er*
sprac hoe is die hemel ghesca
pen Die meist*er* sprac den he
mel heten die boeke firma
me*n*tu*m* dat is vestinghe en*de* die
is ghescapen dat hi o*m*me lopet
die zo*n*ne en*de* die mane van
oesten hen to westen lopen en*de*
hoer recht waer doch dat sy
oester onder ghinghe . en*de* doer
wat scoep god dat alsoe Die

[6] Onduidelijk: ook ‘muer’ of ‘inuer’ zijn mogelijk. Volgens Schorbach (1894, 203): ‘inner’. Op de u van ‘muer'/'inuer’, ofwel de tweede n van ‘inner’ staat echter een klein v-tekentje, zoals dat elders in het handschrift regelmatig voorkomt op een u of v, en niet op een n. De enige zekere uitzondering hierop is het v-tekentje op de n van ‘Indus’ op f. 118v, A, r.13. Ik verkies evenwel ‘inner’, omdat in de Duitse tekst zoals die uitgegeven is door Gottschall en Steer (1994) op deze plaats gezegd wordt: “Die helle, die *wir* heisen die inner helle” (I.16).

meister sprac daer o*m*me dat
die hemel niet en to brake .
Want streuede die zo*n*ne en*de*
die mane en*de* dat ghesterte
niet[7] teghen den hemel si lie-
pen alsoe zere dat sy to bra
ken Die iongher sprac hoe
coemt dat die hemel o*m*me
lopet en*de* en mach doch niet
stille staen Die meister sprac
want onder den hemel en
is doch niet ghescapen daer
hi op staen mach want hi
is recht ront en*de* is euen
slecht daer om heeften god
soe ghescapen dat hi o*m*me
lopet Die iongher sprack
[117ra] van welken slechte is die he
mel Die meister sprac die
hemel is ghemaket wt den
vier elementen dat wij hete*n*
firmame*n*tu*m* en*de* dat is ghelijc
den vrozen wateren Die ion
gher sprac hoe menich is der
hemelen Die meister sprac
der hemelen dyer sijn drie
Die ene is vander manen
hent totter zo*n*nen Die ander
is vander zo*n*nen hent totte*n*
sternen Die derde is ouer
den firmame*n*tu*m* daer god sel
ue in is en*de* syn vriende
Die iongher sprac wat is
inden anderen tween Die meis
ter sprac vander eerden hent
an die mane daer in sijn die
bose gheesten en*de* die ete*n* caco-
de mones en*de* die weten alle
quaet . en*de* die sijn daer toe
gheset dat sy den menschen be
coren sullen en*de* die sint inder
lucht ghewijst hent anden
ioncsten dach . en*de* vander lucht
nemen sy dat lijff als sy ons
beschynen vander manen
hent totten steernen daer is
die ether die is vervroren
daer in sijn die enghele*n* die
ons bewaren sullen Die ion
gher sprac doe die zo*n*ne an-
den vierden daghe wort ghe
scapen wat licht was daer
doe die zo*n*ne niet en scheen
Die meister sprac so*m*mighe
boeken die segghen dat die
werlt was voerlichtet van
den lichte dat vanden enghe-
len scheen Die andere seggen
[117rb] God hadde ghemaket een licht
wolken daer van was die werlt
verlicht vanden lichte Die ion
gher sprac waer wart adam
ghescapen Die meister sprac
inder stat die daer heet ebron
en*de* daer starff hi oec En*de* doe
hi ghescapen was . doe leyden
god in dat paradijs daer
gaff hi namen alle dinghen
die god ghescapen hadde Die
iongher sprac hoe waer eua
ghescapen Die meister sprac
inden paradise wt adaems
ribbe Die iongher sprac waer
is dat paradijs Die meister
sprac dat paradijs ist oest
in der werlt en*de* leyt soe na bi
den hemel soe dattet hogher
is dan alle berghen Die ion
gher sprac nv dat paradijs
op der werlt is waer om en
moghen wij daer niet in co
men Die meister sprac daer
voer staet groot ghewijsdoms
ende berghe soe ghedaen van
neuel dat daer nyemant
in comen en mach dan met
goeden werken Die iongher
sprac hoe langhe was adam
inden paradise Die meister
sprac niet dan die selue wile
Die iongher sprac dat [[oeft]][8] ouet
dat inden paradise wast dat
om den me*n*sche wille ghesca
pen wort sal dat ouet nv
comen inden mensche daer
vte is Die meister sprack
dat ouet en wast niet te ver
gheeffs want het eten die hey
lighe gheesten die inde*n* paradise
[117va] sijn Die iongher sprac die
zielen en dorren eten off
drincken want so wie etet
die moet eten lossen Die
meister sprac du spreecste
van lijfliken te eten des e-
tens en pleecht nyemant

[7] onzeker; i.p.v. ‘niet’ is ook ‘met’ mogelijk.

[8] Doorgehaald.

inden paradyse . mer alsoe
die ziele gheestelic is soe is
oec hoer spise gheestelic
Die iongher sprac ho lossen
sy dat eten Die meister sprac
alsoe dat water droghet
vander zonnen Die iongher
sprac hoe langhe leefde adam
Die meister sprac neghen
hondert iaer ende dartich iaer
doe starff hi to iherusalem
ende wart begrauen in ebron
ende die kuyl wart met hem
gheuullet daer hi wt wart
ghenomen doe hem god scoep
Die iongher vraechde hoe
olt was abel doe hem sijn
broer versloech Die meister
sprac doe hi lxxx iaer olt
was doe wort hi in ramas
se doot gheslaghen Die ion
gher vraechde wie was die
man die die boecstaue vant
Die meister sprac dat was
enoch die was die eerste
man die ye boeck screeff
Die iongher sprac wie was
die eerste man die ye sanghes
began Die meyster sprac
dat was jabes lamechs zo
ne die hadde enen broeder
die hiet jubal die was die
eerste die den sanck vant
[117vb] Die derde broeder die begonde
te smeden met hameren
ende mit ysere Die selue
broeder hadde ene suster die
hiet neomina die vant die
const datmen weuen begon
de Die iongher sprac wie
was die eerste coninc Die
meister sprac dat was zim
nos zone die zeder was ghe
heten melchisedech ende bi des
coninghes tyden worden die
luden in drien ghedeelt van
sem quamen die vrien Van
iaphet quamen die ridderen
Van cham quamen die ege-
nen luden Die iongher sprac
wy willen dese reden laten
staen ende segge my vander
ordinancien der werlt Die
meister sprac dese werlt is
recht ront ende om besloten
mit enen wyden mere ende
daer in soe zwemmet die
werlt als die daer inden
witen des agijs Die iongher
sprac waer van wart die
eerde ghevesticht dat sy
niet en mach wyken Die
meister sprac die eerde en
wort niet gheholden dan
vander gods ghenaden ende
die eerde zwemmet inden
watere Ende soe wie bouen in
der lucht ware die en doch
te die eerde niet breder we
sen dan een pennincK Ende dwars
doer die [[werlt]][9] eerde lopen
wateren die heten tracones
daer in die wateren lopen daer
[118ra] die eerde vochtich van wart
Die iongher vraecht waer
van comen die springbor-
nen Die meister sprac soe
dat water wt ghiet vanden
mere onder der eerden inden
tracones ende die traco dat
eynde vindet soe breect dat
water wt der eerden ende loept
hent weder inden mere coemt
Die iongher sprac nv salte
my segghen hoe dese werlt
is ghedeelt in viuen Een
strate gaet midden in die
werlt Ende die is soe vorbrant
dat daer gheen mensche we
sen en mach Die ouerste
twe straten die en sijn niet
betymmert ende dat lant is soe
ghedaen dat daer die zonne
ewelic schijnt Die twe stra
ten die daer midden omme
sijn die sijn betymmert ende dat
saltu mercken dat die werlt
niet dan dat derdendeel be
tymmert en is Die iongher
sprac hoe is dat derdendeel
betymmert Die meister sprac
dat ene deel heet azia . dat
ander europa . dat derde af
frica Die iongher sprac nv
seg my vanden dele dat hiet
[[affrica]][10] azia Die meister
sprac Azia dat leyt daer die

[9] Doorgehaald.
[10] Doorgehaald.

zo*n*ne op gaet . en*de* gaet wel
half an dat meer In dien
dele is dat paradijs recht
daer die zo*n*ne op gaet Inden
paradise ontsprinct den
borne daer loept veer wat*er*
[118rb] wt Dat ene hetet phison
inden paradise alst daer
wt coemt soe heet eet gan-[11]
ghes Dat ander heet geon
inden paradise Alst daer
wt coemt heetet nylus
Dat derde hetet tibris Dat
vierde [[eufrates]][12] eufrates
die twe en verwandele*n* he*m*
niet Die iongher sprac lo
pet dat water doer den pa
radijs Die meister sprac
die wateren sijn groot en*de* lo
pen alsoe doer dat paradijs
soe verderfdense een groot
deel dat daer hiet ganges
dat onsprinct to yndien wt
enen berghe die hiet otto
en*de* loept oesten in dat meer
Dat daer hiet nylu*s* dat
ontspringhet wt enen ber
ghe die hiet atlas en*de* loept
weder in dat rode meer Dat
heeft oec twe spring borne*n*
en*de* lopen doer dat meer en*de*
doer egipten lant daer keert
hem en*de* die ander die gaen
hent tot alexandrien daer
comen sy dan in dat grote
meer Tybris en*de* eufrates
die ontspringhen beyde in
armenien wt enen berghe
die hiet barcoatra en*de* lope*n*
beyde bisonder in dat wen-
delmeer Die iongher sprac
welc lant licht biden para
dise alre naest Die meister
sprac als ons die boeken
segghen in dat paradijs en
[118va] mach nyemant comen dan
mit gueden wercken want
daer gaet een hoghe muer
om die reyket inden hemel
en*de* daer voer staen berghe
en*de* grote wolde En*de* daer by
licht een grote woestenye
die is vol draken en*de* qua
de dieren dat daer nyeman*t*
comen en doer Daer nae
leyt alre naest Indea dat
lant heet na enen watere
dat heet Indu*s*[13] en*de* dat ont
sprinct wt enen berghe die
heet caucasus en*de* dat water
loept in dat rode meer . en*de*
in dat lant is moghelic te
comen An die ene helft lo
pet dat wendelmeer Die
ander helft is soe vol woldes
dat daer nyemant veer in
comen mach To India is
een berch die heet cabrobe-
nes daer loept dat meer
o*m*me en*de* daer legghen tien
burghe in En*de* in dien wer
den alle iaer twee wint*er*en
en*de* twee zomeren en*de* al daer
is het groene Die iongher
sprac waer van coemt dat
Die meister sprac dat lant
leyt den paradise alre naest
en*de* dat water dat wt den pa
radise lopet dat maect dat
lant soe wastich dattet
groen blijft En*de* inden selue*n*
watere sijn twee andere die
ene hetet crisa . die ander
ergher daer is in vele gol
des en*de* daer vintmen oec
[118vb] guldene berghe des goldes
en*de* dat en mach nyeman*t*
crighen voer draken en*de*
voer gripen To India is
een berch die heet caspi*us*
daer van heet dat yspeen-
sche meer . tusschen den ber
ghe en*de* den meer bemuerde
coni*n*ck alexander tweerha*n*
de luden die heten gog en*de*
magog Die luden eten ro-
deren en*de* me*n*schen vleisch
Dat lant is ghedeelt in
xliiij delen daer in sijn oeck
menigherhande luden Inden
seluen wide staen drie berghe
die ene heet germa*n*u*s* . die

[11] ‘eet’ en ‘ganghes’ zijn aaneengeschreven en gescheiden door een verticaal haarlijntje.
[12] Doorgehaald.
[13] Schorbach (1894, 207, noot 4) leest hier ‘Juda’ en voor ‘Indea’, twee regels hoger, leest hij ‘Judea’. Er staat echter ‘Indea’ en ‘Indus’.

ander coatras . die derde ores-
tras . Die bomen die daer
op wassen die warden soe
lanck dat sy vander hoechten
warden verbrant In dien
lande sijn lude die en sijn
mer twe ellen lanck die
vechten z[14] teghen die cranen
die selue lude en crighen
gheen kinder dan ouer dat
derde iaer [[en*de*]][15] olt en*de* die
selue lude bouwen den peper
en*de* is wit als hi wast en*de*
inden crude sijn veel adder*en*
en*de* slanghen . wa*n*neer si dan
den peper wy*n*nen soe make*n*
sy groten roeck daer mede
veriaghen sy die adderen
en*de* van dien roeck wart die
peper swart Die landen
die daer heten india sijn
drie Inden enen lande sijn
[119ra] lude die heten matrobij
en*de* die sijn xii ellen lanck
en*de* die vechten teghen die
gripen die selue lude sijn
ghescapen voer als een leeu
en*de* hebben vederen en*de* clau
wen als die diere Daer
by an eenre ander syde sij*n*
luden die heten agrotte*n* die
sijn alsoe onwetich dat sy
gaen in een vuer en*de* gae*n*
hem verbarnen Daer by
sijn lude die slaen hoer ol
deren wa*n*neer sy olt sijn
en*de* maken daer waerscap
pen off en*de* die des niet en
dede die waer een quaet
me*n*sche gheheten Daer bi
sijn lude die eten raeu vis
schen en*de* drincke*n* solt water
In dien lande sijn oeck lude
die hebben die hielen voer
ghekeert en*de* die teene*n* ach
ter en*de* hebben achte teen
en*de* xvi vingheren an der
hant . en*de* die hebben hoof
de als honden en*de* die clau
wen groot en*de* crom en*de* wa*n*
neer sy spreke*n* soe bellen sy
als die honden Daer by
sijn noch wiue wa*n*neer sy
kinder wy*n*nen soe sijn sy
graeu en*de* haer olderdom
worden sy swart en*de* dese
lude werden te male olt .
Daer by sijn wiue die tot
enen male xv kinder wy*n*
nen Daer by sijn lude die
heten agrismespi[16] en*de* mono-
[119rb] culi de en hebben mer een
oghe Daer by sijn lude die
heten cyclopes die en hebbe*n*
mer enen voet die lopen
[[der]][17] drader dan enich voghel
vlieghen mach en*de* wa*n*neer
het reghent soe bedecken
sy hem mit dien voet Daer
by sijn lude die en hebben
gheen houet hoer oghen
staen hem inden scouderen
en*de* voer den mont en*de* voer
die nose daer hebben sy twe
gaten recht voer inder borst
Biden water dat daer heet
ganghes sijn lude die voet
dat oeft dat wten paradise
vlietet die en pleghen anders
gheen spise te eten En*de* wa*n*
neer sy dan anders waer
varen soe namense dat oeft
mit hem en*de* wa*n*neer sy oec
anders wat aten soe storue*n*
sy Die iongher sprac nv
daer so menigherhande lu
de sijn hoe ist dat sy malc
kander niet en doden Die
meister sprac dat heeft god
soe ghescapen dat si sijn
ondersceyden mit watere
en*de* mit gheberchte dat sy
tot malcander niet come*n*
en moghen Die iongher
sprac dat alre ma*n*ne ku*n*ne
van adam en*de* van eva ghe
comen sijn hoe sijn si dan
in so wonderlike verwen
ghedeelt Die meister sprac
Adam was die wijste man
[119va] die ye gheboren wort doe hi
wten paradise quam doe be

[14] Na ‘vechten’ staat een onduidelijke letter (wellicht een r of z?)
[15] Doorgehaald.
[16] Onduidelijk: agrismespi of agrisinespi. Het Duits heeft hier ‘armaspi’ (I.53).
[17] Doorgehaald.

kende hi die vruchten wel
van wat naturen dat sy
waren En*de* soe wat wijff sy
ete dat sy voert verkeert
worde Doe waerscuwede ada*m*
syne dochteren dat sy die vruch
ten nyet en aten Doe ver
wonderden hem die wiuen
hoet om die vruchten ware
en*de* sy aten alle die vruchte*n*
die hem hoer vader [[on]][18] ver
boden hadde En*de* die kinder
die doe vanden wiuen quame*n*
die verwandelden hem naden
vruchten als ic w voer ghe
seyt hebbe Die iongher sp*ra*c
Nv saltu my segghen van
den dieren die daer inden
lande sijn Die meister sp*ra*c
Inden lande sijn slanghen
en*de* lindwormen en*de* draken
die so*m*mighe een huys ver
slinden en*de* sijn soe snel dat
sy dat meer ouer swe*m*men
Inden lande is een dyer dat
is voer als een ezel en*de* he
uet voete als een ros en*de*
bene als een leeu die mont
gaet hem anden oren en*de*
daer die tanden solden stae*n*
dat is hem een heel been
en*de* sijn ste*m*me is als een
mensche Daer is oec een
dyer dat heet cale dat is
voer als een euer en*de* ach
ter als een alf en*de* dat
heeft hoernen eenre ellen
lanc en*de* alset vechten wil
soe leyt sijn enen hoern
[119va] opten rugghe hent dat
die ander moede is soe
vechtet dan met den ande
ren en*de* dat dyer is alsoe
koene opten water als
opter eerden Noch is oec
een ander dyer dat heet
manticora den is dat ho
uet als een mensche en*de*
dat lijff na een leeu en*de*
sijn verwe is bloet ver-
we ende lispet metter ton
ghen als een adder dat
dyer is sneller dan een

[18] Doorgehaald.

voghel en*de* en eet niet
dan me*n*sche vleisch Inde*n*
water dat doer dat lant
loept vintmen [[snigghen]] 'snicke*n*'[19]
alsoe groet datmen herber
ghen vanden schulpen ma
ket Daer gaen oeck alen
die sijn xxx voeten lanck
Daer gaen oeck wormen
ghescape*n* [[.]][20] als creeften
die inder zee sijn die heb
ben twe arme die sijn
lx ellen lanck Daer mede
sijn grote dieren in dat
water en*de* ouer den selue*n*
water coemt die steen
magnes die yser en*de* stael
to brect Die iongher sprac
nv seghe my vanden lan
de mesopotania Die meis
ter sprac mesopotanya
heet na enen water dat
doer dat lant loept Inden
lande is een berch die
heet annue die is drie
dach reisen lanck In den
[120ra] lande is babilonia die tym
merde een gygant die heet
me*n*nyroth die burch mure
is .l. ellen breet en*de* iij hon
dert en*de* tzeue*n*tich ellen wijt
daer in gaen tien burch
doren Inden lande is arabia
en*de* saba en*de* vandaen coemt
den wyeroeck Daer staet
oec den berch oreb daer moy
ses die ewe wart op ghe
gheuen In den lande is ihe
rusalem die [[..]][21] ty*m*merde eerst
sem noees zone Daer by
leyt een lant en*de* heet pales
tina daer swe*m*met dat rode
meer en*de* dat is soe daer soe
wie daer enen visch in saghe
hi meende dat hi he*m* reyken
soude metter hant An die
ander side des roden meers

[19] 'snigghen' doorgehaald, 'snicken' in rechtermarge bijgeschreven. (*MNW* VII, 1397: 'snecke' is Oostmiddelnederlands voor 'slecke' of 'slacke', dat (*MNW* VII, 1229) 'slak' betekent.)

[20] 1 letter doorgehaald.

[21] Twee letters onleesbaar doorgehaald (mogelijk 'ty*m*').

leyt dat lant van egipten
end*e* dat gaet hent an dat ro-
de meer Daer licht een
burch dat heet tebe daer
was sunte mauric*i*u*s* herto
ghe biden lande leyt ee*n* berch
die heet caucas*u*s daer op
sijn wiue die heten amaco-
nes die vechten als die rid
deren Daer by leyt ee*n* berch
daer op wassen fyolen die
schinen des nachts als keer
sen Daer bi ligghen twe
berghen als armeni en*de* daer
op staet noees archa en*de*
dat holt en mach nyeman*t*
mit vuer verbarnen Daer
by is die muer asia daer
in is epheso*u*s daer sunte
[120rb] iohannes rustede Daer na
is frigia daer in leyt die
schone Troya daer bi leyt
pont*u*s daer sunte clemens
en*de* ouidi*u*s worden ghedrenct
Dese landen lighen in asya
en*de* is dat derdendeel vand*er*
werlt Die iongher sprac
Nv segghe my vanden an
deren dele Die meister sp*ra*c
dat ander deel heet europa
dat reiket vanden mere
hent an dat gheberchte en*de*
gaet byder dunouwe to
talbich an dat meer daer
in leyt zwauen en*de* beye
ren sassen en*de* doringhen
denemerken en*de* vrieslant
keerlinghen en*de* vrancrijc
Andie ander side den lande
leyt oesterlant en*de* kreken
dat reyket hent an dat meer
Inden is een ieghene die
heet dalmacia daer in is
een borne daer steectmen
die vackelen in dat sy scho
ne barnen Inden lande
sijn hoghe berghe To alre
lest vanden [[b]][22] lande leyt
een berch heet olympus
die gaet ouer die wolken
Ouer dien berghe leyt yta
lia en*de* in dien lande is rome
Inden lande is een ieghene
die heet duscan daer by
is ytalia en*de* apulia en*de*
daer by ymbrica To alre
lest ist lomberdia Doer
dat lant lopet die fat in
dat meer Daer bi leyt
[120va] venegien en*de* ty*m*merde een
coni*n*c die heet euec*u*s voer
dien lande leyt lantbarden
en*de* inden wilden berghe
ontspringhet die rijn en*de*
loept doer oesterlant en*de*
vrancen en*de* loept in dat
meer en*de* daer ligghe*n* gro
te steden als colen vtrecht
mens spier en*de* ander grote
steden daer na leyt hispa
nia en*de* leyt na biden mere
To dien lande hoert brita*n*nia
schonen yberina thanatos
Inden lande is een stede
die heet schocia ouer den
lande wendet die sonne En*de*
o*m*me der so*n*ne*n* wenden soe
isset daer xiiij daghen ste
des dach ende xiiij nacht ste
des nacht Daer bi is een
werder alle die bome die
daer inden weerder ofte
bosch sijn die en vallen
ny*m*mermeer [off]][23] loeff off
die roert an dat ghevrore*n*
meer daer die ewighe
colde is Doe sprac die ion
gher nv hebstu my gheseit
vanden tween delen der
werlt Nv seg my vanden
derden dele dat daer heet
affrica Die meister sprac
Affrica dat is anden wate*re*
Ynd*u*s en*de* reyct to westen
an dat wendel meer Inde*n*
dele sijn grote landen die
sijn vol adderen en*de* worme*n*
en*de* daer by is moerlant
Indien lande is pancapol*u*s
[120vb] en*de* andere grote landen Daer
by is een lant dat heet bic
tate daer sijn in grote bur
ghe die ene heet adrone*u*s
en*de* die ander vitaue*m* daer
by leyt twetis en*de* kachago
Daer by is een lant dat heet

[22] Doorgehaald.

[23] Doorgehaald.

getulia daer in was Iu
gurta die lude inden lande
eten ros en*de* dere In moer-
lande is een berch die heet
garama daer in is een born
dat is daechs soe kolt dat
ten nyemant drincke*n* en
mach en*de* des nachts soe heet
datten nyement roeren en
dor En*de* daer is oeck een berch
die heet saba van daen was
die [[coni*n*c]] 'coni*n*ghi*n*ne'[24]saba die tot salome
quam Biden moerlande is
oec een grote woestine die
is vol draken en*de* adderen
Andat lant stotet dat wal
lende meer dat is soe ver
barnt vander so*n*nen dattet
wellet als een ketel ouer
dat vuer Inden seluen wal
lende meer is die hoechste
berch die daer inder werlt
is en*de* is soe hoghe dat hi
gaet ouer die lucht die
heet atlas daer en is der
werlt niet meer Nv heb
ben wij gheseit hoe dese
werlt is ghedeelt en*de* ghe-
scapen nv soe sullen wij
segghen vanden bosschen
die inden mere sijn Doe
sp*ra*c die iongher dat ver
neme ic gheerne want
[121ra] god heuet vele wonders in
den bosschen verborghen
Doe sprac die meister die
eerste bosch die heet cypr*us*
Daer bi leyt een die heet
creta Die ander colchos die
is vol gouts Daer by leyt
een die heet delos die was
die eer die nader sintvloet
inden mere lach Daer by
leyt baran van daer coemt
die alre beste mermelsteen
en*de* die edelste steen Sardi*us*
daer by leyt samos van
daen was sibilla gheboren
Daer by leyt een eylant
cicilia daer in is een berch
die heet ethna wt dien
berghe sietmen den swauel
barnen daer warden die
zielen in ghewijst Inden
mere sijn twee eylande
die ene heet cilla die an
der caribdis daer en coemt
gheen lijff het en is v*er*lore*n*
Daer by is een eylant daer
in sijn smede dat segghen
die heydensche boeke dat si
smeden donrestralen en*de* dat
eylant is vol vuers en*de* die
smeden staen midden inden
vuere Die smeden heten
cyclopes Inden seluen eyla*n*
de was volkan*us* die der
hellen poerte pleghet te v*er*
waren en*de* onse boeke*n* wille*n*
dattet duuelen sijn die de
zielen pynen Daer by is
een eylant dat heet sardi
nia daer in ty*m*merde die
[121rb] coni*n*c sardini*us* een vaste burch
die was arculis zone In
dien eylande en wart adder
noch wolf ghebaren Inden
selue*n* eylande is een worm
die heet solifuga die is
als een spi*n*ne voer dien ve
nyne en mach gheen men
sche genesen In dien lan
de is een cruyt van sulker
naturen welc me*n*sche die
daer van etet die lacht he*m*
seluen doot In dien lan
de is oec een borne wien
die drinct die wort ghesont
en*de* welc dieff dien drinct
die wort blint Daer bi is
een eylant dat heet bal
gharis daer vantmen eerst
werpen mitten slingheren
In dien eylant en sijn niet
dan witte scapen en*de* vander
wollen en werctmen die bes
te pellen Daer bi was een
eylant dat versanck met lu
den en*de* dat was meerre dan
tien and*er* eylanden en*de* daer
is nv dat gheleuerde meer
Daer by is een eylant daer
in is een holt dat heet ebe
n*us* dat en vervulet noch

[24] 'coni*n*c' doorgehaald. Tussen 'die' en het doorgehaalde 'coni*n*c' is een verwijsteken // aangebracht; in de rechtermarge is dit teken herhaald met daarbij het woord 'coni*n*ghi*n*ne'.

en verbarnt ny*m*mermeer
In dien eylande is een berch
die heet selene daer in
groefmen die philosophen .
Hier te voren was een borne
die was lx ellen diep ende
was soe wijsliken ghegra
uen dat die so*n*ne scheen
inden gront Inden wendel
meer is een eylant die heet
[121va] perdita die is altoes euen
groene en*de* schoene en*de* wast
euen soet als dat paradijs
Inden eylande quamen to
enen male heylighe lude
die smaecten dat cruyt
na die smake en smaecte*n*
sy niet anders in .xv. iaer
Ny*m*mermeer en mach daer
mensche comen dan god Nv
heb ik dy gheseyt hoe dese
werlt ghescapen en*de* ghe
deelt is wat du nv my
meer vraghes da wil ick
dy segghen mitter hulpen
van gode Doe sprac die io*n*
gher du hebste my gheseyt
dat vander mane*n* hent tot
den sterren al vuer is en*de*
onder dat vuer vervroren
water is nv seg my hoe
mach dat sijn Doe sprac die
meister dy en dar niet ver
wonderen wat god mit syne*n*
wonder wercken doet Doch
segghen die boeken dattet
vuer van hem seluen gheen
crachten heeft of het en cri
ghet die vochte materie soe
wart het eerst heet Dat sal
tu mercken bider so*n*nen hoe
die so*n*ne ons naere is hoe sy
heter schijnt Doe sprac die io*n*
gher waer bi sullen wi dat mer
ken Doe sprac die meister wij
sien wel dat die snee die op
den berghe leyt eer vergaet
dan die inden dale leyt Doe
sprac die iongher wat natu
re heeft dat water Doe sp*ra*c
[121vb] die meister dat water heeft
drie naturen als natabilis
lauabilis en*de* potabilis dat
[[bedy]][25] beduyt datmen daer in
swe*m*met en*de* wasschet en*de* drinc
ket Doe sprac die iongher
hoe staet het om dat meer
Die meister sprac dat meer
verwandelt sijn nature na
der manen Als die mane
wasset soe wast dat meer
vij daghen en*de* als die mane
off neemt soe valt dat meer
vij daghe Die iongher sprac
waer van coemt dat Doe
sp*ra*c die meister inden mere
sijn veel groter berghe en*de*
inden berghen gaen veel gro
ter wateren Als dat water
dan anden gront coemt inde*n*
berghen soe coemtet gherin
ghe weder wt en*de* driuet dat
meer veer opt lant soe [[n]][26]
en kant niet weder vallen
in seuen daghen wa*n*neer het
dan stillet inden gronde soe
valt dat meer seuen daghe
Alsoe coemtet dat dat meer
ny*m*mermeer en rust Doe sp*ra*c
die iongher waer van coemt
die wint Die meister sprac
die winde sijn [[veer]] 'vier'[27] en*de* die
heten cardinales en*de* van een
yghelike*n* comen twee winden
die heten collaterales Dat
wendelmeer valt an vier
eynden in dat afgront als
die waghe dan to samen
stotet van dien stote wart
dan een wint Als die vier
winden dan te samen come*n*
[122ra] bouen inden hemel soe warde*n*
der winden xij vander groter
macht Oeck sijn manighe la*n*
den daer sijn in grote watere
als sy dan dringhen doer dat
water soe stijchtet ander lucht
en*de* weder wt daer van comen
die winde die daghelics by
ons sijn Doe sprac die ion
gher waer van coemt die
eerbeui*n*ghe Die meister sp*ra*c
als die wint coemt in die

[25] Doorgehaald.
[26] Doorgehaald.
[27] 'veer' doorgehaald; daarna verwijstekens (//). In rechtermarge verwijstekens met daarbij: 'vier'.

holle eerde en*de* sy daer niet
wt comen en moghen soe breect
die eerde Doe sprac die ion
gher nv horen wi dicwil dat
die eerde beuet en*de* niet hol en
is Doe sp*ra*c die meister waer
die eerde hart is daer is dat
water onder der eerden soe
schiet het dicwil dattet water
stotet onder des eerden alset
dan wter eerden niet breken
en mach soe verscricket he*m*
onder der eerden met soe grot*er*
macht dat die eerde beuet
Doe sprac die iongher waer
van coemtet dat die eerde hoer
op heft Doe sprac die meis
ter die eerde is ghescapen
naden me*n*sche Die eerde is
dat vleisch die steene heeft sy
voer die bene die wortel
voer die aderen die bome en*de*
dat cruyt heeft sy voer dat
haer Als die wint dan coemt
onder die vlotende eerde soe
breken der eerde aderen en*de*
soe crijcht die wint soe grote
macht dat hi die eerde to
breect Doe sprac die iongher
hoe isset om dat lant van
cicilien Doe sprac die meist*er*
[122rb] cicilia dat lant is onder der
eerden hol en*de* is soe vol van
swauel dat het roect en*de*
in manighen steden hoghe
barnt dat coemt daer van
dat die eerde doervulet is
en*de* die helle doem slaet daer
doer die eerde Die iongher
sprac Inden mere is een
stat daer bellen die honden
onder den watere . seg my hoe
mach dat sijn Die meister
sprac die selue stadt heet cilla
dat segghen die boeke dat dat
meer inder seluer stat in die
helle vallet soe wort die val
soe groot dat dat meer valt
doer den gronden dat den schip
luden dunct dat die honden
bellen inden watere Doe sp*ra*c
die iongher waer van coemt
die vorst Die meister sprac
Als die hetten coemt vande*n*
vuere alsoe coemt die colde
vanden watere want wa*n*neer
ons die so*n*ne nae is soe heb
ben wij die hetten als si ons
veer is soe hebben wij die
colde Van desen dinghen delet
hem dat iaer inden somer en*de*
inden winter Doe sprac die
iongher nv die so*n*ne des so
mers so hoghe is en*de* des
winters soe leghe is waer
van coemtet dan dat die da
ghen des somers soe lanc sijn
en*de* des winters soe cort Die
meister sprac dese werlt is
recht ront en*de* wij sijn andie
lenghe der werlt als die so*n*
ne alder leghest gaet so lo
pet sy ouer ons soe sien wi
die so*n*ne alre lancst en*de* so is
[122va] die dach lanck Des winters
lopet die zo*n*ne alre ouerst
anden hemel soe dunct ons
dat sy dwers loept soe is
sy te hant onder der eerde
dat wi hoer niet en sien soe
hebben wij den corten dach
Doe sprac die iongher wat
spreecstu vanden luden die
daer heten antipedes Die
meister sprac dese eerde is
als een pot soe sijn die
antipedes recht onder ons
en*de* hebben die voeten recht
teghen ons ghekeert Doe
sprac die iongher wat hol-
detse dat sy niet en vallen
Doe sprac die meister die
gods macht die dese eerde
mi*n*nede dat si niet en valt
die holt oec die lude op dat
sy niet en vallen Die ion-
gher sprac waer van hebbe*n*
wi die nacht Die meister
sprac als die so*n*ne opter
eerden is soe hebben wij
den dach als sy dan coemt
onder der eerden soe hebben
wij den nacht Doe sprac die
iongher waer coemtet dat
die so*n*ne dwers loept an-
den hemel Die meister sp*ra*c
die so*n*ne is ront en*de* die he
mel is recht ront en*de* ande*n*
hemel loept die so*n*ne en*de*
dat dat ghesterte als die

so*n*ne lopet dwers soe lope*n*
die sterren recht want lie
pen sy een strate soe to
brake die een den andere
Doe sprac die iongher waer
[122vb] om schoep dat god alsoe Die
meister sprac Alsoe veer
als van der manen is drie
stonden alsoe veer ist van
der so*n*nen hent totten ster
ren daer van hebben die
sterren alre meest macht
want het den hemel alre
naest is soe wat macht
die so*n*ne heeft dat wandelt
sy naden sterren Soe sijn
der straten xij anden hemel
daer die so*n*ne in loept ouer
dat iaer Die straten heten die
boeken xij teykenen dat sijn
die xij maenden In een ye-
ghelike maent wandelt hoer
die so*n*ne naden teyken*e*n die
inder straten lopen Dat
heeft god daer om ghescape*n*
want liep die so*n*ne stadelic
in een teyken soe en verwa*n*
delde hem dat iaer niet soe
hadden wij ewelike somer
ofte winter Doe sprac die
iongher Als die so*n*ne ny*m*mer
meer wt den teykenen en
coemt hoe coemtet dan dat
die maenden in dat iaer niet
ghelike en sijn Doe sprac
die meister so*m*mighe van
dien xij teyken*e*n staen hoghe
en*de* die ander leghe soe sijn
die planeten daer ouer Daer
na wandelen hem die xij
maenden soe welker nature*n*
dat ghesterte is dat leghest
lopet daer na wandelen he*m*
die maenden Doe sprac die
iongher nv seg my vanden
[123ra] planeten Die meister sprac
der planeten sijn vij alsoe
menighen dach wij hebben
inder weken Die alre minste
daer van is die mane daer
na die so*n*ne en*de* die twe die
nen ons alle daghe die and*er*
viue lopen onder die sterren
Die ene heet saturn*us* die
loepet soe hoghe anden hemel
dat hi xx iaer loept eer [[s]][28]
hi synen loep volbrengt
Die ander heet ven*us* die he
ten wij de aue*n*sterre die
loept ij iaer die selue heten
wij oec die morghensterre
Doe sprac die iongher hoe
mach dat sijn dat een sterre
is beyde auensterre en*de* mor
ghensterre Die meister sprac
so*m*mighe boeken spreke*n* dat
hi een iaer loept voer der
so*n*nen Des iaers dat venus
voer der so*n*nen loept soe is
hi die morghen sterre Des
iaers als hi na loept soe is
hi die auensterre Die iongh*er*
sprac welc is dan die auen
sterre als hi voer der so*n*nen
loept Doe sprac die meister
dat is der vijf planeten een
die wi heten maerten [[s]][29] die
is veneri soe ghelijc datse
nyemant en kan ke*n*nen
voer den anderen So*m*mighe
boeken spreken dat die sel
ue sterre gaet soe hoghe
anden hemel dat wi hem
sien des morghens voer
der so*n*nen Doe sprac die
[123rb] iongher nv wil my segge*n*
vanden planeten Doe sp*r*ac
die meister die seste plane
te die heet marcuri*us* en*de* lo
pet vij iaer Vanden sterre*n*
segghen ons die boeke dat
hi des wijsdoms pleghe
Die seuende planete heet
jupiter die gaet naden
saturn*us* alre hoechst en*de*
lopet xij iaer Doe sprac
die iongher hoe groet sijn
die planeten Doe sprac die
meister die philosophi die
meten die mane dat [[s]][30] hi
is alsoe breet als al die
werlt behaluen dat meer
en*de* sijn geweghe bedect [[is]][31]
heeft soe is die so*n*ne twe
werff soe breet Alsoe

[28] Doorgehaald.
[29] Doorgehaald.
[30] Doorgehaald.
[31] Doorgehaald.

breet die so*n*ne is soe breet
sijn die ander planeten
Doe sprac die iongher hoe
du*n*ct ons dat die sterren
soe smal sijn Doe sprac die
[[so*n*ne]][32] meister dat doet die
grote hoechte Waer die son
ne also hoech als die ster
ren si souden ons alsoe
smal duncken als die ster
ren Doe sprac die iongher
van welker naturen sijn
die sterren Doe sprac die
meister dat [[wij]][33] moghen
wij merken bider scrift
die zielen comen al van
den almachtighen gode
bouen die sterren Soe die
zielen dan varen doer dat
[123va] ghesterte welker sterre sy
dan naest coemt daer van
ontfangt sy die nature Doe
sprac die iongher hoe coemt
dat Die meister sprac daer
van spreken die boeken dat
die sterre die wi heten mar
ten dat hi des oerloghes
pleghe want die sterre is
heet en*de* droghe van natu
ren Doe sprac die iongher
nv seg my vander manen
Doe sprac die meister die
mane is die alre minste
onder den planeten sy lo
pet oec alre leechst bider
eerden daer om rechtet
hoer al die werlt na der
mane Doe sprac die ion-
gher hoe coemt dat Die
meister sprac die hemel
sche nature is soe sterck
dat sy die eertsche verwint
Doch heb ic di gheseyt dat
die mane is alsoe breet als
die eerde en*de* die mane ne
met die cracht vander so*n*
nen daer om en ist gheen
wonder dat dat meer en*de* die
mensche en*de* al die werlt
wart regiert na der mane*n*
want die mane is wt den
vier elementen ghescapen

[32] Doorgehaald.
[33] Doorgehaald.

Doe sprac die iongher hoe
coemt dat die mane toe en*de*
off neemt Die meister sp*ra*c
doe die planeten worden
ghescapen doe creech die ma
ne des waters te vele en*de*
der eerden daer om moeten
hem dat water en*de* die eerde
[123vb] regieren nader manen Oeck
en heeft hi gheen licht van
hem seluen dan hi vander
so*n*nen neemt wa*n*neer hi is
bider so*n*nen soe is hi licht en*de*
vol wa*n*neer hi dan van hoer
coemt soe verliest hi sijn
licht en*de* neemt off went hi
dan weder bider so*n*nen coemt
soe neemt hi weder toe dat
hi vol wart Die iongher
sp*ra*c hoe coemt dat die mane
die selue teyken doer lopet
die de so*n*ne doer loept en*de*
doch der so*n*nen niet volghe*n*
en mach Die meister sprac
die so*n*ne loept crom en*de* die
mane loept recht . daer om
die teyken die die so*n*ne doer
loept in enen iare sie lopet
doer die mane in yghelike*n*
maenden en*de* inden teyken
daer die mane in is eene
maent daer is die so*n*ne
mer enen dach in Die ion
gher sprac wat is dat swar
te dat wij zien inder ma
nen Die meister sprac als
die mane dat licht vander
so*n*nen heeft alsoe heeft hi
oec die hette daer van coemt
dat sy vol wart doch bliuet
daer y*m*mer van die oude een
deel anden lichte en*de* dat is
dat swarte dat wi sien ind*er*
manen Doe sprac die iongh*er*
wat sprecstu daer van wa*n*
neer die mane hoer ver
wandelt Doe sprac die meist*er*
[124ra] Als die mane wort xiiij da
ghen out soe coemtet dicwil
dat die so*n*ne dat is een half
en*de* die mane [[da]][34] anderhalf
en*de* staen soe ghelike oft een
stijl stonde recht op inder

[34] Doorgehaald.

eerden en*de* ghinc recht van
der so*n*nen doer der manen
soe is die so*n*ne soe mach
tich dat sy die mane den
schijn beneemt dat hi wart
root en*de* wa*n*neer hi hem v*er*
wandelt en*de* soe hoghe staet
anden hemel dat coemt va*n*
gods wonder en*de* dat beteke*n*t
y*m*mer bisextu*m* oft sterfte
ofte manslacht inden rike
Doe sprac die iongher wat
segstu vander cometa Doe
sprac die meister cometa
dat is een sterre en*de* en schijnt
niet dan wa*n*neer hem dat
rike verwandelen sal Die
selue sterre salmen ke*n*nen
dat hi den schijn van hem
sendet als die mane Die
sterre en loept niet onder
die andere Die boeken wil
len dattet sy een licht dat
god mit sijnre moghenth*ei*t
heeft ontholden inder lucht
Doe sprac die iongher hoe
coemt dat wi die sterren
sien schieten vander lucht
Die meister sprac Ic heb
di gheseit dat die sterren
breder sijn dan die eerde
en*de* si sijn soe hoghe dat sy
ons duncken smal te sijn
daer om en mach dat niet
[124rb] wesen dat sterren neder
vallen want een sterre te
brake [[al]][35] die werlt meer
dan half . het schiet noch
tan dicwil soe grote stille
is opter eerden dat grote
windes vlaghen inder lucht
sijn soe vliecht dat vuer
onder die lucht vanden gro
ten stoten die daer warden
in die lucht als die wint
dan anden vuere coemt soe
to vliecht dat vuer to male
Doe sprac die iongher waer
van come*n* die vensteren
die daer comen des morghe*n*s
voer den daghe Doe sprac
die meister het coemt dat
die mane rechte staet tusschen*n*

[35] Doorgehaald.

der so*n*nen en*de* der eerden soe
verbiet die so*n*ne der manen
dat sy horen schijn niet heb
ben en mach soe moetet ee*n*
venster warden Doe sprac
die iongher waer om en
schijnt dan die mane niet
Die meister sprac die schijn
die voer der so*n*nen gaet die
verbiet der manen dat sy
hoer schijn niet hebben
en mach die selue venste
ren waren alsoe langhe hent
dat die so*n*ne vander manen
gaet voer der so*n*nen dat
sy in dat lant niet schinen
en mach Doe sprac die ion
gher waer van coemt die
donre en*de* die haghel Doe
sprac die meister als die
[124va] vier winden die wt den me
re comen bouen in die lucht
te samen stoten soe wort die
stoot soe groot dat sy vuer
en*de* licht wt stoten Soe hem
dat vuer en*de* lucht me*n*ghen
soe wort die stoot soe groot
dat wyen horen opter eer
den dat is dan die donre
Soe hem die die lucht dan scey
det van die*n* [[donre]][36] vuere
soe schiet dat vuer to mael
sere dan sijn dan die donre
[[sta]][37] stralen Als die donre-
strael dan coemt opter eer
den soe wart hi ijs graeu
en*de* die verwe neemt hi van
der lucht daer hi doer schiet
soe nemen die duuelen den
steen inder lucht en*de* voeren
in welken lande hem god v*er*
heughet Doe sprac die ion
gher waer van comen die
stenen die daer vallen Doe
sprac die meister als opter
eerden grote hitten is soe
is inder lucht grote colde
soe hem die he[tte]dan
weder soeket soe[...][38]et sy

[36] Doorgehaald.
[37] Doorgehaald; lezing onzeker.
[38] Woord in deze en in de vorige regel onleesbaar door een vlek. Het gaat hierbij niet om een vlek op de foto, maar om een vlek in het handschrift. Datgene

inden nebel en*de* den dou
moet hoer in die lucht
soe bewellet hoer die lucht
mit den nebel en*de* wint
menghet sy den ene*n* tot
den anderen wat dan wa
ters daer onder is dat be
vriest dan en*de* als die wint
dan licht soe en macht
die lucht niet ontholden
soe moet sy dan neder valle*n*
[124vb] Doe sprac die iongher hoe
coemt dat die scure des so
mers is en*de* des winters
niet en valt Doe sprac die
meister des somers is die
so*n*ne machtich dat sy den
nebel en*de* den dou mit hoer
in die lucht trecket ende
soe is ons die so*n*ne na soe
moet die scure warden . des
winters soe is ons die so*n*
ne veer en*de* die eerde en he
uet des douwes niet en*de* oec
en is die so*n*ne niet mach
tich dat sy die vochticheit
mach onthouden daer om
en wart die scure des win
ters niet Doe sprac die ion
gher waer van coemt die
snee Doe sprac die meister
als die roeck op gaet in die
lucht soe menghet hem die
wint dat hi dick wart en*de*
en mach niet soe schoene w*er*
den want die nebel en is
niet daer onder als hi dan
dael valt soe is die eerde soe
colt dat die snee niet to
smelten en mach Ald*us* coemt
het om den reghen wa*n*neer hi
hem teghen dou me*n*ghet en*de*
onder den roeck en*de* onder den
nebel dat en mach niet te sa
men vriesen Doe sprac die ion
gher hoe coemtet dattet bloet
reghent Doe sprac die meister
als die so*n*ne heet schijnt in
een rode stede en*de* wa*n*neer he*m*

wat de vlek veroorzaakte, heeft namelijk ook op de tegenoverliggende pagina (fol.125r, kol.B) een vlek achtergelaten. Het Duits (I.100) heeft hier: ‘So sich die hizze wider uf zuhet, so hebit sie den nebel vnde den tům mit ir uf in die lúfte’.

die rode dou heuet in die
lucht soe verbarnt hem die

[125ra] lucht dat hi soe root wort
als een bloet Doe sprac die
iongher waer van coemt dat
die [[vos]][39] vorsken en*de* andere
wormkijns reghent in so*m*mi
ghen steden Die meister sp*ra*c
dat en schiet ny*m*mermeer
daer dan rode water swem
met als die so*n*ne daer soe
vaste in schijnt en*de* sy dan
die quade vochticheit in [[schi]]
[[net]][40] cricht soe trectse die
hetten soe vaste weder tot
hoer dat sy die cleyne worme
mit hoer trect in die lucht
die moeten dan haeste vallen
want die lucht en machse
niet langhe ontholden Doe
sprac die iongher van wat
gheslachte is die reghenboge
Die meister sprac als die he
te dou vander eerden gaet
in die lucht hent hi totten
wolken coemt soe schietet
dicwil dat die so*n*ne dwers
daer an schijnt soe verkeert
hem die wolken naden vier
elemen*t*en Dat groene heeft
hi vanden watere en*de* dat blau
vander lucht dat rode vande*n*
vuere die brune purpur
verwe nader eerden Doe
sprac die iongher hoe coemt
dat die bornen winters soe
warm sijn en*de* des somers
colt Die meister sprac die
eerde verstoppet inden winter
dat die hetten daer niet wt
en mach daer om is die hette*n*
[125rb] onder eerden En*de* daer o*m*me
sijn die springbornen win
ters soe warm en*de* die ond*er*
der eerden lopen Des somers
is die eerde colt daer om
sijn die bornen des somers
soe colt Die iongher sprac
waer van sijn so*m*mighe wa
teren soe onghesont Die
meister sp*ra*c het schiet dicwil

[39] Doorgehaald.
[40] ‘schinet’ doorgehaald.

dat die wormen inder eerden
ligghen daer dat water ouer
lopet soe wart dat water
dan onghesont vanden wor
men . loeptet dan veer inder
eerden soe syghet hem dat
water dattet des beter wart
Doe sprac die iongher waer
van is die zee sout Die
meister sprac die zee leyt
recht onder der sonnen ende
siet hem daghelics ende vander
hetten wert het bitter als
sout Doe sprac die iongher
waer van coemt die dou ende
die ripe Die meister sprac
als di[e het]te[41] des dachs bli
uet in[der][42] lucht soe gaet die
colde des nachts wt der eer
den soe douwet die lucht .
opter eerden is dan die col
de ende soe vrieset die dou to
ripe Doe sprac die iongher
hoe coemtet om den menschen
dat sommighe sijn cort ende som
mich lanck Die meister sprac
dat coemt vander materien
onderwilen onmate vette lude
die crighen dicst swacke
[125va] kindere want die grote vet
ticheit versticket die ma
terie dat sy moet verderuen
dat machstu merken daer
by Want wart die eerde
te seer ghemesset off ghe
dongt soe en brengt sy ghe
ne goede vrucht . alst alsoe
coemt dat die lude sijn van
goeder materien ende en vet
ten hem niet met eten oft
mit drincken soe wat kint
sy des nachtes telen dat co
met van soe goede verscher
materien dattet nymmermeer
swac wesen mach Doe sprac
die iongher hoe coemt dat
alle dyeren warden van eenre
materien ghescapen ende doch
soe onghelijc sijn Die meister
sprac du heefste waer van
dat die dyeren warden ghe
scapen . dat is vanden vier
elementen . ende sy crighen
die natuer seer onghelijc
Een deel crighen der lucht
te vele daer om sijn sy
ander lucht Die ander cri
ghen des waters to vele
als die eynden ende gansen
Die ander dyeren krighen
der lucht te vele ende die sijn
snel als die hasen ende das
sen Sommighe crighen des
vuers to vele ende der eer
den . ende die warden starck
vander eerden ende toernich
vanden vuere als die lewen
[125vb] ende die beren Doch crijcht die
beer meer der eerden dan die
leeu ende daer om is hi traech
Sommighe dyren crighen der
lucht ende des vuers to vele
ende die worden toernich ende
snel als die lybaert Sommi
ghe crighen der eerden ende des
waters to vele ende die worden
traech als die ezelen ende die
ossen Ende naden seluen elemen
ten wandelt hem een yeghelic
mensche . daer na dat hi die
elementen crijcht daer na heft
hi die settenisse . ende daer na
verwet hem oeck dat lijff Ende
nader verwen sullen die meis
ters sien hoe si den menschen
helpen moghen Doe sprac
die iongher in hoe menighen
daghen wart dat kint ghe
scapen in sijnre moeder liue
Doe sprac die meister die re
den en sal nyemant horen
dan die seer wijs is Dat kint
wart gheboren vander reyn
ster materien die wart ghe
samelt van beyden liuen ende
een yeghelic wijff heeft in
hoer een camer die heet
matrix die is bynnen ruuch
daer om dat sy dat sy dat kint des
to bet daer in mach onthol
den Die selue camere heeft
vij cameren na dat die men
sche sal werden ghescapen
als dat kint dan ontfanghen
wart soe ist vij daghen melc
vij daghen bloet .vij. daghen

[41] Onleesbaar door vlek (veroorzaakt door iets dat tussen 124v en 125r lag en ook op 124v een vlek achterliet).
[42] Zie vorige noot.

wellet te samen .vij. daghen *[126ra]*
wartet ghescapen .vij. daghe*n*
warden hem die adere*n* en*de*
dat ghebeente In vijf da
ghen wast hem die huyt
en*de* alsoe wart die mensche
ghescapen in xl daghen .
daer om wie enen me*n*sche
doot slaet die sal hem met
xl daghen beteren en*de* die
moet hi vasten Daer na
boetet hi die sonden mit .vij.
iaer vasten Doe sprac die
iongher wa*n*neer dat kint
dan leuendich wart waer
van leuet dan tot dyer tijt
dattet gheboren wart Doe
sprac die meister wt des
wiues [[liues ga]][43] leuere gaen
vele enghe aderen tot der
cameren daer dat kint in
leyt doer die aderen syghet
menstru*us* sanguis als doer
die aderen gaen dat coemt den
kinde voerden mont die sel-
ue aderen suket dat kint
dat is sijn spise hent dattet
gheboren wart . die spise is
soe cleyne dat hetse sughet
als die so*n*ne dou dese reden
ghelouen die vrouwen wel
want sy weten wel dat si
die settinghe vanden me*n*struo
niet en coemt totter tijt
dat sy des kindes swaer sij*n*
Du salte oec weten dat een
wijff tot ener dracht niet
meer dan .vij. kindere*n* mach
wy*n*nen het en come van
[126rb] gods wonder want sy en
heeft niet dan .vij. cameren
als ic dy eer seyde Doe sp*ra*c
die iongher hoe is des me*n*
schen breynpa*n*ne ghescape*n*
Die meister sprac die breyn
pa*n*ne is in drien camere*n*
ghescapen Die ene pleecht
des wijsdo*m*mes die andere
die hoghenisse die derde die
ondersceydinghe Wa*n*neer
die drie cameren euen stae*n*
soe staet [[dinc]][44] des mensche*n*
dinc wel en*de* wa*n*neer sy ghe
scoert warden soe breect die
me*n*sche an die een drie din
ghen Doe sprac die iongher
waer van wast dat haer
Die meister sprac vanden
dou die wt den me*n*sche
gaet . daer om welc men
sche van colder nature is
die wart dat haer gheerne
lanc Doe sprac die iongher
waer van wassen die na
ghelen Die meister sprac
vanden dou die wter her
ten gaet daer om dachte*n*
die oude lude dat sy den
vingherlijn droeghen dat
sy den wijsdom beholden
mochten die vander herte*n*
gaen Doe sprac die iongher
waer van grauwen die
lude Die meister sprac al-
soe dat kinder sijn die wile
dat sy die lieflicheit [[hebben]][45]
vander hetten hebben die
wyle en grauwense niet
[126va] En*de* die olde lude grauwe*n* van
der colden wa*n*neer hem die
lijflike hette ontgaet Doe
sprac die iongher nv hebste
my gheseyt hoe alle luden
ghescapen sijn nv seg my
wat eynde sy nemen Die
meister sprac die lude sijn
van steden dinghen en*de* die
vraghe is diepe by reden en
mochte dy nyemant wel
beduden en*de* berechten dan
mitter gauen des heylighe*n*
gheest die den heylighen
cristenheit heeft gheleert
daer om watmen begaet
inder heyligher cristenheit
dat heeft al enen gheestelike*n*
sin en*de* een hoghe beteyke
ninghe Doe sprac die ion
gher is den mensche oeck
nutte dat hi die hoghe din
ghen verstaet Die meyster
sprac wat die mensche niet
en weet dat en mint hi oec
niet daer om sal een yghe
lic mensche die beteyken*i*n

[43] Doorgehaald.
[44] Doorgehaald.
[45] Doorgehaald.

ghe der goeder werken wel
weten soe mach hise lief
crighen tot allen goeden
dinghen Doe sprac die ion
gher is ons dat oec goet
dat wi der drier namen an
een [[roepe]][46] aenroepen ende niet
alle drie versceyden Die meis
ter sprac daer staet ghescre
uen dat abraham die trini
tatem insach in drier en
ghelen schijn ende aenbedese
[126vb] voer enen god daer om en mo
ghen wi die heylighe godheit
niet delen Want wanneer
wi den enen name der heyli
gher drieuoldicheit bidden
soe bidden wi den vader den
zone ende den heylighen gheest
Doe sprac die iongher sijn
die vader ende die zone alsoe
heylich als die heylighe gheest
waer om en seytmen dan niet
die heylighe vader of die hey
lighe zone alsmen seyt die
heylighe gheest Doe sprac die
meister Ic heb dy gheseyt dat
die drie namen een waer
god sijn ende die selue god is een
gheest Deus est spiritus[47] dat
meent god is die gheest wan
neer wi dan spreken die hey
lighe gheest to lest soe bedu
den wi dat drie namen een
waer god is ende van hem
alle heylighen gheheylicht
sijn Doe sprac die iongher
doe god den mensche verlossen
woude Waer om nam die
zone die menscheit meer an
hem dan die vader off die
heylighe gheest Doe sprac
die meister Indes menschen
leuen waren die drie namen
want het was recht dat die
vader den zone seynde ende dat
hem die zone ghehoersaem
was Die heylighe gheest
an nam die menscheit niet
want soe waren der twe zonen
[127ra] die ene ander menscheit die an
der ander godheit Doe sprac
die iongher doet god soe sere
ontfarmde ouer den menschen
dat hi hem verlossen wolde
mit synen dode waerom en
verloste hi den duuel niet
als den menschen Die meister
sprac doe wast des duuels
schult groter dan des menschen
want die duuel vol van sijns
selfs wille was ende die men
sche wort verraden Oeck wast
des duuels schult also veel
groter dat hi gode selue be
roefde doe hem den mensche
benam mit synen rade die hem
seluen te loue ende te eren ghe
scapen hadde Die derde sake
was dat die duuel van gro
ten homoede viel ende die men
sche van sijnre onwetenheit
dat hi den raet niet verstaen
en conde die hem die duuel
riet Doe sprac die iongher
waer van quam dat god
den mensche mit nyemande
en mochte verlossen dan mit
sijns selues dode dat hi niet
en sende enen enghel oft enen
heylighen mensche die ghedodet
mochte worden voerden mensche
Die meister sprac dat is recht
alsmen een dinck coept dat
houtmen voer eyghen want
die mensche was in des duuels
ghewalt Soe welc enghel
hem dan hadde ghecoft die
wolden voer sijn holden Daer
om en wolde hi des niet dat
sijn handwerc onder yemant
ware dan onder sijns selfs
[127rb] Gheen mensche en mochte
oec die werlt verlossen
want hi was inder seluer
vanghenisse daer adam in
was Oec wast die grootste
sake dat god selue ghemarte
lijt wart dat hi bewisen
woude die grote liefte dien
hi totten mensche hadde
ende dat hi den duuel daer me
de wolde schenden ende den men
sche die hi hadde verraden wol
de verlossen ende bouen den en
ghelen voeren Doe vraechde
die iongher welc was die eers

[46] Doorgehaald.
[47] Onderstreept.

te sonde die begaen wart in
der werlt Die meister sprac
Nadien dat adam dat ghebot
brac soe was die eerste son-
de dat cayn synen broeder
abel dootsloech daer om dat
god sijn offer ontfanghen
hadde Sonder inder cristenh*e*it
was die eerste sonde dat ana-
nyas en*de* saphira sunte pie
ter den scat v*er*saecten den
sy verborghen hadden daer
om moesten sy den doot liden
Die ander hoeftsonde was
symonia dat symon magus
die gauen godes copen wolde
daer o*m*me verdoemden sunte
pieter en*de* sneden vander cris
tenheit Inder seluer ver
domenissen sijn noch die ghe
ne die alle gheestelic dinck
copen off vercopen Doe sp*r*a*c*
die iongher hoe menigher
wijs wort symonia ghedae*n*
oft begaen Die meister sprac
[127va] dat wart als die boeke spre
ken voce [[lugua]][48] lingua et sen
su Dat is mitten scatte off
mitten dinghe en*de* mitter
tonghen . dede die mensche
enighen coop en*de* doet hi enich
dinck om gheestelike dinghe*n*
soe heeft hi symonia begae*n*
Doe sprac die iongher is het
groter sonde dat een mensche
stele dan dat hi symonia be
gaet Die meister sprac dat
stelen is een slach der zielen
want hi beroeft sinen euen-
kersten sijns goedes en*de* dat
stelen was verboden langhe
voer crist*u*s gheboerte Noch
tan en mochte gheen sonde
groter wesen dan die god
selue vercopet Want wa*n*neer
die mensche die waerheit
swighet en*de* dat onrecht daer
mede beschermt soe heeft
hi die waerheit vercoft va*n*
swighen dat is god selue
en*de* soe heeft hi symonia
ghedaen Wa*n*neer hi dan e-
nich dinck doet om gheeste
like dinghen soe heeft hi sy
monia ghedaen Want alle
gheestelike dinghen die inder
werlt sijn die sijn alle gaue*n*
des heylighen gheestes Ick
wil des ghelouen dat enich
dinck is gheset inder heyli
gher cristenheit ten is ghe
set doer beteyken*in*ghe Die
iongher sprac nv salte my
segghen oft een me*n*sche oec
nutte is dat hi die dinghe*n*
al verstae Doe sprac die meist*er*
[127vb] Alle dinghen die wi inder
heyligher cristenheit begaen
Die sijn gheestelic en*de* begaen
se daer o*m*me dat wi ons
daer mede vermanen sulle*n*
die gheestelike ghunst die wi
hebben sullen in gheenre
werlt Soe welc mensche he*m*
des ambochts verstaet die
begaet oec dat ambocht
en*de* die des niet en verstaet
die en begaet des niet Doe
sprac die iongher Soe waer
manich ambocht onbegaen
want manichte begaen dat
ambocht die doch die rechte
ke*nn*i*n*ghe niet en weten Die
meister sprac soe wie die ede
le stene onder den swinen
worpt si sijn des te snoder
niet die swinen en moghen
se doch niet eten Want si en
weten hoer edele doghet niet
die inden stenen is Alsoe
coemt dat [[o*n*ne]][49] o*m*me dat hey
lighe ambocht het en is des
te minre niet dattet die
mensche begaet . en*de* diet lut
tel verstaet off hijt oec te
rechte begaet Doe sprac die
iongher hoe ist dan o*m*me die
leyen die der beter ke*nn*i*n*ghe
ke*nn*i*n*ghe niet en vorstaen
Doe sprac die meister een
dinck is dat die me*n*sche niet
en mach weten dat ander
dat die me*n*sche verlieset om
sijns selfs roekelosen wille
Wat die me*n*sche niet en weet
dat sal hi vraghen en*de* kan

[48] Doorgehaald.

[49] Doorgehaald.

hi dat niet verstaen soe en
[128ra] witet hem god niet Soe welc
mensche van sijns selfs ydel
heit niet en leert vande*n*
ewighen dinghen die wart
schuldich teghen gode want
den sin die hem god verleen*t*
heeft die den niet en bruket
Oec en mach nyeman*t* dat
ghewy*n*nen dat hi niet en be
ke*n*net alsoe en mach die me*n*
sche ghene liefte tot godes die*n*
ste draghen die dat beteyke
ni*n*ghe niet en weet tot gods
dienste Die iongher sprac nv
salte my ordina*n*cie beduden
die wi daghelics sien ander
mene cristenheit Doe sprac
die meister dat wil ic gheer
ne doen op datsi alle moghe*n*
verbetert warden die dit boec
lesen ofte horen Doe sprac
die iongher doer wat warde*n*
die daghelicse ghetiden gheset
als metten . laudes . prime .
tercie . sexte . noene . versper .
en*de* complete . Doe sprac die
meister die vij. daghelicse ti
den sette hier to voren dauid
inder older ewen inder ere
der vij gauen des heylighen
gheestis dat hi gode daer
mede louede die grote gaue
en*de* kunste en*de* des wijsdo*m*mes
Daer na inder nyer ewe doe
worden die selue*n* hoechtiden
soe gheheylicht mitten wer
ken ihesu cristi datme*n* se
alle tijt begaet inder criste*n*
heit want soe welc men
sche daer toe bedwonghen
[128rb] is en*de* die vij ghetiden niet
en begaet die is gods die*n*ste
ontbroken Doe sprac die ion
gher wat beteykent die pri
me Die meister sprac stont
onse here ghebonden voerden
rechter en*de* wart bespuwet
en*de* op sijn hals geslaghen
Doe hi doe op stont doe eys
chede hi syne iongheren
to prime vander stat daer
sy voeren vischen daer om
begaen wi die prime dat
wi gode louen syne barmhar
ticheit die hi teghen ons
beghinc Doe sprac die ion
gher waer om singhen wi
den gheloue inder prime
meer dan tot eenre ander
tijt Doe sprac die viant[50] wi
en hebben anders gheen
wapen teghens den viant
dan den heylighen gheloue
daer om sette anastasius
datmen dien psalm soude
singhen alle tijt totter pri
men Quicumque wlt saluus esse[51]
daer die gheloue mede ghe
recket is dat wi ons daer
mede wapenen totter eerster
daechtijt dat ons die bose
vianden niet en moghen
schaden Doe sprac die ion
gher waer om begaen wi
die tercie Doe sprac die meis
ter In die tercie wort onse
lieue here die doerne*n* crone
opt hoeft gheset en*de* wart
vanden ioden ghecruyst
en*de* inder seluer tijt quam
[128va] die heylighe gheest tot den
xij apostolen daer om be
gaen wi die tercie vanden
heylighen gheeste Doe sprac
die iongher nv seg my van
der sexten Die meister sprac
Inder sexten tijt doe wart on
se here an dat cruce ghena
ghelt doer onsen sonden en*de*
dat hi ons verlossen wolde
Doe sprac die iongher waer
[[men]][52] om ludetmen tot der
noene meer dan totten an
deren tyden Die meister sp*ra*c
dat doetmen doer die hey
licheit die vander noene*n* be
teykent is Want inder noe
nen tijt versceyde god en*de*
wart mit een spere gheste
ken doer syne syden ende
daer liep wt water en*de* bloet
mitten bloede worden wi
verlost mitten watere wor
den wi ghedoept Inder sel
uer tijt wort dat vuerighe

[50] Sic. Opmerkelijke vergissing; bedoeld is ‘meister’.
[51] Onderstreept.
[52] Doorgehaald.

sweert gheleschet dat ons
dat paradijs hadde verbo
den want doe voer die sca-
kers ziele in dat paradijs
eer enich ander heyliche Die
boeken spreken dat hi den
scaker voerde in dat paradijs
eer hi die helle te brac wa*n*t
hi loefdet hem dat hi des sel
uen daechs mit hem wesen
solde inden paradise daer na
des selue nachts brac hi die
helle des smorghens stont hi
op vanden dode Die iongher
sprac waer om dede hi dat
hi den sonder alre eerste voer
[128vb] de inden paradise Die meister
sprac daer mede bewijste hi
dat hi doer den sonder ghe
martelijt ware en*de* dat hem
nyeman*t* sijnre to vollen danc
ken en conde want die sonder
alsoe gheringhe to godes rike
coemt als die rechte Du sp*ra*c
die iongher nv seg my waer
van die vespere sy gheset
Doe sprac die meister onder
alle daechstyden en begaen wi
der ghene mit soe groten vlijt
als wi die vespere doer die
grote beteyken*in*ghe der heyli
ghen werke dede heylighe crist
beghinc inder seluen tijt Inde
ander tijt doe gaf hi ons syne*n*
heylighen lichaem en*de* sijn bloet
en*de* wasschede synen iongh*er*en
die voete en*de* an die selue tijt
doe openbaerde hi den tween
iongheren lucas en*de* cleophas
dese bekenden in die brekinghe
des brodes en*de* wart oec inder
seluer tijt begrauen Doe sprac
die iongher waer om singhe*n*
wi die complete want sy doch
gheen wile en heeft inden da
ghe Doe sprac die meister
inder completen veruullen wi
alle die tijt die 'wy[53] inden daghe
versumen in gods dienste
en*de* sullen ons dan gode beue
len dat hi ons des nachtes
bescerme In die selue stonde
bat die heylighe crist so seer
dat hi bloedich sweet swetede
In die selue tijt doe kundichde
hi alre eerst na sijnre opstan
dinghe den vrede tot syne*n* io*n*gher*en*
[129ra] en*de* sprac pax vobis dat is
vrede sy met w Die iongh*er*
sprac nv hebste my berecht
vanden dachtiden nv saltu
my segghen waer om dat
wi die metten singhen Die
meister sprac hoe mochte die
selue tijt heyligher wesen
dan die selue tijt doe brack
god die helle en*de* nam daer
wt sine vriende En*de* nader
metten [[..]][54] v*er*gaf god petro
sijn sonden En*de* nader mette*n*
singhen wi laudes daer me
beduden wi die heylighe op
standinghe gods Die iongher
sprac waer om singhen wi
die twe psalmen totter mette*n*
en*de* der vesperen als magnifi
cat en*de* benedict*us* die wte*n* ewa*n*
gelio ghemaect sijn Die meis
ter sprac die ander daechs ti
den sijn in vij ghedeelt in dat
aenbeghin en*de* in antiffenen
en*de* [[s]][55] psalmen int capittel in
versuuten en*de* in collecten . die
seuen tyden beduden die ar
beyt die wi liden in deser
werlt want die werlt sal
eynde nemen in vij daghen
inder weken Soe singhe*n* wi
dan dat achtendeel totter ves
per en*de* die laudes totter met
ten daer mede beduden wi
die vroude die wi hebben
sullen wa*n*neer dese werlt eyn
de neemt in gods rike Die ion
gher sprac waer om singhen
wi die metten des morghens
[129rb] voerden daghe Doe spra die
meister dat doe wi doer gro
te beke*nnin*ghe doe god dat volc
verlossen wolde van egipten
lande doe boet hi enen schoe
nen enghel vanden hemel ne
der comen die was ghecledet
mit enen wolken Die enghel

[53] In de tekst een verwijsteken (//), in rechtermarge hetzelfde teken met daarbij de toevoeging ‘wy’.

[54] Twee letters doorgehaald.

[55] Doorgehaald.

bedudet onsen heren ihesum
cristu*m* die witte wolken sa*n*c
ta maria sijn lieue moeder
wa*n*neer die priester dat hu
merael dan op dat hoeft
leyt soe sal hi dencken hoe
god doer ons gheboren wort
als dan die priester dat ho-
uet mitten humerael decket
alsoe bedecte hem die godheit
mitter menscheit Ieronimus[56]
heet die alba ephod dese alben
hadden inder ouder ewen
die waren ghewrocht van
hare die beteykeden dat cleet
daer adam mere ghecledet
was doe hi wten paradise
wart ghedreuen Onse alben
sijn wit dat beteykent dat
wi reyn en*de* claer sullen we
sen Dat gordel dat beteyke*n*t
stedighe cuuscheit daer me
de hem die gods dienre be
dwinghen sullen Stola dat
bedudet missio en*de* dat meent
sendinghe die stola heeft
twe beteykeni*n*ghe sy beteyke*n*t
den hoersaem dien den heyli
ghe crist leestede syne*n* vad*er*
doe hi hem sende in deser
werlt datme*n*se leyt opten
hals Daer mede warden
wi vermaent dat hi selue
[129va] dat cruce droech daer hi den
doot an liden woude Dat die
beyde [[....]]ne[57] 'eynde*n*'[58] der hanghen dat
beteykent dat hi vanden iode*n*
en*de* vanden heyden die cristen
heit vergadert heeft dat sy
den stoel legghen opten hals
dat bedudet sy onder dat
iock ihesu cristi sijn der hey
ligher ghehoersaemheit Die
twe straten die sy voer hem
draghen beduden dat sy macht
hebben to binden en*de* to ontbin
den Die basen vanden stole be
teykenen p*er*seuera*n*cia*m* bonoru*m*
opero*rum* dat meent die stedich*ei*t
der goeder werken die si hore*n*
ouersten voerdraghen sullen
Doe sprac die iongher wat
bedudet die alba dat sy gans
heel is En*de* die casel wat be
dudet dat Die meister sprac
die casel bedudet gods rock
die was gans heel en*de* nerghe*n*t
ghenen naet en heeft . die sel
ue roc bedudet die heylighe
cristenheit . Dat die casel be
neden dael gaet voerden pries
ter dat bedudet die heylige*n*
die voer cristus gheboert wa
ren Datse achter dael han
ghet dat bedudet die criste*n*
heit die na crist*us* gheboert
ghelouich worden Dat die
priester beneden die handen
wt recket als een cruce dat
bedudet dat die twe criste*n*he*i*t
beyde worden verlosset ouer
mids den heylighen cruce
wa*n*neer die priester dan die
casel an doe soe striketme*n*
dat humerael daer ouer
[129vb] soe sietmen dan wel des pries
ters hoeft dat te voren bedect
was dat beteykent dat wi
na gods opuerstandinghe
volcomelic louen an god
die een hoeft is der cristenhe*i*t .
Doe sprac die iongher nv
sullen wi segghen van des
bisschops ghewade Die meis
ter sprac den roc dien die
bisscop an heeft die beteyke*n*t
die diepe lere die die bisscop
pen hebben sullen voer ander
lude Die iongher sprac wat
bedudet die infula Die meis
ter sprac si bedudet die volco
menheit alre doechden En*de* die
twe teghele die beduden die
goede woerden en*de* goede werke*n*
Doe sprac die iongher waer
om draghen die bisscoppen dat
vingherlijn totter missen Doe
sprac die meister daer mede
beteykense die geuie des hey
lighen gheestes En*de* hoer hant
schoen sijn ghelijstet dat be
dudet dat hoer leuen vlochte*n*
sal wesen wt den heylighen
doechden En*de* dat gulden cruce
dat hi voer sijn borst heeft

[56] Onderstreept.
[57] Onleesbaar doorgehaald.
[58] Na ‘beyde’ verwijstekentje //. In linkermarge ‘eynden’ klein bijgeschreven (geen verwijstekentje aldaar).

dat bedudet dat hi die passie
gods ny*m*mermeer vergheten
en sal En*de* dat pallium dat en
draecht nyeman*t* dan die eert
sche bisscoppen dat beteykent
die oetmoedicheit ihesu christi[59]
Die halsrinc [[daer den ioden]][60]
beteykent daer den ioden dat
si een lam sloeghen en*de* een
yghelic kersten men*s*che mit des
[130ra] lams bloede teykende Des
seluen nachts doe sende on
se here enen enghel mit enen
sweerde in welken huse hi des
bloedes niet en vant daer
sloech hi dat eerste dat daer
was gheboren onder den men
schen ende den vee . dat slachte
begonde hi an des coni*n*cs out
ste zoen In welken huse hi
dat lam vant en stacde hi
nyeman*t* daer wort alre eerst
die mette*n*tijt van beteykent
eer den daghe Dat lam betey
kent onsen here ihesu*m* cristu*m*
Datmen die twe cristenheit
bestriket dat beteykent onse
misdaet en*de* onse schult Des
seluen nachts en quam dat
israhelsche volc niet wt
der herberghen als hem god
gheboden hadde en*de* worden
in egipten lande alle versla
ghen Die eerste gheboren
dat bedudet dat onse here
des nachts te brac en*de* den
duuel verwan en*de* sijn vrien
de verlossede Des morghens
doe die slachte des nachts v*er*
gaen was doe wort dat selue
israhelsche volc verlost en*de*
voeren doer dat rode meer
en*de* loueden doe alre eerst den
waren god die selue mit sij*n*re
ghenade en*de* cracht verlost
hadde Daer om also sinte Ie
ronim*us* scrijft soe [[n]][61] en sulle*n*
wi ander heylighen nacht
gheen onghemac hebben daer
mede sullen wi ons scheyden
vanden vianden die des nach-
[130rb] tes ghene ruste en crighen
Des seluen morghens sullen
wi blideliken mit den israhel-
schen volke onsen verlosser
bidden daer mede beduden wi
dat wi die ghene sijn die
mit synen bloede gheteykent
sijn en*de* mit sijnre passien
en*de* opuerstandinghe verlost
sijn Doe sprac die iongher
waer om spreken wi dat scoe
ne ghebet voer der lessen
Die meister sprac dat doen
wi daer om dat wi behouden
dat gods woert dat ons die
leser daer voer seyt daer na
spreket hi <u>Iube domine benedicere</u>[62]
daer mede bedudet hi dat
nyeman*t* en sal predike*n* sond*er*
oerloff wa*n*neer hi dan die les
sen eynden wil soe seyt hi
<u>Tu autem domine</u>[63] daer mede be-
gheert hi aflaet off hi yet
anden prediken heeft misdae*n*
Soe segghen wi deo gracias
daer mede seggen wi gode
loff en*de* ere dat hi ons sijn
woert heeft ghesendet Die
responsoria singhen wi daer
na daer mede beduden wi
dat wi gods woert in goede*n*
werke*n* sullen veruullen Dat
veers dat wi singhen inden
responsorien dat beteykent
dat wy alle rechte sulle*n* leue*n*
als ons die leraers leren
want dat veers beteykent
die lere Doe sprac die iongh*er*
wat bedudet die clocke Die
meister sprac alsoe wi die
[130va] die clocken luden soe pleghe*n* sy
hier to voren mitten heerhoer
nen te blasen en*de* beteyke*n*t die
lerere Ihericho die stat wart
mitten heerhoerne*n* ghewo*n*nen
dat die muer van hoer seluen
nederviel alsoe sal al disse
werlt mitten heerhoern ver
wo*n*nen warden dat is mitten
gods woerden die die predikers
prediken Doe sprac die iongh*er*

[59] 'christi' geschreven met de Griekse afkorting 'xpi' met tilde.
[60] Doorgehaald.
[61] Doorgehaald.
[62] Onderstreept.
[63] Onderstreept.

nv saltu my segghen wat dat
bedudet datmen inder kerken
pleecht te doene Die meister
sprac dat ghewant dat die
bisscoppen hadden inder older
ewen dat was gheverwet inden
[[ten]][64] vier elemen*t*en ende was ghe
scapen na menighen wonder
dat wi sien anden hemel Dat
wide datmen nv heeft inder
nyer ewen dat bedudet al on
sen here ihesu*m* cristu*m* en*de* die hei
lighe cristenheit Doe sprac die
iongher wat bedudet dat hu
merael Doe sprac die meister
sunte joha*n*nes scrijft in apo-
calipsi dat hi sach dat pallium
inhanghende en*de* beteykent
die volcome*n*heit der my*n*nen
tot gode dat pallium en mach
nyema*n*t [[verleuen]][65] verlenen
dan die paus en*de* dat hadde
alre eerst die paus die na
sunte pieter quam daer na
creghent die patriarchen
daer na die propheten daer
na die eertsche bisscoppen Die
ander bisscoppen en sulle*n* dat
pallium niet hebben si en sij*n*
archebisscoppen voer vrede
nochtan en sal dat pallium
niema*n*t hebben dan des paus
[130vb] voervrede Doe sprac die iongh*er*
was die misse van aenbeghin
gheordineert als sy nv is Doe
sprac die meister die misse
wart alre eerst beghon*n*en bi
sunte pieters tyden Doe en
lasmen voerden offer niet
dan twe lessen die een wten
solter die ander wten wisa
ghe doe dat ewangeliu*m* ghe
screue*n* wartdoe lietmen die
wisaghen staen en*de* men las
dat ewa*n*geliu*m* totter missen
Daer na sette celestin*us* die paus
datmen die antiffene*n* wt den
solter songhe voerden ewa*n*ge
lio Daer na quam dat sunte
gregori*us* den sanck maecte
wten solter biden tiden doe son
ghen die luden alghemene

[64] Doorgehaald.
[65] Doorgehaald.

kyrieleison[66] doe gheboot grego
ri*us* dattet nyema*n*t en songhe
onder der missen Daer na
quam symach*us* die paus en*de*
sette datmen gloria in excelsis[67]
songhe naden kyrieleyson[68] Ge-
lasi*us* die paus die dichte den
tract*us* en*de* die sequencien[69] Da
masi*us* die paus sette den
credo[70] Alexander die paus
gheboot datmen dat water
mitten wine wiede dat hem
die lude daer mede besprengh*e*n
souden en*de* dat heylighe gods
huys Sixt*us* die paus sette
datmen sanctus[71] songhe Ser-
gi*us* die paus sette dat Agnus[72]
dei Innocen*c*i*us* sette datmen
den paes gheue Sinte grego
ri*us* vercierde die missen mit
allen dinghen want hi sette
die missen al dat iaer mit
collecten en*de* maecte al dat wi
[131ra] van sanghe hebben Die stille
misse die stichte alexandri
n*us* . Clemens . Origenis . bi
dese grote reden saltu mer
ken hoe groten dienst wi
onsen here bieden wa*n*neer
wi lutterliken en*de* een yeghe
liken ene misse horen waer
om spreket sinte gregorius in
decretis[73] . dat een mensche
die inden ban is drie daghe
te rome inder burch sonder
misse is mit ghesonden liue
dat bedudet hoe grote sonde
die me*n*sche des hebbe wan-
neer die me*n*sche sond*er* misse
is en*de* hise hebben mach
Oeck scrijft hi ons dat so*m*
mighe zielen niet en conde*n*
verlost warden mitten goe
den wercken dan mitten of-
fer totter missen Daervan
spreect Iheronimus[74] welc me*n*

[66] Onderstreept.
[67] Onderstreept.
[68] Onderstreept.
[69] Onderstreept.
[70] Onderstreept.
[71] Onderstreept.
[72] Onderstreept.
[73] Onderstreept.

sche daer ontwaerdelik*e*n tot
ter missen steet met spot
te die is der ioden ghenoten
die onsen here bespotten
doe hi inden cruce henc en*de*
het is veel groter sonde wa*n*t
hi dat wel weet en*de* die io
den des niet en wisten Doe
sprac die iongher wat segstu
vanden offer des wi pleghe*n*
inder missen Die meister sp*ra*c
der offeren sijn twe dat ene
brengt die priester voer
hem seluen en*de* voer al die
cristenheit Dat offer bedudet
[131rb] onsen here ihesu*m* cristu*m* Dat
ander is datmen offert tot
den altaer en*de* dat offer bren
ghet een yghelic mensche
voer hem selue*n* wa*n*neer wi
totter missen offeren soe be
teykene wi sinte maria mag
dalena die gode saluede doe
hi totter martelien ghinc
Doe sprac die iongher nv
spreken so*m*mighe lude dattet
beter ware datment den ar
men gaue dan ment den
papen brengt Die meister
sprac die dat segghen die
gheliken hem die lude*n* die
de redene [[spreken]][75] spraken
het waer beter dat maria
magdalena die salue hadde
vercoft om drie hondert pe*n*
ni*n*ghen dan dat si die salue
goot op godes hoeft Doe
sprac die iongher wa*n*neer
wi die aelmissen gheue*n* die
gheue wi gode en*de* wa*n*neer
wi offeren soe offere*n* wi
gode . welc mach hem dan
bequae*m*liker wesen Die
meister sprac een yghelic
dinc heeft sijn beteykeni*n*ge
dat machstu daer bi mer
ken . die di eten ofte drinc
ken ghift . en*de* ghift hi di
dat ene hi en is di niet
meer sculdich . mer dat een
wil metten anderen wesen
Doe sprac die iongher wat

[74] Onderstreept.
[75] Doorgehaald.

bedudet dat wi des seluen
[131va] daghes die daechstiden an dat
beghin en*de* an dat eynde soe
stille lesen Die meister sprac
dat wi die daechstiden soe sol
le singhen dat bedudet dat hem
die xij apostolen soe sere [[v]][76]
vruchten dat hoerre gheen en
dorste lyen dat sy ihesu*m* be
ke*n*den en*de* dat wi die daechs
tiden an dat beghin en*de* an dat
eynde soe cort of keren dat
bedudet dat die heylighe
crist an dat beghin en*de* an dat
eynde is Doe sprac die ion
gher nv wi die daechs tide*n*
soe [[cort singhen]][77] stille singhe*n*
waer om singhen wi die
metten dan soe lude Die
meister sprac Inder mette*n*
bedude wi die passie en*de*
die martelie en*de* die claghe
der heylighen die worden
al screyende verslaghen
Mer die daechstiden bedu
den wi die passie ons here*n*
die wart swighende versla
ghen als een lam Die me*n*
sche wart anden sesten da
ghe ghescapen daer om wort
hi anden sesten daghe ver
losset . des daechs en singhe*n*
wi ghene misse . daer mede
beduden wi die grote on
vroude die wi daer om heb
ben dat dit van onsen scul
den ghecomen is dat die
heylighe crist verslaghen
wart En*de* wi en deruen
des daechs gods lichae*m* niet
[131vb] wyen want cristus hem des
selue*n* daechs offerde synen
vader en*de* des daechs bidden
wi om den heylighen criste*n*
heit want doe bat onse he
re selue om die ghene die
ghenesen solden Wi sullen
tot eweliken bede dat <u>Ave
maria</u>[78] spreken soe dencke*n*
wi hoerre ontrouwe dat die
ioden onsen here bespotten

[76] Doorgehaald.
[77] Doorgehaald.
[78] Onderstreept.

anden cruce Die antiffen
die wi des daechs singhen
teghen den cruce dat beduyt
die drie sprake*n* als griecs
hebreeusch en*de* latijn die wa
ren die eerste die hem be
kenden die selue reden bedu
det den brieff die daer wart
ghescreuen anden cruce Dat
wi dat cruce bedecken dat
bedudet dat [[wi]][79] onse here sy
ne ghenade den ioden verber
ghede Die hongherdoeck
diemen inder vasten hanghet
voerden altaer die bedudet
die onreyne mure die ons
dat paradijs voerspiret
hadde wa*n*neer wi dan den
doeck laten vallen dat bedu
det dat ons die selue muer
verlosset wart mitter heyli
gher passien Oec bedudet
die selue doeck dat den ioden
al bedecket was dat inder
older ewen ghescreue*n* was
ons heren lichae*m* die des
donredaechs gheseghent was
[132ra] die neemt die priester des
vridaechs doe wiede he*m* god
selue ihesus crist*us* Dies da
ghes en singhen wi niet
dat bedudet dat die heylige
passie roept voer ons to
gode Anden saterdach soe
eyndet die onvroude en*de*
dan beghint die vroude
daer om is dat ambocht
voer der dopen vander mar
telien en*de* nader dope is si
al vander opstandinghe
Die lessen diemen des daechs
lest voerder dopen die sijn
al wter older ewen dat be
dudet dat die olde ewe al
een en*de* nam an die heylighe
dope Die keerse diemen do
pet des daechs bedudet on
sen here ihesu*m* cristu*m* Als
mense ontfengt soe ku*n*dicht
men die opstandinghe Als
men die wieroec daer in
steect dat bedudet dat he*m*
die heylighe vrouwen totte*n*
graue versochten en*de* dat hi
doe leue*n*dich opghestaen was
Die schoene*n* sanck dieme*n*
ouer der keersen singhet
dat bedudet dat grote lof
dat die zielen songhen doe
si cristus vander hellen ver
lost hadde Dat licht dat
ander keersen is dat be
duyt die macht des heyli
ghen gheestes daer om soe
steectmen die keerse eerst
[132rb] in die dope eerme*n*se ont
fengt voerden kindere*n* dat
men daer mede bedude dat
gheen me*n*sche ontfanghe
die gauen des heyligh*e*n ghees
tis hi en warde eer ghe
reynicht mit den heyligen
dope Doe sprac die iongh*er*
wat bedudet die dope Die
meister sprac daer om steect-
men den me*n*sche inden dope
dat hi die werlt selue ver
mide daer om trectmen he*m*
weder wt dat hi gode be
ke*n*ne En*de* die dope dat is die
doot ihesu cristi mit onsen
sonden hadden wi verdient
twe doden des liues en*de* der
zielen Die ene heeft ons
god van verlost Die ander
hebben wi voer ons dat wi
daer reden sullen voer ghe
uen totten ioncsten daghe
soe moeten wi mit liue
en*de* mit ziele opstaen Wi en
lesen des niet dat die xij
apostolen ye ghedoept wa
ren Oec en was hem die
dope gheen noot want al
die cristenheit inden loue
was Doe onse here inde*n* cru
ce henc doe wart het al
ghedoept inden bloede en*de*
inden watere dat wt ons
heren syde liep Daer om
lesen wi dat sinte paul*us*
sint wart ghedoept want
hi doe inder cristenh*ei*t niet en
[132va] was Oeck lesen wi vanden
kinderen die herodes doden
liet dat die al onghedoept
waren en*de* dat en is niet wa*n*t
sy worden ghedoept in hoer

[79] Doorgehaald.

selues bloet Doe sprac die
iongher wat bedudet dat
men den tractus naden alle
luya singhet Die meister
sprac Alleluya is een hemelsch
sanck ende vanden hemel ist
comen ende het beteyket die
hemelsche vroude ende die op
standinghe daer om singhen
wi dat alleluya dat die ghe
doepten sijn opghestaen an
der zielen Ende soe singhen wi
den tractus daer na ende daer
mede wart beteykent dat si
seer moeten arbeyden want
die tractus bedudet arbeyt Ende
daer om singhen wi oec al die
paesche weke dat graduael
ende dat bedudet oec arbeyt
die wi liden in deser werlt
Ende mitten alleluya beduden wi
die vruechde daer wi noch in
comen sullen Inden anderen
saterdaghe wanneer men die
wester [[hugh]][80] huwen of trect
ende neemt soe singhen wi
twee alleluya ende daer mede
beduden wi die tweuoldighe
ghenade die wi naden ioncsten
daghe sullen vercrighen als
wi mit ziel ende mit liue
op staen sullen ende daer om is
die vesper des auents soe
cort want wi die beteykenin-
ghe al anden ambochte hebben
[132vb] behanghen der die vesper
was gheset Doe sprac [[onse]] 'die iongher'[81]
[[here]][82] waer om stont onse
here inden derden daghe op
Die meister sprac daer om
dat hi bewijsde dat hi al sijn
vriende hadde verlost die on
der den drien tiden waren als 'voer'[83]
[[onder]][84] der older ewen ende onder
der nyer ewen Doe sprac die
iongher waer om stont hi
op inder nacht Die meister
sprac dat hi ons daer mede
beteykende dat wi sorghe sol
den hebben totter toecoemste
opuerstandinghe Als dat nie
ment en weet tot welker vre
hi vanden dode op stont des
nachts Ende alsoe weynich mach
yemant weten wanneer onse he
re ten ioncsten daghe comen sal
Doe sprac die iongher waer
om heten wi den seuendendach
inder weke den sonnendach
Die meister sprac die sonne
bedudet gode daer om heten
wi den dach nader sonnen want
hem god selue ghewyet heeft
Doe god alre eerst die werlt
scoep doe vierde hi den sonnen
dach Des sondaechs wart dat
israhelsche volc verlost wt
egipten lant Des sondaechs
wart god ghedoept Des sondaechs
offerden hem die drie coninghen
Des sondaechs maecte hi van
water wijn Des sondaechs
versocht hem die duuel Des
sondaechs quam hi riden als
[133ra] inden palmdaghe Des sondaechs
verwecte hi lazarum vander doot
Des sondaechs stont hi op van
den dode Des sondaechs quam
die heylighe gheest op sijn ion
gheren Des sondaechs sullen
wi opstaen mit liue ende mit
ziele ten ionsten daghe Amen

Explicit lucidarius

Nota

M[85] Erket hoe die nydighe
werlt staet Doe mi goet
ick doe di quaet Help my
op ick werp di neder Ere my
ick schen dy weder Die nydi
ghe werlt wil ymmer han
To goeden luden bosen wan
Bekende hem seluen een yghelic
man Hi beloghe den anderen
selden an Ontrouwe beschel
de alle man Die hem seluen
niet hoeden en kan Die nydi
ghe werlt is soe fel Dat hem
des nyement schamen en wil
Die nydighe werlt daer na

[80] Doorgehaald.
[81] 'onse' doorgehaald, 'die iongher' in de rechtermarge bijgeschreven.
[82] Doorgehaald.
[83] 'voer' in rechtermarge bijgeschreven.
[84] Doorgehaald.
[85] M: eenvoudige initiaal van twee regels hoog.

weruet Datmen goede lude v*er*
deruet Die nydighe werlt ar
gher is Dan die duueldes sijt
ghewes Die waerheit is sla
ghen doot Rechtuerdicheit
is in groter noot Bedrieghi*n*
ghe is gheboren Dat gheloue
heeft den strijt verloren Mil
dicheit is nv colt Hat en*de*
nijt is menichfolt Lijdsamh*ei*t
is neder gheslaghen Oncuys
heit regniert alle daghe Die
[133rb] nydighe werlt heeft ver
dient Waer men hem mit
spise dient Wa*n*neer die ta
fel is op ghedaen Soe is
die vrientscap al v*er*gaen Die
nydighe tonghe soude corter
sijn Had ick den wille mijn
Die selden comet totten besten
Des moeten hem die maden
vesten Trouwe is vander
werlt comen Des heuet die
olde ghene vromen Die nv
mit zwere*n* wi*n*nen kan Hem
du*n*ct hi si een kloec man
Gheestelike lude ghehouerdi
ghet Die heeft die duuel har
de weert Die prouen en*de* ker
ken wil copen Die mach na
den pause lopen Gheloue is
wt om trou te halen Ic duch
te sy moeten beyde dwalen
Dat nyema*n*t kan bedwin
ghen Dat kan die pe*nni*nck
volbringhen Pe*nni*nck salue
is soe goet Datsi verkeert
des wisen moet Ic wolde
waer een gheestelic man
were Dat hi die houerdie
ontbere En*de* hilde soe sijn
leuen Dat hi goeden schijn
gheue Die dese werlt heeft
bescreuen God gheef hem
dat ewighe leuen Amen .

***ARTES-LUCIDARIUS* – Excerpt in Groningen, UB 405 (f. 216r-216v) (G)**

In handschrift Groningen, UB 405 bevindt zich op f. 216r-216v een excerpt uit de *Artes-Lucidarius*, corresponderend met de regels 906-1044 en 769-782 in L (Mnl I.55, I.56 en een deel van I.52).

1 *[216rb]*[1].M. I[2] n affrica es dat water indus en*de*
2 gheet weestwaert an die wendel-
3 zee daer in leecht ‘w/v’ele[3] wider
4 ieghenoden en*de* groet lant daer bi lee-
5 cht libia daer is vele nadren en*de* an-
6 der boser diere . daer bi leecht een lant
7 heet dentipolus en*de* bereta en*de* and*er* g‘r’oet[4]
8 lant . daer bi leecht bisartim daer in
9 zijn .ij. crachtighe borghe . ene heet atro-
10 meus . die ander heet bizatium . en*de* an
11 dre uele stede . Daer bi is een lant heet
12 getulia en*de* mituidia daer in was hon
13 gher . die liede die in dien lande zijn
14 eten ros en*de* andere diere roe . Daer bi
15 is der moer lant . In die lande is ene
16 borch heet saba . daer henen was die
17 coninghinne te salomone hore wijs
18 heit teuernemen . daer bi is ene borch
19 heet gamma daer in is borne hi is des
20 daghes zo cout datten nieman en
21 mach ghewinne*n* en*de* nachts zo heet
22 datten nieman en mach doghen . bi
23 der moorlande is ene grote woestine
24 vol nadren en*de* draken . Al dat lant
25 sceedt die wallende zee dats zo heet
26 vander zonne*n* dat altoes walt ‘als’[5] een
27 ketel . In die zelue wallende zee is een
28 die hoechste berch die in die werelt is
29 die heet aalas die reiket ouer die lucht
30 daer en is der werelt niet meer .M.[6] Nu
31 hebbe wi gheseghet hoe die werelt ghe
32 deelt is . nu zele wi van den insulen
33 zeggen die in de zee zijn . So dat weet
34 ic gherne want god heeft menich won
35 der in den insulen verborghen .M.
36 Deerste insule heet cyprus daer bi
37 leecht een heet creta . daer bi leecht

[1] Kolom A bevat het einde van Maerlants *Clausule van der Bible*, gevolgd door een uitermate kort Latijns receptje dat begint met ‘Jeghen den steen . Contra calculu*m*’ en slechts zeven regels van de kolom inneemt. Kolom A is daarmee nog niet helemaal vol: na het receptje is één regel opgevuld met twee golvende lijnen, de vijf regels daaronder zijn leeg. Het excerpt uit de *Lucidarius* begint bovenaan kolom B.

[2] Voor de initiaal staat (in de marge) een ronde ‘m’(die afwijkt van de gangbare ‘m’ in de lopende tekst), voor ‘magister’ of ‘meester’. (Zie daarover ook Leendertz 1896, 96 noot 1 en 97, noot 3). De I is een initiaal met penwerk, drie regels hoog.

[3] Aanvankelijk: ‘wele’. De eerste arm van de ‘w’ is geëxpungeerd (er is een puntje onder geplaatst), zodat men dient te lezen ‘vele’.

[4] Aanvankelijk: ‘goet’. De ‘r’ is boven het woord geschreven: ‘groet’.

[5] Aanvankelijk overgeslagen en boven de regel toegevoegd.

[6] Leendertz (1896, 97, zie ook noot 3 op die bladzijde) lost het tekentje dat hier tussen twee puntjes staat, op als een ‘m’ (voor ‘magister’ of ‘meester’). Een hoofdletter ‘M’ lijkt mij de meest voor de hand liggende transcriptie, hoewel het niet uitgesloten is dat het tekentje een paragraafteken (‘¶’) moet zijn.

een heet colehohos daer is vele edels
gouds . daer bi leecht een heet delos
dat was deerste daer nie vloede in
in quam daer bi leghet marram da
nen coemt die beste mermelsteen .
daer bi is sardijns . daer bi is oec een
die heet samos danen was sibilla
gheboren daer bi leecht cecilia . In die
leecht een berch heet ethau vut dien
berghe zietmen sulfer bernen . daer
werden oec die zielen ghepijnt thent
hem gheholpen werdt ende zi hare
zonden ghearnen . In die lande zijn
.ij. berghe die ene heet cicilla . die and*er*
[216va] karibdis . bi dien berghe en coemt g‘h’een[7]
scip en zi verloren daer bi is ene i*n*sula
daer in zijn smede dat zeit ons dat
heidene boec die smeden den donreslac‘h’[8]
en*de* staen al midden den viere . die sme-
den heiten cyclopes . In der eerster insu-
len vulcanus die der hellen plach ter
porten . Onze boeke willen weten dat
hi tsi die de zielen pijnt . daer bi es
een heit dardinas . daer timmerde sar
din die was hercules zone hi maecte
ene wel uaste borch . In dier insulen
en werden nemmer nadre noch wolf
gheboren . daer in is oec een worm
die heit dolifoga . daer is oec ene spin
ne en waer die worm daer niet dier
en mocht niemen ghenesen . In dier
Insulen is een cruut welc ziec mensc‘h’[9]
dat eet hi lacht zijns ondancs dat
hi steruen moet . daer is oec een bor-
ne welc ziec mensche zo en drinct
hi werdt [[blint]] altehant ghenesen .[10]
en*de* . welc ghesont mensche zone drinct
hi werdt blint . Daer bi is ene insula
daer . worden deerste slanghen von-
den . In dier insulen en zijn dan wit-
te scape . Van dier wollen werctme*n*
die alre beste purpure . daer bi is ene
insula die verzanc hier teuoren m*et*
den lieden dier was meer dan tien
lantscape daer zwemt die leuer-
zee . daer bi is ene insula daer in
is hout dat heit ebenus dat en valt
nemmermeer noch dan bernt nem-
mermeer . daer in is oec ene borch die
heet senada . daer in groeue*n* hier teuo-
ren die philosophen ene*n* borne die [.][11]

[7] Aanvankelijk: ‘geen’. De ‘h’ is boven de regel toegevoegd.
[8] De ‘h’ is schuin boven de ‘c’ toegevoegd.
[9] De ‘h’ is schuin boven de ‘c’ toegevoegd.
[10] Bij Leendertz: ‘hi werdt altehant ghenesen’. ‘blint’ is volgens hem doorgestreept (Leendertz 1896, 98, noot 3). In het handschrift is ‘blint’ echter niet doorgestreept. Wel is het woord wat vager dan de omringende tekst; mogelijk heeft men dus geprobeerd het te raderen. Hierbij werd ook het woord ‘ghesont’ in 74 enigszins weggevaagd.

was .lx. scachte diep en*de* was zo listic‘h’[12]
ghegraue*n* dattie zonne sceen opten
bodem en*de* al opten gront . In die wen-
delzee is ene Insula en*de* heit persida
dats emmer euen groene ende wast
alze tzůete[13] paradijs . daer in qua-
men tenenmale heilighe liede dies
ghesmakeden om die mate va*n* .xv.
iaren . daer en mach en gheen mens-
sche metten lichame meer comen zid*er*
dat god zente b*ran*danen zende . daer
vliet een water daer in zijn ale
.xxxiij. voete lanc . In dat zelue wa-
ter zijn worme die zijn ghescapen
[116vb] alze creefte en*de* hebben arme .vi. ellen
lanc . die worme zijn zo starke dat
zi die elpendiere int water trecke*n*
tehem . In dien zeluen water zijn
snoeke die zijn zo grote en*de* zo lanc
dattie liede herberghen van horen
scellen maken . *gheloue die wille* .[14]

[De rest van de kolom is leeg]

[11] Aan het slot van deze regel staat een (deel van een) onherkenbare letter (de aanzet tot een ‘w’, slechts een kriebel als regelvulling?).
[12] De ‘h’ is schuin boven de ‘c’ toegevoegd.
[13] Sic. Boven de ‘u’ staat een ‘o’: ‘zůete’.
[14] ‘gheloue die wille’ is met een andere hand toegevoegd.

Bibliografie

Gebruikte afkortingen:

LMA =Lexikon des Mittelalters. München [etc.], 1980-1998. 9 dln.
PBB = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur
MNW = Middelnederlandsch woordenboek
SpL = Spiegel der letteren
TNTL = Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde
Verfasserlexikon = Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Begründet von W. Stammler, fortgeführt von K. Langosch. 2e, völlig neu bearbeitete Auflage. Berlin [etc.], 1978-1999. 10 dln.
VMVA = Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde
ZfdA = Zeitschrift für deutsches Altertum
ZfdPh = Zeitschrift für deutsche Philologie
ZfrPh = Zeitschrift für romanische Philologie

Acquoy 1875-1880: J.G.R. Acquoy: *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*. Utrecht, 1875-1880. 3 dln.

Van Anrooij 2002: W. van Anrooij: ‘‘Poenten’ in de Middelnederlandse letterkunde. Een geledingssysteem in het zakelijke en discursieve vertoog’. In: W. van Anrooij e.a.: *Al t’Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. (Amsterdam, 2002), 65-80 en 166-168.

Bange 1995: P. Bange: ‘De *Dietsche Lucidaris*: Een Middelnederlandse *summa* voor het volk?’. In: P. Bange (red.): *Geloof, moraal en intellect in de Middeleeuwen*. (Nijmegen, 1995), 15-24.

Bange 1999: P. Bange (vert.): *Een catechetische dialoog uit de twaalfde eeuw: Honorius’* Elucidarium. Ingeleid, vertaald en becommentarieerd. Nijmegen, 1999. (Middeleeuwse studies; 14).

Bartelink en Van der Meer 2001: G. Bartelink en F. van der Meer (vert.): *Gregorius de Grote: Dialogen. Het leven van Benedictus en andere heiligen.* Vertaald en van een nawoord voorzien. Met een ten geleide van G. Mathijsen. Nijmegen, 2001.

Becker 1914: A. Becker: *Die deutschen Handschriften der kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg*. Strassburg, 1914.

Bemolt van Loghum Slaterus 1938: A.J. Bemolt van Loghum Slaterus: *Het klooster Frenswegen*. Arnhem, 1938. Diss. UvA.

Berendrecht 1996: P. Berendrecht: *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam, 1996. (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen; 14). Diss. Leiden.

Van den Bergh 1837: L.Ph.C. van den Bergh: *Nederlandsche volksromans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde*. Amsterdam, 1837.

Van den Bergh 1841: L.Ph.C. van den Bergh: ‘Geestelijke gedichten van Jacob van Maerlant en anderen, uit de 13de en 14de eeuw’. In: *Nieuwe werken van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* 5 (1841), 2e stuk, 1-124.

Bernt 1997: G. Bernt: ‘Walahfrid Strabo’. In: *LMA* 8 (1997), 1937-1938.

Bertelsmeier-Kierst 2003: C. Bertelsmeier-Kierst: ‘Fern von Braunschweig und fern von *Herzogen Heinriche*? Zum A-Prolog des “Lucidarius”.’ In: *ZfdPh* 122 (2003), 20-47.

Biemans 1996: J.A.A.M. Biemans: ‘Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Over de noodzakelijkheid der handschriftenkunde’. In: *Queeste* 3 (1996), 197-219.

Biemans 1997: J.A.A.M. Biemans: *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven, 1997. 2 dln. (Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek).

Bilderdijk 1825: W. Bilderdijk: *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Dl. 4. Rotterdam, 1825.

Bischoff 1986: B. Bischoff: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. 2e überarbeitete Auflage. Berlin, 1986. (Grundlagen der Germanistik).

Blaise 1975: A. Blaise: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi.* Turnholti, 1975. (Corpus christianorum, continuatio mediaeualis).

Blommaert 1838-1851: Ph. Blommaert (ed.): *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*. Gent, 1838-1851. 3 dln.

Braekman 1969: W.L. Braekman: ‘Middelnederlandse didactische gedichten en rijmspreuken’. In: *VMVA* 1969, 79-111.

Brandt 1849: C.J. Brandt: *Lucidarius. En folkebog fra Middelalderen.* Kjøbenhavn, 1849.

Brefeld 1994: J. Brefeld: *A Guidebook for the Jerusalem Pilgrimage in the Late Middle Ages: A Case for Computer-Aided Textual Criticism*. Hilversum, 1994. Diss. Groningen.

Bremond, Le Goff et Schmitt 1982: C. Bremond, J. le Goff et J.-C. Schmitt: *L’Exemplum.* Turnhout, 1982. (Typologie des sources du Moyen Âge occidental; 40).

Breure 1987: L. Breure: *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de veertiende en vijftiende eeuw*. Hilversum, 1987. (Middeleeuwse studies en bronnen; 5). Diss. Utrecht.

Brinkman 1991: H. Brinkman: ‘De stedelijke context van het werk van Jan de Weert (veertiende eeuw)’. In: H. Pleij e.a.: *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. (Amsterdam, 1991), 101-120 en 362-368.

Brinkman 1994: H. Brinkman: ‘‘Alder wysheit fondament’. Profane ethiek in enige verzamelingen Middelnederlandse rijmspreuken’. In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1994), 230-245 en 423-425.

Brugmans 1898: H. Brugmans: *Catalogus codicum manu scriptorum universitatis Groningae bibliothecae*. Groningae, 1898.

De Bruin 1977: C.C. de Bruin (ed.): *Het Oude Testament. Eerste stuk: Genesis – II Koningen.* Leiden, 1977. (Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten; grote reeks, afdeling I: Het Oude Testament, Eerste stuk).

De Bruin 1980: C.C. de Bruin: *Handboek der kerkgeschiedenis*. Dl. 2: *De Middeleeuwen*. Leeuwarden, 1980.

Buckl 1992: W. Buckl: ‘Überlieferungsgeschichte - Rezeptionsgeschichte - Literaturgeschichte. Das Beispiel des ‘Lucidarius’.’ In: R. Bräuer und O. Ehrismann (hgg.): *Mediävistische Literaturgeschichtsschreibung. Gustav Ehrismann zum Gedächtnis (Symposion Greifswald 1991)*. (Göppingen, 1992), 153-172.

Buddingh 1842-1843: D. Buddingh: *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs, met betrekking*

tot het bijbellezen en godsdienstig onderrigt op de scholen in de Nederlanden. ’s Gravenhage, 1842-1843. 2 dln.

Bumke 1995: J. Bumke: ‘Heinrich der Löwe und der *Lucidarius*-Prolog’. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 69 (1995), 603-633.

Bunte 1989: W. Bunte: *Juden und Judentum in der mittelniederländischen Literatur (1100-1600).* Frankfurt am Main [etc.], 1989. (Judentum und Umwelt; 24).

Catalogus der letterkundige nalatenschap van wijlen Jacobus Koning. Amsterdam, 1833. 2 dln.

Claassens 1998: G.H.M. Claassens: ‘Dat en is sonder reden niet. Over de zeven vragen van Seghelijn van Jherusalem’. In: *SpL* 40 (1998), 25-54.

Cockx-Indestege 1984: E. Cockx-Indestege: ‘Jan Smeken en Thomas van der Noot, makers van *Den spieghel der behoudenessen*, Brussel ca. 1508’. In: F. Vanwijngaerden, J.-M. Duvosquel, J. Mélard, L. Viaene-Awouters (red.): *Liber amicorum Herman Liebaers*. (Brussel, 1984), 213-234.

Cohen 1982: J. Cohen: *The Friars and the Jews. The Evolution of Medieval Anti-Judaism*. Ithaca [etc.], 1982.

Cohen 1983: J. Cohen: ‘The Jews as Killers of Christ in the Latin Tradition, from Augustine to the Friars’. In: *Traditio* 39 (1983), 1-27.

Crane 1890: Th.F. Crane (ed.): *The Exempla or Illustrative Stories from the Sermones Vulgares of Jacques de Vitry*. London, 1890. (Publications of the Folk-lore Society; 26).

Daniel 1960: N. Daniel: *Islam and the West. The Making of an Image*. Edinburgh, 1960.

Daniel 1984: N. Daniel: *Heroes and Saracens. An Interpretation of the* Chansons de Geste. Edinburgh, 1984.

Daniëls 1937-1939: L.M.Fr. Daniëls (ed.): *Meester Dirc van Delf: Tafel van den kersten ghelove.* Naar de handschriften uitgegeven, ingeleid en van aanteekeningen voorzien. Antwerpen [etc.], 1937-1939. 3 dln. (Tekstuitgaven van Ons geestelijk erf; 4-7).

David 1858-1859: J. David: *Rymbybel van Jacob van Maerlant, met voorrede, varianten van hss., aenteekeningen en glossarium*. Brussel, 1858-1859. 3 dln.

Davies 1986: J.G. Davies (ed.): *A New Dictionary of Liturgy and Worship*. London, 1986.

Degli Innocenti 1984: M. Degli Innocenti: *L‘Elucidario’ volgarizzamento in antico Milanese dell’ ‘Elucidarium’ di Onorio Augustodunense.* Padova, 1984. (Medioevo e umanesimo; 55).

Degli Innocenti 1993: M. Degli Innocenti: ‘Storia di un libro. Volgarizzamenti e fortuna dell’*Elucidarium* in Italia’. In: In: E. Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und in England*. (Wiesbaden, 1993), 149-290.

Deschamps 1972: J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2e, herz. dr. Leiden, 1972.

Van Dijk 1973: R.Th.M. van Dijk: ‘Middelnederlandse Lucidariusboeken’. In: *TNTL* 89 (1973), 275-291.

Van Dijk 1974: R.Th.M. van Dijk: ‘De Kampse fragmenten van de Dietsche Lucidarius’. In: *TNTL* 90 (1974), 106-131.

Van Dijk 1984: R.Th.M. van Dijk: ‘Geert Grote en de Moderne Devotie. Een beweging van vernieuwde innerlijkheid in de late Middeleeuwen’. In: *Moderne Devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984.* (Nijmegen, 1984), 11-36.

Van Dijk en Mertens 1993: R.Th.M. van Dijk en Th. Mertens: ‘Termen uit het kerkelijk leven

van de late Middeleeuwen'. In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. (Amsterdam, 1993), 341-359 en 490-492.
Doberentz 1881: O. Doberentz: 'Die Erd- und Völkerkunde in der Weltchronik des Rudolf von Hohen-Ems (Fortsetzung)'. In: *ZfdPh* 12 (1881), 387-454.
Dozy 1845: R.P.A. Dozy: 'Brief aan M. de Vries'. In: *Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde* 2 (1845), 33-56.
Duinhoven 1975-1981: A.M. Duinhoven: *Bijdragen tot de reconstructie van de Karel ende Elegast.* Assen, 1975-1981. 2 dln. Diss. Utrecht.
Düwell 1972: H. Düwell: 'Noch nicht untersuchte Handschriften des *Elucidarium* von Honorius Augustodunensis'. In: *Scriptorium* 26 (1972), 337-342.
Düwell 1974: H. Düwell (hg.): *Eine altfranzösische Übersetzung des Elucidarium. Edition des Elucidaire der Handschrift Lambeth Palace 431*. München, 1974. (Beiträge zur romanischen Philologie des Mittelalters; 7).
Van Eeghem 1961-1969: W. van Eeghem: 'Brusselse dichters: Thomas van der Noot (ca. 1475 – ca. 1525)'. In: *De Brusselse post* 11 (1961)-19 (1969), telkens p. 2.
Endres 1906: J.A. Endres: *Honorius Augustodunensis. Beitrag zur Geschichte des geistigen Lebens im 12. Jahrhundert*. Kempten [etc.], 1906.
Ernst und Gottschall 1989: U. Ernst und D. Gottschall: 'Neu aufgefundene Handschriften des 'Elucidarium' von Honorius Augustodunensis'. In: *Scriptorium* 43 (1989), 289-312.
Firchow and Grimstad 1989: E.S. Firchow and K. Grimstad (ed.): *Elucidarius in Old Norse Translation*. Reykjavík, 1989. (Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi; 36).
Flint 1964: V.I.J. Flint: 'The Original Text of the *Elucidarium* of Honorius Augustodunensis from the Twelfth Century English Manuscripts'. In: *Scriptorium* 18 (1964), 91-94.
Flint 1972a: V.I.J. Flint: 'The Career of Honorius Augustodunensis. Some Fresh Evidence'. In: *Revue Bénédictine* 82 (1972), 63-86.
Flint 1972b: V.I.J. Flint: 'The Chronology of the Works of Honorius Augustodunensis'. In: *Revue Bénédictine* 82 (1972), 215-242.
Flint 1975a: V.I.J. Flint: 'The "Elucidarius" of Honorius Augustodunensis and Reform in Late Eleventh Century England'. In: *Revue Bénédictine* 85 (1975), 178-189.
Flint 1975b: V.I.J. Flint: 'The Sources of the "Elucidarius" of Honorius Augustodunensis'. In: *Revue Bénédictine* 85 (1975), 190-198.
Flint 1977: V.I.J. Flint: 'The Place and Purpose of the Works of Honorius Augustodunensis'. In: *Revue Bénédictine* 87 (1977), 97-127.
Flint 1982a: V.I.J. Flint: 'Henricus of Augsburg and Honorius Augustodunensis: Are they the same Person?' In: *Revue Bénédictine* 92 (1982), 148-158.
Flint 1982b: V.I.J. Flint (ed.): 'Honorius Augustodunensis: *Imago mundi'*. In: *Archives d' histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 57 (1982), 7-153.
Flori 1992: J. Flori: 'La caricature de l'islam dans l'occident médiéval. Origine et signification de quelques stéréotypes concernant l'islam'. In: *Aevum* 66 (1992), 245-256.
De Flou en Gailliard 1895: K. de Flou en E. Gailliard: 'Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden'. In: *VMVA* 1895, 31-263.
Frenken 1914: G. Frenken: *Die Exempla des Jacob von Vitry. Ein Beitrag zur Geschichte der Erzählungsliteratur des Mittelalters.* München, 1914.
Garrigues 1975: M.-O. Garrigues: 'Quelques recherches sur l'oeuvre d'Honorius Augustodunensis'. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 70 (1975), 388-425.
Garrigues 1983: M.-O. Garrigues: 'L'anonymat d'Honorius Augustodunensis'. In: *Studia monastica* 25 (1983), 31-71.

Garrigues 1986: M.-O. Garrigues: ‘L’Oeuvre d’Honorius Augustodunensis: Inventaire critique’. In: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 38 (1986), 11-136.

Garrigues 1987: M.-O. Garrigues: ‘L’Oeuvre d’Honorius Augustodunensis: Inventaire critique’ [vervolg]. In: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 39 (1987), 123-228.

Gerritsen 1963: W.P. Gerritsen: *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. Assen 1963. 2 dln. Diss. Utrecht.

Gerwing 1989: M. Gerwing: ‘Gregor’. In: *LMA* 4 (1989), 1663-1665.

Van Gijsen 1993: A. van Gijsen: ‘17 juni 1514: Thomas van der Noot publiceert *Tscep vol wonders*. De drukker-uitgever als verspreider van artes-teksten’. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen [e.a.] (red.): *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. (Groningen, 1993), 131-136.

Giordano 2003: C. Giordano: ‘Die ‘Elucidarium’-Rezeption in den germanischen Literaturen des Mittelalters. Ein Überblick’. In: *Mittellateinisches Jahrbuch* 38 (2003), 171-187.

Glier 1978: I. Glier: ‘Allegorische, didaktische und satirische Literatur’. In: W. Erzgräber (hg.): *Europäisches Spätmittelalter*. (Wiesbaden, 1978), 427-454.

Gössmann 1991: E. Gössmann: ‘Hildegard von Bingen’. In: *LMA* 5 (1991), 13-15.

Goetz 1993: H.-W. Goetz: ‘Orosius’. In: *LMA* 6 (1993), 1474-1475.

Goossens 1991: J. Goossens: ‘Zwischen niederdeutsch und niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft’. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 114 (1991), 108-133.

Gottschall 1992: D. Gottschall: *Das ‘Elucidarium’ des Honorius Augustodunensis. Untersuchungen zu seiner Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte im deutschsprachigen Raum mit Ausgabe der niederdeutschen Übersetzung*. Tübingen, 1992. (Texte und Textgeschichte; 33).

Gottschall, Muusers, Meyenberg 1991: D. Gottschall, C.A.M. Muusers, R. Meyenberg: ‘Lucidarius (Elucidarium), -rezeption’. In: *LMA* 5 (1991), 2159-2162.

Gottschall und Steer 1994: D. Gottschall und G. Steer (hgg.): *Der deutsche Lucidarius.* Band 1: *Kritischer Text nach den Handschriften*. Tübingen, 1994. (Texte und Textgeschichte; 35).

Grayzel 1933: S. Grayzel: *The Church and the Jews in the XIII th Century. A Study of their relations during the years 1198-1254, based on the papal letters and the conciliar decrees of the period.* Philadelphia, 1933.

Grimstad 1993: K. Grimstad: ‘Elucidarius’. In: Ph. Pulsiano, K. Wolf, P. Acker, D.K. Frey (eds.): *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. (New York [etc.], 1993), 163-164.

Gumbert 1975: J.P. Gumbert: ‘Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen’. In: *Archief- en bibliotheekwezen in België* 46 (1975), 273-282.

Gumbert 1988: J.P. Gumbert: *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas.* Dl. 2: *Les manuscrits d’origine Néerlandaise (XIV e-XVI e siècles) et supplement au tôme premier*. Leiden [etc.], 1988.

Gurjewitsch 1987: A.J. Gurjewitsch: *Mittelalterliche Volkskultur*. München, 1987. [oorspr.: Moskou, 1981].

Gysseling 1983: M. Gysseling (ed.): *Rijmbijbel. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.001*. Van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Leiden, 1983. (Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300); reeks II, deel 3-4).

Haacke und Arduini 1986: R. Haacke und M.L. Arduini: 'Honorius Augustodunensis'. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 15 (New York, 1986), 571-578.
Hamm 2002a: M. Hamm: *Der deutsche 'Lucidarius'*. Band 3: *Kommentar*. Tübingen, 2002. (Texte und Textgeschichte; 37).
Hamm 2002b: M. Hamm: 'Wer war Herzog Heinrich? Der 'Lucidarius' und die Entstehung des A-Prologes'. In: *ZfdA* 131 (2002), 290-307.
Hansen 2000: A.M. Hansen: 'The Icelandic *Lucidarius*, Traditional and New Philology'. In: G. Barnes and M. Clunies Ross (ed.): *Old Norse Myths, Literature and Society. Proceedings of the 11th International Saga Conference 2-7 July 2000, University of Sydney*. (Sydney, 2000), 118-125.
Harper 1998: R. Harper: *Als God met ons is… Jacob van Maerlant en de vijanden van het christelijke geloof*. Amsterdam, 1998. (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen; 19). Diss. Leiden.
Heidlauf 1915a: F. Heidlauf: *Das mittelhochdeutsche Volksbuch Lucidarius*. Berlin, 1915. Diss. Berlin.
Heidlauf 1915b: F. Heidlauf (hg.): *Lucidarius, aus der Berliner Handschrift*. Berlin, 1915. (Deutsche texte des Mittelalters; 28).
Helgason 1957: J. Helgason (ed.): *The Arna-Magnæan manuscript 674 A, 4to: Elucidarius*. Copenhagen, 1957. (Manuscripta Islandica; 4).
Hermans 1979: J.M.M. Hermans: *Het Gronings Zutphense Maerlant handschrift. Codicologische studies rond handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen*. Groningen, 1979.
Hesketh 1996-2000: G. Hesketh (ed.): *La lumere as lais by Pierre d'Abernon of Fetcham*. London, 1996-2000. 3 dln. (Anglo-Norman Text Society; 54-58).
Hoffmann von Fallersleben 1857: H. Hoffmann von Fallersleben: *Übersicht der mittelniederländischen Dichtung*. 2e Ausgabe. Hannover, 1857. (Horae Belgicae; 1)
Hogenelst 1997: D. Hogenelst: *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*. Amsterdam, 1997. 2 dln. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen; 16). Diss. Leiden.
Hogenelst en Van Oostrom 1995: D. Hogenelst en F. van Oostrom: *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
Jacobs 1915: J.H. Jacobs: *Jan de Weert's Nieuwe doctrinael of Spieghel van sonden*. 's-Gravenhage, 1915. Diss. Leiden.
Jansen-Sieben 1989a: R. Jansen-Sieben: 'Burleske recepten'. In: K. Porteman und K.E. Schöndorf (hgg.): *Liber amicorum Kaare Langvik-Johannessen*. (Leuven, 1989), 109-114.
Jansen-Sieben 1989b: R. Jansen-Sieben: *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
Jansen-Sieben en Van der Molen-Willebrands 1994: R. Jansen-Sieben en M. van der Molen-Willebrands (ed.): *Een notabel boecxken van cokeryen. Het eerste gedrukte Nederlandstalige kookboek, circa 1514 uitgegeven te Brussel door Thomas Vander Noot*. Amsterdam, 1994.
Jonckbloet 1851-1855: W.J.A. Jonckbloet: *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. Amsterdam, 1851-1855. 3 dln.
Jonckbloet 1888-1892: W.J.A. Jonckbloet: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 4e dr., herzien en tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt door C. Honigh. Groningen, 1888-1892. 6 dln.
Jones 1942: C.M. Jones: 'The Conventional Saracen of the Songs of Geste'. In: *Speculum* 17

(1942), 201-225.
Kinkade 1984: R.P. Kinkade: 'Elucidarium and Spanish Lucidario'. In: J.R. Strayer (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. Dl. 4 (New York, 1984), 434-435.
Klein 1995: J.W Klein: '(Middelnederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functies'. In: *Queeste* 1995, 1-30.
Kleinhans 1993a: M. Kleinhans: *'Lucidere vault tant a dire comme donnant lumiere': Untersuchung und Edition der Prosaversionen 2, 4 und 5 des Elucidarium*. Tübingen, 1993. Diss. Würzburg. (Beihefte zur *ZfrPh*; 248).
Kleinhans 1993b: M. Kleinhans: 'Zwischen Orthodoxie und Häresie: die englischsprachige Rezeption des Elucidarium'. In: Ernstpeter Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und England.* (Wiesbaden, 1993), 291-322.
Klunder 2001: N. Klunder: [recensie van Bange 1999]. In: *Ons geestelijk erf* 75 (2001), 125-126.
Klunder 2003: N. Klunder: 'Dezen onverdroten werkman in den Vlaamschen wijngaard: Philip-Marie Blommaert (1808-1871)'. In: W. van Anrooij, D. Hogenelst en G. Warnar (red.): *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. (Amsterdam, 2003), 37-48, 257-259, 293-295.
Klunder 2004: N. Klunder: 'Op het breukvlak van geestelijke en artesliteratuur. De handschriftelijke inbedding van de Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten'. In: O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.): *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middelnederlandse artesteksten*. (Hilversum, 2004), 25-40.
Kock 1999: Th. Kock: *Die Buchkultur der Devotio Moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels*. Frankfurt am Main, 1999. (Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters; 2).
Kohl 1971: W. Kohl: *Das Bistum Münster*. 2: *Die Klöster der Augustiner-Chorherren*. Berlin, 1971. (Germania Sacra; neue Folge 5, 2).
Kohl 1980: W. Kohl: 'Konversen und verwandte Gruppen in den Klöstern der Windesheimer Kongregation'. In: K. Elm (hg.): *Ordensstudien I: Beiträge zur Geschichte der Konversen im Mittelalter*. (Berlin, 1980), 67-91.
Kohl, Persoons und Weiler 1977: W. Kohl, E. Persoons und A.G. Weiler (hgg.): *Monasticon Windeshemense. Teil 2: Deutsche Sprachgebiet*. Unter Schriftleitung von Klaus Scholz. Brüssel, 1977. (Archief- en bibliotheekwezen in België; extra nummer, 16).
Kornrumpf und Völker 1968: G. Kornrumpf und P.-G. Völker: *Die deutschen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München*. Wiesbaden, 1968. (Die Handschriften der Universitätsbibliothek München; 1).
Kroon e.a. 1993: S. Kroon [e.a.] (ed.): *A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century (Cod. AM 76, 8°)*. Vol. 1: *Transcription and facsimile*. Lund, 1993.
Kwakkel 2002: E. Kwakkel: *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002. Diss Leiden.
Kwakkel 2003: E. Kwakkel: 'A New Type of Book for a New Type of Reader. The Emergence of Paper in Vernacular Book Production'. In: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society* 7th series, 4 (2003), 219-248.
Leendertz 1895: P. Leendertz: 'Het Zutfensch-Groningsche handschrift'. In: *TNTL* 14 (1895), 265-283.

Leendertz 1896: P. Leendertz: ‘Het Zutfensch-Groningsche handschrift’. In: *TNTL* 15 (1896), 81-99 en 270-277.
Leendertz 1897: P. Leendertz: ‘Het Zutfensch-Groningsche handschrift’. In: *TNTL* 16 (1897), 25-43 en 129-141.
Lefèvre 1954: Y. Lefèvre: *L’Elucidarium et les lucidaires. Contribution, par l’histoire d’un texte, à l’histoire des croyances religieuses en France au moyen âge*. Paris, 1954. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome; 180).
Lefèvre 1992: Y. L[efèvre]: ‘Elucidarium, Lucidaires’. In: *Dictionnaire des lettres françaises*. Publié sous la direction de G. Grente. [Dl.1]: *Le moyen âge*. Édition entièrement revue et mise à jour sous la direction de G. Hasenohr et M. Zink. ([z.p.], [1992]), 403-405.
Lie 1989: O.S.H. Lie: ‘Middelnederlandse didactische literatuur in verzen en in proza. Van mondelinge voordracht naar leescultuur?’. In: F.P van Oostrom en F. Willaert (red.): *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: Stand en toekomst*. (Hilversum, 1989), 201-221.
Lie 1994: O.S.H. Lie: ‘What is truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature’. In: *Queeste* 1 (1994), 34-65.
Lieftinck 1959: G.I. Lieftinck: *Problemen met betrekking tot het Zutphens-Groningse Maerlant-handschrift*. Amsterdam, 1959. (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen; afdeling letterkunde, nieuwe reeks, 22, 2).
Vander Linden en De Vreese 1906-1938: H. vander Linden en W. de Vreese (ed.): *Lodewijk van Velthem’s Voortzetting van den Spiegel historiael (1248-1316)*. Brussel, 1906-1938. 3 dln.
Löffler 1930: K. Löffler (hg.): *Quellen zur Geschichte des Augustinerchorherrenstifts Frenswegen (Windesheimer Kongregation)*. Soest, 1930. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission des Provinzialinstitutes für Westfälische Landes- und Volkskunde).
Van Loey 1959: A. van Loey: ‘Een en ander met betrekking tot de taal van het Zutphens-Groningse handschrift’. In: *VMVA* 1959, 421-434.
Luff 1999: R. Luff: *Wissensvermittlung im europäischen Mittelalter. ‘Imago mundi’-Werke und ihre Prologe*. Tübingen, 1999. (Texte und Textgeschichte; 47).
Lyna 1924: F. Lyna: ‘Een teruggevonden handschrift (Brussel, Hs. II. 270)’. In: *TNTL* 43 (1924), 289-323.
Matthews Sanford 1948: E. Matthews Sanford: ‘Honorius, *Presbyter* and *Scholasticus*’. In: *Speculum* 23 (1948), 397-425.
Meier 1981: C. Meier: ‘Hildegard von Bingen’. In: *Verfasserlexikon* 3 (1981), 1257-1280.
Meinsma 1903: K.O. Meinsma: *Middeleeuwsche bibliotheken*. Zutphen, 1903.
Mellinkoff 1982: R. Mellinkoff: ‘Judas’s Red Hair and the Jews’. In: *Journal of Jewish Art* 9 (1982), 31-46.
Th. Mertens 1991: Th. Mertens: ‘De geestelijke literatuur tussen theologie en filologie’. In: F.P. van Oostrom e.a.: *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. (Amsterdam, 1991), 130-141 en 218-224.
Th. Mertens 1993: Th. Mertens: ‘Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding.’ In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. (Amsterdam, 1993), 8-35 en 361-372.
V. Mertens 1968: V. Mertens: ‘Ein Lucidarius-Fragment des 12. Jahrhunderts’. In: *ZfdA* 97 (1968), 118-126.
Van Mierlo 1928: J. van Mierlo: *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde*. Antwerpen [etc.], 1928.

Migne 1862: J.-P. Migne (ed.): *Sancti Isidori Hispalensis episcopi: Sententiarum libri tres*. In: *Patrologia Latina* 83 (Parisiis, 1862), 537-738.
Migne 1878: J.-P. Migne (ed.): *Sancti Isidori Hispalensis episcopi: Etymologiarum libri viginti*. In: *Patrologia Latina* 82 (Parisiis, 1878), 74-728.
Migne 1895: J.-P. Migne (ed.): *Honorii Augustodunensis: Opera omnia.* In: *Patrologia Latina* 172 (Parisiis, 1895).
Migne 1902: J.-P. Migne (ed.): *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi: Opera omnia. Tomus secundus*. In: *Patrologia Latina* 33 (Parisiis, 1902).
MNW: Zie Verwijs en Verdam 1885-1971.
Mone 1838: F.J. Mone: *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*. Tübingen, 1838.
Morris Jones and Rhŷs 1894: J. Morris Jones and J. Rhŷs (eds.): *The Elucidarium and other tracts in Welsh from Llyvyr Agkyr Llandewivrevi A.D. 1346 (Jesus College MS 119).* Oxford, 1894. (Anecdota Oxoniensa, mediaeval and modern series; 6).
Muusers 1988: C. Muusers: *De discipel vraghet… Twee Middelnederlandse bewerkingen van het Elucidarium vergeleken*. Doctoraalscriptie Utrecht, 1988.
Nachbin 1938: J. Nachbin: 'Beiträge zum Studium des deutschen *Lucidarius*'. In: *ZfdPh* 63 (1938), 365-375.
Naumann 1925: H. Naumann: 'Der wilde und der edle Heide. (Versuch über die höfische Toleranz)'. In: P. Merker und W. Stammler (hgg.): *Vom Werden des deutschen Geistes. Festgabe Gustav Ehrismann*. (Berlin, 1925), 80-101.
Niermeyer et Van de Kieft 2002: J.F. Niermeyer et C. van de Kieft: *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Édition remaniée par J.W.J. Burgers. 2e überarbeitete Auflage. Leiden, 2002. 2 dln.
Nijhoff-Kronenberg 1923-1971: W. Nijhoff en M.E. Kronenberg: *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1923-1971.
Oosterman 1995: J.B. Oosterman: *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)*. Amsterdam, 1995. 2 dln. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen; 12). Diss. Leiden.
Oosterman 1996: J.B. Oosterman: 'Vertaler of verteller? Het 'Speculum humanae salvationis' en de Westvlaamse 'Spieghel der menscheliker behoudenesse'.' In: P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1996), 169-188 en 322-327.
Oosterman 2004: J.B. Oosterman: 'Imprint on your Memory. An Exploration of Mnemonics in the Work of Anthonis de Roovere'. In: F. Willaert, H. Braet, Th. Mertens, Th. Venckeleer (ed.): *Medieval Memory, Image and Text.* (Turnhout, 2004), 161-175.
Van Oostrom 1981: F.P. van Oostrom: *Lantsloot vander Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose*. Amsterdam [etc.], 1981. (Middelnederlandse Lancelotromans; 1). Diss. Utrecht.
Van Oostrom 1987: F.P. van Oostrom: *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam, 1987.
Van Oostrom 1996: F. van Oostrom: *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1996.
De Pauw 1879: N. de Pauw: 'Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in Vlaanderen'. In: *Nederlandsch museum* 1879, afl. 2, 129-176.
De Pauw 1914: N. de Pauw (ed.): *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. Dl. 2: *Wereldlijke gedichten*. Gent, 1914.
Persoons 1984: E. Persoons: 'De verspreiding der Moderne Devotie'. In: C.C. de Bruin, E.

Persoons en A.G. Weiler: *Geert Grote en de Moderne Devotie.* (Zutphen, 1984), 57-100.

Peters 2000: R. Peters: 'Westfälische Sprachgeschichte von 1300 bis 1500'. In: J. Macha, E. Neuss, R. Peters (hgg.) unter Mitarbeit von S. Elspass: *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte.* (Köln [etc.], 2000), 101-119.

Pleij 1982: H. Pleij: *De wereld volgens Thomas van der Noot. Boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw.* Muiderberg, 1982. Oratie UvA.

Pleij 1984: H. Pleij: 'Over een onbekend schoolboek, gedrukt te Brussel in het begin van de zestiende eeuw'. In: C. Hamans en W. Voskuilen (red.): *Adieu adieu sweet bahnhof. Liber amicorum Han Dommisse*. (Amsterdam, 1984), 46-52.

Pleij 1986: H. Pleij: 'Humanisten en drukpers in het begin van de zestiende eeuw'. In: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt: *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. (Amsterdam, 1986), 211-224.

Pleij 1987: H. Pleij: 'Met een boekje in een hoekje? Over literatuur en lezen in de Middeleeuwen'. In: W. van den Berg en J. Stouten (red.): *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. (Groningen, 1987), 16-48.

Pleij 1988: H. Pleij: *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam, 1988.

Pleij 1997: H. Pleij: *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam, 1997.

Post 1950: R.R. Post: *De Moderne Devotie. Geert Groote en zijn stichtingen*. 2e dr. Amsterdam, 1950. (Patria, Vaderlandse cultuurgeschiedenis in monografieën; 22).

Reynaert 1994a: J. Reynaert: 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding'. In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1994), 9-36 en 353-362.

Reynaert 1994b: J. Reynaert: 'Ethiek en 'filosofie' voor leken: de 'Dietsche doctrinale'.' In: In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1994), 199-214 en 415-419.

Reynaert 1995: J. Reynaert: 'Profaan-ethische literatuur in het Middelnederlands: enkele grote lijnen'. In: F. van Oostrom e.a. (ed.): *Grote lijnen. Syntheses over Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1995), 99-116 en 200-205.

Reynaert 2002: J. Reynaert: 'Boendale of 'Antwerpse school'? Over het auteurschap van Melibeus en Dietsche doctrinale'. In: W. van Anrooij e.a.: *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. (Amsterdam, 2002), 127-157 en 177-182.

Ruh 1978: K. Ruh: 'Geistliche Prosa'. In: W. Erzgräber (hg.): *Europäisches Spätmittelalter*. (Wiesbaden, 1978), 565-605.

D. Ruhe 1989: D. Ruhe: 'Vom Handbuch für Priester zum Hausbuch für jedermann. Die Drucke des französischen Lucidaire und ihre Geschichte'. In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 70 (1989), 269-282.

D. Ruhe 1993: D. Ruhe: *Gelehrtes Wissen. 'Aberglaube' und pastorale Praxis im französischen Spätmittelalter: der Second Lucidaire und seine Rezeption (14.-17. Jahrhundert)*. Wiesbaden, 1993.

E. Ruhe 1987: E. Ruhe: 'Pour faire la lumière as lais? Mittelalterliche Handbücher des Glaubenswissens und ihr Publikum'. In: N.R. Wolf (hg.): *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung. Kolloquium 5.-7. Dezember 1985*. (Wiesbaden, 1987), 46-56.

E. Ruhe 1991: E. Ruhe: *Himmel und Hölle – Heilswissen für Zisterzienser. Der* Lucidaire en vers *des Gillebert de Cambres. Untersuchung und kritische Erstedition*. Wiesbaden, 1991. (Wissensliteratur im Mittelalter; 6).

E. Ruhe 1993: E. Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und England.* Wiesbaden, 1993. (Wissensliteratur im Mittelalter; 7).

Russell 1984: J.B. Russell: *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*. Londen, 1984.

Samaran et Marichal 1965: C. Samaran et R. Marichal: *Catalogue des manuscrits en écriture latine portants des indications de date, de lieu ou de copiste*. Tome 5: *Est de la France*. Paris, 1965.

Scheepsma 1996: W. Scheepsma: ‘‘Verzamelt de overgebleven brokken, opdat niets verloren ga’. Over Latijnse en Middelnederlandse levensbeschrijvingen uit de sfeer van de Moderne Devotie’. In: P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. (Amsterdam, 1996), 211-238 en 334-346.

Schenkel 1997: J. Schenkel: ‘Het handschrift-Van Hulthem, het Comburgse handschrift en de scriptoriumhypothese’. In: *Queeste* 4 (1997), 42-59.

Schorbach 1894: K. Schorbach: *Studien über das deutsche Volksbuch Lucidarius und seine Bearbeitungen in fremden Sprachen*. Strassburg, 1894. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker; 74).

Schreiber 1944: S. Schreiber: *De Dietsche Lucidarius. Opnieuw uitgegeven naar handschrift 15642-51, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ingeleid en van aanteekeningen voorzien.* [Brussel, 1944]. Typoscript.

Schreiber 1946-1947: S. Schreiber: ‘Deux erreurs dans l’édition du Lucidaire moyen-néerlandais’. In: *Scriptorium* 1 (1946-1947), 164-165.

Schreiner 1993: K. Schreiner: ‘Gebildete Analphabeten? Spätmittelalterliche Laienbrüder als Leser und Schreiber Wissensvermittelnder und frömmigkeitsbildender Literatur’. In: H. Brunner und N.R. Wolf (hgg.): *Wissensliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Bedingungen, Typen, Publikum, Sprache*. (Wiesbaden, 1993), 296-327.

Schröder 1995: W. Schröder: *Textkritisch oder überlieferungskritisch. Zur Edition des deutschen ‘Lucidarius’*. Stuttgart, 1995. (Sitzungsberichte der wissenschaftliche Gesellschaft an der Johan Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main; 33, Bd. 1).

Serrure 1859-1860: C.P. Serrure: ‘Voorzegging van Bulskamp’. In: C.P. Serrure: *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis.* Dl. 3 (Gent, 1859-1860), 423-430.

Sick 1995: M. Sick: *Der ‘Lucidarius’ und das ‘Buch Sidrach’: Eine wissenssoziologische Untersuchung zweier mittelalterlicher Wissensbücher*. Bonn, 1995. Diss. Bonn.

Snellaert 1838: F.A. Snellaert: *Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in België, sedert hare eerste opkomst tot aen de dood van Albert en Isabella*. Brussel, 1838.

Snellaert 1849: F.A. Snellaert: *Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*. Antwerpen, 1849.

Snellaert 1850: F.A. Snellaert: *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 2e, verbeterde uitgave. Gent, 1850.

Sonnemans 1995: G.H.P. Sonnemans: *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren*. Boxmeer, 1995. 2 dln. Diss. Nijmegen.

Southern 1990: R.W. Southern: *Saint Anselm. A Portrait in a Landscape*. Cambridge, 1990.

Spiertz 1998: M. Spiertz: *Van aartsbisschop tot zonnelied. Sleutels tot het katholiek erfgoed*. Nijmegen, 1998.
Stahl 1994: I. Stahl: *Die Handschriften der Klosterbibliothek Frenswegen*. Wiesbaden, 1994.
Staring 1834: A.C.W. Staring van den Wildenborch: 'Berigt nopens het Zutphense handschrift van Van Maerlant'. In: *Nieuwe werken van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* 3 (1834), 2e stuk, 53-225.
Stark 1992: M. Stark: 'Die liturgiegeschichtlichen Angaben im 'Lucidarius'.' In: *ZfdPh* 111 (1992), 51-64.
Steer 1983: G. Steer: 'Hugo Ripelin von Straßburg'. In: *Verfasserlexikon* 4 (1983), 252-266.
Steer 1985: G. Steer: 'Lucidarius'. In: *Verfasserlexikon* 5 (1985), 939-947.
Steer 1990: G. Steer: 'Der deutsche *Lucidarius* - ein Auftragwerk Heinrichs des Löwen?'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 64 (1990), 1-25.
Steer 1995: G. Steer: 'Der A-Prolog des deutschen *Lucidarius* - das Werk eines mitteldeutschen Bearbeiters des 13. Jahrhunderts. Eine Replik'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 69 (1995), 634-665.
Stein 1968: S. Stein: *Die Ungläubigen in der mittelhochdeutschen Literatur von 1050 bis 1250*. Darmstadt, 1968.
Sturlese 1992: L. Sturlese: 'Philosophie im deutschen 'Lucidarius'? Zur Vermittlung philosophischer und naturwissenschaftlicher Lehre im deutschen Hochmittelalter'. In: *PBB* 114 (1992), 249-277.
Sturlese 1993: L. Sturlese: *Die deutsche Philosophie im Mittelalter. Von Bonifatius bis zu Albert dem Großen (748-1280)*. Aus dem Italienischen übersetzt. München, 1993. [Originalausgabe: Firenze, 1990].
Van Tol 1936: J.F.J. van Tol: *Het boek Sidrac in de Nederlanden*. Amsterdam, 1936. Diss. UvA.
Van Tol 1995: J.-M. van Tol: *Het Londense handschrift van kaft tot kaft. Handschrift Londen, British Library, Ms. Add. 10.286.* Doctoraalscriptie UvA, 1995.
Tubach 1969: F.C. Tubach: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki, 1969. (FF Communications; 204).
Türk 1993: M. Türk: ''La tehologia es saber que fabla de Dios e de los angeles'- Die Rezeption des *Elucidarium* in Spanien'. In: E. Ruhe (hg.): *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und in England*. (Wiesbaden, 1993), 75-147.
Türk 2000: M. Türk: *'Lucidaire de grant sapientie'. Untersuchung und Edition der altfranzösischen Übersetzung 1 des 'Elucidarium' von Honorius Augustodunensis*. Tübingen, 2000. (Beihefte zur *ZfrPh*; 307).
Turville-Petre 1953: G. Turville-Petre: *Origins of Icelandic Literature*. Oxford, 1953.
Verdam 1881: J. Verdam: 'De Dietsce Lucidarius'. In: *TNTL* 1 (1881), 232-257.
Verhelst 1976: D. Verhelst (ed.): *Adso Dervensis: De ortu et tempore Antichristi, necnon et tractatus qui ab eo dependunt*. Turnholti, 1976. (Corpus christianorum, continuatio mediaeualis; 45)
Vermeulen 1986: Y.G. Vermeulen: *'Tot profijt en genoegen'. Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540*. Groningen, 1986.
Verwijs en Verdam 1885-1971: E. Verwijs en J. Verdam: *Middelnederlandsch woordenboek*. Den Haag, 1885-1971. 11 dln.
Van Vloten 1851: [J. van Vloten]: *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476 naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden [enz.], 1851. (Nederlandsch proza van de 13e tot de 18e eeuw; 1).

Volz 1970: C.A. Volz: *The Church of the Middle Ages. Growth and Change from 600 to 1400*. Saint Louis [etc.], 1970.
De Vooys 1926: C.G.N. de Vooys: *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der Middeleeuwen*. Herz. en vermeerderde uitgave. Groningen [enz.], 1926.
De Vreese 1901: W.L. de Vreese: 'Middelnederlandse geestelijke gedichten, liederen en rijmen'. In: *TNTL* 20 (1901), 249-290.
De Vries 1967: J. de Vries: *Altnordische Literaturgeschichte*. 2e, völlig neubearbeitete Auflage. Berlin, 1964-1967. 2 dln. (Grundriß der germanischen Philologie; 15-16). Dl. 2: *Die Literatur von etwa 1150 bis 1300, Die Spätzeit nach 1300*. Berlin, 1967.
De Vries 1844-1848: M. de Vries: *Der leken spieghel, leerdicht van den jare 1330, door Jan Boendale*. Leiden, 1844-1848. 3 dln. (Werken uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde).
De Vries en Verwijs 1863: M. de Vries en E. Verwijs (ed.): *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem*. Leiden, 1863. 3 dln.
Warnar 1993: G. Warnar: 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek'. In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. (Amsterdam, 1993), 36-51 en 372-380.
Weber 1999: E. Weber: *Apocalypses. Prophecies, Cults and Millennial Beliefs through the Ages*. London, 1999.
Welter 1927: J.-Th. Welter: *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*. Genève, 1973. Réimpression des éditions de Paris-Toulouse, 1927.
Werner 1980: K.F. Werner: 'Adso'. In: *LMA* 1 (1980), 169-170.
Wickersheimer 1923: E. Wickersheimer: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*. Tome 47: *Strasbourg*. Paris, 1923.
Wierda 1996: L.S. Wierda: 'Moderne Devoten en hun boeken. Enkele observaties betreffende de boekproduktie bij Windesheimers en fraters'. In: A.J. Hendrikman, P. Bange, R.Th.M. van Dijk [e.a.] (red.): *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden*. (Nijmegen, 1996), 98-123.
Van de Wijer 1983: I. van de Wijer: *Segheliin. Codicologische, bibliografische en tekstkritische studie en editie*. [z.p.], 1983. Diss. [z.p.]. 2 dln.
Willems 1837: J.F. Willems: 'Berichten wegens oude nederduitsche dichters'. In: *Belgisch museum voor de nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands* 1 (1837), 340-380.
Willems 1842: J.F. Willems (ed.): 'Hugo van Tabarie door Hein van Aken'. In: *Belgisch museum* 6 (1842), 94-104.
Willems 1926: L. Willems: 'Nota's over den Sydrac'. In: *VMVA* 1926, 197-214.
Te Winkel 1887: J. te Winkel: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem, 1887. [alleen dl. 1 is verschenen].
Te Winkel 1922-1927: J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e dr. Haarlem, 1922-1927. 7 dln.

Zusammenfassung

Lucidarius. Die mittelniederländischen Lucidarius-Texte und ihre Beziehung zur europäischen Tradition.

Kapitel 1

In drei Handschriften taucht ein mittelniederländischer Text auf, der mit dem Titel 'Lucidarius' bezeichnet wird. Es handelt sich dabei um einen Verstext und zwei Prosatexte, in denen ein Schüler seinen Meister unterschiedliche theologische, und in einem Text auch profanwissenschaftliche Fragen stellt. Damit der Namensverwechslung ein Ende gesetzt wird, ist in dieser Studie vorgeschlagen worden, alle drei Texte mit jeweils einem eigenen Titel zu versehen: *Vers-Lucidarius*, *Prosa-Lucidarius* und *Artes-Lucidarius*. Daneben existiert ein ramponiertes Fragment eines Druckes des frühen sechzehnten Jahrhunderts, auf dem ein Teil eines vergleichbaren Textes steht: der gedruckte *Lucidarius*.

Die Grundlage dieser vier *Lucidarius*-Texte bildet das lateinische *Elucidarium*, das um 1100 von Honorius Augustodunensis geschrieben wurde. In den drei Büchern des *Elucidarium* werden Hunderte von theologischen Fragen behandelt, beginnend mit Fragen zur Schöpfung und zum Sündenfall und endend mit Fragen zum Jüngsten Gericht. Dazwischen reihen die Fragen sich aneinander: warum ist Jesus am Kreuz gestorben, was geschieht bei der Eucharistie, was ist freier Wille, warum sind Glück und Unglück so unehrlich verteilt, wer kommt in den Himmel und wer nicht, was geschieht am Ende der Zeiten, wer wird für ewig verdammt sein? Auf diese Weise fügte Honorius die Antworte der damaligen Theologie zu einem konsistenten Text zusammen, der sowohl als Lehrwerk als auch als Nachschlagewerk dienen konnte.

Das *Elucidarium* war erfolgreich, wie aus den 329 Handschriften, die bis in unsere Zeit überliefert worden sind, hervorgeht. Schon sehr bald nach der Entstehung erschienen volkssprachige Übersetzungen und Bearbeitungen: Am Ende des zwölften Jahrhunderts gab es schon englische, norwegische und deutsche *Lucidarii*. In den nächsten Jahrhunderten folgten Übersetzungen und Bearbeitungen im Walisischen, Schwedischen, Niederländischen (*Vers-Lucidarius, Prosa-Lucidarius*), Französischen, Spanischen und Italienischen. Der deutsche *Lucidarius* – eine sehr freie Bearbeitung des *Elucidarium* – ist wiederum ins Niederländische (*Artes-Lucidarius*), Dänische, Isländische, Tschechische und Russische übersetzt worden. Eine sehr textgemäße französische Übersetzung bildete die Grundlage für den italienischen *Lucidario*, das französische *Livre de Sidrach* und eine Bearbeitung namens des *Second Lucidaire* – welche in einer Übersetzung in England und den Niederlanden auf der Druckpresse gelandet ist.

Es handelt sich in dieser Studie um die vier mittelniederländischen *Lucidarii* und ihre Beziehung zu ihrer lateinischen, deutschen und französischen Quelle. Die Fragen zu den vier Texten sind: (1) wie behandelte der mittelniederländische Verfasser den Quellentext, und (2) welches Ziel verfolgte er, als er den Text in die Volkssprache übersetzte und dabei gerade auf diese Weise eingriff? Für die textvergleichende Untersuchung des *Vers*- und des *Prosa-Lucidarius*, die unmittelbar auf das lateinische *Elucidarium* zurückgehen, ist die Information herangezogen worden, dass die Diversität in den *Elucidarium*-Handschriften wesentlich kleiner ist als man erwarten könnte. 431 Fragen bilden den unveränderlichen Kern des Textes; die Variation besteht nur in der An- oder Abwesenheit von Hinzufügungen.

Kapitel 2

Der *Vers-Lucidarius* ist uns aus vier Handschriften bekannt, das Alter variierend zwischen dem zweiten Viertel des vierzehnten Jahrhunderts und dem Ende des fünfzehnten

Jahrhunderts. In nur einer Handschrift, B1 aus dem frühen fünfzehnten Jahrhundert, ist der Text vollständig überliefert worden.

Der *Vers-Lucidarius* besteht in B1 aus 6344 Verszeilen. Der Verfasser hat viel Fragen aus dem *Elucidarium* gestrichen; andere, die aus hauptsächlich mnemotechnischen Gründen in Teilfragen aufgeteilt worden sind, sind in dieser mittelniederländischen Bearbeitung zusammengefügt worden. In dem *Vers-Lucidarius* ist das *Elucidarium* außerdem tiefgreifend geändert worden. Die Vermittlung von Wissen steht nicht länger im Mittelpunkt. Der mittelniederländische Dichter wollte sein Publikum vor allem im moralischen Sinne erbauen. Der Schwerpunkt ist also von Schulung zu Erbauung verschoben worden. An vielen Stellen sind kleinere und größere Anreize und Zurechtweisungen angebracht worden. Der Bearbeiter fügte im Vergleich zum *Elucidarium* auch Bemerkungen zur Bedeutung insbesondere der Beichte hinzu. Der Grund dafür, dass der Mensch gut leben und beichten sollte, unterliegt nach dem Bearbeiter keinem Zweifel: Weil er sonst in die Hölle kommt.

Allzu komplexe Stellen im *Elucidarium* hat der Bearbeiter gestrichen oder vereinfacht. Intellektuelle Allegorien sind ausgelassen worden, ebenso wie etymologische Erläuterungen. Bibelzitate – an denen das *Elucidarium* besonders reich ist – sind ausgelassen oder, im Falle von Zitaten aus den Evangelien, Paulus' Briefen oder den Psalmen, erläutert worden ('wie Paulus sagte'), damit auch ein weniger bibelfestes Publikum sie erkennen könne. Außerdem ist der Text bildhafter gemacht worden durch das Einfügen einiger szenischer Schilderungen und Exempel.

Der Bearbeiter wollte sein Publikum zu Menschen erziehen, die wissen, was sie tun sollten, um die Hölle zu vermeiden. Der zugrundeliegende Gedanke ist der, dass der Mensch imstande ist, sein Schicksal selber zu beeinflussen. Nach dem *Elucidarium* dagegen ist der Mensch schon vor seiner Geburt zu Himmel oder Hölle prädestiniert, ohne dass er dies durch irgendein Benehmen verändern kann.

Ein anderer bemerkenswerter Unterschied zwischen dem *Elucidarium* und seiner Versbearbeitung ist die Haltung Juden und Muslims gegenüber. Wo der lateinische Text mit neutralen Worten über Juden spricht, äußert der mittelniederländische Bearbeiter bis zu zwei Mal eine Abneigung gegen Juden und nennt sie 'Bluthunde'. An Stellen, wo das *Elucidarium* über Heiden – klassische und zeitgenössische Ungläubige – spricht, steht in der Übersetzung 'Sarazenen', in der Bedeutung 'Mohammedaner'. Der Bearbeiter explizierte dazu, dass, obwohl man nicht töten darf, die Tötung eines Sarazens 'over mere' (übers Meer) eine gute Tat sei.

Bei seiner Bearbeitung benutzte der mittelniederländische Dichter ergänzende Quellen. Die komplizierte Schöpfungsgeschichte im *Elucidarium* ist im *Vers-Lucidarius* ersetzt worden durch eine viel einfachere und attraktivere Geschichte, der *Rijmbijbel* Jacob van Maerlants entlehnt. Damit seinen Ermahnungen Nachdruck verliehen wurde, entlehnte der Bearbeiter fünf Exempel fast wortwörtlich Maerlants *Spiegel historiael*. Dem deutschen *Lucidarius* entnahm er Informationen zur Hölle. Es hat den Anschein, dass er darüber hinaus noch einige andere, bislang nicht ermittelte Quellen benutzt hat.

Der Verfasser des *Vers-Lucidarius* deutet explizit an, dass er sich in seinem Text auf dasjenige, was für Laien geeignet ist, beschränkt. Dies erweist sich auch aus den eigens auf Laien konzentrierten Informationen, die er im Vergleich zum lateinischen Original hinzugefügt hat. Ein Mal wendet er sich zu Geistlichen: Sein Text ist also bestimmt für Laien, die der *Vers-Lucidarius* unmittelbar oder durch Vermittlung eines Priesters erreichte. Die vier Handschriften mit (Teilen von) dem *Vers-Lucidarius* zeigen, dass die Texte zusammen mit moralisierenden, didaktischen oder frommen volkssprachigen Texten niedergeschrieben wurden; die Kodizes sind aller Wahrscheinlichkeit nach von und/oder für Laien angefertigt worden.

Kapitel 3

In dem *Prosa-Lucidarius* ist ein Fünftel der lateinischen Fragen gestrichen worden. Die Fragen, die schon übernommen worden sind, sind nahezu wörtlich übersetzt worden. An jenen Textstellen sind nur äußerst subtile Änderungen vorgenommen worden: Einige Mitteilungen sind erläutert und die Bibelzitate oft eingekleidet worden, damit sie für ein weniger bibelfestes Publikum erkennbar sind. Ein viel größerer Eingriff ist der, dass der Verfasser des *Prosa-Lucidarius* sehr große Textstücke hinzugefügt hat. Er übersetzt im ersten Buch lange Passagen über Adam und Eva und den Sintflut aus Genesis und fügt im dritten Buch ausführliche Teile zum Antichristen, hauptsächlich der Hildegard von Bingen entlehnt, hinzu. Mit Hilfe von Genesis, Hildegard von Bingen und einer großen Anzahl anderer lateinischen Quellen betont er somit in seinem Text Anfang und Ende der Zeiten: die ersten Menschen nach der Schöpfung und das Eintreffen des Antichristen am Ende der Geschichte.

Der *Prosa-Lucidarius* ist in einer einzigen Handschrift, 1469 im Windesheimer Kloster Frenswegen bei Nordhorn angefertigt, überliefert worden. Der Schreiber gab seinen Namen an: ‘Arnoldus de Almelo’. Dieser Arnoldus wird auf einer überlieferten Einwohnerliste des Klosters als Konverse (ein Laienbruder) und Bäcker aufgeführt. Es ist deswegen nicht glaubhaft, dass Arnoldus neben Schreiber auch der Verfasser des Werkes gewesen wäre. Es ist aber schon möglich, dass der *Prosa-Lucidarius* in diesem Kloster, oder in einem anderen Kloster der ‘Moderne Devoten‘ verfasst worden ist. Jedenfalls fällt der *Prosa-Lucidarius* überhaupt nicht unangenehm auf innerhalb des Bücherbestands von Frenswegen. Frenswegen besaß eine große Bibliothek, in der im Hinblick auf Laienbrüder auch verschiedene volkssprachige Bände aufgenommen waren. Der *Prosa-Lucidarius* ist wegen seiner Gliederung in kurze Informationseinheiten außerordentlich geeignet als Tischlektüre im Refektorium der Laienbrüder.

Kapitel 4

Der *Vers*- und der *Prosa-Lucidarius* gehen unmittelbar auf das lateinische *Elucidarium* zurück. Der dritte mittelniederländische *Lucidarius* aber, der *Artes-Lucidarius*, ist eine Übersetzung des deutschen *Lucidarius*. Vollständig ist der *Artes-Lucidarius* in einer Handschrift aus dem fünfzehnten Jahrhundert überliefert; ein Exzerpt ist in einer sehr luxuriösen Handschrift aus dem zweiten Viertel des vierzehnten Jahrhunderts aufgenommen.

Der deutsche *Lucidarius* besteht aus drei Büchern. Das dritte Buch ist eine textgemäße Übersetzung des eschatologischen dritten Buches des *Elucidarium*; die anderen beiden Bücher beruhen nahezu gänzlich auf anderen Quellen. Das erste Buch behandelt theologische und vor allem profanwissenschaftliche Fragen auf dem Gebiet der Geographie, Kosmologie, Physik, Meteorologie und Anthropologie. Das zweite Buch beantwortet Fragen zur kirchlichen Liturgie.

Der deutsche *Lucidarius* war sehr erfolgreich. In einem Großteil der Überlieferung sind nur die ersten beiden Bücher überliefert. Auch die mittelniederländische Übersetzung, so wie sie in der Handschrift L aus dem fünfzehnten Jahrhundert überliefert worden ist, besteht nur aus den ersten beiden Büchern. Die zwei Bücher sind wortwörtlich in mittelniederländische Prosa übertragen worden. Der Schreiber passte allerdings bei seiner Arbeit nicht gut auf und schrieb einen falsch eingebundenen Bogen ohne weiteres ab, sodass der mittelniederländische Text an manchen Stellen zusammenhanglos wurde. Eine große Anzahl von Fragen des zweiten Buches fehlt im *Artes-Lucidarius*. Möglicherweise arbeitete der Schreiber mit einer unvollständigen Vorlage.

Kapitel 5

In der Königlichen Bibliothek in Den Haag befindet sich ein ramponierter Papierbogen, beidseitig mit vier Seiten bedruckt. Es zeigt sich, dass es dabei um acht Seiten der letzten

Lage eines Druckes Thomas van der Noots geht. Der Text darauf war bereits als ein niederländischer *Lucidarius* identifiziert worden. Bei näherer Untersuchung stellt sich heraus, dass es sich um eine sinngemäße Übersetzung des *Second Lucidaire* handelt.

Der *Second Lucidaire* ist eine freie Überarbeitung einer textgemäßen französischen Übersetzung des *Elucidarium*. Das Material des *Elucidarium* ist auf der Grundlage anderer Quellen mit Fragen zur Physik und zu paranormalen Erscheinungen und einigen katechetischen Auflistungen (den Zehn Geboten, den sieben Sakramenten usw.) angefüllt worden. Der *Second Lucidaire* war für Priester bestimmt, die auf diese Weise die Gläubigen unterrichten konnten und Aberglaube unterdrücken. Angefertigt im Jahre 1312, wurde dieser Text bis ins siebzehnte Jahrhundert hinein verwendet.

Thomas van der Noot war Drucker in Brüssel im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts. Sein Verlagsprogramm fußt auf den Pfeilern Wissenschaft und Moral: Er druckt Artesbücher und moralisierende Lektüre, neben einigen modernen ‘rederijkersteksten’ (Meistersingertexten). Er übersetzte sein Material oft selber aus moderner ausländischer Literatur. Für seinen Druck des *Lucidarius* hat er sich wahrscheinlich gestützt auf den Druck Jean de la Fontaines zu Lyon (1500) oder auf einen der Drucke, die in den Jahren danach in verschiedenen französischen Städten erschienen. Hinsichtlich des Druckes Jean de la Fontaines ist im niederländischen *Lucidarius* kaum etwas verändert worden. Thomas van der Noot fertigte eine sehr sinngemäße Übersetzung an, wobei er Zwischentitel einfügte. Sein Verlagsprogramm war auf sich emanzipierende Bürger gerichtet, die sich selber mit Hilfe der Artesliteratur oder moralischen Schriften bilden wollten. Zu seinem Verlagsprogramm gehörten auch Schulbücher. Der *Lucidarius* war vielleicht auch ein Schulbuch: Die Zwischentitel und die sehr einfältige Form machen das annehmbar.

Kapitel 6

Neben den vier behandelten *Lucidarii* gibt es noch zwei mittelniederländische Texte, die auf das *Elucidarium* zurückgehen. Erstens der *Sidrac* aus dem Jahre 1329. Dieser *Sidrac* ist eine Übersetzung des französischen *Livre de Sidrach,* das allerhand theologischer, philosophischer und naturwissenschaftlicher Fragen behandelt, unter anderem auf der Grundlage einer französischen Übersetzung des *Elucidarium*. Zweitens gibt es die *Tafel vanden kersten ghelove* Dirc van Delfts, eine theologische Enzyklopädie, die rund 1400 verfasst wurde. Dirc van Delft hat eine Vielzahl Quellen herangezogen; eine davon war das *Elucidarium,* das er nur sporadisch benutzt hat.

Übersetzung: Clarije Groffen

Summary

Lucidarius. The Middle Dutch Lucidarius texts and their relationship to the European tradition.

Chapter 1
Three Middle Dutch manuscripts make explicit reference to a text named Lucidarius. One of the texts is in verse and the other two are prose. In each of these texts a student asks his teacher a variety of theological questions. One text also contains scientific questions. In order to avoid the confusion surrounding the titles of the texts, this study proposes to give each text its own title. The three titles are: *Verse-Lucidarius, Prose-Lucidarius* and *Artes-Lucidarius.* There is also a damaged fragment of an early sixteenth century manuscript in existence with a section from a comparable text: the printed *Lucidarius*.

These four *Lucidarius* texts originate from the Latin text *Elucidarium*, written around 1100 by Honorius Augustodunensis. The *Elucidarium* comprises three books and deals with hundreds of theological problems. It starts with questions about the Creation and Fall of Man and ends with questions about the Last Judgment. Throughout the text the questions follow on from one another: why did Jesus die on the cross, what happens during the Eucharist, what is free will, why are prosperity and adversity so unevenly divided, who goes to heaven and who does not, what happens at the end of all times, who shall be damned forever? Using these questions, Honorius united the contemporary theological answers in a coherent text, which could be used not only for educational purposes but also as a work of reference.

The *Elucidarium* was a success, as is apparent from the 329 manuscripts that have survived to the present day. Very soon after the original was written many vernacular translations and adaptations appeared: as early as the end of the twelfth century there were English, Norwegian and German *Lucidarii* in existence. In the ensuing centuries translations and adaptations followed in Welsh, Swedish, Dutch (*Verse-Lucidarius, Prose-Lucidarius*), French, Spanish and Italian. The German *Lucidarius* – a very free adaptation of the *Elucidarium* – was in its turn translated into Dutch (*Artes-Lucidarius*), Danish, Icelandic, Czech and Russian. A faithful French translation was the source of the Italian *Lucidario*, the French *Livre de Sidrach* and an adaptation named the *Second Lucidaire*. Following this, translations of *Second Lucidaire* were printed in England and the Netherlands.

This study is about the four Middle Dutch *Lucidarii* and their relationship to their Latin, German and French origins. The questions to be answered are: (1) how did the Middle Dutch author use his source and (2) what was his goal while translating the text into the vernacular language and why did he go about it in precisely *this* way? The *Verse-* and *Prose-Lucidarius* texts originate directly from the Latin *Elucidarium*. What made the research comparing the *Verse-* and *Prose-Lucidarius* texts with the *Elucidarium* manuscripts possible was the fact that the *Elucidarium* manuscripts do not differ from each other nearly as much as one would expect. 431 questions make up the unchangeable core of the *Elucidarium*; the variation consists merely of the presence or absence of additions.

Chapter 2
The *Verse-Lucidarius* can be found in four manuscripts, which can be dated from between the second quarter of the fourteenth century and the end of the fifteenth

century. But in only one of these, i.e. B1 from the early fifteenth century, has the text survived in its entirety.

In B1 the *Verse-Lucidarius* comprises 6344 verses. The author has scrapped many of the questions from the *Elucidarium*; others, which are separate questions in the *Elucidarium* mainly for mnemotechnical reasons, have been combined in this Middle Dutch adaptation. Above all, the text of the *Elucidarium* has been drastically altered in the *Verse-Lucidarius*. The transmission of knowledge is no longer central. The Middle Dutch poet's main aim is to edify his audience morally. As a consequence the emphasis has shifted from scholastic education to moral education. In many places, he has added incentives and admonitions of varying strengths. The adapter has also added comments about the importance of confession. Moreover, he leaves no doubt as to *why* people ought to live righteously and go to confession: if they do not, they will end up in hell.

Passages from the *Elucidarium* that are too complex have been scrapped or simplified in the adaptation. Intellectual allegories have been left out, as have etymological explanations. Quotes from the bible – of which there are many in the *Elucidarium* – have often been left out. Quotes from the Gospels, Paul's letters or the Psalms, have had explanatory notes added to them ('as Paul said'), so that an audience less versed in Scripture can also identify them. Moreover, the text has been made more vivid by the inclusion of a number of sketches and a couple of exampla.

The adapter wanted to educate his audience on what to do to avoid going to hell. The idea behind this is man's ability to influence his destiny. The position of the *Elucidarium*, however, is that man is predestined before birth to go to heaven or hell and that his actions cannot alter this.

Another notable difference between the *Elucidarium* and its adaptation in verse is the attitude towards Jews and Muslims. The Latin text refers to the Jews in neutral terms, whereas the Middle Dutch adapter twice utters an aversion to Jews and calls them 'bloodhounds'. In places where the *Elucidarium* refers to heathens – classical and contemporary non-believers – the translation speaks of 'Saracens', meaning 'followers of Mohammed'. The adapter made clear that although one should not kill, killing a Saracen 'over mere' (overseas) is a good deed.

To help with his adaptation the Middle Dutch poet uses supplementary sources. The complicated account of the Creation in the *Elucidarium* has been replaced in the *Verse-Lucidarius* by a much simpler and more appealing narrative, borrowed from Jacob van Maerlant's *Rijmbijbel*. To add strength to his admonitions, the adapter borrowed five exempla almost letter for letter from Maerlant's *Spiegel historiael*. From the German *Lucidarius* he borrowed facts about hell. He also appears to have used a number of other, as yet unidentified, sources.

The author of the *Verse-Lucidarius* mentions explicitly that he has limited himself to material suitable for the layman. This is also apparent from the fact that he has added information especially for laymen. He speaks to the clergy just once: thus his *Verse-Lucidarius* is meant for the layman and should reach him directly or via a priest. The four manuscripts containing (sections of) the *Verse-Lucidarius* prove that the text appears alongside vernacular texts that are moralising, didactic or pious; the codices were most probably made by and/or for laymen.

Chapter 3

In the *Prose-Lucidarius* a fifth of the Latin questions have been scrapped. The questions that have been copied are almost word for word translations. In these parts of the text only very subtle changes have been made: a few statements are explained

and the bible quotations are often worded so as to be understandable for an audience less versed in Scripture. An intervention on a much larger scale is that the author of the *Prose-Lucidarius* has added large sections of text. In the first book he translates long passages from Genesis about Adam and Eve and the Deluge. And in the third book he adds comprehensive sections on the Antichrist, borrowed mainly from Hildegard of Bingen. Thus, with the help of Genesis, Hildegard of Bingen and a large number of other Latin sources, he emphasises the beginning and the end of time: his text emphasises the first people after the Creation and the Coming of the Antichrist at the end of history.

The *Prose-Lucidarius* has survived in one manuscript. The manuscript was made in 1469 in Frenswegen, a monastery near Nordhorn that belonged to the Chapter of Windesheim. The scribe made a note of his name: 'Arnoldus de Almelo'. He is mentioned in a surviving list of inhabitants and is said to have been a lay brother and baker. So it is unlikely that Arnoldus was the actual author of the work as well as the scribe. However, it is possible that the *Prose-Lucidarius* was written in this monastery or in another monastery of the Modern Devotion. The *Prose-Lucidarius* is certainly completely in keeping with the rest of the books belonging to Frenswegen. The monastery had a large library, which included various vernacular bindings for the lay brothers. The *Prose-Lucidarius* is highly suitable as reading-matter for in the refectory of the lay brothers.

Chapter 4

The *Verse-* and the *Prose-Lucidarius* originate directly from the Latin *Elucidarium*. However, the third Middle Dutch *Lucidarius*, the *Artes-Lucidarius*, is a translation of the German *Lucidarius*. The *Artes-Lucidarius* has survived completely in a fifteenth century manuscript; an excerpt is included in a richly illuminated manuscript from the second quarter of the fourteenth century.

The German *Lucidarius* comprises three books. The third book is a faithful translation of the eschatological third book of the *Elucidarium*; the other two books are based almost entirely on other sources. The first book deals with theological and mainly scientific problems, in the fields of geography, cosmology, physics, meteorology and anthropology. The second book answers questions concerning church liturgy.

The German *Lucidarius* was highly successful. To a large extent, only the first two books have survived. The Middle Dutch translation, too, consists of only the first two books. These books have been translated word for word into Middle Dutch prose. However, the scribe did not always pay sufficient attention to his work and copied pages that had been bound incorrectly without a second thought, which has made the Middle Dutch text incoherent in places. A large number of questions from the second book are missing in the *Artes-Lucidarius*. It is possible that the scribe was working with an incomplete ledger.

Chapter 5

In the Royal Library in The Hague lies a tattered sheet of paper, with four pages worth of text on either side. These eight pages appear to be from the last quire of a edition by Thomas van der Noot. The text had already been identified as a Dutch *Lucidarius*. After further research it turned out to be a faithful translation of the *Second Lucidaire*.

The *Second Lucidaire* is a free adaptation of a faithful French translation of the *Elucidarium*. The material from the *Elucidarium* has been supplemented by

material from other sources and contains questions about physics, paranormal phenomena and a few catechetic lists (the Ten Commandments, the Seven Sacraments, etc.). The *Second Lucidaire* was intended for the priests to use as a means of educating the believers and suppressing superstition. This text dating from 1312 remained in use until well into the seventeenth century.

Thomas van der Noot was a printer in Brussels in the first quarter of the sixteenth century. His list of printed works rests on the pillars of science and morality: he printed artes-literature and moralising reading-matter, as well as some contemporary literature of the Rhetoricians. He often translated the material himself from modern foreign literature. For his edition of the *Lucidarius* he probably used Jean de la Fontaine's edition from Lyon (1500) or one of the editions that appeared in many French towns in the ensuing years. The Dutch *Lucidarius* is almost identical to the edition by Jean de la Fontaine. Thomas van de Noot created a very faithful translation, adding subheadings. He aimed his printed work at members of the middle class who wanted to educate themselves with the help of artes-literature or moralising writings. He also printed schoolbooks. *Lucidarius* could also have been a schoolbook: the subheadings and the particularly sober style make this highly plausible.

Chapter 6

There are two more Middle Dutch texts that originate from the *Elucidarium* in addition to the four that have been dealt with here. Firstly, the *Sidrac* from 1329. This *Sidrac* is a translation of the French *Livre de Sidrach*, which dealt with a variety of theological, philosophical and scientific problems. The *Livre de Sidrach* is based on a French translation of the *Elucidarium* and other writings. Secondly, the *Tafel vanden kersten ghelove* by Dirc van Delft, a theological encyclopaedia from 1400. Dirc van Delft consulted a number of sources; one of those was the *Elucidarium*, of which he made only sporadic use.

Translation: Claire Coombes

Curriculum vitae

Arnolda Antonetta Klunder werd geboren op 27 november 1974 in Delft. Van 1987 tot 1993 doorliep ze het gymnasium aan het Christelijk Lyceum Delft. Ze volgde van 1993 tot 1998 de studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden en studeerde op 11 september 1998 cum laude af in de richting Oudere Letterkunde. Van september 1998 tot september 2000 was ze als onderzoeksassistent verbonden aan het Leidse onderzoeksproject Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen (NLCM). Aansluitend kreeg ze een aanstelling als assistent-in-opleiding aan de faculteit der letteren van de Universiteit Leiden, voor de periode september 2000 tot september 2004. Ze is thans verbonden aan de Technische Universiteit Delft als docent communicatieve vaardigheden.